

નંચવિંશિકા

આ. વિજય અભયશેખરસૂરિ

શ્રામોત્થુ શ્રં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ

સ્વ. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.ની
જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે શ્રીસંઘને સાદર

સ્વોપજ્ઞપૃતિ અને ગુજરાતી ભાવાનુવાદથી સમલંકૃતા

જાયાવિંદિકા

: રચયિતા :

વર્ધમાનતપોનિધિ સ્વ. પૂ.આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય
સહજાનંદી સ્વ. પૂ.આ. શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય
શ્રી સૂરિમંત્ર સુસાધક સ્વ. પૂ.આ. શ્રી વિજય જયશોખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્ય

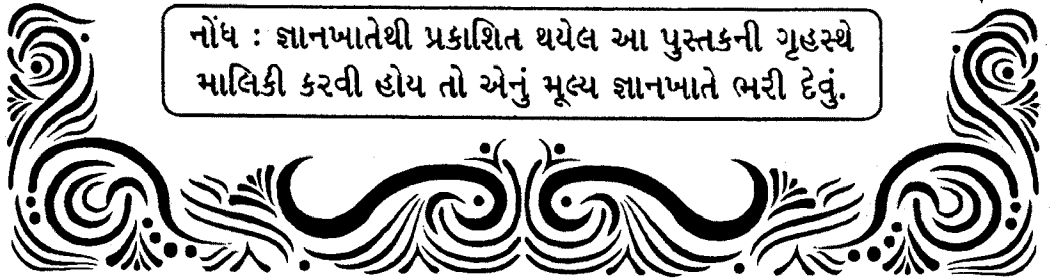
આચાર્ય વિજય અભયશોખરસૂરિ

પ્રથમ પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૬૫ • મૂલ્ય : રૂ. ૨૦૦-૦૦

: પ્રકાશક :

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા, જિ. અમદાવાદ-૩૮૭૮૧૦.

નોંધ : જ્ઞાનખાતેથી પ્રકાશિત થયેલ આ પુસ્તકની ગૃહસ્થે
માલિકી કરવી હોય તો એનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતે ભરી દેવું.

વર્તમાનમાં શ્રીસંઘને આરાધનાના દરેક યોગમાં અનુપમ રીતે જોડનાર શ્રી વિજયપ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયના પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાના પ્રભાવે ચાલેલી અદ્ભુત ઊંડી અનુપ્રેક્ષાના કારણે, શ્રી જૈનશાસનના પ્રાણભૂત પદાર્થો સપ્તભંગી અને નિક્ષેપ અંગેના અદ્ભુત રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરનારા સપ્તભંગીવિશિકા અને નિક્ષેપવિશિકા ગ્રન્થોની શ્રીસંઘને ભેટ મળી... અને આજે શ્રી જૈનશાસનની વિશ્વને અનન્ય દેન એવા નયો અંગે તેઓશ્રીની જ શાસ્ત્રાનુસારી તર્કપૂત કલમે 'નયવિશિકા' ગ્રન્થ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. જે આપણા સહુનું પરમ સૌભાગ્ય છે. પૂજ્યશ્રીનો માર્ગાનુસારી ક્ષયોપશમ આપણને આવા જ અદ્ભુત રહસ્યો ખોલનારા નવા-નવા ગ્રન્થોની ભેટ આપ્યા કરે એવી ભાવભીની વંદના સાથે ભારભીની વિનંતી...

આ ગ્રન્થરત્નના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ સુરત ગોપીપુરા સ્થિત આચાર્ય શ્રી ઝંકારસૂરિ આરાધના ભવન સંઘે લીધો છે એની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

આ પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ય ચીવટપૂર્વક કરનારા ભરત ગ્રાફિક્સના સમસ્ત સ્ટાફને ધન્યવાદ.

સહુ કોઈ જિજ્ઞાસુ આ ગ્રન્થના અધ્યયન દ્વારા પોતાના નયબોધને વિશદ બનાવે એવી મંગળ કામના.

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ વતી
કુમારપાળ વિ. શાહ

શિક્ષણ, સમાજરચના અને અગ્રણીઓની કુતર્ક ભરેલી રજુઆતોના કારણે જ્યારે ધાર્મિક શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણને મરણતોલ ફટકો પડે એવી ભીતિ નિર્માણ થયેલી ત્યારે ગુરુકૃપા અને પોતાની આગવી કોઠાસૂઝ દ્વારા શિબિરનો પ્રારંભ કરાવી આ ભીતિને ઘણુંખરું દૂર કરવાનો અવિસ્મરણીય અનુપમઉપકાર કરનારા સ્વ. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે આ એક અનુપમપ્રકાશન

માતંગ સિદ્ધાધિકા પરિપૂજિતાય શ્રી વર્ધમાનસ્વામિને નમઃ

પ્રસ્તાવના

ચાર નિક્ષેપે રે સાત નયે કરી રે, વળી માંહિ સપ્તભંગી વિખ્યાત રે;
કુમતિ જનના મદ મોડાય, વીર તારી દેશના રે...
સમકીત બીજ આરોપણ થાય, વીર તારી દેશના રે...

સમ્યક્ત્વરૂપી બીજનું આરોપણ કરનારી પ્રભુની દેશના ચાર નિક્ષેપાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, સાત નયોથી ગૂંથાયેલી હોય છે ને સપ્તભંગીથી વણાયેલી હોય છે. એટલે પ્રભુવચનના ઊંડા રહસ્યો પામી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ-દૃઢતા અને નિર્મળતા કરવી હોય તો આ ચાર નિક્ષેપા વગેરેની ઊંડી સમજણ જોઈએ જ. એ સમજણ કેળવવા માટે કરેલી, જિનવચનોના પૂર્વાપર અનુસંધાનપૂર્વકની અનુપ્રેક્ષાએ આ નિક્ષેપા, સપ્તભંગી તથા નયો અંગે ઘણા ઘણા અપૂર્વ રહસ્યો ખોલી આપ્યા... તદનુસાર સપ્તભંગીવિંશિકા અને નિક્ષેપવિંશિકાના પ્રકાશન બાદ હવે નયવિંશિકા પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આ ગ્રન્થમાં જ એક સ્થળે મેં મારા અંતસ્તોષને વ્યક્ત કર્યો છે.

બેશક, માત્ર અધ્યેતાઓને જ નહીં, ખુદ અધ્યાપકોને પણ કેટલીય વાતો સાવ અપૂર્વ લાગશે... ને તેથી એની શ્રદ્ધેયતા સામે પ્રશ્નો પણ ઊભા થશે જ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ, મારા નિરૂપણથી સાવ અલગ ભાસે એવા અનેક શાસ્ત્રપાઠો પણ એમને મળશે જ. માત્ર એવા શાસ્ત્રપાઠોને જ નજરમાં રાખીને વિચાર્યા કરવામાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા ભાસવાની શક્યતા પણ નકારી ન શકાય. આ બધા વિદ્વાનોને મારી એક જ નમ્ર વિનંતી છે કે અપૂર્વ ભાસતા તે તે રહસ્યાર્થના સમર્થનમાં મેં જે શાસ્ત્રપાઠો આપ્યા છે, ને એ શાસ્ત્રપાઠોનો, અન્ય શાસ્ત્રપાઠોના સંદર્ભમાં તર્કસભર અનુપ્રેક્ષા કરીને જે અર્થ કર્યો છે, એના પર તેઓ વિચાર કરે, ને તેમાં કોઈ તર્કદોષ ભાસે તો મને જરૂર જણાવે.

આજે ઉપલબ્ધ પૂર્વગ્રન્થોમાં જે જોવા નથી મળતી એવી, નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે; ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ; નૈગમનયમાંથી સાંખ્યદર્શન નીકળ્યું છે, વ્યવહારનયમાંથી ન્યાયવૈશેષિકદર્શન નીકળ્યું છે; નૈગમનયે પિંડાદિ અવસ્થાઓમાં ઘટ એ જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે, માટી દ્રવ્ય નહીં; સંગ્રહનયે ઘટ એ જ તિર્યક્સામાન્ય છે, ઘટત્વ નહીં; સાતે નયોના ઉપન્યાસક્રમના હેતુઓ; દીર્ઘકાલીન

ક્રિયા અંગે ક્રિયામાણં કૃતં એ વ્યવહારનયને માન્ય છે; 'અહં' શબ્દનો વાચ્યાર્થ માત્ર શરીર કે માત્ર આત્મા નથી, પણ શરીરાનુવિદ્ધ આત્મા છે; નય પ્રધાનતયા ઈતરાંશપ્રતિક્ષેપી છે, અપ્રધાનતયા ઈતરાંશઅપ્રતિક્ષેપી છે; પૂર્વ-પૂર્વનયની ઉત્તરોત્તર નયને શિષ્યામણ; વગેરે વગેરે અનેક વાતો આ ગ્રન્થમાં જાણવા મળશે જેને પૂર્વાપર અનુસંધાનપૂર્વક ચિન્તન-મનન કરવાની ખાસ વિનંતી છે.

આ ગ્રન્થમાં જે કાંઈ સારું છે તે દેવાધિદેવ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીનો અચિન્ત્ય અનુગ્રહ છે. તથા, પૂજ્યપાદ ગુરુદેવોની અમોઘ કૃપા છે.

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સુવિશાળગચ્છસર્જક સ્વ. પૂ.આ. શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.; ન્યાયવિશારદ ભાવાચાર્ય સ્વ. ગુરુદેવ પૂ.આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.; સિદ્ધાન્તદિવાકર ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ. શ્રી વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા.; અધ્યાત્મરસિક કર્મસાહિત્યમર્મવિદ્ સ્વ. પૂ.આ. શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરીશ્વરજી મ.સા.; શ્રીસૂરિમન્ત્રના પરમસાધક દક્ષિણમહારાષ્ટ્રપ્રભાવક સ્વ. પૂ.આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા... આ સુવિહિત ગુરુપરંપરાની મહત્તી કૃપા અને સહવર્તી શિષ્યવૃન્દના સેવા-સહકાર વિના આવા ગ્રન્થસર્જનની શક્યતા વિચારી પણ શે શકાય ?

પંન્યાસ શ્રી અજિતશેખરવિજયજી ગણિવર (હાલ-આચાર્ય) તથા મુનિરાજ શ્રી ઉદયવલ્લભવિજયજી ગણિવરે આ ગ્રન્થનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક સંશોધન કરીને એની ઉપાદેયતામાં વૃદ્ધિ કરી છે. ધન્યવાદ.

તેમ છતાં, શ્રી સર્વજ્ઞપ્રભુના ત્રિકાળઅભાષિત પરમપવિત્ર અભિપ્રાયોથી વિપરીત જો કાંઈપણ નિરૂપણ આ ગ્રન્થમાં થયું હોય તો હું એનું હાર્દિક મિચ્છામિ દુક્કડં દઉં છું... સંવિગ્ન બહુશ્રુત ગીતાર્થો એ અંગે મારું ધ્યાન દોરે એવી પ્રાર્થના કરું છું.

શ્રી જૈનશાસનના નય અંગેના અદ્ભૂત રહસ્યોનો સરળ બોધ મેળવવા માટે આ ગ્રન્થનો સહારો લઈ અધિકારી જિજ્ઞાસુ વર્ગ મારા શ્રમને સફળ કરે એવી નમ્ર વિનંતી સાથે.

વિ.સં. ૨૦૬૫, ચૈત્ર સુદ-૪
(સ્વ. પૂ.બા મહારાજ
સાધ્વી શ્રી ચન્દ્રત્નાશ્રીજી મ.ની
પ્રથમસ્વર્ગારોહણતિથિ) કાવીતીર્થ

ગુરુપાદપદ્મરેણુ - અભયશેખર

વર્ધમાનતપોનિધિ, ન્યાયવિશારદ, સકળસંઘહિતૈષી, અનેકકાંતદેશનાદક્ષ, પ્રભાવકપ્રવચનકાર,
શિબિરોના આઘપ્રેરક-વાચનાદાતા, ભાવાચાર્ય, પરમર્ષિ, સુવિશાળગચ્છાધિપતિ
સ્વ. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.નું

સંક્ષિપ્ત જીવનકવન

- જન્મ : ચૈત્ર વદ ૬, સંવત ૧૯૬૭ તારીખ ૧૯-૪-૧૯૧૧,
અમદાવાદ
- સંસારી નામ : કાંતિલાલ ચીમનલાલ શાહ, માતા - ભૂરીબહેન
- વ્યાવહારિક અભ્યાસ : ગવર્મેન્ટ ડીપ્લોમેઈટ એકાઉન્ટન્ટ (G.D.A.-C.A સમકક્ષ)
પાસ
ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ બેન્કર્સ (ઈંગ્લેન્ડ) સપુરસ્કાર પાસ
ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઈન્કોર્પોરેટેડ સેક્ટરીઝ (ઈંગ્લેન્ડ)
સપુરસ્કાર પાસ
- ચતુર્થવ્રત સ્વીકાર : વિ.સં. ૧૯૯૦ આસો વદ-૬ (ઉંમર વર્ષ ૨૩)
- દીક્ષા : પોષ સુદ-૧૨, સંવત-૧૯૯૧, તા. ૧૬-૧૨-૧૯૩૫,
યાણસ્મા
- વડી દીક્ષા : મહા સુદ-૧૦, સંવત-૧૯૯૧, યાણસ્મા
- ગુરુદેવશ્રી : સિદ્ધાન્તમહોદધિ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.દે.
શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ
- ગણિપદ : સંવત-૨૦૧૨, ફાગણ સુદ-૧૧, તા. ૨૨-૨-૧૯૫૬,
પૂના
- પંન્યાસ પદ : સંવત-૨૦૧૫, વૈશાખ સુદ-૬, તા. ૨-૫-૧૯૬૦,
સુરેન્દ્રનગર
- આચાર્ય પદ : સંવત-૨૦૨૯, માગસર સુદ-૨, તા. ૭-૧૨-૧૯૭૨,
અમદાવાદ
- ગચ્છાધિપતિ પદ : સંવત-૨૦૪૬, પોષ સુદ-૧૨, તા. ૮-૧-૧૯૯૦, ઈરોડ
- ૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ : સંવત-૨૦૨૬, આસો સુદ-૧૫, તા. ૧૪-૧૦-૧૯૭૦,
કલકત્તા

૧૦૮ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ : સંવત-૨૦૩૫, ફાગણ વદ-૧૩, તા. ૨૫-૩-૧૯૭૯, મુંબઈ

કુલ શિષ્ય પ્રશિષ્ય

આજ્ઞાવર્તી પરિવાર

વિશિષ્ટ ગુણો

: ૪૩૫ વિદ્યમાન શ્રમણો

: ગુરુપારતંત્ર્ય, વિનય તપ, સંયમશુદ્ધિ, ત્યાગ, તિતિક્ષા, ક્ષમા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, પ્રભુભક્તિ, ક્રિયાશુદ્ધિ, અપ્રમત્તતા, બ્રહ્મચર્ય, શાસ્ત્રનિષ્ઠા, શાસનદૃષ્ટિ, શાસન પ્રત્યે સમર્પણ, ક્રિયાઓ પ્રત્યે અનન્ય બહુમાન, જાત પ્રત્યે કઠોર, આશ્રિતો પ્રત્યે કોમળ, સ્તવન વગેરે દરેકના શબ્દો પર ચિંતનશીલતા-રહસ્યોદ્ઘાટન, લખલૂટ આત્મહિત કમાઈ લેવાની સતત તાલાવેલી, સંઘવાત્સલ્ય, શ્રમણ-ઘડતર, નિર્યામણાકૌશલ્ય આદિ.

ઉપદેશગંગા

: દિવ્યદર્શન સાપ્તાહિક (ગુજરાતી), તીર્થંકર દિવ્યદર્શન પાશિક (હિન્દી)

કુલ પુસ્તકો

: ૧૧૪

ભાષાજ્ઞાન

: સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી

અધ્યયનોપયોગી સર્જન

: પ્રાકૃત નિયમાવલી, સંસ્કૃત નિયમાવલી, ન્યાયભૂમિકા, પ્રકરણદોહન, તત્ત્વાર્થ ઉષા વિ...

કલાત્મક સર્જન

: જૈન ચિત્રાવલી, મહાવીર ચરિત્ર, પ્રતિક્રમણ સૂત્ર આલ્બમ, ગુજરાતી-હિન્દી બાલપોથી, મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રના ૧૨ અને ૧૮ ફોટાના બે સેટ, હેમચન્દ્રસૂરિ જીવનચિત્રોનો સેટ, બ્રાહ્મણવાડામાં ભગવાન મહાવીર ચિત્ર ગેલેરી, પિંડવાડામાં શ્રી પ્રેમસૂરિજી મ.સા.ના જીવનચિત્રો.

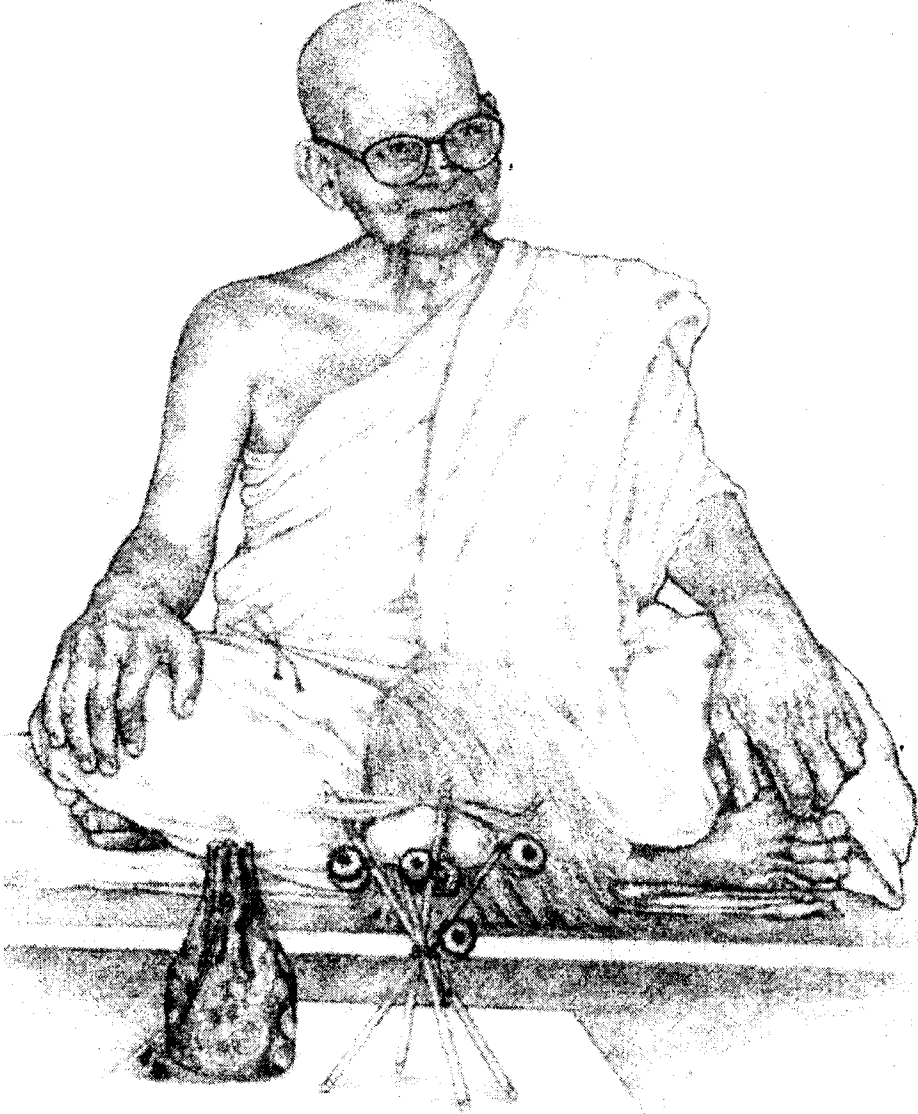
સરળ ઓળખાણ

: નીચી દૃષ્ટિ, નિસ્પૃહતા, નિર્દોષ ગોચરી, ચાંદનીમાં પણ લેખન, અષ્ટાપદજીની પૂજા, અદ્ભુત પ્રતિક્રમણ, નિત્ય વાચના, વ્યાખ્યાનમાં નીતરતો વૈરાગ્ય, શિબિર-પ્રેરક, સાદગી ઈત્યાદિ.

કાળધર્મ

: સંવત-૨૦૪૯, ચૈત્ર વદ-૧૩, તા. ૧૯-૪-૧૯૯૩, અપોરે ૧.૩૦ કલાકે, અમદાવાદ.

वर्धमानतपोनिधि न्यायविशारद स्व. पू. गुरुदेव आचार्य
श्रीमद्विजय भुवनभानुसूरीश्वरजी म.सा.

વિષયાનુક્રમ

વૃત્તિમંગળશ્લોકાર્થ	૧
સૂત્રોનું મૂઢનયિકત્વ	૨
નયવ્યુત્પાદનની આવશ્યકતા	૩
અનુબંધયતુષ્ટય	૫
નયસામાન્યલક્ષણ	૬
એકાંશગ્રાહી બધો જ બોધ કાંઈ નય નથી	૯
નયગ્રાહ્યધર્મોનો પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ	૧૧
‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ વગેરે ‘નય’ નથી	૧૩
ઈતરાંશનો અપ્રતિક્ષેપ ગૌણરૂપે જ	૧૪
પ્રતિક્ષેપમાં પ્રધાનતા અને ગૌણતા	૧૫
દ્રવ્ય-પર્યાયાદિ વચ્ચે પણ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ	૧૬
દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિકનય મૂળનય છે	૧૭
નયના ભાષ્યોક્ત પ્રાપકત્વાદિ લક્ષણો	૧૮
નયજ્ઞાનની જરૂરિયાત	૨૧
નયજ્ઞાન પ્રમાણાંશ છે	૨૨
નયજ્ઞાન લૌકિક પ્રમાણ છે	૨૪
લૌકિક-અલૌકિક પ્રમાણ એટલે શું ?	૨૫
જિજ્ઞાસિત અંશના અબોધકત્વથી જ ‘નયત્વ’ આવે	૨૭
‘અનેકાન્તવાદમાં બોધ સંશયાત્મક જ હોય’ એવી શંકાનું નિરાકરણ	૨૯
નૈગમાદિ નયોમાં પરસ્પર વિપ્રતિપત્તિ નથી	૩૧
નય-પ્રમાણવાક્યોનું લક્ષણ	૩૫
સપ્તભંગી અંગે નયોપદેશનો અધિકાર	૩૬
‘અર્થપર્યાય’-‘વ્યંજનપર્યાય’ શબ્દોનો અર્થ	૩૯
‘સપ્તભંગીવિશિકા’નો અધિકાર	૪૧
મારા આનંદની વાત	૪૨

નય વગેરે અંગે શ્રી મલયગિરિસૂરિ મત	૪૭
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મત	૪૯
ત્રણે મતોનો ઉપસંહાર	૫૧
નૈગમનયલક્ષણ	૫૩
નૈગમશબ્દની બીજી વ્યુત્પત્તિ	૫૫
સંગ્રહનયલક્ષણ	૫૭
વ્યવહારનયલક્ષણ	૬૦
ઉપચરિત પ્રયોગોમાં લક્ષણા-પ્રયોજન	૬૨
‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ પ્રયોગવિચાર	૬૪
‘અહં ન રૂપવાન્’ વ્યવહારાનુસારી નથી	૬૯
ઋજુસૂત્રનય	૭૧
ઋજુ = અકુટિલત્વ એટલે શું ?	૭૪
શબ્દનય નિરૂપણ	૭૫
કાળ-કારકાદિ ભેદે અર્થભેદ	૭૬
નામઘટાદિ ન માનવાના કારણો	૮૦
લોક-શાસ્ત્રનો વિરોધ બધા નયોમાં સમાન	૮૪
શબ્દપ્રધાનત્વ એટલે શું ?	૮૬
સમભિરૂઢનય નિરૂપણ	૮૯
એવંભૂતનયવક્તવ્યતા	૯૨
બધા જ શબ્દો ક્રિયાશબ્દ છે	૯૭
પૂર્વ-પૂર્વનય વિશાલાર્થ છે	૯૯
અર્થનય-શબ્દનય	૧૦૧
પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિના મિશ્રણથી અશુદ્ધિ	૧૦૧
સ્થૂલાર્થતાથી અશુદ્ધિ	૧૦૩
નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ	૧૦૫
નયોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિમાં કોઈ નિયત પરિભાષા નથી	૧૦૯
વ્યવહારનયાભિપ્રાયમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ	૧૧૩
પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય પ્રધાન છે	૧૧૬

ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઘ્યમાં ઉત્પાદ પ્રથમ છે.....	૧૧૮
અનાદિનિધન જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્ય આપણો વિષય નથી	૧૨૧
ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ નૈગમનો વિષય છે	૧૨૩
પ્રસ્થક દષ્ટાન્તથી એની સિદ્ધિ	૧૨૪
અનુવૃત્તિમાં કહેલ કાર્યોપચાર વ્યવહારનયે છે	૧૨૬
લોકમાં થતા વચનપ્રયોગો જ નય છે	૧૨૯
કાષ્ટાદિમાં પ્રસ્થકત્વદર્શન નૈગમને મૌલિક, વ્યવહારને ઉપચરિત.....	૧૩૧
વ્યવહાર સાથે વિષયસાંકર્ય નિવારવા નૈગમનું અન્ય લક્ષણ.....	૧૩૪
નૈગમનયે ઘટદષ્ટાન્તની ભાવના	૧૩૫
જેની પ્રબળ અભિલાષા એ નૈગમને દેખાય.....	૧૩૮
વ્યવહારનયે નાનાત્વ, નૈગમ-સંગ્રહનયે અન્વય	૧૪૦
નૈગમ-સંગ્રહને ઘટ એ જ સામાન્ય છે	૧૪૧
દરેક નયના નિરૂપણમાં વ્યવહારનો અંશ આવે જ.....	૧૪૩
સંગ્રહની પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય સાદૃશ્યાત્મક અભેદ	૧૪૫
વસતિદષ્ટાન્તથી નૈગમનો વિષય ઊંસામાન્ય છે એની સિદ્ધિ	૧૪૬
વસતિદષ્ટાન્તમાં વ્યવહારનયે ક્યાં ઉપચાર ? ક્યાં મૌલિકતા ?	૧૪૯
‘લોકે વસામિ’ જવાબ સર્વવિશુદ્ધનૈગમ છે	૧૫૧
નમસ્કારનિર્યુક્તિવચનથી નૈગમનો ઊંસામાન્ય વિષય છે એની સિદ્ધિ	૧૫૩
ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જ ઉત્પાદ-વ્યયવિરોધી છે	૧૫૬
આદિનૈગમ ‘સર્વદા સત્ત્વ’ કહે છે, પરસંગ્રહ ‘સર્વત્ર સત્ત્વ’.....	૧૬૧
આદિનૈગમે મિથ્યાત્વીઅવસ્થામાં પણ નમસ્કાર સત્ છે	૧૬૩
પરસંગ્રહમતે ઘટ-નમસ્કારાદિ કશું નથી.....	૧૬૪
‘સર્વ-દેશસંગ્રાહી’ એમ નૈગમના બે પ્રકાર	૧૬૯
ત્રિકાળસંભવિત સર્વપર્યાયસમૂહ = દ્રવ્ય	૧૭૩
કેવલી-વ્યવહાર-નૈગમનયનું દર્શન	૧૭૫
શાલીભદ્રની આહીરણી માતા	૧૭૬
જિનજીવ આકાળ દ્રવ્યજિન છે	૧૭૯
દેશસંગ્રહનય-દેશસંગ્રાહીનૈગમનયને ચારે નિક્ષેપા સંમત છે.....	૧૮૧

એગં ષિચ્ચં આ સામાન્ય લક્ષણ વ્યવહારનયાનુસારી છે	૧૮૩
નેગમની દષ્ટિ અંગે પૂર્વાપરવિરોધ શંકા-સમાધાન	૧૮૭
બધી વિચારણાઓનું ઉપનિષદ્	૧૮૯
એકાકાર-અનુગતાકાર બુદ્ધિ વ્યવહારને જ માન્ય છે	૧૯૪
નેગમના સંગ્રહ-વ્યવહારમાં અન્તર્ભાવની સંગતિ	૧૯૫
નેગમાદિ ત્રણ નયે થતું 'અયં ઘટઃ' જ્ઞાન	૧૯૭
દ્રવ્યાર્થતામાં નૈગમ જ પ્રબળ છે	૨૦૦
એકકરણરૂપ દ્રવ્યાર્થતામાં સંગ્રહ પ્રબળ છે	૨૦૩
દ્રૌવ્યાંશમાં નૈગમ બળવાન્ છે	૨૦૫
'ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યયુક્તં સત્' આ લક્ષણમાં જ લાઘવ છે	૨૦૯
નયોનો દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિક વિભાગ	૨૧૧
દ્રવ્યના ત્રણ અંશના ગ્રાહક ત્રણ નયો	૨૧૨
વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક જ છે	૨૧૪
પર્યાયના અનેક અંશ નથી	૨૧૯
દ્રવ્યાર્થિકની તુલ્યતા માટે જ પર્યાયાર્થિકના ત્રણ ભેદ છે	૨૨૦
ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાર્થિક પણ છે, પર્યાયાર્થિક પણ	૨૨૩
ઋજુસૂત્ર આધારાંશગ્રાહી છે એની સિદ્ધિ	૨૨૭
દ્રવ્યનિક્ષેપ માનવામાત્રથી નય દ્રવ્યાર્થિક ન બની જાય	૨૨૯
શબ્દાદિને દ્રવ્યનિક્ષેપમાં અભિમુખનામગોત્ર જ માન્ય છે	૨૩૧
શબ્દાદિના પણ કેટલાક અશુદ્ધ ભેદો સંભવે છે	૨૩૫
નય-નિક્ષેપવ્યવસ્થા ક્રમશઃ જ્ઞાન-વસ્તુની અપેક્ષાએ કરવી	૨૩૮
ઋજુસૂત્રનો વિષય આધારાંશદ્રવ્ય છે એની સિદ્ધિ	૨૪૦
'ક્ષણિકદ્રવ્ય' કહેવામાં વદતો વ્યાઘાત નથી	૨૪૩
'નિત્યપર્યાય' કહેવામાં વદતો વ્યાઘાત છે	૨૪૫
વિશેષ એકવિધ જ છે	૨૪૭
જુદા-જુદા સામાન્ય-વિશેષાંશનો ગ્રાહક કોઈ સ્વતંત્ર નય નથી	૨૫૦
પર્યાયાર્થિકનયોમાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ	૨૫૨
યોગ્યતા દ્રવ્યાંશ છે, અભિવ્યક્તિ પર્યાયાંશ	૨૫૪

વ્યવહારનય વિના નિસ્તાર નથી.....	૨૫૭
વિવિધનયે ઇન્દ્ર	૨૬૨
ઉત્તર-ઉત્તરનયની પૂર્વ-પૂર્વનયને શિખામણ.....	૨૬૩
'હરિ' શબ્દની વિવિધ વ્યુત્પત્તિઓ	૨૬૯
પૂર્વ-પૂર્વનયની ઉત્તરોત્તરનયને શિખામણ	૨૭૧
પૂર્વ-પૂર્વનયો પણ તર્કસહ છે	૨૮૧
નય-નિક્ષેપ યોજના	૨૮૩
દ્રવ્ય-પર્યાય શબ્દો અને દ્રવ્ય-ભાવ શબ્દો ભિન્નાર્થક છે	૨૮૫
શબ્દાદિ નયે અનુપયુક્ત જ્ઞાતા અવસ્તુ છે	૨૮૯
ઋજુસૂત્રને કાર્યોપચાર માન્ય છે	૨૯૨
દ્રવ્યશબ્દ અંગે નયવિચાર	૨૯૪
દર્શન-નયયોજના અંગે શાસ્ત્રોમાં વિવિધતા	૨૯૮
સાંખ્યદર્શનનું મૂળ નૈગમનય છે	૩૦૦
સમ્મતિવચનથી પણ એની સિદ્ધિ	૩૦૫
સત્કાર્યવાદ માનવામાં પાંચ કારણો.....	૩૦૬
વ્યવહારમૂલક ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન	૩૧૦
મિથ્યાદર્શનોના મૂળભૂત નયો મિથ્યા કેમ નહીં ?	૩૧૩
વૃક્ષને જોનારા બે પુરુષોનું ઉદાહરણ	૩૧૫
અવધારણી ભાષાનો વિવેક	૩૧૯
પ્રદેશદષ્ટાન્ત	૩૨૩
જીવદષ્ટાન્ત	૩૨૬
નમસ્કારના કારણો અંગે નયવિચારણા	૩૨૯
વિષયના પ્રકારોની અપેક્ષાએ નયોના વર્ગ બને છે	૩૩૧
નૈગમાદિ ત્રણ નયોનો વિષયભેદ	૩૩૩
ક્રિયાકાળ દીર્ઘ હોય ત્યારે ક્રિયામાણં કૃતં એ વ્યવહારસંમત છે	૩૩૪
જ્ઞાનનયવિચાર.....	૩૩૯
ક્રિયાનયવિચાર	૩૪૧
સ્થિતપક્ષવિચાર	૩૪૪
વ્યવહારનય પણ તત્ત્વાર્થગ્રાહી છે	૩૪૮
ગ્રન્થશોધન પ્રાર્થના-અંતિમમંગળ	૩૫૩
પ્રશસ્તિ	૩૫૪

श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः
मातङ्गसिद्धायिकापरिपूजिताय श्री वर्धमानस्वामिने नमः
श्री गौतमसुधर्मादिगणभृद्भ्यो नमः
श्री उमास्वातिवाचकादि-यशोविजयान्तेभ्यः शास्त्रकृद्भ्यो नमः
श्री विजय प्रेम-भुवनभानु-जयघोष-धर्मजित्-जयशेखरसूरीशेभ्यो नमः
एँ नमः

नयविंशिका

प्रणम्य परमात्मानं बालानुग्रहसिद्धये ।

विवृण्वे श्रुतभक्त्यै च स्वोपज्ञां नयविंशिकाम् ॥

जे ङीजलूत गणाय छे त्रण पढ यतुर्दशपूर्वना,
उपन्नेई वा विगमेई वा धुवेई वा मडातत्त्वना,
अे दान सुश्रुतज्ञाननुं देनार त्रणजगनाथ जे,
अेवा प्रलु अरिडंतने पंयांगलावे हुं नमुं,
अेवा प्रलु वर्धमानने पंयांगलावे हुं नमुं. १
नयसार मरीयि ने वणी नंदनऋषिने हुं नमुं,
शिवश्रीतण्णा अधिष्ठानलूत आर्द्धन्त्य ध्यान सदा धरुं,
मेरुशिपरस्थितवीरजिनना यरणयुगमां वंदना,
समवसरणमां पिराजता प्रलु करजो पापनिकंदना. २
गुरुप्रेमयरणमां स्थित कान्तिलाल मुज उपकारी छे,
सद्बोधने देनार गुरुतत्त्व सदा जयकारी छे,
प्रारंल शिबिरतणो करे ते लानुविजयनुं ध्यान डो,
गुरुलुवनलानुसूरिप्रलावे मुजने नयज्ञान डो. ३
निश्चय तथा व्यवहारने जवनारा धर्मजित्सूरि,
ने ज्ञानक्रिया उलयनयमां स्थित जयशेपरसूरि,
गुरुद्वयतण्णा आशिषथी आ ग्रन्थनो प्रारंल डो,
मा सरस्वती सान्निध्यथी निर्दोष तेहनो अंत डो. ४
वृत्तिभंगणश्लोकार्थः

परमात्माने प्रणाम करीने बाणजवो पर अनुग्रह करवा माटे तथा श्रुतलक्षितना
संपादन माटे स्वोपज्ञ नयविंशिकाग्रन्थनुं विवरण करुं छुं.

इह हि सर्वनयमये श्री जैनप्रवचने तत्तद्वाक्यविशेषस्य तत्तन्नयविशेषानुसारितया किं वाक्यं कं नयं पुरस्कृत्य प्रयुक्तमिति सम्यग्निर्णयः कर्तव्यः । तदर्थमनुयोगद्वारेषु चतुर्थं नयद्वारमुपन्यस्तं वर्तते । अतो नयव्युत्पादनमावश्यकम् । यद्वा

इह हि जगति सर्वस्य वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वेन सङ्कीर्णस्वभावतया तत्परिच्छेदकं प्रमाणमपि तथास्वभावमेवेत्यसङ्कीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकबोधार्थं तथाव्यवहारार्थं च नयानामेव सामर्थ्यमित्यतोऽपि नयव्युत्पादनमावश्यकम् ।

नन्वागमे सूत्राणां मूढनयिकत्वमुक्तम् । तथाहि - मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समयरंति इहं । ॥आ.नि. २२७९॥ व्याख्यालेशश्रायं - देवेन्द्रवन्दितेभ्य आर्यरक्षितेभ्यः समारभ्य कालिकमुपलक्षणाद् दृष्टिवाद उत्कालिकं च सूत्रं मूढनयिकं = मूढा अविभागस्था

શ્રી જૈનપ્રવચન સર્વનયમય છે. તેનું તે તે ચોક્કસ વાક્ય તે તે નયને અનુસરનારું હોવાથી ક્યું વાક્ય કયા નયને અનુસરનારું છે ? એનો સમ્યગ્ નિર્ણય કરવો જરૂરી બનતો હોય છે. એ માટે શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર આગમમાં ચોથું નયદ્વાર રાખવામાં આવ્યું છે. તેથી નયવિષયક બોધ વિશદ બને એવું નિરૂપણ આવશ્યક છે.

અથવા, આ વિશ્વમાં સર્વ વસ્તુઓ અનંતધર્માત્મક છે. માટે વસ્તુઓ સંકીર્ણ સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ વસ્તુઓ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ, એકત્વ અને અનેકત્વ વગેરે ધર્મોથી સંકળાયેલ છે. એટલે એનો નિશ્ચય કરાવનાર 'પ્રમાણ' પણ સંકીર્ણ સ્વભાવવાળું જ હોય છે. તેથી પ્રથમદૃષ્ટિએ વિરુદ્ધ ભાસે એવા નિત્યત્વાદિ ધર્મોથી સંકીર્ણ ન થયેલ હોય એવા પ્રતિનિયત અનિત્યત્વાદિ ધર્મને આગળ કરીને વસ્તુનો બોધ કરવા માટે અને એ રીતે વ્યવહાર કરવા માટે નયવિષયક બોધને વિશદ કરવો જરૂરી છે. આશય એ છે કે પ્રમાણ તો વસ્તુને નિત્યાનિત્ય જ જણાવી શકે છે. માત્ર નિત્ય કે માત્ર અનિત્ય નહીં. એટલે વૈરાગ્યથી ભાવિત થવા માટે વસ્તુને અનિત્યરૂપે જોવી અને કહેવી હોય તો એ માટે નયની જ જરૂર પડે છે. તેથી નયનું સ્પષ્ટીકરણ થાય એ આવશ્યક છે.

શંકા-આગમમાં તો કાલિક વગેરે સૂત્રોને મૂઢનયિક કહ્યા છે. જેમકે આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગા. ૨૨૭૯) માં કહ્યું છે કે- 'કાલિકશ્રુત મૂઢનયિક છે, એમાં નયોનો સમવતાર હોતો નથી.' આની વ્યાખ્યાનો જરૂરી અંશ આવો છે - દેવેન્દ્રવન્દિત શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ મહારાજથી લઈને કાલિકસૂત્ર તથા ઉપલક્ષણથી દૃષ્ટિવાદ અને ઉત્કાલિકસૂત્ર પણ મૂઢનયિક છે. અર્થાત્ એમાં નયવિભાગ દર્શાવવામાં આવતો નથી. એટલે કે એમાં પદે પદે નયોનો સમવતાર કરવામાં આવતો નથી. આમ જો નયોનો સમવતાર કરવાનો નથી, તો એનું

નયા યત્ર તદ્ મૂઢનયં તદેવ મૂઢનયિકં વર્તતે । અત્ર નયા ન સમવતરન્તિ = પ્રતિપદં ન ભણ્યન્ત્ इत्यर्थः । તતશ્ચ નયવ્યુત્પાદનમનાવશ્યકમેવેતિ ચેત્ ?

ન, સમ્યગર્થાપરિજ્ઞાનાત્ । મહાનુભાવેભ્ય આર્યરક્ષિતેભ્યઃ પૂર્વમનુયોગાનામપૃથક્ત્વમાસીત્ । કોઽર્થઃ? 'પ્રતિસૂત્રં ચત્વારોઽપ્યનુયોગા વ્યાખ્યાયન્તે સ્મ' इत्यर्थः। તત્પશ્ચાચ્ચ તેષાં પૃથક્ત્વમભૂત્ । કોઽર્થઃ? ચરણકરણાદીનામેક એવાન્યતરોઽનુયોગઃ પ્રતિસૂત્રં વ્યાખ્યાયતે, ન તુ ચત્વારોઽપીત્યર્થઃ। એવમેવ તેભ્યઃ પૂર્વ પ્રતિસૂત્રં સર્વેષાં નયાનાં વિસ્તરેણ સમવતાર આસીત્ । તદારતસ્તુ તત્ર ભજના । કોઽર્થઃ ? નાઽવશ્યં નયૈર્વ્યાખ્યા કાર્યા, આચાર્યશિષ્યાણામતીક્ષ્ણપ્રજ્ઞત્વાત્ । તથાપિ શિષ્યમતિપરિકર્મણાર્થં સ્થૂલસંવ્યવહારાર્થપ્રતિપાદકૈર્નૈગમસદ્ગ્રહવ્યવહારાખ્યૈસ્ત્રિભિરાદ્યનયૈઃ સા કાર્યાઽપિ । યત ઉક્તં-

नत्थि नएहिं विहूणं सुतं अत्थो य जिणमए किंचि ।

आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया ॥२२७७॥ ततश्चैवमर्थः प्राप्यते यद् -

વ્યુત્પાદન કરવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન-તમારી શંકા બરાબર નથી. કારણ કે તમે આ આગમવચનનો સમ્યગ્ અર્થ જાણ્યો ન હોવાથી આવી શંકા કરી રહ્યા છો. મહાનુભાવ શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ મ.ની પૂર્વમાં અનુયોગ અપૃથક્ હતો. એટલે કે સૂત્રે સૂત્રે ચારે અનુયોગની વ્યાખ્યા થતી હતી. અર્થાત્ દરેક સૂત્રની ચાર અલગ અલગ વ્યાખ્યા એ રીતે થતી કે જેથી એક-એક વ્યાખ્યા દ્વારા એક-એક અનુયોગસંબંધી અર્થ મળે. પણ તેઓ પછી અનુયોગ પૃથક્ થઈ ગયો. એટલે કે સૂત્રના શબ્દોના પ્રચલિત અર્થ પરથી સીધો જે અર્થ મળે એ રીતે વ્યાખ્યા કરવા દ્વારા ચરણકરણાનુયોગ વગેરે ચારમાંથી જે અનુયોગ મળે એ જ રીતે વ્યાખ્યા કરાય છે. ચારેય અનુયોગ મળે એ રીતે જુદી-જુદી ચાર વ્યાખ્યા કરાતી નથી. એ જ રીતે શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ પહેલાં દરેક સૂત્રે બધા નયોનો વિસ્તારપૂર્વક સમવતાર થતો હતો. પણ એમના પછી ભજના = વિકલ્પ છે. એટલે કે નયો વડે અવશ્ય વ્યાખ્યા કરવી એવો નિયમ નથી, કારણ કે વ્યાખ્યા કરનાર આચાર્ય અને સાંભળનાર શિષ્ય તીક્ષ્ણપ્રજ્ઞાવાળા હોતા નથી. તેમ છતાં, શિષ્યની બુદ્ધિ પરિકર્મિત થાય એ માટે સ્થૂલ વ્યવહાર માન્ય અર્થના પ્રતિપાદક પ્રથમ ત્રણ નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનયથી વ્યાખ્યા કરાય પણ છે. કારણ કે કહ્યું છે કે-“જિનમતમાં કોઈ સૂત્ર કે કોઈ અર્થ નયરહિત નથી. નયવિશારદ ગુરુએ યોગ્ય શ્રોતાને પામીને નયો પણ કહેવા જોઈએ. (વિ.આ.ભા. ૨૩૭૭)” એટલે આવો અર્થ મળે છે-શિષ્યો અતિમંદબુદ્ધિ હોય તો એકપણ નય કહેવા

શિષ્યાણામતિમતિમાન્દ્યે નૈકમપિ નયં ભાષેત, ઈષન્મતિમાન્દ્યે નયદ્વયેન શિષ્યમતિપરિકર્મણાં કુર્યાદ્, વિમલમતિં શ્રોતારં પુનરાસાદ્ય નયવિશારદઃ સૂરિઃ સમનુજ્ઞાતમાદ્યનયત્રયં બ્રૂયાત્, વિમલતરમતિં શિષ્યં તુ શેષાનપિ નયાન્ બ્રૂયાદિતિ ।

યદ્વાઽપૃથક્ત્વેઽનુયોગાનાં બહૂનાં શિષ્યાણાં પરિણામકત્વાદાસીત્ સર્વનયવ્યુત્પાદનમ્ । અધુના તુ બહૂનામપરિણામાતિપરિણામજનકતયા નિખિલપર્ષદનુપકારિત્વેન ન સૂક્ષ્મનયોપન્યાસઃ ક્રિયતે । તથાપિ કચ્ચિત્તુ પરિણામકં વિશદમતિં શિષ્યમાસાદ્ય સ ક્રિયતેઽપિ । તદર્થં ચ પૂર્વમાદ્યૈસ્ત્રિભિર્નયૈર્મતિવ્યુત્પાદના કાર્યા । કૃતાયાં ચ તસ્યાં શેષૈરપિ સૂક્ષ્માર્થૈર્નયૈઃ સા કાર્યા । તતશ્ચ કે નયાઃ ? કિચ્ચ તત્સામાન્યલક્ષણમ્ ? કિચ્ચ તત્તન્નયવિશેષલક્ષણમિત્યાદિ નિરૂપયિતુ-કામો ગ્રન્થકારો નયવિંશિકાખ્યસ્ય ગ્રન્થસ્યૈતસ્યાદિમાં મઙ્ગલાદિપ્રતિપાદિકાં ગાથામાહ નયાર્થદેશિનમિત્યાદિ -

નયાર્થદેશિનં વીરં પ્રણમ્ય સ્વગુરૂંસ્તથા ।

સ્મૃત્વા વાગીશ્વરીં દેવીં પ્રવક્ષ્યે નયવિંશિકામ્ ॥૧॥

નહીં, સામાન્ય મંદબુદ્ધિ હોય તો બે નય દ્વારા શિષ્યોની બુદ્ધિ વિકસાવવી. નિર્મળબુદ્ધિ શિષ્યને નયવિશારદ સૂરિએ જે આદ્ય ત્રણ નયોની અનુજ્ઞા છે એ ત્રણ નયો કહેવા અને શિષ્ય જો નિર્મળતરબુદ્ધિ હોય તો એને શેષ નયો પણ કહેવા.

અથવા, અનુયોગ જ્યારે અપૃથક્ હોય ત્યારે મોટાભાગના શિષ્યો પરિણામક હતા, એટલે કે નયનિરૂપણને યોગ્ય રીતે પરિણમાવનારા હતા. માટે બધા નયો કહેવાતા હતા. પણ હાલ તો ઘણા શિષ્યોને અપરિણામ કે અતિપરિણામ થવાની સંભાવના હોવાથી આખી સભાને ઉપકારી ન રહેવાથી સૂક્ષ્મ નયોની વાત કરાતી નથી. છતાં પણ, કોઈક પરિણામક-નિર્મળતરબુદ્ધિ શિષ્ય મળી જાય તો નયનિરૂપણ કરાય પણ છે. એમાં પણ પહેલાં પ્રથમ ત્રણ નયના નિરૂપણ દ્વારા એની બુદ્ધિને વ્યુત્પન્ન કરવી અને બુદ્ધિ એટલી વ્યુત્પન્ન થાય એટલે સૂક્ષ્મ અર્થવાળા શેષ નયો દ્વારા પણ શિષ્યબુદ્ધિને વિકસાવવી.

આ બુદ્ધિવિકાસ માટે ‘ક્યા નયો છે ?’ ‘નયોનું સામાન્ય લક્ષણ શું છે ?’ તે તે નયોનું વિશેષ લક્ષણ શું છે ? વગેરે નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર ‘નયવિંશિકા’ નામના ગ્રન્થની મંગળ વગેરેની પ્રતિપાદક પ્રથમ ગાથા કહે છે-

ગાથાર્થ-નયના અર્થોના દેશક એવા શ્રીવીરપ્રભુને તથા સ્વગુરુઓને પ્રણામ કરીને અને વાગીશ્વરી (=સરસ્વતીદેવી)ને યાદ કરીને હું નયવિંશિકા કહીશ.

सुगमार्था । नवरं 'नयार्थदेशिनं' इत्यनेन विशेषणेन प्रभोर्वचनातिशयः कथितः । यथार्थवचनस्य ज्ञानेन विनाऽसम्भवितया तेनैव ज्ञानातिशयोऽपि सूचितः । 'विशेषेणेरयति कम्पयति सर्वापायमूलं कर्मेति वीरः' इति व्युत्पत्त्याऽपायापगमातिशय उक्तः । 'तपआदि पराक्रमलक्षणेन वीर्येण राजत इति वीरः' इति व्युत्पत्त्या च पूजातिशयो ज्ञापितः, निकृष्टतपसो देवपूज्यत्वात् । एवञ्च प्रभोश्चत्वारोऽप्यतिशयाः प्रोक्ताः । तत्र च पूजातिशयं दृष्ट्वा बालानां, सर्वापायमूलं कर्म यया कम्प्यते तामतिघोरां साधनां दृष्ट्वा मध्यमानां, यथार्थवादित्वं च ज्ञात्वा पण्डितानां प्रभौ परमाप्तत्वनिर्णयो भवति । ज्ञानातिशयस्य यथार्थवचनानुमेयतया यथार्थवचन एव चरितार्थतया च न स्वतन्त्रं तन्निर्णायकत्वम् । अत एव कलिकालसर्वज्ञैः श्रीमद्भिर्हेमचन्द्राचार्यैरन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायां-अयं जनो नाथ! तव स्तवाय गुणान्तरेभ्यः स्पृहयालुरेव। विगाहतां किन्तु यथार्थवादमेकं परीक्षाविधिदुर्विदग्धः॥२॥ इत्युक्तम् ।

विवेचन-गाथानो अर्थ सुगम छे. अहीं प्रभुना 'नयार्थदेशी' अेवा विशेषण द्वारा भगवानना वचनातिशयने ज्ञाव्यो छे. वणी यथार्थवचन ज्ञान विना संभवित नथी. अेटले आ ज विशेषण द्वारा ज्ञानातिशय पण सूचित करेलो जाणवो. वणी 'वीर' अेवा शब्दनी 'सर्व अपायना मूणभूत कर्मने विशेष प्रकारे कंपावी नाभे ते वीर' आवी व्युत्पत्ति लईअे तो अपायापगमातिशय कडेवायेलो छे अने 'तप वगेरे पराक्रमरूप वीर्यथी शोभे ते वीर' आवी व्युत्पत्ति लईअे तो पूजातिशय ज्ञाय छे, कारण के विकृष्ट तपस्वीने देवो पण पूजे छे. आम प्रभुना यारे अतिशयो अहीं ज्ञावेला छे. आ यारमांथी पूजातिशयने जोईने भाण्णवो 'प्रभु परमआप्त पुरुष छे' अेवो निर्णय करे छे. सर्व अपायना मूणभूत कर्मने कंपावी नाभनार घोर साधना जोईने मध्यम जवो अेवो निर्णय करे छे अने यथार्थवादिता जोईने पंडितजवोने अेवो निर्णय थाय छे. प्रभुनो ज्ञानातिशय यथार्थवचन परथी ज छन्नस्थने अनुमान द्वारा ज्ञाय छे. वणी अे यथार्थवचननु संपादन करीने (छन्नस्थ-उपकार्य जवोनी अपेक्षाअे) चरितार्थ थई जाय छे. माटे अेना परथी स्वतंत्र रीते प्रभुना परमआप्तत्वनो निर्णय थई शकतो नथी. अेटले ज कलिकाणसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्ये अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकामां कहुं छे के - डे नाथ ! तारो आ सेवक तारा अन्य गुणो द्वारा तारी स्तवना करवाने ईच्छुक छे ज, छतां यथार्थ आप्तपुरुष कोण छे अने कोण नथी ? अेनी परीक्षा करवामां दुर्विदग्ध अेवो अे अेकमात्र यथार्थवाद नामना गुणने ज यकासो... (अेनाथी ज तारुं परम आप्तत्व निश्चित थई जाय अेम छे.)

અત્ર દેવ-ગુરુનમસ્કારેણ ગ્રન્થાદૌ મજ્જલં કૃતમ્ । 'સ્વગુરુન્' इत्यत्र बहुवचनेन स्वगुरुश्रीविजयजयशेखर-धर्मजित्-भुवनभानुसूर्यादिरूपायाः श्रीसुधर्मस्वामिपर्यन्तायाः कृत्स्नायाः परम्पराया नमस्कार्यत्वमत एव च श्रद्धेयत्वं कथितम् । ततश्चास्य ग्रन्थस्याऽनेन गुरुपर्वक्रम-सम्बन्धेन सर्वज्ञमूलकत्वख्यापनद्वारा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यं ख्यापितम् । 'नयविंशिका' इत्यनेन ग्रन्थनाम्नोपायोपेयभावसम्बन्धो नयजिज्ञासोरधिकारित्वं नयविषयकबोधप्रदान-आदानलक्षणे स्वस्य श्रोतुश्चानन्तरप्रयोजने च सूचिते ज्ञेये । परंपरप्रयोजनं चोभयोर्निःश्रेयसावाप्तिरिति प्रसिद्धमेव ॥१॥ ग्रन्थविषयीभूतस्य नयस्य सामान्यलक्षणमाह-

ગ્રાહકોઽધિકૃતાંશસ્યેતરાંશસ્યાનિષેધકઃ ।

અવસાયવિશેષો હિ નયઃ, સ સપ્તથા મતઃ ॥૨॥

અધિકૃતાંશસ્ય ગ્રાહક इतरांशस्यानिषेधकोऽवसायविशेषो हि नय उच्यते, स च

આ શ્લોકમાં દેવ-ગુરુને નમસ્કાર કરવા દ્વારા ગ્રન્થારંભે મંગળ કર્યું છે. 'સ્વગુરુન્' આવા બહુવચનાન્તનિર્દેશ દ્વારા પોતાના ગુરુવર્યોની સ્વ. આ. શ્રીવિજયજયશેખરસૂરિ મહારાજ, વિજયધર્મજિત્સૂરિ મહારાજ, વિજયભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ વગેરે શ્રીસુધર્મસ્વામી સુધીની પરંપરાને નમસ્કાર્ય જણાવી છે ને એના દ્વારા શ્રદ્ધેય જણાવી છે. એટલે આ ગ્રન્થ આ ગુરુપર્વક્રમસમ્બન્ધ દ્વારા ઠેઠ સર્વજ્ઞપ્રભુ શ્રીમહાવીરપરમાત્મા સુધી સંબંધ ધરાવે છે. આમ 'આ ગ્રન્થ સર્વજ્ઞમૂલક છે' એવું જણાવવા દ્વારા પ્રજ્ઞાશીલ જિજ્ઞાસુઓને વિજ્ઞાપન કર્યું કે આ ગ્રન્થ પ્રમાણભૂત છે, માટે તમે એના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. વળી 'નયવિંશિકા' એવું ગ્રન્થનામ જે જણાવ્યું છે એના દ્વારા (૧) ઉપાય-ઉપેયભાવ સમ્બન્ધ (૨) નયના જિજ્ઞાસુ આ ગ્રન્થના અધ્યયનના અધિકારી છે તે, તથા (૩) નયવિષયકબોધનું પ્રદાન એ પોતાનું અને એનું આદાન(= ગ્રહણ) એ શ્રોતાનું અનન્તર પ્રયોજન છે તે... આ ત્રણનું સૂચન કર્યું છે એ જાણવું. પરંપર પ્રયોજન તો બન્નેનું મોક્ષપ્રાપ્તિ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે જ. ॥૧॥ ગ્રન્થના વિષયભૂત નયનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવે છે -

ગાથાર્થ-વસ્તુના અધિકૃત અંશનો જે ગ્રાહક હોય અને ઈતરાંશનો જે નિષેધ ન કરનાર હોય એવો એક ચોક્કસ પ્રકારનો અધ્યવસાય એ નય છે. એ નય સાત પ્રકારે કહેવાયેલ છે. (અહીં અન્વય પણ આ જ પ્રકારે છે.)

ટીકાર્થ-નયરહસ્યગ્રન્થમાં નયનું આ લક્ષણ કહેલ છે કે-પ્રકૃત વસ્ત્વંશનો ગ્રાહક

સપ્તધા મત ઇત્યન્વયોઽત્ર જ્ઞેયઃ ।

તદુક્તં નયરહસ્યે- 'પ્રકૃતવસ્ત્વંશગ્રાહી તદિતરાંશાપ્રતિક્ષેપી અધ્યવસાયવિશેષો નયઃ' ઇતિ । અત્ર પ્રકૃતવસ્ત્વમંશસ્ય વિશેષણં, ન તુ વસ્તુનઃ, તત્ર તસ્યાનતિપ્રયોજનાત્ । તથા ચ 'વસ્તુનઃ પ્રકૃતાંશગ્રાહી તદિતરાંશાપ્રતિક્ષેપી અધ્યવસાયવિશેષો નયઃ' ઇતિ લક્ષણં ફલિતમ્ । નન્વવધ્યવસાયતે = આધિક્યેન પરિચ્છેદ્યતેઽર્થોઽનેન સ અધ્યવસાયઃ' ઇતિ 'અધ્યવસાય'-પદવ્યુત્પત્તિઃ । તત્ર ચાનેકધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનોઽનેકધર્મપ્રકારકતયા બોધસ્યાધિક્યેન પરિચ્છેદ-રૂપતયા પ્રસ્તુતલક્ષણસ્યાસમ્ભવ એવ, સર્વસ્યાપિ નયસ્યૈકધર્મપ્રકારકત્વનિયમાદિતિ ચેત્ ? ન, અધિકૃતૈકધર્મપ્રકારકસ્યાસન્દિગ્ધસ્ય સાવધારણસ્ય પરિચ્છેદસ્ય તાદૃકપરિચ્છેદત્વેનાભિપ્રેત-ત્વાત્ । અત્ર 'પ્રકૃતાંશગ્રાહી' ઇતિ વિશેષણાનુપાદાને દુર્નયેઽતિવ્યાપ્તિઃ, તદા 'તદિતરાંશ'ઇત્યનેના-

અને તદિતરાંશનો અપ્રતિક્ષેપી (= અનિષેધક) એવો ચોક્કસ પ્રકારનો અધ્યવસાય એ નય છે. આમાં 'પ્રકૃત' એ અંશનું વિશેષણ છે, વસ્તુનું નહીં. કારણ કે વસ્તુના વિશેષણ તરીકે એનું કોઈ વિશેષ પ્રયોજન નથી. (એટલે કે વાત પ્રસ્તુત વસ્તુની જ હોય છે, એમાં 'પ્રસ્તુત' એવો શબ્દ ન બોલો તો પણ કોઈ ગરબડ થવાની સંભાવના હોતી નથી. માટે પ્રકૃત=પ્રસ્તુત... એ વ્યર્થ બની રહે.) એટલે, 'વસ્તુના પ્રસ્તુત અંશનો જે જ્ઞાપક હોય, અને તદ્ભિન્ન અંશનો જે અપલાપ કરનાર ન હોય એવો ચોક્કસ પ્રકારનો બોધાત્મક અધ્યવસાય એ નય છે' આવું નયનું લક્ષણ ફલિત થયું.

શંકા-નયના લક્ષણમાં 'અધ્યવસાય' શબ્દ રહેલો છે. એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આવી છે કે-'પદાર્થ અધિકપણે જેનાથી નિશ્ચિત થાય તે અધ્યવસાય.' એટલે અનેકધર્માત્મક વસ્તુનો અનેકધર્મને આગળ કરીને જે બોધ થાય તે જ અધિકપણે નિશ્ચયરૂપ હોવાથી 'અધ્યવસાય' છે. એટલે પ્રસ્તુત લક્ષણ તો અસંભવિત જ બની જશે, કારણ કે કોઈપણ નય (= નયાત્મક બોધ) એક ધર્મને આગળ કરીને જ થતો હોય છે.

સમાધાન-આવી શંકા બરાબર નથી. કારણ કે અનેકધર્મરૂપ બોધ એ અધિકબોધ... આવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી, પણ અધિકૃત એક ધર્મરૂપે જે અસંદિગ્ધ સાવધારણ (= જકારવાળો) બોધ એ અધિકબોધ એવો અર્થ અભિપ્રેત છે, જે નયમાં અસંભવિત નથી.

નયલક્ષણનું પદકૃત્ય :

પ્રકૃતાંશગ્રાહી-આવું વિશેષણ જો ન લઈએ તો દુર્નયમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે હવે 'તદ્'થી કોઈનો પરામર્શ ન થવાથી તદિતરાંશ=પ્રકૃતાંશ પણ લઈ શકાશે

ધિકૃતાંશસ્યાપિ ગ્રહણસમ્ભવાત્, તદપ્રતિક્ષેપિત્વસ્ય દુર્નયેઽપિ સત્ત્વાત્, ન હિ દુર્નયોઽપિ સ્વાભિપ્રેતમંશં પ્રતિક્ષિપતીતિ । તદુપાદાને તુ 'તદિતરાંશ'ઇત્યનેન પ્રકૃતાંશભિન્નવિરુદ્ધાંશસ્યૈવ ગ્રહણસમ્ભવેનાતિવ્યાપ્ત્યભાવાત્, દુર્નયે તદપ્રતિક્ષેપિત્વસ્યાઽસત્ત્વાત્, ન હિ કશ્ચિદપિ દુર્નયઃ સ્વાભિપ્રેતમંશં ન પ્રતિક્ષિપતીતિ ।

તદિતરાંશાપ્રતિક્ષેપીત્યસ્યાનુપાદાનેઽપિ તત્રૈવાતિવ્યાપ્તિઃ, પ્રકૃતાંશગ્રાહિત્વસ્ય દુર્નયેઽપિ સત્ત્વાત્, સર્વોઽપિ નયઃ સ્વાભિપ્રેતમંશં તુ ગૃહ્ણાત્યેવેતિ । સપ્તભઙ્ગાત્મકશબ્દપ્રમાણપ્રદીર્ઘસન્તા-ધ્યવસાયૈકદેશેઽતિવ્યાપ્તિવારણાયાધ્યવસાયપદમ્, તસ્યાધ્યવસાયૈકદેશત્વેનાધ્યવસાયત્વાભાવાન્ના-તિવ્યાપ્તિઃ । રૂપાદિગ્રાહિણિ રસાદ્યપ્રતિક્ષેપિણ્યપાયાદિપ્રત્યક્ષપ્રમાણેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય 'વિશેષ'ઇતિ પદમ્, તસ્યાધ્યવસાયત્વેઽપિ ન વિવક્ષિતમધ્યવસાયવિશેષત્વમતો નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

અને દુર્નય પણ પોતે જે અંશનું ગ્રહણ કરનાર હોય તે અધિકૃતઅંશનો તો અપ્રતિક્ષેપી હોય જ છે. એટલે હવે મળનાર 'અધિકૃતઅંશનો ગ્રાહક અને એ જ અંશનો અપ્રતિક્ષેપી એવો અધ્યવસાય એ નય' એવું લક્ષણ દુર્નયમાં પણ જશે જ, અને તેથી અતિવ્યાપ્તિદોષ આવશે જ. પણ આ વિશેષણ જો લગાડવામાં આવે તો પછી તદ્=એ પ્રકૃતાંશ જ લેવાવાથી તદિતરાંશ તરીકે પ્રકૃતઅંશથી ભિન્ન એવો પ્રકૃતઅંશનો વિરુદ્ધ અંશ જ પકડાશે... દુર્નય તો એનો પ્રતિક્ષેપી હોય છે, અપ્રતિક્ષેપી નહીં... માટે અતિવ્યાપ્તિ થશે નહીં.

તદિતરાંશઅપ્રતિક્ષેપી - આવું વિશેષણ ન લેવામાં પણ દુર્નયમાં જ અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. કારણ કે હવે 'પ્રકૃતાંશગ્રાહી અધ્યવસાયવિશેષ એ નય' એટલું જ લક્ષણ બાકી રહેશે... દુર્નય પણ સ્વાભિપ્રેત અંશનો તો ગ્રાહક હોય છે જ. આ વિશેષણ લગાડવાથી દુર્નયમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં થાય, કારણ કે દુર્નય તો તદિતરાંશનો પ્રતિક્ષેપી હોય છે.

અધ્યવસાય-સપ્તભંગાત્મક શબ્દપ્રમાણનો જે પ્રદીર્ઘ સતત અધ્યવસાય, તેના એકદેશભૂત એક એક ભંગમાં થતી અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે નયના લક્ષણમાં 'અધ્યવસાય'પદ છે. આ પદ લક્ષણમાં રાખવાથી અતિવ્યાપ્તિનું વારણ એટલા માટે થાય છે કે એક-એક ભંગ એ અધ્યવસાયએકદેશરૂપ છે, પણ 'અધ્યવસાય'રૂપ નથી.

'વિશેષ'પદ - રૂપાદિનો ગ્રાહક અને રસાદિનો અપ્રતિક્ષેપી એવો જે અપાયાદિરૂપ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાત્મક અધ્યવસાય, તેમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે 'વિશેષ' પદ છે. આ 'અપાય' અધ્યવસાય છે, પણ નય તરીકે અભિપ્રેત જે ચોક્કસ અધ્યવસાય છે, તદ્રૂપ એ નથી, માટે અતિવ્યાપ્તિ રહેતી નથી.

नन्वनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकांशग्राहिणो बोधस्य नयत्वानपायादेतस्य रूपादिग्राहिणो रसाद्यप्रतिक्षेपिणोऽपायस्यापि नयत्वमक्षतमेव । ततश्च तस्यापि लक्ष्यतया का तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् ? न, एकांशग्राहिणः सर्वस्य बोधस्य नयत्वमेवेति नियमाभावात् । ननु कस्तर्हि तत्र नियमः ? 'मिथः प्रतिपन्थिनो येंऽशास्तेभ्य एकस्यांशस्य ग्राहको यो बोधः स नयः' इति गृहाण । ननु ग्रन्थेषु सामान्यतयैवांशानामुल्लेखो दृश्यते, न तु मिथः प्रतिपन्थित्वेन विशेषरूपेण, तथाहि -

एगेण वत्थुणोऽणोगधम्मणो जमवधारणेणेव । नयणं धम्मेण तओ होइ नओ सत्तहा सो य ॥२१८०॥ ति विशेषावश्यकभाष्ये । तद्वृत्तावपि-अनेकधर्मणः = अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो यदेकेन नित्यत्वादिनाऽनित्यत्वादिना वा धर्मेणावधारणेनैव = सावधारणं नयनं = प्ररूपणं तकः = असौ नयो भवति । अनंतधर्मात्मकं वस्त्वेकांशेनैव नयति = प्ररूपयतीति नयः । इत्याद्युक्तमिति चेत् ? सत्यं, तथापि व्याख्यानतो विशषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन मिथः प्रतिपन्थिनोऽशा एव तत्र ग्राह्याः, अन्यथा केवलज्ञानादते नैकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यं

शंका - अनंतधर्मात्मक वस्तुना अेकांशनो ग्राहक जे बोध डोय ते नयरूप ज डोय छे. अेटले तमे जषावेव रूपादिग्राहक-रसादिअप्रतिक्षेपी अेवो अपाय अे पष 'नय'रूप डोवाथी 'लक्ष्य'भूत ज छे. पछी अेमां अतिव्याप्ति शी ?

समाधान - तमारी शंका योग्य नथी, कारण के 'अेकांशनो ग्राहक जे कोई डोय ते अधो बोध नयरूप ज डोय' अेवो नियम नथी.

प्रश्न - तो पछी नियम शुं छे ?

उत्तर - 'वस्तुना, परस्पर प्रतिपन्थी = विरोधी जे अंशो डोय ते अंशोमांथी अेक अंशनो ग्राहक जे बोध ते नय' आवो नियम जषवो.

शंका - ग्रन्थोमां तो पाली अंशनो ज उल्लेख जेवा भजे छे, 'परस्पर प्रतिपन्थी अंशो' अेम विशेषरूपे उल्लेख कांई जेवा भजतो नथी. जेभके विशेषावश्यकभाष्यमां कहुं छे के - "अनेकधर्मात्मक वस्तुनो जे अेक धर्मथी सावधारण बोध ते नय छे, अने अे नय सात प्रकारे छे" अेनी वृत्तिमां पष कहुं छे के - 'अनंतधर्मात्मक वस्तुनो जे अेक नित्यत्वादि के अनित्यत्वादि धर्मथी सावधारण निरूपष अे नय छे. अनंत धर्मात्मक वस्तुने अेक अंशथी ज जे निरूपे छे ते नय छे.'

समाधान - तमारी वात साथी छे. उल्लेख तो सामान्यथी अंशनो ज जेवा भजे छे. छतां व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिः... (व्याख्या करवाथी विशेष अर्थ प्राप्त थाय

સ્યાત્, અનંતધર્માત્મકવસ્તુનઃ સર્વેષામનન્તાનામંશાનાં મત્યાદિના કેનાપિ છાદ્વસ્થિકેન જ્ઞાનેન ગ્રહણાસમ્ભવાત્, પરમાવધેરપ્યુત્કૃષ્ટતોઽપ્યસર્વપર્યાયવિષયત્વાત્ । ન ચેષ્ટાપત્તિરિતિ વક્તવ્યમ્, તત્પ્રમાણે ॥૧-૧૦॥ इति तत्त्वार्थाधिगमगतेन सूत्रेण तेषां प्रमाणतायाः ख्यापितत्वात् । अत एव भाष्यवृत्तिकारैरपि नित्यत्वादिनाऽनित्यत्वादिना वा धर्मेणेत्याद्येव व्याख्यातं, न तु रूपादिना रसादिना वा धर्मेणेत्यादीति । अत एव च 'नयाः प्रापकाः (कारकाः), साधकाः...' इत्यादि तत्त्वार्थभाष्यवचनव्याख्यानावसरे श्रीमद्भिर्यशोविजयवाचकैर्नयरहस्ये 'अत्र प्रापकत्वं' प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगि-प्रतियोगिमद्भावापन्नानानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम्' इति व्याख्यातं, न तु 'प्रमाणप्रतिपन्नानानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम्' इति । एतच्चान्येष्वपि नैकेषु ग्रन्थाधिकारेषु सूचितं श्रूयत एव ।

છે) એવા ન્યાય મુજબ પરસ્પર પ્રતિપન્થી અંશો જ અહીં લેવાના છે એ જણાય છે. નહીંતર કેવલજ્ઞાન સિવાય કોઈ જ જ્ઞાન 'પ્રમાણ' રૂપ બની નહીં શકે, કારણ કે અનંતધર્માત્મક વસ્તુના બધા અંશોનું ગ્રહણ મતિજ્ઞાન વગેરે ચાર જ્ઞાનમાંના કોઈપણ છાદ્વસ્થિક જ્ઞાનથી થઈ શકતું નથી. પરમાવધિજ્ઞાન પણ ઉત્કૃષ્ટથી પણ સર્વપર્યાયવિષયક હોતું નથી.

'આ આપત્તિ અમને ઈષ્ટ જ છે' એમ ન કહેવું, કારણ કે શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં તત્પ્રમાણે ॥૧-૧૦॥ એવા સૂત્ર દ્વારા છાદ્વસ્થિક જ્ઞાનોને પણ પ્રમાણ તરીકે જણાવેલા છે.

વળી, અહીં પરસ્પર પ્રતિપન્થી ધર્મો અભિપ્રેત છે એવો આશય હોવાથી જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યના વૃત્તિકારે પણ 'નિત્યત્વાદિ કે અનિત્યત્વાદિ ધર્મથી...' એમ પરસ્પર પ્રતિપન્થીધર્મના ઉલ્લેખપૂર્વક વ્યાખ્યા કરી છે, પણ 'રૂપાદિ કે રસાદિ ધર્મથી...' એવી વ્યાખ્યા કરી નથી.

વળી, એટલે જ તત્ત્વાર્થભાષ્યના 'નયાઃ પ્રાપકાઃ (કારકાઃ), સાધકાઃ...' વગેરે વચનની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે નયરહસ્યમાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી વાચકે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે કે - અહીં પ્રાપક એટલે પ્રમાણથી જેનો બોધ થયેલો છે એવા પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમાન્ આવા ભાવને પામેલા જે વિવિધ ધર્મો, તેમાંના કોઈ એક ધર્મને પ્રકાર તરીકે રાખીને થતું જ્ઞાન. પણ માત્ર આવી જ વ્યાખ્યા નથી કરી કે "પ્રમાણથી જણાયેલા વિવિધ ધર્મોમાંના કોઈપણ એક ધર્મને પ્રકાર તરીકે રાખીને થતું જ્ઞાન..." આમાં પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમાન્ ધર્મો આવું જે જણાવેલું છે એનાથી નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ એકત્વ-અનેકત્વ... વગેરે રૂપ પરસ્પર પ્રતિપન્થી ધર્મો જ લેવાના છે એ

નનુ કે ધર્મા નયગ્રાહ્યાઃ ? મિથો-વિરુદ્ધા અવિરુદ્ધા વા ? આદ્યે છાયાઽઽત્તપયોરિવ સામાનાધિકરણ્યાસમ્ભવાનૈકસ્ય વસ્તુનઃ તત્સર્વધર્મમયત્વસમ્ભવઃ । ચરમે રૂપરસાદીનામેવ નયગ્રાહ્યતયા રૂપાદિગ્રાહિણોઽપાયાદેર્નયત્વમાપતત્યેવેતિ ચેત્ ? ન, અન્યે દર્શનકારા નિત્યાનિત્યત્વાદેર્મિથો વિરોધં યન્મન્યન્તે કથયન્તિ ચ તદભ્યુપગમ્યૈવાત્ર મિથઃ પ્રતિપન્થિત્વેન તેષાં કથનં, વસ્તુતસ્તુ તેષામવિરોધ એવ । નનુ તર્હિ મિથોઽવિરુદ્ધાનામેવ ધર્માણાં નયગ્રાહ્યતાસિદ્ધ્યા રૂપાદિગ્રાહિણોઽપાયાદેર્નયત્વં વજ્રલેપાયિતમેવેતિ ચેત્ ? ન, મિથોઽવિરોધેઽપિ યત્ર પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવસ્તેષામેવ ધર્માણાં નયગ્રાહ્યત્વેનાભિપ્રેતત્વાન્ન તદપાયાદેર્નયત્વાપત્તિઃ, રૂપ-રસાદેર્મિથો પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાભાવાત્ । નન્વપૂર્વેયં ભવતાં જૈનાનાં કલ્પના યત્રપ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવેઽપિ વિરોધાભાવઃ, ન હિ ઘટ-ઘટાભાવયોરવિરોધં મન્યમાનઃ

જણાય છે. કારણ કે એવા ધર્મો વચ્ચે જ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોય છે. અન્ય પણ અનેક ગ્રન્થાધિકારોમાં આવું સૂચન મળે જ છે.

શંકા - કયા ધર્મો નયગ્રાહ્ય છે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ? પ્રથમ વિકલ્પમાં તડકો અને છાયાની જેમ એ સાથે રહી જ ન શકે. તેથી કોઈ એક વસ્તુ આવા બધા ધર્મમય હોય એ વાત જ અસંભવિત બની જશે. હવે જો એમ કહેશો કે પરસ્પર અવિરુદ્ધ ધર્મો નયગ્રાહ્ય છે, તો રૂપ-રસ વગેરે જ નયગ્રાહ્ય બનવાથી રૂપાદિવિષયક અપાય વગેરે 'નયરૂપ' બની જ જશે.

સમાધાન - અન્ય દર્શનકારો નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરેનો જે પરસ્પર વિરોધ માને છે ને કહે છે, તેને નજરમાં લઈને જ અહીં પ્રતિપન્થિત્વ (પરસ્પર વિરોધ) કહેલ છે તે જાણવું. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો આ ધર્મો વચ્ચે વિરોધ છે જ નહીં. એટલે તમે દર્શાવેલા બે વિકલ્પોમાંથી પ્રથમ વિકલ્પ જ માન્ય હોવા છતાં એવી વસ્તુ અસંભવિત બની જવાની કોઈ આપત્તિ આવતી નથી.

શંકા - આ રીતે તો પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવા રૂપાદિ ધર્મો નયગ્રાહ્યરૂપે સિદ્ધ થવાથી રૂપાદિગ્રાહી અપાયાદિ નય બની જવાની આપત્તિ વજ્રલેપ બની જશે.

સમાધાન - પરસ્પર અવિરોધ હોવા છતાં જેઓનો પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોય એવા જ ધર્મો નયગ્રાહ્ય તરીકે અભિપ્રેત હોવાથી એ આપત્તિ ઊભી રહી શકતી નથી, કારણ કે રૂપ-રસાદિ વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ છે નહીં.

શંકા - આ તો તમારી જૈનોની અપૂર્વ કલ્પના છે કે ધર્મો વચ્ચે પ્રતિયોગિ-

કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદ્ ભવિતુમર્હતીતિ ચેત્ ? તત્કિં કપિસંયોગ-કપિસંયોગાભાવયોરવિરોધં નૈયાયિકાદયોઽપિ મન્યન્ત ઇતિ વિપશ્ચિદ્ગ્રણીર્ભવાન્ન જાનાતિ ? શાખા-મૂલલક્ષણાપેક્ષયોર્ભેદેન ન તત્ર વિરોધ ઇતિ સમાધાનં ત્વત્રાપિ સમાનમેવ, દ્રવ્યમપેક્ષ્યૈવ નિત્યત્વાદેઃ પર્યાયમપેક્ષ્યૈવ ચાનિત્યત્વાદૈરેકત્ર વસ્તુનિ સંમતત્વાત્ ।

ઇત્યજ્ઞ નયલક્ષણં પ્રકૃત-તદિતરાંશતયા પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્નયોરેવાંશયોર્ગ્રાહ્યતયા ન રૂપાદિગ્રાહિણો રસાદ્યપ્રતિક્ષેપિણોઽપાયાદેર્નયત્વાપત્તિઃ । અત એવાનિત્યત્વાદિધર્મ પુરસ્કૃત્ય યથા બૌદ્ધાદિદર્શનપ્રવૃત્તિઃ, ન તથા રૂપાદિધર્મ પુરસ્કૃત્ય કસ્યાપિ દર્શનસ્ય પ્રવૃત્તિઃ । ઘટં રૂપવન્તમેવ મન્યતે કિચ્ચિદ્દર્શનં, તદન્યતુ તં રસવન્તમેવ મન્યત ઇત્યેવં ન પૃથક્પૃથક્ દર્શનાનાં પ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ ।

પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોવા છતાં વિરોધ નથી. શું ઘટ-ઘટાભાવનો અવિરોધ માનનાર પંડિત હોય શકે ?

સમાધાન - કપિસંયોગ અને કપિસંયોગાભાવનો અવિરોધ નૈયાયિક વગેરે પણ માને છે એ પંડિતાગ્રણી તમે શું જાણતા નથી ?

શંકા - વૃક્ષમાં કપિસંયોગ શાખાની અપેક્ષાએ છે અને કપિસંયોગાભાવ મૂળની અપેક્ષાએ છે. આમ અપેક્ષ્ય જુદા જુદા હોવાથી એ બે વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોવા છતાં વિરોધ નથી, ને તેથી બન્ને વૃક્ષમાં એકકાળે રહી પણ શકે છે.

સમાધાન - આ સમાધાન તો પ્રસ્તુતમાં પણ સમાન રીતે જ લાગુ પડે છે. વસ્તુમાં નિત્યત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ છે, અનિત્યત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જ છે. આમ અપેક્ષ્ય જુદા જુદા હોવાથી એ બે વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોવા છતાં વિરોધ નથી, ને તેથી એક વસ્તુમાં એક કાળે પણ એ બે ધર્મો રહે એ અસંભવિત નથી.

આમ, નયના લક્ષણમાં વસ્તુના પ્રકૃતાંશ અને તદિતરાંશ તરીકે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્ન અંશો જ લેવાના હોવાથી રૂપાદિના ગ્રાહક અને રસાદિના અપ્રતિક્ષેપી (= અનિષેધક) એવા અપાય વગેરે નય બની જવાની આપત્તિ નથી. વળી, એટલે જ (= પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્ન અંશો જ અભિપ્રેત હોવાથી) અનિત્યત્વાદિ ધર્મોને જોનાર તરીકે જેમ બૌદ્ધાદિ દર્શનો પ્રવર્ત્યા છે એમ રૂપાદિધર્મને જોનાર તરીકે કોઈ સ્વતંત્ર દર્શનો પ્રવર્ત્યા નથી. અર્થાત્, ‘ઘડો રૂપવાન જ છે’ આવું માનનાર કોઈક દર્શન હોય ને ‘ઘડો રસવાન જ છે’ આવું માનનાર કોઈ અન્ય દર્શન હોય... આવું છે નહીં... એટલે કે આવા ધર્મોના ગ્રાહક તરીકે જુદા-જુદા દર્શનો પ્રવર્ત્યા હોય એવું

નન્વેવં તુ નયલક્ષણેઽધ્યવસાયવિશેષ इत्यत्र विशेषपदमनुपादेयमेव, तद्व्यवच्छेद्यस्य
 રૂપાદિગ્રાહિણોઽપાયાદેરલક્ષ્યસ્ય પ્રકૃત-તદિતરાંશતયા પ્રતિપન્થિધર્મયોરેવ ગ્રહણેનૈવ વ્યવચ્છિન્ન-
 ત્વાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, એવં સતિ વિવક્ષાવિશેષે તદનુપાદેયમેવ, તદભાવ એવ
 તદુપાદેયત્વસ્યાભિપ્રેતત્વાત્ ।

ન ચ તથાપિ ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ ‘રસવાન્ ઘટઃ’ इत्यादीनां विविधवचनपथानां ‘जावइया
 વચનપહા તાવइया ચેવ હુંતિ ણયવાયા’તિ સમ્મતિવચનાનનયત્વં મન્તવ્યમેવેતિ તત્તદ્વચનકારણ-
 કાર્યરૂપાણાં ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ इत्याद्यपायादिलक्षणानां बोधानामपि नयत्वं मन्तव्यमेवेति वाच्यं,
 એકસ્મિન્ પ્રસ્તાવે મિથઃ પ્રતિપક્ષિતયા પ્રયુજ્યમાનાનાં વચનપથાનામેવ નયતયા સમ્મતત્વાત્,
 યથા ‘કિં સામાયિકમ્ ?’ इति प्रस्तावे ‘गुणवान् जीवः सामायिकम्’ ‘जीवस्य गुणः
 સામાયિકમ્’ इत्यादीनां, અન્યથા સર્વત્વસ્યૈવ કથનીયતયા વચનપથેષૂક્તસ્ય યાવત્ત્વસ્યાનુપપત્તેઃ।

બન્યું નથી.

શંકા - આ રીતે અર્થ લેવામાં તો નયના લક્ષણમાં ‘અધ્યવસાયવિશેષ’ એ રીતે
 કહેવામાં જે ‘વિશેષ’પદ છે, તે બિનજરૂરી બની જશે, કારણ કે તેના દ્વારા જેનો
 વ્યવચ્છેદ કરવાનો છે તે રૂપાદિગ્રાહક અલક્ષ્યભૂત અપાયાદિનો, પ્રકૃતાંશ અને તદિતરાંશ
 તરીકે પરસ્પર પ્રતિપન્થી ધર્મોનું જ જે ગ્રહણ કર્યું છે તેનાથી જ વ્યવચ્છેદ થઈ જાય
 છે. તે પણ એટલા માટે કે રૂપ-રસાદિ ધર્મો કાંઈ પરસ્પર પ્રતિપન્થી નથી.

સમાધાન - તમારી વાત સાચી છે. આવી વિશેષ પ્રકારની વિવક્ષા રાખીએ ત્યારે
 ‘વિશેષ’પદની જરૂર નથી જ. એવી વિવક્ષા ન હોય ત્યારે જ એ પદનું ગ્રહણ અભિપ્રેત છે.

શંકા - છતાં પણ ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ ‘રસવાન્ ઘટઃ’ વગેરે વિવિધ વચનપ્રયોગોને
 શ્રીસમ્મતિતર્કપ્રકરણના ‘જેટલા વચનપથો(=વિવિધ પ્રકારના વચનપ્રયોગો) છે એટલા
 નયવાદ જાણવા’ એવા વચન મુજબ નયરૂપે માનવા જ પડશે. વળી તેથી તે તે
 વચનપ્રયોગના કારણરૂપ કે કાર્યરૂપ ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ વગેરે અપાયાદિ સ્વરૂપ બોધને પણ
 નયરૂપે માનવા જ પડશે.

સમાધાન - આવું ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે એક પ્રસ્તાવમાં થતા પરસ્પર
 વિરુદ્ધ જેવા ભાસતા વિવિધ વચનપ્રયોગો જ નયરૂપે માન્ય છે. જેમકે સામાયિક શું છે ?
 એ પ્રસ્તાવમાં ‘ગુણવાન્ જીવ સામાયિક છે’, ‘જીવનો ગુણ સામાયિક છે’ વગેરે
 વચનપ્રયોગો. જો આમ ન માનીએ તો વચનપથોમાં કહેલ યાવત્વ અનુપપન્ન થઈ જશે.
 કારણ કે આડા-અવળા અસંબદ્ધ વચનપથો તો પાર વિનાના છે... એમાં જેટલાપણું શું ?

કિञ્ચ યેનાભિપ્રાયેણ 'રૂપવાન્ ઘટઃ' ઇતિ વચનપ્રયોગોઽપાયાદિર્વા ભવતિ, ન સ ઇતરાંશભૂતાન્ રસાદીન્ પ્રતિક્ષિપતીતિ કૃતસ્તસ્ય નયત્વમ્ ? નન્વપૂર્વમિદં વાક્વાતુર્યં યદિતરાંશાપ્રતિક્ષેપિત્વેન નયલક્ષણે પ્રવિષ્ટેનૈવ નયત્વનિરાકરણમિતીતિ ચેત્ ? ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્, નય ઇતરાંશં યન્ન પ્રતિક્ષિપતિ તદ્ગૌણતયૈવ, પ્રાધાન્યેન તુ તં પ્રતિક્ષિપત્યેવ, ગ્રન્થેષુ દ્રવ્યાર્થિકેન કૃતસ્ય પર્યાયપ્રતિક્ષેપસ્ય, પર્યાયાર્થિકેન ચ કૃતસ્ય દ્રવ્યપ્રતિક્ષેપસ્ય ભૂયો દર્શનાત્ । તદુક્તં નયરહસ્યે- તત્ર દ્રવ્યમાત્રગ્રાહી નયો દ્રવ્યાર્થિકઃ । અયં હિ દ્રવ્યમેવ તાત્ત્વિકમશ્યુષૈતિ, ઉત્પાદ-વિનાશૌ પુનરતાત્ત્વિકૌ, આવિર્ભાવતિરોભાવમાત્રત્વાત્ । 'પર્યાયમાત્રગ્રાહી પર્યાયાર્થિકઃ । અયં હ્યુત્પાદ-વિનાશપર્યાયમાત્રાશ્યુપગમપ્રવળઃ, દ્રવ્યં તુ સજાતીયક્ષણપરમ્પરાતિરિક્તં ન મન્યતે, તત એવ

પછી તો બધા જ વચનપથો 'નય' છે, એમ કહેવાનું રહે. વળી, જે અભિપ્રાયથી 'રૂપવાન્ ઘટઃ' એવો વચનપ્રયોગ કે અપાયાદિબોધ થાય છે તે અભિપ્રાય ઇતરાંશભૂત રસાદિનો પ્રતિક્ષેપ=નિરાકરણ=નિષેધ=ખંડન કરનાર હોતો નથી (ઘડો રૂપવાન જ છે, રસાદિમાન્ નથી... એ રીતે રસાદિનો નિષેધ કરવાનો અભિપ્રાય નથી) તો એ 'નય'રૂપ શી રીતે હોય ? નય તો એ છે જે, જે એક અંશનું પોતે ગ્રહણ કરે છે, તેનાથી અન્ય અંશનો પ્રતિક્ષેપ કરનારો હોય. 'રૂપવાન્ ઘટઃ' જ્ઞાન રસાદિઇતરાંશનો અપ્રતિક્ષેપી (= નિષેધ નહીં કરનાર) જ છે. પછી એ 'નય' રૂપ શી રીતે ?

શંકા - આ તો તમારું અપૂર્વ વાક્યાતુર્ય છે કે નયના લક્ષણમાં પ્રવિષ્ટ એવા ઇતરાંશઅપ્રતિક્ષેપિત્વ દ્વારા જ તમે 'રૂપવાન્ ઘટઃ' વગેરે બોધને નયરૂપે નકારો છો...

સમાધાન - તમારી આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અભિપ્રાયના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવેલી છે. નયના લક્ષણમાં 'નય ઇતરાંશનો પ્રતિક્ષેપ નથી કરતો' એમ ઇતરાંશ અપ્રતિક્ષેપિત્વ જે જણાવ્યું છે તે ગૌણરૂપે જ. પ્રધાનરૂપે તો નય ઇતરાંશપ્રતિક્ષેપી જ હોય છે. એટલે જ ગ્રન્થોમાં દ્રવ્યાર્થિકનય દ્વારા કરાતો પર્યાયનો પ્રતિક્ષેપ અને પર્યાયાર્થિકનય દ્વારા કરાતો દ્રવ્યનો પ્રતિક્ષેપ અનેકવાર જોવા મળે છે. જેમકે નયરહસ્યમાં કહ્યું છે કે - "તેમાં, દ્રવ્યમાત્રનું ગ્રહણ કરનાર નય એ દ્રવ્યાર્થિકનય. આ નય દ્રવ્યને જ તાત્ત્વિક માને છે, ઉત્પાદ-વિનાશને તો અતાત્ત્વિક જ માને છે, કારણ કે એ બે કેવળ આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ જ છે. પર્યાયમાત્રનું ગ્રહણ કરનાર નય એ પર્યાયાર્થિકનય. આ નય માત્ર ઉત્પાદ-વિનાશ(પર્યાય)ને જ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર છે. દ્રવ્યને તો સજાતીયક્ષણોની પરમ્પરામાત્રરૂપ માને છે, એનાથી અતિરિક્ત કોઈ દ્રવ્ય હોય એવું એ

प्रत्यभिज्ञाद्युत्पत्तेः । न चैवमितरांशप्रतिक्षेपित्वाद् दुर्नयत्वं, तत्प्रतिक्षेपस्य प्राधान्यमात्र एवोपयोगादिति ।' प्रस्तुते 'रूपवान् घटः' इत्यादौ तु प्रयोजनाभावादिलक्षणेन केनापि कारणेन रसादेरितरांशस्योपेक्षैव, न तु प्राधान्येनापि प्रतिक्षेपाभिप्राय इति कुतस्तस्य नयत्वम् ?

नन्वेतेन नयः प्रधानतयेतरांशं प्रतिक्षिपति, गौणतया च न प्रतिक्षिपतीति पर्यवसितम्, तत्र कः प्रधानतया प्रतिक्षेपः ? कश्च गौणतयाऽप्रतिक्षेप इति चेत् ? शृणु-ययाऽपेक्षया-ऽधिकृतस्य नयस्य प्रवृत्तिस्तस्या अपरित्याग इतरांशस्य यः प्रतिक्षेपः स प्रधानतया प्रतिक्षेपः, तस्याः परित्यागे त्वितरांशस्य यः स्वीकारः स गौणतयाऽप्रतिक्षेपः । तथाहि-द्रव्यार्थिको द्रव्यमपेक्ष्य जीवे नित्यत्वं जानाति वक्ति च । ततश्च द्रव्यापेक्षया अपरित्यागेऽनित्यत्वं

मानतो नथी. 'आ એ જ ઘડો છે' વગેરે જે પ્રત્યભિજ્ઞાદિ થાય છે, એ આ પરંપરાના કારણે જ થાય છે, નહીં કે કોઈ એક દ્રવ્યના કારણે. શંકા - નય આ રીતે જો ઈતરાંશનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર હશે તો એ દુર્નય જ બની જશે. સમાધાન - ના, એ દુર્નય નહીં બની જાય, કારણ કે આ પ્રતિક્ષેપ કેવળ પ્રાધાન્યમાં ઉપયોગી છે." આશય એ છે કે વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ શું છે ? આ વિચારણામાં દ્રવ્યાર્થિક નય એમ કહે છે કે -દ્રવ્ય (= ધ્રોવ્ય) એ જ વસ્તુનું પ્રધાનસ્વરૂપ છે, ઉત્પાદ-વિનાશ નહીં... આમ પ્રધાનસ્વરૂપ તરીકે જ દ્રવ્યાર્થિકનય ઉત્પાદ-વિનાશનો નિષેધ કરે છે... ગૌણરૂપે તો એનો નિષેધ કરતો નથી. માટે એ દુર્નય બની જતો નથી. આ જ રીતે પર્યાયાર્થિકનય ધ્રોવ્યનો જે નિષેધ કરે છે તે પ્રધાનસ્વરૂપ તરીકે જ, ગૌણસ્વરૂપ તરીકે નહીં, માટે એ પણ દુર્નય નથી.

પ્રસ્તુતમાં 'રૂપવાન્ ઘટઃ' વગેરેમાં પ્રયોજન ન હોવું વગેરે કોઈપણ કારણે રસાદિ ઈતરાંશ અંગે ઉદાસીનતા જ છે, નહીં કે પ્રધાનરૂપે પણ પ્રતિક્ષેપ, પછી શી રીતે એ અપાયાદિ 'નય' બની જાય ?

પ્રશ્ન - આનો અર્થ તો એ થયો કે નય પ્રધાનરૂપે ઈતરાંશનો પ્રતિક્ષેપ કરે છે, ને ગૌણરૂપે પ્રતિક્ષેપ કરતો નથી. તો આમાં પ્રધાનરૂપે પ્રતિક્ષેપ શું છે ? અને ગૌણરૂપે અપ્રતિક્ષેપ શું છે ?

ઉત્તર - સાંભળો. જે અપેક્ષાએ વિવક્ષિત નય પ્રવર્તે છે તે અપેક્ષાને છોડ્યા વિના કરાતી વિચારણામાં ઈતરાંશનો કરાતો પ્રતિક્ષેપ એ પ્રધાનરૂપે પ્રતિક્ષેપ છે અને અપેક્ષાને છોડી દઈને કરાતી વિચારણામાં ઈતરાંશનો જે કરાતો સ્વીકાર એ ગૌણરૂપે અપ્રતિક્ષેપ છે. તે આ રીતે - દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવમાં નિત્યત્વને જુએ છે અને

યન્નિરાકરોતિ સ પ્રધાનતયેતરાંશસ્ય પ્રતિક્ષેપઃ, દ્રવ્યાપેક્ષાયાઃ પરિત્યાગેઽનિત્યત્વં યત્સ્વીકુરુતે સ ગૌણતયેતરાંશસ્યાપ્રતિક્ષેપઃ । ઇદન્તુ ધ્યેયમત્ર-અપેક્ષાયા યઃ પરિત્યાગ ઇતરાંશસ્ય ચ યઃ સ્વીકારઃ, એતૌ દ્વૌ ગર્ભિતરૂપેણૈવ જ્ઞેયૌ, ન તુ વ્યક્તરૂપેણૈતિ ।

અથ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્નયોરેવાંશયોર્નયગ્રાહ્યત્વે દ્રવ્ય-પર્યાયગ્રાહિણોર્દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિકયોઃ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહિણોશ્ચ સદ્ગ્રહ-વ્યવહારયોર્નયત્વં ન સ્યાત્, દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ સામાન્ય-વિશેષયોશ્ચ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાભાવાદ્, ન હિ પર્યાયં દ્રવ્યાભાવરૂપં વિશેષં વા સામાન્યાભાવરૂપં મન્યતે કશ્ચિદપિ વિપશ્ચિદિતિ ચેત્ ? મૈવં, 'એકવિશેષવિધિનિષેધ-યોરન્યવિશેષનિષેધવિધ્યભ્યનુજ્ઞાફલકત્વમિતિ' ન્યાયેન યસ્યૈકસ્યાંશસ્ય વિધાનં તદન્યસ્યાંશસ્ય નિષેધે પર્યવસ્યતિ તયોરંશયોઃ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવઃ' ઇતિ વિવક્ષણાત્ । ભવતિ હિ 'જીવદ્રવ્યં સામાયિકમ્' ઇતિ વિધાને ગુણલક્ષણપર્યાયે સામાયિકત્વસ્ય નિષેધઃ । એવમેવ સામાન્યવિધાને વિશેષનિષેધોઽપ્યનુભૂયત એવ । પરન્તુ 'રૂપવાન્ ઘટઃ' ઇતિ વિધાને રસાદેર્નિષેધો નૈવાનુભૂયત ઇતિ કથં 'રૂપવાન્ ઘટઃ' ઇત્યાદ્યપાયાદેર્નયત્વમિતિ ?

કહે છે. આ દ્રવ્યની અપેક્ષાને જ ઊભી રાખીને એ જીવમાં અનિત્યત્વને જે નકારે છે તે ઇતરાંશરૂપ અનિત્યત્વનો પ્રધાનરૂપે પ્રતિક્ષેપ છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષા છોડીને પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવમાં અનિત્યત્વનો જે સ્વીકાર છે તે ઇતરાંશરૂપ અનિત્યત્વનો ગૌણરૂપે અપ્રતિક્ષેપ છે. અહીં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે પોતાની અપેક્ષાને છોડવી અને ઇતરાંશનો સ્વીકાર કરવો... આ બંને ગર્ભિતરૂપે જ હોય છે, નહીં કે વ્યક્તરૂપે. (માટે જ એ અપ્રતિક્ષેપ ગૌણરૂપે કહેવાય છે.)

શંકા - પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવવાળા અંશો જ જો નયગ્રાહ્ય છે તો દ્રવ્યપર્યાયના ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયો કે સામાન્ય-વિશેષના ગ્રાહક સંગ્રહ-વ્યવહારનયો 'નય'રૂપ નહીં રહે, કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે કે સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ નથી. તે પણ એટલા માટે કે કોઈ જ વિદ્વાન્ પર્યાયને દ્રવ્યાભાવરૂપે કે વિશેષને સામાન્યાભાવરૂપે સ્વીકારતા નથી.

સમાધાન - આવી શંકા કરવી નહીં, 'કારણ કે એક વિશેષ અંગેના વિધિ-નિષેધ અન્ય વિશેષના નિષેધ-વિધિમાં ફલિત થાય છે' એવા ન્યાય મુજબ જે એક અંશનું વિધાન તેનાથી અન્ય જે અંશના નિષેધમાં પર્યવસિત થતું હોય તે બે અંશ વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ ગણવો એવી અહીં વિવક્ષા છે. 'જીવદ્રવ્ય એ સામાયિક છે' આવું વિધાન કરવામાં 'સામાયિક ગુણાત્મકપર્યાયરૂપ નથી' એવો નિષેધ થઈ જ જાય છે. એ જ રીતે સામાન્યનું વિધાન કરવામાં વિશેષનો નિષેધ અનુભવાય જ છે. માટે

ન ચ તથાપિ નૈગમાદીનાં સપ્તાનાં કથં નયત્વસમ્ભવઃ ? મિથઃ પ્રતિયોગિપ્રતિયોગિ-મદ્ભાવસ્ય દ્વયોરેવ ધર્મયોઃ સમ્ભવાત્, ન તુ સપ્તાનાં ધર્માણામિતિ વક્તવ્યં, સપ્તાનામપિ નૈગમાદીનાં દ્વયોરેવ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકાઘ્યયોમૂલનયયોઃ સમાવેશાત્ । તદુક્તં સમ્પતૌ-તિત્થયરવયણસંગહવિસેસપત્થારમૂલવાગરણી । દવ્વદ્દિઓ અ પજ્જવણઓ અ સેસા વિગપ્પાસિં ।।સમ્મ-૧/૩ ।। એતન્મૂલનયવિષયયોશ્ચ દ્રવ્ય-પર્યાયયોર્મિથઃ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવસ્યોક્ત-દિશયા સિદ્ધત્વાત્ । તચ્ચ દ્રવ્યં કિંસ્વરૂપં વક્તવ્યમ્ ? इत्यत्र 'तद् द्रव्यं सामान्यात्मकम्' 'विशेषात्मकम्' इत्यादयो ये विविधा वचनपथा नैगमादिनयत्वेन प्रसिद्धास्तेषां जावइया वयणपथा तावइया चेव हुंति नयवायत्ति परिभाषालब्धं नयत्वमक्षतमेवेति । एवमेव पर्यायेऽपि

દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે કે સામાન્ય-વિશેષ વચ્ચે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ છે જ. ને તેથી એના ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય વગેરે 'નય'રૂપ હોવામાં કોઈ વાંધો નથી. પણ, 'રૂપવાનૂ ઘટઃ' એવું વિધાન કરવાથી રસાદિનો નિષેધ કાંઈ અનુભવાતો નથી. માટે એ અપાય વગેરે 'નય' શી રીતે બની જાય ?

શંકા - છતાં પણ નૈગમ વગેરે સાત નયો 'નય'રૂપ શી રીતે બનશે ? કારણ કે પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ તો બે ધર્મો વચ્ચે જ સંભવે છે, નહીં કે સાત ધર્મો વચ્ચે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે નૈગમાદિ સાતે નયોનો દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નામના બે મૂળનયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સમ્પતિતર્ક-પ્રકરણમાં (૧/૩) કહ્યું જ છે કે-“શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના વચનોના પ્રતિપાદ્ય સંગ્રહ (=સામાન્ય=દ્રવ્ય) અને વિશેષ(= પર્યાય)ના વિસ્તાર મૂળભૂત રીતે જાણનાર અને કહેનાર બે નય છે-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. બાકીના નયો આ બેના જ વિકલ્પો = પ્રકારો છે.”

આ બે મૂળનયના વિષયભૂત દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે તો પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવ હોવો ઉપર કહ્યા મુજબ સિદ્ધ છે જ. વળી આ દ્રવ્યને કેવા સ્વરૂપવાળું કહેવું ? એ વિચારણામાં - 'એ દ્રવ્ય સામાન્યાત્મક છે' 'એ દ્રવ્ય વિશેષાત્મક છે' વગેરે જે વિવિધ વચનમાર્ગો નૈગમ વગેરે નયરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, તે 'જેટલા વચનાપથો છે તેટલા નયવાદ છે' એવી પરિભાષાથી નયરૂપે સિદ્ધ થાય જ છે. આ જ રીતે પર્યાય અંગે પણ જાણવું.

અહીં દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નય બધા નયના મૂળ અધારભૂત છે એવું જે કહ્યું એનાથી નીચેની શંકા પણ નિરસ્ત જાણવી.

જ્ઞેયમિતિ । एतेन नैगम-सङ्ग्रहादिविषयभूतयोः शब्द-समभिरूढादिविषयभूतयोर्वा धर्मयोः सम्मीलनेऽपि यतो न वस्तुनः प्रस्तुतं पूर्णं स्वरूपं न वा तदाद्योर्द्वयोर्द्वयोर्नययोः सम्मीलनेऽपि प्रमाणत्वं सम्यक्त्वं वाऽतो न नैगमादीनां नयत्वमिति प्रत्युक्तं, नैगमादीनां मूलनयत्वाभावस्येष्टत्वाद्, उत्तरनयतयैव तेषां नयत्वप्रसिद्धेः ।

‘नयाः प्रापकाः (कारकाः), साधकाः, निर्वर्तकाः, निर्भासकाः, उपलम्भकाः, व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरमिति तत्त्वार्थभाष्यम् (૧-૩૫) । તત્ર પ્રાપકત્વાદીનામેવમ્પ્રકારા વ્યાખ્યા નયરહસ્યે ન્યાયવિશારદૈઃ કૃતા ।

अत्र प्रापकत्वं प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगि-प्रतियोगिमद्भावापन्नानाधर्मैकतरमात्रप्रकारकत्वम् । प्रमाणेन प्रतिपन्नाः प्रतियोगि-प्रतियोगिमद्भावापन्ना ये नानाधर्मास्तेभ्य एकतरधर्ममात्रः प्रकारो यत्र तत्त्वमिति तदर्थः ।

શંકા - નય તો એ છે કે બે નયના વિષયભૂત ધર્મોને (અંશોને) ભેગા કરવામાં આવે તો વસ્તુનું પ્રસ્તુત પૂર્ણસ્વરૂપ બની જાય. અથવા, નયો તો એ છે કે જે બે નયાત્મકબોધોને ભેગા કરવામાં ‘પ્રમાણ’ બની જાય, કે સમ્યક્ત્વનું સંપાદન થાય. પણ પ્રસ્તુતમાં નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયના કે શબ્દ અને સમભિરૂઢ એ બે નયના વિષયભૂત ધર્મોને ભેગા કરવામાં વસ્તુનું પ્રસ્તુત પૂર્ણ સ્વરૂપ કાંઈ મળતું નથી. તથા નૈગમ-સંગ્રહાત્મક બે બોધોને કે શબ્દ-સમભિરૂઢનયાત્મક બે બોધોને ભેગા કરવાથી ‘પ્રમાણાત્મક બોધ’ થતો નથી, કે સમ્યક્ત્વ સંપન્ન થતું નથી. તો આ નૈગમ-સંગ્રહ વગેરેને કે શબ્દ-સમભિરૂઢ વગેરેને ‘નય’ ન કહેવા જોઈએ.

સમાધાન - વસ્તુના પૂર્ણસ્વરૂપનું કે પ્રમાણત્વનું સંપાદન થવાનું તમે જે કહો છો તે મૂળનય માટે છે. નૈગમ વગેરે નયો મૂળભૂત (= આધારભૂત) નયો તરીકે અમને ઈષ્ટ નથી જ, ઉત્તરનયરૂપે જ એ બધા ‘નય’ તરીકે ઈષ્ટ છે, પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧-૩૫) ના ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે - “નયો પ્રાપક છે, (કારક છે), સાધક છે, નિર્વર્તક છે, નિર્ભાસક છે, ઉપલંબક છે, અને વ્યંજક છે... આ બધું અનર્થાન્તર છે.” આમાં ‘પ્રાપક’ વગેરેની ન્યાયવિશારદ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે નયરહસ્યમાં આવી વ્યાખ્યા કરેલી છે.

“અહીં પ્રાપક એટલે એવું જ્ઞાન જે, પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલ અને પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્ન એવા વિવિધ ધર્મોમાંથી કોઈપણ એકધર્મપ્રકારક જ હોય.” અર્થાત્ પ્રમાણથી નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે રૂપ પ્રતિયોગિ-પ્રતિયોગિમદ્ભાવાપન્ન જે અનેકધર્મો

સાધકત્વં તથાવિધપ્રતિપત્તિજનકત્વમ્ ।

નિર્વર્તકત્વમનિવર્તમાનનિશ્ચિતસ્વાભિપ્રાયકત્વમ્ । અનિવર્તમાનો નિશ્ચિતો 'દ્રવ્યમેવાર્પણીય'-મિત્યાદિરૂપઃ સ્વાભિપ્રાયો યત્ર તત્ત્વમિત્યર્થઃ ।

નિર્ભાસકત્વં શૃંગગ્રાહિકયા વસ્ત્વંશજ્ઞાપકત્વમ્ । તત્ર નિર્ભાસયન્તિ = વિશેષેણ દીપયન્તિ વસ્ત્વંશં યે તે નિર્ભાસકાઃ । શૃંગ્ઙ્ઙં ગૃહ્યતે યસ્યાં ક્રિયાયાં સા શૃંગ્ગ્રાહિકા । શેષં સુગમમ્ ।

ઉપલમ્બકત્વં પ્રતિવિશિષ્ટક્ષયોપશમાપેક્ષસૂક્ષ્માર્થાવગાહિત્વમ્ । પ્રતિવિશિષ્ટક્ષયોપશમસ્યાપેક્ષા યત્ર તાદૃક્ સૂક્ષ્માર્થાવગાહિત્વમિતિ તદર્થઃ । નનુ નયો વસ્તુન એકમેવાંશમવગાહતે, પ્રમાણં તુ સર્વાંશાનિતિ પ્રમાણ એવ પ્રતિવિશિષ્ટક્ષયોપશમાપેક્ષેતિ ચેત્ ? ન, વિવિધૈરંશૈર્મિશ્રિતસ્ય વસ્તુનોઽશાનવિભજ્ય યજ્ઞાનં તદપેક્ષયા તાન્ વિભજ્ય યજ્ઞાનં તત્રૈવ પ્રતિવિશિષ્ટક્ષયોપશમસ્યા-પેક્ષણાત્, વસ્ત્વપેક્ષયા વસ્ત્વંશસ્ય સૂક્ષ્મત્વાત્ । અત એવાબહુમતિજ્ઞાનાપેક્ષયા બહુમતિજ્ઞાનં

વસ્તુમાં જણાયેલા હોય તેમાંના કોઈપણ એક ધર્મને જ પ્રકાર તરીકે રાખીને થતું જ્ઞાન એ નય છે.

“આવા જ પ્રકારના જ્ઞાનનું જનક જે હોય તે સાધક છે.”

“પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય જેમાંથી ખસી ન જાય એ નિર્વર્તકત્વ છે.” અર્થાત્ 'દ્રવ્યની જ અર્પણા કરવી' વગેરે રૂપ નિશ્ચિત સ્વાભિપ્રાય જેમાંથી દૂર ન થાય એ નિર્વર્તક છે.

“શૃંગગ્રાહિકન્યાયે વસ્તુના તે તે અંશનું જ્ઞાપકત્વ એ નિર્ભાસકત્વ છે.” શિંગડું પકડીને એક-એક પશુને અલગ તારવવાની ક્રિયા એ શૃંગગ્રાહિકા ક્રિયા છે. એ રીતે એક-એક વસ્તુઅંશને વિશેષરૂપે પ્રકાશિત કરવો (જણાવવો) એ નિર્ભાસકત્વ છે.

“પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષયોપશમની જેમાં અપેક્ષા હોય એવું સૂક્ષ્મઅર્થનું અવગાહન કરવું એ ઉપલંબકત્વ છે.” શંકા - નય તો વસ્તુના એક અંશનું જ ગ્રહણ કરે છે જ્યારે પ્રમાણ સર્વઅંશોનું ગ્રહણ કરે છે. એટલે નયમાં નહીં, પણ પ્રમાણમાં જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ અપેક્ષિત બની રહે. સમાધાન - તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે વિવિધ અંશોથી મિશ્રિત વસ્તુના અંશોનો વિભાગ કર્યા વગર જે જ્ઞાન થાય એની અપેક્ષાએ એ અંશોને અલગ તારવીને જે જ્ઞાન કરવું એમાં જ વધારે પટુક્ષયોપશમ અપેક્ષિત હોય છે. કારણ કે વસ્તુની અપેક્ષાએ વસ્તુનો અંશ સૂક્ષ્મ હોય છે. એટલે જ 'અબહુ' મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ 'બહુ'મતિજ્ઞાન પટુક્ષયોપશમથી જન્ય હોય છે. વળી એટલે જ શ્રી

પટુક્ષયોપશમજન્યમ્ । અત એવ ચાર્યરક્ષિતેભ્ય આરતઃ સૂત્રાણાં મૂઢનયિકત્વેઽપિ ન મૂઢપ્રમાણિકત્વમ્ ।

વ્યઙ્ગકત્વં ચ પ્રાધાન્યેન સ્વવિષયવ્યવસ્થાપકત્વમ્ । સુગમમ્ ।

એવં ચ પદાર્થ પ્રતિપાદયન્નપિ ભાષ્યકારસ્તત્ત્વતો લક્ષણાન્યેવ સૂત્રિતવાન્ ।

અથ વસ્તુનો યમંશં નયો ગૃહ્ણાતિ, તં તુ પ્રમાણમપિ ગૃહ્ણાત્યેવ । તતશ્ચાલમન્તર્ગડુના નયજ્ઞાનેન તન્નિરૂપણેન વેતિ । તત્તુચ્છં, પ્રમાણેન તદિતરાંશસ્યાપિ ગ્રહણાત્ । અયમ્ભાવઃ- પ્રકૃતમંશં ગૃહ્ણદપિ પ્રમાણં ન વિવિક્તં ગૃહ્ણાતિ, અપિ ત્વિતરાંશેન કરમ્બિતં, વસ્તુનસ્તથાસ્વરૂપ- ત્વાત્ । અતસ્તત્તદંશસ્ય સ્પષ્ટતરબોધાર્થં તદિતરાંશમિશ્રણં નિવારણીયમ્ । તન્નિવારણે ન પ્રમાણસ્ય સામર્થ્યં, ઇતરાંશસ્યાપિ ગ્રાહકેણ તેન તદ્વિવેચનસ્યાશક્યત્વાત્ । અતસ્તદ્વિવિચ્ય પ્રકૃતાંશબોધસ્ય સ્પષ્ટતરત્વાર્થં નયસ્યોપયોગઃ । તદુક્તં નયોપદેશે -

સત્ત્વાસત્ત્વાદ્યુપેતાર્થેષ્વપેક્ષાવચનં નયઃ । ન વિવેચયિતું શક્યં વિનાઽપેક્ષાં હિ મિશ્રિતમ્ ॥૨ ॥ તદ્દૂત્તિલેશશ્ચ - નનુ 'ઘટોઽસ્તી'ત્યાદિવાક્યશ્રવણાદ્ 'ઘટવિષયકશાબ્દજ્ઞાનં

આર્યરક્ષિતસૂરિ મહારાજ પછી સૂત્રો મૂઢનયિક થયા છે, પણ મૂઢપ્રમાણિક નથી થયા. અર્થાત્ ક્ષયોપશમની પટુતા ઘટી હોવાથી નયવિચારણા અટકેલી છે, પણ પ્રમાણવિચારણા નહીં.

'પ્રધાનપણે પોતાના વિષયની વ્યવસ્થા કરવી એ વ્યંજકત્વ છે' આ વાત સરળ છે.

આ રીતે નયોના, પ્રાપકવગેરેપદદ્વારા અર્થપ્રતિપાદન કરવા દ્વારા ભાષ્યકારે વાસ્તવિક રીતે તો નયના આ બધા વિવિધ લક્ષણો જ જણાવ્યા છે.

શંકા - વસ્તુના જે અંશનો બોધ નય કરે છે એ અંશનો બોધ તો પ્રમાણ પણ કરે જ છે. તો પછી નયજ્ઞાનની કે એના નિરૂપણની શી જરૂર છે ?

સમાધાન - આવી શંકા તુચ્છ છે. કારણ કે પ્રમાણ તો તદિતરાંશનો પણ બોધ કરે જ છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - પ્રમાણ પ્રસ્તુત અંશનું ગ્રહણ જરૂર કરે છે, પણ એને ઇતરાંશથી અલગ તારવીને નહીં, પણ ઇતરાંશથી મિશ્રિતરૂપે જ. કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું મિશ્રિત જ હોય છે. એટલે તે તે અંશનો સ્પષ્ટતર બોધ થાય એ માટે ઇતરાંશનું મિશ્રણ અટકાવવું જરૂરી બની રહે છે. આ અટકાયત પ્રમાણ દ્વારા થઈ શકતી નથી, કારણ કે ઇતરાંશના પણ ગ્રાહક એવા તેના વડે તેનો (ઇતરાંશનો) વિવેક કરવો (પૃથક્કરણ) અશક્ય હોય છે. તેથી તેનો વિવેક કરીને પ્રસ્તુત અંશનો સ્પષ્ટતર બોધ

મમ જાતમિત્યેવ લોકાઃ પ્રતિયન્તિ, ન તુ તત્રાપેક્ષાત્વમપીત્યપેક્ષાત્મકનયજ્ઞાનસત્ત્વે કિં પ્રમાણમ્ ? અત આહ-હિ = નિશ્ચિતં, મિશ્રિતં = વિરુદ્ધત્વેન પ્રતીયમાનૈર્નાનાધર્મૈઃ કરંબિતં વસ્તુ અપેક્ષાં વિના વિવેચયિતું = વિવક્ષિતૈકધર્મપ્રકારકનિશ્ચયવિષયીકર્તું ન શક્યમિત્યાદિ ।

કિંચ 'વસ્તુ દ્રવ્યાત્મકમેવ' इत्याद्यसद्ग्रहे 'वस्तु न द्रव्यात्मकम्' इत्यादि खण्डनमप्यावश्यकम् । न च तत्प्रमाणेन कर्तुं शक्यं, तेन तस्य द्रव्यात्मकताया अपि ज्ञापनादिति तदर्थं नयज्ञानस्योपयोगः । तथा वैराग्यसंपादनार्थं 'सर्वं क्षणिकम्' इति ज्ञापकस्य पर्यायार्थिकस्य नयस्योपयोगः, निर्लेपत्वादिसाधनार्थं 'जीवः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः' इत्यादि ज्ञापकस्य द्रव्यार्थिकस्य नयस्योपयोग इति न नयज्ञानं तन्निरूपणं वा निरर्थकमिति ॥२॥

કરવા માટે 'નય' જરૂરી બની રહે છે. નયોપદેશમાં કહ્યું જ છે કે - 'સત્ત્વ-અસત્ત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થો અંગે અપેક્ષાવચન એ નય છે. અપેક્ષા વિના મિશ્રિત સ્વરૂપનો વિવેક કરવો શક્ય હોતો નથી.' એની વૃત્તિનો જરૂરી અંશ આવો છે - "ઘટોઽસ્તિ" વગેરે વાક્ય સાંભળવાથી 'ઘટવિષયક શાબ્દબોધ મને થયો' એવી જ પ્રતીતિ લોક કરે છે. નહીં કે ત્યાં કોઈ અપેક્ષાની પણ. અર્થાત્ કોઈક અપેક્ષાએ જ મને ઘડાનું અસ્તિત્વ જણાયું છે - આવી પ્રતીતિ કાંઈ લોક કરતું નથી. તેથી અપેક્ષાત્મક નયજ્ઞાન હોવામાં શું પ્રમાણ છે ?" આવી શંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે - પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવારૂપે ભાસતા વિવિધ ધર્મોથી મિશ્રિત વસ્તુનો અપેક્ષા વિના(= સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષા વગેરે રૂપ અપેક્ષા વિના) વિવેક કરવો શક્ય હોતો નથી = વિવક્ષિત એક ધર્મથી બોધ કરવો શક્ય હોતો નથી = ઘટાદિ વસ્તુમાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વગેરે રૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાસતા બન્ને ધર્મો હોય છે. એમાંથી માત્ર અસ્તિત્વનો જ બોધ કરવો હોય તો સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષા લાવવી જ પડે, કારણ કે એ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ જ 'અસ્તિ' હોય છે.

વળી, 'વસ્તુ દ્રવ્યાત્મક જ છે' વગેરે રૂપ ગલત આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય ત્યારે 'વસ્તુ દ્રવ્યાત્મક નથી' વગેરે રૂપે એનું ખંડન પણ જરૂરી બને છે. આ ખંડન પ્રમાણથી તો થઈ શકતું નથી, કારણ કે પ્રમાણ તો તેને દ્રવ્યાત્મક હોવારૂપે પણ જણાવે જ છે. માટે, નયજ્ઞાન જરૂરી બન્યું રહે છે. તથા વૈરાગ્ય વિકસાવવાનું પ્રયોજન હોય તો 'સર્વ ક્ષણિક' એવું જણાવનાર પર્યાયાર્થિક નય ઉપયોગી બને છે અને જો નિર્લેપતા વગેરે સાધવાના હોય તો 'જીવ પુષ્કરકમલના પત્રની ભાંતિ નિર્લેપ છે' વગેરે જણાવનાર દ્રવ્યાર્થિકનય ઉપયોગી બને છે. માટે, નયનું જ્ઞાન કે નિરૂપણ નિરર્થક નથી. ॥૨॥ હવે,

અથેદં નયજ્ઞાનં પ્રમાણમપ્રમાણં વેત્યાશઙ્ક્ય તદુભયવિલક્ષણમેવેતિ નિશ્ચિનોતિ -

નયજ્ઞાનં પ્રમાણં વાઽપ્રમાણમિતિ કથ્યતામ્ ।

શૃણુ નયઃ પ્રમાણાંશઃ સમુદ્રાંશવદિષ્યતે ॥૩॥

નયજ્ઞાનં પ્રમાણમપ્રમાણં વેતિ કથ્યતામ્ ? (ઈતિ પ્રશ્ને) શૃણુ (ઉત્તરં) નયઃ સમુદ્રાંશવત્ પ્રમાણાંશ ઇષ્યત ઇત્યત્રાન્વયઃ ।

પ્રમાણ-નયયોર્ભેદમપશ્યન્ કશ્ચિત્પ્રત્યવતિષ્ઠતે, નનુ નયઃ પ્રમાણમેવ, સ્વપર(અર્થ)-વ્યવસાયિત્વાત્, પ્રત્યક્ષવદિતિ ચેત્ ? ન, અસિદ્ધેઃ, નયસ્ય સ્વ-અર્થેકદેશવ્યવસાયિતયા સ્વ-અર્થવ્યવસાયિત્વાભાવાત્ । અથ નયવિષયતયાઽભિપ્રેતોઽયમર્થેકદેશો વસ્ત્વવસ્તુ વા ? આદ્યેઽર્થેકદેશસ્યાપિ વસ્તુતયા સ્વાર્થવ્યવસાયિત્વાનપાયાદ્ નયસ્ય પ્રામાણ્યમેવ સ્યાદ્, અન્ટ્યે ખપુષ્પાદિવદવસ્તુવિષયકતયા મિથ્યાજ્ઞાનત્વમેવેતિ ચેત્ ? ન, દ્વયોરપિ વિકલ્પયોરનભ્યુપગમાત્,

આ નયજ્ઞાન પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ ? એવી શંકાને ધ્યાનમાં લઈને, એ એ બન્નેથી વિલક્ષણ જ છે એવો નિશ્ચય જણાવે છે -

ગાથાર્થ - નયજ્ઞાન પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ ? તે કહો. સાંભળો - નયજ્ઞાન એ પ્રમાણનો અંશ છે એવું સમુદ્રાંશની જેમ જ્ઞાનીઓને માન્ય છે.

ગાથાનો અન્વય-અન્વયાર્થ સુગમ છે.

વિવેચન - પ્રમાણ અને નયના તફાવતને ન પકડી શકનારો કોઈક શંકા કરે છે.

શંકા - નય એ પ્રમાણ જ છે, કારણ કે એ સ્વ-પર (=અર્થ) નો નિશ્ચય કરાવનાર છે, જેમકે પ્રત્યક્ષ. (અર્થાત્ 'સ્વ-પરવ્યવસાયિત્વ' રૂપ પ્રમાણનું લક્ષણ નયમાં જાય છે, માટે એ પ્રમાણભૂત જ છે.)

સમાધાન-નયમાં સ્વપરવ્યવસાયિત્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી તમારો અનુમાનપ્રયોગ ટકી શકતો નથી. નય પરનો = અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર હોતો નથી, પણ અર્થના એકદેશનો નિશ્ચય કરાવનાર હોય છે.

શંકા - નયના વિષય તરીકે તમને અભિપ્રેત આ અર્થેકદેશ વસ્તુ છે કે અવસ્તુ ? પ્રથમ વિકલ્પમાં એ અર્થેકદેશ પણ વસ્તુરૂપ હોવાથી નય પ્રમાણરૂપ બની જ જશે, કારણ કે સ્વ-અર્થવ્યવસાયિત્વ એમાં અક્ષત છે. બીજા વિકલ્પમાં નય મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ બની જશે, કારણ કે એનો વિષય ખપુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે.

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અમે આ બેમાંથી એક પણ

अर्थैकदेशस्य वस्तुत्वावस्तुत्वपरिहारेण वस्त्वंशतया प्रतिज्ञानात् । तदुक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके-
नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधैः ।

नासमुद्रः समुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते ॥५॥ यथैव हि विवक्षितस्य समुद्रांशस्य समुद्रत्वे शेषसमुद्रांशानामसमुद्रत्वापत्तिः, तेषामपि प्रत्येकं समुद्रत्वे समुद्रबहुत्वापत्तिः । तस्यासमुद्रत्वे वा तद्वदशेषसमुद्रांशानामप्यसमुद्रत्वादिह जगति समुद्राभाव एवापद्येत । ततश्च समुद्रांशः समुद्रांश एवोच्यते, न समुद्रो नाप्यसमुद्र इति । तथैव नयविषयीभूतोऽर्थैकदेशो न वस्तु, शेषदेशानामवस्तुत्वापत्तेः, तेषामपि प्रत्येकं वस्तुत्वे वस्तुबहुत्वापत्तेः । नाप्यवस्तु, शेषदेशानामपि तद्वदवस्तुतया क्वचिदपि वस्तुव्यवस्थाऽनुपपत्तेः । अतोऽर्थैकदेशो वस्त्वंश एव, न वस्तु, नाप्यवस्तु ।

यद्वा द्रव्यार्थिकनयविषयभूतो द्रव्यलक्षणोऽर्थैकदेशो न वस्तु, उत्पादव्ययशून्यत्वात्, खपुष्पवत्, नाप्यवस्तु, ध्रौव्ययुक्तत्वात्, घटवत्, अतो वस्त्वंशः । एवमेव पर्यायार्थिकनय-

विकल्प मान्यो नही. ते પણ એટલા માટે કે અર્થના એકદેશને અમે વસ્તુરૂપે કે અવસ્તુરૂપે ન માનતા વસ્તુઅંશરૂપે માનીએ છીએ. તત્ત્વાર્થશ્લોકવર્તિક (૫)માં કહ્યું છે કે-જેમ સમુદ્રનો એક દેશ અસમુદ્ર કહેવાતો નથી, પણ સમુદ્રાંશ કહેવાય છે, તેમ આ =અર્થેકદેશ પંડિતો વડે વસ્તુ કહેવાતો નથી, અવસ્તુ કહેવાતો નથી, પણ વસ્તુઅંશ કહેવાય છે.”

જેમ સમુદ્રનો વિવક્ષિત અંશ ‘સમુદ્ર’ હોય તો બાકીના અંશો અસમુદ્ર બની જાય... તેઓ બધા પણ જો સમુદ્રરૂપ હોય તો જેટલા અંશ હશે એટલા સમુદ્ર થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. હવે જો વિવક્ષિત અંશને અસમુદ્ર કહેવામાં આવે તો એની જેમ બાકીના અંશો પણ અસમુદ્ર બનવાથી આ જગતમાં સમુદ્રનો અભાવ જ થઈ જશે. એટલે સમુદ્રનો અંશ સમુદ્રાંશ જ કહેવાય છે, સમુદ્ર નહીં, અસમુદ્ર પણ નહીં. એ જ રીતે નયના વિષયભૂત અર્થેકદેશ જો ‘વસ્તુ’ હોય તો બાકીના દેશો અવસ્તુ બની જાય... બાકીના પ્રત્યેક દેશ પણ જો ‘વસ્તુ’રૂપ જ હોય તો જેટલા દેશ એટલી વસ્તુ માનવી પડે. હવે, અર્થેકદેશને જો અવસ્તુ માનવામાં આવે તો એની જેમ બીજા દેશ પણ અવસ્તુ જ માનવાના રહેવાથી ક્યાંય પણ ‘વસ્તુ’ જેવી ચીજ રહેશે જ નહીં. આમ બન્ને રીતે પ્રશ્ન ઊભા થતા હોવાથી અર્થેકદેશ એ વસ્તુઅંશ જ છે, વસ્તુ નહીં, કે અવસ્તુ પણ નહીં.

વિષયભૂતો પર્યાયલક્ષણોઽર્થકદેશો ન વસ્તુ, ધ્રૌવ્યશૂન્યત્વાત્, ખપુષ્પવત્, નાપ્યવસ્તુ, ઉત્પાદવ્યયયુક્તત્વાદ્, ઘટવદ્, અતો વસ્ત્વંશઃ । તતશ્ચ વસ્ત્વંશગ્રાહી નયો ન પ્રમાણં, નાપ્યપ્રમાણં, કિન્તુ પ્રમાણાંશઃ ।

તથા, નયજ્ઞાનં ન પ્રમાણં, સ્વ-અર્થવ્યવસાયિત્વાભાવાત્, નાપ્યપ્રમાણં, અતદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વાભાવાત્, ન હિ નયોઽસ્તિત્વાભાવવત્પસ્તિત્વં ગૃહ્ણાતિ, અપિ ત્વસ્તિત્વવત્ત્વેવાસ્તિત્વં ગૃહ્ણાતિ । નન્વેવં તુ નયજ્ઞાનં પ્રમાણમેવ સ્યાત્, તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, લૌકિકં તુ પ્રામાણ્યં વયમપિ તત્ર સ્વીકુર્મહે, અલૌકિકમેવ તત્તત્ર નિરાકુર્મહે । નનુ લૌકિકાલૌકિકયોઃ પ્રામાણ્યયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? શૃણુ-લૌકિકં પ્રામાણ્યં પ્રવૃત્તિમાત્રૌપયિકં ભવતિ, અલૌકિકં તુ તદ્વસ્તુનઃ પૂર્ણસ્વરૂપવ્યવસાયિ ભવતિ । નનુ કિમુક્તં ભવતિ ? ઇતિ

અથવા બીજી રીતે કહીએ તો - દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત દ્રવ્યાત્મક અર્થકદેશ એ વસ્તુ નથી, કારણ કે ઉત્પાદવ્યયશૂન્ય છે, જેમકે ખપુષ્પ. વળી એ અવસ્તુ પણ નથી, કારણ કે ધ્રૌવ્યયુક્ત છે, જેમકે ઘડો. માટે એ વસ્તુઅંશ છે. એ જ રીતે પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત પર્યાયાત્મક અર્થકદેશ એ વસ્તુ નથી, કારણ કે ધ્રૌવ્યશૂન્ય છે, જેમકે ખપુષ્પ. વળી એ અવસ્તુ પણ નથી, કારણ કે ઉત્પાદવ્યયયુક્ત છે, જેમકે ઘડો. માટે એ વસ્તુઅંશ છે. તેથી વસ્તુઅંશનો ગ્રાહક નય એ પ્રમાણ નથી, અપ્રમાણ પણ નથી, પણ પ્રમાણાંશ છે.

આ જ વાત બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. નયાત્મકજ્ઞાન એ પ્રમાણ નથી, કારણ કે સ્વ-અર્થનું વ્યવસાયી નથી. વળી એ અપ્રમાણ પણ નથી, કારણ કે અતદ્વાનમાં તત્પ્રકારક નથી. [તદ્=વિવક્ષિતધર્મ... એ જ્યાં ન રહ્યો હોય તે અતદ્વાન... આવા પદાર્થમાં પણ (= અતદ્વતિ) તે ધર્મ રહ્યો હોય એવું (= તત્પ્રકારક) જ્ઞાન થાય તો એ અપ્રમાણ હોવું સ્પષ્ટ છે જ.] પણ નયજ્ઞાન આવું નથી. કારણ કે એ કાંઈ અસ્તિત્વાભાવવાનમાં અસ્તિત્વનું ગ્રહણ કરતું નથી, અસ્તિત્વવાનમાં જ અસ્તિત્વનું ગ્રહણ કરે છે.

શંકા - તો તો નયજ્ઞાન 'પ્રમાણ' રૂપ જ બની જશે, કારણ કે તદ્વાનમાં તત્પ્રકારક છે.

સમાધાન - બરાબર છે, લૌકિક દૃષ્ટિએ એ પ્રમાણ હોવું અમને માન્ય છે જ. માત્ર અલૌકિક દૃષ્ટિએ એ પ્રમાણ તરીકે અમને માન્ય નથી.

પ્રશ્ન - લૌકિક અને અલૌકિક પ્રમાણમાં શું તફાવત છે ?

કૃપયા સ્પષ્ટીક્રિયતામ્ । इदमुक्तं भवति - तद्वति तत्प्रकारकस्य 'इदं रजतं' इति ज्ञानस्य संवादितया तज्ज्ञानात्प्रवर्तमानस्य रजतप्राप्तिर्भवत्येव । अतस्तत्र प्रवृत्त्यौपयिकं प्रामाण्यं स्वीक्रियते । एवमेव 'जीवो नित्यः' इत्यादि नयज्ञानस्य नित्यत्ववति नित्यत्वप्रकारकतया तज्ज्ञानात्प्रवर्तमानस्य कुतश्चिदपि प्रयोजनाद् नित्यत्वार्थिनस्तत्प्राप्तिर्भवत्येवेति तत्र प्रवृत्त्यौपयिकं प्रामाण्यं स्वीक्रियते । परन्तु 'जीवः किं नित्यो वाऽनित्यो वा ?' इत्यादि जिज्ञासायां 'जीवो नित्यः' इति नयज्ञानं न पूर्णस्वरूपस्य निश्चायकं, पर्यायापेक्षया तत्रावस्थितस्यानित्यत्व-लक्षणस्य स्वरूपांशस्य तेनाज्ञापनात् । ततश्च विचारौपयिकं प्रामाण्यं तत्र न स्वीक्रियते ।

स्यादेवमेवं तु केवलज्ञानादृते नैकस्यापि छाद्यस्थिकस्य ज्ञानस्य પ્રસ્તુતં પ્રામાણ્યં સંભવેત્, અનન્તપર્યાયમયસ્ય વસ્તુનઃ સમસ્તસ્વરૂપસ્યાનન્તતમભાગસ્યૈવ ગ્રહણાત્, ન હિ 'રૂપવાન્

ઉત્તર - સાંભળો. લૌકિક પ્રમાણ માત્ર પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોય છે, જ્યારે અલૌકિક પ્રમાણ વસ્તુના પૂર્ણસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનાર હોય છે.

પ્રશ્ન - તમે શું કહેવા માગો છો એ મહેરબાની કરીને સ્પષ્ટ કરો.

ઉત્તર - અમે આ કહેવા માગીએ છીએ કે - તદ્વાનુમાં તત્પ્રકારક (રજત અંગે) 'આ રજત છે' એવું જ્ઞાન સંવાદી છે. (જેનો બોધ થયો હોય એ વસ્તુ ત્યાં મળી જાય તો એ બોધ સંવાદીજ્ઞાન કહેવાય છે.) એટલે આવા સંવાદી જ્ઞાનથી જે પ્રવૃત્ત થાય છે (= રજત મેળવવા હાથ લંબાવે છે) તેને રજતની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. માટે આવા જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિના ઉપાયરૂપ = કારણરૂપ પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આ જ રીતે 'જીવ નિત્ય છે' વગેરે નયજ્ઞાન, નિત્યત્વવાનુમાં = નિત્ય પદાર્થ અંગે નિત્યત્વપ્રકારક હોવાથી સંવાદી છે અને તેથી, કોઈપણ પ્રયોજનવશાત્ નિત્યત્વનો અર્થી બનેલ નયજ્ઞાતા આવા જ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થાય તો એને નિત્યત્વ મળે જ છે. માટે આવા નયજ્ઞાનમાં, પ્રવૃત્તિનું કારણ બનનાર પ્રામાણ્ય માન્ય જ છે.

પરન્તુ 'જીવ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ?' આવી જિજ્ઞાસા હોય ત્યારે 'જીવ નિત્ય છે' આવું નયજ્ઞાન વસ્તુના (જીવના) પૂર્ણસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનાર નથી, કારણ કે પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવમાં રહેલ અનિત્યત્વરૂપ સ્વરૂપાંશને એ જણાવતું નથી. આમ વિચારૌપયિક = વસ્તુસ્વરૂપની વિચારણામાં ઉપાયરૂપ બનતું પ્રામાણ્ય નયજ્ઞાનમાં રહ્યું હોવું માન્ય નથી.

શંકા - આ રીતે તો કેવલજ્ઞાન સિવાયના કોઈપણ છાદ્યસ્થિકજ્ઞાનમાં પ્રસ્તુત = વિચારૌપયિક પ્રામાણ્ય સંભવશે જ નહીં, કારણ કે અનન્તપર્યાયમય વસ્તુના સંપૂર્ણ

ઘટઃ' ઇતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષવિષયીભૂતાદ્ રૂપાદેરતિરિક્તં રસાદિકં કિञ્ચિદપિ સ્વરૂપં ઘટે નાસ્તીતિ કશ્ચિદપિ મન્યતે । તતશ્ચાલૌકિકેષુ શાસ્ત્રેષુ પ્રમાણત્વેન કથિતાનાં રૂપાદ્યપાયાદીનાં પ્રામાણ્યમનુપપન્નમેવ । તથા 'જીવો નિત્યોઽનિત્યશ્ચ' 'જીવો નિત્યાનિત્યઃ' ઇત્યાદિજ્ઞાનસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યાદિ સપ્તભજ્ઞાત્મકશબ્દપ્રમાણપ્રદીર્ઘસન્તતાધ્યવસાયાત્મકજ્ઞાનસ્યાપિ વા પ્રમાણ્યમનુપપન્નમેવ સ્યાત્, એકાનેકત્વભેદાભેદાદિલક્ષણાનાં વસ્તુસ્વરૂપાંશાનાં તેનાબોધનાદિતિ । મૈવં, વસ્તુસ્વરૂપસ્ય યાવન્તોઽશા જિજ્ઞાસિતાસ્તાવતાં સર્વેષાં બોધકસ્ય જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણબોધકૃત્વ-વિવક્ષણાત્, તેભ્ય એવ કેષાञ્ચિદંશાનામબોધકસ્ય જ્ઞાનસ્યાંશબોધકત્વવિવક્ષણાત્, તદન્યેષામ-જિજ્ઞાસિતાનામંશાનામબોધકસ્ય વસ્ત્વંશમાત્રબોધકત્વેનાપરિભાષણાત્ । ન હિ રૂપાદ્યપાયસ્થલે રસાદયોઽશા જિજ્ઞાસિતા યેન તદબોધકત્વમાત્રેણ રૂપાદ્યપાયાદીનાં વસ્ત્વંશમાત્રબોધકત્વં નયત્વં

સ્વરૂપના એક અનંતમા ભાગને જ આ જ્ઞાનો જણાવી શકે છે. 'રૂપવાન્ ઘટઃ' એવા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત રૂપાદિથી જુદું રસાદિમય કોઈપણ સ્વરૂપ ઘડામાં હોતું નથી એવું તો કોઈ માનતું નથી. તેથી, લોકોત્તરશાસ્ત્રમાં જેમને પ્રમાણ તરીકે કહેલા છે એ રૂપાદિના અપાયાદાત્મક જ્ઞાન અલૌકિક પ્રમાણરૂપે નહીં જ ઠરે, કારણ કે રસ વગેરે ઈતરાંશનું એ જ્ઞાપક-નિશ્ચાયક નથી.

તથા, 'જીવ નિત્ય છે, અને અનિત્ય (પણ) છે' 'જીવ નિત્યાનિત્ય છે' વગેરે જ્ઞાનમાં તથા, જીવાદિ અંગે 'સ્યાદ્ અસ્તિ એવ' 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' વગેરે રૂપ સપ્તભંગાત્મક શબ્દપ્રમાણના પ્રદીર્ઘ-અખંડ અધ્યવસાયાત્મક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્ય અસંગત જ ઠરી જશે, કારણ કે આ જ્ઞાનોથી એકત્વ-અનેકત્વ, ભેદ-અભેદ વગેરે સ્વરૂપ વસ્ત્વંશનું જ્ઞાન થતું જ નથી.

સમાધાન - આ બધી વાતો યોગ્ય નથી, કારણ કે 'વસ્તુસ્વરૂપના જેટલા અંશોની જિજ્ઞાસા હોય એ બધા અંશોને જણાવનાર જ્ઞાન એ વસ્તુનો પૂર્ણ બોધ કરાવનાર જ્ઞાન છે' એવી અહીં વિવક્ષા છે. આ જિજ્ઞાસિત અંશોમાંથી કોક અંશોનું જે અબોધક હોય તે જ્ઞાન અંશબોધ કરાવનાર જ્ઞાન છે એવી અહીં વિવક્ષા છે. પણ, આ સિવાયના જે અજિજ્ઞાસિત અંશો હોય છે તેને ન જણાવનાર હોવામાત્રથી 'જ્ઞાન વસ્તુઅંશમાત્રનું બોધક છે' એવી પરિભાષા નથી. જ્યારે રૂપાદિઅપાય થાય છે ત્યારે રસ વગેરે અંશો કાંઈ જિજ્ઞાસિત હોતા નથી કે જેથી એનું અબોધક હોવામાત્રથી રૂપાદિનું અપાયાત્મક જ્ઞાન વસ્ત્વંશમાત્રનું બોધક કહેવાય ને એ 'વસ્ત્વંશમાત્રનું બોધક' નથી કહેવાતું - એટલે

પ્રામાણ્યાનુપપત્તિશ્ચ સ્યાત્ । પરંતુ જીવો નિત્યો ન વા ? इति यदा प्रश्नस्तदा यथा नित्यत्वं जिज्ञासितं तथैवानित्यत्वमपि जिज्ञासितमेवेति 'जीवो नित्यः' इत्येतावन्मात्रं ज्ञानं नयज्ञानमेव, न तु प्रमाणं, अनित्यत्वलक्षणवस्त्वंशानवगाहितया पूर्णबोधकृत्त्वाभावात् । तथापि तदैकानेकत्वादयोऽशाः यतो न जिज्ञासिता अतो न तदनवगाहित्वमात्रेण 'जीवो नित्योऽनित्यश्च' इत्यादीनां प्रामाण्यानुपपत्तिः । एवमेव स्यादस्त्येवेत्यादिसप्तभङ्गीस्थलेऽप्यनवगाह्यमानानामेकानेकत्वादीनामंशानामजिज्ञासितत्वादेव न प्रामाण्यानुपपत्तिः ।

अथ 'जिज्ञासितानां सर्वेषामंशानामवगाहिनो ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति परिभाषा प्राज्ञानां नादेया, स्वकल्पनाशिल्पनिर्मितत्वादिति चेत् ? न, असिद्धेः । शास्त्रेषु तद्बोधकानामक्षराणा-

જ સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપબોધક કહેવાય છે, માટે એ નયરૂપ ઠરી જતું નથી કે પ્રમાણરૂપે અસંગત ઠરતું નથી.

પરંતુ 'જીવ નિત્ય છે કે નહીં ?' એવા પ્રશ્નકાળે જેમ નિત્યત્વ જિજ્ઞાસિત છે એમ અનિત્યત્વ પણ જિજ્ઞાસિત છે જ. તેથી 'જીવ નિત્ય છે' માત્ર આટલું જ્ઞાન નયજ્ઞાન જ છે, નહીં કે પ્રમાણ. કારણ કે જિજ્ઞાસિત એવા પણ અનિત્યત્વાત્મક વસ્ત્વંશને જણાવનાર ન હોવાથી પૂર્ણબોધ કરાવનાર નથી. તેમ છતાં, એ વખતે એકત્વ-અનેકત્વ વગેરે અંશો જિજ્ઞાસિત ન હોવાથી, એને ન જણાવનાર હોવા માત્રથી 'જીવ નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે' આવા બધા જ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે અસંગત ઠરી જતા નથી. એ જ રીતે 'સ્યાદસ્ત્યેવ' ઈત્યાદિ સપ્તભંગીમાં પણ જે એકત્વ-અનેકત્વાદિ અંશો જણાતા નથી તે અજિજ્ઞાસિત હોવાથી જ પ્રમાણની અસંગતિ નથી.

શંકા - 'જિજ્ઞાસિત બધા અંશોનું અવગાહન કરનાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે' આવી તમે કહેલી પરિભાષા પ્રજ્ઞાશીલ પુરુષોને ઉપાદેય નથી, કારણ કે એ માત્ર તમારી કલ્પનાની પેદાશ છે.

સમાધાન - 'આ માત્ર અમારી કલ્પનાની પેદાશ છે' એવો તમે આપેલો હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી તમારી આ વાત બરાબર નથી.

શંકા - શાસ્ત્રોમાં આવી પરિભાષાને જણાવનાર કોઈ શબ્દો જોવા મળતા નથી, માટે એ તમારી કલ્પનાની જ પેદાશ છે... ને તેથી અમે આપેલો હેતુ અસિદ્ધ નથી.

સમાધાન - આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે શાસ્ત્રોમાં એને જણાવનાર સાક્ષાત્ અક્ષરો મળતા ન હોવા છતાં અર્થથી એને જણાવનાર અક્ષરો મળે જ છે. એ આ રીતે-નયોપદેશમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-સપ્તભંગીસ્વરૂપ વાક્ય પૂર્ણબોધ કરાવનાર

મનુપલભ્યમાનત્વાત્ સ્વકલ્પનાશિલ્પનિર્મિતત્વં નાસિદ્ધમિતિ ચેત્ ? ન, સાક્ષાદક્ષરાણામ-
નુપલભ્યમાનત્વેઽપ્યર્થતસ્તદ્બોધકાનામક્ષરાણામુપલભ્યમાનત્વાત્ । તથાહિ - નયોપદેશે -

સપ્તભઙ્ગ્યાત્મકં વાક્યં પ્રમાણં પૂર્ણબોધકૃત્ । સ્યાત્પદાદપરોલ્લેખિ વચો યચ્ચૈકધર્મગમ્
॥૬॥ તેદ્વત્તૌ ચ - સપ્તેતિ = સપ્તભઙ્ગ્યાત્મકં સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યાદિકં વાક્યં
પ્રમાણં, યતઃ પૂર્ણબોધકૃત્ = સપ્તવિધજિજ્ઞાસાનિવર્તકશાબ્દબોધજનકતાપર્યાપ્તિમત્... કિયદન્તરે
ચ - એતે ચ વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુનિ સપ્તૈવ ભઙ્ગાઃ, ધર્મભેદેનાનન્ત-
સપ્તભઙ્ગીસમ્ભવેઽપિ પ્રતિધર્મં સપ્તાનામેવ ભાવાત્... ઇત્યાદ્યુક્તમ્ । અત્ર 'ધર્મભેદેન...'
ઇત્યાદિ યદુક્તં તેન જ્ઞાયતે યદ્-ન સપ્તભઙ્ગ્યાત્મકં કિચ્છિદપ્યેકં વાક્યં વસ્તુનોઽનન્તધર્માત્મકં
સ્વરૂપં સમ્પૂર્ણતયા જ્ઞાપયતિ, અન્યાસાં સપ્તભઙ્ગીનામભાવપ્રસઙ્ગાત્ । એવં સત્યપિ તદ્ વાક્યં
પૂર્ણબોધકૃત્ત્વેનાત્ર કથિતમ્ । તતશ્ચાત્ર ન પ્રસિદ્ધેન પૂર્ણત્વેનાધિકાર ઇતિ સ્પષ્ટમ્ । કિચ્ચ
યો બોધોઽત્ર જાયતે સ જિજ્ઞાસિતસ્ય સત્ત્વાસત્ત્વાદેરેવ, ન ત્વજિજ્ઞાસિતસ્યૈકાનેકત્વાદેરિતિ
'જિજ્ઞાસિતાનાં સર્વેષામંશાનાં બોધઃ પૂર્ણબોધઃ' ઇતિ પરિભાષા કથં ન પર્યવસ્યેદ્ ? ઇતિ ।

હોવાથી પ્રમાણ છે. જે વચન એક ધર્મને જણાવનાર હોવા છતાં 'સ્યાત્' પદથી અન્ય
ધર્મને પણ ખેંચી લાવનાર હોય છે તેનો પણ પ્રમાણ તરીકે વ્યવહાર કરવો." એની
વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - "સ્યાદસ્ત્યેવ - સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વગેરે રૂપ સપ્તભંગ્યાત્મક
વાક્ય પ્રમાણ છે, કારણ કે પૂર્ણબોધ કરાવનાર છે = સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાને
સંતોષનાર જે શાબ્દબોધ તેની જનકતાના પર્યાપ્ત આધારરૂપ છે." એ વૃત્તિમાં જ થોડું
આગળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે - "વિધિ-નિષેધના સંભવિત પ્રકારોની અપેક્ષાએ વસ્તુમાં
અસ્તિત્વાદિરૂપ એક-એક પર્યાયે સાત ભંગ જ હોય છે. જુદા-જુદા ધર્મો દ્વારા અનંત
સપ્તભંગી સંભવિત હોવા છતાં એક એક ધર્મ અંગે તો સાત જ ભંગ હોય છે." આમાં
જુદા જુદા ધર્મો દ્વારા વગેરે જે કહ્યું છે તેનાથી જણાય છે કે સપ્તભંગ્યાત્મક કોઈપણ
એક વાક્ય વસ્તુના અનંતધર્માત્મક સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રૂપે જણાવતું નથી, કારણ કે નહીંતર
તો બીજી સપ્તભંગીઓનો અભાવ જ થઈ જાય. આમ છતાં, સપ્તભંગ્યાત્મક એક વાક્યને
અહીં પૂર્ણબોધ કરાવનાર રૂપે કહ્યું જ છે. તેથી અહીં, પ્રસિદ્ધ જે સંપૂર્ણત્વ છે એનો
અધિકાર નથી એ સ્પષ્ટ છે. વળી સપ્તભંગ્યાત્મક વિવક્ષિત વાક્યથી જે બોધ થાય છે
તે પણ જિજ્ઞાસિત એવા સત્ત્વ-અસત્ત્વ વગેરેનો જ, નહીં કે અજિજ્ઞાસિત એવા એકત્વ-
અનેકત્વ વગેરેનો. તેથી 'જિજ્ઞાસિત બધા અંશોનો બોધ એ પૂર્ણબોધ' આવી પરિભાષા
કેમ ફલિત ન થાય ?

अथैवं 'जीवः किं नित्यः ?' इत्यादिरूपेण यदा जीवे नित्यत्वमेव जिज्ञासितं तदाऽनित्यत्वस्याजिज्ञासिततया तदनवगाहिनोऽपि 'जीवो नित्यः' इति ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यादिति चेत् ? न, तत्रानित्यत्वस्य साक्षादनुल्लेखेऽपि गर्भितरूपेण जिज्ञासितत्वादिति तदनवगाहिनो ज्ञानस्य नयत्वमेव, न तु प्रामाण्यम् । परन्तु यत्र जिज्ञासितोऽंशो रूपादिकस्तत्र न रसादेरंशस्य गर्भितरूपेणापि जिज्ञासितत्वं, प्रतियोगि-प्रतियोगिमद्भावाभावादिति न तदनवगाहित्वमात्रेण रूपाद्यपायादेर्नयत्वम् ।

अथ 'जीवो नित्यो वाऽनित्यो वा' इति संशयस्योभयावगाहितया प्रामाण्यं स्यादिति चेत् ? न, 'जीवो नित्यश्चानित्यश्च' 'जीवो नित्योऽप्यनित्योऽपि' इत्यादौ यथा नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य च निश्चयः, न तथा संशये, ततश्च न केवलं प्रामाण्यस्यैवाभावः,

शंका - 'ज्वा शुं नित्यं छे ?' आ रीते ज्यारे ज्वाभां नित्यत्वं ज्वा जिज्ञासितं छे त्यारे अनित्यत्वं पञ्च अजिज्ञासितं छेवाथी तेनुं अनवगाही अेवुं पञ्च 'ज्वा नित्यं छे' अेवुं ज्ञानं प्रमाञ्च बनी ज्वा.

समाधान - ना, नही बने, कारण के त्यां अनित्यत्वनो साक्षाद् उल्लेख न छेवा छतां गर्भितरूपे तो अे पञ्च जिज्ञासितं छे ज्वा. माटे अेनुं अनवगाही ज्ञान 'नय' ज्वा छे, 'प्रमाञ्च' नही. परंतु ज्यां जिज्ञासितं अंशं रूपादि छे त्यां रसादिअंशं गर्भितरूपे पञ्च जिज्ञासितं छेता नथी ज्वा, कारण के जिज्ञासितं अेवा रूपादि साथे अे रसादिनो प्रतियोगि-प्रतियोगिमद्भाव नथी. अेटले रसादिनो अनवगाही छेवा मात्रथी रूपादिअपाय 'नय' बनी ज्वा नथी.

शंका - 'ज्वा नित्यं छे, अथवा अनित्यं छे' आवो संशयं पञ्च नित्यत्व-अनित्यत्व उलयनो अवगाही छेवाथी प्रमाञ्च बनी ज्वा...

समाधान - ना, नही बनी जाय, कारण के 'ज्वा नित्यं छे अने अनित्यं छे.' 'ज्वा नित्यं पञ्च छे, अनित्यं पञ्च' आ अधाभां जेम नित्यत्वनो अने अनित्यत्वनो बनेनो निश्चयं छे, अेवो संशयं नथी. अेटले संशयं अे मात्र प्रमाञ्चरूपं ज्वा नथी अेम नही, अे 'नय'रूपं पञ्च नथी ज्वा, कारण के अेकपञ्च धर्मनो निश्चयं छे ज्वा नही. अेटले ज्वा, "अनेकान्तवाटमां बोध संशयात्मकं ज्वा छे. कारण के विधि-निषेध उलयकोटिनो अवगाही छे", आ वातं गिडी जाय छे, कारण के 'आमं छे के आमं छे ?' आ रीते मनने डोलायमान अवस्थामां राजनार 'वा' शब्द (गुजरातीमां

નયત્વસ્યાપ્યભાવ એવ તત્ર, એકસ્યા અપિ કોટેર્નિશ્ચયાભાવાત્ । એતેનાનેકાન્તવાદે બોધસ્ય સંશયત્વમેવ, ઉભયકોટ્યવગાહિત્વાદિત્યપાસ્તં, મનસો ડોલાયમાનાવસ્થાયાઃ પ્રયોજકેન 'વા'શબ્દેન (વિકલ્પેન) અઘટિતતયા નિશ્ચયરૂપત્વાત્, 'વૃક્ષઃ (શાખાવચ્છેદેન) કપિસંયોગી, (અગ્રાવચ્છેદેન) કપિસંયોગાભાવવાંશ્ચ' ઇત્યાદિબોધવત્ । અત્ર સંશયત્વમનમ્બુપગચ્છતસ્તત્ર તદુદ્ભાવનમજ્ઞાનમૂલં મિથ્યાત્વોદયવિજૃમ્ભિતમેવ ।

ઇત્યજ્ઞ રૂપાદ્યપાયાદેઃ 'જીવો નિત્યાનિત્યઃ' ઇત્યાદેશ્ચ સમસ્તવસ્તુગમકતયાડલૌકિકં પ્રામાણ્યં, 'જીવો નિત્યઃ' ઇત્યાદેસ્તુ તદ્વતિ તત્પ્રકારકજ્ઞાનતયા સત્યપિ પ્રવૃત્ત્યૌપયિકે લૌકિકે પ્રામાણ્યેડલૌકિકસ્ય પ્રામાણ્યસ્યાભાવ એવ, વસ્ત્વંશમાત્રગ્રાહિત્વાદિતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચાલૌકિક-પ્રામાણ્યાપેક્ષયા 'નયજ્ઞાનં ન પ્રમાણં, નાપ્યપ્રમાણં, કિન્તુ પ્રમાણાંશઃ' ઇત્યપિ સ્થિતમ્ । તદુક્તં નયોપદેશે - અથેદં નયજ્ઞાનં પ્રમાપ્રમયોઃ કુત્રાન્તર્ભવતીત્યાશઙ્ક્ય તદુભયવિલક્ષણમેવેતિ નિશ્ચિનોતિ-

'કે' શબ્દ) હાજર ન હોવાથી અનેકાન્તવાદમાં બોધ નિશ્ચયરૂપ હોવાના કારણે સંશયરૂપ હોતો નથી. જેમકે-વૃક્ષ શાખાવચ્છેદેન (શાખાની અપેક્ષાએ) કપિસંયોગી છે અને અગ્રાવચ્છેદેન(=અગ્રભાગની અપેક્ષાએ) કપિસંયોગાભાવવાન્ છે' આવો બોધ. આ બોધ પણ ઉભયાવગાહી છે જ, પણ એટલા માત્રથી કોઈ એને સંશયરૂપ માનતું નથી, કારણ કે વા(= વિકલ્પ)થી ઘટિત નથી. આ બોધને 'સંશય'રૂપે ન માનનાર 'જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે' વગેરે બોધને સંશયરૂપે જાહેર કરે એ એનો અજ્ઞાનમૂલક મિથ્યાત્વોદયનો જ નાચ જાણવો.

આમ, રૂપાદિના અપાયાદિ બોધ અને 'જીવ નિત્યાનિત્ય છે' વગેરે બોધ સમસ્ત વસ્તુને જણાવનાર હોવાથી અલૌકિક પ્રમાણરૂપ છે જ. 'જીવ નિત્ય છે' વગેરે બોધ તદ્વતિ તત્પ્રકારક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી લૌકિક પ્રમાણ હોવા છતાં અલૌકિક પ્રમાણ તો નથી જ, કારણ કે વસ્ત્વંશમાત્રનો અવગાહક છે. એટલે જ અલૌકિક પ્રમાણની અપેક્ષાએ નયજ્ઞાન પ્રમાણ પણ નથી, અપ્રમાણ પણ નથી, કિન્તુ પ્રમાણાંશ છે એ વાત પણ નિશ્ચિત થઈ.

નયોપદેશમાં કહ્યું છે કે - "હવે, આ નયજ્ઞાનનો પ્રમા કે અપ્રમા શેમાં અન્તર્ભાવ છે ? એવી શંકાના સમાધાન માટે 'નયજ્ઞાન આ બન્નેથી વિલક્ષણ છે' એવો નિશ્ચય જણાવે છે - ગાથાર્થ - આ સંશયરૂપ નથી, કારણ કે એક જ કોટિ છે, સમુચ્ચય પણ નથી, વિભ્રમ પણ નથી, કારણ કે યથાર્થ છે, એ પ્રમા પણ નથી, કારણ કે અપૂર્ણ

અર્થ ન સંશયઃ કોટૈરૈક્યાન્ન ચ સમુચ્ચયઃ । ન વિભ્રમો યથાર્થત્વાદપૂર્ણત્વાચ્ચ ન પ્રમા ॥૮ ॥

તદ્વૃત્તૌ ચ - ...ઇતિ નયજ્ઞાનસ્ય ન પૂર્ણપ્રમાત્વમત ઉક્તચતુષ્ટયવિલક્ષણમેવેદં નયજ્ઞાનમ-
નુભવસિદ્ધમધ્યુપગન્તવ્યં, ન ચેદં સ્વમનીષિકાવિજુમ્ભિતં, યત ઉક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે - તથાપ્યેતે
તન્નાન્તરીયાઃ સ્વતન્ત્રા વા ચોદકપક્ષગ્રાહિણો મતિભેદેન વિપ્રધાવિતાઃ, ઉભયથાપિ મિથ્યાત્વમિતિ
ચેત્ ? ન, પ્રમાણાપેક્ષત્વેનૈતેષામુભયવૈલક્ષણ્યાદિતિ ।

અથ નાનાધ્યવસાયરૂપા નૈગમાદયો નયા વિપ્રતિપત્તિરૂપાઃ, વિરુદ્ધધર્મગ્રાહિત્વાત્, 'જીવો
જ્ઞાનવાન્' 'જીવો જ્ઞાનશૂન્યઃ' ઇત્યાદ્યધ્યવસાયવદિતિ ચેત્ ? ન, અસિદ્ધેઃ । અયમ્ભાવઃ
જગત્ સર્વમેકં, સદવિશેષાત્, દ્વિતયાત્મકં, જીવાજીવાત્મકત્વાત્, ત્રિતયાત્મકં, દ્રવ્ય-ગુણ-

છે. ॥૮॥ એની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - આમ નયજ્ઞાન પૂર્ણપ્રમારૂપ પણ ન હોવાથી અહીં
કહેલા (સંશય, સમુચ્ચય, ભ્રમ, પ્રમા એ) ચારે વિકલ્પોથી વિલક્ષણ છે એ વાત
અનુભવસિદ્ધ માનવી. વળી આ ખાલી અમારી પોતાની બુદ્ધિનો વિલાસ છે એવું પણ
નથી, કારણ કે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે કે - શંકા - છતાં પણ આ નયો અન્યદર્શનરૂપ
છે કે સ્વદર્શનમાં જ પોતપોતાની બુદ્ધિથી ઊઠેલા પૂર્વપક્ષરૂપ છે ? બન્ને રીતે નયજ્ઞાન
મિથ્યારૂપ જ બનવાનું છે. સમાધાન - આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે નયો
પ્રમાણસાપેક્ષ હોવાથી તમે કહેલા બન્ને વિકલ્પો કરતાં વિલક્ષણ જ છે.

શંકા - વસ્તુના સામાન્ય-વિશેષ વગેરે રૂપ જુદા જુદા અંશના ગ્રાહક જ્ઞાનરૂપ
નૈગમાદિ નયો વિપ્રતિપત્તિરૂપ છે, કારણ કે વિરુદ્ધધર્મગ્રાહી છે, જેમકે 'જીવ જ્ઞાનવાન્
છે' 'જીવ જ્ઞાનશૂન્ય છે' એવા જ્ઞાનો. કોઈક નય કહે છે 'ઘડો સામાન્યાત્મક છે.' અન્ય
નય કહે છે 'ઘડો વિશેષાત્મક છે.' આમ વિરુદ્ધપ્રતિપત્તિરૂપ વિપ્રતિપત્તિપણું નયોમાં
સ્પષ્ટ છે જ.

સમાધાન - 'વિરુદ્ધધર્મગ્રાહિત્વ' રૂપ તમે જે હેતુ આપ્યો છે, એ અસિદ્ધ હોવાથી
તમારી વાત બરાબર નથી. આશય એ છે કે ઘણીવાર પ્રથમ નજરે વિરુદ્ધ ભાસતા ધર્મો
પણ વસ્તુતઃ વિરુદ્ધ હોતા નથી. જેમકે - 'જે એક છે એ બે ન જ હોઈ શકે, માટે
એકત્વ અને દ્વિત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે' આવા પ્રથમ દષ્ટિએ જણાય છે. છતાં ઊંડા
ઉતરીએ તો જણાય છે કે એકત્વ-દ્વિત્વ વગેરે ધર્મો સાથે રહી શકતા હોવાથી વિરુદ્ધ
નથી. તે આ રીતે - આખું વિશ્વ એક છે, કારણ કે 'સત્' સ્વરૂપ છે. વિશ્વ જીવ
અને અજીવ એમ ઉભય સ્વરૂપ છે. વિશ્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એમ ત્રિતયાત્મક છે.

પર્યાયાત્મકત્વાત્, ચતુષ્ટયાત્મકં, ચતુર્દર્શનવિષયત્વાત્, પञ्चाત્મકં, પञ्ચાસ્તિકાયાવરુદ્ધત્વાત્, સર્વ ષડાત્મકં ષડ્દ્રવ્યક્રોડીકૃતત્વાદ્ । યથાઽત્રૈકત્વ-દ્વિત્વ-ત્રિત્વ-ચતુષ્ટ-પञ्ચત્વ-ષટ્ત્વાનાં વિરોધસ્યાપાતતો ભાસમાનત્વેઽપિ ન વસ્તુતો વિરોધઃ, અન્યથા સર્વેષામવિરોધેનાનુભવસિદ્ધાનાં 'સર્વમેકં' 'સર્વ દ્વયં' इत्याद्यध्यवसायानां વિપ્રતિપત્તિત્વાપત્તેઃ, તથૈવ નૈગમાદ્યધ્યવસાય-ગ્રાહ્યાનામાપાતત એવ વિરોધઃ, ન તુ વસ્તુતઃ । અતો વિરુદ્ધધર્મગ્રાહિત્વહેતોરસિદ્ધતયા ન તેન વિપ્રતિપત્તિત્વસિદ્ધિઃ ।

નનુ તથાપ્યંશગ્રાહિત્વહેતુના તત્સિદ્ધિઃ સ્યાત્ । તથાહિ - નૈગમાદયો વિપ્રતિપત્તિરૂપાઃ, અંશગ્રાહિત્વાત્, 'ગજઃ સ્તમ્ભરૂપઃ' इत्याद्यन्धपुरुषाध्यवसायवदिति चेत् ? ન, અનૈકાન્તિક-

ચક્ષુદર્શન વગેરે ચાર દર્શનોનો વિષય એવું વિશ્વ ચતુષ્ટયાત્મક છે. પંચાસ્તિકાયથી સંકળાયેલું હોવાથી વિશ્વ પંચાત્મક છે. ષડ્દ્રવ્યમાં વહેંચાયેલું હોવાથી વિશ્વ ષડાત્મક છે. આમ એકત્વ-દ્વિત્વાદિનો વિરોધ પ્રથમ નજરે દેખાતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ વિરોધ નથી. કારણ કે નહીંતર એના એ જ વિશ્વમાં એકત્વ-દ્વિત્વ વગેરે રહી ન શકે. વળી, નહીંતર તો બધાને 'બધું એક છે' 'બધું બેરૂપ છે' વગેરે અવિરોધે જે અનુભવસિદ્ધ છે તે વિપ્રતિપત્તિરૂપ બની જાય. પણ એ જેમ વિપ્રતિપત્તિરૂપ નથી, એમ નૈગમ-સંગ્રહ વગેરે નયના વિષયભૂત સામાન્ય-વિશેષ વગેરેનો આપાતતઃ (=ઉપરછલ્લી નજરથી) જ વિરોધ છે, વસ્તુતઃ નથી. (એટલે જ ઘડામાં સામાન્યાત્મકત્વ અને વિશેષાત્મકત્વ, દ્રવ્યાત્મકત્વ અને પર્યાયાત્મકત્વ વગેરે ધર્મો સાથે રહી શકે છે.) એટલે તમે જણાવેલ જે વિરુદ્ધધર્મગ્રાહિત્વ હેતુ એ નયોમાં અસિદ્ધ હોવાથી એ હેતુ દ્વારા નયોમાં વિપ્રતિપત્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. (અથવા એની એ જ અનામિકામાં રહેલા હોવાથી હ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વમાં જેમ પરસ્પર વિરોધ નથી, એમ નયવિષયભૂત સામાન્ય-વિશેષ વગેરે અંગે જાણવું. શંકા - અનામિકામાં તો મધ્યમાની અપેક્ષાએ હ્રસ્વત્વ અને કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ દીર્ઘત્વ છે. એટલે અપેક્ષ્યભેદ હોવાથી વિરોધ નથી. સમાધાન - એવું જ નયવિષયોમાં પણ છે. સમાન ધર્મોની અપેક્ષાએ સામાન્યત્વ છે અને અસમાન ધર્મોની અપેક્ષાએ વિશેષત્વ છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્યત્વ છે, પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્યત્વ છે. માટે એમાં વિરોધ નથી, ને તેથી નયોમાં વિરુદ્ધધર્મગ્રાહિત્વ હેતુ રહ્યો નથી.)

શંકા - છતાં પણ 'અંશગ્રાહિત્વ' હેતુથી એની = વિપ્રતિપત્તિત્વની સિદ્ધિ થશે. તે આ રીતે - નૈગમ વગેરે નયો વિપ્રતિપત્તિરૂપ છે, કારણ કે અંશગ્રાહી છે, જેમકે

ત્વાત્, પર્યાયવિશુદ્ધિવશાત્ પૃથગર્થગ્રાહિણાં મતિજ્ઞાનાદીનામંશગ્રાહિત્વેऽપિ વિપ્રતિપત્તિત્વાભાવાત્ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્યવૃત્તૌ મહોપાધ્યાયશ્રીમદ્યશોવિજયૈઃ- યથા મતિજ્ઞાની મનુષ્યજીવસ્ય મનુષ્યપર્યાયં વર્તમાનં ચક્ષુરાદિનેન્દ્રિયેણ સાક્ષાત્પરિચ્છિનન્તિ, તમેવ શ્રુતજ્ઞાની આગમેનાનુમાન-સ્વભાવેન, તમેવાવધિજ્ઞાની અતીન્દ્રિયેણ જ્ઞાનેન, તમેવ મનઃપર્યાયજ્ઞાની તસ્ય મનુષ્યપર્યાયસ્ય યઃ પ્રશ્ને પ્રવર્તતે તદ્ગતાનિ મનોદ્રવ્યાણિ દૃષ્ટાઽનુમાનેનૈવ, કેવલજ્ઞાની પુનરત્યન્તવિશુદ્ધેન કેવલેન । ન ચૈતા વિપ્રતિપત્તયઃ = વિરુદ્ધાઃ પ્રતિપત્તયઃ, સ્વસામર્થ્યેન વિષયપરિચ્છેદાત્, તદ્વનયવાદા इत्यर्थः । बहुबहुतरादिपर्यायग्राहित्वान्मत्यादीनां यथा विशेषो न च विप्रतिपत्तित्वं तथा नयवादानामित्यन्ये व्याचक्षते ।

અત્રાયમભિપ્રાયઃ - મતિજ્ઞાનગ્રાહ્યા યે ચ યાવન્તશ્ચ મનુષ્યપર્યાયાઃ સામાન્યતસ્તદપેક્ષયા શ્રુતજ્ઞાનગ્રાહ્યાણાં પર્યાયાણાં ભિન્નત્વમાધિક્યં ચ, ત્રિકાલવિષયત્વાત્ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય । ત-

હાથી અંગેના અંધપુરુષોના 'હાથી થાંભલા જેવો છે' વગેરે જ્ઞાનો.

સમાધાન - 'અંશગ્રાહિત્વ' હેતુ અનૈકાન્તિક હોવાથી તમારા અભીષ્ટ વિપ્રતિપત્તિત્વ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. પર્યાયવિશુદ્ધિના કારણે જુદા-જુદા અર્થના ગ્રાહક એવા મતિજ્ઞાન વગેરેમાં અંશગ્રાહિત્વ હોવા છતાં વિપ્રતિપત્તિત્વ ન હોવાથી એ હેતુ અનૈકાન્તિક છે. શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્યની વૃત્તિમાં મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે કે- "જેમ મતિજ્ઞાની મનુષ્યજીવના વર્તમાન મનુષ્યપર્યાયને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયથી સાક્ષાત્ જુએ છે એને જ શ્રુતજ્ઞાની અનુમાન સ્વભાવવાળા આગમથી જાણે છે, એને જ અવધિજ્ઞાની અતીન્દ્રિયજ્ઞાનથી જાણે છે, એને જ મનઃપર્યાયજ્ઞાની તે મનુષ્યપર્યાયના પ્રશ્નમાં (વિચારમાં) પ્રવર્તતા સંજ્ઞીજીવમાં રહેલા મનોદ્રવ્યને જોઈને અનુમાનથી જ જાણે છે, અને કેવલજ્ઞાની તો અત્યન્ત વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાનથી જાણે છે. પોતપોતાના સામર્થ્ય મુજબ વિષયનો બોધ થતો હોવાથી આ બધામાં જેમ વિપ્રતિપત્તિત્વ=વિરુદ્ધ પ્રતિપત્તિત્વ નથી એમ નયજ્ઞાનોમાં પણ જાણવું - એવો અર્થ છે. બીજા કેટલાક આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્યવચનની વ્યાખ્યા આવી કરે છે કે-મતિ વગેરે જ્ઞાનો બહુ-બહુતરાદિપર્યાયોના ગ્રાહક હોવાથી પરસ્પર વિશેષતા ધરાવતા હોય છે, પણ વિપ્રતિપત્તિરૂપ હોતા નથી, એ જ રીતે નયવાદો પણ પરસ્પર વિશેષતા ધરાવતા હોવા છતાં વિપ્રતિપત્તિરૂપ હોતા નથી."

અહીં આવો અભિપ્રાય છે-મતિજ્ઞાનથી જે અને જેટલા પર્યાયો જણાય છે, સામાન્યથી તેની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનથી જુદા અને અધિક પર્યાયો જણાય છે, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન

દગ્રાહ્યપર્યાયાપેક્ષયાઽવધિજ્ઞાનગ્રાહ્યાણાં તેષાં ભિન્નત્વમાધિક્યञ्च, પ્રત્યંક્ષતયા વિશદત્વાત્ । તદપેક્ષયા મનઃપર્યાયજ્ઞાનગ્રાહ્યાણાં તેષાં વ્યતિરિક્ત્વમાધિક્યञ्च, પટુક્ષયોપશમજન્યત્વાત્ । તદપેક્ષયા સર્વપર્યાયગ્રાહિકેવલજ્ઞાનગ્રાહ્યાણાં પર્યાયાણાં પૃથક્ત્વમાધિક્યञ्ચ સ્પષ્ટમેવ । તથાપિ યથા નાત્ર વિપ્રતિપત્તિસ્તથૈવ નયવાદાનામિતિ । અન્યકૃતવ્યાખ્યાનં તુ સ્પષ્ટમેવ ।

ન ચૈકવિષયે પ્રવર્તમાનાનામેષાં નૈગમાદીનાં મિથો વિલક્ષણત્વાદેવ 'અયં સ્થાણુઃ' 'અયં પુરુષઃ' इत्यादिप्रतीतीनामिव विप्रतिपत्तित्वमित्याशङ्कनीयं, व्यभिचारात् । स्वविषयस्य सन्निकर्षलिङ्गसादृश्यपदवृत्त्यादिना नियतपरिच्छेदकत्वाद्यथा प्रत्यक्षादीनां विषयाभेदेऽपि सामग्रीभेदाद् मिथो विलक्षणत्वं, न च विप्रतिपत्तित्वं, तथैव नयवादानामपि न तदित्यर्थः । यद्वैकशब्दजन्यानामपि शक्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यार्थप्रतीतीनां वृत्तिभेदाद् मिथो विलक्षणत्वेऽपि यथा

ત્રિકાળવિષયક હોય છે. વળી એના કરતાં પણ અવધિજ્ઞાનના વિષય બનનાર પર્યાયો અલગ અને વધુ હોય છે, કારણ કે અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી વિશદ હોય છે. વળી એના કરતાં પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જણાતા પર્યાયો ભિન્ન અને વધારે હોય છે, કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન પટુક્ષયોપશમજન્ય હોય છે અને એની અપેક્ષાએ સર્વપર્યાયગ્રાહી કેવલજ્ઞાનગ્રાહ્ય પર્યાયો પૃથગ્ અને અધિક હોય છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. છતાં પણ જેમ આ બધા જ્ઞાનો પરસ્પર વિપ્રતિપત્તિરૂપ નથી, એમ જ નયવાદો અંગે જાણવું. બીજાઓએ કરેલી વ્યાખ્યા તો સ્પષ્ટ જ છે.

શંકા - એક જ વિષયમાં પ્રવર્તતા એવા પણ આ નૈગમાદિ નયોનો બોધ પરસ્પર વિલક્ષણ હોવાથી જ વિપ્રતિપત્તિરૂપ છે, જેમકે એક જ ઠૂંઠા અંગે પ્રવર્તેલી 'આ ઠુંઠું છે' 'આ પુરુષ છે' વગેરે પ્રતીતિઓ.

સમાધાન - પરસ્પર વિલક્ષણ હોવારૂપ તમે આપેલ હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી આવી શંકા કરવા જેવી નથી. પ્રત્યક્ષ પોતાના વિષયનો સન્નિકર્ષ દ્વારા બોધ કરે છે. અનુમિતિ લિંગ દ્વારા, ઉપમિતિ સાદૃશ્ય દ્વારા અને શાબ્દબોધ પદવૃત્તિ વગેરે દ્વારા એના એ જ વિષયનો નિયત બોધ કરે છે. આમ પ્રત્યક્ષાદિ બોધો વિષયભેદ ન હોવા છતાં સામગ્રીભેદ હોવાથી પરસ્પર વિલક્ષણ હોય છે ને છતાં વિપ્રતિપત્તિરૂપ હોતા નથી. (માટે તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે). એ જ રીતે, નયવાદો અંગે પણ જાણવું. અથવા એક શબ્દજન્ય એવી પણ શક્યાર્થની-લક્ષ્યાર્થની અને વ્યંગ્યાર્થની ઉપસ્થિતિઓ શક્તિ-લક્ષણ-વ્યંજનારૂપ વૃત્તિઓનો ભેદ હોવાથી પરસ્પર વિલક્ષણ હોવા છતાં જેમ વિપ્રતિપત્તિરૂપ

न विप्रतिपत्तित्वं, तथा नयधियामपि स्वस्वार्थवृत्ति-तदितरोपचाराभ्यां मिथो विलक्षणत्वेऽपि न विप्रतिपत्तित्वमिति ॥३॥

तदेवं नयानामध्यवसायरूपत्वं पुरस्कृत्य नयप्रमाणयोर्भेदो व्युत्पादितः । शास्त्रेषु तु नयजन्योपदेशे नयपदमुपचर्य 'उवएसो सो णओ णाम' त्ति (आव. नि. १०५४) तथा 'जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति णयवाय' (सम्मति० ३/४७) त्ति वचनाद् नयानां वचनरूपत्वमपि प्रतिपादितं दृश्यते । अतस्तत्पुरस्कृत्य तयोर्भेदव्युत्पादनाय नयोपदेशगतां गाथामेवोपन्यस्यति-

सप्तभङ्गात्मकं वाक्यं प्रमाणं पूर्णबोधकृत् ।

स्यात्पदादपरोल्लेखि वचो यच्चैकधर्मगम् ॥४॥

सप्तभङ्गात्मकं वाक्यं प्रमाणं, (यतः) पूर्णबोधकृत् (वर्तते), यच्च स्यात्पदादपरोल्लेखि एकधर्मगं वचः (तदपि प्रमाणम्) इत्यत्रान्वयः । अत्र पूर्वार्धेन श्रीमद्यशोविजयाभिप्रेतं

હોતી નથી એમ નયજ્ઞાનો અંગે જાણવું. એમાં તે તે નય પોતપોતાના અર્થને વૃત્તિ (શક્તિ)દ્વારા જાણે છે અને તદ્દિતરાંશને ઉપચારથી જાણે છે. (જેમકે દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય-અભેદસંબંધ વગેરે રૂપ પોતાના વિષયને શક્તિથી જાણે-જણાવે છે અને તદ્દિતરને પર્યાયભેદસંબંધ વગેરેને એ ઉપચારથી=લક્ષણથી જાણે-જણાવે છે. આ માટે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ પાંચમી ઢાળની બીજી ગાથા અને એનો ટબો જોવો). આમ શક્તિ-લક્ષણના કારણે નયજ્ઞાનોમાં વિલક્ષણતા ભલે હોય, પણ વિપ્રતિપત્તિત્વ હોતું નથી. ॥૩॥ આમ નયોને અધ્યવસાયરૂપ = જ્ઞાનરૂપ સ્વીકારીને નય અને પ્રમાણનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો. શાસ્ત્રોમાં તો નયજ્ઞાનજન્ય ઉપદેશમાં = વચનપ્રયોગમાં 'નય'પદનો ઉપચાર કરીને નયોને વચનરૂપે પણ જણાવ્યા છે. જેમકે આવશ્યકનિર્યુક્તિ(૧૦૫૪)માં 'તે ઉપદેશ નય છે' એમ જણાવ્યું છે. સમ્મતિતર્કપ્રકરણમાં (૩/૪૭) પણ જણાવ્યું છે કે 'જેટલા વચનપથો છે એટલા નયવાદ છે.' એટલે હવે નયોના વચનાત્મકત્વને નજરમાં રાખીને પ્રમાણ અને નય વચ્ચેના ભેદને સ્પષ્ટ કરવા માટે નયોપદેશ ગ્રન્થની જ ગાથાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ગાથાર્થ - સપ્તભંગી વાક્ય પ્રમાણ હોય છે, કારણ કે પૂર્ણબોધ કરાવે છે. તથા જે એક ધર્મને જણાવનાર હોવા છતાં 'સ્યાત્' પદથી અન્ય ધર્મનો પણ (અર્થથી) ઉલ્લેખ કરનાર હોય છે. એવું વાક્ય પણ પ્રમાણ છે.

પ્રમાણવાક્યલક્ષણં જ્ઞેયમ્, ઉત્તરાર્થેન તુ શ્રીમલયગિરિસૂર્યભિપ્રેતં તદ્ । નયવાક્યલક્ષણં તુ તતોઽર્થતો જ્ઞેયમિતિ ।

સપ્તેતિ-સપ્તભંગ્યાત્મકં=સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યાદિકં વાક્યં પ્રમાણં, યતઃ પૂર્ણબોધકૃત્=સપ્તવિધજિજ્ઞાસાનિવર્તકશાબ્દબોધજનકતાપર્યાપ્તિમત્, તદાહુઃ--સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમિતિ વિધિકલ્પનયા પ્રથમો ભક્તઃ ૧, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ નિષેધકલ્પનયા દ્વિતીયો ભક્તઃ ૨, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ ક્રમતો વિધિનિષેધકલ્પનયા તૃતીયો ભક્તઃ ૩, સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ યુગપદ્ધિનિષેધકલ્પનયા ચતુર્થઃ ૪, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ વિધિકલ્પનયા યુગપદ્ધિનિષેધકલ્પનયા ચ પચ્ચમઃ ૫, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ નિષેધકલ્પનયા યુગપદ્ધિ-

ગાથાનો અન્વય અને અન્વયાર્થ સરળ છે. આમાં પૂર્વાર્ધથી પ્રથમ જે લક્ષણ કહ્યું છે તે શ્રીમદ્દ્યશોવિજયજી મહારાજને માન્ય પ્રમાણવાક્યનું લક્ષણ છે, અને ઉત્તરાર્ધથી બીજું જે લક્ષણ જણાવ્યું છે તે શ્રીમદ્ મલયગિરિસૂરિ મહારાજને માન્ય પ્રમાણવાક્યનું લક્ષણ છે. નયવાક્યનું લક્ષણ તો અર્થથી = અર્થાપત્તિથી જાણી લેવું.

નયોપદેશની વૃત્તિમાં આનો વિવેચનઅધિકાર આવો છે - સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વગેરે સપ્તભંગ્યાત્મક વાક્ય પ્રમાણ છે, કારણ કે સંપૂર્ણ બોધ કરાવનાર છે = સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાને સંતોષે એવા શાબ્દબોધની કારણતાની પર્યાપ્તિવાળું છે. (જ્યારે એક વસ્તુ અનેકમાં રહેતી હોય ત્યારે એ અનેક ભેગા થાય તો જ એ પર્યાપ્તપણે રહી શકે છે. જેમકે દિત્વ... બે ઘડા હોય તો જ એ રહી શકે. એક ઘડામાં નહીં. પ્રસ્તુતમાં કથિત શાબ્દબોધની કારણતા સાતભંગસ્વરૂપ સાત વાક્યોના સમૂહમાં જ રહી શકે છે, ૬-૫ વગેરે વાક્યોમાં પણ નહીં. માટે કહેવાય છે કે એ કારણતાની પર્યાપ્તિ એ વાક્યસમૂહમાં રહી છે ને તેથી એ વાક્યસમૂહ પર્યાપ્તિમત્ છે.) એ પર્યાપ્તિવાળું છે, માટે બધી જિજ્ઞાસાઓને સંતોષે છે. કોઈ જ જિજ્ઞાસા અધૂરી રહેતી નથી... માટે એ પૂર્ણબોધ કરાવનાર છે. આ સપ્તભંગી માટે કહ્યું જ છે કે - સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વ... એ વિધિકલ્પનાથી પ્રથમભંગ છે. ૧. સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વ એ નિષેધકલ્પનાથી બીજો ભંગ છે. ૨. સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એ ક્રમશઃ વિધિ-નિષેધ કલ્પનાથી મળતો ત્રીજો ભંગ છે. ૩. સ્યાદવક્તવ્ય એવ એ યુગપદ્ધિવિધિ-નિષેધ કલ્પનાથી ચોથો ભંગ મળે છે. ૪. સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાદવક્તવ્ય એવ એ વિધિકલ્પના અને યુગપદ્ધિવિધિ-નિષેધકલ્પનાથી મળતો પાંચમો ભંગ છે. ૫. સ્યાન્નાસ્ત્યેવ-સ્યાદવક્તવ્ય એવ એ નિષેધકલ્પના અને યુગપદ્ધિવિધિ-નિષેધકલ્પનાથી મળતો

एवं = अनन्तरोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः = सप्तभेदो वचनपथो भवति अर्थपर्याये
 = अर्थनये सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणे, तत्र प्रथमो भङ्गः सङ्ग्रहे सामान्यग्राहिणि,
 द्वितीयस्तु नास्तीत्ययं व्यवहारे विशेषग्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः सङ्ग्रह-व्यवहारयोः
 पञ्चमः सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहारर्जुसूत्रयोः, सप्तमः सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्रेष्विति ।
 प्रयोगश्चैतैश्चतुर्थतृतीययोर्व्यत्ययेनेष्यते, इति न तृतीये ऋजुसूत्रयोजनाऽनुपपत्तिः ।

तथा तत्रैव कियदन्तरे-व्यञ्जनपर्याये=शब्दनये पुनः सविकल्पः प्रथमे (प्रथमे शब्दनये
 पुनः सविकल्पः), पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसद्भावादर्थस्यैकत्वाच्च, द्वितीयतृतीययोर्निर्विकल्पश्च,
 द्रव्यार्थात् सामान्यलक्षणान्निर्गतस्य पर्यायरूपस्य विकल्पस्याभिधायकत्वात्तयोः । तथा च
 घटो नाम घटवाचकयावच्छब्दवाच्यः शब्दनयेऽस्त्येव, समभिरूढैवभूतयोर्नास्त्येवेति द्वौ भङ्गौ
 लभ्येते । लिङ्गसंज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वात् शब्दादिषु तृतीयः । प्रथमद्वितीयसंयोगे

સાત પ્રકારનો વચનપથ હોય છે. પણ વ્યંજનપર્યાયમાં તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારે જ એ હોય છે. (સમ્મતિ ૦ ૧/૪૧). (નયોપદેશમાં આપેલ આની વૃત્તિ) અર્થપર્યાયમાં=અર્થનયમાં=સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રનયોમાં સાત પ્રકારે વચનપથ હોય છે. એમાં પ્રથમ ભંગ સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહનયમાં આવે છે. બીજો નાસ્તિ એવો ભંગ વિશેષગ્રાહી વ્યવહારનયમાં સંગત છે. ઋજુસૂત્રમાં ત્રીજો, સંગ્રહ-વ્યવહારમાં ચોથો, સંગ્રહ-ઋજુસૂત્રમાં પાંચમો, વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રમાં છઠ્ઠો અને સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રમાં સાતમો ભંગ સમજવો. જો કે ઉપર જે સાત ભંગ કહ્યા છે એમાં સ્યાદવક્તવ્ય એ ચોથો ભંગ હોવાથી ઋજુસૂત્રમાં ચોથા ભંગનો સમવતાર કહેવો જોઈએ. પણ આ નયો ચોથા-ત્રીજા ભંગનો પ્રયોગ વ્યત્યયથી = ત્રીજા-ચોથા ક્રમે માને છે માટે ત્રીજા ભંગમાં ઋજુસૂત્રને કહેવામાં કોઈ અસંગતિ નથી.”

તથા ત્યાં જ થોડું આગળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે - “વ્યંજનપર્યાયમાં = શબ્દનયોમાં પ્રથમ શબ્દનયમાં સવિકલ્પ વચનપથ છે, કારણ કે પર્યાયવાચી શબ્દોથી વાચ્યતારૂપ વિકલ્પ સંમત છે, અને અર્થ એક જ છે. પણ બીજા-ત્રીજા (= સમભિરૂઢ-એવંભૂતનયમાં) વચનપથ નિર્વિકલ્પ છે=વિકલ્પ-પ્રકાર વિનાના છે, કારણ કે આ બન્ને નયો સામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થમાંથી નીકળી ગયેલા પર્યાયરૂપ વિકલ્પને કહેનારા છે. એટલે, શબ્દનયમાં ઘટ ઘટવાચક ‘કુંભ’ વગેરે બધા શબ્દોથી વાચ્ય છે જ, અને સમભિરૂઢ-એવંભૂતનયમાં એ એનાથી વાચ્ય નથી જ, આમ બે ભંગ મળે છે. લિંગ-સંજ્ઞા-ક્રિયાભેદે ભિન્ન એવો અર્થ એક શબ્દથી અવાચ્ય હોવાથી શબ્દાદિ ત્રણે નયોમાં ત્રીજો ભંગ મળે છે. પહેલા-બીજાને

चतुर्थः, तेष्वेव चानभिधेयसंयोगे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमवचनमार्गाः सम्भवन्ति । अथवा शब्दनये पर्यायान्तरसहिष्णौ सविकल्पो वचनमार्गस्तदसहिष्णौ तु निर्विकल्प इति द्वावेवभङ्गौ, अव्यक्तभङ्गस्तु व्यञ्जननये न सम्भवत्येव, श्रोतरि शब्दोपरक्तार्थबोधनस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्, अव्यक्तबोधनस्य च तन्नये सम्प्रदायविरुद्धत्वेन तथा बुबोधयिषाया एवासम्भवादित्यधिकम-स्मृतकृतानेकान्तव्यवस्थायाम् ।

अनेकान्तव्यवस्थायां महोपाध्यायैरस्यां व्याख्यायां स्वकीयोऽस्वरसः सूचितः, व्याख्यान्तरं च दत्तम् ।

यद्यप्यत्र सम्मतिमूलगाथायां 'अत्थपज्जाए' 'वंजणपज्जाए' इत्येवं द्वौ शब्दौ वर्तेते, न च क्वचिदपि ग्रन्थे 'पर्याय' इतिशब्दो नयवाचितया प्रयुक्तो दृश्यते, न च तयोः 'अर्थपर्यायः' 'व्यञ्जनपर्यायः' इति यथाश्रुतार्थग्रहणे काऽप्यनुपपत्तिरापतन्ती दृश्यते, प्रत्युत विनापि कयाचित् क्लिष्टकल्पनया सुगमा तर्कपूर्णोपपत्तिरेवोपलभ्यते, तथापि पूर्ववृत्तिकृद्भिर्महात्मभिरनयोः शब्दयोर्यथाक्रमं 'अर्थनये' 'व्यञ्जननये = शब्दनये' इत्यर्थो यः कृतः स

ભેગા કરવાથી ચોથો ભંગ મળે છે. તેઓમાં=પહેલા-બીજા-ચોથા ભંગમાં અનભિધેય= અવાચ્યને જોડવાથી પાંચમો-છઠ્ઠો અને સાતમો વચનપથ મળે છે. અથવા, પર્યાયવાચી અન્ય શબ્દને સ્વીકારનાર શબ્દનયમાં સવિકલ્પ વચનપથ છે, અને એને ન સ્વીકારનાર નયમાં નિર્વિકલ્પ વચનપથ છે. આમ બે જ ભંગ મળે છે. અવ્યક્તભંગ વ્યંજનનયમાં સંભવતો નથી, કારણ કે શબ્દથી શ્રોતાને ઉપરોક્ત એવો અર્થબોધ કરાવવાનું જ વ્યંજનનયનું પ્રયોજન હોય છે. અવ્યક્ત બોધ કરાવવો એ વ્યંજનનય માટે સંપ્રદાયવિરુદ્ધ હોવાથી એ રીતનો બોધ કરાવવાની ઈચ્છા જ અસંભવિત છે. આ અંગેની વિશેષ વાતો અમારા (શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મ.ના) રચેલા અનેકાન્તવ્યવસ્થા ગ્રન્થમાંથી જોઈ લેવી.”

અનેકાન્તવ્યવસ્થા ગ્રન્થમાં તેઓશ્રીએ આ વ્યાખ્યામાં પોતાનો અસ્વરસ સૂચવ્યો છે, અને બીજી વ્યાખ્યા આપેલી છે.

જો કે પ્રસ્તુતમાં સમ્મતિતર્કપ્રકરણની મૂળગાથામાં 'અત્થપજ્જાએ' અને 'વંજણપજ્જાએ' એવા બે શબ્દો રહેલા છે. વળી કોઈ જ ગ્રન્થમાં 'પર્યાય' શબ્દ નયના વાયકરૂપે વપરાયેલો જોવા મળતો નથી. તથા આ બે શબ્દનો 'અર્થપર્યાય' અને 'વ્યંજનપર્યાય' એવો યથાશ્રુત-સીધેસીધો અર્થ લેવામાં કોઈ અસંગતિ આવી પડતી જણાતી નથી. ઉપરથી કોઈપણ જાતની ક્લિષ્ટકલ્પનાઓ કે જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કર્યા વિના જ તર્કપૂર્ણ સરળ સંગતિ થઈ જાય છે. છતાં પણ પૂર્વના વૃત્તિકાર મહાત્માઓએ

કિમર્થમિતિ ન જ્ઞાયતે ।

યથાશ્રુતાર્થાનુસરણે તુ સમ્મતિમૂલગાથાયા એવમર્થઃ પ્રાપ્યતે-એવં = પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સપ્તવિકલ્પઃ = સપ્તપ્રકારો વચનપથો ભવત્યર્થપર્યાયે । વ્યજ્ઞનપર્યાયે પુનઃ સ દ્વિપ્રકાર એવ, સવિકલ્પો વિધિરૂપ ઇત્યર્થઃ, નિર્વિકલ્પશ્ચ નિષેધરૂપશ્ચેત્યર્થઃ ।

તત્ર કમ્બુગ્રીવાદિમતોઽર્થસ્ય યતો રક્તત્વં ધર્મોઽતઃ સ હસ્તવસ્ત્રાદીનિ રક્તીકરોતિ, તથા તસ્ય વૃત્તત્વં યતો ધર્મોઽતઃ સ વૃત્તાકૃત્યાલેખનં કરોતિ । ઇત્યેવં તસ્ય યો યો ધર્મો ધર્મધર્મિણોરભેદવિવક્ષ્યાઽર્થક્રિયાકારી સ સ તસ્યાર્થપર્યાય ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા રક્તવૃત્તત્વાદયોઽર્થ-પર્યાયતયા પ્રાપ્યન્તે ।

તથા તસ્મિન્ કમ્બુગ્રીવાદિમત્યર્થે ઘટપદવાચ્યત્વ-રક્તપદવાચ્યત્વાદયો ધર્મા અપિ વર્તન્તે, અન્યથા ઘટાદિપદાત્ તસ્યોપસ્થિત્યભાવપ્રસજ્ઞાત્ । અતો ઘટપદવાચ્યત્વાદીનામપિ પર્યાયત્વં મન્તવ્યમેવ, વસ્તુધર્મસ્ય પર્યાયત્વનિયમાત્ । ન ચૈતેષાં ધર્માણાં કિञ્ચિદપ્યર્થક્રિયાકારિત્વં

આ બે શબ્દોનો યથાક્રમ અર્થનય અને વ્યંજનનય = શબ્દનય આવો જે અર્થ કર્યો છે તે શા માટે કર્યો છે ? એ જણાતું નથી.

સીધેસીધો અર્થ લેવામાં આવે તો સમ્મતિતર્કની એ મૂળગાથાનો અર્થ આવો મળે છે - એવં = ઉપર કહ્યા મુજબ સપ્તવિકલ્પ = સાત પ્રકારનો વચનપથ અર્થપર્યાય અંગે હોય છે. પણ વ્યંજનપર્યાય અંગે એ બે પ્રકારનો જ હોય છે - સવિકલ્પ = વિધિરૂપ અને નિર્વિકલ્પ = નિષેધરૂપ.

કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થનો રક્તત્વ = રક્તવર્ણ એ ધર્મ છે, ને એના કારણે એ હાથ-વસ્ત્ર વગેરેને લાલ કરે છે. એમ એનો વૃત્તત્વ એ ધર્મ છે, ને તેથી એના દ્વારા વૃત્તાકૃતિ દોરી શકાય છે. આમ એનો જે જે ધર્મ, ધર્મ-ધર્મનો અભેદ સમજીને અર્થક્રિયાકારી હોય છે તે તે ધર્મ એ પદાર્થનો અર્થપર્યાય છે. (અર્થ=પ્રયોજન... અર્થને= પ્રયોજનને સાધી આપનાર પર્યાય એ અર્થપર્યાય - આવી વ્યુત્પત્તિ સમજી શકાય છે.)

તથા, એ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં 'ઘટ'પદવાચ્યત્વ-'રક્ત'પદવાચ્યત્વ વગેરે ધર્મો પણ રહેલા છે, નહીંતર તો 'ઘટ' વગેરે પદથી એની ઉપસ્થિતિ થઈ શકે નહીં. તેથી 'ઘટ'પદવાચ્યત્વ વગેરેને પણ એના પર્યાય માનવા જ પડે છે, કારણ કે 'વસ્તુના જે કોઈ ધર્મ હોય એ એના પર્યાય હોય જ' આવો નિયમ છે. પણ આ ધર્મોનું કોઈપણ અર્થક્રિયાકારિત્વ સંભવતું નથી, માટે તેઓને અર્થપર્યાય કહી શકાતા નથી. છતાં તે

સમ્ભવતીતિ ન તેઽર્થપર્યાયતયા વ્યવહર્તુ શક્યાઃ । તથાપિ તે પર્યાયા ઘટાદિપદેન તદભિવ્યક્તાવુપયુજ્યન્ત એવાતો વ્યજ્ઞનપર્યાયા ઉચ્યન્તે, 'વ્યજ્યતે = પ્રકટીક્રિયતે = બોધ્યતેઽર્થોઽનેન પર્યાયેનેતિ વ્યજ્ઞનપર્યાયઃ' ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યાશ્રયણાત્ । અત એવ ન્યાયવિશારદૈઃ શ્રીમદ્દશોવિજયવાચકવરૈઃ સ્વોપજ્ઞસ્ય ગૂર્જરભાષાનિબદ્ધસ્ય 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ઇત્યાખ્યસ્ય ગ્રન્થસ્ય ચતુર્થાયા ઢાલિકાયાસ્ત્રયોદશયાયા ગાથાયાઃ સ્તબકે શ્રીસમ્મતિતર્ક-પ્રકરણસ્ય પ્રસ્તુતાયાઃ 'એવં સત્તવિઅપ્પો' ઇત્યાદિગાથાયા વ્યાખ્યાનાવસરે 'વ્યજ્ઞનપર્યાય જે ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતા' ઇત્યનેન વાક્યખણ્ડેન ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતાયા વ્યજ્ઞનપર્યાય-ત્વમુક્તમ્ । તથા નયોપદેશેઽપિ પદવાચ્યતાયા વ્યજ્ઞનપર્યાયત્વં કથિતમ્ । તદધિકારોઽગ્રે (પૃ. ૪૪) દ્રષ્ટવ્યઃ। એતેષાં ચ ઘટાદિશબ્દવાચ્યતાલક્ષણાનાં વ્યજ્ઞનપર્યાયાણાં મિથઃ સમ્મીલનં યતોઽશક્યં ભવતિ, અતસ્તત્ર તૃતીયાદયો ભક્ષા ન સમ્ભવન્તીતિ વ્યજ્ઞનપર્યાયે દ્વાવેવ ભક્ષૌ કથિતાવિતિ જ્ઞેયમ્ ।

અવાદિષં તત્ શક્ષાપુરસ્સરં સપ્તભક્ષીવિંશિકાયામ્ -

સપ્તથૈવેતિ સર્વત્ર ભક્ષા નૂનમસક્ષતમ્ ।

દ્વિધા વ્યજ્ઞનપર્યાય ઇત્યુક્તં નનુ સમ્મતૌ ॥૧૬॥

પર્યાયો 'ઘટ' વગેરે પદ દ્વારા તે પદાર્થની અભિવ્યક્તિ કરવામાં ઉપયોગી તો બને જ છે. માટે એ વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. કારણ કે 'વ્યક્ત કરાય=પ્રકટ કરાય=જણાય પદાર્થ જે પર્યાય વડે તે વ્યંજનપર્યાય...' આવી વ્યુત્પત્તિ અહીં અભિપ્રેત છે. એટલે જ ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્દશોવિજયજી વાચકવરે સ્વોપજ્ઞ-ગુજરાતી ભાષામાં રચિત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' નામના ગ્રન્થની ચોથી ઢાળની તેરમી ગાથાના ટબામાં શ્રી સમ્મતિતર્ક-પ્રકરણની પ્રસ્તુત 'એવં સત્તવિઅપ્પો...' ગાથાની વ્યાખ્યાપ્રસંગે 'વ્યંજનપર્યાય જે ઘટ-કુંભાદિશબ્દવાચ્યતા' એવા કથન દ્વારા ઘટ-કુંભાદિશબ્દવાચ્યતાને વ્યંજનપર્યાય તરીકે કહેલ છે. તથા નયોપદેશમાં પણ 'પદવાચ્યતા એ વ્યંજનપર્યાય છે' એમ કહેલ છે, એનો અધિકાર આગળ (પૃ. ૪૪) આપેલો છે.

આ 'ઘટાદિ'પદવાચ્યતારૂપ વ્યંજનપર્યાયોનું પરસ્પર સંમીલન(=મિશ્રણ) થઈ શકતું નથી, માટે વ્યંજનપર્યાય અંગે ત્રીજા વગેરે પ્રકારે ભંગ મળતા નથી. તેથી વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગ મળવા કહ્યા છે. આ વાતને મેં સપ્તભંગીવિંશિકા ગ્રન્થમાં આ રીતે શંકાપૂર્વક કહેલી છે - "શંકા - બધે સાત જ ભંગ મળે છે આવો નિયમ અસંગત છે, કારણ કે સમ્મતિતર્કપ્રકરણમાં વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગ કહેલ છે. ॥૧૬॥ સમાધાન

આધિક્યાસમ્ભવાત્ત્ર તદુક્તમિતિ મન્યતામ્ ।
 સપ્તત્વનિયમસ્ત્ર પ્રોક્તોઽર્થપર્યયેષુ હિ ॥૧૭॥
 પદેન વાચ્યતા યા સ્યાત્ સૈવ વ્યજ્જનમુચ્યતે ।
 સમ્મીલનં યતોઽશક્યમિતિ નાધિક્યસમ્ભવઃ ॥૧૮॥
 અર્થસ્ય વ્યજ્જનસ્યાપિ દૂરમત્યન્તમન્તરમ્ ।

સ્વરૂપાંશત્વમર્થસ્ય નાન્યસ્યેતિ વિચિન્ત્યતામ્ ॥૧૯॥ इति । નિ:શઙ્કસુલભબોધાર્થ તદ્વિષયો વિસ્તરો તદ્વૃત્તિત્તિ એવ જ્ઞાતવ્ય ઇતિ ।

અત્ર સપ્રસન્નં મેઽન્તસ્તોષં વ્યક્તીકરોમિ -

સમ્મતિતર્કપ્રકરણસ્ય એવં સત્તવિઅપ્પો... ત્તિગાથાયા વ્યાખ્યા તદ્વૃત્તૌ ત્વસ્ત્યેવ, ન્યાયવિશારદાનાં શ્રીમતાં યશોવિજયવાચકાનાં 'અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ'-'નયોપદેશા'-દિગ્રન્થેષ્વપ્યસ્ત્યેવ । સર્વત્ર અત્થપજ્ઞાએ=અર્થનયે, વંજણપજ્ઞાએ=વ્યજ્જનનયે=શબ્દનયે ઇત્યેવં કૃતોઽર્થ ઉપલભ્યત એવ । એવંપ્રકારયા વ્યાખ્યાયા યયાઽન્ત:કરણં નિ:શઙ્કં સ્યાત્તથાઽર્થસન્નતિ:

-ત્ર=વ્યંજનપર્યાયમાં અધિકભંગનો અસંભવ હોવાથી એ પ્રમાણે કહેલું છે, એમ માનવું જોઈએ. સાત ભંગ હોવાનો જે નિયમ છે તે અર્થપર્યાય અંગે જ કહેલો છે. ॥૧૭॥ પદાર્થમાં રહેલ પદની વાચ્યતા એ જ વ્યંજનપર્યાય છે. આ વ્યંજનપર્યાયોનું સંમીલન અશક્ય હોય છે, માટે એમાં અધિકભંગનો સંભવ નથી. ॥૧૮॥ અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય વચ્ચે ખાસ્સો ફરક છે. અર્થપર્યાયો વસ્તુસ્વરૂપના અંશભૂત હોય છે, વ્યંજનપર્યાયો એવા હોતા નથી, આ વાતને સૂક્ષ્મતાથી વિચારવી. ॥૧૯॥ આ વાતોનો નિ:શંક સરળ બોધ થાય એ માટે આ અંગેનો વિસ્તાર સપ્તભંગીવિંશિકાની સ્વોપજવૃત્તિમાંથી જ જાણી લેવો.

અહીં સપ્રસંગ મારા મનના એક સંતોષને-આનંદને જણાવવાની રજા લઉં છું- સમ્મતિતર્કપ્રકરણની 'એવં સત્તવિઅપ્પો...' ગાથાની વ્યાખ્યા એની વૃત્તિમાં છે જ. ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્દયશોવિજયજી વાચકના 'અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ' 'નયોપદેશ'વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ એની વ્યાખ્યા કરેલી જોવા મળે છે. બધે અર્થપર્યાય = અર્થનય, વ્યંજનપર્યાય = શબ્દનય આવો કરેલો અર્થ તો મળે જ છે. આવો અર્થ લઈએ તો, જેનાથી અંત:કરણ નિ:શંક થાય એવી અર્થસંગતિ શી રીતે કરવી ? એની અનુપ્રેક્ષા દરમ્યાન મને 'વ્યંજનપર્યાય' શબ્દનો અર્થ શબ્દનય ન લેતાં વ્યંજનપર્યાય જ લેવો એવી સ્ફુરણા

કથં કાર્યા ? इत्यनुप्रेक्षायां मेडनंतःकरणे 'वंजणपज्जाए' इत्यस्य व्यञ्जनपर्याय एवार्थो ग्राह्यो न तु शब्दनय इति स्फुरितम् । स चेद् व्यञ्जनपर्याय एव ग्राह्यस्तर्हि 'अत्थपज्जाए'- इत्यस्यापि 'अर्थपर्यायः' इत्येवार्थो ग्राह्य इति तु स्पष्टमेव । किञ्च 'अर्थ-व्यञ्जनपर्याय'- शब्दयोरपि शास्त्रेषु विविधेषु प्रस्तावेषु विविधा अर्था उपलभ्यन्ते । परन्तु मे मनसि 'अर्थक्रियाकारिपर्यायोऽर्थपर्यायः' 'अर्थनिष्ठा शब्दवाच्यता व्यञ्जनपर्यायः' इति स्फुरितम् । एतत्स्फुरणानुसारेण प्रवृत्तायामनुप्रेक्षायां 'अर्थपर्याये सप्तभङ्ग्याः सप्तापि भङ्गाः प्राप्यन्ते, व्यञ्जनपर्याये च द्वावेव भङ्गौ' इति सम्मिततर्कप्रकरणोक्तस्यार्थस्य निःशङ्कोपपत्तिः प्रतीता । यदि कश्चिच्छास्त्रपाठः प्राप्येत तदा वरमिति भावनायाः प्रभावेण 'द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास' ग्रन्थे 'अत्थपज्जाए'त्तिअस्य 'अर्थपर्यायः' इत्येवार्थः कृतः, 'वंजणपज्जाए'त्ति अस्य च 'व्यञ्जनपर्यायः' इत्येव, न तु क्रमतोऽर्थनयः पर्यायनय इति दृष्टं, तथा तत्र 'व्यञ्जनपर्याय जे घटकुम्भादिपदवाच्यता' इति पाठः प्राप्तोऽन्तःकरणञ्च प्रमुदितम् । ततश्च तदनुसारेणैव 'द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास' ग्रन्थस्य गूर्जरभाषाबद्धविवेचने सप्तभङ्गीविंशिकाग्रन्थस्य स्वोपज्ञायां वृत्तौ च 'व्यञ्जनपर्याये द्वयोरेव भङ्गयोः सम्भवः' इत्यस्यार्थविस्तरो विस्तारितः ।

થઈ. વળી એ વ્યંજનપર્યાય જ લેવાનો હોય તો 'અર્થપર્યાય' શબ્દનો અર્થ પણ 'અર્થપર્યાય' જ લેવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. વળી 'અર્થપર્યાય' અને 'વ્યંજનપર્યાય' શબ્દોના શાસ્ત્રોમાં જુદા-જુદા અધિકારોમાં જુદા જુદા અર્થ કરેલા જોવા મળે છે. પણ મને 'અર્થક્રિયાકારી પર્યાય એ અર્થપર્યાય' અને 'અર્થમાં રહેલી શબ્દવાચ્યતા એ વ્યંજનપર્યાય' એવી સ્ફુરણા થઈ. આ સ્ફુરણાને અનુસારે ચાલેલી અનુપ્રેક્ષામાં 'અર્થપર્યાયમાં સપ્તભંગીના સાતે ભંગ મળે છે, અને વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગ મળે છે' આ સમ્મિતિતર્કપ્રકરણમાં કહેલ વાતની નિઃશંક સંગતિ ભાસી. 'જો કોઈ શાસ્ત્રપાઠ મળી જાય તો સારું' આવી ભાવનાના પ્રભાવે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થમાં 'અત્થપજ્જાએ' શબ્દનો 'અર્થપર્યાય' એવો જ અર્થ જોવા મળ્યો, નહીં કે 'અર્થનય', એમ 'વંજણપજ્જાએ' શબ્દનો 'વ્યંજનપર્યાય' એવો જ અર્થ કરેલો જોવા મળ્યો, નહીં કે 'શબ્દનય'. તથા 'વ્યંજનપર્યાય એટલે ઘટકુંભાદિપદવાચ્યતા' એવો અર્થ કરેલો પણ જોવા મળ્યો, જેથી મન ખુશ થઈ ગયું. પછી એને અનુસરીને જ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થના ગુજરાતી વિવેચનમાં તથા સપ્તભંગીવિંશિકા ગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગનો સંભવ છે એનો અર્થવિસ્તાર કર્યો.

અધુના નયવિંશિકાર્થ નયોપદેશગ્રન્થસ્ય કેચિદધિકારવિશેષા દ્વિસ્ત્રિર્વાઽવલોકિતાઃ । તદવલોકને ચ પञ્ચમગાથાયા વૃત્તૌ સમ્મતિતર્કપ્રકરણસ્ય ‘વંજણપજ્જાયસ્સ ડ પુરુસો પુરુસો ત્તિ નિચ્ચમવિઅપ્પો । બાલાઙ્ગવિગપ્પં પુણ પાસઙ્ગે સે અત્થપજ્જાઓ’ ॥૧-૩૪॥ ત્તિ ગાથોદ્ધતા પ્રાપ્તા । તદ્વ્યાખ્યા ચૈવં કૃતા તત્ર પ્રાપ્તા-વ્યાખ્યા-વ્યજ્જયતિ વ્યનક્તિ ચાર્થાનિતિ વ્યજ્જનં શબ્દઃ, ન પુનઃ શબ્દનયસ્તસ્યર્જુસૂત્રસમાનપર્યાયવિષયત્વાત્ । તસ્ય પર્યાયો વાચ્યતા... ઇતિ । દૃષ્ટ્વા ચૈતદ્વચનમુચ્છલિતોઽપૂર્વઃ કોઽપ્યાનન્દો હૃદયે, યતોઽત્ર ‘શબ્દનય’ઇત્યસ્યાર્થસ્ય સહેતુર્નિષેધઃ, ‘વાચ્યતા’ ઇત્યસ્યાર્થસ્ય ગ્રહણં ચ વ્યક્તરૂપેણ કૃતમ્ ।

સપ્તભઙ્ગ્યાસ્તૃતીયભઙ્ગો યુગપદર્પણયા ‘સ્યાદવાચ્ય એવ’ । અત્ર ભઙ્ગે વસ્ત્વવસ્ત્વેવેતિ મે કલ્પના । એતદ્વિસ્તરઃ સપ્તભઙ્ગીવિંશિકાયાં મયા પ્રપજ્જિતઃ । એતદ્વિષયિણી કાચિચ્ચર્ચાઽપિ કૈશ્ચિદ્વિદ્વિદ્ધિઃ સહ સજ્ઞાતા । તથાપ્યત્ર વિષયે મમ ત્વવસ્તુત્વમેવ પ્રતિભાતિ । શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રે આગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપપ્રતિપાદનાવસરે નયવિચારણા કૃતા । તત્ર શબ્દાદી-નામાગમતો દ્રવ્યનિક્ષેપાસંમતિરેવમુક્તા-‘તિણ્હં સદ્દનયાણં જાણ્ણ અણુવડત્તે અવત્થુ, કમ્હા ?

હાલ નયવિંશિકા-પ્રસ્તુત ગ્રન્થ માટે ‘નયોપદેશ’ ગ્રન્થના કેટલાક અધિકારો બે ત્રણ વાર જોયા. એ જોવામાં પાંચમી ગાથાની વૃત્તિમાં સમ્મતિતર્કપ્રકરણની (૧-૩૪) વંજણપજ્જાયસ્સ ડ... ગાથા ઉદ્ધૃત જોવા મળી. ત્યાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલી એની આવી વ્યાખ્યા જોવા મળી - “જે અર્થોને વ્યક્ત કરે તે શબ્દ એ વ્યંજન છે, નહીં કે શબ્દનય, કારણ કે એનો તો ઋજુસૂત્રને સમાન પર્યાય એ વિષય છે. આવા વ્યંજનનો પર્યાય (એ વ્યંજનપર્યાય) = વાચ્યતા.” આ વચન જોઈને દિલમાં એક અપૂર્વ આનંદ ઉછળ્યો, કારણ કે અહીં ‘શબ્દનય’ એવો અર્થ લેવાનો સહેતુ નિષેધ કરેલો છે અને વ્યંજનપર્યાય એટલે ‘વાચ્યતા’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કરેલો છે.

મારી સ્ફુરણા અંગે આવી જ બીજી વાત જણાવું - સપ્તભંગીનો ત્રીજો ભંગ યુગપદ્ અર્પણાથી ‘સ્યાદવાચ્ય એવ’ એવો મળે છે. આ ભંગમાં વસ્તુ ‘અવસ્તુ’ જ દેખાય છે એવી મારી કલ્પના છે. એનો વિસ્તાર મેં સપ્તભંગીવિંશિકામાં કરેલો છે. આ અંગેની કેટલીક ચર્ચા પણ કેટલાક વિદ્વાનો સાથે થયેલી છે. છતાં મને તો ‘અવસ્તુત્વ’ જ ભાસે છે. શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપનું પ્રતિપાદન કરતી વેળા નયવિચારણા કરેલી છે. ત્યાં શબ્દાદિનયોને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય નથી, એ વાત આ રીતે કરેલી છે-“ત્રણ શબ્દનયોને જ્ઞાતા અનુપયુક્ત એ અવસ્તુ છે. શા માટે ? જો જ્ઞાતા છે, તો અનુપયુક્ત ન હોય, જો અનુપયુક્ત છે, તો જ્ઞાતા ન હોય. તેથી

જડ જાણે અણુવડત્તે ન ભવતિ, જડ અણુવડત્તે જાણે ણ ભવતિ, તમ્હા ણત્થિ આગમઓ દવ્વાવસ્સયં' તિ (સૂ. ૧૫) । તદ્દુત્તિલેશશ્ચ-ઇદમત્ર હૃદયં - આવશ્યકશાસ્ત્રજ્ઞસ્ત્ર ચાનુપયુક્ત આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમિતિ પ્રાગ્નિર્ણીતં, એતચ્ચામી ન પ્રતિપદ્યન્તે, યતો યદ્યાવશ્યકશાસ્ત્રં જાનાતિ, કથમનુપયુક્તઃ ? અનુપયુક્તશ્ચેત્ ? કથં જાનાતિ ? જ્ઞાનસ્યોપયોગ-રૂપત્વાદિતિ । એતેનાધિકારેણૈતદવસીયતે યદ્ જ્ઞાતૃત્વાનુપયુક્તત્વે સ્વ-પરધર્માવિતિ । ઇદમુક્તં ભવતિ-યત્ર જ્ઞાતૃત્વં (= યસ્ય જ્ઞાતૃત્વં સ્વધર્મઃ) તત્ર નાનુપયુક્તત્વં (= તસ્યાનુપયુક્તત્વં પરધર્મઃ) । અતો જ્ઞાતૃત્વાનુપયુક્તત્વે સ્વ-પરધર્માવિતિ સ્પષ્ટમ્ । તતશ્ચ તયોર્યુગપદર્પણયા સપ્તભક્ત્યાસ્તૃતીયો ભક્તઃ પ્રાપ્યત ઇત્યપિ સ્પષ્ટમ્ । તદર્થં ચ મૂલસૂત્ર એવ 'તિણ્હં સદ્નયાણં જાણે અણુવડત્તે અવત્થુ' તિ 'અવસ્તુત્વં' કથિતમેવેતિ તૃતીયભક્તે ઘટાદયોઽવસ્ત્વેવેતિ સૂત્રવચનૈરપિ સિદ્ધમ્ । (વ્યવહારનયેન તુ યત્ર જ્ઞાતૃત્વં તત્રાનુપયુક્તત્વસ્યાપિ સમ્ભવાદ્ દ્વયોરપિ સ્વધર્મત્વસમ્ભવ ઇતિ ધ્યેયમ્) ।

પ્રસ્થકદષ્ટાન્તવિચારણાયાં નૈગમસ્ય કિં નૈકગમત્વં ? વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિકં

આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક નથી." (સૂ૦ ૧૫). એની વૃત્તિનો અંશ આવો છે-“અહીં આ રહસ્ય છે-આવશ્યકશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા અને તેમાં અનુપયુક્ત એ આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે એવો પૂર્વે નિર્ણય કરેલો છે. પણ આ વાતને શબ્દાદિનયો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે જો આવશ્યકશાસ્ત્રને જાણે છે, તો અનુપયુક્ત શી રીતે ? જો અનુપયુક્ત છે તો જાણે એમ શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે જ્ઞાન તો ઉપયોગરૂપ હોય છે.” આ અધિકારથી એ જણાય છે કે જ્ઞાતૃત્વ અને અનુપયુક્તત્વ એ સ્વ-પર ધર્મો છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-જ્યાં જ્ઞાતૃત્વ છે(=જ્ઞાતૃત્વ એ જેનો સ્વધર્મ છે) ત્યાં (શબ્દાદિનયે) અનુપયુક્તત્વ હોતું નથી.(=અનુપયુક્તત્વ એ એનો પરધર્મ છે). માટે જ્ઞાતૃત્વ-અનુપયુક્તત્વ એ સ્વ-પરધર્મો છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી એ બન્નેની યુગપદ્ અર્પણાથી સપ્તભંગીનો ત્રીજો ભંગ મળે છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. અને એ ભંગ માટે મૂળસૂત્રમાં જ 'ત્રણ શબ્દનયોને જ્ઞાતા-અનુપયુક્ત એ અવસ્તુ છે' એમ 'અવસ્તુ' તરીકે કહેલ જ છે. આમ ત્રીજા ભંગમાં ઘટ વગેરે અવસ્તુ-એ સૂત્રવચનોથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. (વ્યવહારનયે તો જ્યાં જ્ઞાતૃત્વ હોય ત્યાં અનુપયુક્તત્વ પણ સંભવિત હોવાથી બન્ને પણ સ્વધર્મ બની શકે એ જાણવું.)

સ્ફુરણા અંગેની આવી જ ત્રીજી વાત-પ્રસ્થકદષ્ટાન્તની વિચારણા નૈગમનું નૈગમત્વ (= વસ્તુને જોવાની અનેક દૃષ્ટિઓ) શું છે ? વનગમનના પ્રયોજનભૂત કાષ્ઠ વગેરે

તસ્ય મુખ્યં પ્રસ્થકમુપચરિતં વા ? इत्यादयोऽनेके प्रश्नाः समुत्थिताः। तदुत्तरे च नैगमस्यो-
 र्ध्वतासामान्यं विषय इति स्फुरितम् । ततश्चात्र तत्रोक्तानामनेकेषां शास्त्रवचनानामुपपत्तिरपि
 निःशङ्कं प्रतीता । नमस्कारनिर्युक्तौ या नपस्कारस्यानुत्पन्नत्वोक्तिस्तस्यास्तु तस्य तद्विषयत्वं
 सुतरां सिध्यत्येवेति हृदयमानन्देनापूर्वेण कथं न भ्रियेत ? एषा सिद्धिस्तद्विषयिणः समुत्तिष्ठन्तः
 प्रश्नाश्च यथास्थानं प्रपञ्चिता एवेति ध्येयम् ।

एवमेवान्येष्वपि मे स्फुरितेषु ज्ञेयमिति विदुषां चरणे विज्ञप्तिः । केचित्प्रचलिताः
 शास्त्राधिकाराः साक्षात् शब्दतो मत्स्फुरितादन्यत्प्रकारं किञ्चिन्निरूपयन्ति, तथाप्यन्यः कोऽपि
 शास्त्राधिकारः सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोच्यमानः सन् मत्स्फुरितं समर्थयतीति मया भूयो भूयः
 प्रतीतमिति । अतोऽपूर्वतया प्रतीयमानमपि मन्निरूपणं प्रायो न शास्त्रतात्पर्यातीतमिति
 श्रद्धातुमर्हन्ति सुजनाः ।

अथ नयोपदेशगतोऽधिकारः पुनरनुसन्धीयते - तत्र पूर्वोक्ताधिकारानन्तरमेवमुपसंहारा-

નૈગમને જે પ્રસ્થક તરીકે માન્ય છે તે મુખ્ય પ્રસ્થક તરીકે કે ઉપચરિત પ્રસ્થક તરીકે ?
 વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા. એના જવાબ શોધવાની અનુપ્રેક્ષામાં એવી સ્ફુરણા થઈ
 કે નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય હોવો જોઈએ. પછી તો આ સ્ફુરણાને અનુસારે
 નૈગમનય અંગે મળતા અનેક શાસ્ત્રવચનોની નિઃશંક સંગતિ પણ થતી ભાસી. તથા,
 યોગાનુયોગ નમસ્કારનિર્યુક્તિમાં ‘નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે’ એવું જે વચન મળ્યું, તેના
 પરથી તેનું=નૈગમનયનું તદ્વિષયત્વ=ઊર્ધ્વતાસામાન્યવિષયત્વ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય જ છે,
 પછી હૃદય અપૂર્વ આનંદથી કેમ ભરાઈ ન જાય ? આ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે તે
 તથા એ અંગે ઊઠતા પ્રશ્નો વગેરે પણ યોગ્યસ્થાને આગળ વિચારેલા છે, એ ખ્યાલમાં
 લેવું. ‘આ જ રીતે મારી બીજી સ્ફુરણાઓ અંગે પણ જાણવું’ એવી વિદ્વદ્વચરણોમાં
 વિનંતી છે. કેટલાક પ્રચલિત શાસ્ત્રવચનો સાક્ષાત્ શબ્દો દ્વારા, મારી સ્ફુરણા કરતાં કંઈક
 અલગ પ્રકારનું નિરૂપણ કરતા હોય છે, છતાં પણ બીજો કોઈ શાસ્ત્રાધિકાર જ્યારે સૂક્ષ્મ
 બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે છે ત્યારે મારી સ્ફુરણાનું સમર્થન કરતા હોય છે એવું મેં
 વારંવાર અનુભવ્યું છે. તેથી અપૂર્વરૂપે પ્રતીત થતું પણ મારું નિરૂપણ પ્રાયઃ શાસ્ત્રતાત્પર્યથી
 પર હોતું નથી એવી શ્રદ્ધા કરવી એ સજ્જનોને યોગ્ય છે.

હવે, નયોપદેશનો પૂર્વ જે અધિકાર કહેલો છે એને ફરીથી યાદ કરીએ. ત્યાં
 પૂર્વોક્ત અધિકાર પછી તરત જ ઉપસંહાર વગેરે આ પ્રમાણે જોવા મળે છે-“આમ,

દિકં દશ્યતે-તદેવં પ્રતિપર્યાયં સપ્તપ્રકારબોધજનકતાપર્યાપ્તિમદ્વાક્યં પ્રમાણવાક્યમિતિ લક્ષણં સિદ્ધમ્ । इत्थञ्च तदन्तर्भूतस्य तद्वहिर्भूतस्य वाऽन्यतरभङ्गस्य प्रदेशपरमाणुदृष्टान्तेन नयवाक्यत्वमेवेत्यर्थतो लभ्यते । इतरप्रतिक्षेपी तु नयो नयाभासो दुर्नयो वेत्युच्यते । मलयगिरिचरणास्तु - “नयो दुर्नयः सुनयश्चेति दिगम्बरी व्यवस्था, न त्वस्माकं, नयदुर्नययोरर्थाविशेषात् । स्याच्छब्देन विवक्षितधर्मोपरागेण कालादिभिरभेदवृत्त्याऽभेदोपचाराद्वाऽनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादने प्रमाणवाक्यस्यैव व्यवस्थितेः, अत एव स्याच्छब्दलाञ्छिततयैव सर्वत्र साधूनां भाषाविनयो विहितः, अवधारणीभाषा च निषिद्धा, तस्या नयरूपत्वाद् नयानां च सर्वेषां मिथ्यादृष्टित्वात् । तथा चानुस्मरन्ति - ‘सव्वे णया मिच्छावायिणो’ ति । न च सप्तभङ्गात्मकं प्रमाणवाक्यं, एकभङ्गात्मकं च नयवाक्यमित्यपि नियन्तुं शक्यं, सप्तभङ्गाः सप्तविधजिज्ञासोपाधिनिमित्तत्वात्,

આ રીતે પ્રતિપર્યાય સાત પ્રકારના બોધની કારણતાની પર્યાપ્તિવાળું વાક્ય એ પ્રમાણવાક્ય છે-એવું લક્ષણ સિદ્ધ થયું. એટલે જ એ સાત ભંગાત્મક વાક્યની અન્તર્ભૂત કે બહિર્ભૂત જે એકાદભંગનું વાક્ય હોય તે પ્રદેશ-પરમાણુ દૃષ્ટાન્ત મુજબ નયવાક્ય જ છે એમ અર્થાપત્તિથી જણાય છે. જેમ સ્કન્ધમાં અન્તર્ગત હોય તો પ્રદેશ કહેવાય, એનાથી જુદો પડી ગયો હોય તો પરમાણુ કહેવાય... પણ એ સ્કંધ તો નથી જ કહેવાતો, એમ એકાદભંગનું વાક્ય સપ્તભંગીમાં અન્તર્ભૂત હોય કે એકલું સ્વતંત્ર કહેવાયેલું હોય, એ પ્રમાણવાક્ય બની શકતું નથી. ને તેથી પારિશેષન્યાયે એને નયવાક્ય જ માનવું પડે છે. વળી એ વાક્ય જો ઈતરાંશનો પ્રતિક્ષેપ કરનાર હોય તો પછી એ નય, નયાભાસ કે દુર્નય કહેવાય છે.” (આ નયોપદેશમાં કહેલો ઉપાઠ મહારાજનો અભિપ્રાય છે. હવે ત્યાં જ શ્રીમલયગિરિ મહારાજનો જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે જોઈએ.) પૂજ્યપાદ શ્રીમલયગિરિમહારાજ તો આ પ્રમાણે કહે છે - નય, દુર્નય અને સુનય... આ બધી દિગંબરની પ્રક્રિયા છે, આપણી-થેતાંબરોની નહીં, કારણ કે નય અને દુર્નયના અર્થમાં કોઈ ફરક નથી. સ્યાત્ શબ્દપૂર્વક વિવક્ષિત ધર્મના ઉપરાગથી કાળાદિ આઠ સાથેના અભેદસંબંધથી કે અભેદઉપચારથી અનંતધર્માત્મકવસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં એ પ્રમાણવાક્ય જ બની રહે છે-એવી વ્યવસ્થા છે. એટલે જ સાધુઓએ સ્યાત્કારપૂર્વક જ બોલવું એ ભાષાવિનય કહેવાયેલો છે, તથા અવધારણીભાષા (=જકારવાળી ભાષા) સાધુઓને નિષિદ્ધ છે, કારણ કે એ નયરૂપ છે, અને નયો તો બધા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એટલે જ પૂર્વાચાર્યો કહે છે - બધા નયો મિથ્યાવાદી છે. વળી ‘સપ્તભંગાત્મક વાક્ય એ પ્રમાણ

ન ચ તાસાં સાર્વત્રિકત્વં, 'કો જીવઃ ?' ઇતિ પ્રશ્ને લક્ષણમાત્રજિજ્ઞાસયા 'સ્યાદ્ જ્ઞાનાદિલક્ષણો જીવઃ' ઇતિ પ્રમાણવાક્યરૂપસ્યોત્તરસ્ય સિદ્ધાન્તસિદ્ધત્વાત્, સ્યાત્પદસ્ય ચાત્રાનન્તધર્માત્મકત્વ-દ્યોતકત્વેન પ્રામાણ્યાઙ્ગત્વં, દ્યોતકત્વં ચાત્રોપસમ્પદાનકી શક્તિર્લક્ષણા વેત્યન્યદેતત્, તત્ર ચ શ્રુતપદપ્રતિપાદ્યધર્માશે લૌકિકી વિષયતા, સ્યાત્પદદ્યોત્યાનન્તધર્માત્મકત્વાંશે ચ લોકોત્તરેતિ વિશેષઃ" ઇત્યભિસન્દધતે ।

તત્તશ્ચ મહોપાધ્યાયાનાં મતે સપ્તભજ્જાત્મકં વાક્યં પ્રમાણં અન્યતરભજ્જાત્મકમિતરાપ્રતિક્ષેપિ નયઃ, ઇતરપ્રતિક્ષેપિ ચ દુર્નયઃ । સુનયાખ્યો ન કશ્ચિત્તૃતીયો ભેદઃ નય એવ દુર્નયપ્રતિપક્ષિત્વા-ત્સુનય ઇત્યર્થઃ ।

વાક્ય અને એકભંગાત્મક તે નય 'વાક્ય' એવો નિયમ બનાવવો પણ શક્ય નથી, કારણ કે સાત ભંગ સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાના કારણે હોય છે, પણ આ સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસા સર્વત્ર જાગે જ એવો નિયમ નથી. જેમકે 'જીવ કોણ છે ?' એવા પ્રશ્નમાં લક્ષણમાત્રની જિજ્ઞાસાથી 'સ્યાદ્ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળો જીવ' જે કહેવાય છે તે પ્રમાણવાક્યરૂપ ઉત્તર છે એમ સિદ્ધાન્તમાં કહેલું છે. અહીં 'સ્યાત્' પદ એ વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે એ વાતનું દ્યોતક હોવાથી પ્રમાણનું અંગ છે [અને એ પ્રમાણનું અંગ છે એટલે તદ્દઘટિત વાક્ય (= અંગી) પ્રમાણવાક્ય જ હોય એ સ્પષ્ટ છે] તથા દ્યોતકત્વ એ અહીં ઉપસંપદાનકી શક્તિ છે કે લક્ષણા ? એ એક અલગ વાત છે. (અહીં વિચારવાની જરૂર નથી.) વળી આ સ્યાત્પદઘટિત વાક્યમાં (=સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટઃ વગેરે વાક્યમાં) શ્રુતપદથી (= સંભળાયેલા 'અસ્તિ' વગેરે પદથી) પ્રતિપાદ્ય જે ધર્મ હોય, (અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના) તે ધર્મરૂપ અંશમાં લૌકિકી વિષયતા જાણવી. (અર્થાત્ એ વાક્યથી એ ધર્મ જે જણાય છે તે લૌકિકી વિષયતાથી જણાય છે.) અને 'સ્યાત્' પદથી જાણવા યોગ્ય જે અનન્તધર્માત્મક અંશ, તે અંશમાં લોકોત્તર વિષયતા જાણવી. (અર્થાત્ એ અનન્તધર્મો જે જણાય છે તે લોકોત્તર વિષયતાથી જણાય છે). (પણ આ રીતે 'સ્યાત્' પદઘટિત એ વાક્યથી પણ પૂર્ણબોધ થાય છે, માટે એ પણ પ્રમાણવાક્ય છે.) (આવો શ્રીમલયગિરિસૂરિ મહારાજનો મત છે.)

આમ, મહોપાધ્યાયના મતે સાત ભંગાત્મક વાક્ય એ પ્રમાણ છે. અન્યતર ભંગાત્મક-ઈતરઅપ્રતિક્ષેપીવાક્ય એ નય છે, અને ઈતરપ્રતિક્ષેપીવાક્ય એ દુર્નય છે. 'સુનય' નામે કોઈ ત્રીજો ભેદ નથી. નય પોતે જ દુર્નયનો પ્રતિપક્ષી હોવાથી સુનય છે એમ અર્થ જાણવો.

મલયગિરિચરણાનાં મતે સુનયસ્તુ નાસ્ત્યેવ સ્વતન્ત્રઃ, દુર્નયોઽપિ સ્વતન્ત્રો નાસ્ત્યેવ, નય-દુર્નયયોરર્થોવિશેષાત્ । સ્યાત્પદલાઙ્ઘિતં ત્વન્યતરભદ્ગાત્મકમપિ વાક્યં પ્રમાણમેવ । તદ્રહિતં તુ નયવાક્યત્વાદ્ મિથ્યૈવ ।

‘સદેવ સત્સ્યાત્સદિતિ ત્રિધાઽર્થો મીયેત દુર્નીતિનયપ્રમાણૈઃ’ इति वचनानुसारेण कलिकालसर्वज्ञानां मते ‘घटः सन्नेव’ इति वाक्यं दुर्नयः, ‘घटः सन्’ इति वाक्यं नयः, ‘घटः स्यात् सन्’ इति वाक्यं प्रमाणमिति ज्ञायते ।

एवं च नय-दुर्नययोर्विषये कलिकालसर्वज्ञमहोपाध्यायानां मतं समानं, प्रमाणविषये च मलयगिरि-हेमसूरीणां मतं समानमिति निश्चीयते । तत्र ‘जीवो नित्यो न वा ?’ इति प्रश्नेऽनित्यत्वमपि जिज्ञासितमेव, तथापि साक्षात्शब्दतः स्यात्पदेन वा यत्र वाक्ये तदुल्लेखो नास्ति, ‘तत्र गौणतयाऽनित्यत्वमप्यभिप्रेतमेव’ इत्यत्र नास्माकमास्थेति ‘जीवो नित्यः’ इत्यादिनयवाक्यानां मिथ्यात्वमेव, सावधारणतयाऽनित्यत्वलक्षणस्येतरांशस्य प्रतिक्षेपित्वात्

श्रीमलयगिरिसूरिना मते स्वतंत्र सुनय तो कोઈ नथી જ, स्वતंत्र દુર્નય પણ કોઈ નથી, કારણ કે નય-દુર્નયમાં કોઈ ફરક નથી, સ્યાત્ પદથી યુક્ત અન્યતર ભંગાત્મક વાક્ય પણ પ્રમાણ જ છે. એ પદથી રહિત વાક્ય નયવાક્ય રૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે.

“દુર્નીતિ (= દુર્નય), નય અને પ્રમાણ દ્વારા પદાર્થ ક્રમશઃ ‘સદેવ’, ‘સત્’ અને ‘સ્યાત્સત્’ એમ ત્રણ રીતે જણાય છે” આવા વચન મુજબ કલિકાળ સર્વજ્ઞના મતે ‘ઘટઃ સન્નેવ’ એ વાક્ય દુર્નય છે, ‘ઘટઃ સન્’ એ વાક્ય નય છે અને ‘ઘટઃ સ્યાત્ સન્’ એ વાક્ય પ્રમાણ છે, એમ જણાય છે.

આમ, નય-દુર્નયના વિષયમાં કલિકાળસર્વજ્ઞ અને મહોપાધ્યાયનો મત સમાન છે, તથા પ્રમાણના વિષયમાં શ્રીમલયગિરિસૂરિ અને હેમાચાર્યનો મત સમાન છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. એમાં, ‘જીવ નિત્ય છે કે નહીં ?’ એવા પ્રશ્નમાં અનિત્યત્વ પણ જિજ્ઞાસિત છે જ, તો પણ સાક્ષાત્ શબ્દથી કે સ્યાત્પદથી જે વાક્યમાં એનો ઉલ્લેખ ન હોય ‘ત્યાં ગૌણરૂપે અનિત્યત્વ પણ અભિપ્રેત છે જ’ એવી વાતમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. માટે, ‘જીવ નિત્ય છે’ વગેરે નયવાક્યો મિથ્યા જ છે, કારણ કે ‘સર્વ વાક્યં સાવધારણં ભવતિ’ ન્યાયે આ વાક્ય પણ સાવધારણ હોવાથી અનિત્યત્વાત્મક ઈતરાંશનું પ્રતિક્ષેપી છે. જેમકે સાંખ્યને માન્ય તેવું વાક્ય. તેથી ‘જીવ નિત્ય છે’ ‘જીવ નિત્ય જ છે’ વગેરે

સાહ્ય્યાભિમતતાદૃગ્વાક્યવત્ । તતશ્ચ 'જીવો નિત્યઃ' 'જીવો નિત્ય એવ' इत्यादिकस्य साह्य्याभिमतस्य वाक्यस्य मिथ्यात्वे तेनाक्षरशस्तुल्यस्य द्रव्यार्थिकनयाभिमतस्य वाक्यस्यापि मिथ्यात्वमेव । नेयं स्वमनीषिकैव, 'सर्वे णया मिच्छावायिणो' त्तिशास्त्रवचनस्योपलभ्यमानत्वात् । भाष्यकृतापि - तिन्नि वि सामइयाइं इच्छंता मोक्खमग्गमाइल्ला । किं मिच्छद्विद्वीया वयंति जमसमुइयाइंपि ॥२६२४॥ इत्यत्र नैगमादीनां नयानामविशेषणमिथ्यादृष्टित्वमुक्तमेव । तथाऽस्यैव वाक्यस्य स्यात्पदलाञ्छितत्वे स्यात्कारस्येतरांशाक्षेपकतया 'जीवः स्यान्नित्यः' इत्यादिकस्य वाक्यस्य जिज्ञासितसमस्तवस्तुस्वरूपबोधकत्वेन प्रामाण्यमेव । यद्वा स्यात्कारस्य यथेतरांशाक्षेपकत्वं, तथैवेतरभङ्गाक्षेपकत्वमपि सम्भवति । ततश्च कथं नान्यतरभङ्गात्मकस्यापि वाक्यस्य प्रामाण्यम् ? इति मलयगिरिसूरीणामाशयः प्रतिभासते । 'घटः स्यात् सन्' इति वाक्यस्य प्रामाण्यस्वीकारे श्रीमतां हेमाचार्याणामप्येवमेवाशयः प्रतिभासते । 'घटः सन्नेव' इतिवाक्यस्य सावधारणतयेतरांशप्रतिक्षेपित्वेन दुर्नयत्वम् ।

સાંખ્યમાન્ય વાક્ય જો મિથ્યા છે, તો તેને અક્ષરશઃ તુલ્ય દ્રવ્યાર્થિકનયને માન્ય વાક્ય પણ મિથ્યા જ હોય. આ માત્ર અમારી જ કલ્પના નથી, કારણ કે 'સર્વ નયો મિથ્યાવાદી છે' એવું શાસ્ત્રવચન મળે જ છે. ભાષ્યકારે પણ "ત્રણે સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ માનતા પ્રથમ ત્રણ નયો કેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ? એટલા માટે કે અસમુદ્ધિ સામાયિકને (સમ્યક્ત્વસામાયિકાદિને) પણ મોક્ષમાર્ગ તરીકે સ્વીકારે છે." આ પ્રમાણે (૨૬૨૮મી ગાથામાં) કહેવા દ્વારા નૈગમાદિ નયોને અવિશેષપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા જ છે. માટે અમારી વાત શાસ્ત્રસંમત છે. તથા આ જ વાક્ય જ્યારે સ્યાત્પદલાંછિત બને છે ત્યારે સ્યાત્કાર ઈતરાંશને ખેંચી લાવનાર હોવાથી 'જીવઃ સ્યાન્નિત્યઃ' વગેરે વાક્ય જિજ્ઞાસિત સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપનું બોધક હોવાથી પ્રમાણ જ છે. અથવા સ્યાત્કાર જેમ ઈતરાંશનો આક્ષેપક (= ખેંચી લાવનાર) છે તેમ ઈતરભંગોનો આક્ષેપક હોવો પણ સંભવે છે. તેથી અન્યતરભાંગાત્મક વાક્ય પણ કેમ 'પ્રમાણ' ન હોય ? આવો શ્રીમલયગિરિસૂરિ મહારાજનો આશય જણાય છે.

શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો પણ 'ઘટઃ સ્યાત્ સન્' એવા વાક્યને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવો જ આશય જણાય છે. 'ઘટઃ સન્નેવ' એવું વાક્ય સાવધારણ હોવાથી ઈતરાંશપ્રતિક્ષેપી હોવાના કારણે દુર્નય છે. 'ઘટઃ સન્' એવું વાક્ય નિરવધારણ હોવાથી ઈતરાંશનું અપ્રતિક્ષેપી હોવાના કારણે નય છે. આ વાક્યમાં 'સર્વ વાક્યં સાવધારણં

‘ઘટઃ સન્’ ઇતિવાક્યસ્ય નિરવધારણતયેતરાંશાપ્રતિક્ષેપિત્વેન નયત્વમ્ । ‘સર્વં વાક્યં સાવધારણં ભવતિ’ ઇતિ ન્યાયેનૈવકારસ્યાધ્યાહર્તવ્યે સ્વપર્યાયાપેક્ષાઽપિ તત્રાભ્યુપગન્તવ્યૈવ, તદપેક્ષ્યાઽસત્ત્વ-લક્ષણસ્યેતરાંશસ્ય પ્રતિક્ષેપેઽપિ ન દુર્નયત્વમિતિ તુ સ્પષ્ટમેવ ।

સપ્તભજ્જાત્મકં મહાવાક્યમેવ પ્રમાણમિતિ તુ મહોપાધ્યાયાઃ । તતશ્ચ તન્મતે ‘સ્યાદ્ જ્ઞાનાદિલક્ષણો જીવઃ’ ઇત્યપિ સુનયવાક્યમેવ, ન તુ પ્રમાણવાક્યં, એકભજ્જરૂપત્વાત્ । પ્રમાણવાક્યતા તત્રાપ્યુત્થાપ્યાકાઙ્ક્ષાક્રમેણ ભજ્જષ્ટકસંયોજનયૈવ । લક્ષ્યલક્ષણાદિવ્યવહારોઽપિ નયવાક્યૈરૈવ સિધ્યતીત્યભ્યુપગમઃ । તથા વાક્યસ્ય સાવધારણત્વમાત્રેણ નૈકાન્તવાદાત્મકત્વમેવ, ન વા નિષિદ્ધત્વમેવ, ન વા દુર્નયત્વમેવ, પ્રમાણાપેક્ષત્વેનૈકાન્તવાદાત્મકત્વાદેર્નિષેધેન નયત્વસમ્ભવાદિતિ ।

ઇત્થચ્ચ મહોપાધ્યાયાનાં મતે સપ્તભજ્જાત્મકં વાક્યં પ્રમાણં, તદન્તર્ભૂતં તદ્વહિર્ભૂતં વા

ભવતિ’ એ ન્યાયે જો જકારનો અધ્યાહાર કરવાનો હોય તો સ્વપર્યાયની અપેક્ષા પણ ત્યાં માનવી જ પડે છે. અને એ સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વાત્મક ઈતરાંશનો પ્રતિક્ષેપ થાય તો પણ દુર્નયપણું નથી એ તો સ્પષ્ટ છે જ. (તે પણ એટલા માટે કે સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ તો સત્ત્વ જ છે, અસત્ત્વ નથી જ.)

‘સપ્તભંગાત્મક મહાવાક્ય જ પ્રમાણ છે’ એવો મહોપાધ્યાયજીનો મત છે. એટલે એમના મતે ‘સ્યાદ્ જ્ઞાનાદિલક્ષણો જીવઃ’ એવું વાક્ય પણ સુનયવાક્ય જ છે, પ્રમાણવાક્ય નથી, કારણ કે એકભંગરૂપ છે. એ પ્રમાણવાક્ય તો જ બને જો બાકીના છ ભંગોની આકાંક્ષાઓ ઊઠાવી ઊઠાવી એ છ ભંગોને જોડવામાં આવે.

(શંકા - પણ તો પછી ‘સ્યાદ્ જ્ઞાનાદિ લક્ષણો જીવઃ’ એવા વાક્યને લક્ષણવાક્ય નહીં કહી શકાય, કારણ કે એ પ્રમાણવાક્ય નથી.)

સમાધાન - લક્ષ્ય-લક્ષણ વગેરેનો વ્યવહાર પણ નયવાક્યોથી જ પ્રવર્તે છે એવું અમે માનતા હોવાથી આ કોઈ પ્રશ્ન નથી. તથા વાક્ય સાવધારણ હોવા માત્રથી એકાન્તવાદરૂપ જ બની જાય એવું નથી, કે એ નિષિદ્ધ જ બની જાય કે એ દુર્નય જ બની જાય એવું પણ નથી, કારણ કે સાવધારણ હોવા છતાં એ જો પ્રમાણને સાપેક્ષ હોય તો એકાન્તવાદનો નિષેધ હોવાથી નય બની શકે છે.

આમ મહોપાધ્યાયજીના મતે સપ્તભંગાત્મક વાક્ય પ્રમાણ છે. તેમાં અન્તર્ભૂત કે બહિર્ભૂત અન્યતરભંગવાક્ય નય છે, અને એ જો પ્રમાણનિરપેક્ષ હોય તો દુર્નય છે.

ડન્યતરભજ્ઞાત્મકં વાક્યં નયઃ, પ્રમાણનિરપેક્ષં ચ તદ્ દુર્નયઃ । મલયગિરિચરણાનાં મતેડન્યતર-
ભજ્ઞાત્મકમપિ સ્યાત્કારલાઙ્ઘિતં સત્પ્રમાણવાક્યમેવ, તદલાઙ્ઘિતમેવ નયવાક્યં, તત્તુ મિથ્યૈવ ।
અત્ર સપ્રસન્નમાપ્તમીમાંસા(શ્લોક-૧૦૮)ભાષ્યાધિકારઃ - તથાહિ નિરપેક્ષત્વં પ્રત્યનીકધર્મસ્ય
નિરાકૃતિઃ । સાપેક્ષત્વમુપેક્ષા, અન્યથા પ્રમાણનયાવિશેષપ્રસન્નગ્ત્ । ધર્માન્તરાદાનોપેક્ષાહાનિલક્ષણ-
ત્વાત્પ્રમાણનયદુર્નયાનાં, પ્રકારાન્તરાસમ્ભવાચ્ચ । પ્રમાણાત્તદતત્સ્વભાવપ્રતિપત્તેર્નયાત્તત્પ્રતિપત્તેર્દુર્નયા-
દન્યનિરાકૃતેશ્ચેતિ વિશ્વોપસંહતિઃ ॥૪॥ તદેવં નય-પ્રમાણવાક્યયોર્ભેદો વ્યુત્પાદિતઃ, અથ કે
તે સપ્ત નયાઃ ? ઇતિ જિજ્ઞાસાયાં નયસપ્તપ્રકારાન્ સમુત્કીર્તયતિ -

નૈગમઃ સઙ્ગ્રહશ્ચૈવ વ્યવહારજુસૂત્રકૌ ।

શબ્દસમભિરૂઢૈવમ્ભૂતાઃ સપ્ત નયા મતાઃ ॥૫॥

શ્રી મલયગિરિજ્ઞાના મતે અન્યતરભંગવાક્ય પણ જો સ્યાત્પદલાંઘિત હોય તો પ્રમાણવાક્ય
જ છે, જો અલાંઘિત હોય તો એ નયવાક્ય છે, અને એ તો મિથ્યા જ છે.

અહીં સપ્રસન્ન આપ્તમીમાંસા(શ્લોક ૧૦૮)ભાષ્યનો અધિકાર પણ જોઈ લઈએ-
“પ્રત્યનીકધર્મનું (=પ્રતિપક્ષીધર્મનું=ઈતરાંશનું) નિરાકરણ એ નિરપેક્ષત્વ છે. એની ઉપેક્ષા
એ સાપેક્ષત્વ છે. અન્યથા = ઈતરાંશનું ઉપાદાન એ જ જો સાપેક્ષત્વ તરીકે લેવાનું હોય
તો પ્રમાણ અને નય વચ્ચે ભેદ જ ન રહે, કારણ કે ઈતરાંશધર્મનું આદાન-ઉપેક્ષા અને
હાનિ (=નિષેધ-નિરાકરણ) એ જ ક્રમશઃ પ્રમાણ-નય અને દુર્નયનું લક્ષણ છે, અને આ
સિવાય ચોથો કોઈ પ્રકાર સંભવતો નથી. આમાં કારણ એ છે કે પ્રમાણથી વસ્તુ તે=તત્
(=સત્ત્વાદિ) સ્વભાવવાળી છે અને અતત્(=અસત્ત્વાદિ) સ્વભાવવાળી પણ છે એ જણાય
છે, નયથી વસ્તુ તે સ્વભાવવાળી છે એમ જણાય છે. (એટલે કે આમાં અતતસ્વભાવ-
અસત્ત્વાદિ અંગે ઉપેક્ષા-ઉદાસીનતા છે). અને દુર્નયથી અતતસ્વભાવનું નિરાકરણ થાય
છે. આ પ્રમાણે બધો ઉપસંહાર જાણવો.” ॥૪॥ આમ નયવાક્ય અને પ્રમાણવાક્યનો
ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો. હવે ‘એ સાત નયો કયા છે ?’ એવી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે નયના
સાત પ્રકારોનું સમુત્કીર્તન કરે છે -

ગાથાર્થ - નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત
એમ સાત નયો કહેવાયેલા છે.

અન્વય અને અર્થ બન્ને સુગમ છે. ॥૫॥ સાત નયમાં પ્રથમ નૈગમનયને જાણાવે
છે -

सुगमान्वया सुगमार्था च ॥५॥ तत्राद्यं नैगमनयं लक्षयति -

निगमेषु भवो बोधो नैगमस्तत्र कीर्तितः ।

यद्वा नैके गमास्तस्य यतस्ततोऽपि नैगमः ॥६॥

गाथान्वयः सुगमः । लोकार्थनिबोधा निगमा भण्यन्ते । लोकस्य जीवाद्यर्थेषु नितरामनेकप्रकारा बोधा निगमा इत्यर्थः । तेषु भवः कुशलो वाऽयमिति नैगमः । यद्वा गम्यतेऽनेनेति गमः पन्था बोधमार्ग इत्यर्थः, ततश्च नैके गमाः पन्थानो यस्यासौ नैकगमः, निरुक्तविधिना ककारलोपाद् नैगमः । यथा को ग्रामः ? इत्यत्र प्रस्तावे सीमापर्यन्तो ग्रामः, प्रजासमध्यासितगृहाऽऽराम-वापी-देवकुलादिरूपो वा ग्रामः, केवला प्रजा वा ग्रामः, प्रधानपुरुषो वा ग्राम इत्यादीन् सर्वानपि प्रकारान् मन्यतेऽसावित्येवं नैकगमत्वाद् नैगमोऽसौ । तथा क्व वसति भवान् ? इति प्रश्ने 'लोके वसामि' 'तिर्यग्लोके वसामि' तथा मनुष्यक्षेत्रे, जम्बूद्वीपे, भरतक्षेत्रे, मध्यखण्डे, पाटलीपुत्रे, वसतौ, संस्तारके, आकाशप्रदेशेषु वसामि...

गाथार्थ - आ सात नयोमां, निगमोमां थयेलो बोधे अ नैगम कडेवाय छे अथवा अेना अनेक गम=बोध करवाना मार्गो छे, माटे पण अे नैगम कडेवाय छे.

विवेचन - गाथानो अन्वय सुगम छे. लोकार्थ निबोधे अे निगम कडेवाय छे. लोक शुवादि पदार्थानो जे योक्कस अनेक प्रकारनो बोध करे छे ते निगम छे अेवो अर्थ ज्ञाणवो. प्रथम नय आवा निगमोमां उत्पन्न थयेलो छे अथवा अेमां कुशण छे, माटे नैगम कडेवाय छे. अथवा, जेनाथी (वस्तु) ज्ञाय ते गम=पंथ=बोध करवानो मार्ग. तेथी न अेक=अनेक छे गम-पंथ जेना ते नैकगम, निरुक्त=व्युत्पत्तिना नियमानुसार ककारनो लोप थवाथी 'नैगम' शब्द बने छे. जेमके गाम कोने कडेवाय ? अे प्रस्तावमां, 'सीमा सुधी गाम कडेवाय', 'प्रजा ज्यां रडेती डोय तेवा घर-अगीया-वावडी-देवकुल वगेरे रुप गाम छे,' अथवा 'मात्र प्रजा अे ज गाम', अथवा 'मुष्य पुरुष अे ज गाम', वगेरे अथा प्रकारने आ नैगमनय स्वीकारे छे. अेटले नैकगम डोवाथी अे नैगम छे.

तथा वसतिदृष्टान्तमां 'तमे क्यां रडो छो ?' आवा प्रश्नना उत्तरमां 'लोकमां वसु छुं', 'तिर्यग्लोकमां वसु छुं', 'मनुष्यक्षेत्रमां वसु छुं', अेम जंबूद्वीपमां-भरतक्षेत्रमां-मध्य पंडमां-पाटलीपुत्रमां-वसतिमां-संधारामां-आकाशप्रदेशोमां वसु छुं' अे प्रमाणे 'मारा आत्मांमां वसु छुं' आवा उत्तर सुधीना दरेक उत्तरो नैगमने मान्य छे, माटे अे अनेकबोधमार्गवाणो

इत्येवं यावत् 'स्वात्मनि वसामि' पर्यन्तानि सर्वाण्युत्तराणि नैगमस्य यतः संमतान्यतो नैकमार्गत्वात् स नैगमः । प्रस्थकदृष्टान्ते च नैकगमत्वमेवं ज्ञेयम् । मगधदेशप्रसिद्धः काष्ठघटितो धान्यमानविशेषः प्रस्थकः । तदर्थमोधनिर्युक्तिवृत्तावेवमुक्तं - दो असइओ पसई, दोपसतिओ सेतिया, चउसेइयाहिं माहओ पत्थो [७१५ वृत्तौ] । तत्र तद्योग्यं काष्ठमानेतुमटवीं गच्छन् तक्षा पृष्ठः सन् 'प्रस्थकमानेतुं गच्छामि' इति प्राह । ततश्च वनगमनप्रयोजनीभूतं प्रस्थकोपादानकारणं वनस्थं काष्ठमपि प्रस्थकतयाऽभिप्रेतम् । तथा काष्ठं छिन्दानस्तक्षा 'किं करोषि ?' इति पृष्ठः सन् प्राह-'प्रस्थकं छिनन्नि' । मार्गं चागच्छन् पृष्ठः 'किमिदं स्कन्धे त्वयाऽऽरोपितम् ?' अत आह-'प्रस्थकः' । एवमाकुट्टयन्, घटयन्, उत्किरन्, श्लक्षणीकुर्वन्, नाम च तत्राकुट्टयन् यावद् धान्यमाने च तं व्यापारयन् 'किमिदम् ?' इति पृष्ठः सन्नाह-'प्रस्थकोऽयम्' । एवमेतासु सर्वास्वप्यवस्थासु नैगमः प्रस्थकव्यपदेशं मन्यत इति ।

હોવાથી નૈગમ છે.

પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં નૈકગમત્વ આ પ્રમાણે જાણવું - મગધદેશમાં પ્રસિદ્ધ કાષ્ઠઘટિત અનાજને માપવાનું એક ચોક્કસ સાધન એ પ્રસ્થક છે. હાથનો ખોબો એ અસલી કહેવાય છે, બે અસલીની એક પસલી થાય છે, બે પસલીની એક સેતિકા થાય છે, અને ચાર સેતિકાનો એક મગધદેશ પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થક થાય છે. આમ ઓધનિર્યુક્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. એમાં પ્રસ્થકયોગ્ય કાષ્ઠ લેવા માટે જંગલમાં જતા સુથારને પૂછતાં એણે જવાબ આપ્યો કે 'હું પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું.' એટલે વનમાં જવાના પ્રયોજનરૂપ અને પ્રસ્થકનું ઉપાદાનકારણ એવું વનસ્થ કાષ્ઠ પણ પ્રસ્થક તરીકે અભિપ્રેત છે. તથા વૃક્ષપરથી એ કાષ્ઠને છેદી રહેલા એને 'શું કરે છે ?' એવું પૂછતાં 'પ્રસ્થક છેદું છું' એવો જવાબ આપ્યો. વળી માર્ગમાં પાછા ફરતા એને પૂછવામાં આવ્યું કે 'તેં આ ખભા પર શું ઊંચક્યું છે ?' તો કહ્યું કે 'પ્રસ્થક.' એમ એ કાષ્ઠને કૂટતા-ઘડતા-કોરતા-ઘસીને સૂક્ષ્મ-સ્નિગ્ધ કરતા-એના પર 'પ્રસ્થક' એવું નામ કોતરતાં... યાવત્ ધાન્યને માપવામાં એનો ઉપયોગ કરતી વેળા 'આ શું છે' એવું પૂછવામાં આવતાં દરેક વખતે 'આ પ્રસ્થક છે' એમ એણે કહ્યું. આમ આ બધી અવસ્થાઓમાં નૈગમનય એને પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે.

અથવા, અનેક માનો વડે = પ્રમાણો વડે વસ્તુને માપે અથવા જાણે તે નૈગમ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ અહીં જાણવી. આમાં નૈક + મા ધાતુ છે... તેથી નૈકમ શબ્દ બનવો

યદ્વા ‘નેકૈર્મનૈર્મિનોતિ મિમીતે વા નિરુક્તવિધિના વર્ણવિપર્યાયાનૈગમઃ’ इत्यपि व्युत्पत्तिरत्र ज्ञेया । अयमर्थः - समानानां भावः सामान्यं सत्तालक्षणं, नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्यस्वरूपा व्यावृत्त्याकारबुद्धिहेतवः विशेषाः, सामान्यविशेषोभयरूपं वृक्षत्व-गोत्व-गजत्वादिकमपान्तराल-सामान्यमुभयम् । एषां सामान्य-उभय-विशेषाणां ग्राहकाणि यानि सामान्योभयविशेषज्ञानानि तैर्यस्माद् मिनोति मिमीते वा ततो नैगमः, अत एव नैकमानः = नैकपरिच्छेदः किन्तु विचित्रपरिच्छेद इति । अस्य मतेन सामान्यं विशेषाश्च द्रव्याद् मिथश्च सर्वथा भिन्ना एव । अत्र यत् सामान्यं तद् द्रव्यं ये तु विशेषास्ते पर्यायाः, ततश्च द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयमताव-लम्ब्ययं नैगमः । तथापि स मिथ्यादृष्टिरेव, सामान्य-विशेषयोः स्वाधारात् परस्परं च कथञ्चिद्भेदेऽभ्युपगत एव सम्यग्दृष्टित्वसम्भवात् । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये -

जं सामन्नविसेसे परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्ने ।

मन्नइ अच्चंतमओ मिच्छद्विड्डी कणादोव्व ॥२१९४॥

જોઈએ. પણ વ્યુત્પત્તિના નિયમ અનુસાર વર્ણ બદલાવાથી ‘નૈગમ’ શબ્દ બને છે એ જાણવું. આનો ભાવાર્થ આવો છે. સમાન પદાર્થોનો ભાવ(=સમાનતા) એ સત્તારૂપ ‘સામાન્ય’ છે. નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલા અન્ત્યસ્વરૂપવાળા અને વ્યાવૃત્તિ આકારવાળી બુદ્ધિના કારણભૂત ‘વિશેષ’ હોય છે. તથા, વૃક્ષત્વ-ગોત્વ-ગજત્વાદિરૂપ અવાંતરસામાન્ય એ સામાન્ય-વિશેષોભયરૂપ ‘ઉભય’ છે. આ સામાન્ય-ઉભય અને વિશેષના ગ્રાહક જે સામાન્યજ્ઞાન-ઉભયજ્ઞાન અને વિશેષજ્ઞાન તેનાથી વસ્તુને જાણનાર હોવાથી ‘નૈગમ’ છે. એટલે જ એ એકમાન=એક પ્રકારના બોધવાળો નથી, પણ વિચિત્ર પ્રકારના (અનેક) પરિચ્છેદ=બોધવાળો છે. આ નૈગમનયના મતે સામાન્ય અને વિશેષ... એ બન્ને વસ્તુથી પણ સર્વથા ભિન્ન છે અને પરસ્પર પણ સર્વથા ભિન્ન છે. આમાં જે સામાન્ય છે તે દ્રવ્ય છે અને જે વિશેષ છે તે પર્યાયો છે. તેથી સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને જોનારો આ નૈગમનય દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક બન્ને નયનું અવલંબન કરનાર છે. છતાં પણ એ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષનો પોતાના આધારથી અને પરસ્પર કથંચિદ્ ભેદ (અને કથંચિદ્ અભેદ) માનવામાં જ સમ્યગ્દૃષ્ટિત્વ સંભવે છે. શ્રી વિશેષાવश्यकभाष्यમાં કહ્યું છે કે - સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર તથા વસ્તુથી જે અત્યંત ભિન્ન માને છે, માટે નૈગમનય કણાદની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ષડુલૂકે (વૈશેષિક દર્શને) બન્ને નય(=દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નય)ને અનુસરીને પોતાનું શાસ્ત્ર રચ્યું છે, છતાં

દોહિં વિ નઈહિં નીયં સત્થમુલૂણ તહ વિ મિચ્છત્તં ।

જં સવિસયપ્પહાણત્તણેણ અન્નોન્નનિરવેક્ખા ॥૨૧૯૫॥

અથાનેન સ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષોભયાભ્યુપગમે ક્ષણાદવદ્દુર્નયત્વં, શબલતદભ્યુપગમે ચ પ્રમાણત્વમેવ, યથાસ્થાનં પ્રત્યેકં ગૌણમુખ્યભાવેન તદુપગમે ચ સદ્ગ્રહવ્યવહારાન્યતરપ્રવેશઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, તૃતીયપક્ષાશ્રયણે દોષાભાવાત્, ન ચૈવમતિરિક્તનૈગમનયકલ્પનાનૈરર્થ-ક્યાપત્તિઃ, ક્વચિત્સદ્ગ્રહ-વ્યવહારસમાનવિષયત્વેઽપિ ક્વચિદેકસ્ય સત્ ઉભયગ્રહણોપયોગ-વ્યાવૃત્તત્વેન તદતિરેકાત્, અત એવ ન સંયોગેનાન્યથાસિદ્ધિઃ, પ્રત્યેકવિષયતાદ્વયાતિરિક્તસ્વતન્ત્ર-વિષયતાકત્વાદિતિ સમ્પ્રદાયઃ ॥૬॥ સદ્ગ્રહં લક્ષયતિ -

એ મિથ્યા જ છે, કારણ કે સ્વવિષયની પ્રધાનતાના કારણે બન્ને અન્યોન્ય નિરપેક્ષ છે.
॥૨૧૯૪-૯૫॥

શંકા - નૈગમનય જો બિલકુલ સ્વતંત્ર એવા સામાન્ય-વિશેષ બન્ને માનતો હોય તો ક્ષણાદની જેમ દુર્નય બની જશે, શબલ=પરસ્પર સંવલિત એવા તે બે માનતો હોય તો પ્રમાણ બની જશે, યથાયોગ્ય પ્રત્યેકને ગૌણ-મુખ્યભાવે માનતો હશે તો સંગ્રહ-વ્યવહારનયમાં જ અન્તર્ભૂત થઈ જશે. અર્થાત્ જ્યાં મુખ્યભાવે સામાન્યને માનતો હશે ત્યાં સંગ્રહનયમાં અને જ્યાં મુખ્યભાવે વિશેષને માનતો હશે ત્યાં વ્યવહારનયમાં એનો અન્તર્ભાવ થઈ જશે... એટલે સ્વતંત્ર સુનયરૂપ (અથવા નયરૂપ) નૈગમનય તો કોઈ રહેશે જ નહીં.

સમાધાન - ત્રીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

શંકા - પણ તો પછી સ્વતંત્ર નૈગમનય માનવાની કોઈ જરૂર નહીં રહે, કારણ કે બેમાં જ એનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે.

સમાધાન - કેટલીક બાબતોમાં નૈગમનય સંગ્રહ-વ્યવહારનયને સમાન વિષયક હોવાથી એમાં અન્તર્ભૂત થતો હોવા છતાં કેટલીક બાબતોમાં બન્નેના ગ્રહણરૂપ ઉપયોગના કારણે વ્યાવૃત્ત હોવાથી એ બેથી ભિન્ન છે. એટલે જ 'એ બેને ભેગા કરી દેવાથી નૈગમ નિરર્થક બની જશે' એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે બન્નેની એક-એકની વિષયતા... એમ બે વિષયતાથી ભિન્ન સ્વતંત્રવિષયતાવાળો નૈગમનય છે... આ પ્રમાણે સંપ્રદાય છે = પૂર્વાચાર્યોથી ચાલી આવેલી વાત છે. ॥૬॥ હવે સંગ્રહનયને જણાવે છે -

લોકસિદ્ધાન્વિશેષાન્યઃ સડ્ગૃહ્ણાતિ સ સડ્ગ્રહઃ ।

પરાપરૌ હિ તદ્વેદૌ શુદ્ધ્યશુદ્ધિસમાશ્રયૌ ॥૭॥

યોઽધ્યવસાયવિશેષો લોકસિદ્ધાનાપ્રાદીન્ વૃક્ષત્વેન સડ્ગૃહ્ણાતિ સ સડ્ગ્રહો નયઃ । તસ્ય હિ શુદ્ધ્યશુદ્ધ્યોઃ સમાશ્રયભૂતૌ પરસડ્ગ્રહોઽપરસડ્ગ્રહશ્ચેત્યેવં દ્વૌ ભેદૌ જ્ઞેયૌ ।

અમ્યમ્ભાવઃ-‘સંગહિય પિણ્ડઅત્થં સંગહવચનં સમાસઓ ભિંતિ’ ઇતિ સૂત્રે સડ્ગૃહીતમિતિ પરા-સર્વવ્યાપિકા જાતિઃ = સત્તાચ્ચમહાસામાન્યમિત્યર્થઃ, પિણ્ડતમિતિ = અપરા-દેશવ્યાપિકા જાતિઃ=દ્રવ્યત્વ-જીવત્વાદિસામાન્યમિત્યર્થઃ । તતશ્ચ સડ્ગૃહીતમેવાર્થઃ = મહાસામાન્યમેવાર્થો યસ્ય વચનસ્ય તત્ સડ્ગ્રહવચનમ્ । તથા પિણ્ડતમેવાર્થઃ = અપરસામાન્યમેવાર્થો યસ્ય વચનસ્ય તત્સડ્ગ્રહવચનમ્ । એવમ્ચ સામાન્યમાત્રાભ્યુપગમપ્રવર્ણકદેશબોધત્વં સંગ્રહનયત્વમિતિ લક્ષણં પ્રાપ્યતે । યસ્માત્ ‘સત્’ ઇત્યેવં ભણિતે ભુવનત્રયાન્તર્ગતે દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મલક્ષણે ધર્માધર્માસ્તિકાયાદિનિ વા સર્વત્ર વસ્તુનિ બુદ્ધિરનુપ્રવર્તતે । ન હિ તત્ કિમપિ વસ્ત્વસ્તિ યત્ ‘સત્’ ઇત્યુક્તે જ્ઞિગિતિ બુદ્ધૌ ન પ્રતિભાસતે । તસ્માત્ સર્વં સત્તામાત્રમેવ ! કિન્ચ ઘટઃ

ગાથાર્થ - લોકસિદ્ધ વિશેષોનો જે સંગ્રહ કરે છે તે સંગ્રહનય છે. શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના આશ્રયભૂત પર-અપરસંગ્રહ એ એના બે ભેદ છે.

જે ચોક્કસ અધ્યવસાય લોકસિદ્ધ આંબા વગેરેનો વૃક્ષ તરીકે સંગ્રહ કરે છે તે સંગ્રહનય છે. તેના બે ભેદ છે. શુદ્ધિવાળો એવો પરસંગ્રહનય અને અશુદ્ધિનો આશ્રય એવો અપરસંગ્રહનય.

અહીં આવો આશય છે - ‘સંગૃહીત અને પિંડિત એ જ છે અર્થ જેનો એવું વચન એ સંક્ષેપમાં સંગ્રહ વચન છે’ આવા સૂત્રમાં સંગૃહીત=પરા જાતિ=સત્તા નામનું મહાસામાન્ય. પિંડિત=અપરા જાતિ=દેશવ્યાપિકા જાતિ=દ્રવ્યત્વ-જીવત્વ વગેરે સામાન્ય. એટલે, સંગૃહીત= મહાસામાન્ય એ જ છે અર્થ જેનો તે સંગ્રહવચન... એમ પિંડિત=અપરસામાન્ય... એ જ છે અર્થ જે વચનનો તે સંગ્રહવચન... આમ, સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ કરવામાં કુશળ એવો વસ્તુના એકદેશનો બોધ એ સંગ્રહનય... આવું લક્ષણ મળે છે.

જ્યારે ‘સત્’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે ત્રણે ભુવનમાં રહેલ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ સ્વરૂપ કે ધર્મ-અધર્માસ્તિકાયાદિસ્વરૂપ બધી વસ્તુ બુદ્ધિનો વિષય બને છે. એવી કોઈ વસ્તુ છે નહીં કે જે ‘સત્’ એવું કહે છે તે તૂટી બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત ન થાય. તેથી વિશ્વની સર્વ ચીજો સત્તામાત્ર રૂપ જ છે. વળી ‘ઘટ’ આ સત્તા કરતાં ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?

સત્તાતો ભિન્નોઽભિન્નો વા ? યદ્યભિન્નસ્તર્હિ સત્તામાત્રમેવાસૌ, અથ ભિન્નસ્તર્હિ નાસ્ત્યેવાસૌ, સત્તાતોઽન્યત્વાત્, ખરવિષાણવદિતિ । एवं पटादयोऽपि प्रत्येकं वाच्याः । अतः सर्वमेव घट-पटादिकं वस्तु सत्तामात्रमेव । अतोऽयं नयो घट-पटादिकं सर्वं सत्त्वेनैवाध्यवस्यति । अयं परः सङ्ग्रहो ज्ञेयः, सत्तालक्षणमहासामान्यग्राहित्वात् ।

તથા, વનસ્પતિરિત્યુક્તે ચૂતગુલ્માદિકે સર્વત્રાવિશેષેણ બુદ્ધિરુપજાયતે । અત આમ્રગુલ્માદયઃ સર્વે વનસ્પતિસામાન્યમેવ, ન વનસ્પતિવિશેષાઃ । એવમેવ 'ગૌઃ' ઇત્યુક્તે શાબલેય-ધાવલેયાદિકે સર્વત્ર ગવિ પ્રત્યયો જાયતે, અતઃ શાબલેયાદયો ગોસામાન્યમેવ, ન તુ ગોવિશેષાઃ । અયમ્ભાવઃ - વનસ્પતિવિશેષત્વેનાભિપ્રેત આમ્રાદિર્વનસ્પતિસામાન્યાદ્ ભિન્નો વાઽભિન્નો વા ? ભિન્નશ્ચેદ્ ? નાસ્ત્યેવાસૌ, સામાન્યબહિર્ભૂતત્વાત્, ખરપુષ્પવત્ । અથાભિન્નસ્તર્હિ વનસ્પતિસામાન્ય-મેવાસૌ । એતચ્ચાપરસામાન્યમ્ । એવમેવ ગોત્વ-ઘટત્વાદયો દ્રવ્યત્વ-જીવત્વાદયશ્ચાપરસામાન્યમ્ । તતશ્ચ સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યત્વેનાધ્યવસ્યન્ સઙ્ગ્રહોઽપરસઙ્ગ્રહઃ । એવમેવ સર્વાન્ ઘટાન્ ઘટત્વેનાધ્યવસ્યન્ સઙ્ગ્રહોઽપરસઙ્ગ્રહઃ । ઇત્યજ્ઞ સઙ્ગ્રહસ્ય દ્વૌ ભેદૌ કથિતૌ- મહાસામાન્ય-

જો અભિન્ન છે તો એ સત્તામાત્રરૂપ જ છે. જો ભિન્ન છે, તો છે જ નહીં, કારણ કે સત્તાથી ભિન્ન છે, જેમકે ગધેડાનું શિંગડું. આ જ રીતે પટ વગેરે પણ બધા પદાર્થો જાણવા. આમ ઘટ-પટાદિ બધી વસ્તુ સત્તામાત્ર જ છે. તેથી આ નય ઘટ-પટાદિ સર્વને 'સત્' રૂપે જ જાણે છે. આ પરસંગ્રહ છે, કારણ કે સત્તાત્મક મહાસામાન્યનો ગ્રાહક છે.

તથા, 'વનસ્પતિ' એમ બોલતાં આંબો-ગુલ્મ વગેરે બધા જ સમાન રીતે બુદ્ધિના વિષય બને છે. માટે આંબો-ગુલ્મ વગેરે બધા વનસ્પતિસામાન્યરૂપ જ છે, નહીં કે વનસ્પતિવિશેષરૂપ. એ જ રીતે 'ગાય' એમ કહેવાથી શાબલેય-ધાવલેય વગેરે બધી ગાયોમાં બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. માટે શાબલેય વગેરે ગોસામાન્ય જ છે, નહીં કે ગોવિશેષ. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - વનસ્પતિવિશેષ તરીકે અભિપ્રેત આંબા વગેરે વૃક્ષો વનસ્પતિસામાન્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન છે તો એ અસત્ જ છે, કારણ કે સામાન્યરહિત છે, જેમકે ખપુષ્પ. જો અભિન્ન છે, તો એ વનસ્પતિસામાન્ય જ છે. આ અપરસામાન્ય છે. આ જ રીતે ગોત્વ-ઘટત્વ વગેરે કે દ્રવ્યત્વ-જીવત્વ વગેરે પણ અપરસામાન્ય છે. તેથી બધા દ્રવ્યોનો 'દ્રવ્ય' તરીકે સંગ્રહ કરનાર સંગ્રહ નય એ અપરસંગ્રહ છે. એ જ રીતે બધા ઘટોનો 'ઘટ' તરીકે સંગ્રહ કરનાર સંગ્રહ એ

(=પરસામાન્ય)ગ્રાહી પર: સડ્ગ્રહ:, અવાન્તરસામાન્ય(=અપરસામાન્ય)ગ્રાહી ચાપર: સડ્ગ્રહ: । સિદ્ધાન્તે જીવશ્ચેતનત્વેનૈક:, ત્રસ-સ્થાવરત્વાભ્યાં દ્વિવિધ:, પુંવેદાદિવેદૈસ્ત્રિવિધ:, દેવાદિગતિ-ભેદૈશ્ચતુર્વિધ:, એકેન્દ્રિયાદિજાતિભેદૈ: પञ्चવિધ:, પૃથ્વીકાયાદિકાયભેદૈ: षड्विध:, इत्येवं જીવગોચરા યે સડ્ગ્રહપ્રકારા ઉદીરિતાસ્તેઽસ્યાપરસડ્ગ્રહનયસ્યાવાન્તરભેદૈરવગન્તવ્યા: ।

અત્ર પર: સડ્ગ્રહ: શુદ્ધ:, અપરશ્ચાશુદ્ધ: । તથા વ્યવહારસંમતાનુપચારાનસૌ નૈવ મન્યતે, એવં વિશેષાંશ્ચ નૈવ મન્યતે । અત એવ ચ વ્યવહારવિષયાપેક્ષયા સ્વવિષયં શુદ્ધં મન્યમાન: સ વ્યવહારાપેક્ષયા શુદ્ધ: કથ્યતે । તથા યતોઽસાવુપચારાન્ ન મન્યતેઽત: કારણે કાર્યમુપચર્ય વ્યવહારેણ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદાવપિ યથા પ્રસ્થકત્વં મન્યતે ન તથાઽનેન

અપરસંગ્રહ છે. આમ સંગ્રહનયના બે ભેદ કહ્યા-મહાસામાન્ય (=પરસામાન્ય) ગ્રાહી પરસંગ્રહનય છે. અવાન્તરસામાન્યગ્રાહી (=અપરસામાન્યગ્રાહી) અપરસંગ્રહનય કહેલો છે. સિદ્ધાન્તમાં 'જીવ ચેતનરૂપે એક જ છે, ત્રસ-સ્થાવરરૂપે દ્વિવિધ છે, પુરુષવેદ વગેરે વેદોના કારણે ત્રિવિધ છે, દેવાદિગતિભેદે ચતુર્વિધ છે, એકેન્દ્રિયાદિ જાતિભેદે પંચવિધ છે. પૃથ્વીકાયાદિ કાયભેદે षड्विध છે... આવા બધા જીવ અંગે જે જુદા-જુદા સંગ્રહો દર્શાવેલા છે તે બધા આ અપરસંગ્રહના અવાન્તરભેદરૂપે જાણવા.

આમાં પરસંગ્રહ શુદ્ધ છે અને અપરસંગ્રહ અશુદ્ધ છે. વળી, વ્યવહારનયને માન્ય ઉપચારોને આ સ્વીકારતો નથી. [સંગ્રહનયને સિંહ તરીકે બધા સિંહ એક જ છે. મનુષ્ય તરીકે બધા મનુષ્ય એક જ છે. હવે, જો આ માણવક નામના માણસને એના સિંહસદૃશ સ્વભાવના કારણે સિંહ તરીકે સ્વીકારે તો સિંહ અને માણસનો અભેદ થઈ જવાથી બધા જ માણસોને સિંહ કહેવા પડે, જે કોઈને માન્ય નથી, કારણ કે માણસો તો ઘણા બકરી જેવા સાવ કાયર-બીકણ અને નમાલા પણ સંભવે છે. પરંતુ વ્યવહારનયને તો બધા મનુષ્યો મનુષ્યવિશેષરૂપે અલગ-અલગ જ છે એટલે માણવકને સદૃશસ્વભાવના કારણે સિંહ કહેવામાં બીજા માનવો કાંઈ સિંહ બની જતા નથી... માટે એ ઉપચારને સ્વીકારે છે.]

વળી, સંગ્રહનય વિશેષોને પણ માનતો નથી. આમ ઉપચાર અને વિશેષને ન માનતો હોવાથી સંગ્રહનય, વ્યવહારનયના વિષય કરતાં પોતાના વિષયને શુદ્ધ માને છે અને તેથી એ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ કહેવાય છે. તથા, એ ઉપચારને માનતો ન હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને વ્યવહારનય વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠ વગેરેને પણ જેમ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે, તેમ આ સંગ્રહનય સ્વીકારતો નથી. આના

મન્યતે । અસ્ય મતેન તુ ચિતો મિતસ્તથા મેયારૂઢ એવ પ્રસ્થકઃ । અત્ર ચિતઃ=આસાદિત-પ્રસ્થકપર્યાયઃ, મિતઃ = આકુટ્ટિતનામા, મેયારૂઢઃ = ધાન્યવિશેષં મેયમારૂઢઃ । અત્ર દૃષ્ટાન્તેઽસૌ કાર્યાકરણકાલે પ્રસ્થકં નાઙ્ગીકુરુતેઽતો મેયારૂઢમેવ પ્રસ્થકં સ્વીકુરુતે । તથા વસતિદૃષ્ટાન્તે ‘સંસ્તારકારૂઢ એવ વસતિ’ ઇત્યયં બ્રૂતે, અન્યત્ર વાસાર્થસ્યૈવાઘટમાનત્વાત્ ॥૭॥ ઉક્તઃ સામાન્યગ્રાહી સઙ્ગ્રહઃ, અધુના સામાન્યપ્રતિપક્ષભૂતાનાં વિશેષાણાં ગ્રાહકો વ્યવહારનયઃ કથ્યતે -

લૌકિકં વ્યવહારં યોઽનુસરતિ વિશેષવિત્ ।

સ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારકઃ ॥૮॥

વિશેષવિત્ ઉપચારપ્રાયઃ = ઉપચારબહુલો વિસ્તૃતાર્થો યો લૌકિકં વ્યવહારમનુસરતિ સ વ્યવહારકઃ = વ્યવહારનયો જ્ઞેય ઇત્યર્થઃ । ‘વચ્ચઙ્ વિણિચ્છિઙ્ અત્થં વવહારો સવ્વદવ્વેસુ’

મતે તો જે ચિત-મિત અને મેયારૂઢ હોય એ જ પ્રસ્થક છે. એમાં ચિત એટલે જે પ્રસ્થકરૂપે નિષ્પન્ન થઈ ગયેલ હોય તે. મિત એટલે જેના પર ‘પ્રસ્થક એવા અક્ષરો નામ તરીકે કોતરાઈ ગયેલા હોય તે અને મેયારૂઢ એટલે જે ધાન્ય માપવાનું હોય તે માપવા માટે ભરેલું હોય તે. આ પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્તમાં આ સંગ્રહનય કાર્ય જ્યારે ન કરાતું હોય એ કાળે ‘પ્રસ્થક’ માનતો નથી, તેથી મેયારૂઢ પ્રસ્થકને જ એ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે. (આમાં આવું કારણ પણ વિચારી શકાય છે કે - લોકમાં જેમ કાષ્ઠઘટિત માપવાનું સાધન ‘પ્રસ્થક’ કહેવાય છે એમ એનાથી મપાયેલ ધાન્ય પણ ‘પ્રસ્થક’ કહેવાય છે... ‘આ એક પ્રસ્થક છે’ વગેરે ઉલ્લેખ લોકમાં થાય જ છે. આ બન્નેને સ્વતંત્ર પ્રસ્થક માનવામાં બે પ્રસ્થકવિશેષ થઈ જાય જે સંગ્રહને માન્ય નથી. એટલે બન્નેનો એક જ પ્રસ્થક તરીકે સંગ્રહ કરવા માટે એ મેયારૂઢ માનને જ પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારે છે.) તથા વસતિના દૃષ્ટાન્તમાં દેવદત્તાદિ સંથારામાં આરૂઢ થયા હોય ત્યારે ‘એ વસે છે’ એમ કહે છે, કારણ કે આ સિવાય ઘર-ઓરડા વગેરેમાં ‘વસવું’ અર્થ ઘટી શકતો નથી. ॥૭॥ આમ સામાન્યનો ગ્રાહક સંગ્રહનય કલ્પો. હવે સામાન્યના પ્રતિપક્ષભૂત વિશેષોનો ગ્રાહક એવો વ્યવહારનય કહવાય છે.

ગાથાર્થ - જે લૌકિક વ્યવહારને અનુસરે છે, વિશેષને જાણે છે, ઉપચારબહુલ છે અને વિસ્તૃતાર્થ છે તે વ્યવહારનય જાણવો.

વિવેચન - ‘વચ્ચઙ્ વિણિચ્છિઙ્ અત્થં વવહારો સવ્વદવ્વેસુ’ એવા આવશ્યકનિર્યુક્તિના

ત્તિનિર્યુક્તિવચનાદ 'વ્યવહારનયો વિશેષાન્ વેત્તિ, ન તુ સામાન્યમિત્યર્થઃ પ્રાપ્યતે। અયમ્ભાવઃ -વ્યવહારનયઃ સર્વદ્રવ્યેષુ વિનિશ્ચિતાર્થ = વિચાર્ય નિશ્ચિતો યોઽર્થસ્તં મન્યતે । સ ચ વિચાર એવં પ્રવર્તતે - 'સત્' ઇતિ ભણિતે ઘટ-પટાદિવિશેષા એવ પ્રતીયન્તે, અર્થક્રિયાકારિણામેવ સત્ત્વાત્, ઘટપટાદિવિશેષાણામેવ ચાર્થક્રિયાકારિત્વાત્ । જલાહરણાદૌ ઘટાદિવિશેષ એવોપયુજ્યતે, ન તુ ઘટત્વાદિસામાન્યમ્ । વ્રણપિણ્ડીપ્રદાનાદયો નિમ્બપત્રાદિવનસ્પતિવિશેષૈરેવ ક્રિયન્તે, ન તુ વનસ્પતિસામાન્યેનેતિ । કિञ્ચ 'ગાં બધાન' ઇત્યુક્તે ન હિ કશ્ચિદ્ભોત્વં બદ્ધમધ્યવસ્યતિ, અપિ તુ ગોવિશેષમેવ । અતો વિશેષા એવ સન્તિ । સામાન્યં તુ નાસ્ત્યેવ, ઉપલબ્ધિલક્ષણ-પ્રાપ્તત્વેઽપ્યનુલબ્ધેઃ, ખપુષ્પવત્ । તથા સામાન્યં વિશેષેભ્યોઽન્યત્ ? અનન્યદ્વા ? યદ્યનન્યત્ તર્હિ વિશેષમાત્રમેવ, અથાન્યત્, તર્હિ નાસ્ત્યેવ, નિર્વિશેષત્વાત્, ખપુષ્પવત્ । અત એવામ્ર-નિમ્બ-જમ્બૂપ્રભૃતિવિશેષેભ્યોઽન્યઃ કોઽપિ વનસ્પતિર્નાસ્ત્યેવ યઃ સામાન્યત્વેન ગીયેત । યસ્ત્વામ્ર-નિમ્બાદિયાવદ્વિશેષેભ્યો ભિન્નઃ સોઽવનસ્પતિરેવ, ઘટાદિવદ્ ।

વચનપરથી 'વ્યવહારનય વિશેષોને જાણે છે, નહીં કે સામાન્યને' એવો અર્થ મળે છે. તે આ રીતે - વ્યવહારનય સર્વવસ્તુઓ અંગે વિનિશ્ચિતાર્થને = વિચારીને નિશ્ચિત થયેલો જે અર્થ હોય તેને માને છે. એમાં વિચાર આ રીતે ચાલે છે - 'સત્' આ રીતે જ્યારે બોલાય છે ત્યારે એના અર્થ તરીકે ઘટ-પટ વગેરે રૂપ વિશેષ જ જણાય છે; કારણ કે જે અર્થક્રિયાકારી હોય તે જ 'સત્' હોય છે અને અર્થક્રિયાકારિત્વ તો ઘટ-પટાદિરૂપવિશેષમાં જ હોય છે. તે પણ એટલા માટે કે જળાહરણાદિમાં ઘટવગેરેરૂપ વિશેષ જ વપરાય છે, નહીં કે ઘટત્વાદિરૂપસામાન્ય. એમ ધા રૂઝવવા માટે દવા ભરવાની હોય તો નિમ્બપત્ર વગેરે રૂપ વનસ્પતિવિશેષનો જ લેપ કરાય છે, નહીં કે વનસ્પતિસામાન્યનો. તથા, 'ગાયને બાંધ' આ પ્રમાણે કહેવા પર કોઈપણ સેવક ગોત્વને બાંધવાનું સમજતો નથી, પણ ગાયવિશેષને જ બાંધવાનું સમજે છે. માટે વિશેષો જ છે, સામાન્ય તો છે જ નહીં, કારણ કે 'અહીં સામાન્ય છે' એવો નિશ્ચય કરવાની સામગ્રી હોવા છતાં એનો નિશ્ચય ક્યારેય થતો નથી, જેમકે ખપુષ્પનો. તથા, સામાન્ય વિશેષ કરતાં ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન છે, તો વિશેષરૂપ જ છે. જો ભિન્ન છે, તો નથી જ, કારણ કે વિશેષશૂન્ય છે, જેમકે ખપુષ્પ. એટલે જ આંબો-લીમડો-જાંબુ વગેરે રૂપ વિશેષોથી ભિન્ન કોઈપણ વનસ્પતિ છે જ નહીં જેને સામાન્ય તરીકે કહી શકાય. જે આમ્ર-નિમ્બાદિ જેટલા વિશેષો છે તે બધાથી ભિન્ન હોય તે અવનસ્પતિ જ હોય, જેમકે ઘડો.

ન ચ સામાન્યાનભ્યુપગમેऽનુગતત્વવ્યવહારાનુપપત્તિરિતિ શઙ્કનીયં, શબ્દાનુગમાદેવ તદ્વ્યવહારસ્યોપપત્તિસમ્ભવાત્, કારણત્વાદાવિત્થમેવાભ્યુપગમાત્ ।

इत्थञ्च सामान्यानभ्युपगमाद् 'विशेषेणावह्रियते = निराक्रियते सामान्यमनेनेति व्यवहारः' इत्येवं 'व्यवहार'पदनिरुक्तिरप्युपपद्यते ।

તથા 'અસૌ ગિરિર્દહ્યતે' 'અસાવધ્વા યાતિ' 'કુણ્ડિકા શ્રવતિ' ઇત્યાદય ઉપચારા યતોઽસ્મિન્નયે બાહુલ્યેનોપલભ્યન્તેઽતોઽસૌ વ્યવહારનય ઉપચારબહુલઃ । નનુ 'ગઙ્ગાયાં ઘોષઃ' ઇત્યસ્મિંલ્લાક્ષણિકે પ્રયોગે યથા ગઙ્ગાપદસ્ય ગઙ્ગાતીરે લક્ષણા શૈત્યપાવનત્વાદિપ્રતીતિશ્ચ પ્રયોજનં, તથૈતેષુ લાક્ષણિકેષુ પ્રયોગેષુ કસ્ય પદસ્ય કસ્મિંલ્લક્ષણા કિञ્ચ પ્રયોજનમ્ ? શૃણુ - 'અસૌ ગિરિર્દહ્યતે' ઇત્યત્ર 'ગિરિ'પદસ્ય ગિરિસ્થતૃણાદૌ લક્ષણા, ભૂયો દગ્ધત્વપ્રતીતિઃ પ્રયોજનમ્ ।

“સામાન્યને જો નહીં માનશો તો અનુગતવ્યવહાર શી રીતે કરશો ?” આવી શંકા ન કરવી, શબ્દની સમાનતાથી જ એ વ્યવહાર થઈ શકવાની સંભાવના છે. (અર્થાત્ જેમ એક ઘડાને જણાવવા માટે ઘૂઅટ્અ... આ વર્ણાવલીઘટિત ‘ઘટ’ શબ્દ બોલાય છે એ જ રીતે અન્ય ઘડાને જણાવવા માટે પણ એ જ વર્ણાવલીઘટિત ‘ઘટ’ શબ્દ વપરાય છે. માટે એ બન્ને અંગે એક સમાન ‘આ ઘડો છે’ એવી બુદ્ધિ અને વ્યવહાર થાય છે. એટલે આવી અનુગત (= એકસમાન) બુદ્ધિ અને વ્યવહારને ઘટાવવા માટે પણ સામાન્ય માનવાની જરૂર નથી.) (‘આવું અન્યત્ર ક્યાંય થાય છે ?’ આવા સંભવિત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા-) કારણતા વગેરેમાં આવું જ મનાયેલું છે. અર્થાત્ કારણતા એ જાતિ તરીકે માન્ય ન હોવા છતાં ‘આ કારણ છે’ ‘આ કારણ છે’ એવો અનુગતવ્યવહાર શબ્દાનુગમથી થાય છે - એમ મનાયેલું જ છે. આમ, સામાન્યનો અનભ્યુપગમ = અસ્વીકાર હોવાથી, “વિ + અવહરણ = વિશેષ માનવા દ્વારા સામાન્યનું અવહરણ = નિરાકરણ જેનાથી થાય છે તે વ્યવહાર” આવી ‘વ્યવહાર’ પદની વ્યુત્પત્તિ પણ સંગત ઠરે છે.

તથા, ‘આ પર્વત બળે છે’ ‘આ માર્ગ જાય છે’ ‘કૂંડું ઝરે છે’ આવા બધા ઉપચાર પણ આ નય બહુલતાએ = પ્રચુરતાએ માને છે, માટે એ ઉપચારબહુલ છે.

પ્રશ્ન - ‘ગંગાયાં ઘોષઃ’ એવા આ લાક્ષણિક પ્રયોગમાં જેમ ગંગા પદની ‘ગંગાતીરમાં’ લક્ષણા છે અને ઘોષમાં ગંગાનદી જેવી શીતલતા-પાવનતાની પ્રતીતિ એ પ્રયોજન છે, તેમ આ લાક્ષણિકપ્રયોગોમાં કયા પદની શામાં લક્ષણા છે ? અને શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર - સાંભળો. ‘આ પર્વત બળે છે’ આવા ઉપચારમાં ‘ગિરિ’ શબ્દની પર્વત

‘असावध्वा याति’ इत्यत्राध्वपदस्याध्वनि गच्छति पुरुषसमुदाये लक्षणा, नैरन्तर्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । ‘कुण्डिका श्रवति’ इत्यत्र कुण्डिकापदस्य कुण्डिकास्थजले लक्षणा, अनिबिडत्वप्रतीतिः प्रयोजनम् ।

यतश्चासौ नय उपचारबहुलो विशेषग्राही चातः स विस्तृतार्थः, गङ्गाप्रवाहवद् गङ्गातीरस्याप्यस्य नयस्य गङ्गापदार्थत्वेन संमतत्वात्, विशेषणामनेकत्वाच्च ।

तथा, लोकव्यवहारानुसारित्वाच्चास्य ‘व्यवहारनयः’ इति नामोपपद्यते । लोकव्यवहारानुसारित्वञ्चैवं ज्ञेयम् । वस्तुतः पञ्चवर्णावयवारब्धशरीरत्वेन यः पञ्चवर्णवांस्तस्मिन् भ्रमरे ‘कृष्णो भ्रमरः’ इत्येवं श्यामत्वादेरेव विनिश्चयादेष लौकिकः । यथा हि लोको निश्चयतः पञ्चवर्णेऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमेवाङ्गीकरोति तथाऽयमपीत्यस्य लौकिकसमत्वम् । अत एव तत्त्वार्थभाष्ये ‘लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः’ इत्येवमुक्तम् । न च

पर रહેલ તૃણ વગેરેમાં લક્ષણ છે, અને ‘પુષ્કળ બળી ગયું છે’ એવી પ્રતીતિ કરાવવી એ પ્રયોજન છે. (‘ઘાસ બળે છે’ એમ જ બોલવામાં આવે તો એકભાગનું થોડું ઘાસ બળ્યું છે એવો જ સાંભળનારને ભાસ થવાની સંભાવના છે.) ‘આ માર્ગ જાય છે’ આવા પ્રયોગમાં અધ્વા=માર્ગપદની માર્ગ પર જનારા મુસાફરોમાં લક્ષણ છે. નિરંતરતાની પ્રતીતિ એ પ્રયોજન છે. (‘મુસાફરો જાય છે’ એમ જ બોલવામાં ક્યારેક અધવચ્ચે પ્રવાસ અટકી જાય... કે ટૂકડે-ટૂકડે પ્રવાસ થાય એવું પણ ભાસી શકે. ‘માર્ગ જાય છે’ એવું સાંભળવાથી નિરંતર પ્રવાસ જણાય છે.) તથા, ‘કુંડું ઝરે છે’ માં ‘કુંડું’ પદની કુંડાંમાં રહેલા જળમાં લક્ષણ છે, અને કુંડું નિબિડ નથી, (છિદ્રાળુ છે) એવી પ્રતીતિ કરાવવી એ પ્રયોજન છે.

વળી આ નય ઉપચારબહુલ હોવાના કારણે તથા વિશેષગ્રાહી હોવાના કારણે વિસ્તૃતાર્થ છે. ગંગાપ્રવાહની જેમ ગંગાતીર પણ આ નયને ‘ગંગા’પદના અર્થ તરીકે સંમત છે, તેમજ વિશેષો અનેક હોય છે. માટે આ નય વિસ્તૃતાર્થ છે.

તથા, લોકવ્યવહારને અનુસરનારો હોવાથી આ નયનું ‘વ્યવહારનય’ એવું નામ સંગત છે. લોકવ્યવહારનું અનુસરણ આ રીતે જાણવું - જે વસ્તુતઃ પાંચે વર્ણના અવયવોથી બનેલા શરીરવાળો હોવાના કારણે પાંચે વર્ણવાળો છે તે ભમરા અંગે આ વ્યવહારનય ‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ એ પ્રમાણે કાળાશનો જ વિનિશ્ચય કરે છે, માટે એ લૌકિક છે. લોક પણ નિશ્ચયથી પાંચવર્ણ ધરાવનાર ભમરાને કાળો જ માને છે. એ જ રીતે આ પણ માનતો હોવાથી એ લૌકિકસમ છે. એટલે જ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ‘લૌકિકસમ,

‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ इत्यत्र विद्यमानेतरशुक्लादिवर्णप्रतिषेधाद् भ्रान्तत्वं, तत्प्रतिषेधेऽतात्पर्यात् । ननु यदि शुक्लादिप्रतिषेधतात्पर्यं नास्ति, तर्हि कृष्णवत् कुतस्तस्य नोल्लेख इति चेत् ? अनुद्भूतत्वेनाविवक्षणादिति गृहाण । ननु तत्र शुक्लादिप्रतिषेध एव तात्पर्यं, नत्वविवक्षामात्रमेव, ‘भ्रमरः शुक्लो न वा ?’ इति प्रश्ने ‘नैव शुक्लः’ इत्यस्यैवोत्तरस्य लोकेन दीयमानत्वात्, अन्यथा ‘एकविशेषविधानस्यान्यविशेषनिषेधपरत्वं’ इति न्यायभङ्गापत्तेश्चेति चेत् ? सत्यं, लोकविषयीभूतेष्वेव वर्णादिषु लोकस्य जिज्ञासा-व्यवहारश्च भवति । लोकविषयीभूतत्वञ्च यत उद्भूतवर्णादीनामेवातो लोकव्यवहारे यौ विधिनिषेधौ प्रवर्तेते तावुद्भूतवर्णादिविषयावैवेति

ઉપચારપ્રાય અને વિસ્તૃતાર્થ એ વ્યવહારનય છે,’ એમ કહ્યું છે.

શંકા - ‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ માં વિદ્યમાન એવા ઈતરશુક્લાદિવર્ણનો નિષેધ થતો હોવાથી એ ભ્રાન્ત બની જશે. (ભમરાને કાળો કહો એટલે ‘એ સફેદ નથી’ વગેરે પ્રતીતિ થઈ જાય છે. - તે પણ ‘સર્વ વાક્યં સાવધારણં ભવતિ’ ન્યાયે... માટે આ જ્ઞાન ભ્રમાત્મક છે.)

સમાધાન - ‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ આવું જે કહેવાય છે એમાં શુક્લાદિવર્ણનો નિષેધ કરવાનું તાત્પર્ય ન હોવાથી એ ભ્રમાત્મક નથી.

શંકા - જો શુક્લાદિનો નિષેધ કરવાનું તાત્પર્ય નથી તો કૃષ્ણવર્ણની જેમ એનો પણ કેમ ઉલ્લેખ થતો નથી ?

સમાધાન - કૃષ્ણવર્ણ ઉદ્ભૂત હોય છે. શુક્લાદિવર્ણો અનુદ્ભૂત હોય છે. અનુદ્ભૂત હોવાથી એની અવિવક્ષા હોવાના કારણે એનો ઉલ્લેખ થતો નથી.

શંકા - ત્યાં શુક્લાદિનો નિષેધ કરવાનું જ તાત્પર્ય છે, નહીં કે માત્ર અવિવક્ષા. એટલે જ ‘ભમરો શુક્લ હોય છે કે નહીં ?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ‘શુક્લ ન જ હોય’ એવો જ જવાબ લોકદ્વારા અપાય છે. વળી કૃષ્ણવર્ણ કે જે એક વર્ણવિશેષ છે, તેનું વિધાન હોવા છતાં શુક્લાદિ અન્ય વર્ણવિશેષનો નિષેધ નહીં માનો તો ‘એક વિશેષનું વિધાન બીજા વિશેષના નિષેધને જણાવવામાં તત્પર હોય છે’ એવા નિયમનો ભંગ થઈ જશે.

સમાધાન - તમારી વાત બરાબર છે. લોકનો વિષય બનનાર વર્ણ વગેરે અંગે જ લોકને જિજ્ઞાસા અને વ્યવહાર હોય છે. જે વર્ણાદિ લોકના વિષય બનતા નથી એના લોકને જિજ્ઞાસા-વ્યવહાર વગેરે સંભવે જ શી રીતે ? અને લોકનો વિષય તો ઉદ્ભૂતવર્ણ વગેરે જ બને છે. માટે લોકવ્યવહારમાં જે વિધાન કે નિષેધ થાય છે તે ઉદ્ભૂતવર્ણાદિના

‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ इति वचनेनोद्भूतकृष्णस्यैव विधानं, उद्भूतशुक्लादीनामेव च निषेधः, ‘भ्रमरो नैव शुक्लः’ इति वचनेन चोद्भूतशुक्लवर्णस्यैव निषेधः, ततश्च काऽनुपपत्तिः? का वक्त-
नियमभङ्गापत्तिः ?

ननु ‘भ्रमरो बादरस्कन्धतया पञ्चवर्णो भवति’ इति जानान आगमज्ञो यदि ‘कृष्णो भ्रमरः’ इति वक्ति, तदा तस्य तद्वाक्यस्यासत्यत्वापत्तिरिति चेत् ? न, लोकव्यवहारानुकूल-
विवक्षाप्रयुक्तत्वेन भावसत्यत्वात् । आगमानुसन्धानवेलायां तु स ‘पञ्चवर्णो भ्रमरः’ इत्येव
वक्ति, तदपि वाक्यं सत्यमेव, केवलं निश्चयतः; न तु व्यवहारतः; लोकव्यवहाराननुकूलत्वात् ।
परंतु यदि कश्चित् ‘पीतो भ्रमरः’ इत्येवं वक्ति, तदा तद्वाक्यं न व्यवहारतो भावसत्यं,
भ्रमर उद्भूतपीतवर्णाभावेन लोकव्यवहाराननुकूलत्वात्, नापि निश्चयतः; विद्यमानानामपि शुक्ल-
वर्णादीनां एकविशेषविधिनिषेधौ...इत्यादिन्यायेन निषेधकत्वादित्यसत्यमेव तद् ज्ञेयम् ।

જ. તેથી ‘કૃષ્ણોભ્રમરઃ’ એવા વચનથી ઉદ્ભૂતકૃષ્ણનું જ વિધાન થાય છે, અને ઉદ્ભૂતશુક્લાદિનો જ નિષેધ થાય છે. એમ, ‘ભ્રમરો સફેદ નથી જ હોતો’ એવા વચનથી ઉદ્ભૂતશુક્લનો જ નિષેધ થાય છે. પણ શું અસંગતિ છે ? કે શું કહેલા નિયમનો ભંગ થવાની આપત્તિ છે ?

શંકા - ‘ભ્રમરો બાદરસ્કંધરૂપ હોવાથી પાંચવર્ણવાળો હોય છે’ આ વાત આગમનો જાણકાર જાણતો હોય છે. એટલે એ જો ‘કૃષ્ણો ભ્રમરઃ’ એમ બોલે તો એનું એ વાક્ય અસત્ય બની જશે.

સમાધાન - ના, કારણ કે લોકવ્યવહારને અનુકૂળ વિવક્ષાથી બોલાયેલ હોવાથી આ વાક્ય ભાવસત્યરૂપ છે અને જ્યારે આગમનું અનુસન્ધાન હોય છે ત્યારે તો એ પણ ‘પંચવર્ણો ભ્રમરઃ’ એમ જ કહે છે. એ વાક્ય પણ સત્ય જ છે, હા, નિશ્ચયથી, નહીં કે વ્યવહારથી, કારણ કે લોકવ્યવહારને અનુસરનાર નથી. પરંતુ જો કોઈ ‘પીતો ભ્રમરઃ’ એમ કહે તો એ વાક્ય વ્યવહારથી ભાવસત્ય નથી, કારણ કે ભ્રમરામાં ઉદ્ભૂત પીળો વર્ણ ન હોવાથી આવો વાક્યપ્રયોગ લોકવ્યવહારને અનુકૂળ નથી (અર્થાત્ એ લોકને નજરમાં રાખીને બોલાયેલ નથી). વળી એ નિશ્ચયથી પણ ભાવસત્ય નથી, કારણ કે વિદ્યમાન એવા પણ શુક્લાદિ વર્ણનો, એ ‘એકવિશેષના વિધિ-નિષેધ તદન્યના નિષેધવિધિમાં પરિણમે છે’ એ ન્યાયે નિષેધ કરનાર હોવાથી આગમને નજરમાં રાખીને પણ બોલાયેલ નથી. માટે એ અસત્ય જ જાણવો.

અથ 'કૃષ્ણો ભ્રમરઃ' ઇતિ વાક્યવત્ 'પદ્મવર્ણો ભ્રમરઃ' ઇતિ વાક્યમપિ કથં ન વ્યવહારનયાનુરોધિ ? તસ્યાપિ લોકવ્યવહારાનુકૂલત્વાત્, વ્યુત્પન્નલોકાનામાગમબોધિતાર્થેઽપિ વ્યવહારદર્શનાદિતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય લોકબાધિતાર્થબોધકતયા લોકવ્યવહારાનુકૂલત્વાત્ । નન્વેવં તુ 'આત્મા ન રૂપવાન્' ઇત્યાદિ વાક્યસ્યાપ્યવ્યવહારકત્વાપત્તિઃ, આત્મગૌરત્વાદિબોધક-લોકપ્રમાણબાધિતાર્થબોધકત્વાત્ । ન ચ 'આત્મા ગૌરઃ' 'આત્મા કાલઃ' ઇત્યાદિ પ્રતીતેલોકસ્ય કદાચિદપ્યસમ્ભવાલ્લોકપ્રમાણબાધિતાર્થબોધકત્વમસિદ્ધમિતિ શઙ્કનીયં, તદસમ્ભવેઽપિ 'અહં ગૌરઃ' 'અહં કાલઃ' ઇત્યાદિપ્રતીતેઃ સમ્ભવાત્, તત્ર ચ 'અહં'પદેનાત્મન ઇવોલ્લિખ્યમાનત્વાદ્, અન્યથા 'અહં સુખી' ઇત્યાદિપ્રતીતેઃ શરીરે સુખાધારત્વાપત્તેઃ । ન ચ પ્રત્યક્ષનિયતૈવ લોકવ્યવહારવિષયતા, ન ત્વાગમાદિનિયતાઽપીતિ 'આત્મા ન રૂપવાન્' ઇત્યાદેરવ્યવહારકત્વમિષ્ટ-મેવેતિ વાચ્યં, એકં ચાર્વાકં મુક્ત્વા શેષલોકાનામાત્મનોઽપિ વ્યવહારવિષયત્વાદિતિ ચેત્ ?

શંકા - 'કૃષ્ણો ભ્રમરઃ' ની જેમ 'પંચવર્ણો ભ્રમરઃ' વાક્ય પણ વ્યવહારને અનુસરનાર કેમ ન માનવું ? કારણ કે આગમજ્ઞાતા લોકોનો આગમબોધિત અર્થ અંગે પણ વ્યવહાર જોવા મળતો હોવાથી આ વાક્ય પણ લોકવ્યવહારને અનુકૂળ જ છે.

સમાધાન - ના, એ વાક્ય લોકબાધિતઅર્થનું બોધક હોવાથી = લોક જેનો નિષેધ કરે છે એવા અર્થને જણાવનાર હોવાથી લોકવ્યવહારને અનનુકૂળ છે.

પૂર્વપક્ષ - આમ તો 'આત્મા રૂપવાન નથી' વગેરે વાક્ય પણ અવ્યવહારુ = લોકવ્યવહારને અનનુકૂળ બની જશે, કારણ કે આત્માના ગૌરત્વનું બોધક જે લોકપ્રમાણ, તેનાથી બાધિત અર્થનું બોધક છે. "આત્મા ગોરો છે" 'આત્મા કાળો છે' આવી પ્રતીતિ લોકને ક્યારેય થતી નથી. તેથી લોકપ્રમાણથી બાધિતાર્થનું એ વાક્ય બોધક હોવાની વાત અસિદ્ધ છે" - આવી શંકા નહીં કરવી, કારણ કે એવી પ્રતીતિ થતી ન હોવા છતાં 'હું ગોરો છું' 'હું કાળો છું' વગેરે પ્રતીતિ તો લોકને થાય જ છે. આવી પ્રતીતિમાં 'હું' શબ્દ આત્માને જ જણાવે છે, નહીં કે શરીરને, નહીંતર તો 'હું સુખી' વગેરે પ્રતીતિથી ભાસતા સુખનો આધાર પણ શરીરને માનવું પડે.

શંકા - લોકવ્યવહાર પ્રત્યક્ષને જ અનુસરે છે, આગમને નહીં, આવો નિયમ હોવાથી 'આત્મા ન રૂપવાન્' વગેરે અવ્યવહારુ બની જાય એ ઈષ્ટ જ છે. આત્મા પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી આગમને અનુસર્યા વગર આવો વાક્યપ્રયોગ સંભવિત નથી.

સમાધાન (= પૂર્વપક્ષ) - આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે એક ચાર્વાકને છોડી ઘો... બાકી તો બધા લોકોના વ્યવહારમાં આત્મા પણ અવતરે જ છે. માટે એ

मैवं, ‘आत्मा न रूपवान्’ इत्यादेर्लोकबाधितार्थबोधकत्वाभावात् । न चात्मगौरत्वबोधकं ‘अहं गौरः’ इत्यादिरूपं लोकसिद्धं यत्प्रमाणं, तेन बाधितो यो रूपाभाववदात्मरूपोऽर्थस्तस्य बोधकत्वं तत्राबाधितमेवेति शङ्कनीयं, ‘अहं गौरः’ इत्यादिना ‘अहं’पदवाच्येऽर्थ एव गौरत्वबोधनाद् । एतदुक्तं भवति-सामान्यतः ‘अहं’इति यः शब्दो लोकव्यवहारे समवतरति, न केवलं शरीरं, न वा केवल आत्मा तस्य वाच्यार्थः, किन्तु शरीरानुविद्ध आत्मैव तस्य वाच्यार्थः, ‘अहं जडः’ इति संवेदनस्य कदाचिदप्यसम्भवात् केवलस्य शरीरस्य तद्वाच्यार्थ-त्वाभावात्, ‘अहं न रूपवान्’ इत्यस्यापि संवेदनस्य सामान्यतोऽसम्भवात् केवलस्यात्मनोऽपि तद्वाच्यार्थत्वाभावात् । उक्तमप्यन्यत्र-‘श्रुतिगम्यात्मतत्त्वं तु नाहंबुद्ध्याऽवगम्यते’ इति । अत एव स्त्रीणां महं गौरी ‘अहं रागिणी’ इत्यादिसंवेदनं भवति, न तु ‘अहं गौरः’ ‘अहं रागी’ इत्यादिपुल्लिङ्गसमभिव्याहृतं संवेदनम् । तथा ‘अहं’ इति पदसमभिव्याहारे क्रियापद

लोकव्यवहारानुसारी છે જ.

ઉત્તરપક્ષ - તમારો પૂર્વપક્ષ બરાબર નથી, કારણ કે ‘આત્મા ન રૂપવાન્’ વગેરે વાક્ય લોકબાધિતાર્થનું બોધક છે જ નહીં. (અને તેથી એ વ્યવહારુ હોવામાં કોઈ બાધક નથી.)

પૂર્વપક્ષ - આત્માને ગોરો જણાવનાર ‘અહં ગૌરઃ’ વગેરે રૂપ જે લોકસિદ્ધ પ્રમાણ, તેનાથી ‘આત્મા રૂપાભાવવાન્ છે’ આ વાત બાધિત છે જ, અને આવી બાધિત વાતનું ‘આત્મા ન રૂપવાન્’ એ વાક્ય બોધક છે એ સ્પષ્ટ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ - આવો પૂર્વપક્ષ ન કરવો, કારણ કે ‘અહં ગૌરઃ’ વગેરે લોકસિદ્ધ પ્રતીતિ આત્માને ગોરો જણાવતી નથી, પણ ‘અહં’ પદનો જે વાચ્યાર્થ હોય એને જ ગોરો જણાવે છે. કહેવાનો ભાવ આવો છે - સામાન્ય રીતે ‘અહં (હું)’ આવો જે શબ્દ લોકવ્યવહારમાં આવે છે તેનો વાચ્યાર્થ એકલું શરીર પણ નથી, કે એકલો આત્મા પણ નથી. પરંતુ શરીરથી સંકળાયેલ આત્મા જ એનો વાચ્યાર્થ છે, અર્થાત્ એ શબ્દથી શરીર સાથે એકમેક થયેલા આત્માનો ઉલ્લેખ થાય છે. આમાં કારણ એ છે કે ‘હું જડ છું’ આવું સંવેદન ક્યારેય સંભવતું ન હોવાથી કેવળ શરીર એનો વાચ્યાર્થ નથી અને ‘હું રૂપવાન્ નથી’ આવું સંવેદન પણ સામાન્યથી સંભવતું ન હોવાથી કેવળ આત્મા પણ એનો વાચ્યાર્થ નથી. અન્યત્ર કહ્યું પણ છે કે-વેદોની શ્રુતિરૂપ શાસ્ત્રથી ગમ્ય આત્મતત્ત્વ ‘અહં’ ‘હું’ એવી બુદ્ધિથી જણાતું નથી. એટલે જ સ્ત્રીઓને ‘હું ગોરી છું’ ‘હું રાગિણી છું’ વગેરે સંવેદન થાય છે, પણ ‘હું ગોરો છું’ ‘હું રાગી છું’ એવું પુલ્લિંગતા પ્રયોગવાળું

ઉત્તમપુરુષપ્રયોગો ભવતિ, યથા 'અહં જાનામિ' ઇત્યાદૌ, પરંતુ 'આત્મ'ઇતિપદસમભિવ્યાહારે ક્રિયાપદે પ્રથમપુરુષપ્રયોગો ભવતિ, યથા 'આત્મા જાનાતિ' ઇત્યાદૌ, ન કદાચિદપિ 'આત્મા જાનામિ' ઇત્યેવં કશ્ચિદપિ શિષ્ટઃ પ્રયુક્તે । અત એવ ચ 'અહં સુખી' 'અહં જ્ઞાની' ઇત્યાદ્યાત્મધર્મોલ્લેખિસંવેદનવદ્ 'અહં ગૌરઃ' 'અહં રોગી' ઇત્યાદિશરીરધર્મોલ્લેખિસંવેદનાન્યપિ ભવન્ત્યેવ । કિન્ચ યથા 'મમ શરીરં' ઇતિ પ્રતીયતે, 'મમાત્મા' ઇત્યપિ યથા પ્રતીયતે, ન તથા 'મમાહં' ઇતિ કદાચિદપિ પ્રતીયતે । એતદપિ સૂચયતિ યદ્ 'અહં' ઇતિ યઃ શબ્દઃ સ ન 'શરીર'શબ્દસમાનાર્થકો ન વા 'આત્મ'શબ્દસમાનાર્થક ઇતિ ।

તતશ્ચ 'અહં ગૌરઃ' ઇત્યાદિના 'અહં'પદવાચ્યેઽર્થ એવ ગૌરત્વબોધનાદ્ ન તેન 'આત્મા ન રૂપવાન્' ઇત્યાદિવાક્યજન્યસ્યાત્મનિ રૂપાભાવખ્યાપકસ્ય બોધસ્ય બાધ ઇતિ તસ્ય વાક્યસ્ય

સંવેદન થતું નથી.

તથા 'અહં' શબ્દ વપરાયો હોય ત્યારે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમ પુરુષના રૂપનો ઉપયોગ થાય છે, જેમકે અહં જાનામિ 'હું જાણું છું' વગેરેમાં. પણ જ્યારે 'આત્મા' શબ્દ વપરાયો હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદમાં પ્રથમ પુરુષના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે, કેમકે આત્મા જાનાતિ 'આત્મા જાણે છે' વગેરેમાં, ક્યારેય પણ કોઈપણ શિષ્ટ પુરુષ 'આત્મા જાનામિ' 'આત્મા જાણું છું' આત્મકર્તૃક આવો પ્રયોગ કરતો નથી. આમ 'અહં' 'હું' શબ્દ શરીરાનુવિદ્ધ આત્માને જણાવનાર હોવાથી જ 'અહં સુખી' 'અહં જ્ઞાની' 'હું સુખી' 'હું જ્ઞાની' વગેરે, સુખ-જ્ઞાનાદિરૂપ આત્મધર્મના ઉલ્લેખવાળા સંવેદન અને વાક્યપ્રયોગની જેમ 'હું ગોરો' 'હું રોગી' વગેરે ગૌરત્વ-રોગાદિરૂપ શરીરધર્મના ઉલ્લેખવાળા સંવેદન અને વાક્યપ્રયોગો પણ થાય જ છે. વળી, જેમ 'મારું શરીર' એવી પ્રતીતિ થાય છે, 'મારો આત્મા' એવી પણ પ્રતીતિ થાય છે, એમ 'મારો હું' એવી પ્રતીતિ ક્યારેય થતી નથી. આ પણ એ જ સૂચન કરે છે કે 'હું' એવો જે શબ્દ છે તે નથી શરીરશબ્દસમાનાર્થક કે નથી આત્મશબ્દસમાનાર્થક.

તેથી 'હું ગોરો છું' એવું વાક્ય 'હું' શબ્દના વાચ્યાર્થમાં (શરીરાનુવિદ્ધ આત્મામાં) ગોરાપણાનો બોધ કરાવે છે, પણ કેવળ આત્મામાં નહીં, અને તેથી એ 'આત્મા રૂપવાન નથી' એવા વાક્યથી કેવળ આત્મામાં રૂપાભાવને જણાવનાર જે બોધ થાય છે તેનું બાધક બની શકતું નથી. આમ, 'આત્મા રૂપવાન્ નથી' એવું વાક્ય લોકથી = 'હું ગોરો છું' વગેરે રૂપ લોકપ્રતીતિથી અબાધિત અર્થનું બોધક હોવું નિરાબાધ હોવાથી એ વ્યવહારનયાનુસારી કેમ ન કહેવાય ?

लोकाबाधितार्थबोधकत्वस्याक्षततया कथं न व्यवहारनयानुरोधित्वम् ?

ननु तथापि 'अहं न रूपवान्' इत्यादिकस्य तु व्यवहारनयानुरोधित्वं स्यादेव, 'अहं गौरः' इत्यादि लोकप्रतीतिबाधितार्थबोधकत्वादिति चेत् ? कः किमाह ? अस्माकमपि तस्येष्टत्वात्। अयम्भावः - 'अहं देहभिन्न आत्मा, अतोऽहं न रूपवान्' इत्यादिभावनायाः पुनः पुनरभ्यासानन्तरमेव कस्यचिद् देहात्मभेदं संवेदयितुकामस्य साधकस्य 'अहं न रूपवान्' इत्यादि संवेदनं समुत्तिष्ठति । ततश्च यतोऽत्र पुनः पुनर्भावनाया आवश्यकत्वं, अतस्तस्य व्यवहारनयानुरोधित्वं, लोकसिद्धार्थसंवेदनार्थं पुनः पुनर्भावनाया अनावश्यकत्वात् ।

ननु 'अहं न रूपवान्' इत्यत्र 'अहं'शब्देन केवलस्यात्मन एवोपस्थितिः, न तु शरीरानुविद्धस्यात्मनः, तस्य गौरादितया रूपाभावस्य बाधितत्वात् । ततश्च 'आत्मा न रूपवान्' इत्यस्य व्यवहारानुरोधित्वे 'अहं न रूपवान्' इत्यस्य कथं न व्यवहारानुरोधित्वमिति चेत् ? शृणु - भ्रमरस्य भ्रमरत्वेनोपस्थितौ झटिति तत्र लोकप्रसिद्धं कृष्णवर्णवत्त्वमेवोप-
तिष्ठते, उपतिष्ठमानस्यैतस्य कृष्णवर्णवत्त्वस्य यावद् ज्ञानाद् विषयतया न व्यवच्छेदो न

शंका - છતાં પણ, 'હું રૂપવાન નથી' વગેરે વાક્ય વ્યવહારનયાનુસારી નહીં જ બને, કારણ કે 'હું ગોરો છું' વગેરે લોકપ્રતીતિથી બાધિત જે 'રૂપાભાવવાનું હું છું' એવો અર્થ, તેનું બોધક છે.

સમાધાન - આમાં ક્યાં વાંધો છે ? અમને પણ એ માન્ય જ છે. આશય એ છે કે - 'હું દેહભિન્ન આત્મા છું, માટે હું રૂપવાનું નથી' આવી ભાવનાને વારંવાર બાધિત કર્યા બાદ જ દેહ અને આત્માના ભેદને સંવેદવાને ચાહતા કોઈક સાધકને 'હું રૂપવાનું નથી (પણ અરૂપી છું)' વગેરે સંવેદન સંવેદાય છે. એટલે આ માટે વારંવારની ભાવના જે આવશ્યક છે તેથી જણાય છે કે એ વ્યવહારનયાનુસારી નથી, કારણ કે લોકસિદ્ધ બાબતના સંવેદન માટે ફરી ફરી ભાવના જરૂરી હોતી નથી. (એ તો સહજ સંવેદનવાળી હોય છે.)

શંકા - 'હું રૂપવાનું નથી' આમાં 'હું' શબ્દથી કેવળ આત્માની ઉપસ્થિતિ થાય છે, નહીં કે શરીરનુવિદ્ધ આત્માની, કારણ કે શરીરનુવિદ્ધ આત્મા તો ગોરો વગેરે હોવાથી ત્યાં રૂપાભાવ હોવો બાધિત છે. એટલે કેવળ આત્માનો જ ઉલ્લેખ કરી એમાં રૂપાભાવને જણાવનાર 'આત્મા રૂપવાનું નથી' એવું વાક્ય જો વ્યવહારનયાનુસારી છે, તો 'હું રૂપવાનું નથી' એવું વાક્ય પણ શા માટે વ્યવહારનયાનુસારી ન કહેવાય ? એ પણ કેવળ આત્મામાં રૂપાભાવનું બોધક જ છે ને !

તાવત્તત્ર પञ्चवर्णवत्त्वस्य प्रवेशः । तद्व्यवच्छेद-प्रवेशार्थं च भ्रमरस्य बादरस्कन्धत्वेनो-
पस्थितिरपेक्षिता । सा चोपस्थितिरागमज्ञस्यापि तद्विषयकागमवचनानुसन्धानेनैव यतो भवति,
अतः 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति बोधस्यागमानुसारित्वमेव, न तु लोकव्यवहारानुसारित्वम् ।
एवमेवात्मनोऽहंत्वेनोपस्थितौ झटिति तत्र लोकप्रसिद्धं गौरत्वमेवोपतिष्ठते, अहंत्वेनोपस्थितेः
शरीरानुविद्धत्वविशिष्टात्मत्वेनोपस्थितिरूपत्वात् । तत्र रूपाभावस्योपस्थित्यर्थमुपतिष्ठमानस्यैतस्य
गौरत्वस्य ज्ञानाद् व्यवच्छेद आवश्यकः । तद्व्यवच्छेदार्थं च 'अहं'पदवाच्यतावच्छेदकात्
शरीरानुविद्धत्वस्य व्यवच्छेद आवश्यकः । तद्व्यवच्छेदार्थं च 'अहं' देहभिन्न आत्मा'
इत्यादिभावनाऽपेक्षिता । सा च भावना देहात्मभेदाख्यापकागमवचनानुसन्धानेनैव यतो भवति,
अतः 'अहं न रूपवान्' इति बोधस्यागमानुसारित्वमेव, न तु लोकव्यवहारानुसारित्वम्,
परन्तु 'आत्म'पदादात्मन उपस्थितिर्यतः केवलात्मत्वेनैव भवति, न तु शरीरानुविद्धत्व-
विशिष्टात्मत्वेनेति शरीरानुविद्धत्वस्याप्रविष्टत्वादेव तद् व्यवच्छेदार्थमपेक्षितायाः 'अहं देहभिन्न

સમાધાન - સાંભળો, ભમરો જ્યારે ભમરારૂપે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તરત જ એમાં લોકપ્રસિદ્ધ કાળાપણું જ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. ઉપસ્થિત થતી આ કાળાશ જ્યાં સુધી જ્ઞાનમાંથી દૂર ખસતી નથી (= જ્ઞાનના વિષયમાંથી બાદ થતી નથી = જ્ઞાનના વિષયરૂપે મટી જતી નથી) ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં પાંચ વર્ણનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી (= પાંચવર્ણવાળાપણું જ્ઞાનનો વિષય બની શકતું નથી). જ્ઞાનમાંથી વિષયરૂપે કાળાશની બાદબાકી થાય અને પાંચવર્ણનો પ્રવેશ થાય એ માટે ભમરાની બાદરસ્કંધ તરીકે ઉપસ્થિતિ અપેક્ષિત હોય છે. આવી ઉપસ્થિતિ આગમના જાણકારને પણ, એ અંગેના આગમવચનના અનુસંધાનથી જ થાય છે, માટે 'પંચવર્ણો ભ્રમરઃ' એવું વચન અને બોધ આગમાનુસારી જ છે, નહીં કે લોકવ્યવહારાનુસારી... એ જ રીતે આત્માની અહં-હું રૂપે ઉપસ્થિતિ થવામાં તરત જ એમાં લોકપ્રસિદ્ધ ગૌરવગેરેપણું ઉપસ્થિત થઈ જાય છે, કારણ કે અહં તરીકેની ઉપસ્થિતિ એ શરીરોપવિદ્ધત્વવિશિષ્ટઆત્માની ઉપસ્થિતિરૂપ છે. એમાં જો રૂપાભાવની ઉપસ્થિતિ કરવી હોય તો ઉપસ્થિત થતા આ ગૌરવજ્ઞાની જ્ઞાનમાંથી બાદબાકી થવી જોઈએ. એ બાદબાકી થવા માટે 'અહં'પદની વાચ્યતાના અવચ્છેદકમાંથી શરીરોપવિદ્ધત્વ એવું વિશેષણ ખસી જવું જોઈએ. એ ખસી જાય એ માટે 'હું દેહભિન્ન આત્મા છું' વગેરે ભાવના અપેક્ષિત છે. આ ભાવના શરીર અને આત્માના ભેદને જણાવનાર આગમવચનના અનુસંધાનથી જ શક્ય બને છે. તેથી 'હું રૂપવાન નથી' એવું વાક્ય તથા બોધ આગમાનુસારી જ છે, નહીં કે લોકવ્યવહારાનુસારી. (આ 'અહં'

આત્મા' इत्यादिभावनाया अनपेक्षणादागमानुसन्धानमप्यनावश्यकमेव । तस्माद् 'आत्मा न रूपवान्' इति बोधस्य व्यवहारानुरोधित्वमेव ।

इत्थञ्च लोकव्यवहारं योऽनुसरति, यश्च वस्तु विशेषरूपं जानाति, यश्चोपचारबहुलः सोऽध्यवसायो व्यवहारनय इति स्थितम् ॥८॥ तदेवं निरूपितो व्यवहारनयः, अथ क्रमप्राप्तं ऋजुसूत्रं निरूपयितुकाम आह-

स्वकीयं वर्तमानं चाभ्युपगच्छति यो नयः ।

ऋजुसूत्र इति ख्यातोऽकुटिलं सूत्रणात्स हि ॥९॥

अत्र चकार एवकारार्थः । ततश्चैवमन्वयो ज्ञेयः - यो नयः स्वकीयं वर्तमानमेव (वस्तु) अभ्युपगच्छति स ह्यकुटिलं सूत्रणाद् ऋजुसूत्र इति ख्यातः ।

अत्र 'पच्चुप्पणगाही उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो' ति आवश्यकनिर्युक्तिवचनं, 'सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः' इति तत्त्वार्थभाष्यवचनं ज्ञेयम् । उभयत्र

પદથી થનારી આત્માની ઉપસ્થિતિ અંગે કહ્યું.) પરંતુ 'આત્મા' પદથી જ જ્યારે આત્માની ઉપસ્થિતિ થાય છે, ત્યારે એ કેવળ આત્મારૂપે જ થાય છે. નહીં કે શરીરાનુવિદ્ધ આત્મારૂપે. એટલે શરીરાનુવિદ્ધત્વ એમાં પ્રવિષ્ટ જ ન હોવાથી એને ખસેડવા માટે 'હું દેહભિન્ન આત્મા છું' વગેરે ભાવના અપેક્ષિત રહેતી નથી. ને તેથી એવું જણાવનાર આગમવચનનું અનુસંધાન પણ જરૂરી ન રહેવાથી 'આત્મા રૂપવાન નથી' એવું વાક્ય અને એવો બોધ વ્યવહારાનુસારી જ છે.

આમ, જે લોકવ્યવહારને અનુસરે છે, જે વસ્તુને વિશેષરૂપે જુએ છે અને જે ઉપચારબહુલ છે તે અધ્યવસાય વ્યવહારનય છે, એ વાત નિશ્ચિત થઈ. ॥૮॥ આમ વ્યવહારનયનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત ઋજુસૂત્રનું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે -

गाथार्थ - જે નય સ્વકીય અને વર્તમાન વસ્તુને જ માને છે તે ઋજુ = અકુટિલ (સરળ) સૂત્રણ કરતો હોવાથી ઋજુસૂત્ર નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

गाथामां 'य'कार 'ज'कारना अर्थमां છે. તેથી ઉપર મુજબનો ગાથાર્થ મળે છે.

આ ઋજુસૂત્રનય અંગે, 'પ્રત્યુત્પન્ન (= વર્તમાન) ગ્રાહી નયવિધિ એ ઋજુસૂત્ર જણવો' આવું આવશ્યકનિર્યુક્તિનું વચન છે. 'વિદ્યમાન પદાર્થોને જણાવનાર વાક્ય તથા જ્ઞાન એ ઋજુસૂત્રનય છે' આવું તત્ત્વાર્થભાષ્યનું વચન છે. બન્ને સ્થળે 'સ્વકીય'

સ્વકીયત્વમુપલક્ષણાદ્ જ્ઞેયમ્ । અસ્ય હ્યયમભિપ્રાયઃ, યદતીતં તન્નાસ્તિ, વિનષ્ટત્વાત્, યદનાગતં તદપિ નાસ્તિ, અનુત્પન્નત્વાત્ । તથા યત્પરકીયં તદપિ નાસ્તિ, સ્વકાર્યાસાધકત્વાત્, પરકીયધનવદ્ । યદ્વા અતીતં-અનાગતં-પરકીયં ચ વસ્તુ નાસ્તિ, અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવાત્, ખપુષ્પવત્ । તતશ્ચ પરકીયં મઙ્ગલાદિકં યતોઽસ્ય મતેનાવસ્તુ, અતઃ સ એકમેવ મઙ્ગલાદિકમિચ્છતિ, તદુક્તમનુયોગદ્વારસૂત્રે-પુહુતં નેચ્છઈત્તિ ।

તથા નિજં વર્તમાનં ચ વસ્તુ લિઙ્ગ-વચનભિન્નમપિ પ્રતિપદ્યતે । તત્રૈકમપિ ત્રિલિઙ્ગં યથા તટઃ-તટી-તટમિત્યાદિ । તથૈકમપ્યકેવચન-બહુવચનાભ્યાં, યથા ગુરુર્ગુરવઃ, આપો જલં, દારાઃ કલત્રમિત્યાદિ । તથા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપાંશ્ચતુરોઽપિ નિક્ષેપાનસૌ મન્યતે । કિચ્ચાસ્ય મતેન નિષ્પન્નસ્વરૂપોઽર્થક્રિયાહેતુઃ પ્રસ્થકઃ, તત્પરિચ્છિન્નં ધાન્યમપિ પ્રસ્થકઃ,

એ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવું. આ ઋજુસૂત્રનયનો આવો અભિપ્રાય છે -

જે વસ્તુ અતીત છે, તે નથી જ, કારણ કે વિનષ્ટ છે. જે અનાગત છે, તે પણ નથી જ, કારણ કે અનુત્પન્ન છે. જે પરકીય છે, તે પણ નથી જ, કારણ કે સ્વકાર્યની અસાધક છે, જેમકે પરકીય ધન. (પરધન પથ્થર માનીએ... વગેરે વચનોમાં ઋજુસૂત્રનયની છાંટ છે.) અથવા, અતીત-અનાગત કે પરકીય વસ્તુ નથી, કારણ કે અર્થક્રિયાકારી નથી, જેમકે ખપુષ્પ. એટલે આ નયના મતે પરકીય મંગળ વગેરે અવસ્તુ છે, માત્ર એક સ્વકીય મંગળ જ મંગળ છે. તેથી એ એક જ મંગળ વગેરેને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહ્યું જ છે - '(ઋજુસૂત્રનય) પૃથક્ત્વ = બહુત્વને સ્વીકારતો નથી.'

તથા ઋજુસૂત્રનય સ્વકીય-વર્તમાન વસ્તુને લિંગ-વચનભિન્ન હોય તો પણ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ લિંગ-વચનભેદે વસ્તુભેદ માનતો નથી. એટલે એક જ વસ્તુને ત્રણે લિંગથી આલિંગિત પણ માને છે. જેમકે તટઃ, તટી, તટં... એમ એક જ વસ્તુને એકવચનાન્ત પદથી વાચ્ય પણ માને છે અને બહુવચનાન્ત પદથી વાચ્ય પણ માને છે, જેમકે ગુરુઃ ગુરવઃ, આપો જલં, દારાઃ કલત્રં... તથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચારે નિક્ષેપાઓને ઋજુસૂત્રનય સ્વીકારે છે.

તથા, એના મતે જે સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ ગયેલો હોય અને તેથી અર્થક્રિયામાં કારણભૂત છે એવો પ્રસ્થક એ 'પ્રસ્થક' છે, તેમ પ્રસ્થકથી મપાયેલ પ્રસ્થકપ્રમાણ ધાન્ય એ પણ 'પ્રસ્થક' છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - પ્રસ્થક માપ ન હોય અથવા જેને માપવાનું છે તે મેય ધાન્ય ન હોય તો 'આ પ્રસ્થક પ્રમાણ છે' એવો નિશ્ચય અસંભવિત

તતશ્ચોભયં 'પ્રસ્થક'શબ્દવાચ્યમ્ । અયમ્ભાવઃ - માનમેયયોરેકતરાભાવે તત્પરિચ્છેદસ્યાસમ્ભવ
 એવ, અતો દ્વયોરપિ પ્રસ્થકત્વં મન્તવ્યમ્ । કિઞ્ચ સઙ્ગ્રહનયમતે મેયારૂઢં માનં પ્રસ્થકત્વેન
 યદુક્તં તત્ર વસ્તુતો મેયારૂઢં માનં પ્રસ્થકઃ, યદ્વા માનારૂઢં મેયં પ્રસ્થક ઇત્યત્ર
 વિનિગમકાભાવાદુભયત્રૈવ પ્રસ્થકત્વં જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ પુષ્પદન્તાદિશબ્દવત્ 'પ્રસ્થક'શબ્દસ્ય
 નાનાર્થકત્વં જ્ઞેયમિતિ । નનુ કથં તર્હિ 'પ્રસ્થકેન ધાન્યં મીયતે' ઇતિ પ્રયોગઃ? એકત્રોભય-
 વાચકપદેનૈકસ્યાનુપસ્થાપનાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, વ્યવહારનયેનૈવાયં પ્રયોગઃ, ન તુ ઋજુસૂત્રનયે-
 નાપિ, ન હિ સર્વેઽપિ વચનપ્રયોગાઃ સર્વૈરેવ નયૈરુપપાદનીયા ઇતિ નિયમોઽસ્તિ, પ્રદેશદૃષ્ટાન્તે
 'પઞ્ચાનામેવ પ્રદેશઃ' ઇતિવાક્યસ્ય સઙ્ગ્રહેણૈવોપપત્તિર્ગ્રન્થેષુ દર્શિતા, ન તુ વ્યવહારનયાદિનાપીતિ ।

તથાઽસ્ય મતે, યેષ્વાકાશપ્રદેશેષુ દેવદત્તોઽવગાઢસ્તેષ્વેવ તસ્ય વાસઃ। તેષ્વપિ વિવક્ષિત-
 વર્તમાનકાલ એવ તદ્વસતિઃ, ન સમયાન્તરેઽપિ, ચલોપકરણતયાઽન્યાન્યક્ષેત્રાવગાહનાત્ । સંસ્તારકે

જ રહે છે. એટલે આ નિશ્ચય માટે જેમ માપરૂપ કાષ્ઠ ઘટિત પ્રસ્થક એ હેતુ હોવાથી
 'પ્રસ્થક' છે, એમ ધાન્ય પણ હેતુ હોવાથી 'પ્રસ્થક' છે. પણ સંગ્રહનયમતે મેયારૂઢમાનને
 જે પ્રસ્થક તરીકે કહેલ છે તેમાં વસ્તુતઃ મેયારૂઢ માન એ પ્રસ્થક છે ? કે માનારૂઢ
 મેય એ પ્રસ્થક છે ? આનો નિશ્ચય કરાવનાર કોઈ વિનિગમક (નિશ્ચય કરાવી આપે
 એવી યુક્તિ) ન હોવાથી માન અને મેય બન્નેને સ્વતંત્ર પ્રસ્થકરૂપે માનવા જોઈએ.
 એટલે 'પ્રસ્થક' શબ્દને 'પુષ્પદંત' વગેરે શબ્દોની જેમ નાનાર્થક માનવો જોઈએ.

શંકા - તો પછી 'પ્રસ્થકથી ધાન્ય મપાય છે' આવો પ્રયોગ શી રીતે થશે ?
 કારણ કે તૃતીયાન્ત પ્રસ્થક પદથી અહીં 'માન' ઉપસ્થિત થાય છે, પણ 'મેય' ઉપસ્થિત
 થતું નથી. 'પુષ્પદંત'શબ્દ તો એવો છે કે એનાથી હમેશા સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્ને ઉપસ્થિત
 થાય જ. બેમાંથી એક ઉપસ્થિત ન થાય એવું ન બને...

સમાધાન - તમારી વાત બરાબર છે. આવો વચનપ્રયોગ વ્યવહારનયે જ થાય
 છે, નહીં કે ઋજુસૂત્રનયે પણ. બધા જ વચનપ્રયોગોની બધા જ નયે સંગતિ કરવી એવો
 નિયમ કાંઈ છે નહીં. એટલે જ પ્રદેશદૃષ્ટાન્તમાં 'પાંચનો જ પ્રદેશ' એવા વાક્યની
 સંગ્રહનયે જ સંગતિ દર્શાવી છે, નહીં કે વ્યવહારનયે પણ.

તથા, આ ઋજુસૂત્રનયના મતે, દેવદત્ત જે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહ્યો હોય
 એમાં જ એનો વાસ હોય છે. એ આકાશપ્રદેશોમાં પણ વિવક્ષિત વર્તમાનકાળે જ એની
 વસતિ એ માને છે, નહીં કે અન્ય સમયે પણ. કારણ કે ચલોપકરણ હોવાથી (=

તદ્વસત્યભ્યુપગમે તુ ગૃહકોણાદાવપિ તદુપગમપ્રસન્નઃ, સંસ્તારકાવચ્છિન્નવ્યોમપ્રદેશેષુ સંસ્તારક
 એવાવગાઢો ન તુ દેવદત્તોઽપીતિ ન તેષ્વપિ તદ્વસતિભગનમુપપદ્યતે । સંસ્તારકગૃહકોણાદૌ
 દેવદત્તવસતિવ્યવહારસ્તુ પ્રત્યાસત્તિદોષોદ્ધ્રાન્તિમૂલક એવેત્યેતદભિપ્રાયઃ ।

નનુ 'ઋજુ=અકુટિલં સૂત્રણાદ્ ઋજુસૂત્રઃ' ઇતિ વ્યુત્પત્તૌ સૂત્રણેઽકુટિલત્વં કિમ્ ?
 શૃણુ- 'કૂટસ્ય રૂપ્યકસ્ય રૂપ્યત્વેન વ્યવહારે ન ઋજુતા, અપિ તુ વક્રતા' ઇતિ યત્સર્વૈરઙ્ગીક્રિયતે
 તત્ર કિં કારણમિતિ પ્રશ્ને ઇદમેવોત્તરં દાતવ્યં ભવતિ યત્ કૂટં રૂપ્યકં કાર્યસાધકં ન
 ભવતિ, યત્તુ પરમાર્થતો રૂપ્યકં તત્તુ કાર્યસાધકં ભવત્યેવ । તથા ચેયં વ્યાપ્તિઃ પર્યવસ્યતિ-
 કાર્યસાધકસ્ય કાર્યસાધકત્વેન વ્યવહારે વક્રતા, ન તુ ઋજુતા । અતીતસ્ય, અનાગતસ્ય
 પરકીયસ્ય વા વસ્તુનઃ સ્વકાર્યસાધકત્વં તુ સ્પષ્ટમેવ । તથાપિ તસ્ય તત્તદ્વસ્તુત્વેન વ્યવહારે
 વક્રતૈતદ્વ્યાપ્તિસિદ્ધા । તત્તશ્ચ તસ્યા વક્રતાયાઃ પરિહારેણ સ્વકાર્યસાધકસ્ય સ્વકીયસ્ય
 વર્તમાનસ્ય વસ્તુન એવ તત્તદ્વસ્તુત્વેન યો વ્યવહારસ્તસ્મિન્નકુટિલત્વં સુગમમેવ ॥૧॥

આત્મપ્રદેશો સતત સ્પંદનશીલ હોવાથી) ત્યારે અન્ય-અન્ય ક્ષેત્ર અવગાહીને એ રહે છે.
 દેવદત્તની વસતિ જો સંથારામાં માનવામાં આવે તો પછી ઘરના ખૂણામાં પણ તે માનવી
 પડે. કારણ કે, અવગાહના આપનાર આકાશથી ભિન્ન તો સંથારાની જેમ એ ખૂણો પણ
 છે જ. વળી, સંથારાની અવગાહનાભૂત જે આકાશપ્રદેશો છે એમાં તો સંથારો જ રહ્યો
 છે, નહીં કે દેવદત્ત પણ. એટલે સંથારાના આકાશપ્રદેશો, એની પ્રત્યાસત્તિ હોવાથી
 થયેલી ભ્રમણાના કારણે જ દેવદત્તની વસતિ તરીકે કહેવાય છે. આવો ઋજુસૂત્રનયનો
 અભિપ્રાય છે.

'ઋજુ = અકુટિલ સૂત્રણ કરે તે ઋજુસૂત્ર' આવી વ્યુત્પત્તિમાં અકુટિલ સૂત્રણ એ
 શું છે ?' આવા પ્રશ્નનો જવાબ - ખોટા રૂપિયાનો રૂપિયા તરીકે વ્યવહાર કરવામાં
 ઋજુતા નથી પણ વક્રતા છે, આ તો બધાને માન્ય છે. પણ એમાં કારણ શું ? એ
 વિચારતાં જણાય છે કે ખોટો રૂપિયો કાર્યસાધક હોતો નથી, સાચો રૂપિયો જ કાર્યસાધક
 હોય છે. એટલે આવી વ્યાપ્તિ મળે છે કે કાર્યસાધકનો કાર્યસાધક તરીકે વ્યવહાર
 કરવામાં વક્રતા = કુટિલતા છે, ઋજુતા નથી. અતીત, અનાગત અને પરકીયવસ્તુ
 કાર્યસાધક હોતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે. છતાં એનો તે તે વસ્તુરૂપે (= તે તે
 અર્થક્રિયાકારી વસ્તુરૂપે) વ્યવહાર કરવો એ વક્રતા છે, એવું આ વ્યાપ્તિથી સિદ્ધ થાય
 છે. એટલે, આવી વક્રતાનો પરિહાર કરીને સ્વકાર્યસાધક સ્વકીય વર્તમાનવસ્તુનો જ તે
 તે વસ્તુરૂપે વ્યવહાર કરવામાં અકુટિલતા સ્પષ્ટ છે જ. આ જ અકુટિલ સૂત્રણ છે. ॥૮॥

અથ ઋજુસૂત્રાનન્તરં શબ્દનયં લક્ષયતિ-

કાલકારકલિઙ્ગાદર્ભેદોઽર્થભેદકૃન્મતઃ ।

વિશેષિતતરઃ પૂર્વાદ્ યન્નયેન સ શબ્દકઃ ॥૧૦॥

કાલકારકલિઙ્ગાદર્ભેદો યન્નયેનાર્થભેદકૃન્મતઃ સ પૂર્વાદ્ = ઋજુસૂત્રાદ્ વિશેષિતતરઃ શબ્દકઃ=શબ્દનય ઇત્યત્રાન્વયો જ્ઞેયઃ ।

શપનમાહ્વાનં, તતશ્ચ શાપ્યતે=આહૂયતે વસ્ત્વનેનેતિ શબ્દઃ । શબ્દમેવ પ્રધાનં યો મન્યતે, ન ત્વર્થ, સ શબ્દપ્રધાનો નયઃ શબ્દનયઃ । સોઽપિ ઋજુસૂત્રવત્ સ્વકીયં વર્તમાનમેવ વસ્તુ સ્વીકરોતિ । તથાપિ તદ્વસ્તુ ઋજુસૂત્રવિષયાદ્ વિશેષિતતરં મન્યતે । વિશેષિતતરત્વં ચ કાલાદર્ભેદાદર્થભેદતઃ । અયમ્ભાવઃ બભૂવ સુમેરુઃ, ભવતિ સુમેરુઃ, ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્ય-ત્રાતીતસુમેરોર્વર્તમાનસુમેરુર્ભિન્ન એવ, તસ્માચ્ચાનાગતઃ સુમેરુર્ભિન્ન એવત્યેવં કાલભેદાદ્વસ્તુભેદં મન્યતે શબ્દનયઃ । તત્ર દ્રવ્યરૂપતયા યોઽભેદસ્તં સ ઉપેક્ષતે, અન્યથા દુર્નયત્વપ્રસક્તેરિતિ । કાલભેદેઽપ્યર્થસ્ય યદ્યભેદસ્તદા રાવણશઙ્ખચક્રવર્તિનોરપ્યતીતાનાગતયોરેકત્વાપત્તેઃ । 'આસીદ્રાવણો

હવે ઋજુસૂત્ર બાદ શબ્દનયને જણાવે છે -

ગાથાર્થ - જે નય કાળ-કારક-લિંગાદિના ભેદને અર્થભેદ કરનાર માને છે તે પૂર્વના ઋજુસૂત્રનયથી વિશેષિતતર એવો શબ્દનય છે.

ગાથાનો અન્વયાર્થ સરળ છે.

'શબ્દ' શબ્દમાં શપ્ ધાતુ છે. શપ્ધાતુ આહ્વાન અર્થમાં વપરાય છે. તેથી, 'જેનાથી વસ્તુનું આહ્વાન = કથન થાય તે શબ્દ' આવી વ્યુત્પત્તિ મળે છે. આવા શબ્દને જ જે મુખ્ય કરે છે, નહીં કે અર્થને, તે નય એ શબ્દનય. એ પણ ઋજુસૂત્રનયની જેમ સ્વકીય વર્તમાન વસ્તુને જ સ્વીકારે છે. છતાં તે વસ્તુને ઋજુસૂત્રે માનેલી વસ્તુ કરતાં કંઈક વિશેષ રીતે માને છે. આ વિશેષિતતરત્વ કાળાદિના ભેદે વસ્તુભેદ માનવાથી આવે છે. કહેવાનો ભાવ આ છે - સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે... આમાં અતીત સુમેરુ કરતાં વર્તમાન સુમેરુ જુદો છે, વર્તમાન સુમેરુ કરતાં ભાવી સુમેરુ જુદો છે. આમ કાળભેદે વસ્તુભેદ માને છે શબ્દનય. આ ત્રણેમાં દ્રવ્યરૂપે જે અભેદ છે તેની એ ઉપેક્ષા કરે છે (પણ, ખંડન કરતો નથી), કારણ કે નહીંતર એ દુર્નય બની જાય. કાળભેદ હોવા છતાં જો વસ્તુનો અભેદ હોય તો અતીત રાવણ અને અનાગત શંખચક્રવર્તી એ બન્ને એક બની જવાની આપત્તિ આવે.

રાજા, શઙ્ખચક્રવર્તી ભવિષ્યતિ' इत्यत्र शब्दयोर्भिन्नविषयत्वान्नैकार्थतेति चेत् ? तर्हि बभूव-भवति सुमेरुरित्यत्राप्येकार्थता मा भूद्, भिन्नविषयत्वादेव । ननु रावण-शङ्खचक्रवर्तिनोस्तु भिन्नार्थकशब्दवाच्यार्थरूपत्वाद् भेदः स्पष्ट एव, सुमेरोस्तु न तथेति चेत् ? तत्रापि भिन्नार्थकाख्यातसमभिव्यहारदर्शनाद् भेदः स्पष्ट एवेति । एवं 'विश्वदृश्याऽस्य पुत्रो जनिता' इत्यपि कालभेदेनार्थभेदे शब्दनयस्योदाहरणं ज्ञेयम् । अत्र विश्वं दृष्टवानिति विश्वदृशेत्येवं विश्वदृशेत्यनेन तनयस्यातीतकालता ख्याप्यते, जनितेत्यनेन तु भविष्यत्कालतेति सुव्यक्तः कालभेदादस्य भेदः ।

तथा कारकभेदादर्थभेदं मन्यते शब्दनयः । यथा, घटः करोति क्रियते इत्यत्र । अत्र कारकयोः कर्तृकर्मणोर्भेदाद् घटस्य भेदं शब्दनयः स्वीकुरुते । करोतीत्यनेन हि घटस्य जलाहरणाद्यर्थक्रियां प्रति कर्तृत्वं द्योत्यते । क्रियत इत्यनेन तु करणक्रियां प्रति कर्मत्वम् । न च यःकर्ता स कर्म भवति, अतिप्रसक्तेः । तस्मात् कर्तृस्वभावात् कुम्भात् कर्मस्वभावः कुम्भो भिन्न एव । 'स एव करोति किञ्चित्, स एव च क्रियते केनचित्' इति प्रतीतेर्ये

શંકા - 'રાવણ રાજા હતો, શંખચક્રવર્તી થશે' આવા સ્થળે શબ્દો ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી બન્ને એક બની જવાની આપત્તિ નથી.

સમાધાન - તો પછી બભૂવ અને ભવતિ આ શબ્દો ભિન્ન વિષયને જણાવનાર હોવાથી બન્ને એક નહીં જ બની જાય.

શંકા - રાવણ અને શંખચક્રવર્તી તો ભિન્ન-ભિન્ન અર્થવાળા શબ્દોથી વાચ્ય અર્થ રૂપ હોવાથી એ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે, સુમેરુ માટે એવું નથી.

સમાધાન - ના, ત્યાં પણ ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા આપ્યાતનો ઉલ્લેખ થયો હોવાથી ભેદ સ્પષ્ટ છે જ. 'વિશ્વને જોઈ ચૂકેલો આનો પુત્ર થશે' આ વચનમાં પણ કાળભેદે અર્થભેદ એ શબ્દનયનું ઉદાહરણ જાણવું. જેણે વિશ્વને જોઈ લીધેલું છે તે વિશ્વદૃશ્યા... માટે એ અતીતઅર્થ છે. જ્યારે જનિતા એ પુત્રને ભાવીઅર્થ તરીકે જણાવે છે. તેથી કાળભેદે એ બન્નેનો ભેદ હોવો સ્પષ્ટ જ છે.

તથા શબ્દનય કારકભેદે અર્થભેદ માને છે. જેમકે 'ઘડો કરે છે' અને 'ઘડો કરાય છે' આ બન્નેમાં વસ્તુ (= ઘડો) જુદી છે. કારણ કે કર્તાકારક અને કર્મકારકનો ભેદ છે. આમાં 'કરે છે' આ શબ્દો દ્વારા ઘડો જણાહરણાદિ અર્થક્રિયા પ્રત્યે કર્તા છે એ જણાય છે જ્યારે 'કરાય છે' આ શબ્દો દ્વારા 'ઘડો કરવાની ક્રિયાનું કર્મ છે' એ જણાય છે. જે 'કર્તા' હોય તે 'કર્મ' હોતું નથી, કારણ કે તેવું હોવામાં અતિપ્રસંગ થાય છે.

કર્તૃકર્મણોર્ભેદેऽપ્યભિન્નમેવ કુમ્ભલક્ષણમર્થમત્રાદ્રિયન્તે ન તે નીતિનિપુણાઃ, ‘દેવદત્તઃ કટં કરોતિ’ इत्यत्रापि कर्तृकर्मणोर्देवदत्तकटयोरभेदप्रसङ्गादिति । न चात्र देवदत्त-कटलक्षण-प्रकृतिपदभेदादेवार्थभेदः स्पष्ट एवेति वाच्यं, अन्यत्रापि कर्तृ-कर्मलक्षणकारकभेदादर्थभेदस्य स्पष्टत्वात्, अन्यथा ‘घटः क्रियते’ इत्यस्य स्थाने ‘घटं क्रियते’ इत्यस्यापि यद्वा ‘घटं करोति’ इत्यस्य स्थाने ‘घटः करोति’ इत्यस्यापि साधुत्वप्रसङ्गात् ।

તથા લિઙ્ગભેદાત્ ‘પુષ્પસ્તારકા’ इत्यत्र पुंस्त्रीलिङ्गयोर्भेदादर्थभेदमभिप्रैति शब्दनयः । ये त्वत्र लिङ्गभेदेऽपि नक्षत्रलक्षणमेकमेवार्थमभिमन्यन्ते न ते तत्त्ववेदिनः, ‘पटः कुटिः’ इत्यत्रापि पटकुट्योरैकत्वप्रसङ्गात्, तल्लिङ्गभेदाविशेषादिति । ‘पटकुट्योः प्रकृतिपदभेदादेवार्थ-

તેથી કર્તાસ્વભાવવાળા ઘડાથી કર્મસ્વભાવવાળો ઘડો જુદો જ છે. ‘તે પોતે જ કંઈક કરે છે અને તે પોતે જ કોઈકના દ્વારા કરાય છે’ આવી પ્રતીતિના કારણે કર્તા-કર્મકારકનો ભેદ હોવા છતાં જેઓ ઘડાને એક જ માને છે તેઓ નીતિકુશળ નથી. કારણ કે એમ તો ‘દેવદત્ત સાદડી કરે છે’ આવા વાક્યમાં પણ કર્તા-કર્મભૂત દેવદત્ત અને સાદડીનો અભેદ થઈ જવારૂપ અતિપ્રસંગ આવશે.

શંકા - એમાં તો દેવદત્ત અને કટ એવા બે જે પ્રકૃતિપદ છે એ જ જુદા હોવાથી એના વાચ્ય અર્થનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે.

સમાધાન - જેમ પ્રકૃતિપદના ભેદે અર્થભેદ હોય છે, એમ પ્રત્યયપદના ભેદે પણ અર્થભેદ હોય જ છે. એટલે કર્તા-કર્મરૂપ કારકભેદે અર્થભેદ થાય જ. જો પ્રત્યયભેદ હોવા છતાં અર્થભેદ માનવાનો ન હોય તો (અર્થાત્ પ્રત્યય બદલાયા છતાં અર્થ બદલાતો ન હોય તો ઘટઃ ક્રિયતે ના સ્થાને ઘટં ક્રિયતે નો પ્રયોગ કે ઘટં કરોતિ ના સ્થાને ઘટઃ કરોતિ નો પ્રયોગ પણ સાધુપ્રયોગ બની જાય, કારણ કે વિભક્તિ પ્રથમા હો યા દ્વિતીયા... અર્થ એક જ રહેવાનો છે.

તથા લિંગભેદે શબ્દનય જે અર્થભેદ માને છે એમાં પુષ્પસ્તારકા વગેરે ઉદાહરણ છે. આમાં પુષ્પઃ એ પુલ્લિંગશબ્દ છે, તારકા એ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે. માટે એ બન્નેનો અર્થ એક ન હોઈ શકે. અહીં લિંગભેદ હોવા છતાં નક્ષત્રરૂપ એક જ અર્થ જેઓ માને છે તેઓ તત્ત્વના જાણકાર નથી, કારણ કે તો પછી તો પટઃ અને કુટિ એ બન્નેનો અર્થ પણ એક જ માનવો પડે, કારણ કે લિંગભેદ તો સમાન રીતે છે જ. “અહીં તો પટ અને કુટિ એ પ્રકૃતિપદો ભિન્ન હોવાથી જ અર્થભેદ છે” એવી શંકા આગળની

ભેદઃ' इत्यादिशङ्का तु पूर्ववदेव निरसनीया । एवमेवोत्तरत्रापि । तथा तटः, तटी, तटं... इत्यादयोऽप्यत्र दृष्टान्ता अनुसन्धेयाः ।

તથા સંખ્યાભેદાદ્ 'આપોઽમ્ભ' इत्यत्र बहुत्वैकत्वसंख्ययोर्भेदादर्थभेदं शब्दनयः प्रतिजानीते । ये पुनरिहैवं वदन्ति यद् 'अत्र संख्याभेदेऽप्येक एव जलाख्योऽर्थः, संख्याभेदस्याभेदकत्वाद्,

જેમ નિર્મૂળ કરવી. આ જ રીતે આગળ સંખ્યાભેદ વગેરેમાં પણ જાણવું. તથા તટઃ, તટી, તટં વગેરે દૃષ્ટાન્તો પણ અહીં જાણવા.

શબ્દનય, ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધતર વસ્તુને પોતાના વ્યવહારના વિષય તરીકે માને છે. અહીં 'શુદ્ધતર' એટલે - ઋજુસૂત્રનયની દૃષ્ટિ ક્ષણભેદ સુધી જ સીમિત છે, જ્યારે શબ્દનય લિંગભેદ વગેરે પણ જુએ છે. જેમ ગુજરાતી ભાષામાં છરો અને છરી... આ બન્ને સામાન્યથી છેદ કરવાના સાધન છે. તો પણ લિંગભેદ તો છે, કંઈક અર્થભેદ પણ છે જ. એ જ રીતે સંસ્કૃતભાષામાં નદીકિનારાને જણાવવા માટે સામાન્યથી 'તટ' એવા પુલિંગ અને નપુંસકલિંગ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તથા 'તટી' એવા સ્ત્રીલિંગશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. શબ્દનય આવા પ્રયોગસ્થળે લિંગભેદે અર્થભેદ માને છે... પણ ઋજુસૂત્રની દૃષ્ટિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. શબ્દનય કહે છે કે 'તટી' એટલે નાની નદીનો કોમળ કિનારો... તટઃ એટલે મોટી નદીનો રેતાળ કિનારો... તટં એટલે ખાબડ-ખુબડ પથરાળ કિનારો... આવો કંઈક ધર્મભેદ નજરમાં હોય તો જ ભિન્નલિંગક શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. વળી બીજી રીતે કહીએ તો ત્રણે લિંગ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એટલે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ સ્પષ્ટ છે જ. એટલે જેમ વર્તમાનત્વ અતીતત્વ વગેરે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હોવાથી વસ્તુભેદ છે તેમ લિંગભેદે પણ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ છે જ, પછી વસ્તુભેદ શા માટે નહીં ? વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ એ જ તો ભેદનું લક્ષણ છે. એટલે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હોવા છતાં જો અભેદ માનવાનો હોય તો વિરુદ્ધ ધર્માધ્યાસને છોડીને, ભેદનું બીજું તો કોઈ જ લક્ષણ ન હોવાથી-અર્થાત્ એને છોડીને, વસ્તુઓમાં ભેદ કરનાર અન્ય તો કોઈ ભેદક તત્ત્વ ન હોવાથી, જગતમાં કોઈ વસ્તુ કોઈનાથી જુદી રહેશે જ નહીં, તેથી ભેદનું અસ્તિત્વ જ ન રહેવાથી વિશ્વમાંથી ભેદકથાનો જ લોપ થઈ જશે.

તથા 'આપોઽમ્ભઃ' અહીં વચનભેદે વસ્તુભેદ છે. આપઃ બહુવચનાન્ત છે. અમ્ભઃ એકવચનાન્ત છે. તેથી બહુત્વ-એકત્વ સંખ્યાનો ભેદ હોવાથી વસ્તુભેદ છે એમ શબ્દનય કહે છે. "गुरुः-गुरवः अर्दीनी જેમ સંખ્યાભેદ એ વસ્તુનો ભેદક ન હોવાથી આપઃ-

યથા 'ગુરુર્ગુરવ' इत्यत्र' इति, न ते न्यायविशारदाः, 'पटः तन्तव' इत्यत्राप्येकत्वप्रसक्तेः, संख्याभेदाविशेषादिति । ततश्च 'गुरुर्गुरव'इत्यत्रापि वचनभेदादर्थभेदो मन्तव्य एव ।

તથા પુરુષભેદાત્ 'ત્વં યાસ્યસિ' 'ભવાન્ યાસ્યતિ' इत्यत्र त्वद्-भवदाख्ययोः मध्यम-प्रथमपुरुषयोर्भेदादर्थस्य भेदः शब्दनयः स्वीकुरुते । ये त्वत्र पुरुषभेदेऽपि पदार्थमभिन्नमेव ब्रुवते न ते परीक्षकाः 'अहं पचामि, त्वं पचसि' इत्यत्रापि पुरुषभेदेऽप्येकार्थत्वप्रसङ्गादिति ।

एवमुपसर्गभेदादर्थभेदे शब्दनयस्योदाहरणं 'संतिष्ठते-अवतिष्ठते' इति । अत्र ह्युपसर्गभेदा-दर्थभेदं शब्दनयोऽङ्गीकुरुते, 'विहरति-आहरति' इत्यादाविव ये तूपसर्गभेदेऽप्यभिन्नमेवार्थ-मादृताः, उपसर्गस्य धात्वर्थमात्रद्योतकत्वाद्, इति न ते विचारकाः, 'तिष्ठति, प्रतिष्ठत'

અમ્મઃ માં પણ સંખ્યાભેદ હોવા છતાં વસ્તુ 'જળ' એક જ છે" આવું કહેનારાઓ ન્યાયવિશારદ નથી, કારણ કે આવું માનવામાં તો પટ:-તન્તવઃ માં પણ અભેદ થઈ જશે, કારણ કે સંખ્યાભેદ સમાન છે. જળનો એક પરમાણુ કે જે એકત્વસંખ્યાથી આકાન્ત છે, તે બહુત્વસંખ્યાથી આકાન્ત થઈ શકતો નથી. તેથી એને જણાવવા માટે આપઃ એવો, બહુત્વને જણાવનાર બહુવચનાન્ત પ્રયોગ ઉચિત નથી, પણ એકત્વસંખ્યાને જણાવનાર એકવચનાન્ત પ્રયોગ જ ઉચિત છે. એટલે, ગુરુર્ગુરવઃ અહીં પણ વચનભેદ હોવાથી અર્થભેદ માનવો જ જોઈએ.

એમ, શબ્દનય પુરુષભેદે અર્થભેદ જે માને છે એમાં ઉદાહરણ છે 'ત્વં યાસ્યસિ', 'ભવાન્ યાસ્યતિ' પ્રયોગો. સંસ્કૃતભાષામાં 'તું' ને જણાવવા માટે ત્વં અને ભવાન્ એમ બન્ને શબ્દો વપરાય છે. એમાં 'ત્વં' શબ્દ બીજો (મધ્યમ) પુરુષ મનાય છે ને ભવાન્ શબ્દ ત્રીજો (પ્રથમ) પુરુષ મનાય છે. તેથી પુરુષભેદ છે. માટે બન્નેના વાચ્યાર્થ જુદા-જુદા છે એમ શબ્દનય સ્વીકારે છે. જેઓ અહીં પુરુષભેદ હોવા છતાં પદાર્થનો ભેદ માનતા નથી તેઓ પરીક્ષક નથી... નહીંતર 'હું પકાવું છું' 'તું પકાવે છે' આ બન્નેમાં પણ પુરુષભેદ હોવા છતાં હું અને તું નો વાચ્યાર્થ એક બની જશે.

એમ, ધાતુને લાગતા ઉપસર્ગના ભેદે પણ શબ્દનય જે અર્થભેદ કહે છે તેમાં સંતિષ્ટતે-અવતિષ્ટતે ઉદાહરણ છે. વિહરતિ = વિહરવું... આહરતિ = કહેવું... જેમ આમાં ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદ છે એમ સર્વત્ર ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદ માનવો જોઈએ. ઉપસર્ગ તો ધાત્વર્થનું માત્ર દ્યોતન = સ્પષ્ટતા કરે છે, અર્થભેદ કરનાર નથી એવું કહીને જેઓ છતે ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદ માનતા નથી, તેઓ વિચારક નથી, નહીંતર તિષ્ઠતિ (= ઊભો

इत्यत्रापि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसङ्गात् । ततः कालादिभेदादर्थभेदः शब्दानामिति शब्दनयः प्रकाशयतीति ।

इत्थञ्च काल-कारक-लिङ्ग-वचन-पुरुष-उपसर्गभेदादर्थभेदं शब्दनयो मन्यत इति स्थितम् । ऋजुसूत्रस्तु नैवमर्थभेदं प्रतिजानीत इति सिद्धं ऋजुसूत्राभिमतवस्तुनः शब्दनयाभि-मतवस्तुनो विशेषिततरत्वम् । यद्वा 'इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नो नओ सद्दो' ॥२१८४॥ त्ति निर्युक्तिदलं, तत्र भाष्यं तं चिय रिउसुत्तमयं पच्चुप्पन्नं विसेसियतरं सो । इच्छइ भावघटं चिय, जं न उ नामादिए तिन्नि ॥२२२८॥' अस्यार्थः-असौ=शब्दनयः तदेव ऋजुसूत्राभिमतं प्रत्युत्पन्नं वस्तु विशेषिततरमिच्छति, कुत इदं ज्ञायते ? यद् = यस्मात् पृथुबुध्नोदराद्याकारकलितं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ, न तु नाम-स्थापना-द्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति, शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः, शब्दार्थश्च प्रकृते 'घट चेष्टायां' इति धात्वर्थलक्षणो भावघट एव युज्यते, न नामादिष्विति निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगम-परादृजुसूत्राद्विशेषिततरं वस्त्विच्छत्यसौ, भावघटस्यैवानेनोपगमात् । नामादिघटनिराकरणे प्रमाणमाह-नामादओ न कुम्भा, तक्कजाकरणओ पडाइ व्व । पच्चक्खविरोहाओ, तल्लिंगाभावओ

રહે છે), અને પ્રતિષ્ઠતે (પ્રસ્થાન = પ્રયાણ કરે છે) આ બન્નેનો પણ અર્થ એક બની જાય... એટલે કે 'સ્થિતિ' અને 'ગતિ' એ બન્ને અર્થ એક થઈ જાય.

આમ શબ્દનય કાળ-કારક-લિંગ-વચન-પુરુષ અને ઉપસર્ગભેદે અર્થભેદ માને છે એ નિશ્ચિત થયું. ઋજુસૂત્રનય તો આ રીતે અર્થભેદ માનતો નથી, માટે સિદ્ધ થયું કે -ઋજુસૂત્રને માન્ય વસ્તુ કરતાં શબ્દનયને માન્ય વસ્તુ અધિક વિશિષ્ટ હોય છે. અથવા, ઇચ્છइ વિસેસિયતરં પચ્ચુપ્પન્નો નઓ સદ્દો ॥૨૧૮૪॥ આવા નિર્યુક્તિવચનના ભાષ્યમાં તં ચિયં ॥૨૨૨૮॥ વગેરે જે કહ્યું છે એનો અર્થ: આ શબ્દનય તે જ વસ્તુને=ઋજુસૂત્રને માન્ય વસ્તુને વિશેષિતતર માને છે, કારણ કે પૃથુબુધ્નઉદર આદિ આકાર યુક્ત, મૃન્મય, જળાહરણાદિ ક્રિયા કરવામાં સમર્થ પ્રસિદ્ધ ઘટરૂપ ભાવઘટને જ એ માને છે, નહીં કે નામ-સ્થાપના કે દ્રવ્યઘટ રૂપ ત્રણ ઘટને. એમાં કારણ એ છે કે આ શબ્દાર્થને મુખ્ય કરનારો છે. પ્રસ્તુતમાં 'ઘટ' ધાતુ 'ચેષ્ટા' અર્થમાં હોવાથી, જળાહરણાદિરૂપ ચોક્કસ ચેષ્ટા જેમાં છે તેવા ભાવઘટમાં જ ધાત્વર્થરૂપ શબ્દાર્થ ઘટે છે. નામાદિ ત્રણ ઘટમાં નહીં, માટે ભાવઘટ એ જ ઘડો છે, શેષ ત્રણ નહીં. આમ ચારે નિક્ષેપ માનનારા ઋજુસૂત્રનય કરતાં આ શબ્દનય વિશેષિતતર વસ્તુને માનનારો છે, કારણ કે માત્ર ભાવનિક્ષેપને જ માને

વા વિ ॥૨૨૨૯॥ નામસ્થાપનાદ્રવ્યરૂપાઃ કુમ્ભા ન ભવન્તિ, (૧) જલાહરણાદિતત્કાર્યાકરણાત્, પટાદિવત્ । તથા (૨) પ્રત્યક્ષવિરોધાત્, અઘટરૂપાસ્તે પ્રત્યક્ષેણૈવ દૃશ્યન્ત ઇતિ પ્રત્યક્ષવિરોધઃ । તથા (૩) ઘટલિઙ્ગાદર્શનાચ્ચ, જલાહરણાદિ ઘટલિઙ્ગં ચ તેષુ ન દૃશ્યતે, તતોડનુમાનવિરોધોડપીતિ કથં તે નામાદિઘટા ઘટવ્યપદેશભાજો ભવેયુઃ ? ન ચ ઘટપદાન્નામાદિઘટોપસ્થિતેરસ્ખલિતાયા દર્શનાત્ સ્વારસિકઘટપદપ્રયોગલક્ષણો વ્યપદેશસ્તેષુ ન વિરુદ્ધ્યત ઇતિ વાચ્યં, નયેનાનેન ભવાતિરિક્તવિષયાંશે સઙ્કેતગ્રહસ્યાડપ્રમાણત્વેન ગૃહીતતયા નામાદિષુ તત્પદપ્રયોગસ્યાસ્વાર- સિકત્વાદ્ । લોકસ્તુ કદાચિદ્ 'બુધ'પદેનાપિ મૂર્ખોલ્લેખં કરોતિ, શ્રોતુશ્ચ મૂર્ખોપસ્થિતિર્ભવત્યપિ, ન ચૈતાવતૈવ સ્વારસિકબુધપદપ્રયોગલક્ષણો વ્યપદેશો મૂર્ખે ન વિરુદ્ધ ઇતિ વક્તું પાર્યતે ।

છે. નામાદિઘટને શબ્દનય જે નકારે છે તેમાં કારણ આ રીતે આપે છે - નામાદઓ ન કુમ્ભાં ॥૨૨૨૯॥ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યરૂપ ઘડા એ ઘડા નથી, કારણ કે (૧) જળાહરણાદિરૂપ ઘટકાર્ય કરતા નથી, જેમકે પટ. (૨) પ્રત્યક્ષથી વિરોધ છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જ તે નામઘટાદિ અઘટરૂપે દેખાય છે અને (૩) ઘટનું જ્ઞાપક જે જળાહરણાદિ લિંગ, તે નામઘટાદિમાં જોવા મળતું નથી, તેથી અનુમાનવિરોધ પણ છે. તેથી એ નામઘટ વગેરે 'ઘડો' શી રીતે કહેવાય ?

શંકા - 'ઘટ' પદ સાંભળવાથી નામાદિ ઘટ પણ અસ્ખલિત રીતે ઉપસ્થિત થાય જ છે, તેથી નામાદિ ઘટ માટે 'ઘટ' પદનો સ્વારસિક પ્રયોગ વિરુદ્ધ નથી.

સમાધાન - આમ ન કહેવું, કારણ કે આ નય ભાવનિક્ષેપ સિવાયના વિષયોમાં (=નામાદિ નિક્ષેપાઓમાં) 'ઘટ' પદના સંકેતગ્રહને અપ્રમાણ માને છે... અર્થાત્ ગોપાળદારક અંગે 'આને 'ઘટ' કહેવો' વગેરે રૂપ જે સંકેતનું જ્ઞાન, તે પ્રમાણભૂત નથી એવું આ નય કહે છે. માટે નામઘટાદિ માટે 'ઘટ'પદના પ્રયોગને આ નય અસ્વારસિક માને છે.

[શંકા - પણ લોકો તો ઘટનામક ગોપાળદારકને જણાવવા માટે 'ઘટ'પદનો સ્વારસિક પ્રયોગ કરે જ છે, ને શ્રોતાને પણ એનાથી સ્વારસિક ગોપાળદારકની ઉપસ્થિતિ થાય જ છે ને !]

સમાધાન - લોકો તો ક્યારેક 'બુધ' પદથી મૂરખ માણસનો ઉલ્લેખ કરે છે અને શ્રોતાને પણ 'મૂરખ' ની ઉપસ્થિતિ થાય જ છે. પણ એટલા માત્રથી 'બુધ' શબ્દનો મૂર્ખાને જણાવવા માટે સ્વારસિક પ્રયોગ કરવો એ અવિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાતું નથી. એ જ રીતે નામાદિઘટ માટે જાણવું.

નનુ શબ્દનયોઽપિ ભૂત-ભવિષ્યત્કાલીનં વસ્તુ નૈવ મન્યતે, તતશ્ચ કાલભેદાદર્થભેદસ્ય કોઽર્થઃ ? અતીતસ્ય સુમેરોર્વિનષ્ટત્વાદેવ વર્તમાનેઽભાવ એવેતિ કસ્તત્સમ્બન્ધી વિચારઃ? इति भावः। अत्रोच्यते-वर्तमाने तदभावेऽपि विवक्षितेऽतीते काले तस्य सत्त्वात् तत्कालीनात् सुमेरोर्वर्तमानकालीनः सुमेरुर्भिन्नो वाऽभिन्नो वेति कथं न विचारः ? तत्र च विचारे 'विनष्टत्वेनासताऽतीतसुमेरुणा सह वर्तमानत्वेन सतः सुमेरोर्भेदो निःशङ्क एव' इति शब्दनयाभिप्रायः ।

ननु ऋजुसूत्रोऽपि शब्दनयवद् भूत-भविष्यत्कालीनं वस्तु नैव स्वीकुरुते। ततश्च तन्मतेऽपि कालभेदादर्थभेदो मन्तव्य एवेति कथं तमाश्रित्य विशेषिततरत्वमिति चेत् ? सत्यं, कारकाद्यपेक्षयैव तद् विशेषिततरत्वं बोध्यम् । अत एव 'वत्थुमविसेसओ वा जं भिन्नाभिन्नलिङ्गवयणंपि । इच्छइ रिउसुत्तनओ विसेसियतरं नयो सदो ॥२२३३॥' तथा 'तो भावो च्चिय वत्थुं विसेसियमभिन्नलिङ्गवयणं व। बहुपज्जायं पि मयं सदत्थवसेण

શંકા - શબ્દનય પણ ભૂત-ભાવી વસ્તુને માનતો નથી જ. જો વસ્તુ જ નથી તો કાળભેદે અર્થભેદનો શું અર્થ ? અતીત સુમેરુ વિનષ્ટ જ હોવાથી વર્તમાનમાં એનો અભાવ જ છે, પછી એનો વિચાર જ શું ?

સમાધાન - વર્તમાનમાં એનો અભાવ હોવા છતાં વિવક્ષિત અતીતકાળમાં તો એ વસ્તુ વિદ્યમાન હતી જ. એટલે તત્કાલીન સુમેરુથી વર્તમાનકાલીન સુમેરુ ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? એ વિચાર કેમ ન કરી શકાય ? અને એ વિચાર કરીએ એટલે, “વિનષ્ટ હોવાથી અસત્ એવા અતીતસુમેરુની સાથે, વર્તમાન હોવાના કારણે સત્ એવા સુમેરુનો ભેદ હોવો નિઃશંક જ છે” એવો શબ્દનયનો અભિપ્રાય છે.

શંકા - ઋજુસૂત્રનય પણ શબ્દનયની જેમ ભૂતકાલીન તથા ભવિષ્યકાલીન વસ્તુને સ્વીકારતો નથી જ. એટલે એના મતે પણ કાળભેદે વસ્તુભેદ માનવાનો રહે જ. તો આ બાબતમાં બન્ને સમાન થઈ ગયા. શબ્દનયનો વિષય વિશેષિતતર શી રીતે થયો ?

સમાધાન - સાચી વાત, કારક વગેરેની અપેક્ષાએ જ એને વિશેષિતતર માનવાનો નહીં કે કાળની અપેક્ષાએ પણ. એટલે જ, વિ.આ.ભા.ની ૨૨૩૩ મી ગાથામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે-“ઋજુસૂત્રનય ભિન્નલિંગ-વચનવાળી વસ્તુ કે અભિન્નલિંગ-વચનવાળી વસ્તુને અવિશેષપણે સ્વીકારે છે. શબ્દનય એને વિશેષપણે = ભિન્ન સ્વીકારે છે, માટે શબ્દનય વિશેષિતતર વસ્તુને સ્વીકારે છે.” તથા “તેથી, ભાવનિક્ષેપ એ જ વસ્તુ છે તે પણ સમાન લિંગ-વચનવાળા શબ્દથી જ વાચ્ય માને છે. ઈન્દ્ર-શક-પુરંદર વગેરે

સદસ્સ ॥૨૨૩૫ ॥' ત્તિ । અત્ર લિઙ્ગવચને સાક્ષાદુક્તે । તદુપલક્ષણાત્ કારકાદેરેવ પ્રહણં મહોપાધ્યાયૈરનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણે કૃતં, ન તુ કાલસ્ય । તમપેક્ષ્ય તુ સમાનત્વમેવોક્તમ્ । તથાહિ - અત્રાભિન્નલિઙ્ગવચનમિતિ યદુક્તં તદભિન્નકારકાદ્યુપલક્ષણં, કારકાદિભેદેનાપ્યને-નાર્થભેદાભ્યુપગમાત્ । તથાહિ-યથા ઋજુસૂત્રનયમત એવ 'અગ્નિષ્ટોમયાજી પુત્રોઽસ્ય જનિતા' ઇત્યયુક્તં, અતીતાનાગતયોઃ સમ્બન્ધાભાવાત્, તથા શબ્દનયમતેઽન્યકારકયુક્તં યત્તદેવાન્યકારક-સમ્બન્ધં નાનુભવતીતિ 'અધિકરણં ચેદ્ ગ્રામઃ ? અધિકરણાભિધાનવિભક્તિવાચ્ય એવ, ન કર્માભિધાનવિભક્ત્યભિધેયઃ' ઇતિ 'ગ્રામમધિશેતે' ઇતિ પ્રયોગોઽનુપપન્નઃ, તથા 'પુરુષભેદેઽપિ નૈકં વસ્તુ' ઇતિ 'એહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, ન હિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા' ઇતિ ચ

અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોથી વાચ્ય એક વસ્તુ પણ શબ્દનય સ્વીકારે છે, કારણ કે એક જ ઈન્દ્રમાં ઈન્દ્રન-શકન-પૂર્દારણ વગેરે અર્થો ઘટે છે." ॥૨૨૩૫ ॥ અહીં લિંગ અને વચન સાક્ષાત્ કલ્યા છે. મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે અનેકાન્તવ્યવસ્થા પ્રકરણમાં એના ઉપલક્ષણથી કારકાદિનું જ ગ્રહણ કર્યું છે, પણ કાળનું નહીં. કાળની અપેક્ષાએ તો સમાનતા જ કહી છે. તે આ રીતે-અહીં 'અભિન્નલિંગ-વચન' એમ જે કહ્યું છે તે અભિન્નકારકાદિના ઉપલક્ષણ તરીકે જણાવું, કારણ કે કારકાદિભેદે પણ આ શબ્દનય અર્થભેદ માને છે. તથાહિ-જેમ ઋજુસૂત્રનયને કાળભેદે અર્થભેદ સંમત છે જ, એમ શબ્દનયને કારકાદિભેદે પણ અર્થભેદ માન્ય છે. એટલે વૈયાકરણીઓએ 'અગ્નિષ્ટોમયાજી પુત્રોઽસ્ય જનિતા' (=જેણે અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરેલો છે તેવો પુત્ર આને થશે.) આવો જે પ્રયોગ કહેલો છે તેને ઋજુસૂત્ર પણ અયોગ્ય માને છે, ને શબ્દનય પણ અયોગ્ય માને છે, કારણ કે અતીત-અનાગતનો સંબંધ હોતો નથી. આશય એ છે કે 'અગ્નિષ્ટોમયાજી' આમાં યજ્ઞધાતુને ભૂતકાળઅર્થમાં ઈન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. જ્યારે 'જનિતા'માં ભવિષ્યકાળસૂચક પ્રત્યય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં અતીત-અનાગત કાળનો સંબંધ થઈ શકતો નથી. એટલે જો એ પુત્ર ભૂતકાલીન છે, તો ભવિષ્યકાલીન નથી, જો ભવિષ્યકાલીન છે, તો ભૂતકાલીન નથી. એક જ પુત્ર ભૂત-ભવિષ્ય ઉભયકાલીન બની શકતો નથી.

જેમ, એકકાળયુક્ત પદાર્થ અન્ય કાળયુક્ત બની શકતો નથી, એમ શબ્દનયે તો એક કારકયુક્ત પદાર્થ અન્યકારકયુક્ત પણ બની શકતો નથી, એટલે ગામ જો અધિશયનનું અધિકરણ છે તો એ એનું કર્મ ન બની શકે. આશય એ છે કે વ્યાકરણકારોને 'અધિ' ઉપસર્ગ સાથે શી(શીઙ્)ધાતુનો પ્રયોગ હોય તો અધિકરણકારકયુક્ત(=અધિકરણભૂત) ગ્રામરૂપ વસ્તુના વાચક ગ્રામશબ્દને 'ગ્રામમધિશેતે' એ પ્રમાણે બીજી વિભક્તિ કરવા

પ્રયોગો ન યુક્તઃ, અપિ તુ 'एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्येवं परभावेनै-
तन्निर्देष्टव्यम्। एवमुपग्रहणभेदेऽपि विरमतीत्यादिर्न युक्तः, आत्मार्थतया हि विरमत इत्यस्यैव

માટે ગ્રામની ત્યાં કર્મસંજ્ઞા કહેલી છે. 'અથે: શીઙ્-સ્થાસ: આધાર:' (સિદ્ધહેમ૦ ૨-૨-૨૦) 'अधिशीङ्गस्थासां कर्म' (પાણિની ૧-૪-૪૬) એમ વ્યાકરણના સૂત્રો જાણવા. શબ્દનય આ વાત સ્વીકારતો નથી. 'ગામ એ અધિકરણ છે' એવું સૂચિત કરવા માટે અધિકરણવાચક સપ્તમી વિભક્તિ જ વાપરવી જોઈએ. કારણ કે અધિકરણ અને કર્મરૂપ બિન્નાબિન્ન કારક 'ગામ' રૂપ એક વસ્તુમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતા નથી. એટલે ગામ જો ગ્રામમ્ એમ દ્વિતીયાકારકસૂચિત 'કર્મ'રૂપ હોય તો અધિકરણરૂપે મળી શકે જ નહીં. જો એ અધિકરણ તરીકે અભિપ્રેત છે, તો એ અધિકરણવાચક સપ્તમી વિભક્ત્યન્ત શબ્દથી જ વાચ્ય હોઈ શકે, નહીં કે કર્મવાચક દ્વિતીયાવિભક્ત્યન્ત શબ્દથી વાચ્ય. માટે 'ગ્રામમધિશેતે' આવો પ્રયોગ અયોગ્ય જ છે.

એમ શબ્દનયે પુરુષભેદે પણ વસ્તુભેદ માનેલો છે, પુરુષભેદ રહેવા પર વસ્તુ એક ન હોય શકે. આશય એ છે કે પાણિનીઋષિએ 'प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च' (૧-૪-૧૦૬) આવું સૂત્ર પાણિનીવ્યાકરણમાં કહેલ છે. આ સૂત્ર એમ જણાવે છે કે જો 'મન્ય'નો પ્રયોગ થયેલો હોય તો 'यास्यामि' ના સ્થાને 'यास्यसि' એમ બીજા પુરુષનો પ્રત્યય લગાડવો, અને મન્યને મધ્યમપુરુષના (બીજા પુરુષના) સ્થાને ઉત્તમ પુરુષ(= પ્રથમ પુરુષ)નો પ્રત્યય લગાડવો. વાક્ય પ્રયોગ આવો છે - एहि, मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पिता [आवो, तमे मानो છે કે 'હું રથથી જઈશ', પણ નહીં જઈ શકો. કારણ કે રથ લઈને તમારા પિતા ચાલ્યા ગયા છે. (માટે તમે અમારી સાથે જ આવી જાઓ.)] શબ્દનય કહે છે કે આ પ્રયોગ બરાબર નથી. મન્યસે 'यथाहं रथेन यास्यामि' એવો પ્રયોગ જ જોઈએ. (તું માને છે કે 'હું રથથી જઈશ') આમ પરભાવથી નિર્દેશ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ 'मन्ये' એવા ઉત્તમ પુરુષવાળો પ્રયોગ નહીં, પણ એ ઉત્તમ પુરુષથી પરભાવનો = અન્ય પુરુષનો જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તેથી 'मन्ये'ના સ્થાને મન્યસેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તથા यास्यसिના સ્થાને यास्यामिनो પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (પાણિનીએ પ્રહાસે મન્યોપપદે... ઈત્યાદિ જેમ સ્વતંત્રસૂત્ર બનાવ્યું છે તેમ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં સ્વતંત્રસૂત્ર બનાવ્યું નથી. પણ ત્રીણિ ત્રીણિ અન્યયુષ્મદસ્મદિ (૩-૩-૧૭) સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે, એ જાણવું.)

प्रयोगस्य सङ्गतेः, न चैवं लोक-शास्त्रविलोपः, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति सम्प्रतिवृत्तौ व्यवस्थितम् । वस्तुतो 'ग्राममधिशेते' इत्यादौ ग्रामोत्तरद्वितीयादिपदादधिकरण-

એમ ઉપગ્રહણભેદ હોવા છતાં વિરમતિ વગેરે પ્રયોગ યોગ્ય નથી, કારણ કે આત્માર્થતા હોવાથી વિરમતે એવો પ્રયોગ જ સંગત છે. આશય એ છે કે રમ્ ધાતુ ઈદ્દિત (=આત્મનેપદી) હોવાથી એને આત્મનેપદના પ્રત્યય લાગે છે. પણ 'વ્યાહ્પરે રમઃ' (૩-૩-૧૦૫) આ સિદ્ધહેમંસૂત્ર વિ-આ-પરિ આ ત્રણ ઉપસર્ગો સાથે રમ્ ધાતુને પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો લગાવવાનું જણાવે છે ને તેથી વિરમતિ-આરમતિ-પરિરમતિ એવા પ્રયોગો થાય છે. શબ્દનયને આ માન્ય નથી, કારણ કે ઉપગ્રહભેદ અંગે પણ આત્માર્થક વિરમણ વગેરે ક્રિયાને સૂચિત કરવા માટે આત્મનેપદનો પ્રયોગ જ ઉચિત છે. એટલે વિરમતે વગેરે રૂપ જ સંગત છે. આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદથી વ્યક્ત થનાર આત્માર્થતા અને પરાર્થતા એ ઉપગ્રહ કહેવાય છે.

શંકા - જો આ રીતે ગ્રામે અધિશેતે, મન્યસે, યાસ્યામિ, વિરમતે વગેરે પ્રયોગ કરવામાં આવશે તો (ને એ રીતે શબ્દનયને અનુસરવામાં આવશે તો) લોક અને શાસ્ત્રનો = વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો વિલોપ જ થઈ જશે. આશય એ છે કે - શિષ્ટલોકમાં જેવો વ્યવહાર થતો હોય છે એને અનુસરીને વ્યાકરણશાસ્ત્ર રચાયેલું હોય છે. એટલે એ બન્ને તો પરસ્પર અનુસરનારા હોય છે, પણ એને અનુસરીને તો ગ્રામમધિશેતે, મન્યે, યાસ્યામિ, વિરમતિ વગેરે પ્રયોગ જ સંગત છે. એટલે ગ્રામે અધિશેતે વગેરે પ્રયોગ કરવામાં લોકવ્યવહાર અને શબ્દાનુશાસનનું ઉલ્લંઘન છે જ.

સમાધાન - હા છે જ. પણ એમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે એવું ઉલ્લંઘન તો બધા જ નયમતોમાં સમાન છે. આશય એ છે કે લોકવ્યવહારને વ્યવહારનય અનુસરે છે. એટલે એમાં લોકવ્યવહારનું અને એને અનુસરનાર શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન ન હોય એવું મળે. શેષ નયો તો આ વ્યવહારનયથી અલગ પડનાર હોવાથી એનું ઉલ્લંઘન મળે જ. આમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી કે અજુગતું નથી. નહીંતર તો શેષનયો વ્યવહારનયથી અલગ રહી જ નહીં શકે. એટલે જ તે તે ઘડાને જુદા માનવાનો લોકવ્યવહાર હોવા છતાં સંગ્રહનય એ બધાનો અભેદ માને છે. એમ લોકવ્યવહાર ઘટ-પટાદિને સ્થાયી માનવાનો હોવા છતાં ઋજુસૂત્રાદિનય એને ક્ષણિક માને છે. આ વાત સમ્પ્રતિતર્કપ્રકરણની વૃત્તિમાં કહેલી છે.

(અથવા, ગ્રામ અધિકરણ હોવા છતાં દ્વિતીયાવિભક્તિ લગાડવામાં કોઈ દોષ નથી

ત્વાદિપ્રકારકપ્રતીત્યર્થમધિકરણત્વાદિવિશિષ્ટે લક્ષણૈવ સ્વીકાર્યા, તન્નિરૂઢત્વજ્ઞાપનાર્થમે-
વિશેષાનુશાસનમિતિ ન કોઽપિ દોષઃ' (પૃ. ૫૮) ઇતિ । અત્ર યતો ન કાલસ્યોપલક્ષણાદિ
ગ્રહણમતો ન કાલમપેક્ષ્ય વિશેષિતતરત્વમિતિ નિશ્ચીયતે । તદુક્તં સમ્મતિતર્કપ્રકરણ (કા
૧/૩) વૃત્તૌ-કાલભેદાદ્ વસ્તુભેદ ઋજુસૂત્રેણાભ્યુપગત એવે'તિ । તતશ્ચ કાલમપેક્ષ
યદ્વિશેષિતતરત્વં તદ્વ્યવહારાભિમતવસ્ત્વપેક્ષયૈવ નેયં, તદન્યત્તુ ઋજુસૂત્રાભિમતવસ્ત્વપેક્ષયાપિ ।

અથ 'શબ્દપ્રધાનો નયઃ શબ્દનયઃ' ઇતિ ભવતા યદુક્તં તત્ર શબ્દપ્રધાનત્વં કિમ્ ?
શૃણુ-અર્થઃ શબ્દમનુસરતિ ન તુ શબ્દોઽર્થમિતિ મનનં શબ્દપ્રધાનત્વં જ્ઞેયમ્ । શબ્દસ્ય

એની સંગતિ કરવા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે -) વસ્તુતઃ ગ્રામમધિશેતે વગેરે
પ્રયોગસ્થળે ગ્રામ શબ્દને લાગેલી દ્વિતીયા વિભક્તિથી પણ અધિકરણત્વની પ્રતીતિ થાય
એ માટે ગ્રામ શબ્દની અધિકરણત્વવિશિષ્ટગ્રામમાં લક્ષણા જ સ્વીકારી લેવી. અર્થાત્ એ
અર્થ લક્ષણાથી મળે છે, એમ સમજવું.

શંકા - ગંગાયાં ઘોષઃ... વગેરે લાક્ષણિક સ્થળે 'ગંગા' પદનો ગંગાતીર એવો
લક્ષ્યાર્થ મેળવવા જેમ કોશ વગેરેમાં કશું વિશેષ જણાવેલું હોતું નથી, એમ પ્રસ્તુતમાં
પણ જો લક્ષ્યાર્થ જ લેવાનો છે, તો વ્યાકરણમાં વિશેષ સૂત્રની શી જરૂર છે ? એની
વિશેષ શક્તિ જણાવવા માટે જ એ સૂત્ર નથી ?)

સમાધાન - ના, ગ્રામમધિશેતે વગેરે પ્રયોગમાં નિરૂઢલક્ષણા છે (= અનાદિકાલીન
લક્ષણા છે... જ્યારે જ્યારે આવો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે ત્યારે લાક્ષણિક અર્થ જ
લેવાનો હોય) આવું જણાવવા માટે વ્યાકરણનું એ વિશેષસૂત્ર છે. માટે આમાં કોઈ દોષ
નથી..

અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણના આ અધિકારમાં ઉપલક્ષણથી પણ કાળનું ગ્રહણ નથી,
માટે શબ્દનયમાં કાળની અપેક્ષાએ વિશેષિતતરત્વ નથી એ જણાય છે. સમ્મતિતર્કપ્રકરણ
(૧-૩) ની વૃત્તિમાં જણાવ્યું જ છે કે - "કાળભેદે વસ્તુભેદ ઋજુસૂત્રનયે (પણ) માન્યો
જ છે." એટલે શબ્દનયને અભિમત વસ્તુમાં કાળની અપેક્ષાએ પણ જે વિશેષિતતરત્વ
જણાવ્યું છે તે વ્યવહારનયને માન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ જ જાણવું અને એ સિવાય લિંગ-
વચનાદિની અપેક્ષાએ જે વિશેષિતતરત્વ કહ્યું છે તે ઋજુસૂત્રને માન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ
પણ જાણવું.

પ્રશ્ન - 'શબ્દપ્રધાનો નયઃ (= શબ્દને પ્રધાન કરનારો નય) એ શબ્દનય' એવું
તમે જે કહેલું તેમાં શબ્દપ્રધાનત્વ શું છે ?

પુલ્લિઙ્ગત્વાત્ 'તટઃ' ઇતિશબ્દવાચ્યેઽર્થેઽયં નયો પુંલિઙ્ગત્વમેવ મન્યતે । પરન્તુ 'તટી' ઇતિશબ્દવાચ્યેઽર્થેઽયં નયઃ સ્ત્રીલિઙ્ગત્વમેવ સ્વીકુરુતે । એવઞ્ચાર્થસ્ય શબ્દાનુસારિત્વમનનમેવાસ્ય શબ્દપ્રધાનત્વં જ્ઞેયમ્ । એવઞ્ચ 'તટઃ'-'તટી' પદવાચ્યાર્થયોર્ભેદઃ સ્પષ્ટ એવ, ભિન્નલિઙ્ગત્વાદ્ । ઋજુસૂત્રનયઃ કારકાદેર્ભેદાદ્વસ્તુભેદં નાઙ્ગીકુરુતે, એષ શબ્દનયસ્તમઙ્ગીકુરુતે । એતદેવ શબ્દનય-સ્ય ઋજુસૂત્રાદ્વિશેષિતતરત્વં બોધ્યમ્ ।

અસ્ય મતે પ્રસ્થકાધિકારજગતઃ પ્રસ્થકકર્તૃગતો વા પ્રસ્થકોપયોગ એવ પ્રસ્થકઃ, ન તદતિરિક્તં કાષ્ટાદિમયં કિમપિ વસ્તુ પ્રસ્થકઃ, નિશ્ચયમાનાત્મકપ્રસ્થકસ્ય જડવૃત્તિત્વાયોગાત્, બાહ્યપ્રસ્થકસ્યાપ્યનુપલમ્બકાલેઽસત્ત્વેનોપયોગાનતિરેકાશ્રયણાત્ । નનુ યથાઽઽયુઃકારણત્વાદ્

ઉત્તર - 'અર્થ શબ્દને અનુસરે છે, નહીં કે શબ્દ અર્થને...' આવું માનવું એ શબ્દપ્રધાનત્વ છે. તટઃ એવો શબ્દ પુલ્લિંગ હોવાથી એનો વાચ્યાર્થ પણ પુંલિંગ જ છે એવું આ નય માને છે. પણ તટી એવા શબ્દના વાચ્યાર્થને આ નય સ્ત્રીલિંગ જ માને છે. આમ અર્થને શબ્દાનુસારી માનવો એ જ એનું શબ્દપ્રધાનત્વ છે. એટલે, ભિન્નલિંગ હોવાથી તટઃ ના વાચ્યાર્થનો તટી ના વાચ્યાર્થ કરતાં ભેદ હોવો સ્પષ્ટ જ છે. ઋજુસૂત્રનય કારકાદિભેદે વસ્તુનો ભેદ માનતો નથી, આ શબ્દનય માને છે. આ જ શબ્દનયનું ઋજુસૂત્રનય કરતાં વિશેષિતતરત્વ છે.

આ શબ્દનયના મતે પ્રસ્થકના અધિકારના જાણકારનો અથવા પ્રસ્થકના કરનારનો પ્રસ્થકવિષયક ઉપયોગ જ પ્રસ્થક છે, તેના સિવાયની કાષ્ટાદિમય કોઈપણ વસ્તુ પ્રસ્થક નથી, કારણ કે 'આ ધાન્ય પ્રસ્થક પ્રમાણ છે' આવા નિશ્ચયાત્મક પ્રસ્થક, કોઈ જડવસ્તુરૂપ શી રીતે હોય શકે ? જ્યારે આવા નિશ્ચયાત્મક ઉપયોગ ન હોય ત્યારે બાહ્યપ્રસ્થક પણ આ નય માનતો જ નથી, કારણ કે એ તો 'પ્રસ્થક'ને ઉપયોગથી અભિન્ન માને છે. એટલે ઉપયોગ જ નથી તો પ્રસ્થક શી રીતે હોય ? અથવા, 'માનાધીના મેયસિદ્ધિઃ' કોઈપણ મેયનું = વિષયનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનાત્મક માનને આધીન હોય છે = એવું જ્ઞાન થાય તો જ એનું અસ્તિત્વ મનાય છે. એટલે જ્યારે પ્રસ્થકજ્ઞાન નથી ત્યારે એના વિષયભૂત બાહ્ય પ્રસ્થકને પણ શી રીતે માની શકાય ? અને જ્યારે જ્ઞાન છે ત્યારે તો જ્ઞાનાત્મક પ્રસ્થક જ હાજર હોવાથી બાહ્યપ્રસ્થકની શી જરૂર ?

શંકા - જેમ આયુષ્યનું (= જીવનનું) કારણ હોવાથી ધીને આયુષ્ય (ઘૃતમાયુઃ) કહે છે, એમ 'આ ધાન્ય પ્રસ્થકપ્રમાણ છે' આવા પ્રસ્થકજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી કાષ્ટમય પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક કહેવાવું જોઈએ ને !

ઘૃતમાયુરુચ્યતે, તયા પ્રસ્થકજ્ઞાનકારણત્વાત્ કાષ્ઠમયઃ પ્રસ્થકો પ્રસ્થક ઉચ્યતામિતિ ચેત્ ? ન, અનૈકાન્તિકત્વાત્ કારણત્વાભાવાત્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-પ્રસ્થકેઽસત્યપિ કસ્યાપિ ધાન્યરાશ્યવ-લોકનમાત્રેણાપિ કલનશક્તિસંપન્નસ્યાતિશયજ્ઞાનિનો વા પ્રસ્થકપરિચ્છેદબુદ્ધિરુપજાયતે । કસ્યાપિ પુનર્નાલિકેરદ્વીપાઘ્યાયાતસ્ય સત્યપિ તસ્મિન્ પ્રસ્થકપરિચ્છેદબુદ્ધિર્ન સંપદ્યતે, ઇત્યનૈકાન્તિક એવ કાષ્ઠમયપ્રસ્થકઃ પ્રસ્થકજ્ઞાનજનને । યદિ વા ભવતુ સ તત્કારણં, તથાપિ ન સ પ્રસ્થકઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, દધિભક્ષણાદીનામપિ પરમ્પરયા તત્કારણત્વેન પ્રસ્થકત્વપ્રસજ્ઞાદિતિ પ્રસ્થકજ્ઞાનમેવ પ્રસ્થકપ્રમાણમ્ ।

તથાઽયં નયઃ સ્વસ્મિન્નેવ સ્વવસતિં વક્તિ, સ્વપ્રદેશેષ્વેવ સ્વસ્ય મુખ્યાયા વસતેઃ સમ્ભવાત્, આકાશપ્રદેશાનામપિ પરદ્રવ્યત્વેન તત્ર સ્વસમ્બન્ધસ્ય વિચાર્યમાણસ્યાઘટનાદ્ ।

સમાધાન - કાષ્ઠમય પ્રસ્થક અનૈકાન્તિક હોવાથી પ્રસ્થકજ્ઞાનનું કારણ નથી, માટે એને પ્રસ્થક કહેવું ઉચિત નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - પ્રસ્થક ન હોય ત્યારે પણ કોઈકને ધાન્યનો રાશિ જોવામાત્રથી એનું માપ જાણી લેવાની શક્તિ હોવાથી અથવા અતિશય જ્ઞાન હોવાથી પ્રસ્થકજ્ઞાન થઈ જ જાય છે. અને નાલિકેરદ્વીપમાંથી આવેલા માનવને પ્રસ્થક હાજર હોવા છતાં (કશી જ જાણકારી ન હોવાથી) પ્રસ્થકજ્ઞાન થતું નથી. માટે કાષ્ઠમય પ્રસ્થક તો પ્રસ્થકજ્ઞાનના જનનમાં અનૈકાન્તિક(= વ્યભિચારી) જ છે... અથવા તો ભલે એ પ્રસ્થકજ્ઞાનનું કારણ બનો, તો પણ એ પ્રસ્થક તો નથી જ, કારણ કે એમાં તો અતિપ્રસંગ થાય છે (= એટલે કે તમને પણ જે પ્રસ્થક તરીકે માન્ય નથી, એને પણ પ્રસ્થક માનવું પડશે.) તે આ રીતે - દર્હીભક્ષણ વગેરે પણ પરંપરાએ તો પ્રસ્થકજ્ઞાનના કારણ બને જ છે. માટે એને પણ તમારે પ્રસ્થક માનવા પડશે. એટલે એ કોઈને પ્રસ્થક ન માનતા પ્રસ્થકજ્ઞાનને જ પ્રસ્થક પ્રમાણરૂપે માનવું યોગ્ય છે.

તથા, વસતિદૃષ્ટાન્તમાં આ નય પોતાનામાં જ પોતાનો વાસ હોવો કહે છે, કારણ કે પોતાના પ્રદેશોમાં જ પોતાનો મુખ્ય(= નિરુપચરિત)વાસ સંભવે છે, તે પણ એટલા માટે કે આકાશપ્રદેશો પણ પરદ્રવ્યરૂપ હોવાથી એમાં સ્વસંબંધને વિચારતાં એ ઘટી શકતો નથી. (આશય એ છે કે એ સંબંધ ભેદ સંબંધ હોય કે અભેદસંબંધ ? જો ભેદ સંબંધ હોય તો દેવદત્ત જે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહ્યો હોય, તેની સાથે જેમ દેવદત્તનો ભેદ સંબંધ છે એમ તદન્ય આકાશપ્રદેશો સાથે પણ એ સમાન રીતે છે જ, તેથી એ અન્ય આકાશપ્રદેશોમાં પણ એનો વાસ માનવો પડે. અને અભેદસંબંધ તો માની શકાય એમ છે જ નહીં, કારણ કે દેવદત્ત અને આકાશપ્રદેશોનો અભેદ નથી.)

અત એવ દાનં હરણાદિકં તત્ફલમપિ ચૈષ નયઃ સ્વાત્મનિષ્ઠમેવ સ્વીકરોતીતિ દિક્ ॥૧૦ ॥
અથ ક્રમપ્રાપ્તં સમભિરૂઢનયમાહ -

સમભિરૂઢનીત્યા હિ શબ્દાઃ કુમ્ભઘટાદયઃ ।

શબ્દભેદાન્ન તુલ્યાર્થા ઘટપટાદિશબ્દવત્ ॥૧૧ ॥

(વ્યવહારનયેન યે) કુમ્ભઘટાદયઃ શબ્દાસ્તુલ્યાર્થાઃ (તેઽપિ) સમભિરૂઢનીત્યા= સમભિરૂઢનયેન ન હિ=નૈવ તુલ્યાર્થાઃ, શબ્દભેદાદ્=ભિન્નશબ્દત્વાદ્, ઘટપટાદિશબ્દવદ્ ઇતિ ગાથાર્થઃ ।

‘ભાષમાણાં ઘટાદિલક્ષણાં સંજ્ઞામેવ સમભિરોહણાત્ સમભિરૂઢઃ’ ઇત્યત્ર વ્યુત્પત્તિર્જ્ઞેયા ।

આમ કોઈપણ એક વસ્તુનો તદન્યમાં સંબંધ સંભવતો ન હોવાથી જ ધન વગેરેનું દાન કે હરણ = ચોરી સંભવતા નથી એમ આ નય માને છે. તે પણ એટલા માટે કે ધન વગેરે ચીજ, દેનાર અને લેનાર બન્નેથી ભિન્ન હોવાથી બેમાંથી એકે સાથે એનો સંબંધ સંભવતો નથી. એટલે કે એ દેનારનું છે જ નહીં તો દેનાર એનું દાન શી રીતે કરે ? અને એ લેનારનું પણ બની શકતું જ નથી તો, ‘ધનનું દાન કર્યું’ એમ શી રીતે કહી શકાય ? આવું જ હરણ અંગે પણ જાણવું. હા, જેની સાથે અભેદ હોય એના દાન-હરણાદિ સંભવી શકે છે. દાતા પોતાના આત્માને શુભ ભાવનું દાન કરી શકે છે, અને ચોર ચોરી કરવા દ્વારા પોતાના જ શુભભાવનું હરણ કરે છે અને એટલે જ આ બન્નેનું ફળ પોતાને જ મળે છે, પણ જેને દાન આપવામાં આવ્યું છે કે જેને ત્યાં ચોરી થઈ છે એને આ દાન-ચોરીનું કોઈ ફળ મળતું નથી, એમ આ નય માને છે. (કારણ કે દાન લેવાથી નથી પોતાનું કાંઈ વધતું કે ચોરાઈ જવાથી નથી પોતાનું કાંઈ ઘટતું). ॥૧૦॥ હવે ક્રમપ્રાપ્ત સમભિરૂઢનું નિરૂપણ ગ્રન્થકાર કરે છે -

ગાથાર્થ - સમભિરૂઢનયે ‘કુંભ’-‘ઘટ’ વગેરે શબ્દો સમાનાર્થક હોતા નથી, કારણ કે શબ્દભેદ છે, જેમકે ‘ઘટ’-‘પટ’ વગેરે શબ્દો.

વિવેચના - વ્યવહારનયે જે ‘કુંભ’-‘ઘટ’ વગેરે શબ્દો સમાનાર્થક છે તે પણ સમભિરૂઢનયે સમાનાર્થક નથી, કારણ કે જુદા-જુદા શબ્દરૂપ છે, જેમકે ‘ઘટ’-‘પટ’ વગેરે જુદા જુદા શબ્દો.

‘આ નય, બોલાતી ‘ઘટ’ વગેરે સ્વરૂપ સંજ્ઞા પર જ સમભિરોહણ કરે છે, માટે એ સમભિરૂઢ છે’ આવી ‘સમભિરૂઢ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણવી. આશય આ છે કે

અયમ્ભાવઃ-ભાષમાણાયા ઘટાદિલક્ષણાયાઃ સંજ્ઞાયા ઘટાદિલક્ષણો યો વાચ્યાર્થઃ સ ઘટપદવાચ્ય એવ, ન તુ કુટકુમ્ભાદિપદવાચ્યોઽપીતિ સમભિરૂઢો નયો મન્યતે । તતશ્ચ યતોઽયં નયસ્તત્તદ્વાચ્યાર્થવિષયત્વેન ભાષમાણાં ઘટાદિલક્ષણાં સંજ્ઞામેવ સમભિરોહતિ=પ્રમાણીકરોતિ, અતઃ સ સમભિરૂઢઃ । આવશ્યકનિર્યુક્તૌ 'વત્થુઓ સંકમણં હોઈ અવત્થુ નૈ સમભિરૂઢે' इत्युक्तं, તત્ત્વાર્થભાષ્યે ચ 'સત્સ્વર્થેષ્વસઙ્ક્રમઃ' इति । એકશબ્દવાચ્યં વસ્તુ શબ્દાન્તરવાચ્યતાં નૈતિ, તથાવાચ્યતાયામવસ્તુત્વમેવેત્યર્થઃ । અન્યથા ઘટાદૌ પટાદ્યર્થસંક્રમે = ઘટપદવાચ્યેઽર્થે પટાદિપદવાચ્યાર્થસંક્રમે કિમયં ઘટઃ પટાદિર્વા ? इति संशयः स्यात्, ઘટાદૌ પટાદિનિશ્ચયાદ્વા વિપર્યયઃ સ્યાત્, પટાદૌ વા ઘટાદ્યધ્યવસાયાદેકત્વં ઘટપટાદ્યર્થાનાં પ્રાપ્નુયાત્, મેચકમણિવત્ સંકીર્ણરૂપતા વા ઘટપટાદ્યર્થાનાં ભવેદિતિ । इयमत्र भावना-समभिरूढनयो घट-कुट-कुम्भादिशब्दान् पट-स्तम्भादिशब्दानिव भिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानेव मन्यते ।

બોલાતી ઘટાદિ શબ્દરૂપ સંજ્ઞાનો 'ઘટ' વગેરે રૂપ જે વાચ્યાર્થ હોય છે તે 'ઘટ'પદવાચ્ય જ હોય છે, નહીં કે 'કુટ'-'કુભ'વગેરેશબ્દવાચ્ય પણ, એવું સમભિરૂઢનય માને છે. એટલે, આ નય તે-તે વાચ્યાર્થના વિષય તરીકે=સંબંધી તરીકે=વાચક તરીકે, 'ઘટ' વગેરે શબ્દરૂપ સંજ્ઞા પર જ સમભિરોહણ કરે છે=વાચક તરીકે તે તે શબ્દને જ પ્રમાણભૂત માને છે, માટે એ 'સમભિરૂઢ' નય કહેવાય છે. આ નય માટે, આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં 'સમભિરૂઢનયના અધિકારમાં વસ્તુથી સંકમણ થવામાં અવસ્તુ બની જાય છે' એ પ્રમાણે કહ્યું છે અને તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં 'સત્-વિદ્યમાન અર્થોમાં અસંકમ' એમ કહ્યું છે. આનો અર્થ આવો છે-એકશબ્દવાચ્ય વસ્તુ અન્યશબ્દવાચ્ય બની શકતી નથી. તે તે વસ્તુમાં અન્યશબ્દવાચ્યતા માનવામાં તો એ અવસ્તુ જ બની જાય. અન્યથા=નહીંતર તો... એટલે કે ઘટાદિમાં પટાદિ અર્થનો સંકમ થતો હોય તો, અર્થાત્ 'ઘટ' પદવાચ્યઅર્થમાં પટાદિપદવાચ્યાર્થ(તાદાત્મ્યસંબંધથી) સંકમિત થઈ શકતો હોય તો 'શું આ ઘડો છે કે પટાદિ છે ?' એવો સંશય પડે... અથવા ઘડા અંગે 'આ પટ છે' એવો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય(= વિપરીત બુદ્ધિ થાય), અથવા પટ અંગે 'આ ઘટ છે' એવી પણ બુદ્ધિ થવાથી ઘટ-પટ વગેરે બધા પદાર્થો એક જ થઈ જશે. અથવા મેચકમણિની જેમ ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થો સંકીર્ણસ્વરૂપવાળા બની જશે.

આની ભાવના આવી જાણવી-સમભિરૂઢનયનું કહેવું એવું છે કે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત અલગ-અલગ હોવાથી પટ-સ્તંભ વગેરે શબ્દો જેમ અલગ-અલગ અર્થને જણાવે છે એમ ઘટ-કુટ-

તથાહિ-ઘટનાદ્ ઘટ ઇતિ વિશિષ્ટચેષ્ટાવાનર્થો ઘટ ઇતિ ગમ્યતે । તથા 'કુટ કૌટિલ્યે' કુટનાત્ = કૌટિલ્યયોગાત્ કુટઃ, તથા 'ઉભ ઉંભ પૂરણે' કૂમ્ભનાત્ = કુ-ઉમ્ભનાત્ = કુત્સિતપૂરણાત્ કુમ્ભ ઇતિ ભિન્નાઃ સર્વેઽપિ ઘટ-કુટાદ્યર્થાઃ । તતશ્ચ યદા ઘટાદિપદવાચ્યે ઘટાદ્યર્થે કુટાદિશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે, તદા કુટાદિપદવાચ્યસ્ય કુટાદેર્વસ્તુનસ્તત્ર સંક્રાન્તિઃ કૃતા ભવતિ, તથા ચ સતિ યથોક્તાઃ સંશયાદિદોષા ઇતિ । એવઞ્ચ, ઘટ-કુટ-કુમ્ભાદિપદવાચ્યાના-મર્થાનાં મિથો ભેદ એવ, વાચકશબ્દભેદાદ્, ઘટપટપદવાચ્યાર્થવત્ ।

તતશ્ચ 'વિશ્વદેશ્વા-સર્વદેશ્વા, ક્રિયતે-વિધીયતે, કરોતિ-વિદધતિ, પુષ્યઃ-તિષ્યઃ, આપઃ-વારઃ' ઇત્યાદિષુ પર્યાયભેદેઽપિ શબ્દનયોઽભિન્નમર્થ પ્રતિજાનીતે, કાલાદિભેદાદેવ તેનાર્થભેદ-પ્રતિજ્ઞાનાત્ । સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયભેદેનૈષુ ભિન્નાનર્થાનભિપ્રૈતિ । અભેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દા-નામુપેક્ષતે ।

ઇન્દ્રશબ્દો હિ પરમૈશ્વર્યશાલિત્વલક્ષણં નિમિત્તમપેક્ષ્ય પ્રવૃત્તઃ, શક્રશબ્દસ્તુ સામર્થ્યલક્ષણં

કુંભ વગેરે શબ્દો પણ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત જુદા જુદા હોવાથી જુદા-જુદા અર્થને જ જણાવે છે. એમાં ઘટનાદ્ ઘટઃ આ ઘટશબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. એટલે કે ઘટનના= જળાહરણાદિરૂપ વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના કારણે ઘડો 'ઘટ' કહેવાય છે. 'કુટ કૌટિલ્યે' ધાતુપાઠના આ ધાતુપરથી 'કુટનાત્ કુટઃ' આ 'કુટ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. માટે કુટનનો=કૌટિલ્યનો યોગ હોવાથી 'કુટ' કુટ કહેવાય છે. કુમ્ભનાત્કુમ્ભઃ એ 'કુંભ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તેથી, કુત્સિત પૂરણના કારણે કુંભ એ 'કુંભ' કહેવાય છે. એટલે જો ઘટાદિપદવાચ્ય ઘડા વગેરેને જણાવવા માટે કુટ શબ્દ પણ વપરાય તો, ઘડો, ઘડો તો છે જ, વળી એને કૂટ પણ માનવો પડે... એટલે કે ઘડામાં કુટનો સંક્રમ થયો એમ માનવું પડે અને તો પછી પૂર્વોક્ત સંશય વગેરે દોષો ઊભા થાય જ.

એટલે આ ફલિત થાય છે કે - ઘટ-કુટ-કુંભાદિ શબ્દોના વાચ્યાર્થ અલગ-અલગ જ હોય છે, કારણ કે વાચકશબ્દ અલગ-અલગ છે, જેમકે ઘટ-પટ શબ્દના વાચ્યાર્થ.

તેથી, વિશ્વદેશ્વા-સર્વદેશ્વા, ક્રિયતે-વિધીયતે, કરોતિ-વિદધતિ, પુષ્યઃ-તિષ્યઃ, આપઃ-વારઃ આ બધામાં, કાળાદિભેદે જ અર્થભેદ માનનાર શબ્દનય, પર્યાયભેદ હોવા છતાં અર્થભેદ માનતો નથી. જ્યારે સમભિરૂઢનય આ બધામાં પર્યાયભેદ હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ માને છે. આ બધાના વાચ્યાર્થમાં જે અભેદ હોય છે એની ઉપેક્ષા કરે છે.

પરમૈશ્વર્ય હોવું... આ નિમિત્તને નજરમાં રાખીને ઇન્દ્ર શબ્દ વપરાય છે. સામર્થ્યરૂપ નિમિત્તને ધ્યાનમાં લઈને શકશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પુરુ નામના દાનવને દારણ કરવું =ફાડી નાખવો... આવી બાબતને આગળ કરીને પુરંદર શબ્દ બોલાય છે. એથી,

તદપેક્ષ્ય પ્રવૃત્તઃ, પુનરન્દરશબ્દઃ પુનરસુરપૂર્વારણલક્ષણં તદપેક્ષ્ય પ્રવૃત્ત ઇતિ સુસ્પષ્ટમત્ર પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ખિન્નાર્થતેતિ સમભિરૂઢનયાભિપ્રાયઃ ।

પ્રસ્થક-વસતિદષ્ટાન્તયોસ્ત્વસ્યાપિ શબ્દનયસમાન એવાભિપ્રાયો જ્ઞેયઃ ॥૧૧॥ તદેવં સમભિરૂઢનયઃ પ્રોક્તઃ । અથ ચરમમેવંભૂતનયં નિરૂપયતિ -

ક્રિયાન્વિતં યદા વસ્તુ તદૈવ તન્મતં મમ ।

એવમ્ભૂતસ્તુ વક્ત્યેવં વ્યજ્ઞનાર્થવિશેષણઃ ॥૧૨॥

યદા વસ્તુ ક્રિયાન્વિતં (ભવતિ) તદૈવ તત્ (તદ્વસ્તુતયા) મમ મતમેવં વ્યજ્ઞનાર્થવિશેષણ એવમ્ભૂતસ્તુ વક્તિ-ઇત્યત્રાન્વયઃ । તુર્વિશેષણાર્થઃ, સમભિરૂઢનયાદેવમ્ભૂતનયં વિશેષયતિ । સમભિરૂઢો હિ ક્રિયાઽનન્વયકાલેઽપિ વસ્ત્વઙ્ગીકરોતિ, એવમ્ભૂતસ્તુ જલાહરણં કુર્વન્તં યોષિન્મસ્તકારૂઢમેવ ઘટમઙ્ગીકુરુતે, ન પૂર્વં પશ્ચાદ્વા, જલાહરણલક્ષણઘટનાભાવાત્ । તતશ્ચ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂતયા ક્રિયાઽન્વિતમેવ વસ્ત્વઙ્ગીકુરુતેઽયમિતિ સ્થિતમ્ । અત એવ સ વ્યજ્ઞનાર્થવિશેષણઃ । કોઽર્થઃ ? વ્યજ્ઞનં = શબ્દસ્તેનાર્થ વિશેષયતીત્યર્થઃ । વંજળ અત્ય

પર્યાયવાચી શબ્દોમાં નિમિત્તભેદ હોવાથી વાચ્યાર્થ ભિન્ન હોય છે - આવો સમભિરૂઢનયનો અભિપ્રાય છે.

પ્રસ્થક અને વસતિદષ્ટાન્તમાં તો આનો પણ શબ્દનય જોવો જ અભિપ્રાય છે. ॥૧૧॥ આમ, સમભિરૂઢ નય કહ્યો. હવે એવંભૂતનયને જણાવે છે -

ગાથાર્થ - 'જ્યારે વસ્તુ ક્રિયાયુક્ત હોય ત્યારે જ તે મને માન્ય છે' આવું વ્યંજનાર્થ વિશેષણ એવો એવંભૂતનય કહે છે.

ગાથાનો અન્વય અને અન્વયાર્થ સરળ છે. ગાથામાં જે તુ શબ્દ રહેલો છે તે કંઈક વિશેષતા દર્શાવવા માટે છે. એટલે કે સમભિરૂઢનય કરતાં એવંભૂતનયમાં જે વિશેષતા છે - જે ફરક છે તેને જણાવવા માટે છે. તે વિશેષતા આવી જાણવી - સમભિરૂઢનય, વસ્તુ જ્યારે વાચકશબ્દના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ક્રિયાથી યુક્ત નથી હોતી ત્યારે પણ એ વસ્તુને એ શબ્દપ્રતિપાદ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. જ્યારે એવંભૂતનય તો સ્ત્રીના મસ્તકે આરૂઢ થઈને જળાહરણ કરી રહેલા ઘડાને જ 'ઘટ' માને છે, એ પૂર્વે કે એ પછી નહીં, કારણ કે ત્યારે એમાં જળાહરણરૂપ 'ઘટન' હોતું નથી. એટલે કે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ક્રિયાથી યુક્ત પદાર્થને જ તે વસ્તુ તરીકે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે એ વાત નિશ્ચિત થાય છે. માટે જ એ વ્યંજનાર્થવિશેષણ છે. એનો શું અર્થ છે ?

તદુભયં એવંભૂઓ વિસેસેઙ્ગ્ ઇતિ નિર્યુક્તિકારઃ, 'વ્યજ્ઞનાર્થયોરેવમ્ભૂતઃ' ઇતિ તત્ત્વાર્થભાષ્યમ્ । એવંચ વ્યુત્પત્ત્યર્થાન્વયનિયતાર્થબોધકત્વાભ્યુપગન્તૃત્વમેવમ્ભૂતત્વમિતિ લક્ષણં પ્રાપ્યતે, તત્ર નિયમઃ કાલતો દેશતશ્ચ જ્ઞેયસ્તેન ન સમભિરૂઢૈઽતિવ્યાપ્તિઃ, તેન કાલતો નિયમસ્યાનભ્યુપગતત્વાત્, યત્ર વ્યુત્પત્ત્યર્થાન્વયસ્તત્ર તદનન્વયકાલેઽપિ વસ્ત્વભ્યુપગમાત્, અપવરકકોણસ્થિતસ્યાપિ ઘટત્વેન સ્વીકારાત્ । તતશ્ચ વ્યુત્પત્ત્યર્થાન્વયનિયતાર્થબોધકત્વાભ્યુપગન્તૃત્વં સમભિરૂઢૈત્વં, નિયમશ્ચ દેશમાત્રતો ન તુ કાલતોઽપીતિ સમભિરૂઢૈલક્ષણં પ્રાપ્તમ્ ।

અત એવ સમભિરૂઢનય ઇન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ દેવરાજાદેરર્થસ્યેન્દ્રાદિપદવ્યપદેશમભિપ્રૈતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્, તથારૂઢૈઃ સદ્ભાવાત્ । એવમ્ભૂતઃ પુનરિન્દનાદિક્રિયાપરિણતમર્થં તત્ક્રિયાકાલ એવેન્દ્રાદિપદવ્યપદેશ-

આ-વ્યંજન એટલે શબ્દ. શબ્દથી અર્થને વિશેષિત કરે તે વ્યંજનાર્થવિશેષણ. આ વાત નિર્યુક્તિકારે વંજણ-અત્ય-તદુભયં એવંભૂઓ વિસેસેઙ્ગ્ આ રીતે કહી છે અને તત્ત્વાર્થભાષ્યકારે વ્યજ્ઞનાર્થયોરેવમ્ભૂતઃ એ પ્રમાણે કહી છે. એટલે 'શબ્દ વ્યુત્પત્તિઅર્થના અન્વય સાથે નિયમ ધરાવનાર અર્થનો બોધક હોય છે' આવો અભ્યુપગમ એ એવંભૂતનય છે - એવું લક્ષણ મળે છે. આમાં નિયમ કાળથી અને દેશથી જાણવો. [એટલે કે જ્યારે અને જ્યાં (જે પદાર્થમાં) વ્યુત્પત્તિઅર્થ રહેલો હોય ત્યારે અને ત્યાં જ તે તે શબ્દની વાચ્યાર્થતા રહેલી છે એવો નિયમ જાણવો.] તેથી સમભિરૂઢનયમાં આ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે એણે કાળથી નિયમ માન્યો નથી. તે પણ એટલા માટે કે જે પદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિઅર્થ રહેલો હોય તે પદાર્થને, જ્યારે એ વ્યુત્પત્તિઅર્થ ન રહેલો હોય ત્યારે પણ તે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે એ સ્વીકારે છે. ઓરડાના ખૂણામાં અધોમુખ રહેલા ઘડાને પણ એ 'ઘટ' તરીકે સ્વીકારે જ છે. એટલે સમભિરૂઢનયનું લક્ષણ આવું જાણવું. - 'શબ્દ વ્યુત્પત્તિઅર્થના અન્વયસાથે માત્ર દેશથી જ નિયમ ધરાવનાર અર્થનો બોધક હોય છે' આવી માન્યતા એ સમભિરૂઢ નય છે.

એટલે જ સમભિરૂઢનય ઇન્દનાદિક્રિયા હોય કે ન હોય, દેવરાજાદિ પદાર્થનો 'ઇન્દ્ર' તરીકે ઉલ્લેખ સ્વીકારે છે, કારણ કે એવી રૂઢિ છે... જેમકે ગમન ક્રિયા હોય કે ન હોય, એક ચોક્કસ પશુનો ગો = ગાય તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે. [યોગાદ્રૂઢેર્બલીયસ્ત્વં... એટલે વ્યુત્પત્તિઅર્થનો યોગ ન હોય ત્યારે પણ રૂઢિ જો છે તો તે તે વ્યપદેશ થાય જ છે.] એવંભૂતનય તો ઇન્દનાદિ ક્રિયાથી પરિણત અર્થને એ ક્રિયાકાળે જ ઇન્દ્રાદિવ્ય-

ભાજમભિમન્યતે । एवं सभायामुपविष्टश्छत्रचामरादिचिह्नैः शोभमान एवास्य मतेन राजा, न तु छत्रचामरादिशोभाविरहकाले, तदा राजपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावाद् राजपदवाच्यत्वाभावात् । अयम्भावः समभिरूढनयो हि व्युत्पत्तिनिमित्तोपलक्षितं सामान्यं शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ततया वक्ति । ततश्च यत्र यदा कदाचिदपि व्युत्पत्तिनिमित्तभूतेन्दनादिक्रिया वर्तते, तत्र वर्तमानं वासवत्वादिलक्षणं यत् सामान्यं तस्यैवेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वं, तस्य चेन्दनादिक्रिया-शून्यकालेऽपि वासवादौ सत्त्वादिन्द्रादिव्यपदेशः सम्मतः । एवम्भूतस्तु न व्युत्पत्तिनिमित्तोप-लक्षितं सामान्यं शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ततया कथयति, अपि तु व्युत्पत्तिनिमित्तमेव, अत इन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं तत्क्रियाकाल एवेन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते । तथैव च छत्रचामरादिभी राजनकाल एव राजशब्दवाच्यत्वमभिदधति ।

नन्वेतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केनचिद्रूपेण तदनतिप्रसक्तं वाच्यं, अन्यथा 'गच्छतीति गौः' इति व्युत्पत्त्या गच्छन्श्चादिरपि गौः स्यात् । तथा च छत्रचामरादि-विरहकाले तत्प्रयुक्तराजनाभावेऽपीतरातिशायिपुण्यादिप्रयुक्तराजनस्यानतिप्रसक्तस्याव्याहृतत्वात्

પદેશવાળો માને છે. એમ રાજસભામાં જે બેસેલ હોય-છત્ર-ચામરાદિ ચિહ્નોથી શોભતા હોય એ જ આના મતે રાજા છે, નહીં કે છત્ર-ચામરાદિશોભા ન હોય ત્યારે પણ. કારણ કે એ વખતે 'રાજા' શબ્દના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તનો(રાજનનો=શોભાનો) અભાવ હોવાથી એનામાં 'રાજા' પદની વાચ્યતા હોતી નથી. આશય એ છે કે સમભિરૂઢ નય વ્યુત્પત્તિનિમિત્તને જ નહીં, પણ એનાથી ઉપલક્ષિત સામાન્યને શબ્દોના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે કહે છે. એટલે જે પદાર્થમાં ક્યારેક પણ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ઈન્દનાદિ ક્રિયા રહેલી હોય તે પદાર્થમાં રહેલ વાસવત્વાદિરૂપ જે સામાન્ય તે જ ઈન્દનાદિ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે ને એ તો ઈન્દનાદિથી શૂન્યકાળે પણ વાસવાદિમાં રહેલ હોવાથી 'ઈન્દ્ર' એવો ઉલ્લેખ સમભિરૂઢનયને માન્ય છે. પણ એવંભૂતનય કાંઈ આ રીતે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તથી ઉપલક્ષિત સામાન્યને પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માનતો નથી, કિન્તુ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માને છે. એટલે, ઈન્દનાદિક્રિયાથી પરિણત વસ્તુને એ ક્રિયાકાળે જ 'ઈન્દ્ર'વ્યપદેશવાળી માને છે. એમ છત્ર-ચામરાદિથી રાજન(= શોભા)હોય ત્યારે જ 'રાજા'શબ્દની વાચ્યતા સ્વીકારે છે.

શંકા - આ નયના મતે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત એ જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. એટલે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તને એવા કોઈક સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માનવું જોઈએ કે જેથી અતિપ્રસંગ ન થાય. નહીંતર તો 'ગમન કરે તે ગાય' એવી વ્યુત્પત્તિથી ગમન કરનાર અથ્થ પણ

कथं न राजशब्दवाच्यत्वमिति चेत् ? सत्यं, प्रसिद्धार्थपुरस्कारेण प्रवृत्तस्यैवम्भूतनयस्य स्वार्थातिप्रसङ्गो न दूषणं, किन्तु तन्निवारकनयान्तरुपायकत्वेन भूषणमेव । एतदुपजीवी व्यवहारस्तु न व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया कथयति, न वा तदुपलक्षितसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया वक्ति, अपि तु तल्लक्षित सामान्यमेव, अतो न गच्छत्यश्वे गोपदप्रवृत्तिः व्युत्पत्तिनिमित्तभूतगमनलक्षणस्य लक्षणस्य सत्त्वेऽपि गोत्वसामान्यस्याभावाद्, न वाऽगच्छति

गाय भनी जाय. अने आवुं भानीअे तो 'राजनयुक्त होय ते राजा' अेवी व्युत्पत्तिमां पण अनयजन करतां अतिशायी पुण्यथी प्रयुक्त राजनने प्रवृत्तिनिमित्त मानवुं योग्य हे, छत्र-यामरादिने नही, कारण के नहीतर तो छत्र-यामरादिथी युक्त श्रेष्ठी आदि पण राजा भनी जता होवाथी अतिप्रसंग थाय. ज्यारे अतिशायी पुण्य मात्र राजानुं ज होवाथी तत्प्रयुक्त राजन अतिप्रसक्त थतुं नथी. पण आवुं राजन तो छत्र-यामरादि न होय त्यारे पण अबाधित होवाथी राजशब्दवाच्यता पण शा माटे न होय?

समाधान - तमारी वात सायी हे. गमन-राजनादि व्युत्पत्तिनिमित्त अतिप्रसक्त थाय ज हे. पण प्रसिद्ध अर्थने मुप्य करनार अेवंभूतनयने पोताना अर्थनो आवो अतिप्रसंग अे दूषण नथी, पण भूषण हे. आशय अे हे के 'गमन करे ते गाय' आ व्युत्पत्ति प्रसिद्ध हे. अेमां पण 'गमन' तरीके सामान्य गमन ज प्रसिद्ध हे, कोई विशेष प्रकारनुं गमन के जे अतिप्रसक्त न होय ते कांई व्युत्पत्तिनिमित्त तरीके प्रसिद्ध नथी. अेटले भले ने गमन करता अश्वादिमां अतिप्रसक्त होय, तो पण गमन तरीके प्रसिद्ध अेवुं सामान्य गमन ज गायना व्युत्पत्तिनिमित्त तरीके अेवंभूतनय स्वीकारे हे. अे ज रीते छत्र यामरादिनी शोभा ज राजन तरीके प्रसिद्ध होवाथी अेने ज राजन तरीके अेवंभूतनयनो अे प्रकार स्वीकारे हे. अेटले गमन करनार अश्व अे अेवंभूतनयना आ प्रकारना मते गाय हे ज. छत्रयामरादिशोभायुक्त श्रेष्ठी आदि राजा हे ज. आ नयना मते आमां अतिप्रसंग दोष जेवुं हे ज नही. उलटुं, जे अन्य नय गमन करता अश्वने गाय तरीके नकारे हे तेनुं निराकरण करवाना उपायरूप आ बाबत हे, माटे अे भूषणरूप हे. 'हाजर सो उधियार...' आने आ नयनुं वाक्य भानी शकाय... अेटले छत्र-यामरादिशून्य होय त्यारे राजा आ नये राजशब्दवाच्य नथी ज.

पण आ अेवंभूतनयनी छायावाणो व्यवहारनय नथी मात्र व्युत्पत्तिनिमित्तने प्रवृत्तिनिमित्त कहेतो के नथी व्युत्पत्तिनिमित्तथी उपलक्षित सामान्यने प्रवृत्तिनिमित्त कहेतो. अेटले नथी गमनकर्तु अश्वने गाय मानवानी आपत्ति के नथी छत्रयामरादिरहित

ગવિ તત્પ્રવૃત્તિઃ, ગોત્વલક્ષણસ્ય સામાન્યસ્ય સત્ત્વેઽપિ તદા તસ્ય ગમનલક્ષણેન લક્ષણેન લક્ષિતત્વાભાવાદિતિ કુતોઽત્તિપ્રસન્નઃ ?

ન ચ પ્રસિદ્ધાર્થપુરસ્કર્તુરેવમ્ભૂતનયસ્ય મતે ઘટાદિપદાનિર્વિકલ્પકાપત્તિઃ, ઘટત્વસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાભાવાત્ તદુપરાગેણ વિનૈવ ઘટોપસ્થિતેરિતિ વાચ્યં, ક્રિયાશબ્દમાત્રવાદિન ઇતસ્ય મતે ક્રિયોપરાગેણૈવ પદાર્થોપસ્થિતિનિયમાત્ તદ્દોષાભાવાત્ । અયમાશયઃ-ન હિ કશ્ચિદક્રિયા-

રાજાને 'રાજ'શબ્દ વાચ્ય માનવાની આપત્તિ. આ નય તો વ્યુત્પત્તિનિમિત્તથી લક્ષિત સામાન્યને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે સ્વીકારે છે. એટલે કે ગમનવિશિષ્ટગોત્વ જ એના મતે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. તેથી ગમનકર્તૃ અશ્વને જણાવવા 'ગાય' શબ્દ બોલાશે નહીં, કારણ કે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ગમનાત્મક લક્ષણ હોવા છતાં ગોત્વસામાન્ય નથી. એમ ગમન નહીં કરતી ગાયને જણાવવા માટે પણ 'ગાય' શબ્દ વપરાશે નહીં, કારણ કે ગોત્વાત્મક સામાન્ય હોવા છતાં ત્યારે એ ગમનાત્મક લક્ષણથી લક્ષિત નથી. પછી અતિપ્રસંગ દોષ શી રીતે આવે ? (ટૂંકમાં વ્યવહારનય ગોત્વને, એવંભૂતનય ગમનને અને એવંભૂતનયની છાયાવાળો વ્યવહારનય ગોત્વવિશિષ્ટગમનને પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માને છે.)

શંકા - પ્રસિદ્ધ અર્થને આગળ કરનાર એવંભૂતનયે ઘટાદિપદ સાંભળવાથી ઘટની જે ઉપસ્થિતિ થશે તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ થશે, કારણ કે ઘટત્વ એ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નથી. પદજન્યપદાર્થઉપસ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પ્રકારતરીકે ભાસે એવો નિયમ છે. પણ હવે ઘટત્વ એ જો પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નથી, તો એ પ્રકાર તરીકે નહીં જ ભાસે... અને નિષ્પ્રકારકજ્ઞાન એ જ તો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન છે. માટે, ઘટત્વને આગળ કર્યા વિના થનાર એ ઉપસ્થિતિ નિર્વિકલ્પક જ હશે.

સમાધાન - જે કોઈ શબ્દ બોલાય છે તે બધા ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ હોય છે, આવું માનનાર આ નયના મતે 'ક્રિયાને આગળ કરીને પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિ થાય છે' એવો નિયમ છે. એટલે કે ઘટની ઉપસ્થિતિમાં પ્રકારરૂપે ઘટત્વસામાન્ય ભલે નથી ભાસતું, ઘટનક્રિયા તો ભાસે જ છે. પછી એ ઉપસ્થિતિરૂપ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક હોવાનો દોષ ક્યાંથી ? આશય આવો જાણવો- આ નય મતે એવો કોઈ શબ્દ છે નહીં જેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત 'ક્રિયા' ન હોય. જેના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે જાતિ અભિપ્રેત છે એવા ગો-અશ્વ વગેરે પણ ક્રિયાશબ્દ (= ક્રિયા છે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જેની એવો શબ્દ) જ છે, જેમકે

शब्दोऽस्यास्ति । गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभिमतानामपि क्रियाशब्दत्वात्, गच्छतीति गौः, आशुगामित्वादश्च इति । एवं शुक्लो नील इति गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव, शुचीभवनाच्छुक्लः, नीलाननील इति । तथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति यदृच्छाशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव, देव एनं देयाद्, यज्ञ एनं देयादिति । संयोगिद्रव्यशब्दाः समवायिद्रव्य-शब्दाश्चाभिमताः क्रियाशब्दा एव, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी, विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यस्ति-क्रियाप्रधानत्वात् । पञ्चतयी तु शब्दानां व्यवहारमात्राद्, न तु निश्चयादित्ययं नयः स्वीकुरुते । ततश्च घटादिपदाद् घटनादिक्रियापुरस्कारेणैव घटादेरुपस्थितिर्यतोऽस्य संमता, न कदाचिदपि घटत्वादिपुरस्कारेण, अतो घटत्वादिपुरस्काराभावमात्रेण न निर्विकल्पकत्वापत्तिरिति ।

अत एवेन्दनाद्यनुभवकाल एव देवराजादेः प्रवृत्तिनिमित्तभूतेन्दनादिक्रियाविष्टतयेन्द्रादिशब्द-वाच्यत्वम् । ततश्चेन्दनमनुभवनेवेन्द्रः, शकनक्रियापरिणत एव शक्रः, पूर्वारणप्रवृत्त एव

गमन करे ते गाय... आशुगमन (= शीघ्रगमन) करे ते अश्व. એમ ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શુક્લ-નીલ વગેરે શબ્દો પણ ક્રિયાશબ્દ જ છે. જેમકે શુચીભવન (પવિત્ર થવું - ઉજ્જવલ થવું)ના કારણે શુક્લ, નીલન(કાળાશ) કરનાર હોવાથી નીલ કહેવાય છે. તથા દેવદત્ત-યજ્ઞદત્ત વગેરે યાદૃચ્છિક શબ્દો પણ ક્રિયાશબ્દ છે, જેમકે દેવનો દીધેલ છે માટે દેવદત્ત. યજ્ઞે દીધેલો છે માટે યજ્ઞદત્ત... એમ દ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દો પણ ક્રિયાશબ્દ જ છે. એટલે દંડના સંયોગથી બનેલ દંડી વગેરે સંયોગિદ્રવ્યશબ્દો, અને વિષાણાદિના સમવાયથી બનેલ વિષાણી વગેરે સમવાયિદ્રવ્યશબ્દો પણ દણ્ડોઽસ્યાસ્તીતિ દણ્ડી... વિષાણમસ્યાસ્તીતિ વિષાણી આવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી અસ્તિ ક્રિયાની પ્રધાનતાવાળા હોવાના કારણે ક્રિયાશબ્દ જ છે. (તથા, પાયક વગેરે ક્રિયાપ્રવૃત્તિ નિમિત્તક શબ્દો તો ક્રિયાશબ્દ છે જ એ સ્પષ્ટ છે.) એટલે શબ્દોની પંચતयी (= જાતિ-ગુણ-દ્રવ્ય-ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દો તથા યાદૃચ્છિક શબ્દો... એમ પાંચે પ્રકારના શબ્દો) જે કહેવાય છે તે, તેવો વ્યવહારમાત્ર જાણવો. પરમાર્થ નહીં, પરમાર્થથી તો બધા જ શબ્દો એક જ પ્રકારના છે - ક્રિયાશબ્દ. આવું આ નય માને છે. તેથી ઘટ વગેરે શબ્દો સાંભળવાથી ઘટનાદિ ક્રિયાને આગળ કરીને જ ઘટાદિની ઉપસ્થિતિ થાય છે, નહીં કે ઘટત્વાદિ સામાન્યને આગળ કરીને, આવું આ નયને માન્ય હોવાથી, ઘટત્વાદિ પ્રકારરૂપે ન ભાસે એટલા માત્રથી એ ઉપસ્થિતિ નિર્વિકલ્પક બની જતી નથી.

અત એવ... આમ, આ નયમતે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત એ જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોવાથી,

પુરન્દર: । ક્રિયાઽનાવિષ્ટં ત્વર્થં શબ્દાનાં વાચ્યત્વેનાસાવુપેક્ષતે ।

‘વંજણ-અત્થ-તદુભય એવંભૂઓ વિસેસેઙ્’ ઇતિ નિર્યુક્તિગાથાદલવ્યાખ્યા ચૈવં જ્ઞેયા-વ્યજ્યતેઽર્થોઽનેનેતિ વ્યજ્જનં વાચકઃ શબ્દો ઘટાદિસ્તં ચેષ્ટાવતા એતદ્વાચ્યેનાર્થેન વિશિનષ્ટિ-સ એવ ઘટશબ્દો યશ્ચેષ્ટાવન્તમર્થં પ્રતિપાદયતિ, નાન્યં, ઇત્યેવં શબ્દમર્થેન નૈયત્યે વ્યવસ્થાપયતીત્યર્થઃ । તથા, અર્થમપિ વ્યજ્જનેન વિશેષયતિ- ચેષ્ટાઽપિ સૈવ યા ઘટશબ્દવાચ્યત્વેન પ્રસિદ્ધા યોષિન્મસ્તકારૂઢસ્ય ઘટસ્ય જલાહરણાદિક્રિયારૂપા, ન તુ સ્થાન-ભરણક્રિયાત્મિકા, ઇત્યેવમર્થ શબ્દે નૈયત્યે સ્થાપયતીત્યર્થઃ । એવમુભયં વિશેષયતિ = શબ્દમર્થેન, અર્થસ્તુ શબ્દેન નૈયત્યે સ્થાપયતીત્યર્થઃ । તતશ્ચ શબ્દવશાદભિધેયં પ્રતિપત્તવ્યં, અભિધેયવશાચ્ચ શબ્દો વક્તવ્ય ઇતિ મન્યતે । ઇદમુક્તં ભવતિ-પ્રદીપશબ્દેન પ્રકાશવાનેવાર્થોઽભિધીયતે, અન્યથા સંશયાદયઃ પ્રસજ્યેરન્ । તથાહિ - યદિ દીપનક્રિયાવિકલોઽપિ દીપસ્તર્હિ દીપશબ્દે સમુચ્ચારિતે, ‘કિમનેન

ઈન્દનાદિના અનુભવકાળે જ દેવોનો રાજા પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત ઈન્દનાદિ ક્રિયાથી યુક્ત હોવાના કારણે ‘ઈન્દ્ર’શબ્દવાચ્ય છે. તેથી ઈન્દ્રને અનુભવતો જ ઈન્દ્ર હોય છે, શકનક્રિયાપરિણત જ શક છે, પૂર્દારણમાં પ્રવૃત્ત જ પુરંદર છે. આ નય ક્રિયાશૂન્ય અર્થની શબ્દવાચ્ય તરીકે ઉપેક્ષા કરે છે.

વંજણઅત્થ તદુભય એવંભૂઓ વિસેસેઙ્... નિર્યુક્તિગાથાના આ અંશની વ્યાખ્યા આવી જાણવી - વ્યંજન એટલે જેનાથી અર્થ વ્યક્ત થાય તેવો વાચક ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દ. આ ઘટાદિશબ્દને તેના વાચ્ય ચેષ્ટાવાનુ અર્થથી વિશિષ્ટ કરે છે એવંભૂતનય. એટલે કે ‘ઘટ’ શબ્દ તે જ છે જે ચેષ્ટાવાનુ અર્થને જણાવે છે, અન્યને નહીં. આમ, એવંભૂતનય શબ્દની અર્થદ્વારા નિયત=નિયમવાળી ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરે છે. એ જ રીતે આ નય અર્થને પણ શબ્દથી વિશિષ્ટ કરે છે. એટલે કે ચેષ્ટા પણ ખરેખર તો એ જ છે જે ઘટશબ્દવાચ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ એવી, સ્ત્રીમસ્તકારૂઢ ઘડાની જળાહરણાદિ ક્રિયારૂપ હોય, નહીં કે સ્થાન-ભરણાદિ ક્રિયા... આમ અર્થની શબ્દથી નિયત વ્યવસ્થા કરે છે. એટલે કે શબ્દ-અર્થ... બન્નેને વિશેષિત કરે છે, એટલે કે શબ્દની અર્થદ્વારા અને અર્થની શબ્દદ્વારા નિયત વ્યવસ્થા કરે છે. તેથી શબ્દવશાદ્ અભિધેય માનવાનું અને અભિધેયવશાત્ શબ્દ માનવાનો. એટલે આવું રહસ્ય જાણવું - ‘પ્રદીપ’ શબ્દ દ્વારા પ્રકાશવાનુ પદાર્થ જ કહેવાય છે, નહીંતર સંશય વગેરે પડે. તે આ રીતે - જો દીપનક્રિયા ન હોવા છતાં પણ ‘દીપ’ સંભવે, તો ‘દીપ’શબ્દ બોલવા પર ‘આના વડે દીપન=પ્રકાશવાનુ અર્થ

દીપનઃ પ્રકાશવાનર્થોઽભિહિતઃ; કિં વાઽપ્રકાશકોઽપ્યન્ધોપલાદિઃ?’ इति संशयः। ‘अन्धोपला-
दिरेव तेनाभिहितो न दीपः’ इति विपर्ययः । तथा दीप इत्युक्तेऽप्यन्धोपलादौ, अन्धोपलादौ
चोक्ते दीपे प्रत्ययात् पदार्थानामेकत्वं सांकर्यं वा स्यात् । तस्माच्छब्दवशादेवाभिधेयं,
अभिधेयवशाच्च शब्द इति ।

અયમપિ ભાવનિક્ષેપમેવ સ્વીકુરતે । તથા પ્રસ્થક-વસતિ દૃષ્ટાન્તયોરસ્યાપિ શબ્દનયતુલ્ય
આભિપ્રાયો જ્ઞેયઃ ॥૧૨॥ તદેવં નિરૂપિતા નૈગમાદયઃ સપ્તાપિ નયાઃ । કઃ પુનરત્ર
બહુવિષયઃ કશ્ચાલ્પવિષય इत्यादि विवेचयितुमाह-

पूर्वः पूर्वो विशालार्थः परः परोऽल्पगोचरः ।

चत्वारोऽर्थनया आद्याः शब्दनयास्त्रयः परे ॥१३॥

સુગમાન્વયા સુગમાર્થા ચ । અત્ર પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કારસ્ય સપ્તમે પરિચ્છેદેઽયમ-
ધિકારઃ । પૂર્વઃ પૂર્વો નયઃ પ્રચુરગોચરઃ પરઃ પરસ્તુ પરિમિતવિષય इति ॥૪૬॥

કહેવાયો કે અપ્રકાશક પથ્થરવગેરે?’ એવો સંશય પડે. અથવા ‘એણે પથ્થરને જ
જણાવ્યો છે, નહીં કે દીવાને’ એવો વિપર્યય થઈ શકે. તથા ‘દીપ’શબ્દથી પથ્થર અને
‘પથ્થર’ શબ્દથી દીવો જણાય એવું પણ બનવાથી દીવો-પથ્થર વગેરે બધા પદાર્થો એક
થઈ જાય કે એ બધાનું સાંકર્ય થાય. આવા બધા દોષ નિવારવા માટે, શબ્દવશ અભિધેય
હોય છે ને અભિધેયવશ શબ્દ હોય છે એવું માનવું જ જોઈએ.

આ એવંભૂતનય પણ ભાવનિક્ષેપને જ માન્ય કરે છે. તથા, પ્રસ્થક અને વસતિ
દૃષ્ટાન્તમાં આનો પણ શબ્દનય જેવો જ અભિપ્રાય છે. ॥૧૨॥ આ રીતે નૈગમ વગેરે
સાતેય નય જણાવ્યા. આમાં કયો નય બહુવિષયવાળો છે અને કયો નય અલ્પવિષયવાળો
છે ? વગેરેનું વિવેચન કરવા માટે કહે છે -

ગાથાર્થ - નૈગમાદિ સાત નયોમાં પૂર્વ-પૂર્વનો નય વિશાળ અર્થવાળો છે, અને
એની અપેક્ષાએ પછી પછીનો નય અલ્પવિષયવાળો છે. પ્રથમ ચાર નયો (= નૈગમ,
સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્રનય) અર્થનય છે અને પછીના ત્રણ નયો (= શબ્દ,
સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય) શબ્દનય છે.

વિવેચન - આનો અન્વય અને અર્થ સુગમ છે. આ બાબતમાં પ્રમાણનયતત્ત્વા-
લોકાલંકાર ગ્રન્થના સાતમા પરિચ્છેદમાં આવો અધિકાર છે-પૂર્વ-પૂર્વનય પ્રચુર વિષયવાળો
છે, જ્યારે પછી-પછીનો નય પરિમિત વિષયવાળો છે. ॥૪૬॥ સંગ્રહનયનો વિષય માત્ર

સન્માત્રગોચરાત્સંગ્રહાનૈગમો ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભૂમવિષય ઇતિ ॥૪૭॥ સદ્વિશેષપ્રકાશકાદ્
વ્યવહારતઃ સદ્ગ્રહઃ સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદ્ બહુવિષય ઇતિ ॥૪૮॥ વર્તમાનવિષયાદ્જુસૂત્રાદ્
વ્યવહારસ્ત્રિકાલવિષયાવલમ્બિત્વાદનલ્પાર્થ ઇતિ ॥૪૯॥ કાલાદિભેદેન ભિન્નાર્થોપદેશિનઃ
શબ્દાદ્જુસૂત્રસ્તદ્વિપરીતવેદકત્વાન્મહાર્થ ઇતિ ॥૫૦॥ પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમભીક્ષતઃ સમભિરૂઢા-
ચ્છબ્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુયાયિત્વાત્પ્રભૂતવિષય ઇતિ ॥૫૧॥ પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવંભૂતા-
ત્સમભિરૂઢસ્તદન્યાર્થસ્થાપકત્વાન્મહાગોચર ઇતિ ॥૫૨॥ વ્યક્તાર્થાન્યેતાનિ સૂત્રાણિ ।

નન્વાદ્યાશ્ચત્વારો નૈગમાદિનયા અર્થનયાઃ, શબ્દાદયસ્તુ ત્રયઃ શબ્દનયા ઇતિ યદુક્તમત્ર,
તત્ર કિમર્થનયત્વં કિં ચ શબ્દનયત્વમિતિ ? વિશેષાવશ્યકભાષ્ય એતદર્થે યદુક્તં તચ્છૃણુ
- અત્થપ્પવરં સદ્દોવસજ્જણં વત્થુમુજ્જુસુતંતા । સદ્દપ્પહાણમત્થોવસજ્જણં સેસયા બિંતિ ॥૨૨૬૨॥
ત્તિ ॥ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કારેઽપિ “એતેષુ ચત્વારઃ પ્રથમેઽર્થનિરૂપણપ્રવણત્વાદર્થનયાઃ

સત્ પદાર્થ છે. જ્યારે નૈગમનયનો વિષય ભાવ અને અભાવ બન્ને છે... માટે નૈગમનય
સંગ્રહનય કરતાં અધિક વિષયવાળો છે. ॥૪૭॥ વ્યવહારનય ‘સત્’ના ‘વિશેષ’નો પ્રકાશક
છે, જ્યારે સંગ્રહ સમસ્ત‘સત્’સમૂહનો ઉપદર્શક છે. તેથી વ્યવહાર કરતાં સંગ્રહ
બહુવિષયવાળો છે. ॥૪૮॥ ઋજુસૂત્ર માત્ર વર્તમાન વસ્તુને જુએ છે, જ્યારે વ્યવહારનય
ત્રિકાળભાવીવસ્તુને જુએ છે. તેથી ઋજુસૂત્ર કરતાં વ્યવહારનય અનલ્પવિષયવાળો છે.
॥૪૯॥ શબ્દનય કાળાદિભેદે (કારકાદિભેદે) ભિન્ન અર્થ જણાવે છે. જ્યારે ઋજુસૂત્ર
તેનાથી વિપરીત (= અભિન્ન) અર્થ જણાવે છે. તેથી શબ્દ કરતાં ઋજુસૂત્ર નય મહાર્થ
છે. ॥૫૦॥ પર્યાયવાચી શબ્દભેદે અર્થભેદ માનનાર સમભિરૂઢનય કરતાં એના કરતાં
વિપરીત માન્યતાવાળો શબ્દનય પ્રભૂતવિષયવાળો છે. ॥૫૧॥ ‘ક્રિયાએ ક્રિયાએ અર્થ
જુદો હોય છે’ એવું માનનાર એવંભૂતનય કરતાં સમભિરૂઢ તદન્યઅર્થનો પણ સ્થાપક
હોવાથી મહાન્ વિષયવાળો છે. ॥૫૨॥ આ બધા સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે.

પ્રશ્ન - આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં, નૈગમાદિ ચાર નયો અર્થનય છે, શબ્દાદિ ત્રણ
નયો શબ્દનય છે, આમ જે કહ્યું છે તેમાં અર્થનય એટલે શું ? અને શબ્દનય એટલે
શું ?

ઉત્તર - શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આ અંગે આ પ્રમાણે કહ્યું છે - ઋજુસૂત્ર
સુધીના નયો વસ્તુને અર્થની પ્રધાનતાવાળા અને શબ્દની ગૌણતાવાળા માને છે. શેષ
નયો વસ્તુને અર્થની ગૌણતા કરી શબ્દની પ્રધાનતાવાળા કહે છે. (એટલે કે અર્થને
પ્રધાન કરનાર નય એ અર્થનય, શબ્દને પ્રધાન કરનાર નય એ શબ્દનય.) પ્રમાણનય

॥૪૪॥ શેષાસ્તુ ત્રયઃ શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતયા શબ્દનયા ઇતિ ॥૪૫॥” ઇત્યુક્તમત્રાર્થે સપ્તમપરિચ્છેદે । અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણે ચ “યો હ્યર્થમાશ્રિત્ય વક્તૃસ્થઃ સદ્ગ્રહવ્યવહાર-જુસૂત્રાખ્યઃ પ્રત્યયઃ પ્રાદુર્ભવતિ સોઽર્થનયઃ, અર્થવશેન તદુત્પત્તેરર્થ પ્રધાનતયાઽસૌ વ્યવસ્થાપય-તીતિ કૃત્વા, શબ્દં તુ સ્વપ્રભવમુપસર્જનતયા વ્યવસ્થાપયતિ, તત્પ્રયોગસ્ય પરાર્થત્વાત્ । યસ્તુ શ્રોતરિ શબ્દશ્રવણાદુદ્ગચ્છતિ શબ્દસમભિરૂઠૈવમ્ભૂતાખ્યઃ) પ્રત્યયસ્તસ્ય શબ્દઃ પ્રધાનં, તદ્વશેન તદુત્પત્તેઃ, અર્થસ્તૂપસર્જનં, તદુત્પત્તાવનિમિત્તત્વાત્ સ શબ્દનય ઉચ્યતે” ઇત્યુક્તમિતિ ધ્યેયમ્ ।

અથ નયેષુ શુદ્ધ્યશુદ્ધી વિચાર્યેતે । તત્ર પ્રતિપક્ષનયદષ્ટેરંશતોઽપિ સંમિશ્રણં યથા ન સ્યાત્તથા કેવલયા સ્વકીયયૈવ દષ્ટ્યા યદ્દર્શનં તત્ર તસ્ય નયસ્ય વિશુદ્ધતમત્વં વ્યવહ્રિયતે ।

તત્વાલોકાલંકારમાં પણ સાતમા પરિચ્છેદમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે - આ સાતમાં પ્રથમ ચાર નયો અર્થનિરૂપણ કરવામાં કુશળ હોવાથી અર્થનયો છે. ॥૪૪॥ શેષ ત્રણ નયો શબ્દવાચ્યઅર્થને વિષય બનાવનાર હોવાથી શબ્દનયો છે. ॥૪૫॥ અનેકાન્તવ્યવસ્થા પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે- [વક્તા પ્રથમ અર્થ પરથી બોધ કરે છે ને પછી એ બોધને અનુસરીને શબ્દો બોલે છે. શ્રોતા શબ્દો સાંભળે છે ને પછી શબ્દો પરથી અર્થબોધ કરે છે. આ હકીકતને નજરમાં રાખવી.] અર્થને આશ્રીને વક્તાને સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રનયનામે જે પ્રત્યય (= બોધ) પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તે અર્થનય છે, કારણ કે એ અર્થને અનુસરીને ઉત્પન્ન થયો હોવાથી અર્થની પ્રધાનરૂપે વ્યવસ્થા કરે છે, અને સ્વ(= જન્ય)શબ્દની તો એ ગૌણરૂપે વ્યવસ્થા કરે છે, કારણ કે શબ્દપ્રયોગ બીજા માટે કરવાનો હોય છે. વક્તાએ બોલેલા શબ્દને સાંભળવાથી શ્રોતાને શબ્દ-સમભિરૂઠ-એવંભૂત નામે જે બોધ પેદા થાય છે તે શબ્દનય કહેવાય છે, કારણ કે શબ્દને અનુસરીને એ બોધ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી એમાં શબ્દપ્રધાન હોય છે. જ્યારે અર્થ તો એમાં ગૌણ હોય છે, કારણ કે એ બોધની ઉત્પત્તિમાં અર્થ નિમિત્ત બન્યો હોતો નથી.

હવે, નયોમાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો વિચાર કરાય છે - જેમાં પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિનું આંશિક પણ મિશ્રણ ન થયું હોય એ રીતે માત્ર પોતાની જ દષ્ટિથી જે જોવું, તે નયની વિશુદ્ધતમતા કહેવાય છે. તથા જેમ જેમ પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિના અંશો ભળતા જાય છે તેમ તેમ તે નયની વિશુદ્ધિ ઘટે છે અને અશુદ્ધિ વધે છે, એમ કહેવાય છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે, એટલે વિશેષગ્રાહી નયદષ્ટિ એના માટે પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિ છે. તેથી,

તથા યથા યથા પ્રતિપક્ષનયદષ્ટેરંશાઃ સંમિશ્રીભવન્તિ, તથા તથા તસ્ય નયસ્ય વિશુદ્ધિર્હીયતે, અશુદ્ધિશ્ચ વર્ધત ઇતિ વ્યવહ્રિયતે । સદ્ગ્રહશ્ચ યતઃ સામાન્યગ્રાહી, અતો વિશેષગ્રાહિનયદષ્ટેઃ પ્રતિપક્ષત્વં સ્પષ્ટમેવેતિ સત્તામહાસામાન્યેન સર્વેષાં સદ્ગ્રાહિકાયાઃ સદદ્વૈતવાદિન્યાઃ પરસદ્ગ્રહદષ્ટે-વિશુદ્ધતમત્વં, વિશેષસ્ય લેશતોઽપિ ગ્રાહકત્વાભાવાત્ । તદપેક્ષયા જીવત્વેન સર્વેષાં જીવાનાં સદ્ગ્રાહિકાયા અપરસદ્ગ્રહનયદષ્ટેરશુદ્ધત્વમેવ, પુદ્ગલાદેવ્યાવર્તકસ્ય વિશેષસ્યાર્થતો ગ્રાહકત્વાત્ ।

નનુ 'વનગમનોદેશ્યભૂતદાર્વપેક્ષયા છિદ્યમાનદાર્વાદેઃ પ્રસ્થકં પ્રતિ કારણતાભાવસ્ય કિચ્છિદાસન્નત્વાત્ તદભ્યુપગન્તુનૈગમસ્ય કિચ્છિદ્વિશુદ્ધત્વં, તદપેક્ષયા વનગમનોદેશ્યભૂતં દારું પ્રસ્થકત્વેન પશ્યતો નૈગમસ્યાતિવ્યવહિતત્વાદ્ મલીમસત્ત્વં, એવં પૂર્વપૂર્વાપેક્ષયોત્તરોત્તરસ્ય વિશુદ્ધતા ભાવનીયા' ઇત્યર્થકમનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તૌ યદુક્તં તત્કથમુપપદ્યેત ? સર્વાસામપિ દષ્ટીનાં નૈગમસ્ય સ્વકીયદષ્ટિતયા પ્રતિપક્ષનયદષ્ટેસ્તત્સંમિશ્રણસ્ય ચાસમ્ભવાદશુદ્ધેઃ સમ્ભવાભાવાત્ । અપરચ્ચ તસ્ય ન કાઽપ્યેકા નિયતા દષ્ટિર્યા વિશુદ્ધતમત્વેન વ્યપદેષ્ટું શક્યા । તતશ્ચાશુદ્ધ-શુદ્ધ-શુદ્ધતરત્વાદિકં યદુક્તં તત્ર તત્કથમુપપદ્યેત ?

શૃણ્વત્રાસ્મત્પરિશીલિતમુત્તરમ્-યતો નૈગમસ્ય ન કાપિ નિયતા દષ્ટિર્યામપેક્ષ્ય વિશુદ્ધે-

સત્તામહાસામાન્યદ્વારા સર્વવસ્તુઓનો સંગ્રહ કરનાર સદ્અદ્વૈતવાદી પરસંગ્રહનયદષ્ટિ વિશુદ્ધતમ છે, કારણ કે એમાં વિશેષનું લેશ પણ ગ્રહણ નથી. એ દષ્ટિની અપેક્ષાએ જીવરૂપે સર્વ જીવોનો સંગ્રહ કરનાર અપરસંગ્રહનયદષ્ટિ અશુદ્ધ જ છે, કારણ કે એ પુદ્ગલાદિની બાદબાકી કરનાર વિશેષની અર્થતઃ ગ્રાહિકા છે.

શંકા - વનગમનના ઉદ્દેશ્યભૂત કાષ્ઠની અપેક્ષાએ છેદાતા કાષ્ઠની પ્રસ્થક પ્રત્યે જે કારણતા (હોય) છે તે કંઈક વધારે નજીકની હોવાથી તેને જોનાર નૈગમનય કંઈક વિશુદ્ધ છે. તેની અપેક્ષાએ વનગમનના ઉદ્દેશ્યભૂતકાષ્ઠને પ્રસ્થક તરીકે જોનાર નૈગમનય વધારે વ્યવહિત હોવાના કારણે મલિન(અવિશુદ્ધ) છે. એ જ રીતે પૂર્વ-પૂર્વ અવસ્થામાં પ્રસ્થકપણું જોનાર નૈગમનયની અપેક્ષાએ ઉત્તર-ઉત્તર અવસ્થામાં પ્રસ્થકપણું જોનાર નૈગમનયની વિશુદ્ધતા જાણવી. શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં આવો ભાવ જે જણાવ્યો છે તે શી રીતે સંગત થશે ? કારણ કે બધી જ દષ્ટિઓ નૈગમનયની પોતાની દષ્ટિરૂપ હોવાથી કોઈ પ્રતિપક્ષદષ્ટિ કે એનું સંમિશ્રણ થવું સંભવિત નથી. વળી નૈગમનયની કોઈ એક નિયત દષ્ટિ છે નહીં જેને વિશુદ્ધતમ દષ્ટિ તરીકે કહી શકાય. એટલે અશુદ્ધ-શુદ્ધ-શુદ્ધતર વગેરે જે કહ્યું છે તે શી રીતે સંગત થશે ?

સમાધાન - આ બાબતમાં મે વિચારેલું. સમાધાન સાંભળો - નૈગમનયની કોઈ

વ્યવહાર: સમ્ભવેત્, एवं न कापि प्रतिपक्षभूता दृष्टिर्यामपेक्षयाशुद्धेर्व्यवहार: सम्भवेदित्यतः कस्यचिदप्यन्यस्यैव नयस्यापेक्षया शुद्ध्यशुद्धिर्व्यवहार: कर्तव्य: स्यात् । अन्येषु च नयेषु सामान्यतया व्यवहारनय एव यतः शुद्ध्यशुद्ध्यादेर्व्यवहर्ता, अतस्तमपेक्ष्यैव तद्व्यवहार: कर्तव्य इत्यभिप्रायेणात्रानुयोगद्वारसूत्रवृत्त्यधिकारे स व्यवहारनयमपेक्ष्य कृत इति प्रतिभाति । अत एव व्यवहारनयस्याकुट्टितनामानं प्रस्थकं प्रस्थकत्वेन स्वीकुर्वन् योऽभिप्रायस्तस्यै-वाभ्युपगन्ता नैगमोऽत्र विशुद्धतमत्वेन प्रतिपादितः । यस्तु तस्माद् दूर-दूरतराद्यवस्थाया ग्राहकः स अशुद्ध-अशुद्धतरादित्वेन कथितः ।

નનુ નયોપદેશે નયાનાં શુદ્ધ્યશુદ્ધી ન પ્રતિપક્ષદષ્ટેરમિશ્રણમિશ્રણાપેક્ષયા કથિતે, અપિ તુ સૂક્ષ્મસ્થૂલાર્થતયા । તથાહિ -

શુદ્ધા હોતેષુ સૂક્ષ્માર્થા અશુદ્ધાઃ સ્થૂલગોચરાઃ । ફલતઃ શુદ્ધતાં ત્વાહુર્વ્યવહારે ન નિશ્ચયે ॥૭૪॥ યે નયા યતઃ સૂક્ષ્માર્થાસ્તે તતઃ શુદ્ધાઃ, યે ચ સ્થૂલગોચરાસ્તે તતોઽશુદ્ધા इत्यर्थः। न च सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं चार्थानामत्र बह्वल्पविषयभावेन, तथासत्युत्तरोत्तरेभ्यः

એક નિયત દષ્ટિ નથી કે જેની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધિનો વ્યવહાર થઈ શકે. એમ એની કોઈ પ્રતિપક્ષદષ્ટિ પણ નથી કે જેની અપેક્ષાએ અશુદ્ધિનો વ્યવહાર સંભવે. એટલે કોઈ અન્યનયની અપેક્ષાએ જ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો વ્યવહાર કરવાનો રહે. અન્ય નયોમાં તો સામાન્ય રીતે વ્યવહારનય જ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો વ્યવહાર કરનારો છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ જ એ વ્યવહાર કરવો જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી અહીં અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિના અધિકારમાં તે વ્યવહાર વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કરેલો છે એવું લાગે છે. એટલે જ વ્યવહારનયનો આકુટ્ટિત નામવાળા પ્રસ્થકને પ્રસ્થક તરીકે સ્વીકારતો જે અભિપ્રાય છે તેને જ સ્વીકારનાર નૈગમભેદને આ અધિકારમાં વિશુદ્ધતમ નૈગમનય તરીકે કહેલો છે. જે નૈગમભેદ તેનાથી દૂર-દૂરતર વગેરે અવસ્થાને જુએ છે તેને અશુદ્ધ-અશુદ્ધતર વગેરે રૂપ કહેલ છે.

શંકા-નયોપદેશગ્રન્થમાં નયોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ પ્રતિપક્ષદષ્ટિનું અમિશ્રણ-મિશ્રણ થવાની અપેક્ષાએ નથી કહી, પરંતુ સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ અર્થની અપેક્ષાએ કહેલ છે. તે આ રીતે - આ ૭ નયોમાં સૂક્ષ્મ અર્થવાળા નયો શુદ્ધ છે, સ્થૂલ વિષયવાળા નયો અશુદ્ધ છે. ફળની અપેક્ષાએ શુદ્ધતા તો વ્યવહારનયમાં હોવી જ કહેલી છે, નહીં કે નિશ્ચયનયમાં. ॥૭૪॥ એટલે, જે નયો, જે નયની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મઅર્થને જોનારા છે તે નયો તે નયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અને જેઓ સ્થૂલ અર્થને જોનારા છે તે નયો અશુદ્ધ છે, એવો અર્થ

પૂર્વપૂર્વેષાં સૂક્ષ્માર્થત્વપ્રાપ્તેઃ, 'પૂર્વઃ પૂર્વો નયઃ પ્રચુરગોચરઃ, પરઃ પરસ્તુ પરિમિતવિષયઃ' इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार(७-४६)વચનાત્ । પરંતુ સૂક્ષ્મતર્કસહત્વં સૂક્ષ્માર્થત્વં, તદસહત્વં ચ સ્થૂલાર્થત્વમિતિ પરિભાષણીયમિતિ ન ઋજુસૂત્રાદેવ્યવહારસ્ય સૂક્ષ્માર્થત્વાપત્તિઃ, 'પરકીયસ્યા-વર્તમાનસ્ય ચાકાર્યકારિતયાઽસત્ત્વમેવ' इत्यस्य ऋजुसूत्रदत्तस्य तर्कस्य तेनाबोधनात् । इत्यञ्च निश्चयनया एवैतेषु शुद्धाः, व्यवहारनयाश्चाशुद्धा इति पर्यवस्यति । किञ्च व्यवहार-तदुपजीविनयान्यनयत्वमत्र निश्चयत्वं, व्यवहार-तदुपजीविनयान्यतरत्वं च व्यवहारत्वमत्रેતિ વિવેકઃ । અત્ર નિશ્ચયસ્ય શુદ્ધત્વં, વ્યવહારસ્ય ચાશુદ્ધત્વં યદુક્તં તત્સ્વરૂપતો જ્ઞેયમ્ । ફલતસ્ત્વભિયુક્તા વ્યવહારે શુદ્ધત્વં નિશ્ચયે ચાશુદ્ધત્વમાહુઃ । તથાહિ -

ક્રિયાઽક્રિયાફલૌચિત્યં ગુરુશિષ્યાદિસજ્જિતિઃ ।

યત્ર સમ્યક્ત્વહેતુઃ સા વ્યવહારસ્ય દેશના ॥૭૫ ॥

મળે છે. તથા અહીં વિષયભૂત અર્થનું સૂક્ષ્મત્વ કે સ્થૂલત્વ વિષયની પ્રચુરતા કે અલ્પતાના આધારે નથી લેવાનું, કારણ કે એમાં તો ઉત્તરોત્તર નયોની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વનયનો વિષય સૂક્ષ્મ બની જાય, તે પણ એટલા માટે કે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રન્થમાં (૭-૪૬) આ પ્રમાણે કહેલ છે કે 'પૂર્વ-પૂર્વનય પ્રચુર વિષયવાળો છે, અને પર-પરનય પરિમિત વિષયવાળો છે.' એટલે એ રીતે અર્થ ન લેતાં, જે સૂક્ષ્મતર્કસહ (= સૂક્ષ્મતર્કથી પણ જે સંગત ઠરે-અસંગત ન ઠરી જાય) હોય તે સૂક્ષ્મઅર્થવાળો કહેવાય અને જે સૂક્ષ્મતર્કને અસહુ હોય(=સહી ન શકે, અસંગત ઠરી જાય) તે સ્થૂલઅર્થવાળો જાણવો. આવી પરિભાષા અહીં લેવી. તેથી ઋજુસૂત્રાદિથી વ્યવહારનય સૂક્ષ્માર્થક બની જવાની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે 'જે પરકીય છે કે અવર્તમાન છે તે સ્વકીયકાર્ય કરનાર ન હોવાથી અસત્ જ છે' આવો ઋજુસૂત્ર જે તર્ક આપે છે તેને વ્યવહારનય જાણી શકતો નથી. આવી પરિભાષા હોવાથી આ સાત નયોમાં જે નિશ્ચયનયો છે તે શુદ્ધ છે અને જે વ્યવહારનયો છે તે અશુદ્ધ છે એમ પર્યવસિત થાય છે. આમાં વ્યવહારનયથી અને એને આશ્રિતનયોથી જે અન્ય હોય તે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય કે તેને આશ્રિતનયમાંનો કોઈપણ નય એ વ્યવહારનય એવો વિવેક જાણવો.

અહીં નિશ્ચયનયને શુદ્ધ અને વ્યવહારનયને અશુદ્ધ જે કહેલ છે તે સ્વરૂપને આશ્રીને જાણવા. ફળને આશ્રીને તો જ્ઞાનીપુરુષો વ્યવહારનયને શુદ્ધ અને નિશ્ચયનયને અશુદ્ધ કહે છે. તે આ રીતે - ક્રિયાનું ફળ મળે છે, અક્રિયાનું નથી મળતું... આવું

ભુક્તેऽન્યઃ કુરુતે ચાન્યો ગુરુઃ શિષ્યશ્ચ યત્ર ન ।

દેશના નિશ્ચયસ્યાસ્ય પુંસાં મિથ્યાત્વકારણમ્ ॥૭૬॥

પરિણામે નયાઃ સૂક્ષ્મા હિતા નાપરિણામિકે ।

ન વાતિપરિણામે ચ ચક્રિણો ભોજનં યથા ॥૭૭॥

આમે ઘટે યથા ન્યસ્તં જલં સ્વ-ઘટનાશકૃત્ ।

તથાऽપરિણતે શિષ્યે રહસ્યં નયગોચરમ્ ॥૭૮॥

પૃથક્ત્વે નાધિકારસ્તન્નયાનાં કાલિકશ્રુતે ।

અધિકારસ્ત્રિભિઃ પ્રાયો નયે વ્યુત્પત્તિમિચ્છતામ્ ॥૭૯॥

તેનાદૌ નિશ્ચયોદ્ગ્રાહો નગ્નાનામપહસ્તિતઃ ।

રસાયનીકૃતવિષપ્રાયઃ સો ન જગદ્ધિતઃ ॥૮૦॥

ઉન્માર્ગકારણં પાપા પરસ્થાને હિ દેશના ।

બાલાદેનાન્યયોગ્યં ચ વચો ભેષજવદ્ધિતમ્ ॥૮૧॥ ઇતિ । અત એવ યત્ર પ્રણિધાનાદીનાં

ઔચિત્ય... આ ગુરુ છે - આ શિષ્ય છે... વગેરે વાતની સંગતિ જેમાં સમ્યક્ત્વનું કારણ બને છે (અર્થાત્ સત્યતાનું કારણ બને છે) તે વ્યવહારનયની દેશના છે. ॥૭૫॥ કરે છે અન્ય અને ભોગવે છે અન્ય... કોઈ ગુરુ નથી... કોઈ શિષ્ય નથી... આવી બધી વાતો જેમાં છે એ નિશ્ચયનયની દેશના છે, એ જીવોને મિથ્યાત્વનું કારણ બને છે. ॥૭૬॥ એટલે જ સૂક્ષ્મનયો (= નિશ્ચયનયો) પરિણામી જીવને જ હિતકર બને છે, અપરિણામક કે અતિપરિણામક જીવોને હિતકર બનતા નથી, જેમકે ચક્રવર્તીનું ભોજન. ॥૭૭॥ કાયા ઘડામાં નાખેલું પાણી જેમ પોતાનો અને ઘડાનો નાશ કરનાર બને છે તેમ અપરિણત શિષ્યને આપેલું નય અંગેનું રહસ્ય પોતાનો અને એ શિષ્યનો નાશ કરનાર બને છે. ॥૭૮॥ એટલા માટે જ જ્યારથી અનુયોગ પૃથક્ થયો ત્યારથી કાલિકશ્રુતમાં નયોનો અધિકાર નથી. છતાં જેમણે નયનો બોધ પામવો હોય તેમને પણ પ્રાયઃ પ્રથમ ત્રણનયોનો (= વ્યવહારનયોનો) જ અધિકાર છે. ॥૭૯॥ તેથી પ્રારંભે જ (= શ્રોતા હજુ પરિણત નથી બન્યો ત્યારે પણ) દિગંબરો નિશ્ચયનયનો બોધ આપવા જે પ્રયાસ કરે છે તે ગલત છે એમ સિદ્ધ થયું. એ બોધ તો રસાયણરૂપે કરાયેલ ઝેર જેવો છે. (જે એને પચાવવાની ક્ષમતાવાળા બન્યા હોય એમને જ લાભ કરે.) આખા જગતને એ લાભ કરે એવું છે નહીં. ॥૮૦॥ (યોગ્ય જીવને યોગ્ય દેશના આપવી એ સ્વસ્થાન દેશના છે. એનાથી વિપરીત એ પરસ્થાન દેશના છે. અપરિણત શિષ્યો માટે

શુભાશયાનાં પ્રાધાન્યમુપવર્ણ્યતે તેષાં યોગગ્રન્થાનામધિકારિતયા કુલ-પ્રવૃત્તચક્રયોગિન એવ કથિતાઃ, ન ત્વન્યેષામાચારાદિપ્રતિપાદકાનાં ગ્રન્થાનામિવ બાલાઃ। અત એવ ચ નિશિખોજનત્યાગ-સામાયિક-પ્રતિક્રમણાદિવ્યવહારધર્મેઽસુસ્થિતાનામપિ શુભાશયપ્રાધાન્યપરાયા વિષાનુષ્ઠાનાદિ-વિષયિણ્યા નિશ્ચયદેશનાયા યદ્વાનં તદ્ ભવગહને દારુણવિપાકમુન્માર્ગનયનમેવ । તદુક્તં નયોપદેશવૃત્તૌ મહોપાધ્યાયૈઃ અવ્યુત્પાદિતવ્યવહારો દુષ્પ્રાપ્યવ્યુત્પત્તિકનિશ્ચયશ્ચ શિષ્યઃ ફલસન્દેહદોલાધિરોપણેન સંસાર એવ શ્રામિતઃ સ્યાદિતિ ।

ઇત્યન્ન નયોપદેશે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલાર્થતયા નયાનાં શુદ્ધ્યશુદ્ધી કથિતે, ન તુ પ્રતિપક્ષદષ્ટેર-મિશ્રણમિશ્રણાપેક્ષયેતિ ચેત્ ? સત્યં, નૈગમાપેક્ષયા સદ્ગ્રહસ્ય શુદ્ધિરશુદ્ધિર્વા ? इत्येवं

નિશ્ચયનયની દેશના એ પરસ્થાનદેશના છે.) આ પરસ્થાનદેશના ઉન્માર્ગનું કારણ બને છે ને તેથી પાપા છે = અત્યંત અયોગ્ય છે = ભારે નુકશાનકારક છે. જેમ એક દર્દીનું ઔષધ અન્ય દર્દીને હિતકર બનતું નથી એવી રીતે અન્ય યોગ્ય ગુરુવચન અન્ય બાળાદિ જીવને હિતકર બનતું નથી. ॥૮૧॥

એટલે જ જ્યાં (નિશ્ચયવિષયભૂત) પ્રણિધાનાદિ શુભાશયોની મહત્તા ખૂબ ગાઈ હોય - ગાવાની હોય તે યોગગ્રન્થોના અધિકારી તરીકે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગીને જ કહેલા છે, નહીં કે અન્ય આચારાદિપ્રતિપાદક આચારાંગાદિગ્રન્થોમાં કહેલ બાલાદિ જીવો. એટલે જ રાત્રીભોજન ત્યાગ-સામાયિક-પ્રતિક્રમણ વગેરે રૂપ વ્યવહાર ધર્મમાં જેઓ સારી રીતે સ્થિર નથી તેઓને પણ શુભાશયની પ્રધાનતાવાળી વિષાનુષ્ઠાનાદિ સંબંધી નિશ્ચયનયદેશના આપવી, તે ગહન ભવવનમાં દારુણવિપાકવાળું ઉન્માર્ગનયન જ છે, એ જાણવું. નયોપદેશની વૃત્તિમાં મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીમહારાજે કહ્યું છે-જે શિષ્યને વ્યવહારમાં વ્યુત્પન્ન બનાવેલો નથી (અને તેથી જે શિષ્યને) નિશ્ચયનયની વ્યુત્પત્તિ પણ દુષ્પ્રાપ્ય છે એવા શિષ્યને નિશ્ચયનયની દેશના આપવી એ 'ફળ મને મળશે કે કેમ ?' એવો સંદેહરૂપી હિંચકા પર બેસાડવા જેવું હોવાથી પરિણામે એને સંસારમાં ભમાવવાનો જ થાય છે.

આમ નયોપદેશગ્રન્થમાં, જે સૂક્ષ્માર્થક હોય તે શુદ્ધનય, અને જે સ્થૂલાર્થક હોય તે અશુદ્ધનય એમ કહેલ છે, પણ જેમાં પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિ ભળેલી ન હોય તે શુદ્ધ, અને ભળેલી હોય તે અશુદ્ધ... એમ કહેલ નથી.

સમાધાન - તમારી વાત સાચી છે. નૈગમનયની અપેક્ષાએ સંગ્રહનય શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ ? આ પ્રમાણે નૈગમ વગેરે નયોની પરસ્પર શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ જ્યારે વિચારવાની

નૈગમાદીનાં નયાનાં મિથઃ શુદ્ધ્યશુદ્ધિવિચારણાયાં 'યઃ સૂક્ષ્માર્થઃ સ શુદ્ધઃ, ઇતરસ્ત્વશુદ્ધઃ' ઇતિ પરિભાષાઽઽદરણીયેતિ સૂચિતં નયોપદેશે, પરન્તુ યદૈકસ્યૈવ નૈગમાદેર્નયસ્યાવાન્તરપ્રકારા વિચાર્યન્તે તદા 'યત્ર પ્રતિપક્ષનયદષ્ટેરંશતોઽપ્યમિશ્રણં સ શુદ્ધઃ પ્રકારઃ, યત્ર તન્મિશ્રણં સોઽશુદ્ધઃ, યથા યથા ચ મિશ્રણં વર્ધતે તથા તથાઽશુદ્ધત્વમપિ વર્ધતે' ઇતિ પરિભાષાયા આદરણીયત્વમુક્તમત્રેતિ ન કિચ્ચિદનુપપન્નમ્ ।

ન ચ સ્વમનીષિકાશિલ્પનિર્મિતેયં પરિભાષેત્યાશઙ્કનીયં, મહોપાધ્યાયૈર્ગૂર્જરભાષા-નિબદ્ધસ્ય 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ઇતિગ્રન્થસ્ય દ્વિતીયસ્યા ઢાલિકાયાશ્ચતુર્થાયા ગાથાયાઃ સ્તબકે 'શુદ્ધસંગ્રહનયનઈં મતઈં તો સદદ્વૈતવાદઈં એક જ દ્રવ્ય આવઈં' ઇતિ કથયદ્ધિરેતસ્યાઃ પરિભાષાયાઃ સૂચિતત્વાત્, વિશેષલક્ષણસ્ય પ્રતિપક્ષનયવિષયસ્યાંશતોઽપ્યગ્રાહકતયૈવાત્ર શુદ્ધત્વસ્ય સંગ્રહે કથિતત્સ્યોપપદ્યમાનત્વાત્ । તથા દેવસેનાચાર્યપ્રદર્શિતાનાં દ્રવ્યાર્થિકદશપ્રકારાણામનેકાન્ત-વ્યવસ્થાપ્રકરણ એવં પ્રકાર ઉલ્લેખો દૃશ્યતે-તત્ર દ્રવ્યાર્થિકો દશધા, આઘઃ કર્મોપાધિનિરપેક્ષઃ

હોય ત્યારે 'જે સૂક્ષ્માર્થક હોય તે શુદ્ધ અને તદન્ય અશુદ્ધ' આવી પરિભાષા રાખવી - એવું નયોપદેશગ્રન્થમાં સૂચ્યું છે. પરંતુ જ્યારે નૈગમ વગેરે કોઈપણ એક જ નયના અવાંતર ભેદોની પરસ્પર શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ વિચારવાની હોય ત્યારે "જે ભેદમાં પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિનું અંશતઃ પણ મિશ્રણ ન હોય તે શુદ્ધ ભેદ, અને જેમાં તેનું મિશ્રણ હોય તે અશુદ્ધ, એમાં પણ જેમ જેમ મિશ્રણ વધતું જાય તેમ તેમ અશુદ્ધિ પણ વધતી જાય" આવી પરિભાષા આદરવી - એવું અહીં = અનુયોગદ્વારસૂત્ર-વૃત્તિમાં સૂચ્યું છે, એટલે કોઈ અસંગતિ નથી.

'તમે જણાવેલી આ પરિભાષા માત્ર તમારી પોતાની બુદ્ધિનો વિલાસ છે' આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયમહારાજે પોતાના ગુજરાતી 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થની બીજી ઢાળની ચોથી ગાથાના ટંબામાં 'શુદ્ધ સંગ્રહનયને મતે તો સદદ્વૈતવાદે એક જ દ્રવ્ય આવે' એવું કહેવા દ્વારા આ પરિભાષાને સૂચિત કરી છે, કારણ કે અહીં સંગ્રહનયને શુદ્ધ જે કહેલ છે તેની સંગતિ, પ્રતિપક્ષનયના વિષયભૂત વિશેષની લેશમાત્ર પણ ગ્રાહકતા નથી એના કારણે જ શક્ય બને છે.

તથા દિગંબર શ્રી દેવસેનાચાર્યે દ્રવ્યાર્થિકનયના જે ૧૦ પ્રકારો દર્શાવેલા છે તેનો અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણમાં આ રીતે ઉલ્લેખ મળે છે - તેમાં દ્રવ્યાર્થિક દશ પ્રકારે છે. પ્રથમ કર્મોપાધિનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક, જેમકે 'સંસારી જીવ પણ સિદ્ધાત્મા જેવો શુદ્ધાત્મા

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા સંસારિજીવઃ સિદ્ધસદશશુદ્ધાત્મા ॥૧॥ દ્વિતીય ઉત્પાદવ્યયગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહકઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા દ્રવ્યં નિત્યમ્ ॥૨॥ તૃતીયો ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા નિજગુણપર્યાયસ્વભાવાદ્ દ્રવ્યમભિન્નમ્ ॥૩॥ ચતુર્થઃ કર્મોપાધિસાપેક્ષો-
 ઽશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા ક્રોધાદિકર્મજભાવ આત્મા ॥૪॥ इत्यादि । अत्र हि कर्मोपाधिजन्या-
 वस्थालक्षणेन, उत्पाद-व्ययप्रयुज्यावस्थालक्षणेन वा पर्यायात्मकेन भेदात्मकेन च प्रतिपक्षनय-
 विषयेणांशतोऽप्यमिश्रिततयैवाद्येषु त्रिषु प्रकारेषु द्रव्यार्थिकस्य शुद्धत्वं, चतुर्थे च प्रकारे
 कर्मोपाधिजन्यावस्थालक्षणेन पर्यायात्मकेन प्रतिपक्षनयविषयेण मिश्रिततयैवाशुद्धत्वं यत्कथितं
 तेनाप्यस्याः परिभाषायाः सूचितत्वात् ।

નન્વનુયોગદ્વારસૂત્ર-વૃત્ત્યોર્વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિકાસ્વાકુટ્ટિતનામાન્તાસુ સર્વાસ્વ-
 વસ્થાસુ પ્રસ્થકત્વં નૈગમસ્ય સંમતમિતિ કથિતં, તત્ર ચાકુટ્ટિતનામાનં પ્રસ્થકમભ્યુપગન્તા યો
 નૈગમાભિપ્રાયઃ સ એવ સર્વવિશુદ્ધતયા કથિતઃ, સ એવ ચ સર્વેષ્વભિપ્રાયેષુ સૂક્ષ્મતમાર્થગ્રાહી,
 અતઃ સર્વત્ર સૂક્ષ્મ-સ્થૂલાર્થાપેક્ષે એવ શુદ્ધ્યશુદ્ધી મન્તવ્યે, ન તુ પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિર્મિશ્રણાદ્યપેક્ષે

છે.' ॥૧॥ ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણ કરીને સત્તાનો ગ્રાહક નય એ બીજો શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય
 છે. જેમકે 'દ્રવ્ય નિત્ય છે' ॥૨॥ ભેદકલ્પનાથી નિરપેક્ષ એવો શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય એ
 ત્રીજો પ્રકાર છે, જેમકે પોતાના ગુણ-પર્યાયસ્વભાવથી દ્રવ્ય અભિન્ન છે. ॥૩॥ કર્મોપાધિને
 સાપેક્ષ દ્રવ્ય જોનાર અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય એ ચોથો પ્રકાર છે, જેમકે ક્રોધાદિકર્મજન્ય ભાવ-
 આત્મા છે ॥૪॥ વગેરે. અહીં, કર્મોપાધિજન્યઅવસ્થારૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યયપ્રયુજ્ય અવસ્થારૂપ
 પર્યાયાત્મક અને ભેદાત્મક જે પ્રતિપક્ષનયનો વિષય, તેની અંશતઃ પણ મિશ્રતા ન
 હોવાથી જ આદ્ય ત્રણ ભેદોમાં દ્રવ્યાર્થિકનયની શુદ્ધતા કહેલી છે, અને ચોથા પ્રકારમાં
 કર્મોપાધિજન્ય અવસ્થારૂપ પર્યાયાત્મક પ્રતિપક્ષનયવિષયની મિશ્રતા હોવાથી જ અશુદ્ધતા
 કહેલી છે. એટલે આ અધિકાર પણ પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિની મિશ્રતા-અમિશ્રતા દ્વારા અશુદ્ધિ-
 શુદ્ધિ ગણવાની પરિભાષાનું સૂચન કરે જ છે.

શંકા - અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને તેની વૃત્તિમાં પ્રસ્થક દષ્ટાન્તનિરૂપણમાં, વનગમન
 પ્રયોજનીભૂતકાષ્ટઆદિ અવસ્થાથી લઈને આકુટ્ટિતનામસુધીની દરેક અવસ્થામાં પ્રસ્થક
 માનેલું છે. વળી એમાં આકુટ્ટિત નામવાળા પ્રસ્થકને માનનાર જે નૈગમભેદ, એ જ
 સર્વવિશુદ્ધ હોવારૂપે કહેલ છે. વળી ત્યાં સુધીના સર્વભેદોમાં એ જ સૂક્ષ્મતમ્ અર્થનો
 ગ્રાહક છે. માટે સર્વત્ર સૂક્ષ્મ-સ્થૂલઅર્થની અપેક્ષાએ જ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ માનવા જોઈએ,
 નહીં કે પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિના મિશ્રણાદિની અપેક્ષાએ પણ.

અપીતિ ચેત્ ? તર્હિ સદદ્વૈતવાદિસદ્ગ્રહાપેક્ષયા ધર્માધર્માદિગ્રાહિણઃ સદ્ગ્રહસ્ય શુદ્ધ્યાપત્તિઃ । યાવદ્ ધાન્યમાને ચ તં વ્યાપારયન્ 'કિમિદમ્?' ઇતિ પૃષ્ઠઃ સન્નાહ-'પ્રસ્થકોઽયમ્' ઇત્યાદિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિવચનેન પ્રસ્થકત્વેન જ્ઞાયમાને ધાન્યમાને વ્યાપૃતે પ્રસ્થક એવ સર્વવિશુદ્ધેઃ કથનીયત્વાપત્તિશ્ચ, તદ્ગ્રાહિણો નૈગમસ્યાકુદ્વિતનામાનં પ્રસ્થકત્વેન ગ્રાહિણઃ નૈગમસ્યાપેક્ષયા સૂક્ષ્મર્થગ્રાહિત્વાત્ ।

વસ્તુતસ્તુ નયાનાં શુદ્ધ્યશુદ્ધિવિચારે ન કાપિ નિયતૈકા પરિભાષા દશ્યતે, અપિ તુ વિવિધા એવ । તથાહિ - નયરહસ્યે 'તે ચ પ્રદેશ-પ્રસ્થક-વસતિદષ્ટાન્તૈર્યથાક્રમં વિશુદ્ધિભાજઃ' ઇત્યુક્ત્વા પ્રદેશદષ્ટાન્તે સદ્ગ્રહાપેક્ષયા વ્યવહારસ્ય શુદ્ધત્વમુક્તં, 'પચ્ચાનામેવ પ્રદેશઃ' ઇતિ સદ્ગ્રહાભિપ્રાયપ્રદર્શનાન્તરં 'વ્યવહારસ્ત્વાહ-પચ્ચાનાં પ્રદેશસ્તદા સ્યાદ્દિ સાધારણઃ સ્યાત્, યથા પચ્ચાનાં ગોષ્ટિકાનાં હિરણ્યમિતિ । પ્રકૃતે તુ પ્રત્યેકવૃત્તિઃ પ્રદેશ ઇતિ 'પચ્ચવિધઃ પ્રદેશઃ' ઇતિ ભણિતવ્યમ્' ઇત્યેવં વ્યવહારાભિપ્રાયસ્ય પ્રદર્શિતત્વાત્ । પરંતુ પ્રસ્થકદષ્ટાન્તે વ્યવહારાપેક્ષયા સદ્ગ્રહસ્ય શુદ્ધત્વમુક્તં, નૈગમમતમુક્ત્વા 'વ્યવહારેઽપ્યયમેવ પન્થાઃ' ઇતિ વ્યવહારાતિદેશાન્તરં 'સદ્ગ્રહસ્તુ વિશુદ્ધત્વાત્ કારણે કાર્યોપચારં કાર્યાકરણકાલે ચ પ્રસ્થકં

સમાધાન-તો પછી, સદદ્વૈતવાદીસંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યગ્રાહી સંગ્રહનય શુદ્ધ બની જશે. (કારણ કે એનો વિષય સૂક્ષ્મ છે.) તથા વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની વૃત્તિના "ધાન્ય માપવામાં તેનો ઉપયોગ કરતી વેળા - આ શું છે એવું પૂછવા પર 'આ પ્રસ્થક છે' એમ કહે છે... આ વચનપરથી, આવા વપરાશમાં આવેલ પ્રસ્થક પણ નૈગમને પ્રસ્થક તરીકે માન્ય છે...ને એ જ સૂક્ષ્મતમ વિષયરૂપ છે. માટે આકુદ્વિતનામા પ્રસ્થકને નહીં, પણ આ પ્રસ્થકને જ જોનાર નૈગમભેદને સર્વવિશુદ્ધ કહેવો પડે.

વસ્તુતઃ નયોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના વિચારમાં કોઈ એક ચોક્કસ પરિભાષા છે નહીં, પણ વિવિધ પરિભાષાઓ જ છે. તે આ રીતે-નયરહસ્યમાં "તે ચ=નૈગમાદિનયો પ્રદેશ-પ્રસ્થક અને વસતિદષ્ટાન્તદ્વારા યથાક્રમ વિશુદ્ધિવાળા જાણવા." એમ કહીને પ્રદેશદષ્ટાન્તમાં સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનયને વિશુદ્ધ કહ્યો છે, કારણ કે પચ્ચાનામેવ પ્રદેશઃ એ પ્રમાણે સંગ્રહનયનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા બાદ વ્યવહારસ્ત્વાહ-પચ્ચાનાં પ્રદેશસ્તદા સ્યાદ્દિ... ઇત્યાદિરૂપે વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. (એટલે કે આ દષ્ટાન્તમાં સંગ્રહ કરતાં વ્યવહારનય શુદ્ધ હોવો જણાય છે.) પરંતુ પ્રસ્થક દષ્ટાન્તમાં વ્યવહારની અપેક્ષાએ સંગ્રહનયને શુદ્ધ જણાવ્યો છે, કારણ કે નૈગમમત કહીને વ્યવહારેઽપ્યયમેવ પન્થાઃ એ

નાઙ્ગીકુરુતે' इत्यादिरूपेण सङ्ग्रहमतस्योक्तत्वात् । वसतिदृष्टान्तेऽप्येवमेव सङ्ग्रहस्य शुद्धत्व-
मुक्तम् । अत्र च सर्वत्र यथायथा तर्कसहत्वं तथा तथा सूक्ष्मार्थतया शुद्धत्वं कथितमिति
ज्ञायते ।

તથા, નૈગમ-વ્યવહારસમ્મતોપચારવિશેષાનવલમ્બિત્વાત્ સઙ્ગ્રહસ્ય શુદ્ધત્વં નયોપદેશે
કથિતં, તથાહિ -

उपचारा विशेषाश्च नैगमव्यवहारयोः । इष्टा ह्यनेन नेष्यन्ते शुद्धार्थपक्षपातिना ॥२४॥

તથા તત્રૈવ સૂક્ષ્મર્થતયા સ્વરૂપતઃ શુદ્ધત્વં નિશ્ચયનયેષુ કથયિત્વા ફલતસ્તદ્
વ્યવહારનયેષુ કથિતં, તત્ત્વૈવં-

शुद्धा ह्येतेषु सूक्ष्मार्था अशुद्धाः स्थूलगोचराः । फलतः शुद्धतां त्वाहुर्व्यवहारे न निश्चये ॥७४॥

તથા તત્રૈવ દર્શનનયયોજનાવસરે “જાતં દ્રવ્યાર્થિકાચ્છુદ્ધાદ્દર્શનં બ્રહ્મવાદિનામ્ ।”
(૧૧૦) ‘અશુદ્ધાદ્ વ્યવહારાખ્યાદ્’ (૧૧૧) इत्यादि यदुक्तं, तेन सङ्ग्रहस्य शुद्धद्रव्यार्थिकत्वं,

રીતે વ્યવહારનયનો અતિદેશ કર્યો છે, અને ત્યાર બાદ સઙ્ગ્રહસ્તુ વિશુદ્ધત્વાત્ ઇત્યાદિ
રૂપે સંગ્રહનયનો અભિપ્રાય કહ્યો છે. વસતિ દૃષ્ટાન્તમાં પણ આ જ રીતે વ્યવહારનયની
અપેક્ષાએ સંગ્રહનયને શુદ્ધ કહ્યો છે. આ બધામાં જેમ જેમ તર્કસહત્વ અધિક છે તેમ
તેમ સૂક્ષ્મર્થતા હોવાથી શુદ્ધિ કહી છે એ જણાય છે.

તથા, નૈગમ અને વ્યવહારનયને સંમત ઉપચારો અને વિશેષોને સંગ્રહનય જે
માનતો નથી તેથી એ શુદ્ધ છે એમ નયોપદેશમાં કહ્યું છે. તે આ રીતે - નૈગમ અને
વ્યવહારનયને ઇષ્ટ ઉપચારો અને વિશેષો શુદ્ધ અર્થના પક્ષપાતી એવા આ સંગ્રહનયને
ઇષ્ટ નથી. ॥૨૪॥

તથા, એ જ નયોપદેશગ્રન્થમાં સૂક્ષ્મર્થક હોવાના કારણે સ્વરૂપને આશ્રીને
નિશ્ચયનયોને શુદ્ધ કહીને ફળને આશ્રીને વ્યવહારનયોને શુદ્ધ કહ્યા છે. તે આ રીતે -
આ નયોમાં સૂક્ષ્મર્થક નિશ્ચયનયો શુદ્ધ છે અને સ્થૂલવિષયક વ્યવહારનયો અશુદ્ધ છે.
પણ ફળને આશ્રીને વ્યવહારનયો શુદ્ધ છે, નહીં કે નિશ્ચયનયો... એમ પૂર્વાચાર્યો કહે
છે. ॥૭૪॥

તથા એ જ ગ્રન્થમાં વિભિન્ન દર્શનો અને નયોની પરસ્પર યોજના કરવાના
અવસરે ‘શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયમાંથી બ્રહ્માદૈતવાદીઓનું દર્શન નીકળ્યું છે’ ॥૧૧૦॥ તથા
‘વ્યવહારનામના અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી...’ ॥૧૧૧॥ ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તેનાથી સંગ્રહનય
એ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક છે અને વ્યવહારનય એ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય છે એ જણાય છે. સંગ્રહ-

વ્યવહારસ્ય ચાશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકત્વમુક્તમ્ । એતે ચ સડ્ગ્રહ-વ્યવહારનયગતે શુદ્ધાશુદ્ધત્વે કિં પ્રયુક્તે? इति यदा विचार्यते तदैतद् ज्ञायते-परिगमणं पञ्जाओ अणोगकरणं गुणान्ति एगद्वृत्ति सम्पत्ति(३-१२)वचनादनेककरणत्वं गुण-पर्यायलक्षणतया प्राप्यते । ततश्चैककरणत्वं द्रव्यलक्षणतयाऽर्थतः प्राप्यते । अत एव 'यत् सामान्यं तद् द्रव्यं, विशेषास्तु पर्यायाः' इत्यादिकं विशेषावश्यकभाष्यवृत्त्यादौ दृश्यते । ततश्च यतः सदद्वैतवादी सड्ग्रहनयः सत्तामहासामान्यमेव गृह्णाति, न कञ्चिदपि विशेषं, अतः स शुद्धो द्रव्यार्थिकः । व्यवहारस्तु द्रव्यार्थिकत्वेऽपि विशेषान् गृह्णातीति सोऽशुद्धो द्रव्यार्थिकः । एवञ्च प्रतिपक्षनयदृष्टेरमिश्रण-मिश्रणापेक्षे एते शुद्धाशुद्धत्वे इति स्पष्टम् ।

तथाऽनुयोगद्वारवृत्तावेवमधिकारो वर्तते - 'पुनर्द्रव्यास्तिकोऽपि सामान्यतोऽपि द्विविधः- अविशुद्धो विशुद्धश्च । तत्र नैगम-व्यवहाररूपोऽविशुद्धः, सड्ग्रहरूपस्तु विशुद्धः । कथम् ? यतो नैगम-व्यवहारावनन्तपरमाण्वनन्तद्वयगुणाद्यनेकव्यक्त्यात्मकं कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषयं चाविशुद्धं द्रव्यमिच्छतः, सड्ग्रहश्च परमाण्वादिकं परमाणुत्वसाम्यादेकं तिरोभूत-गुणकलापमविद्यमानपूर्वापरविभागं नित्यं सामान्यमेव द्रव्यमिच्छति, एतच्च किलानेकताद्यभ्यु-

વ્યવહારનયમાં રહેલ આ શુદ્ધાશુદ્ધત્વ શાના પ્રભાવે છે ? એ વિચારતાં જણાય છે કે - 'પરિગમન એ પર્યાય છે અને અનેકકરણ એ ગુણ છે. આ બન્ને એકાર્થક છે...' આવા શ્રીસમ્મતિતર્કપ્રકરણના વચન પરથી અનેકકરણત્વ એ ગુણ-પર્યાયનું લક્ષણ છે એ જણાતું હોવાથી એકકરણત્વ એ દ્રવ્યના લક્ષણ તરીકે મળે છે. એટલે જ જે સામાન્ય છે તે દ્રવ્ય છે અને જે વિશેષો છે તે પર્યાય છે' વગેરે વાતો વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિ વગેરેમાં જોવા મળે છે. અને તેથી, સદ્દ્વૈતવાદી સંગ્રહનય જો સત્તામહાસામાન્યને જ જુએ છે, કોઈપણ વિશેષને સ્વીકારતો નથી, તો એ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક છે જ. વ્યવહારનય તો દ્રવ્યાર્થિક હોવા છતાં વિશેષોને સ્વીકારે છે, માટે એ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક છે. આમ, પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિના અમિશ્રણ-મિશ્રણના કારણે આ શુદ્ધત્વ-અશુદ્ધત્વ આવ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે.

તથા શ્રી અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં આવો અધિકાર છે - વળી દ્રવ્યાસ્તિકનય પણ સામાન્યથી દ્વિવિધ છે - અવિશુદ્ધ અને વિશુદ્ધ. એમાં, નૈગમ-વ્યવહારરૂપ દ્રવ્યાસ્તિક નય અવિશુદ્ધ છે અને સંગ્રહરૂપ દ્રવ્યાસ્તિકનય વિશુદ્ધ છે. શા માટે ? એટલા માટે કે નૈગમ અને વ્યવહારનય અનંત પરમાણુ, અનંત દ્વ્યણુકવગેરેરૂપ અનેકવ્યક્તિઆત્મક દ્રવ્ય માને છે. એમ, કૃષ્ણવગેરે અનેકગુણના આધારભૂત અને ત્રિકાળવિષયવાણું દ્રવ્ય માને છે. આ દ્રવ્ય અનેકાત્મકવગેરે છે, માટે અશુદ્ધ છે જ્યારે સંગ્રહનય તો અનંતાપરમાણુને

પગમકલઙ્કેનાકલઙ્કિતત્વાચ્છુદ્ધમ્ । તતશ્ચ શુદ્ધદ્રવ્યાભ્યુપગમપરત્વાદયમેવ શુદ્ધઃ ।' ઇતિ [સૂ૦ ૧૭ વૃત્તૌ] । અત્રાપ્યનેકત્વસ્ય પર્યાયાર્થિકનયવિષયતયા તદભ્યુપગમો દ્રવ્યાર્થિકસ્ય કલઙ્કતયાઽશુદ્ધિતયા ચોક્ત ઇતિ સ્પષ્ટમેવ । તતશ્ચ પ્રતિપક્ષનયદષ્ટેરમિશ્રણમિશ્રણાપેક્ષે એતે શુદ્ધાશુદ્ધત્વે ઇત્યપિ સ્પષ્ટમેવ ।

કિંચ્ચ વિશેષગ્રાહિણો વ્યવહારસ્ય સામાન્યગ્રાહિણી નયદષ્ટિઃ પ્રતિપક્ષનયદૃષ્ટિરિતિ સ યથા યથા વિશેષાનર્પયતિ, સામાન્યં ચાનર્પયતિ, તથા તથા તસ્ય શુદ્ધિર્ભવતિ । અથ ઘટ-શરાવાદીન્ મૃત્ત્વેન ગૃહ્ણન્નેકો વ્યવહારનયાભિપ્રાયઃ, ઘટ-શરાવત્વાદિના ગૃહ્ણંશ્ચ દ્વિતીયો વ્યવહારનયાભિપ્રાયઃ, અનયોર્મધ્યે કઃ શુદ્ધઃ? કશ્ચાશુદ્ધઃ? ઇતિ વિચાર્યમાણે દ્વાવપિ શુદ્ધતયા-ઽશુદ્ધતયા ચ પ્રાપ્યેતે । ઇદમત્ર રહસ્યં-મૃદપેક્ષયા ઘટશરાવાદયો વિશેષાઃ, મૃત્ત્વં તદપેક્ષયા

પરમાશુત્વની સમાનતાના કારણે એક જ માને છે. વળી કૃષ્ણવર્ણાદિ ગુણભૂષણને નજરમાં લેતો નથી. (તેથી વર્ણાદિભેદે પણ પરમાણુઓનો ભેદ કહેતો નથી.) આ નજીકનો પરમાણુ છે, આ દૂરનો છે... આવો વિભાગ પણ માનતો નથી. (તેથી એના કારણે પણ પરમાણુના ભેદ થઈ જતા નથી. આમ ભેદ વિનાનું નિત્યસામાન્યરૂપ દ્રવ્ય જ એ માને છે. આ દ્રવ્ય અનેકતાવગેરેરૂપ કલંકથી અકલંકિત હોવાથી શુદ્ધ છે. આમ, શુદ્ધદ્રવ્યને માનનારો હોવાથી સંગ્રહનય શુદ્ધ છે. [સૂ. ૮૭ની વૃત્તિ]. આ અધિકારમાં પણ, અનેકત્વ એ પર્યાયનયનો વિષય હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક નયે એને માનવું એ કલંકરૂપે અને અશુદ્ધિરૂપે કહેલ છે જ. તેથી, પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિના અમિશ્રણ-મિશ્રણની અપેક્ષાએ આ શુદ્ધાશુદ્ધત્વ છે એ સ્પષ્ટ છે.

વળી, વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે. તેથી સામાન્યગ્રાહિણી નયદષ્ટિ એ એના માટે પ્રતિપક્ષનયદષ્ટિ છે. એટલે વ્યવહારનય જેમ જેમ વિશેષોની અર્પણા કરે અને સામાન્યની અનર્પણા કરે તેમ તેમ એ શુદ્ધ બને છે.

હવે આપણે એ વિચારવું છે કે ઘટ-શરાવ વગેરેનો માટી તરીકે બોધ કરનાર વ્યવહારનય અને ઘટ-શરાવ વગેરે તરીકે બોધ કરનાર વ્યવહારનય... વ્યવહારનયના આ બે ભેદમાં કોણ શુદ્ધ છે ? અને કોણ અશુદ્ધ છે ? તો બન્ને શુદ્ધ પણ છે ને બન્ને અશુદ્ધ પણ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં રહસ્ય આવું છે-માટીની અપેક્ષાએ ઘટ-શરાવ વગેરે 'વિશેષ' છે અને માટી 'સામાન્ય' છે. એટલે વ્યવહારનયને જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક તરીકે ગણવામાં આવે ત્યારે, માટીસ્વરૂપ સામાન્યનો અર્પક અને ઘટ-શરાવાદિરૂપ વિશેષનો અનર્પક એવો 'આ માટી છે' એવો વ્યવહારનયાભિપ્રાય, માટીસ્વરૂપ સામાન્યનો

सामान्यम् । ततश्च व्यवहारनयो यदा द्रव्यार्थिकत्वेन विचार्यते, तदा 'इयं मृद्' इत्येवं मूलक्षणसामान्यार्पकस्य घटादिलक्षणविशेषानर्पकस्य व्यवहाराभिप्रायस्य 'अयं घटः' इत्येवं मूलक्षणसामान्यानर्पकाद् घटादिलक्षणविशेषानर्पकाद् व्यवहाराभिप्रायात् शुद्धत्वं, 'अयं घटः' इत्यभिप्रायस्य च तदन्यापेक्षयाऽशुद्धत्वं, द्रव्यस्य सामान्यलक्षणतया यथा यथा सामान्यमर्प्यते, विशेषाश्चानर्प्यन्ते तथा तथा द्रव्यार्थिकस्य शुद्धत्वनियमात् । न च 'इयं मृद्' इत्येवं सामान्यार्पकस्याभिप्रायस्य सङ्ग्रहनयत्वमेव, न व्यवहारनयत्वं, सामान्यग्राहित्वादित्याशङ्कनीयं, सति मृद्द्रव्यसाध्ये प्रयोजने घट-दण्डादिद्रव्यसमूहाद् घटं गृह्यतः 'इयं मृद्' इत्यभिप्रायस्य व्यवहारनयत्वनियमाद्, दण्डादेर्व्यवच्छेदेकतया प्रवृत्तत्वात् ।

परन्तु व्यवहारनयो यदा विशेषग्राहितया विचार्यते, तदा 'इयं मृद्' इत्यस्यापेक्षया 'अयं घटः' इत्यस्यैव शुद्धत्वं, मृदपेक्षया घटस्य विशेषरूपत्वात् । अत एव प्रस्थकदृष्टान्ते वनगमनप्रयोजनीभूतदार्वीदिकं प्रस्थकत्वेन गृह्यदभिप्रायापेक्षयाऽऽकुट्टितनामानं प्रस्थकत्वेन गृह्यदभिप्रायस्यैव शुद्धत्वं कथितम् ।

अनर्पक अने घटवगेरे विशेषनो अर्पक એવો 'આ ઘડો છે' વગેરે રૂપ જે વ્યવહારનયાભિપ્રાય, તેના કરતાં શુદ્ધ છે, અને 'આ ઘડો છે' એવો વ્યવહારનયાભિપ્રાય 'આ માટી છે' એવા અભિપ્રાય કરતાં અશુદ્ધ છે, કારણ કે દ્રવ્ય સામાન્યાત્મક હોવાથી જેમ જેમ સામાન્યની અર્પણા થાય-વિશેષની અનર્પણા થાય એમ એમ દ્રવ્યાર્થિકનય શુદ્ધ બને છે.

શંકા - 'આ માટી છે' એમ સામાન્યને પ્રધાન કરનાર અભિપ્રાય તો સંગ્રહનય જ છે, વ્યવહારનય નહીં, કારણ કે સામાન્યગ્રાહી છે.

સમાધાન-- જ્યારે માટીદ્રવ્યથી સાધ્ય પ્રયોજન હોય ત્યારે ઘટ-દંડ વગેરે દ્રવ્યોના ઢગલામાંથી ઘટને વિષય બનાવતો 'આ માટી છે' એવો અભિપ્રાય એ વ્યવહારનય છે, કારણ કે દંડાદિની બાદબાકી કરવારૂપે પ્રવર્ત્યો છે. (નહીં કે ઘટ-શરાવાદિનો સંગ્રહ કરવારૂપે.)

પણ વ્યવહારનયને જ્યારે વિશેષગ્રાહી તરીકે વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે 'આ માટી છે' એવા બોધ કરતાં 'આ ઘડો છે' એવો બોધ જ શુદ્ધ છે, કારણ કે માટીની અપેક્ષાએ ઘડો વિશેષરૂપ છે. એટલે જ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠાદિને પ્રસ્થક તરીકે જોનાર અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ આકુટ્ટિતનામવાળા પ્રસ્થકને 'પ્રસ્થક' તરીકે જોનાર વ્યવહારનયાભિપ્રાયને શુદ્ધ કહેલો છે.

નૈગમનયેऽપિ તમેવ પ્રસ્થકત્વેન ગૃહ્ણદધિપ્રાયસ્ય શુદ્ધત્વમનુયોગદ્વારસૂત્રે કથિતમ્ ।
 અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણે ચ 'નૈકૈઃ=પ્રભૂતૈઃમાનૈઃ=મહાસામાન્ય-અવાન્તરસામાન્ય-વિશેષજ્ઞાન-
 લક્ષણૈઃ મિનોતિ મિમીતે વા નિરુક્તવિધિના વર્ણવિપર્યયાન્નૈગમઃ' ઇતિ વ્યુત્પત્તિમુક્ત્વા 'અયં
 ચ મહાસામાન્યાદિષુ ત્રિષુ ક્રમેણ સર્વાવિશુદ્ધો વિશુદ્ધાવિશુદ્ધો વિશુદ્ધશ્ચ જ્ઞાતવ્યઃ' ઇત્યેવં
 શુદ્ધ્યશુદ્ધી કથિતે । તતશ્ચ નૈગમો યથા યથા વિશેષપરસ્તથા તથા વિશુદ્ધ ઇત્યભિપ્રાયઃ
 પર્યવસ્યતિ ।

તથા વ્યવહારનયવનૈગમનયસ્યાપિ દ્રવ્યાર્થિકનયતયા યથા યથા ધૌવ્યપરત્વં, તથા
 તથા વિશુદ્ધિઃ, યથા યથા ચોત્પાદ-વ્યયપરત્વં તથા તથાઽશુદ્ધિઃ । તતશ્ચ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તે
 વનગમનપ્રયોજનીભૂતં કાષ્ટં પ્રસ્થકં મન્યમાનસ્ય નૈગમાભિપ્રાયસ્ય છિદ્યમાનાદ્યવસ્થં તં પ્રસ્થકં
 મન્યમાનનૈગમાભિપ્રાયાપેક્ષયા વિશુદ્ધિરેવ કથનીયા સ્યાદ્, ન ત્વશુદ્ધિરિતિ । અત એવ
 નમસ્કારનિર્યુક્તૌ નમસ્કારમનુત્પન્નં મન્યમાનો નૈગમઃ સર્વસંગ્રાહિતયાઽઽદ્યનૈગમત્વેનોક્તઃ,
 ધૌવ્યમાત્રગ્રાહિત્વાત્ તસ્ય વિશુદ્ધતમત્વં તુ સ્પષ્ટમેવ ।

નૈગમનયમાં પણ તેનો જ પ્રસ્થક તરીકે ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાયને 'શુદ્ધ' તરીકે
 શ્રી અનુયોગદ્વારમાં કહેલ છે અને અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે
 - મહાસામાન્ય-અવાન્તરસામાન્ય અને વિશેષના જ્ઞાનરૂપ અનેક પ્રમાણોથી વસ્તુને જુએ
 તે નૈગમનય (શબ્દમાં નૈક+મા શબ્દ છે. વ્યુત્પત્તિવિધિથી 'ક' વર્ણનો 'ગ' વર્ણ થઈ
 ગયો તેથી 'નૈગમ' શબ્દ બન્યો.) આમાંથી મહાસામાન્યને ગ્રહણ કરનારો નૈગમ
 સર્વઅવિશુદ્ધ છે, અવાન્તરસામાન્યને ગ્રહણ કરનારો શુદ્ધાશુદ્ધ છે અને વિશેષને ગ્રહણ
 કરનારો વિશુદ્ધ છે. એટલે નૈગમ જેમ-જેમ વિશેષગ્રાહી હોય તેમ તેમ વિશુદ્ધ હોય
 છે એવો અભિપ્રાય પર્યવસિત થાય છે.

વળી, વ્યવહારનયની જેમ નૈગમનય પણ દ્રવ્યાર્થિક તો છે જ. તેથી, એ જેમ જેમ
 ધૌવ્યગ્રાહી હોય એમ એમ વિશુદ્ધ છે અને જેમ-જેમ ઉત્પાદ-વ્યયગ્રાહી હોય છે એમ
 એમ અવિશુદ્ધ છે. એટલે પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તમાં વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ટને પ્રસ્થક તરીકે
 જોનાર નૈગમપ્રકારને છિદ્યમાનાદિ અવસ્થામાં રહેલ કાષ્ટને પ્રસ્થક તરીકે જોનાર
 નૈગમપ્રકારની અપેક્ષાએ શુદ્ધ જ કહેવાનો રહે છે, નહીં કે અશુદ્ધ. એટલે જ
 નમસ્કારનિર્યુક્તિમાં નમસ્કારને અનુત્પન્ન માનનાર નૈગમપ્રકારને સર્વસંગ્રાહી હોવાના
 કારણે આદ્યનૈગમ તરીકે કહેલ છે અને એ માત્ર ધ્રુવતાનું જ ગ્રહણ કરે છે, તેથી
 વિશુદ્ધતમ તો છે જ.

નયરહસ્યે નિક્ષેપવિચારણાયાં-‘અવિશુદ્ધાનાં નૈગમભેદાનાં નામાદ્યભ્યુપગમપ્રવળત્વેઽપિ વિશુદ્ધનૈગમભેદસ્ય દ્રવ્યવિશેષણતયા પર્યાયાભ્યુપગમાન્ન તત્ર ભાવનિક્ષેપાનુપપત્તિઃ’ ઇતિ યદુક્તં તત્ર નામાદિનિક્ષેપત્રયાભ્યુપગન્તૃત્વમશુદ્ધિઃ, ભાવનિક્ષેપાભ્યુપગન્તૃત્વં ચ વિશુદ્ધિરિતિ વિવક્ષા નિશ્ચીયતે । અત એવ તત્ર ‘શબ્દાદીનાં પર્યાયાર્થિકનયાનાં તુ નૈગમવદવિશુદ્ધ્યભાવાન્ન નામાદ્યભ્યુપગન્તૃત્વ’ મિત્યપ્યુક્તમ્ ।

તથા નયોપદેશે નયાનાં શુદ્ધ્યશુદ્ધી ન બહ્વલ્પવિષયભાવેન, કિન્તુ તર્કસહાસહત્વભાવેન કથિતા । અધ્યાત્મમતપરીક્ષાયાં તુ (શ્લોક-૬૭ વૃત્તૌ) - સ્યાદેતત્-ઋજુસૂત્રશબ્દનયાશ્ચ શુદ્ધા ઇતરે ત્વશુદ્ધા ઇતિ નિયમઃ કથં મુખ્યામુખ્યાર્થકત્વં વિના ? ઇતિ, મૈવં, વ્યાપકાવ્યાપક-વિષયત્વાદિનૈવ શુદ્ધાશુદ્ધભેદવ્યવસ્થાનાદ્, અન્યથાઽતિપ્રસન્ગાદિતિ ॥ ઇત્યેવં વ્યાપકાવ્યાપક-વિષયભાવેનૈવ તે કથિતે ઇતિ ।

તથા દિગંબરાચાર્યશ્રીદેવસેનકૃતાયામાલાપપદ્ધતૌ - ‘શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારો યથા શુદ્ધ-ગુણશુદ્ધગુણિનોઃ શુદ્ધપર્યાયશુદ્ધપર્યાયિણોર્ભેદકથનમ્ । અશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારો યથાઽશુદ્ધગુણાશુદ્ધ-

નયરહસ્યગ્રન્થમાં નિક્ષેપની વિચારણા દરમ્યાન “નૈગમનયના અવિશુદ્ધ પ્રકારો નામાદિ નિક્ષેપાઓને સ્વીકારતા હોવા છતાં વિશુદ્ધપ્રકાર તો દ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પર્યાયને જોનારો હોવાથી ભાવનિક્ષેપસ્વીકાર અસંગત નથી” આવું જે કહ્યું છે તેના પરથી નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાઓ માનવા એ અશુદ્ધિ છે અને ભાવનિક્ષેપ માનવો એ શુદ્ધિ છે એવી વિવક્ષા નિશ્ચિત થાય છે. એટલે જ એ અધિકારમાં ‘શબ્દાદિ પર્યાયાર્થિક નયો નૈગમની જેમ અવિશુદ્ધ હોવા સંભવતા ન હોવાના કારણે નામાદિનિક્ષેપાઓને સ્વીકારતા નથી’ એમ કહ્યું છે.

તથા, નયોપદેશગ્રન્થમાં નયોમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ વિષયની બહુતા કે અલ્પતાના આધારે નહીં, પણ તર્કસહત્વ-અસહત્વના આધારે કહેલ છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. જ્યારે અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં (૬૭મા શ્લોકની વૃત્તિમાં) વ્યાપક-અવ્યાપક વિષયના આધારે ‘જ તે કહેલ છે. તે આ રીતે - શંકા - ‘ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનયો શુદ્ધ છે અને અન્ય નયો અશુદ્ધ છે’ આ નિયમ મુખ્ય-અમુખ્ય (= ઉપચરિત) અર્થ વિના શી રીતે ઘટશે ? સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે વ્યાપક-અવ્યાપક વિષયના આધારે જ શુદ્ધ-અશુદ્ધનયની વ્યવસ્થા સંભવે છે, નહીંતર અતિપ્રસંગ થશે.

તથા, દિગંબરાચાર્ય શ્રી દેવસેને રચેલા આલાપપદ્ધતિગ્રન્થમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - શુદ્ધગુણ-શુદ્ધગુણી વચ્ચે ભેદકથન કરવું... એમ શુદ્ધ પર્યાય-શુદ્ધપર્યાયવાન વચ્ચે

ગુણિનોરશુદ્ધપર્યાયાશુદ્ધપર્યાયિણોર્ભેદકથનમ્ ।' इत्युक्तम् । अत्र 'आत्मनः केवलज्ञानं' इति शुद्धसद्भूतव्यवहारस्य 'आत्मनो मतिज्ञानं' इति चाशुद्धसद्भूतव्यवहारस्योदाहरणं ज्ञेयम् । विषयभूतगुणशुद्धयशुद्धयपेक्षे च शुद्धयशुद्धी ज्ञेये ।

તથા તત્કૃતે નયચક્રે 'જીવઃ કેવલજ્ઞાનાદિરૂપઃ' इत्यस्य निरुपाधिकशुद्धविषयत्वेन शुद्धनिश्चयत्वं 'जीवो मतिज्ञानादिरूपः' इत्यस्य च सोपाधिकाशुद्धगुणविषयत्वेनाशुद्धनिश्चयत्वं कथितमिति ध्येयम् । तदेवं नयशुद्धाशुद्धत्वविचारणायां विविधा विविक्षाः शास्त्रेषु प्राप्यन्त इति ॥१३॥ अथ नैगमादिनयानामेवं क्रमेणोपन्यासे हेतोश्चिन्तनार्थमाह -

द्रव्यस्य हि प्रधानत्वं पर्यायाणां तु गौणता ।

इति द्रव्यार्थिका न्यस्ताः पूर्वं पश्चात्ततोऽपरे ॥१४॥

હિરેવકારાર્થે । તતશ્ચૈવમર્થઃ પ્રાપ્યતે-યસ્માદ્ દ્રવ્યસ્યૈવ પ્રધાનત્વં, પર્યાયાણાં તુ ગૌણતેતિ (હેતોઃ) દ્રવ્યાર્થિકા નયાઃ પૂર્વં ન્યસ્તાઃ, પશ્ચાત્તતોઽપરે=પર્યાયાર્થિકાઃ । તુર્વિશેષનાર્થઃ,

ભેદકથન કરવું એ શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે અને અશુદ્ધગુણ-અશુદ્ધગુણી વચ્ચે તથા અશુદ્ધપર્યાય-અશુદ્ધપર્યાયવાન્ વચ્ચે ભેદકથન કરવું એ અશુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનય છે. આમાં 'આત્માનું કેવલજ્ઞાન' એ શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનું તથા 'આત્માનું મતિજ્ઞાન' એ અશુદ્ધ સદ્ભૂતવ્યવહારનું ઉદાહરણ જાણવું. એટલે વિષયભૂત ગુણની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના આધારે નયની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ જાણવાની રહી.

તથા એ જ આચાર્ય રચેલા નયચક્રગ્રન્થમાં - 'જીવ કેવલજ્ઞાનાદિરૂપ છે' આવો બોધ એ શુદ્ધનિશ્ચયનય છે કારણ કે નિરુપાધિકશુદ્ધવિષયવાળો છે, અને 'જીવ મતિજ્ઞાનાદિરૂપ છે' એવો બોધ એ અશુદ્ધનિશ્ચયનય છે, કારણ કે સોપાધિકઅશુદ્ધ ગુણવાળો છે. એમ કહ્યું છે એ જાણવું.

આમ નયોમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની વિચારણામાં અનેક જુદી-જુદી વિવક્ષાઓ શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે, એ જાણવું. ॥૧૩॥ હવે નૈગમાદિનયોને આ (= નૈગમ, સંગ્રહ... વગેરે રૂપ) ક્રમમાં શા માટે કહ્યા છે ? એનું કારણ વિચારવા માટે કહે છે -

ગાથાર્થ - દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે, પર્યાયો તો ગૌણ છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિકનયો પહેલાં કહ્યાં છે અને પર્યાયાર્થિકનયો પછી કહ્યાં છે.

ગાથામાં 'હિ' જકાર અર્થમાં છે. અન્વયાર્થ સુગમ છે. તુ એક વિશેષતાને જણાવે છે. તે આ કે પર્યાયો ગૌણ જે છે તે, તેઓ આધેય છે... વગેરે રૂપે જ, નહીં કે વસ્તુના અંશરૂપે. આ સંક્ષેપાર્થ છે. વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો -

पर्यायाणां वक्ष्यमाणाधेयत्वादिनैव गौणत्वं, न तु वस्त्वंशतयेति विशेषयतीति समासार्थः ।
विस्तरार्थस्त्वयं -

सतोऽर्थस्य द्रव्यपर्यायमयत्वं प्रसिद्धम् । तत्रापि द्रव्यस्य पर्यायाधारतया, पर्यायोपादान-
कारणतया, त्रैकालिकतयैकतया च प्राधान्यं, पर्यायाणां तु द्रव्याधेयतया, द्रव्यकार्यतया,
अनित्यतयाऽनेकतया च न तथात्वम् । अत एव द्रव्यस्य पर्यायापेक्षयाऽभ्यर्हिततया द्रव्य-
गुण-पर्याया इत्यत्रेतेतरद्वन्द्वसमासे द्रव्यपदस्य पूर्वनिपातः । अत एव च द्रव्य-गुण-
पर्यायप्रतिपादनप्रधानस्यानुयोगस्य द्रव्यानुयोग इति संज्ञा शास्त्रेषु प्रसिद्धा, न तु गुणानुयोग
इति पर्यायानुयोग इति वा ।

ननु 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' (तत्त्वार्थसूत्र-५-२९) इत्यत्र सतोऽर्थस्य द्रव्यांशं
ध्रौव्यशब्दः प्रतिपादयति, पर्यायांशं चोत्पाद-व्ययशब्दौ प्रतिपादयतः । तदुक्तमुत्तराध्ययन-
निर्युक्ति-(३०)बृहद्ब्रह्मवादिवेतालैः श्रीशान्त्याचार्यैः उत्पत्तिविगमावत्र मतं पर्यायवादिनः ।
द्रव्यार्थिकस्य तु ध्रौव्यं, मातृकाख्यपदत्रये ॥६॥ इति, ततश्च भवदुक्तरीत्या यदि द्रव्यस्यैव
पर्यायापेक्षया प्राधान्यं, तर्हि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्येष्वपि ध्रौव्यस्यैव प्राधान्येनाभ्यर्हिततया सूत्रकारैः

कोઈપણ સદ્વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયમય હોય છે એ વાત શ્રી જૈનશાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે.
એટલે કે વસ્તુના બે અંશ છે - દ્રવ્ય અને પર્યાય... આમાં પણ દ્રવ્ય એ પ્રધાન છે,
કારણ કે એ પર્યાયોનો આધાર છે, પર્યાયોનું ઉપાદાનકારણ છે, ત્રૈકાલિક છે અને એક
છે. પર્યાયો તો ગૌણ છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં આધેય છે, દ્રવ્યના કાર્ય છે, અનિત્ય છે
અને અનેક છે. એટલે દ્રવ્ય પર્યાયની અપેક્ષાએ અભ્યર્હિત હોવાથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાઃ
આવા ઈતરેતરદ્વન્દ્વસમાસમાં દ્રવ્યપદનો પૂર્વનિપાત છે. વળી એટલે જ, દ્રવ્ય-ગુણ-
પર્યાયનું જેમાં પ્રધાનતયા પ્રતિપાદન છે એ અનુયોગની 'દ્રવ્યાનુયોગ' એવી સંજ્ઞા
શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, નહીં કે ગુણાનુયોગ અથવા પર્યાયાનુયોગ એવી...

શંકા - ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ આ સૂત્રમાં વસ્તુના દ્રવ્યાંશને ધ્રૌવ્ય શબ્દ
જણાવે છે અને પર્યાયાંશને ઉત્પાદ-વ્યય શબ્દો જણાવે છે. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ(૩૦)
ની બૃહદ્વૃત્તિમાં વાદીવેતાલશ્રીશાન્તિસૂરિમહારાજે કહ્યું છે કે - અહીં માતૃકાખ્ય ત્રિપદીમાં
પર્યાયવાદીઓને ઉત્પત્તિ અને વિગમ માન્ય છે. દ્રવ્યાર્થિકને ધ્રૌવ્ય માન્ય છે. ॥૬॥ એટલે
તમારા કથન મુજબ જો દ્રવ્ય જ પર્યાયની અપેક્ષાએ પ્રધાન હોય તો ઉત્પાદ-વ્યય-
ધ્રૌવ્યમાં પણ ધ્રૌવ્ય જ પ્રધાન બનવાથી અભ્યર્હિત હોવાના કારણે સૂત્રકારે
ધ્રૌવ્યોત્પાદવ્યયયુક્તં સત્ એવું જ સૂત્ર કેમ ન બનાવ્યું ?

‘ધ્રૌવ્યોત્પાદ-વ્યયયુક્તં સત્’ इत्येवं किं न सूत्रितमिति चेत्? सत्यं, तथापि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्येषु उत्पादस्य प्रथमत्वादितरेतरद्वन्द्वे प्रथमोपन्यासः । ननूत्पादस्य प्रथमत्वमित्यस्य कोऽर्थः ? अयमर्थः-पूर्वमुत्पाद एव भवति । तदनन्तरमेव तत्र ध्रौव्यचिन्ता शोभते । यस्त्वनुत्पन्नस्तत्र का ध्रौव्याध्रौव्यचिन्ता ? न हि खपुष्पं ध्रुवमध्रुवं वेति चिन्त्यमानं क्वचिदपि कदाचिदपि शोभते । न च सत्येव द्रव्ये पर्यायाणामुत्पत्तिः सम्भवति, न हि मृद्द्रव्येऽसति घटाद्युत्पद्यन्ते । किञ्चाधारतयाऽपि द्रव्यस्यैव प्राथम्यं, अन्यैरभ्युपगता ‘इह तन्तुषु पटः’ इति बुद्धिरप्येतदेव सूचयति । ततश्च पूर्वं द्रव्यलक्षणं ध्रौव्यमेव भवति, तदनन्तरमेव पर्यायाणामुत्पाद इति क्रमानुसरणेऽपि ध्रौव्यपदस्यैव पूर्वनिपात इतरेतरद्वन्द्वे समुचित इति वाच्यं, अनादिनिधनस्य द्रव्यस्वार्वागृहशामस्माकमव्यवहार्यत्वात् । अयम्भावः-जलं यदा वयं पश्यामस्तदाऽऽधारानुसारि-त्रिकोण-चतुष्कोणाद्याकारवदेव तद् दृश्यते, तत्तदाकारवच्च तदुत्पादविनाशशाल्येव, न तु ध्रुवं, आकारस्य ध्रुवत्वाभावात् । तत्तदाकारवत्त्वेन परिणमद् जलद्रव्यं स्वरूपतः कीदृग्

સમાધાન - તમારી વાત સાચી છે. છતાં, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય... આ ત્રણમાં ઉત્પાદનો ક્રમ પ્રથમ હોવાથી એનો પ્રથમ ઉલ્લેખ છે. ‘ઉત્પાદ પ્રથમ છે’ એનો શું મતલબ ? એનો એ મતલબ છે કે પહેલાં ઉત્પાદ જ થાય છે. વસ્તુનો ઉત્પાદ થયા બાદ જ એમાં ધ્રૌવ્યનો વિચાર કરવો એ શોભે છે. જે અનુત્પન્ન જ છે તેના અંગે ‘એ ધ્રુવ છે કે અધ્રુવ ?’ એવો શું વિચાર હોય ? આકાશકુસુમ ધ્રુવ હોય કે અધ્રુવ ? એ વિચાર ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ શોભતો નથી જ.

શંકા - દ્રવ્ય હોય તો જ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. માટી જ ન હોય તો શું ઘટ વગેરે ઉત્પન્ન થાય ? વળી આધારરૂપે પણ દ્રવ્ય જ પ્રથમ હોવું સંભવે છે. અન્ય દર્શનકારોએ ઇહ તન્તુષુ પટઃ એવી માનેલી બુદ્ધિ પણ આવું જ સૂચન કરે છે. એટલે પ્રથમ દ્રવ્યના લક્ષણભૂત ધ્રૌવ્ય જ છે, એ પછી જ પર્યાયોનો ઉત્પાદ છે. માટે ક્રમને અનુસરીએ તો પણ ધ્રૌવ્યપદનો જ પૂર્વનિપાત ઈતરેતરદ્વન્દ્વસમાસમાં ઉચિત છે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે અનાદિનિધન દ્રવ્ય છદ્મસ્થ એવા આપણા વ્યવહારનો વિષય નથી. આશય એ છે કે - પાણીને આપણે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે એ પોતાના આધારને અનુરૂપ ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ વગેરે આકારવાળું જ દેખાય છે. તેવા તેવા આકારવાળું એ તો ઉત્પાદ-વિનાશશાળી જ હોય છે, નહીં કે ધ્રુવ, કારણ કે આકાર ધ્રુવ હોતો નથી. તે તે આકારને ધારણ કરતું જળ દ્રવ્ય સ્વરૂપે કેવું હશે

भवितुमर्हति? इति क्रियमाणायां कल्पनायां किञ्चिदाकारवदेव तदवतरति, केनचिदप्याकारेणा-परिणतं ततश्चाकारशून्यं जलद्रव्यमस्मदीयकल्पनाया अविषय एव । एवमेव जीवादिद्रव्यमपि मनुष्यादिरूपं कञ्चित्पर्यायं पुरस्कृत्यैवास्मद्गोचरीभवति । तत्तत्पर्यायरूपेण परिणमद् मूलभूतं जीवद्रव्यं कीदृग्भवितुमर्हति ? इति तु न कदाचिदप्यस्मदीयकल्पनायामवतरति । क्रियमाणायां तत्कल्पनायां यत्समवतरति तत्कश्चित् पर्याय एव । तथैव च पुद्गलद्रव्येऽपि पिण्ड-स्थासादयः परमाणु-द्वयणुकादयो वा पर्याया एवास्मद्ज्ञानगोचरीभवन्ति, न कदाचिदपि पर्यायविमुक्तं पुद्गलद्रव्यस्वरूपम् । अत एव गूर्जरभाषानिबद्धस्य 'द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास' आख्यस्य ग्रन्थस्य द्वितीयस्या ढालिकायाः प्रथमगाथायाः स्तबके "कोइ कहस्यइं जे - 'इम द्रव्यत्व स्वाभाविक न थयुं. आपेक्षिक थयुं' तो कहिइं जे 'सबल वस्तुनो अपेक्षाइं ज व्यवहार होई, इहां दोष नथी' इत्युक्तम् । अयम्भावः-तत्र द्रव्यनिरूपणे श्रीमद्भि-र्यशोविजयवाचकैः पुद्गलद्रव्यापेक्षया पर्यायरूपेऽपि पुद्गलस्कंधे घटाद्यपेक्षया द्रव्यत्वमुक्तम् । एवं संसारिजीवलक्षणद्रव्यापेक्षया पर्यायरूपेऽपि मनुष्ये बालाद्यवस्थापेक्षया द्रव्यत्वमुक्तम् ।

? એ વિચાર જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણી કલ્પનામાં કંઈક ને કંઈક આકારવાળું જ જળદ્રવ્ય અવતરે છે... કોઈપણ આકારને ધારણ ન કરેલ હોય... એટલે કે આકારશૂન્ય એવું જળદ્રવ્ય આપણી કલ્પનાનો અવિષય જ બની રહે છે. એ જ રીતે જીવાદિદ્રવ્ય પણ મનુષ્યાદિરૂપ કોઈક ને કોઈક પર્યાયને આગળ કરીને જ આપણો વિષય બને છે. તે તે પર્યાયરૂપે પરિણમતું મૂળભૂત જીવદ્રવ્ય કેવું હોય ? એ આપણી કલ્પનામાં ક્યારેય અવતરતું નથી. જ્યારે આ કલ્પના કરવામાં આવે ત્યારે એમાં જે અવતરે છે તે કોઈક પર્યાય જ હોય છે. એ જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય અંગે પણ પિંડ-સ્થાસ વગેરે પર્યાયો કે પરમાણુ-દ્વયણુક વગેરે પર્યાયો જ આપણા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, નહીં કે ક્યારેય પણ પર્યાયવિમુખ કેવળ પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ. એટલે જ ગુજરાતી ગ્રન્થ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ની બીજી ઢાળની પ્રથમ ગાથાના ટબામાં મહોપાધ્યાયજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે - "કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવશે કે - આ રીતે તો દ્રવ્યત્વ સ્વાભાવિક ન થયું, આપેક્ષિક થયું... તો જવાબ આપવો કે શબલવસ્તુનો અપેક્ષાએ જ વ્યવહાર થાય છે, એમાં દોષ નથી."

આ અધિકારમાં આવો અભિપ્રાય છે - એ ગ્રન્થમાં ત્યાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે. એમાં ગ્રન્થકારે પુદ્ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પર્યાયરૂપ છે એવા પણ પુદ્ગલસ્કંધને ઘટાદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપે કહ્યું છે એમ, સંસારી જીવરૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે

एतद् द्रव्यत्वमापेक्षिकमुक्तमिति कश्चित्पृच्छति-नन्वेवं द्रव्यत्वमापेक्षिकमेव प्राप्तं, न तु स्वाभाविकमिति चेत् ? प्रत्यवस्थाने च श्रीमद्भिः 'शबलस्य वस्तुनोऽपेक्षयैव व्यवहारो भवति, न तत्र कश्चिद्दोषः' इत्येवं द्रव्यत्वस्यापेक्षिकत्वं स्वीकृतमेव । स्वीयाः पूर्वोत्तरकाल-भाविनीनूतनत्व-पुराणत्वादीर्विविधा अवस्था अपेक्ष्य द्रव्यत्वेनादिष्टा अपि ये घटादयः स्वोपादानकारणीभूतमृदादिद्रव्याणामवस्थाविशेषरूपतया पर्यायरूपा अपि ते 'आदिष्टद्रव्याणि' उच्यन्ते, येषु द्रव्येषु किञ्चिदपेक्ष्य पर्यायत्वमपि वर्तते तान्यादिष्टानि द्रव्याणीत्यर्थः । एतेषामादिष्टद्रव्याणां घटादीनां मनुष्यादीनां च द्रव्यत्वं यतो नूतनत्वादीर्बालादीर्वाऽवस्था अपेक्षयैव, अत आपेक्षिकमेव भवति । परन्त्वनादिनिधनस्य पुद्गलद्रव्यस्य-जीवद्रव्यस्य च द्रव्यत्वं स्वाभाविकमेव भवति, न त्वापेक्षिकं, पर्यायत्वाभावात् केवलस्य द्रव्यत्वस्यैव सत्त्वात् । एतत्स्वाभाविकं द्रव्यत्वं पुरस्कृत्य श्रीमद्भिः प्रश्नकारेण द्रव्यत्वे आशङ्कितमापेक्षिकत्वं

પર્યાયરૂપ છે એવા પણ મનુષ્યને બાળ આદિ અવસ્થાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય તરીકે કહેલ છે. આમ આ બન્ને તે તે અવાન્તર અવસ્થાની અપેક્ષાએ જ 'દ્રવ્ય' રૂપ છે. એટલે કોઈક પ્રશ્ન પૂછે છે - આ રીતે તો દ્રવ્યત્વ આપેક્ષિક જ થયું, નહીં કે સ્વાભાવિક... આ પ્રશ્નના જવાબમાં ગ્રન્થકાર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે 'શબલ વસ્તુનો અપેક્ષાએ જ વ્યવહાર થાય છે, એમાં કોઈ દોષ નથી...' આવું કહેવા દ્વારા દ્રવ્યત્વ આપેક્ષિક હોવું સ્વીકારી લીધું છે. પોતાની પૂર્વોત્તરકાળભાવી નૂતનત્વ-પુરાણત્વાદિ વિવિધ અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વેન આદિષ્ટ જે ઘટાદિ = દ્રવ્ય તરીકે કહેવાયેલા જે ઘટાદિ, પોતાના ઉપાદાનકારણભૂત માટી વગેરે દ્રવ્યની ચોક્કસ અવસ્થારૂપ હોવાથી પર્યાયરૂપ પણ હોય છે તે આદિષ્ટદ્રવ્ય કહેવાય છે. 'જે દ્રવ્યો કશાકની અપેક્ષાએ પર્યાય પણ છે તે આદિષ્ટદ્રવ્ય' એવો અર્થ જાણવો. આ આદિષ્ટદ્રવ્યરૂપ ઘટાદિ કે મનુષ્યાદિ જે દ્રવ્યરૂપ છે તે નૂતનત્વાદિ કે બાળાદિ અવસ્થાની અપેક્ષાએ જ, એટલે એનું દ્રવ્યત્વ આપેક્ષિક જ હોય છે. પરંતુ અનાદિનિધન પુદ્ગલદ્રવ્ય કે જીવદ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ સ્વાભાવિક જ હોય છે, નહીં કે આપેક્ષિક, કારણ કે એ કશાની અપેક્ષાએ પર્યાયરૂપ ન હોવાથી માત્ર દ્રવ્યરૂપ જ હોય છે. એટલે પ્રશ્ન નિર્માણ થાય છે કે પ્રશ્નકારે દ્રવ્યમાં આપેક્ષિકત્વની જે શંકા કરી હતી એનું, આ સ્વાભાવિક (અનપેક્ષિક) દ્રવ્યને નજરમાં રાખીને નિરાકરણ કેમ ન કર્યું ? દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે આ દ્રવ્યનો અંશમાત્ર પણ ઉલ્લેખ કેમ ન કર્યો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ્યારે વિચારીએ ત્યારે, ગ્રન્થકારે આવું ન કર્યું એમાં

किं न निराकृतम् ? एतस्य द्रव्यत्वस्योल्लेखलेशोऽपि किमर्थं न कृतः ? इति विचार्यमाण एतस्यानादिनिधनस्य द्रव्यस्यास्मदीयज्ञानविषयत्वाभावोऽस्मदीयव्यवहारविषयत्वाभावश्चैव कारणतया ज्ञायते ।

किञ्च पिण्डादिकाः कपालपर्यन्ता विविधाः सर्वा अवस्थाः, तास्वनुस्यूतं मृद्द्रव्यं चास्मद्ज्ञानविषयो भवति । परन्तु पुद्गलद्रव्यस्य त्रिकालभाविनीः सर्वा अवस्था न कदाचिदपि छद्मस्थानां ज्ञानस्य विषयो भवितुमर्हन्ति । ततश्च तास्वनुस्यूतं द्रव्यमपि पुद्गलद्रव्यतया कथं निश्चीयेत ?

इत्थञ्चानादिनिधनं पुद्गलादिद्रव्यमस्माकमसंवेद्यमिति स्थितम् । अत एव च मृदादि मनुष्यादि वाऽऽदिष्टद्रव्यमेवास्माकं व्यवहारे समवतरतीति च स्थितम् । तच्चोत्पद्यत एव, उत्पादानन्तरमेव च स्वीयासु विविधास्ववस्थासु ध्रौव्यमनुभवति । यद्वोत्पाद-व्यययोर्निर्णयः क्षणमात्रेण भवितुमर्हति, ध्रौव्यस्य तु चिरेणेति । यद्वा भयवं किं तत्तं ? इति प्रश्ने भगवतोत्पादादिक्रमेणैवोत्तरं दत्तमिति । एतां वस्तुस्थितिमाश्रित्य सूत्रकारैः 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' इत्येवं उत्पादपदस्य पूर्वनिपातवत्सूत्रं सूत्रितमिति सम्भाव्यते । ततश्चास्मिन् सूत्रे क्रममनुसृत्योत्पादपदस्य पूर्वनिपातेऽपि द्रव्य-गुण-पर्यायेषु द्रव्यस्यैव प्राधान्यमिति स्थितम् ।

आ (पुद्गल-छवद्रव्यरूप) अनादिनिधन द्रव्य आपणा ज्ञाननो जे विषय बनता नथी अने आपणा व्यवहारनो जे विषय बनता नथी अे ज कारण तरीके ज्ञाय ए.

वणी पिंडथी लईने कपाल सुधीनी बधी विविध अवस्थाओ अने अेमां संकणायेलुं माटी द्रव्य... आ बन्ने आपणा ज्ञाननो विषय अने ए. परंतु पुद्गलद्रव्यनी त्रशे काणमां संभवित बधी अवस्थाओ क्यारेय पण छन्नस्थना ज्ञाननो विषय बनी शकती नथी. अेटले पछी अे अधामां संकणायेल द्रव्य पुद्गलद्रव्यरूपे शी रीते निश्चित थाय ?

आम, अनादिनिधन पुद्गलादिद्रव्य आपणी संवेदनानो विषय नथी अे वात निश्चित थई. अेटले ज आपणा व्यवहारमां माटी वगेरे के मनुष्य वगेरे आदिष्ट द्रव्य ज आवे ए अे पण निश्चित थयुं. अने अे तो उत्पन्न थाय ज ए. उत्पन्न थया पछी ज पोतानी विविध अवस्थाओमां ध्रुवताने अनुभवे ए. अथवा, उत्पाद-व्ययनो निर्णय क्षणमात्रमां थई शके ए, ध्रौव्यनो तो चिरकाणे. अथवा, भयवं किं तत्तं ? अेवा प्रश्ननो भगवाने उत्पाद वगेरे क्रमे ज जवाब आप्यो ए. आवी बधी जे वास्तविकता ए अेने नजरमां राप्पीने सूत्रकारे 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' अेम उत्पाद पदना पूर्वनिपातवाणुं सूत्र रय्युं डोय अेवुं लागे ए. अेटले आ सूत्रमां क्रमने अनुसरिने उत्पादपदनो पूर्वनिपात डोवा छतां, द्रव्य-गुण-पर्यायमां तो द्रव्य ज प्रधान ए अे निश्चित थयुं.

ઇત્યન્ન દ્રવ્ય-પર્યાયયોર્દ્રવ્યસ્ય પ્રધાનતયાઽઽદૌ દ્રવ્યાર્થિકા ઉપન્યસ્તાઃ, તદનન્તરં ચ પર્યાયાર્થિકાઃ।

અથ દ્રવ્યાર્થિકેષ્વપિ નૈગમ આદૌ, તદનન્તરં સદ્ગ્રહઃ, તદનન્તરં ચ વ્યવહાર ઇત્યેવં ક્રમે કો હેતુરિતિ ચેત્ ? શૃણુ -

યથા નિત્યાનિત્યાત્મકે વસ્તુનિ નિત્યાંશં દ્રવ્યાર્થિકા ગૃહ્ણન્તિ, અનિત્યાંશં ચ પર્યાયાર્થિકાઃ, યથા વા દ્રવ્યપર્યાયાત્મકે વસ્તુનિ દ્રવ્યાંશં દ્રવ્યાર્થિકાઃ, પર્યાયાંશં ચ પર્યાયાર્થિકા ગૃહ્ણન્તિ । તથા સામાન્યવિશેષાત્મકે વસ્તુનિ સામાન્યાંશં કો ગૃહ્ણાતિ ? વિશેષાંશં ચ કઃ? ઇતિ વિચારણીયમ્ । તત્ર પર્યાયાર્થિકા વિશેષાંશમેવ ગૃહ્ણન્તિ, ગુણ-પર્યાયાણામનેકતયા વિશેષાત્મક-ત્વાદ્ । દ્રવ્યાર્થિકેષ્વપિ વ્યવહારો વિશેષમેવ ગૃહ્ણાતિ, લોકવ્યવહારસ્ય પ્રાયો વિશેષપરત્વાત્ । અત્ર ચ યે આદિષ્ટદ્રવ્યાત્મકા વિશેષાસ્તાન્ વ્યવહારો ગૃહ્ણાતિ, યે તુ ગુણ-પર્યાયાત્મકાસ્તાન્ પર્યાયાર્થિકાઃ ।

સામાન્યં દ્વિવિધમ્ । તિર્યક્સામાન્યં, ઊર્ધ્વતાસામાન્યં ચ । તત્ર તિર્યક્સામાન્યં

આમ દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે, માટે એને જોનાર દ્રવ્યાર્થિકનયો પ્રથમ કહ્યા છે, અને પછી પર્યાયાર્થિકનયો કહ્યા છે.

હવે, દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં પણ પ્રથમ નૈગમનય, પછી સંગ્રહનય અને પછી વ્યવહારનય જે કહ્યો છે તેમાં શું હેતુ છે ? એ સાંભળો.

જેમ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુના નિત્યઅંશને દ્રવ્યાર્થિકનયો જુએ છે અને અનિત્ય અંશને પર્યાયાર્થિકનયો જુએ છે... અથવા જેમ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુના દ્રવ્યાંશને દ્રવ્યાર્થિકનયો અને પર્યાયાંશને પર્યાયાર્થિકનયો જુએ છે, એમ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુના સામાન્ય અંશને કોણ જુએ છે ? અને વિશેષાંશને કોણ જુએ છે ? એ વિચારવું જોઈએ. (કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયની જેમ સામાન્ય-વિશેષ પણ વસ્તુના અંશરૂપ છે જ.) એમાં પર્યાયાર્થિકનયો વિશેષાંશને જ જુએ છે, કારણ કે ગુણ-પર્યાય અનેક હોવાથી વિશેષાત્મક જ છે. દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં પણ વ્યવહારનય વિશેષને જ જુએ છે, કારણ કે લોકવ્યવહાર લગભગ વિશેષપરક હોય છે, આમાં જે આદિષ્ટદ્રવ્યાત્મક વિશેષો છે એને વ્યવહારનય જુએ છે, અને જે ગુણ-પર્યાયાત્મક વિશેષો છે તેને પર્યાયાર્થિકનયો જુએ છે.

સામાન્ય દ્વિવિધ છે. તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય. એમાં તિર્યક્સામાન્ય એ સંગ્રહનયનો વિષય છે. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કોનો વિષય છે ? એ નૈગમનયનો વિષય છે એવી મારી ધારણા છે.

सङ्ग्रहस्य विषयः। ऊर्ध्वतासामान्यं कस्य विषयः ? नैगमनयस्येति मे मतिः। ननु 'द्रव्याद् मिथश्च सर्वथा भिन्नाः सामान्यं विशेषाश्च नैगमस्य विषयः' इति श्रीविशेषावश्यकभाष्यादिषु ग्रन्थेषु प्रसिद्धम् । अत्र सामान्यमपि तिर्यक्सामान्यं, न तूर्ध्वतासामान्यं, नैगमतुल्यमतस्य षडूलुकस्य सत्ता-द्रव्यत्वाद्याख्यतिर्यक्सामान्यस्यैव संमतत्वात्, सामान्यग्राहिणो नैगमनयस्य तिर्यक्सामान्यग्राहिणि सङ्ग्रहेऽन्तर्भावस्यास्माकं नैकेषु शास्त्रेषु कथितत्वाच्च । ततश्चोर्ध्वता-सामान्यं नैगमनयस्य विषय इत्युच्यमानं कथं शोभेति चेत् ? सत्यं, एतदस्मच्छास्त्रेषूक्तमिति तु मयाऽपि स्वीक्रियत एव, अत एव च पूर्वं मयाप्येतदुक्तमेव । तथापि 'ऊर्ध्वतासामान्यं कस्य विषयः ?' इति प्रश्नस्य त्वमेवोत्तरं वद । न कस्यापीति चेत् ? तत्किमूर्ध्वतासामान्यं न वस्त्वंशो येन तद्ग्राहिणो नयस्यासम्भवः ? ततश्च यथा तिर्यक्सामान्यस्य वस्त्वंशतया तद्ग्राहिण्याः सङ्ग्रहनयदृष्टेः प्रसिद्धिस्तथोर्ध्वतासामान्यस्यापि वस्त्वंशतया तद्ग्राहिण्यापि कयाचिन्नयदृष्ट्या भवितव्यमेव, न ह्यूर्ध्वतासामान्यलक्षणं वस्त्वंशं ग्रहीतुं यदि कश्चिदभिलषति प्रयतते च तदा तं निषेद्धुं प्रतिबध्नातुं वा शक्योऽप्युत्सहते । ततश्चोर्ध्वतासामान्यग्राहिणा

शंका - द्रव्यथी सर्वथा भिन्न अने परस्पर पण सर्वथा भिन्न अेवा सामान्य अने विशेषो नैगमनयना विषय छे अेवुं श्री विशेषावश्यकभाष्य वगेरे घण्णा ग्रन्थोमां प्रसिद्ध छे. अेमां सामान्य पण तिर्यक्सामान्य, नही के उर्ध्वतासामान्य, कारण के (१) नैगमने तुल्य मत धरावनारा षडूलुकने सत्ता-द्रव्यत्व वगेरे तिर्यक्सामान्य ज संमत छे. (२) सामान्यग्राही नैगमनयनो. तिर्यक्सामान्यग्राही संग्रहनयमां अन्तर्भाव थाय छे अेवुं आपण्णा अनेक ग्रन्थोमां कहेलुं छे. तो पछी 'उर्ध्वतासामान्य अे नैगमनयनो विषय छे' अेवुं कहेवुं अे शी रीते शोले ?

समाधान - साथी वात. आ वात आपण्णा शास्त्रोमां कही छे अे मने पण स्वीकार्य छे ज. अेटले ज पूर्वे मे अे कहेल छे ज. एतां पण उर्ध्वतासामान्य कोनो विषय छे ? अे तमे ज कछो.

शंका - अे कोई पण नयनो विषय न डोय तो शुं वांधो छे ?

समाधान - तो शुं उर्ध्वतासामान्य वस्तुना अंशरूप नथी ? के जेथी अेने ग्रहण करनार नयनो संभव नथी ? अेटले जेम तिर्यक्सामान्य वस्तुना अंशरूप डोवाथी तेने ग्रहण करनार संग्रहनयदृष्टि प्रसिद्ध छे तेम उर्ध्वतासामान्य पण वस्तुना अंशरूप डोवाथी तेने ग्रहण करनारी कोई नयदृष्टि डोवी ज जेईअे. आ उर्ध्वतासामान्यरूप

કેનચિન્નયેન ભવિતવ્યમેવેતિ સ્થિતમ્ ।

નૈગમાદિભ્યઃ સપ્તભ્યો નયેભ્યઃ કઃ સ નય इत्यधुना विचार्यते -

તત્ર ન શબ્દાદયો નયાસ્તદગ્રાહિણઃ, પર્યાયાર્થિકાનાં તેષામૂર્ધ્વતાસામાન્યલક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્યાવિષયત્વાત્ । નાપિ ઋજુસૂત્રસ્તદગ્રહીતુમધ્યવસ્યતિ, વર્તમાનક્ષણમાત્રગ્રાહિણસ્તસ્ય ક્ષણિકગ્રાહિત્વાત્, ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્ય ચાક્ષણિકત્વાત્ । વ્યવહારોઽપિ નૈવ તદગ્રહણશીલઃ, વિશેષગ્રાહિત્વાત્ । સદ્ગ્રહોઽપિ તજ્ઞાતું ન વિભુઃ, તિર્યક્સામાન્યગ્રાહિત્વાત્તસ્યેતિ પારિશેષ્યાનૈગમ એવ તદગ્રાહકતયા સિધ્યતિ । ન ચેદં સ્વમનીષિકાવિજૃમ્ભિતમેવ, કુત્રચિદપિ શાસ્ત્ર એતદર્થ-પ્રતિપાદકાનામક્ષરાણામનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ શઙ્કનીયં, સાક્ષાદક્ષરાણામનુપલભ્યમાનત્વેઽપ્યેત-સ્યાર્થસ્યાર્થતઃ સૂચકાનામક્ષરાણાં પ્રાપ્યમાણત્વાત્ । તથાહિ -

से किं तं पत्थगदिद्वंतेणं ? पत्थगदिद्वंतेणं से जहानामए केइ पुरिसे परसुं गहाय अडविहुत्ते गच्छेज्जा, तं च केइ पासित्ता वदेज्जा - कथ भवं गच्छसि ? अविमुद्धो

વસ્તુઅંશને ગ્રહણ કરવાને કોઈક ઈચ્છે ને એ મુજબ પ્રયત્ન કરે તો તેને ના પાડવાને કે રોકવાને શક પણ ઉત્સાહિત થતો નથી. એટલે ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું ગ્રહણ કરનાર કોઈક નય હોવો જ જોઈએ એ વાત નિશ્ચિત થઈ.

નૈગમ વગેરે સાત નયોમાંથી આ કયો નય હોઈ શકે ? એ હવે વિચારીએ - શબ્દાદિનયો તો સંભવતા નથી, કારણ કે પર્યાયાર્થિકનય એવા તેઓનો ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્ય એ વિષય નથી. ઋજુસૂત્રનય પણ એનું ગ્રહણ કરવા માટે વ્યાપૃત થતો નથી, કારણ કે વર્તમાનક્ષણમાત્રનો ગ્રાહક એ ક્ષણિકગ્રાહી હોય છે. જ્યારે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તો અક્ષણિક હોય છે. વ્યવહારનય પણ એનું ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો નથી, કારણ કે એ તો વિશેષગ્રાહી છે. સંગ્રહનય પણ એનો બોધ કરી શકતો નથી, કારણ કે એ તો તિર્યક્સામાન્યને જોનાર છે. એટલે પારિશેષન્યાયથી નૈગમનય જ તેના ગ્રાહક તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

શંકા - આ બધો તમારી બુદ્ધિનો વિલાસમાત્ર છે, કારણ કે કોઈપણ શાસ્ત્રમાં આવી વાત જણાવનારા શબ્દો જોવા મળતા નથી.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે સાક્ષાત્ અક્ષરો મળતા ન હોવા છતાં આ વાતનું અર્થથી સૂચન કરનારા (અર્થાપત્તિથી જણાવનારા) અક્ષરો શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. તે આ રીતે -

નેગમો ભણતિ-પત્થગસ્સ ગચ્છમિ। તં ચ કેઙ્ઠિંદમાણં પાસિત્તા વડ્ઙ્ઞા-કિં ભવં છિંદસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ પેગમો ભણતિ પત્થયં છિંદમિ । તં ચ કેઙ્ઠિં તચ્છેમાણં પાસિત્તા વદેજ્ઞા કિં ભવં તચ્છેસિ? વિશુદ્ધતરાઓ પેગમો પત્થયં તચ્છેમિ। તં ચ કેઙ્ઠિં ઉક્કિરમાણં પાસિત્તા વદેજ્ઞા-કિં ભવં ઉક્કિરસિ? વિસુદ્ધતરાઓ પેગમો ભણતિ-પત્થયં ઉક્કિરમિ। તં ચ કેઙ્ઠિં (વિ)લિહમાણં પાસેત્તા વદેજ્ઞા-કિં ભવં (વિ)લિહસિ? વિસુદ્ધતરાઓ પેગમો ભણતિ-પત્થયં (વિ)લિહમિ । એવં વિસુદ્ધતરાગસ્સ પેગમસ્સ નામાઝડિતઓ પત્થઓ। એવમેવ વવહારસ્સ વિત્તિ અનુયોગદ્વારસૂત્ર [સૂ. ૪૭૫] ઉક્તમ્ ।

અત્ર હિ વને ગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાયાં પ્રસ્થકત્વેન દર્શનમુક્તમ્। એવમેવ છિદ્ધમાન-તક્ષ્યમાણાદિષ્વસ્થાસ્વપિ પ્રસ્થકત્વેન દર્શનં કથિતમ્ । તતશ્ચ 'પૂર્વાપરીભૂતાસુ વિવિધાસ્વવસ્થાસુ

અનુયોગદ્વારસૂત્ર (સૂ. ૪૭૫) માં પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્ત અંગે આ પ્રમાણે કહ્યું છે - 'પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્ત શું છે ? પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્ત આ છે - કોઈક પુરુષ હાથમાં કુહાડી લઈને જંગલમાં જઈ રહ્યો છે. તેને જોઈને કોઈ પૂછે છે : શા માટે જાઓ છો ? એ વખતે અવિશુદ્ધનૈગમ કહે છે (એ પુરુષ અવિશુદ્ધનૈગમનયની દૃષ્ટિને અપનાવીને કહે છે) - પ્રસ્થક માટે જાઉં છું. (કાષ્ટને) છેદતા તેને જોઈને કોઈ પૂછે છે - તમે શું છેદો છો ? કંઈક વિશુદ્ધનૈગમનય કહે છે-પ્રસ્થક છેદું છું. તેને છોલતા જોઈને કોઈક પૂછે છે-તમે શું છોલો છો ? કંઈક વધારે વિશુદ્ધનૈગમનય કહે છે-પ્રસ્થકને છોલું છું. પછી (કાષ્ટને) ઉકેરતા તેને જોઈને કોઈક પૂછે છે-તમે શું કોરો છો ? વધારે વિશુદ્ધનૈગમનય કહે છે -પ્રસ્થકને કોરું છું. પછી વિલેખન કરતા તેને જોઈને કોઈએ પૂછ્યું-તમે શાનું વિલેખન કરો છો ? ઘણા વિશુદ્ધ એવા નૈગમનયે કહ્યું કે પ્રસ્થકનું વિલેખન કરું છું.-એમ એના કરતાં પણ વધારે વિશુદ્ધ એવા નૈગમનયને 'પ્રસ્થક' એવું નામ જેના પર કોતરી દીધેલ હોય, એ જ પ્રસ્થક તરીકે માન્ય છે. વ્યવહારનયનો પણ આવો જ અભિપ્રાય જાણવો.

અનુયોગદ્વારના આ અધિકારમાં પ્રસ્થક બનાવવા માટેનું કાષ્ટ લેવા વનમાં જઈ રહેલ વ્યક્તિ વનગમનપ્રયોજનીભૂત આ કાષ્ટને પ્રસ્થક તરીકે જુએ છે અને કહે છે. એ જ રીતે વૃક્ષ પરથી એ કાષ્ટને છેદવાની અવસ્થામાં... પછી છોલવાની અવસ્થામાં... આ બધી અવસ્થામાં પણ એને પ્રસ્થક દેખાય છે. એટલે આ પૂર્વાપર વિવિધ અવસ્થાઓમાં પ્રસ્થકદ્રવ્ય સંકળાયેલું છે એ નિશ્ચિત થાય છે એ જ તો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. (આશય એ છે કે વ્યવહારનય આ કાષ્ટાદિમાં પ્રસ્થકત્વ નહીં, પણ પ્રસ્થકયોગ્યતા

પ્રસ્થકદ્રવ્યમન્વયિ' ઇતિ નિશ્ચીયતે । એતદેવ હ્યર્ધ્વતાસામાન્યમ્ । અથ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદા-
ર્વાઘવસ્થાયાં નૈગમો પ્રસ્થકત્વં યન્મન્યતે તત્કારણે કાર્યોપચારાદેવ, ન તુ મુખ્યં, તદુક્તમનુયોગ-
દ્વારસૂત્રવૃત્તૌ-યદ્યપ્યત્ર પ્રસ્થકકારણભૂતકાષ્ટનિમિત્તમેવ ગમનં, ન તુ પ્રસ્થકનિમિત્તં, તથાપ્યનેક-
પ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વાત્ કારણે કાર્યોપચારાત્ તથાવ્યવહારદર્શનાદેવમપ્યભિધત્તેઽસૌ
'પ્રસ્થકસ્ય ગચ્છામી'તિ - ઇતિ । લોકોઽપિ તદ્દાર્વાદૌ પ્રસ્થકકારણત્વમેવ વ્યવહરતિ, ન
તુ પ્રસ્થકત્વમ્ । તતશ્ચ પિંડ-સ્થાસાદિષ્વસ્થાસ્વન્વયિતયોચ્યમાનં મૃદ્દ્રવ્યમેવ યથા શોભતે,
ન તુ ઘટદ્રવ્યં, કારણે કાર્યોપચારાત્ત્ર ઘટત્વદર્શનેઽપિ, તથા પ્રસ્તુતેઽપિ
તદ્દાર્વાદાવન્વયિતયોચ્યમાનં કાષ્ટદ્રવ્યમેવ શોભતે, ન તુ પ્રસ્થકદ્રવ્યમિતિ ચેત્ ? ન, તત્ર

જુએ છે ને પછી યોગ્યતામાં = ઉપાદાનકારણતામાં ઉપચાર કરીને પ્રસ્થક તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. પણ આ યોગ્યતા એ જ દ્રવ્ય છે... એ જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. તે આ રીતે - દ્રવ્ય = દ્રવણયોગ્ય = તે તે રીતે ઢળવાને યોગ્ય = તે તે પરિણામરૂપે પરિણમવાને યોગ્ય... નૈગમનય આ યોગ્યતાને જુએ છે. એટલે કે પ્રસ્થકયોગ્યતા એ જ એના મતે પ્રસ્થકત્વ છે ને પ્રસ્થકયોગ્યતા તો વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ટાદિમાં રહેલ છે જ. માટે એ બધી અવસ્થામાં નૈગમનય પ્રસ્થકને જુએ છે.

શંકા - વનગમનના પ્રયોજનભૂત કાષ્ટાદિ અવસ્થામાં નૈગમનય પ્રસ્થકત્વ જે જુએ છે તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી જ, નહીં કે મુખ્ય (= અનુપચારિત), અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - “જો કે અહીં પ્રસ્થકના કારણભૂત કાષ્ટનિમિત્તે જ ગમન છે, નહીં કે પ્રસ્થકનિમિત્તે, તો પણ અનેક પ્રકારની વસ્તુને સ્વીકારવામાં તત્પર હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તેવો વ્યવહાર થતો દેખાતો હોવાથી આવું પણ એ કહે છે કે ‘પ્રસ્થક માટે જાઉં છું.’ લોક પણ એ કાષ્ટ વગેરેમાં પ્રસ્થકની કારણતાનો જ વ્યવહાર કરે છે, નહીં કે પ્રસ્થકત્વનો. એટલે પિંડ-સ્થાસાદિ અવસ્થાઓમાં સંકળાયેલ દ્રવ્ય તરીકે માટીદ્રવ્ય કહેવું જેમ ઉચિત છે, નહીં કે ઘટદ્રવ્ય, પછી ભલે ને કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને એ અવસ્થાઓને ‘ઘટ’ કહી શકાતી પણ હોય. એમ પ્રસ્તુતમાં પણ તે વિવિધ અવસ્થાઓમાં સંકળાયેલ દ્રવ્ય તરીકે કાષ્ટદ્રવ્ય કહેવું જ ઉચિત છે, નહીં કે પ્રસ્થકદ્રવ્ય...

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી. કારણ કે એ વિવિધ અવસ્થાઓને નૈગમનય ઉપચાર વિના જ મુખ્ય પ્રસ્થક તરીકે જુએ છે. આશય એ છે કે - લોક તો તે કાષ્ટાદિમાં પ્રસ્થકની કારણતાનો જ મુખ્યતયા વ્યવહાર કરે છે... પ્રસ્થક તરીકેનો

દાર્વાદૌ નૈગમેનોપચારેણ વિનૈવ મુખ્યપ્રસ્થક-ત્વદર્શનાત્ । અયમ્ભાવઃ - લોકસ્તુ તત્ર દાર્વાદૌ પ્રસ્થકકારણત્વમેવ મુખ્યતયા વ્યવહરતિ, પ્રસ્થકત્વં તૂપચારેણ ક્વચિદેવ કદાચિદેવ પ્રયોજનવિશેષે સતિ । પરન્તુ લોકવ્યવહારાનુસારી નયસ્તુ વ્યવહાર એવ, ન તુ નૈગમઃ । યદિ સોઽપિ તત્ર પ્રસ્થકત્વમુપચરિતમેવ મન્યેત, તદા તસ્ય નૈકગમત્વાનુપપત્તિરેવ । સા ચૈવં-યદ્યત્ર ન દૃશ્યતે તત્તત્રૈવોપચર્યતે । ન હિ યત્રાગ્નિત્વં સાક્ષાદુપલભ્યતે એવ તત્ર વહ્નૌ તત્કદાચિદપ્યુપચર્યતે, કિન્તુ યત્ર તન્નોપલભ્યતે તત્રૈવ માણવકાદૌ તદુપચર્યતે । તતશ્ચૈતત્પર્યવસ્યતિ યદ્-યત્ર યદુપચરિતં મન્યતે તત્ર તન્નૈવ દૃષ્ટમિતિ । તસ્માદ્ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ યદિ પ્રસ્થકત્વમુપચરિતં મન્યેત નૈગમઃ, કેવલ આકુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થક એવ ચ તદનુપચરિતં મન્યેત, તદાઽઽ'કુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થક એવ તસ્ય પ્રસ્થકત્વદર્શનં, નાન્યત્ર વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ કુત્રચિદપિ' ઇત્યનિચ્છતાઽપિ મન્તવ્યમેવેત્યનેકે ગમા દર્શનપ્રકારા યસ્ય સ નૈગમ ઇતિ વ્યુત્પત્તિલભ્યસ્ય નૈકગમત્વાસ્યાનુપપત્તિઃ સ્પષ્ટૈવ ।

તદ્ધારણાર્થં વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ સર્વત્ર સ પ્રસ્થકત્વં પશ્યત્યેવેતિ મન્તવ્યમેવ ।

તો ક્યારેક જ ક્યાંક જ એવું કોઈ પ્રયોજન હોય તો ઉપચારથી વ્યવહાર કરે છે. પરંતુ લોકના આવા વ્યવહારને અનુસરનારો નય તો વ્યવહારનય છે, નહીં કે નૈગમનય. જો એ પણ એને ઉપચારથી જ પ્રસ્થક માને તો એનું નૈકગમત્વ જ અસંગત થઈ જાય. તે આ રીતે - જે જ્યાં જોવા ન મળે તેનો ત્યાં જ ઉપચાર થાય છે. જ્યાં સાક્ષાત્ અગ્નિપણું દેખાય છે તે અગ્નિમાં કાંઈ તેનો ક્યારેય ઉપચાર થતો નથી. પરંતુ જ્યાં તે જોવા મળતું નથી તે માણવકાદિમાં જ તેનો ઉપચાર કરાય છે. એટલે આ નિશ્ચિત થાય છે કે જ્યાં જે ઉપચરિત મનાય છે ત્યાં તે જોવા મળ્યું નથી જ. તેથી વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠાદિઅવસ્થામાં નૈગમનય પ્રસ્થકપણું જો ઉપચરિત માનતો હોય, અને માત્ર આકુટ્ટિતનામવાળા પ્રસ્થકમાં જ જો એને અનુપચરિત માનતો હોય તો એનો મતલબ એ જ થાય કે એ આકુટ્ટિતનામવાળા પ્રસ્થકને જ પ્રસ્થક તરીકે જુએ છે, વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ઠ વગેરે કશાને નહીં... અને તો પછી અનેક ગમ છે = વસ્તુને જોવાના માર્ગો છે જેના તે નૈગમ... આવી વ્યુત્પત્તિથી મળતું નૈકગમત્વ એમાં અસંગત થઈ જ જશે.

આ અસંગતિને વારવી હોય તો, વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠાદિ બધી અવસ્થામાં તે પ્રસ્થકત્વ જુએ જ છે એમ માનવું જ જોઈએ અને તેથી જો એ જોવાયેલું જ છે, તો એ ઉપચરિત નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે જ. એટલે નૈગમનયાભિપ્રાયે તે કાષ્ઠાદિ

તતશ્ચ યદિ તદ્ દૃષ્ટમેવ તત્ર, તદા નોપચરિતમિત્યપિ સ્પષ્ટમેવેતિ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિર્ન પ્રસ્થકકારણં ન વોપચરિતં પ્રસ્થકમપિ તુ મુખ્યં પ્રસ્થકમેવ । અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તૌ - 'તથાપ્યનેકપ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વાત્ કારણે કાર્યોપચારાત્ તથાવ્યવહારદર્શનાદ્' इत्यादि यदुक्तं, तत्र 'कारणे कार्योंपचारात् तथाव्यवहारदर्शनाद्' इत्यंशो 'व्यवहारनयाभिप्रायोऽयं' इत्यभिव्यनक्त्येव, व्यवहारस्य व्यवहारनयाभिप्रायेण प्रवर्तमानत्वात् । तथा 'अनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपरत्वात्' इत्यंशो नैगमनयाभिप्रायं स्पष्टं व्यनक्त्येव, 'अनुपचारेणाभ्युपगतानि वस्तून्वेव वस्तुनः प्रकारत्वाहार्हाणी'तिनियमाद् । इदमुक्तं भवति-यस्य कस्यचिदपि वस्तुनो विभागप्रदर्शन-वाक्य उपचारप्राप्तानि वस्तूनि नैव प्रोच्यन्ते । तृणजन्यः, अरणिजन्यः, मणिजन्यश्चेत्येवमग्नौ त्रिविधे प्राप्यमाणे तद्विभागप्रदर्शनवाक्यं 'अग्निश्चतुर्विधः - तृणजन्यो, अरणिजन्यो, मणिजन्यो, माणवकश्चे'त्येवं न कदाचिदप्युच्यते, माणवकस्योपचारेणैवाग्नित्वात् । ननूपचारप्राप्तानि वस्तून्यपि प्रकारतया गण्यतां, को दोषः ? प्रकारेयत्ताया अनैयत्यापत्तिरेव तत्र दोषः, उपचाराणां कारणे कार्यस्य-कार्ये कारणस्य-आधार आधेयस्य-आधेय आधारस्येत्यादिरूपेणानियतत्वात् ।

પ્રસ્થકના કારણરૂપ કે ઉપચરિત પ્રસ્થકરૂપ નથી, પણ મુખ્ય પ્રસ્થકરૂપ જ છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિમાં - “છતાં પણ અનેક પ્રકારની વસ્તુને સ્વીકારવામાં તત્પર હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તેવો વ્યવહાર થતો દેખાતો હોવાથી” વગેરે જે કહ્યું છે તેમાં “કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર...” વગેરે જે અંશ છે તે ‘આ વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય છે’ એવું સૂચવે જ છે. કારણ કે લોકવ્યવહાર વ્યવહારનયને અનુસરનારો હોય છે. તથા ‘અનેક પ્રકારની વસ્તુને...’ વગેરે જે અંશ છે તે નૈગમનયના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરે જ છે, કારણ કે ઉપચાર વિના મનાયેલી વસ્તુઓ જ વિવક્ષિત વસ્તુનો પ્રકાર બની શકતી હોય છે. કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે - કોઈપણ વસ્તુના વિભાગોને (પ્રકારોને) જણાવનાર વાક્યમાં ઉપચારથી પ્રાપ્ત વસ્તુઓ કહેવાતી નથી. જેમકે અગ્નિ તૃણજન્ય, અરણિજન્ય અને મણિજન્ય... એમ ત્રણ પ્રકારે મળે છે તો એના પ્રકારોને જણાવનાર વાક્ય તરીકે ‘અગ્નિ ચાર પ્રકારે છે - તૃણજન્ય, અરણિજન્ય, મણિજન્ય અને માણવક’ આવું વાક્ય ક્યારેય કહેવાતું નથી, કારણ કે માણવક ઉપચારથી જ અગ્નિ છે.

શંકા - ઉપચાર પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ પ્રકારરૂપે ગણો ને, શું વાંધો છે ?

સમાધાન - પછી તે તે વસ્તુના કેટલા પ્રકાર છે ? એની સંખ્યા જ નિયત ન રહેવી એ દોષ છે. ઉપચાર તો કારણમાં કાર્યનો... કાર્યમાં કારણનો... આધારમાં

તતશ્ચ નૈગમાભ્યુપગતવસ્તુનોડનેકે પ્રકારા યે મન્તવ્યાસ્તેડનુપચરિતા એવ ગ્રાહ્યા ઇતિ સ્થિતમ્ । અત એવોપચારબહુલત્વં વ્યવહારનય એવોક્તં, ન તુ નૈગમેડપિ । તસ્માત્ 'કારણે કાર્યોપચારાત્, તથાવ્યવહારદર્શનાદિત્યાદિ યદુક્તં તદ્વ્યવહારનયેનૈવેત્યપિ સ્થિતમ્ । નન્વેવં સતિ નૈગમસ્થાનેકપ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વપ્રદર્શને વ્યવહારનયાભિપ્રેતસ્ય કથનં કિમર્થમ્ ? શૃણુ- જાવડ્યા વયણપહા તાવડ્યા ચેવ હુંતિ ણયવાયા । જાવડ્યા નયવાયા તાવડ્યા ચેવ પરસમયા ॥ (સમ્મતિતર્ક૦ ૩/૪૭) ત્તિ વચનાદ્ નયવાદાનાં વચનપથાત્મકત્વં નિશ્ચીયતે । વચનપથાશ્ચ લોકે વિવિધેષુ પ્રસ્તાવેષુ યે વચનપ્રયોગા ભવન્તિ તદ્રૂપા એવ । લોકે ભવન્તો વચનપ્રયોગા એવ ચ વ્યવહાર ઉચ્યતે । તતશ્ચ લોકે યસ્ય યસ્ય વચનવ્યવહારસ્ય દર્શનં સ એવાભિપ્રાયાનુસારેણ તત્તન્નયત્વેનોચ્યતે । અત એવ વિશેષગ્રાહિણો વ્યવહારનયસ્ય પ્રતિપક્ષ- ભૂતસ્ય સામાન્યગ્રાહિણઃ સદ્ગ્રહનયસ્યાભિપ્રેતત્વેનાભિપ્રેતા યે 'એગે આયા' (સ્થાનાઙ્ગ) ઇત્યાદિવચનપ્રયોગાસ્તેડપિ પ્રસ્તાવવશાદ્ લોકવ્યવહારે યે પ્રયુજ્યમાનાસ્ત એવ જ્ઞેયાઃ । તસ્માત્પ્રસ્તુતે નૈગમનયનિરૂપણેડપિ વ્યવહારાભિપ્રેતસ્ય કથનમિતિ જ્ઞેયમ્ ।

આધેયનો... આધેયમાં આધારનો... વગેરે રૂપ અનિયત હોવાથી પછી પ્રકારની સંખ્યા પણ અનિયત થઈ જ જાય ને !

એટલે નૈગમનયને માન્ય વસ્તુના અનેક પ્રકાર જે માનવાના છે તે અનુપચરિત જ લેવાના છે, એ નક્કી થયું. એટલે જ ઉપચારબહુલતા વ્યવહારનયમાં જ કહેલ છે, નહીં કે નૈગમનયમાં પણ. તેથી, કારણે કાર્યોપચારાત્ તથાવ્યવહારદર્શનાદ્ ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે વ્યવહારનયને અનુસરીને છે એ પણ નિશ્ચિત થયું.

શંકા - નૈગમનય અનેક પ્રકારની વસ્તુ માનનારો છે એ વાતના નિરૂપણમાં વ્યવહારનયને અભિપ્રેત વાત વચ્ચે કરવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન - સમ્મતિતર્કપ્રકરણના (૩-૪૭) "જેટલા વચનપથો છે એટલા નયવાદ છે, જેટલા નયવાદ છે એટલા પરસમય છે" આવા વચનથી નયવાદો વચનપથાત્મક છે એ જણાય છે. વચનમાર્ગો તો એ જ છે જે લોકમાં વિવિધ પ્રસ્તાવોમાં વચનપ્રયોગ થતા હોય, લોકમાં થતા વચનપ્રયોગો જ વ્યવહાર કહેવાય છે. એટલે લોકમાં જે-જે વચનવ્યવહાર જોવા મળે છે તે જ, અભિપ્રાયને અનુસરીને તે તે નયરૂપે કહેવાય છે. તેથી જ, વિશેષગ્રાહી વ્યવહારનયના પ્રતિપક્ષભૂત સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહનયને અભિપ્રેત તરીકે કહેવાતા જે એગે આયા (ઠાણાંગજી) વગેરે વચનપ્રયોગો છે તે પણ પ્રસ્તાવને અનુસરીને લોકવ્યવહારમાં જે બોલાય છે તે જ જાણવા. તેથી પ્રસ્તુતમાં નૈગમનિરૂપણમાં પણ વ્યવહારનયને અભિપ્રેત વાત કરી છે એમ જાણવું.

નન્વેવં તુ 'નિગમેષુ ભવો નૈગમઃ' ઇતિ નૈગમનયલક્ષણં વ્યવહારેઽતિવ્યાપ્ન્યાદિતિ
 ચેત્ ? ન; લોકે યત્ર વિષયે મુખ્યતયા યો વ્યવહારઃ પ્રવર્તતે તસ્યૈવ વ્યવહારેણ મુખ્યતયા-
 ઽધ્યુપગતત્વાત્। અત્રેયં વ્યવસ્થા-લોકે યો યો વચનપ્રયોગઃ પ્રવર્તતે તત્રૈકઃ કશ્ચિત્કસ્ય-
 ચિદેકસ્ય નયસ્ય મુખ્યતયા = અનુપચરિતતયાઽભિપ્રેતઃ; અન્યઃ કશ્ચિદન્યસ્ય નયસ્ય, અપરશ્ચ
 કશ્ચિત્તદપરસ્ય નયસ્ય । તત્ર યો બહુલતયા પ્રયુજ્યતે યથા 'મચ્ચસ્થા જનાઃ ક્રોશન્તિ' સ
 વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયાઽભિપ્રેતઃ; તદ્વિન્નાશ્ચ ક્વચિત્કદાચિત્ પ્રયોજનવિશેષાત્પ્રયુજ્યમાનાઃ
 પ્રયોગાસ્તસ્યોપચારેણાભિપ્રેતાઃ; યથા 'મચ્ચાઃ ક્રોશન્તિ' ઇતિ । અત એવ 'લૌકિકસમ
 ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ' ઇતિ તત્ત્વાર્થભાષ્યવચનમ્। અત્ર 'લૌકિકસમઃ' ઇત્યનેન
 વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયાઽભિપ્રેતોઽર્થ ઉક્તઃ; 'ઉપચારપ્રાયઃ' ઇત્યનેન તૂપચારેણાભિપ્રેતોઽર્થ; તયોઃ
 સમ્મીલનેન સ વિસ્તૃતાર્થો જાયત ઇતિ 'વિસ્તૃતાર્થઃ' ઇત્યનેન સૂચિતમિતિ જ્ઞેયમ્। વ્યવહારસ્યોપ-
 ચારેણ સંમતાસ્તે હિ વચનપ્રયોગા અન્યાન્યનયસ્ય મુખ્યતયા સંમતાઃ। યથાઽઽત્મત્વજાતૌ

શંકા - આમ તો નિગમેષુ ભવો નૈગમઃ એવું નૈગમનયનું લક્ષણ વ્યવહારનયમાં
 અતિવ્યાપ્ત થશે.

સમાધાન - નહીં થાય, કારણ કે જે વિષયમાં લોકમાં જે વ્યવહાર મુખ્યરૂપે-
 પ્રધાનતાએ થતો હોય તેને જ વ્યવહારનય અનુપચરિતપણે માને છે. આ વિષયમાં
 આવી વ્યવસ્થા જાણવી - લોકમાં જે જે વચનપ્રયોગ થાય છે તેમાંનો કોઈક એક પ્રયોગ
 અમુક નયને અનુપચરિતપણે સંમત હોય છે, બીજો વચનપ્રયોગ બીજા કોઈક નયને
 માન્ય હોય છે. તો વળી ત્રીજો કોઈક પ્રયોગ ત્રીજા નયને... એમાં જે વારંવાર થતો
 હોય, જેમકે 'માંચડા પર રહેલા લોકો બૂમ પાડે છે' તે પ્રયોગ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે
 માન્ય હોય છે, આ સિવાયના ક્યાંક-ક્યારેક ચોક્કસ પ્રયોજનવશાત્ થતા વચનપ્રયોગો
 વ્યવહારનયને ઉપચારથી જ માન્ય હોય છે, જેમકે 'માંચડા અવાજ કરે છે' એવો
 વચનપ્રયોગ. એટલે જ લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ એવું તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં
 વચન છે. આમાં, 'લૌકિકસમ = લોકવ્યવહારને સમાન...' આના દ્વારા વ્યવહારનયને
 મુખ્યરૂપે અભિપ્રેત અર્થ કહ્યો છે. ઉપચારપ્રાયઃ આના દ્વારા ઉપચારથી અભિપ્રેત અર્થ
 કહ્યો છે. આ બન્ને ભેગા થવાથી વ્યવહારનય વિસ્તૃતાર્થ બને છે, એ વાત વિસ્તૃતાર્થ
 દ્વારા બતાવી છે. વ્યવહારનયને ઉપચારથી માન્ય તે જ વચનપ્રયોગો અન્ય કોઈક નયને
 મુખ્યરૂપે માન્ય હોય છે. જેમકે આત્મત્વજાતિમાં રહેલ એકત્વને જાતિમાન્ એવા

स्थितमेकत्वं जातिमत्यात्मन्युपचर्य कथ्यमानः 'एगे आया' इति वचनप्रयोगो व्यवहारस्योप-
चारेण संमतः, सङ्ग्रहस्य तु मुख्यतया । तथा, अत्र 'आत्मत्वजातौ स्थितमेकत्वं जातिमत्या-
त्मन्युपचर्य' इति यदुक्तं तद् यथा व्यवहारनयाभिप्रायेणैव, न तु सङ्ग्रहाभिप्रायेण,
तेनात्मन्येकत्वस्य मुख्यस्यैव दर्शनादुपचाराभावात्, तथैवानुयोगद्वारवृत्तौ 'कारणे कार्योपचारात्
तथाव्यवहारदर्शनाद्' इति यदुक्तं तद्व्यवहाराभिप्रायेणैव, न तु नैगमाभिप्रायेणेति सिध्यत्येव ।

प्रस्थकविषये च यतो लोके बहुलतयाऽऽकुट्टितनामा प्रस्थको हि प्रस्थकत्वेन व्यवह्रियते,
अतः स एव व्यवहारस्य मुख्यतया संमतः, वनगमनप्रयोजनीभूतदार्वीदिस्तूपचारे-णैव ।
परन्तु नैगमस्तु तानपि मुख्यतयैव प्रस्थकत्वेन स्वीकरोति । मुख्यतया स्वीकार एव
नैकगमत्वेन निगमेषु भवत्वेन वोच्यते, न तूपचारेण स्वीकारोऽपि, अतो न व्यवहारे
नैगमनयलक्षणातिव्याप्तिरिति ।

अत एव, अनुयोगद्वारसूत्रे 'एवमेव व्यवहारस्सवि' ति, तद्भूतौ 'एवमेव व्यवहारस्यापी'
ति, नयरहस्यादौ च 'व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः' इति यदतिदिष्टं तेन व्यवहारस्यापि

आत्माभां उपचरिने कडेवातो एगे आया अेवो वचनप्रयोग व्यवहारनयने उपचारथी
मान्य छे, ज्यारे संग्रहनयने मुष्यरूपे मान्य छे. तथा, अहीं 'आत्मत्वजातिभां रडेला
अेकत्वने जातिमान् अेवा आत्माभां उपचरिने... अेवुं जे क्खुं छे ते जेम व्यवहारनयना
अभिप्राये ज, नहीं के संग्रहनयाभिप्राये, कारश के संग्रहनय तो आत्माभां मुष्य अेकत्व
ज जोतो डोवाथी उपचार डोतो नथी, अेम अनुयोगद्वारसूत्रनी वृत्तिभां कारणे कार्योपचारात्
तथाव्यवहारदर्शनात् अेवुं जे क्खुं छे ते व्यवहारनयना अभिप्राये ज, नहीं के नैगमनयना
अभिप्राये - अे वात सिद्ध थाय छे ज.

प्रस्थक अंगे, लोकभां आकुट्टित नामवाणुं प्रस्थक ज बहुलतया प्रस्थकरूपे कडेवाय
छे, माटे अे ज व्यवहारने मुष्यरूपे मान्य छे, अे सिवायना वनगमनप्रयोजनीभूतकाष्ठादि
तो अेने उपचारथी ज मान्य छे, पश नैगमनय तो अे काष्ठादिने पश मुष्य प्रस्थकरूपे
ज स्वीकारे छे. कारश के मुष्यरूपे स्वीकार अे ज नैकगमत्वेन के निगमेषु भवत्वेन
कडेवाय छे, नहीं के उपचारथी करेलो स्वीकार पश. तेथी व्यवहारनयभां नैगमनयना
लक्षणी अतिव्याप्ति नथी.

अेटले ज अनुयोगद्वारसूत्रभां एवमेव व्यवहारस्सविति, अेनी वृत्तिभां एवमेव
व्यवहारस्यापीति अने नयरहस्यादिभां व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः अेवो जे अतिदेश कर्यो

વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વવસ્થાદૌ સર્વત્ર પ્રસ્થકત્વં સંમતમેવેતિ યદ્યપિ જ્ઞાયતે તથાપ્યત્ર વિષયવિભાગો જ્ઞેયઃ । સ ચૈવં-આકુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થકેઽનુપચારેણ તદન્યત્ર તૂપચારેણ સ તત્સ્વીકરોતીતિ । યદ્યેવમ્પ્રકારો વિષયવિભાગો ન મન્યેત, તદા (૧) વ્યવહારનયસ્ય લોકવ્યવહારપ્રધાનત્વહાનિઃ, લોકે પ્રયોજન-પ્રકરણવિશેષાદ્યપેક્ષાયા અભાવે સામાન્યતયાઽઽકુટ્ટિત નામન્યેવ પ્રસ્થકત્વવ્યવહારદર્શનાત્, તથા (૨) નૈગમવદ્ વ્યવહારનયેઽપિ નૈકગમત્વાપત્તિશ્ચ ।

અત એવ ચાગમબોધિતાર્થાનુસન્ધાનદશાયાં વ્યુત્પન્નલોકસ્ય 'પન્ચવર્ણો ભ્રમરઃ' ઇતિ વ્યવહારદર્શનેઽપિ લોકે સામાન્યતયા તદ્વ્યવહારસ્યાદર્શનાત્ 'પન્ચવર્ણો ભ્રમરઃ' ઇતિ વાક્યસ્ય વ્યવહારનયાનુરોધિત્વમિતિ પ્રપન્ચિતં નયરહસ્યે ન્યાયવિશારદૈઃ શ્રીમદ્દશોવિજયવાચકૈઃ ।

નનુ લોકો વનગમનોદ્દેશ્યભૂતે કાષ્ઠે કાષ્ઠત્વમેવ પશ્યતિ, ન તુ પ્રસ્થકત્વં, તથાપિ તત્કારણતયા કારણે કાર્યોપચારાત્ પ્રસ્થકત્વં વ્યવહરતિ । નૈગમનયસ્તુ તત્ર પ્રસ્થકત્વમેવ પશ્યતિ વક્તિ ચેતિ કથં વક્તું પાર્યતે ? પ્રસ્થકાદિતદૂરેઽતિવ્યવહિતે કાષ્ઠાદૌ પ્રસ્થકત્વદર્શનસ્ય

છે તેનાથી જો કે વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠાદિ દરેક અવસ્થામાં વ્યવહારનયને પણ પ્રસ્થક માન્ય છે એવો અર્થ મળે છે, તો પણ આવો વિષય-વિભાગ જાણવો - આકુટ્ટિત નામવાળા પ્રસ્થકને તે મુખ્યરૂપે સ્વીકારે છે અને એ સિવાયનાને ઉપચારથી સ્વીકારે છે. જો આવા પ્રકારનો વિષયવિભાગ ન માનીએ તો (૧) વ્યવહારનય લોકવ્યવહારને મુખ્ય કરનારો છે એ વાત ઊડી જશે, કારણ કે લોક તો, પ્રયોજન-વિશેષપ્રકારનું પ્રકરણ વગેરે રૂપ અપેક્ષા ન હોય તો-સામાન્ય રૂપે આકુટ્ટિતનામવાળા પ્રસ્થકનો જ પ્રસ્થક તરીકે વ્યવહાર કરે છે, તદન્યનો નહીં. તથા (૨) નૈગમનયની જેમ વ્યવહારનય પણ નૈકગમ બની જવાની આપત્તિ આવે.

એટલે જ, આગમથી જણાતી વાતનું જ્યારે અનુસંધાન(= સ્મરણ) હોય છે ત્યારે વ્યુત્પન્નલોક = આગમના જાણકાર લોક પન્ચવર્ણો ભ્રમરઃ (= ભમરો પાંચવર્ણવાળો હોય છે) એવો વ્યવહાર કરે છે, છતાં પણ લોકમાં સામાન્ય રીતે એવો વ્યવહાર થતો નથી, માટે પન્ચવર્ણો ભ્રમરઃ એવો પ્રયોગ એ વ્યવહારનયને અનુસારી નથી એ વાત નયરહસ્યમાં ન્યાયવિશારદ વાચકપુંગવ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કરેલી છે.

શંકા - વનગમનના ઉદ્દેશ્યરૂપ કાષ્ઠને લોક કાષ્ઠ તરીકે જ જુએ છે, નહીં કે પ્રસ્થક તરીકે. છતાં પણ એ કાષ્ઠ પ્રસ્થકનું કારણ હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને પ્રસ્થકનો વ્યવહાર કરે છે, તો નૈગમનય એને પ્રસ્થક તરીકે જ જુએ છે અને 'પ્રસ્થક' જ કહે છે' એવું શી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે પ્રસ્થકથી અતિદૂરની અને

સ્વનેઽપ્યસમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ પ્રસ્થકાભિલાષાયાઃ પ્રાબલ્યે તદ્દર્શનસ્ય સમ્ભવાત્ । એતદુક્તં ભવતિ-મૃદ્દ્રવ્યાદન્તરાઽન્તરોત્પદ્યમાનાસુ મૃત્પિન્ડ-શિવક-સ્થાસ-કોશાદિ-કાસુ કાર્યકોટિષુ નિરપેક્ષતયા ઘટાભિલાષયુક્તતયા ચ કુમ્ભકારો મૃત્પિન્ડ-શિવકાદિવિધાન-કાલેઽપિ મૃત્પિન્ડં કરોમી 'ત્યાદિકં તુ નૈવ સંવેદયતિ, કિન્તર્હિ ? 'ઘટં કરોમી 'ત્યેવ સંવેદયતિ, મૃત્પિન્ડાદિકમપિ ઘટતયૈવ સંવેદયતીત્યર્થઃ । શિલ્પકારોઽપિ પાષાણે મૂર્તિમેવ સાક્ષાત્કરોતિ પૂજ્યભાવં ચ પ્રદર્શયતિ । તથૈવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્ । પ્રસ્થકાભિલાષાયાઃ પ્રાબલ્યે તત્ર કાષ્ટત્વસ્ય પ્રસ્થકકારણત્વસ્ય ચ સંવેદનં વિનૈવ સાક્ષાત્પ્રસ્થકત્વસંવેદનં સમ્ભવતીત્યર્થઃ ।

અથ 'એગે આયા' ઇતિ સંગ્રહનયસ્યૈવ સંમતં, 'ક્ષણિક આત્મા' ઇતિ ઋજુસૂત્રસ્યૈવ સંમતં, નાત્ર મુખ્યતયા વ્યવહારનયસંમતત્વમપિ, તર્હિ આકુટ્ટિતનામનિ પ્રસ્થકે 'અયં પ્રસ્થકઃ' ઇતિ નૈગમસંમતે બોધે વ્યવહારનયસંમતત્વમપિ કથમિતિ ચેત્ ? સત્યં, અત એવૈતદ્વિષયસાઙ્કર્ય-

અતિવ્યવહિત અવસ્થારૂપ એ કાષ્ટાદિને 'પ્રસ્થક' તરીકે જોવા એ સ્વપ્નમાં પણ સંભવિત નથી.

સમાધાન - સાચી વાત. છતાં જ્યારે પ્રસ્થકની પ્રબળ અભિલાષા હોય છે ત્યારે એ રીતે જોવું સંભવિત છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે માટીદ્રવ્યમાંથી વચ્ચે વચ્ચે ઉત્પન્ન થનાર પિંડ-શિવક-સ્થાસ-કોશાદિ કાર્યશ્રેણિની કુંભારને કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી, એને તો ઘટની જ અભિલાષા હોય છે. માટે પિંડ-શિવક વગેરે બની રહ્યા હોય ત્યારે પણ 'હું પિંડ બનાવું છું' એવું સંવેદન કરતો નથી, પણ 'હું ઘડો બનાવું છું' એવું જ સંવેદન કરે છે, અર્થાત્ પિંડ વગેરેને પણ 'ઘડા' તરીકે જ એ સંવેદે છે. શિલ્પી પણ પાષાણમાં સાક્ષાત્ મૂર્તિને જ જુએ છે ને તદનુરૂપ પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરે છે. પ્રસ્તુતમાં પણ આવું જ જાણવું. પ્રસ્થકની અભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે એ કાષ્ટાદિને કાષ્ટાદિ તરીકે કે પ્રસ્થકના કારણ તરીકે સંવેદા વિના જ સાક્ષાત્ પ્રસ્થક તરીકે સંવેદન સંભવિત છે.

શંકા - એગે આયા આ સંગ્રહનયને જ માન્ય છે. ક્ષણિક આત્મા આ ઋજુસૂત્રનયને જ માન્ય છે. આ બન્ને બોધ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે માન્ય નથી. તો પછી નામાંકિત પ્રસ્થક અંગે 'આ પ્રસ્થક છે' એવો નૈગમનયમાન્ય બોધ વ્યવહારને પણ મુખ્યરૂપે માન્ય છે. એ શી રીતે ?

સમાધાન - સાચી વાત છે. એટલે જ આ એક જ બોધમાં બે નયની માન્યતાના સાંકર્યને વારવું... વગેરે રૂપ કોઈક પ્રયોજનથી સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં નૈગમનયનું અન્ય લક્ષણ પણ આપ્યું છે. તે આ રીતે - અથવા નૈગમનયનું આવું લક્ષણ જાણવું. જ્યાં

વારણાદિલક્ષणेन केनचित्प्रयोजनविशेषेण स्याद्वादादरत्नाकरे नैगमनयस्यान्यलक्षणमपि दत्तं, तथाहि-अथवेदं नैगमस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् । अनिष्पन्नार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः । निगमो हि सङ्कल्पः; तत्र भवस्तत्प्रयोजनो वा नैगमः । यथा कश्चित् पुरुषो गृहीतकुठारः पथि गच्छन्किमर्थं भवान् गच्छतीति केनचित्पृष्टः प्रतिवक्ति प्रस्थमानेतुमिति । एधोदकाद्याहरणे वा कश्चित् पुमान् व्याप्रियमाणः किं करोति भवानिति केनापि पर्यनुयुक्तः प्राह-ओदनं पचामीति । न च प्रस्थपर्याय ओदनो वा निष्पन्नः; तन्निष्पत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थादिव्यवहारात् । यथोक्तं - सङ्कल्पो निगमस्तत्र भवोऽयं तत्प्रयोजनः । तथा प्रस्थादिसङ्कल्पस्तदभिप्राय इष्यते ॥ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक-१८ ॥ इति । एतदनुसारेणाकुट्टितनामा प्रस्थकस्तु व्यवहारनयेनैव प्रस्थकः; न तु नैगमेन, तेन तु तत्पूर्वावस्थायामेव स प्रस्थकः; तदा च न स व्यवहारनयेन मुख्यः प्रस्थक इति न विषयसाङ्कर्यम् ।

यद्यप्येतल्लक्षणान्तरं नान्यस्मिन्नेकस्मिन्नपि ग्रन्थे दृष्टमिति नैगमनयस्याकुट्टितनामा प्रस्थ-
कोऽपि प्रस्थकतया संमत एव तथापि नैगम-व्यवहारनयविषययोर्यथा न साङ्कर्यं तथाऽग्रे
(पृ. ૩૩૩) પ્રકટીકરિષ્યતે ।

સુધી પદાર્થ નિષ્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધીના સંકલ્પમાત્ર દ્વારા તે તે પદાર્થરૂપે ગ્રહણ કરનાર નય એ નૈગમનય છે. નિગમ એટલે સંકલ્પ. એમાં જે થયેલ હોય તે નૈગમ અથવા તેના પ્રયોજનવાળો હોય તે નૈગમ. જેમકે - કુહાડી લઈને માર્ગે જતા કોઈક પુરુષને કોઈકે પૂછ્યું : 'તું શા માટે જાય છે ?' તો એણે જવાબ આપ્યો - પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. અથવા તો બળતણ-પાણી વગેરે લાવવા માટે જઈ રહેલા પુરુષને 'તમે શું કરો છો ?' પૂછવા પર 'ભાત રાંધું છું' એવો જવાબ આપ્યો. આ વખતે પ્રસ્થકપર્યાય કે ભાત તૈયાર થઈ ગયા નથી. માત્ર એને તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ છે. આ સંકલ્પ માત્ર હોવા પર પ્રસ્થકાદિનો વ્યવહાર થાય છે. (તત્ત્વાર્થશ્લોકવર્તિકમાં) કહ્યું છે - સંકલ્પ એ જ નિગમ. તે હોતે જે થાય અથવા તેના પ્રયોજનભૂત જે હોય તે નૈગમ. એટલે પ્રસ્થકાદિનો સંકલ્પ પ્રસ્થકના અભિપ્રાયરૂપે કહેવાય છે. (અર્થાત્ એ પ્રસ્થક કહેવાય છે.)

આ વ્યાખ્યા મુજબ તો આકુટ્ટિતનામવાળું પ્રસ્થક વ્યવહારનયને જ માન્ય છે, નહીં કે નૈગમને પણ, એના મતે તો એ પૂર્વની અવસ્થામાં જ એ પ્રસ્થક છે અને ત્યારે તો એ વ્યવહારનયે મુખ્ય પ્રસ્થક નથી. માટે બે નયના વિષયનું સાંકર્ય નથી.

જો કે આ અન્ય લક્ષણ બીજા કોઈ ગ્રન્થમાં જોવા મળ્યું નથી, માટે નામાંકિત પ્રસ્થક પણ નૈગમને પ્રસ્થક તરીકે માન્ય છે જ. તો પણ નૈગમ-વ્યવહારનયના વિષયનું સાંકર્ય

યથા પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તસ્તથા ઘટદૃષ્ટાન્તોઽપિ નૈગમનયાનુસારેણ ભાવયામઃ । ઘટકારણભૂત-મૃત્ખનનાય કુદ્દાલવ્યગ્રહસ્તં કુલાલાદિપુરુષમટવીં ગચ્છન્તં દૃષ્ટ્વા કશ્ચિદન્યઃ પૃચ્છતિ-ક્વ ભવાન્ ગચ્છતિ ? તત્ર નૈગમનયમતાનુસારી સન્નસૌ 'ઘટસ્ય ગચ્છામિ' ઇતિ પ્રત્યુત્તરયતિ । તં ચ કશ્ચિદ્ મૃદં ખનન્તં પૃચ્છતિ-કિં ભવાન્ ખનતિ ? તત્રાપિ સ 'ઘટં ખનામિ' ઇતિ ઘણતિ । તં ચ કશ્ચિત્ પિણ્ડં કુર્વન્તં દૃષ્ટ્વા વદતિ-કિં ભવાન્ કરોતિ ? તત્રાપિ નૈગમાનુસારી સન્નસૌ 'ઘટં કરોમિ' ઇતિ કથયતિ । એવં શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટાદિકં કુર્વન્તં યદિ કશ્ચિત્પ્રશ્રયતિ કિં ભવાન્ કરોતિ ? તદાપિ નૈગમાનુસારી સન્નસૌ સર્વત્ર 'ઘટં કરોમિ' ઇત્યેવ વક્તિ । વ્યવહારનયસ્યાપ્યેવમેવ । પરન્તુ કમ્બુગ્રીવાદિમન્તં ઘટં યદા સ ઘટતયા વ્યપદિશતિ તદા તસ્ય સ મુખ્યતયૈવ સંમતઃ, તત્પૂર્વાવસ્થાસુ તૂપચારેણૈવ, ન તુ મુખ્યતયા, મૃદ્દ્રવ્ય-મૃત્પિણ્ડાદિષુ લોકે પ્રધાનતયા ઘટવ્યવહારાભાવાત્ । નૈગમનયસ્ત્વાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ તં મુખ્યં ઘટમેવ મન્યતે, ન તૂપચરિતમિતિ વિશેષઃ ।

અથ નૈગમ આસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ મુખ્યં ઘટં મન્યતયિતિ સ્વીકૃતં, તથાપિ તસ્યાનેક-

નથી, બન્નેનો વિષય અલગ-અલગ જ છે એ વાત આગળ (પૃ. ૩૩૩) સ્પષ્ટ થશે.

જેમ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્ત છે એમ ઘટદૃષ્ટાન્તની પણ નૈગમનયે ભાવના કરીએ. ઘડો બનાવવાની માટી ખોદવા માટે હાથમાં કોદાળી લઈને જંગલ તરફ જઈ રહેલા કુંભારાદિને કોઈક પૂછે છે - શા માટે જાઓ છો ? ત્યારે નૈગમનયને અનુસરીને એ કુંભાર ઉત્તર આપે છે કે 'ઘડા માટે જાઉં છું.' પછી માટી ખોદતાં એને કોઈ પૂછે છે... તમે શું ખોદો છો ? ત્યારે પણ એ 'ઘડો ખોદું છું' એમ જવાબ આપે છે. પછી એ માટીનો પિંડ બનાવતા એને કોઈ પૂછે છે-'શું કરો છો ?' ત્યારે પણ નૈગમનયને અનુસરીને એ કહે છે-'ઘડો કરું છું'. એ જ રીતે ક્રમશઃ શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટાદિને કરતી વેળા કોઈક પૂછે કે 'શું કરો છો ?' ત્યારે પણ નૈગમનયાનુસારી બનીને એ બધે એ જ જવાબ આપે છે કે 'ઘડો બનાવું છું.' વ્યવહારનયના પણ આવા જ જવાબો જાણવા. પણ કમ્બુગ્રીવાદિમાનુ ઘડાનો જ્યારે એ ઘડા તરીકે ઉલ્લેખ કરે ત્યારે એ એને મુખ્યરૂપે માન્ય છે, અને એ પૂર્વની અવસ્થાઓમાં તો ઉપચારથી જ ઘડો માન્ય છે, નહીં કે મુખ્યરૂપે, કારણ કે માટીદ્રવ્ય-પિંડ વગેરેને લોક પ્રધાનરૂપે ઘડા તરીકે સ્વીકારતો નથી. નૈગમનય તો આ દરેક અવસ્થાઓમાં તેને મુખ્ય ઘડા તરીકે જ જુએ છે, નહીં કે ઉપચરિત ઘડા તરીકે... વ્યવહારનય કરતાં નૈગમનયની આટલી વિશેષતા છે.

શંકા - ચાલો, નૈગમનય આ બધી અવસ્થાઓમાં મુખ્ય ઘડો માને છે એ વાત

પ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વં કથં સિદ્ધમ્ ? इत्थमिति गृहाण-व्यवहारनयस्य कम्बुग्रीवादिमानेव मुख्यो घटः, शेषास्तूपचारेणैवेति स एकवस्त्वभ्युपगमपर एव । नैगमस्य तु यथा कम्बुग्रीवादिमान् मुख्यो घटस्तथैव खन्यमाना मृदपि मुख्यो घट एव, एवं मृदमाना मृदपि मुख्यो घट एव, एवमेव मृत्पिण्ड-शिवक-स्थासादयश्च सर्वेऽपि मुख्यो घट एवेति सिद्धं तस्यानेक-प्रकारवस्त्वभ्युपगमपरत्वम् । ननु कोऽत्र समासविग्रहविधिर्भवताऽऽश्रितः ? अनेके प्रकारा येषां तान्यनेकप्रकाराणि वस्तूनि, तेषामनेकप्रकाराणां वस्तूनां घटतयाऽभ्युपगमो यस्तस्मिन् परः अनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपरस्तस्य भावस्तत्त्वमिति समासविग्रहविधिरत्रादृतो मयेति । भवतु भवताऽऽदृतः, न तूचितः, नैकगमत्वस्यैवमसिद्धेः । नैके गमाः=बोधप्रकारा यस्य स नैकगमः, तस्य भावो नैकगमत्वम्, अस्य नैकगमस्यासिद्धिरत्र स्पष्टैव, मृद्-मृत्पिण्ड-स्थासादिषु सर्वत्र 'अयं घटः' 'अयं घटः' इत्येवमेकप्रकारस्य बोधस्यैवाभ्युपगतत्वादिति

સ્વીકારી લીધી... તો પણ એ અનેક પ્રકારની વસ્તુનો અભ્યુપગમ કરે છે એ શી રીતે સિદ્ધ થશે ?

સમાધાન - આ રીતે, વ્યવહારનયને કમ્બુગ્રીવાદિમાન એ જ મુખ્ય ઘટ છે, બાકીના તો ઉપચારથી જ ઘટ છે, એટલે એ એકવસ્તુને જ સ્વીકારે છે. પણ નૈગમનયને તો જેમ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ એ મુખ્ય ઘટ છે એમ ખોદાતી માટી પણ મુખ્ય ઘટ જ છે. એ જ રીતે ખુંદાતી માટી પણ મુખ્ય ઘડો જ છે ને એ જ રીતે પિંડ-શિવક-સ્થાસાદિ બધું જ મુખ્ય ઘડો છે. એટલે એ અનેક પ્રકારની વસ્તુને માનવામાં તત્પર છે એ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

શંકા - નૈગમ 'અનેકપ્રકારવસ્ત્વભ્યુપગમપર' છે. આમાં તમે કેવી રીતે સમાસવિગ્રહ કરો છો ?

સમાધાન - અનેક છે પ્રકારો જેના તે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ. આ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનો ઘડારૂપે જે અભ્યુપગમ તે અનેકપ્રકારવસ્તુઅભ્યુપગમ... આવો અભ્યુપગમ કરવામાં તત્પર હોવું તે અનેકપ્રકારવસ્તુઅભ્યુપગમપર, એનો ભાવ એ તત્ત્વ. આવો સમાસવિગ્રહ મેં સ્વીકારેલો છે.

શંકા - તમે ભલે સ્વીકારેલો હોય... પણ એ ઉચિત નથી, કારણ કે આ રીતે વિગ્રહ કરવામાં નૈકગમત્વ સિદ્ધ થતું નથી. જેના અનેકગમ = અનેકબોધ પ્રકારો છે તે નૈકગમ. તેનો ભાવ એ નૈકગમત્વ. આવું નૈકગમત્વ અહીં સિદ્ધ થતું નથી એ સ્પષ્ટ

चेत् ? न, तस्यैव समासविग्रहविधेरुचितत्वात्, नैकगमत्वसिद्धिस्त्वेवं ज्ञेया-मृद्द्रव्याद् मर्दनादिद्वारा मृत्पिण्डकरणवेलायां नैगमनयो (नैगमानुसारी सन् कुलालः) घटाभिलाषप्राबल्ये 'घटं करोमि' इति वक्ति, कुशूलाभिलाषप्राबल्ये च 'कुशूलं करोमि' इति वदति, एवं कोशाद्यभिलाषप्राबल्ये तु 'कोशादिकं कंगमि' इति कथयति । शरावोद्देश्यकप्रवृत्तौ शरावाभिलाषप्राबल्यं भवति, ततश्च स तदा 'शरावं करोमि' इति व्यपदिशति । एवञ्च मृत्पिण्डलक्षण एकस्मिन्नेव पुरःस्थिते वस्तुनि नैगमस्य प्रबलाभिलाषविषयानुसारेण घट-कुशूल-कोशादि-शरावादिलक्षणानामनेकप्रकाराणां वस्तूनां यतोऽभ्युपगमः, अतस्तस्यानेकप्रकार-वस्त्वभ्युपगमपरत्वेन नैकगमत्वसिद्धिरपि नासिद्धेति स्पष्टम् ।

न चैवं मृत्पिण्डलक्षण एकस्मिन् वस्तुनि नैगमस्य 'अयं घटः' 'अयं कुशूलः' इत्यादयोऽनेके बोधप्रकाराः सिद्धाः, तथापि 'नैगमस्योर्ध्वतासामान्यलक्षणो वस्त्वंशो विषयः' इति त्वया यदुक्तं तत्तु नैव सिद्धं, नैगमसंमतबोधविषयाणां घट-कुशूलादीनामूर्ध्वतासामान्यत्वा-भावात् । पिण्ड-शिवकादिषु घट-कपालान्तासु विविधास्ववस्थासु घट-कुशूलादीनामन्वयिद्रव्य-

જ છે, કેમકે માટી-પિંડ-શિવક વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં અયં ઘટઃ-અયં ઘટઃ એવો એક જ પ્રકારનો બોધ માનેલો છે.

સમાધાન - આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે સમાસવિગ્રહ તો એ રીતે કરવો જ ઉચિત છે. નૈકગમત્વની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે જાણવી. માટીમાંથી મર્દનાદિ દ્વારા પિંડ બનાવતી વેળા નૈગમનય (નૈગમાનુસારી બનેલો કુંભાર) જો ઘટાભિલાષા પ્રબળ હોય તો 'ઘડો બનાવું છું' એમ કહે છે, જો કુશૂલાભિલાષા પ્રબળ હોય તો 'કુશૂલ બનાવું છું' એમ બોલે છે. એ જ રીતે કોશાદિની અભિલાષા પ્રબળ હોય તો 'કોશાદિ બનાવું છું' એમ જણાવે છે. શરાવ (કોડિયું) બનાવવાનો ઉદ્દેશ હોય ત્યારે શરાવની અભિલાષા પ્રબળ હોવાથી 'શરાવ બનાવું છું' એવો ઉલ્લેખ કરે છે. આમ માટીના પિંડા રૂપ એક જ વસ્તુ અંગે પ્રબળ અભિલાષાને અનુસરીને ઘટ-કુશૂલ-કોશ-શરાવ વગેરે રૂપ અનેક વસ્તુઓનો બોધ માનેલો છે. આમ નૈગમનયની અનેક પ્રકારની વસ્તુ માનવાની તત્પરતાના કારણે નૈકગમત્વસિદ્ધિ થવી અસિદ્ધ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પૂર્વપક્ષ - આ રીતે માટીના પિંડામાં નૈગમના અયં ઘટઃ, અયં કુશૂલઃ વગેરે અનેક પ્રકારનો બોધ સિદ્ધ થયો... પણ "નૈગમનો ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ વસ્તુઅંશ વિષય છે" એ વાત ક્યાં સિદ્ધ થઈ ? કારણ કે નૈગમને માન્ય બોધના વિષયરૂપ ઘટ-કુશૂલ વગેરે ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ નથી, તે પણ એટલા માટે કે પિંડ-શિવકથી લઈને ઘટ-કપાલ

ત્વાભાવાત્, યસ્યાન્વયિદ્રવ્યત્વં તસ્ય તત્ત્વસ્યૈવ વોર્ધ્વતાસામાન્યત્વનિયમાન્ મૃદ્દ્રવ્યસ્ય મૃત્ત્વસ્યૈવ વાડત્રોર્ધ્વતાસામાન્યત્વસિદ્ધેશ્ચ ।

અથ પિણ્ડ-શિવકાદિષ્વવસ્થાસુ 'ઇયં મૃદ્' 'ઇયં મૃદ્' इत्यनुगताकारा बुद्धिर्यतो भवति, अतस्तत्र मृदद्रव्यस्यान्वयित्वमूर्ध्वतासामान्यत्वं च यथा मन्यते तथा नैगमनयानुसारेण

સુધીની વિવિધ અવસ્થાઓમાં ઘટ-કુશૂલ વગેરે કાંઈ અન્વયી દ્રવ્યરૂપ નથી. જે અન્વયી દ્રવ્ય હોય તે જ કે તેપણું (તત્ત્વ) જ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ હોવાનો નિયમ હોવાથી અહીં મૃદ્દ્રવ્ય કે મૃત્ત્વ જ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ છે.

શંકા - પિંડ-શિવક વગેરે અવસ્થાઓમાં 'આ માટી છે' 'આ માટી છે' એવી અનુગતઆકારવાળી બુદ્ધિ થાય છે. એટલે એમાં માટીદ્રવ્યને અન્વયી અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ જેમ મનાય છે તેમ નૈગમનયાનુસારે તે બધી અવસ્થાઓમાં ઘટાભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે અયં ઘટઃ અયં ઘટઃ એવી અનુગત આકારવાળી બુદ્ધિ સંભવિત હોવાથી એમાં ઘટને અન્વયી અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ માનવો જ જોઈએ.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : જ્યારે ઘટાભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે નૈગમનયાનુસારે

[૧. યદ્યપિ કુલાલાદેરભિસંધિજવીર્યસમ્પન્નેષુ પિણ્ડાદિષુ સામાન્યતયા 'અયં પિણ્ડઃ' इत्यादिबुद्धेरेवोदयोऽनुभूयते, न तु 'इयं मृद' इति। यस्तु पिण्डादीन् पिण्डादितया न जानाति तस्यापि 'इदं मृन्निष्पन्नं किञ्चिद्' इति बुद्धिरुदेति, न तु 'इयं मृद' इति । तथा, यदा पिण्डादीनां समानरूपेण ग्रहणाभिप्रायस्तदापि 'अयं मृन्मयः' 'अयं मृन्मयः' इत्येव ज्ञानं प्रादुर्भवति, न तु 'इयं मृद' इति । 'इयं मृद' इति ज्ञानं तु खननादिव्याप्राप्त्यायां कुलालप्रयत्नजन्यात् प्रथमकार्यरूपात् पिण्डात्पूर्वावस्थायामवस्थितायां मृद्येवानुभूयते । तथापि पृथिवीविकारेष्वपि घटादिषु 'इयं पृथिवी' 'इयं पृथिवी' इति बुद्धिनैयामिकादीनां या सम्मता तामनुवृत्त्य पिण्डादिषु 'इयं मृद' 'इयं मृद' इति बुद्धिरपि संमता स्यादपीत्यभिप्रायेणात्र तदुल्लेख इति ध्येयम् ।]

[૧. જો કે કુંભાર વગેરેના અભિસંધિજ વીર્યથી બનેલા પિંડ વગેરે અંગે સામાન્યથી અયં પિણ્ડઃ (આ પિંડો) વગેરે બુદ્ધિ જ અનુભવાય છે, નહીં કે 'આ માટી છે' એવી બુદ્ધિ. જે પિંડ વગેરેને પિંડ વગેરે રૂપે જાણતો નથી એને પણ 'આ માટીની કોઈક વસ્તુ છે' એવી બુદ્ધિ જાગે છે, નહીં કે 'આ માટી' એવી બુદ્ધિ. તથા જ્યારે પિંડ-શિવક વગેરેનું સમાનરૂપે જ્ઞાન કરવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યારે પણ 'આ મૃન્મય છે' (અથવા 'આ માટીનું છે') 'આ મૃન્મય છે' એવું જ જ્ઞાન થાય છે. નહીં કે 'આ માટી છે' એવું. 'આ માટી છે' એવું જ્ઞાન તો જે ખોદવા દ્વારા મળેલી છે, અને કુંભારે એમાંથી પિંડ વગેરે કશું પણ હજું બનાવ્યું નથી એવી અવસ્થામાં રહેલી માટી અંગે જ થાય છે. તો પણ, પૃથ્વીદ્રવ્યના વિકારરૂપ ઘટાદિમાં 'આ પૃથ્વી' 'આ પૃથ્વી' એવી બુદ્ધિ નૈયાયિક વગેરેએ જે સ્વીકારેલી છે તેને અનુસરીને પિંડ વગેરેમાં 'આ માટી' 'આ માટી' એવી બુદ્ધિ પણ સંમત બની શકે એવા અભિપ્રાયથી આ ઉલ્લેખ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.]

તાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ ઘટાભિલાષપ્રાબલ્યે 'અયં ઘટઃ' 'અયં ઘટઃ' इत्यनुगताकारा बुद्धिर्यतः सम्भवति, अतस्तत्र घटस्यान्वयित्वमूर्ध्वतासामान्यत्वं च मन्तव्यमेवेति चेत् ? न, घटाभिलाषप्राबल्ये नैगमनयानुसारेण पिण्ड-शिवकादिः सर्वोऽपि घट एवेति नानात्वस्यैवाभावात् कुतो घटस्यान्वयित्वमूर्ध्वतासामान्यत्वं वा ? स्यादेवं - घटाभिलाषप्राबल्ये सर्वोऽपि घट एव, कुशूलाभिलाषप्राबल्ये सर्वोऽपि कुशूल एव, एवं कोशाद्यभिलाषप्राबल्ये सर्वोऽपि कोशादिरेवेति कुतो नानात्वस्यासिद्धिः? घट-कुशूल-कोशादीनां भिन्नतया नानात्वप्रसिद्धेरिति । तत्तुच्छं, एकत्र सन्धित्सतोऽन्यत्र प्रच्यवात्, नानાત્વ एवं રીત્યા સાધ્યમાનેऽन्वयित्वाभाव-પ્રસજ્ઞાત્ । યદા (= ઘટાભિલાષપ્રાબલ્યે) પિણ્ડાદિઘટસ્તદા ન તત્ર કુશૂલદ્રવ્યં, યદા (= કુશૂલાભિલાષપ્રાબલ્યે) તુ કુશૂલસ્તદા ન તત્ર ઘટદ્રવ્યમિત્યેવં ઘટકુશૂલાદેરેકસ્યાપ્યન્વયિત્વા-ભાવાદૂર્ધ્વતાસામાન્યત્વાસિદ્ધિર્વજ્રલેપાયિતૈવ । નનુ પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસાદયો વ્યવહારનયેન નાનૈવ, તેષુ ચ નૈગમનયેન 'અયં ઘટઃ' 'અયં ઘટઃ' इत्यनुगताकारबुद्धेर्जायमानत्वाद् घटद्रव्यस्यैवान्वयित्वमूर्ध्वतासामान्यत्वञ्चाबाधितमेवेति चेत् ? न, नानात्वं व्यवहारनयेनान्वयित्वञ्च

પિંડ-શિવક વગેરે બધું ઘટ જ છે, એટલે નાનાત્વ જ ન હોવાથી ઘટ અન્વયી શી રીતે કહેવાય ? ઊર્ધ્વતાસામાન્ય શી રીતે કહેવાય ?

શંકા - ઘટાભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે બધું ઘટ જ જણાય છે એમ કુશૂલની અભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે બધું કુશૂલ જ જણાય છે. એમ કોશાદિની અભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે બધું કોશાદિરૂપે ભાસે છે. તો પછી નાનાત્વ અસિદ્ધ ક્યાં રહ્યું ? કારણ કે ઘટ-કુશૂલ-કોશ વગેરે જુદા-જુદા હોવાથી નાનાત્વ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - આવી શંકા તુચ્છ છે, કારણ કે ત્રણ સાંધતા તેર તૂટે એવું થયેલું છે. તે પણ એટલા માટે કે નાનાત્વ સિદ્ધ કરવા જતાં અન્વયિત્વ ઊડી જાય છે. તે આ રીતે - ઘટની અભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે પિંડાદિ ઘટરૂપ હોય છે, પણ એ વખતે ત્યાં કુશૂલદ્રવ્ય હોતું નથી. જ્યારે કુશૂલની અભિલાષા પ્રબળ હોય છે ત્યારે પિંડાદિ બધું કુશૂલરૂપ હોય છે, પણ એ વખતે ઘટદ્રવ્ય હોતું નથી. આમ, ઘટ-કુશૂલ વગેરેમાંથી એક પણ અન્વયી ન બનવાના કારણે ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ ન બનવાની આપત્તિ વજ્રલેપ જેવી દૃઢ છે જ.

શંકા - પિંડ-શિવક-સ્થાસ વગેરે વ્યવહારનયે નાના (= જુદા-જુદા) છે જ. અને એ બધામાં નૈગમનયે અયં ઘટઃ-અયં ઘટઃ એવી અનુગતાકારવાળી બુદ્ધિ થાય છે. એટલે ઘટદ્રવ્ય જ અન્વયી હોવું અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ હોવું અબાધિત છે.

નૈગમનયેનેત્યર્દ્ધજરતીયન્યાયાપાતાદિતિ વાચ્યં, અર્દ્ધજરતીયન્યાયાપાતાભાવાદ્, અન્યથા સદ્ગ્રહેઽપિ તવ કા ગતિઃ ? અયમાશયઃ - સદ્ગ્રહનયસ્ય તિર્યક્સામાન્યં વિષયઃ, સામાન્યગ્રાહિત્વાત્તસ્ય । તથા 'એગે આયા' ઇતિ સદ્ગ્રહનયદૃષ્ટિઃ । તતશ્ચ તન્નયેનાત્મન એકતયા નાનાત્વસ્યાનુપપત્તેઃ 'અયમાત્મા' 'અયમાત્મા' ઇત્યનુગતાકારાયા બુદ્ધેરાત્મદ્રવ્યસ્યાન્વયિત્વસ્ય ચાસમ્ભવાત્ તિર્યક્સામાન્યસ્યાપ્યસમ્ભવ એવ, અનેકત્વસ્યૈવાભાવાદ્ નિત્યત્વે સત્યનેકસમવેતત્ત્વસ્યાપિ સુતરામભાવાત્ । તથાપિ શાસ્ત્રેષુ સદ્ગ્રહનયવિષયતયા તિર્યક્સામાન્યં કથિતમેવ । તદુપપાદનાર્થં 'વ્યવહારનયેન નાનાત્વં, સદ્ગ્રહનયેન ચાન્વયિત્વં' ઇતિ સદ્ગ્રહિતિં વિહાય કોઽન્યઃ પન્થાઃ ? એવમેવ ઘટવિષયેઽપિ જ્ઞેયમ્ । વ્યવહારનયેન યે નાના ઘટાઃ, તેષુ સર્વેષુ સત્યપિ દેશાદિભેદેન ભેદે 'અયં ઘટઃ' 'અયં ઘટઃ' ઇતિ બુદ્ધેરુદયાદ્ ઘટદ્રવ્યસ્યાન્વયિત્વં તિર્યક્સામાન્યત્વચ્છ । નનુ નાનાઘટેષુ 'અયં ઘટઃ' 'અયં ઘટઃ' ઇતિ બુદ્ધિર્વ્યવહારનયેનાપિ સમ્ભવત્યેવેતિ નાનાત્વમપિ વ્યવહારનયેનાન્વયિત્વમપિ ચ તેનૈવેતિ ચેત્ ? સત્યં, પરન્તુ વ્યવહારનયસંમતયા તયાઽનુગતબુદ્ધ્યા

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : પિંડાદિમાં નાનાત્વ વ્યવહારનયે માનવું અને એ બધામાં ઘટનું અન્વયિત્વ નૈગમનયે માનવું... આ તો અર્ધજરતીયન્યાય થયો. માટે નૈગમનયના વિષયભૂત ઘટાદિ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તરીકે સિદ્ધ થતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ - તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે આમાં કોઈ અર્ધજરતીયન્યાય છે નહીં. નહીંતર તો સંગ્રહનયમાં પણ તમારી શું ગતિ થશે ? આશય એ છે કે - સંગ્રહનયનો તિર્યક્સામાન્ય એ વિષય છે, કારણ કે એ સામાન્યગ્રાહી છે. તથા એગે આયા (આત્મા એક છે) આ સંગ્રહનયની દૃષ્ટિ છે. એટલે સંગ્રહનયે આત્મા એક જ હોવાથી નાનાત્વ અસંગત હોવાના કારણે અયમાત્મા-અયમાત્મા આવી અનુગતાકારવાળી બુદ્ધિ અને આત્મદ્રવ્યનું અન્વયિત્વ અસંભવિત રહેવાથી તિર્યક્સામાન્ય પણ અસંભવિત જ બની જશે, કારણ કે (નૈયાયિકને અનુસરીએ તો) અનેકત્વનો જ અભાવ હોવાથી નિત્યત્વે સતિ અનેકસમવેતત્ત્વ નો પણ સુતરાં અભાવ છે જ. છતાં શાસ્ત્રોમાં સંગ્રહનયના વિષય તરીકે તિર્યક્સામાન્ય કહેલું જ છે. તેને સંગત કરવા માટે વ્યવહારનયે નાનાત્વ અને સંગ્રહનયે અન્વયિત્વ... આવી સંગતિ છોડીને બીજો કયો માર્ગ છે ? એ જ રીતે ઘટ અંગે પણ જાણવું. વ્યવહારનયે જે નાના ઘટ છે તે બધામાં દેશાદિભેદે ભેદ હોવા છતાં અયં ઘટઃ-અયં ઘટઃ એવી બુદ્ધિ થતી હોવાથી ઘટદ્રવ્ય અન્વયી છે અને તિર્યક્સામાન્યરૂપ છે.

ઘટત્વસ્યાન્વયિત્વં તિર્યક્સામાન્યત્વઞ્ચ સિધ્ધ્યતિ, ન તુ ઘટદ્રવ્યસ્ય । નનુ સડ્ગ્રહોઽપિ ઘટત્વેનૈવ સર્વાન્ ઘટાન્ સડ્ગૃહ્ણાતીતિ તસ્યાપિ ઘટત્વમેવ તિર્યક્સામાન્યતયાઽભિપ્રેતં, ન તુ ઘટદ્રવ્યમિતિ ચેત્ ? ન, સડ્ગ્રહનયકલ્પનાયા અન્તર્ગઙ્ઙુત્વાપત્તેઃ, તદ્વિષયસ્ય ઘટત્વ-આત્મત્વાદિલક્ષણસ્ય તિર્યક્સામાન્યસ્ય બુદ્ધેર્વ્યવહારેણૈવોપપત્તેઃ, સડ્ગ્રહનયસમ્મતસ્ય 'એગે આયા' ઇતિ સૂત્રસ્યાનુ-પપત્તેશ્ચ, આત્મત્વસ્ય તિર્યક્સામાન્યત્વે 'એકમાત્મત્વં' ઇતિ સૂત્રણસ્યાવશ્યકત્વાત્, તિર્યક્સામાન્યતયાઽભિપ્રેત એવૈકત્વસ્ય સમ્મતત્વાત્, ન તુ તદાશ્રયેઽપિ । અથ સડ્ગ્રહનયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વાદભેદસમ્બન્ધઃ સમ્મતઃ । અત આત્મત્વ-આત્મનોરભિન્નતયાઽઽત્મત્વગતમેકત્વ-માત્મન્યપિ વર્તત એવેતિ તદપેક્ષ્ય 'એગે આયા' ઇત્યેતત્ સૂત્રં સૂત્રિતમિતિ ચેત્ ? ન, સડ્ગ્રહનયસ્યાન્તર્ગઙ્ઙુત્વાપત્તેસ્તદવસ્થત્વાત્, 'એગે આયા' 'એકો ઘટઃ' ઇત્યાદીનાં વ્યવહારેણૈવ સાઙ્ગત્યસમ્ભવાત્, દ્રવ્યાર્થિકસ્ય તસ્યાપ્યભેદસમ્બન્ધસ્ય સમ્મતતયાઽઽત્મત્વાભિન્ન આત્મન્યાત્મત્વ-

શંકા - નાના ઘટમાં અયં ઘટઃ-અયં ઘટઃ એવી બુદ્ધિ તો વ્યવહારનયે પણ સંભવે છે. એટલે નાનાત્વ પણ વ્યવહારનયે અને અન્વયિત્વ પણ એ જ નયે એમ લેવું જોઈએ, (જેથી અર્ધજરતીયન્યાય પણ ન થાય.)

સમાધાન - સાચી વાત. પણ વ્યવહારનયને માન્ય તે અનુગતબુદ્ધિથી અન્વયિરૂપે અને તિર્યક્સામાન્યરૂપે ઘટત્વ સિદ્ધ થશે, નહીં કે ઘટદ્રવ્ય.

શંકા - સંગ્રહનય પણ ઘટત્વ વડે જ સર્વ ઘડાઓનો સંગ્રહ કરે છે, એટલે તેના મતે પણ ઘટત્વ જ તિર્યક્સામાન્ય તરીકે અભિપ્રેત છે, નહીં કે ઘટદ્રવ્ય.

સમાધાન - તો પછી (૧) સંગ્રહનય વ્યર્થ બની જશે, કારણ કે એના વિષયભૂત ઘટત્વ-આત્મત્વ વગેરે રૂપ તિર્યક્સામાન્યની બુદ્ધિ તો વ્યવહારનયે જ સંગત થઈ જાય છે. (૨) સંગ્રહનયસંમત એગે આયા સૂત્ર અસંગત થઈ જશે, કારણ કે આત્મત્વ જો તિર્યક્સામાન્ય હોય તો 'એક આત્મા' નહીં, પણ 'એક આત્મત્વ' એવું સૂત્ર બનાવવું પડત, તે પણ એટલા માટે કે તિર્યક્સામાન્ય તરીકે જે અભિપ્રેત હોય એમાં જ એકત્વ માન્ય છે, નહીં કે એના આશ્રયમાં પણ.

શંકા - સંગ્રહનય દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી અભેદ સંબંધ માનનારો છે. તેથી આત્મત્વ અને આત્મા અભિન્ન હોવાથી આત્મત્વમાં રહેલ એકત્વ આત્મામાં પણ રહ્યું જ છે, ને માટે એની અપેક્ષાએ એગે આયા એવું સૂત્ર બનાવેલું છે.

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે તો સંગ્રહનય નિરર્થક બની જવાની આપત્તિ એવી ને એવી જ ઊભી રહે છે. તે પણ એટલા માટે કે એગે આયા, એકો ઘટઃ વગેરેની સંગતિ વ્યવહારનયથી જ શક્ય બની જાય છે. વ્યવહારનય પણ

ગતસ્યૈકત્વસ્ય વર્તમાનત્વાત્ । તતશ્ચ સઙ્ગ્રહનયકલ્પનાયા અન્તર્ગદુત્ત્વવારણાર્થમાત્મન્યેવૈકત્વં મન્તવ્યમ્ । इत्थञ्च यथा मृत्पिण्डे व्यवहारनयः कारणे कार्योपचारादुपचरितो घटो मन्यते, नैगमस्तु मुख्य एव, तथैवात्मत्वगतमेकत्वमुपचर्य व्यवहारनय आत्मन्युपचरितमेकत्वं मन्यते, सङ्ग्रहस्तु तत्र मुख्यमेकत्वमेव मन्यते । एवमेव 'सम्पन्नो ब्रीहिः' 'यदौषधं त्वया गृहीतं तदेव मया गृहीतं' इत्यादिकान् लोकप्रसिद्धान् वाक्प्रयोगान् व्यवहारनयो ब्रीहित्वौषधत्वादि-गतमेकत्वं ब्रीह्यौषधादिषूपचर्य सङ्गमयति, सङ्ग्रहस्तूपचारेण विनैव तत्र मुख्यमेकत्वं गृहीत्वा सङ्गमयतीति ध्येयम् ।

તતશ્ચ વ્યવહારનયેન યે નાનાઽઽત્માનસ્તેષુ સર્વેષુ સઙ્ગ્રહનય એકમેવાત્મદ્રવ્યમભ્યુપગચ્છતિ, एवं व्यवहारनयेन ये बहवो घटास्तान् सर्वान् सङ्ग्रहनय एकघटतयैव गृह्णातीति स्थितम् । अतो नानात्वं व्यवहारनयेन, अन्वयश्च सङ्ग्रहनयेनेति स्थितम्, न तत्रार्द्धजरतीयन्यायदोषापत्तिः, अस्मादृतेऽन्यस्य समाधानप्रकारस्यासम्भवात् । एवमेव व्यवहारनयेन पिण्ड-शिवक-स्थासादयो या नानाऽवस्थास्ताः सर्वा नैगमनयो घटाभिलाषप्राबल्ये घटतयैव गृह्णातीति नानાત્વં વ્યવહારનયેન, અન્વયો નૈગમનયેનેત્યેવમુપપાદને નાર્દ્ધજરતીયન્યાયદોષાપત્તિઃ, અનેન વિનાઽન્યસ્યો-

દ્રવ્યાર્થિક છે, અભેદ સંબંધ માનનારો છે. એટલે આત્મત્વમાં રહેલ એકત્વ આત્મત્વથી અભિન્ન એવા આત્મામાં રહેલું માની જ શકે છે. તેથી સંગ્રહનય માનવાની જરૂર રહેતી નથી. આ આપત્તિને અટકાવવી હોય તો આત્મામાં સાક્ષાત્-નિરુપચરિત એકત્વ રહેલું છે એમ માનવું પડે. જે વ્યવહારનો વિષય ન હોવાથી, સંગ્રહનયનો વિષય છે એમ માનવું જરૂરી બનવાથી સંગ્રહનય સાર્થક બને.

એટલે પિંડમાં જેમ વ્યવહારનય કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને ઘટ માને છે, પણ નૈગમનય તો મુખ્ય ઘટ જ માને છે. એમ, આત્મત્વમાં રહેલ એકત્વનો ઉપચાર કરીને વ્યવહારનય આત્મામાં એકત્વ માને છે, પણ સંગ્રહનય તો એમાં મુખ્ય એકત્વ જ માને છે. એ જ રીતે, સમ્પન્નો બ્રીહિઃ, જે દવા તમે લીધી એ જ મેં લીધી... વગેરે લોકપ્રસિદ્ધ વચનપ્રયોગોને, વ્યવહારનય પ્રીહિત્વ-ઔષધત્વ... વગેરેમાં રહેલા એકત્વનો પ્રીહિ-ઔષધ વગેરેમાં ઉપચાર કરીને ઘટાવે છે, સંગ્રહનય તો ઉપચાર વિના જ એમાં મુખ્ય એકત્વ માનીને ઘટાવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

તેથી, વ્યવહારનયે જે વિવિધ આત્માઓ છે તે બધામાં સંગ્રહનય એક જ આત્મદ્રવ્ય જુએ છે. એમ વ્યવહારનયે જે ઘણા ઘડાઓ છે તે બધાને સંગ્રહનય એક જ ઘડા તરીકે જુએ છે, એ નક્કી થયું. એટલે નાનાત્વ વ્યવહારનયે અને અન્વય સંગ્રહનયે, એમાં

પપાદનપ્રકારસ્યાસમ્ભવાત્ । વસ્તુતસ્તુ સદ્ગ્રહનયવાક્યેઽત્ર ચ યોઽન્વયઃ' ઇતિ શબ્દઃ પ્રયુક્તઃ સોઽપિ વ્યવહારનયેનૈવ, સદ્ગ્રહ-નૈગમનયયોસ્તુ નાનાત્વસ્યૈવાભાવાત્ કાઽનુગતાકારા બુદ્ધિઃ ? કો વાઽન્વયઃ? ઇત્યચ્ચ 'વ્યવહારનયેન યે નાના ઘટાસ્તેષુ સર્વેષુ સદ્ગ્રહનયેનૈકમેવ ઘટદ્રવ્યમન્વેતિ' ઇત્યસ્મિન્ વાક્યે 'એકમેવ ઘટદ્રવ્યમ્' ઇત્યંશ એવ સદ્ગ્રહસમ્મતઃ, શેષસ્તુ સર્વોઽપ્યંશો વ્યવહારેણૈવ । પરન્તુ 'વ્યવહારનયેન યે નાના ઘટાસ્તેષુ સર્વેષ્વેકમેવ ઘટત્વમન્વેતિ' ઇત્યેત્તત્તુ સંપૂર્ણ વાક્યં વ્યવહારનયેનૈવ । એવમેવ 'વ્યવહારનયેન યા નાના પિણ્ડાદિકા અવસ્થાસ્તાસુ સર્વાસુ નૈગમનયેન ઘટદ્રવ્યમેવાન્વયિ' ઇત્યસ્મિન્ વાક્યે 'ઘટદ્રવ્યમ્' ઇત્યંશ એવ નૈગમાભિમતઃ, શેષસ્તુ સર્વોઽપ્યંશો વ્યવહારાભિમત એવ । પરન્તુ 'વ્યવહારનયેન યા નાના પિણ્ડાદિકા અવસ્થાસ્તાસુ સર્વાસુ મૃદ્દ્રવ્યમન્વયિ' ઇત્યેત્તત્તુ સંપૂર્ણ વાક્યં વ્યવહારનયેનૈવ । એવમેવ ઋજુસૂત્રનયેઽપિ વ્યવહારનયાંશો જ્ઞેયઃ । તદ્વથા-'પૂર્વક્ષણીયો ઘટો નાસ્તિ'

કોઈ અર્ધજરતીયન્યાયનો દોષ લોગતો નથી, કારણ કે આના સિવાય બીજો કોઈ સમાધાનનો માર્ગ સંભવતો નથી. એ જ રીતે વ્યવહારનયે પિંડ-શિવક-સ્થાસ વગેરે જે નાના અવસ્થાઓ છે તે સર્વને નૈગમનય ઘટાભિલાષા પ્રબળ હોય ત્યારે ઘડારૂપે જુએ છે. તેથી નાનાત્વ વ્યવહારનયે અને અન્વય નૈગમનયે... આ રીતે સંગતિ કરવામાં કોઈ અર્ધજરતીય ન્યાય વગેરે દોષ નથી, કારણ કે આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.

વસ્તુતઃ સંગ્રહનયના વાક્યમાં અને અહીં (= નૈગમનયના વાક્યમાં) જે 'અન્વય' શબ્દ વપરાયેલો છે તે પણ વ્યવહારનયે જ છે, સંગ્રહ-નૈગમનયને તો નાનાત્વ જ ન હોવાથી અનુગતઆકારવાળીબુદ્ધિ શું ? કે અન્વય શું ? એટલે, 'વ્યવહારનયે જે નાના ઘડાઓ છે તે બધામાં સંગ્રહનયે એક જ ઘટદ્રવ્યનો અન્વય છે' એવા વાક્યમાં 'એક જ ઘટદ્રવ્ય' આટલો અંશ જ સંગ્રહનયનો છે, બાકીનો બધો વ્યવહારનયનો જ છે. પરંતુ 'વ્યવહારનયે જે નાના ઘડાઓ છે તે બધામાં એક જ ઘટત્વનો અન્વય છે' આ તો આખું વાક્ય વ્યવહારનયનું જ છે. એ જ રીતે, 'વ્યવહારનયે જે પિંડ વગેર વિવિધ અવસ્થાઓ છે તે બધીમાં નૈગમનયે ઘટદ્રવ્યનો જ અન્વય છે' એવા વાક્યમાં 'ઘટદ્રવ્ય' આટલો અંશ જ નૈગમનયનો છે, બાકીનો બધો વ્યવહારનયનો છે. પરંતુ 'વ્યવહારનયે જે પિંડ વગેરે નાના અવસ્થાઓ છે તે બધીમાં માટીદ્રવ્યનો અન્વય છે' આ તો આખું વાક્ય વ્યવહારનયનું જ છે.

આ જ રીતે ઋજુસૂત્રનયના વાક્યમાં પણ વ્યવહારનયનો અંશ જાણવો. જેમકે ઋજુસૂત્રને અભિમત 'પૂર્વક્ષણીય ઘડો છે નહીં' એવા વાક્યમાં 'પૂર્વક્ષણીય ઘડો' એટલો

इति ऋजुसूत्रनयाभिमतं वाक्ये 'पूर्वक्षणीयो घटः' इत्यंशो व्यवहारनयाभिप्रायेणैव, अन्यथा ऋजुसूत्राभिप्रायेण तस्यासत्तयोद्देश्यत्वासम्भवात् कमुद्दिश्यात्रास्तित्वं निषिध्यते ? इति प्रश्ने मौनमेवाश्रयणीयं स्यात् । परन्तु, 'अध्वस्ततया व्यवहारनयेन यः पूर्वक्षणीयो घटोऽधुनाऽपि विद्यते तमुद्दिश्यात्र ऋजुसूत्रनयेनास्तित्वं निषिध्यते' इत्याश्रयणे न कोऽपि प्रश्न इति स्पष्टमेव । एवमेवान्यनयवाक्येष्वपि व्यवहारनयांशो निश्चयः ।

नैगम-सङ्ग्रहविषये चेदमपि ध्येयम् । पूर्वं मृत्पिण्डं नैगमनयदृष्ट्या घटतया दृष्ट्वा पश्चाद् घटीभूतं तं दृष्ट्वा 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञा प्रादुरस्ति । 'तदेवौषधं मया गृहीतं' इत्यादौ च सङ्ग्रहनयानुसारिणी प्रत्यभिज्ञाऽस्ति । तत्र नैगमानुसारिण्याः प्रत्यभिज्ञाया-स्तादात्म्यरूपोऽभेदो विषयः, मृत्पिण्डस्यैव घटीभूतत्वात् । परन्तु सङ्ग्रहानुसारिण्याः प्रत्यभिज्ञाया न तादात्म्यरूपोऽभेदो विषयः, अपि तु सादृश्यरूपोऽभेद एव, 'तत्'पदपरामृष्टौषधेन सह गृहीतस्यौषधस्य तादात्म्याभावात्, सादृश्यस्यैव सद्भावात् ।

અંશ વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે જ છે, નહીંતર ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે તો એ અસત્ હોવાથી ઉદ્દેશ્ય બની શકતો નથી. તેથી કોને ઉદ્દેશીને અહીં અસ્તિત્વનો નિષેધ કરાઈ રહ્યો છે ? એવા પ્રશ્નમાં મૌન જ લઈ લેવું પડે. પરંતુ વ્યવહારનયાનુસારે ધ્વસ્ત નહીં થયેલ હોવાથી વર્તમાનક્ષણે પણ જે ઘડો વિદ્યમાન છે તેને ઉદ્દેશીને આ વાક્યમાં ઋજુસૂત્રનયે અસ્તિત્વનો નિષેધ કરાઈ રહ્યો છે એવું તાત્પર્ય સમજવામાં કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. એ જ રીતે અન્ય નય વાક્યોમાં પણ વ્યવહારનયનો અંશ જાણવો. (આખું જ વાક્ય ઋજુસૂત્રનયનું માનવું હોય તો વ્યવહારનયમાન્ય પૂર્વક્ષણીયઘડાનો અભ્યુપગમ ન્યાયે સ્વીકાર કરીને ઋજુસૂત્ર નિષેધ કરી રહ્યો છે એવો અર્થ લેવો... પણ એમાં પણ અભ્યુપગમઅંશમાં વ્યવહારની વાત આવે જ છે.)

નૈગમ અને સંગ્રહનયના વિષયમાં આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે - પહેલાં મૃત્પિંડને નૈગમનયની દૃષ્ટિથી ઘડા તરીકે જોયો... પછી ઘડો બની ગયેલા તેને જોઈને 'આ એ જ ઘડો છે' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. વળી 'મેં પણ એ જ દવા લીધી' વગેરેમાં સંગ્રહનયને અનુસરનારી પ્રત્યભિજ્ઞા છે. આ બેમાં નૈગમનયાનુસારિણી પ્રત્યભિજ્ઞાનો તાદાત્મ્યરૂપ અભેદ વિષય છે, કારણ કે પિંડો જ ઘડો બની ગયો છે. જ્યારે સંગ્રહનયાનુસારિણી પ્રત્યભિજ્ઞાનો તાદાત્મ્યરૂપ અભેદ એ વિષય નથી, કિન્તુ સાદૃશ્યરૂપ અભેદ એ વિષય છે. કારણ કે 'તત્' પદથી જે ઔષધની વાત છે એની સાથે પોતે લીધેલી દવાનું તાદાત્મ્ય નથી, પણ સાદૃશ્ય જ છે.

અથ તાદાત્મ્યલક્ષણોઽભેદઃ પૂર્વં શ્રુત એવ, સાદૃશ્યલક્ષણસ્ત્વપૂર્વો ભાતીતિ ચેત્ ? તત્કિં પટે વિવક્ષિતસ્ય ઘટસ્ય ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકં ઘટભેદં યથા ત્વં મન્યસે તથાઽન્યઘટેઽપિ તં ઘટભેદં મન્યસે ? નૈવ મન્ય ઇતિ ચેત્ ? તર્હિં સિદ્ધસ્ત્ર સાદૃશ્યલક્ષણોઽભેદઃ । અયમ્ભાવઃ - અન્યસ્મિન્ ઘટે વિવક્ષિતસ્ય ઘટસ્ય ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટભેદો યન્નાસ્તિ તેન તત્ર તદભેદો વર્તત ઇતિ જ્ઞાયતે । પરન્તુ તત્ર તત્તાદાત્મ્યં તુ નાસ્ત્યેવ, ઘટત્વેન સાદૃશ્યમેવાસ્તિ । એતત્સાદૃશ્યમેવાભેદતયા પ્રતીયતે । ન ચેયમપિ કાચિદપૂર્વા વાર્તા, નૈયાયિકાનામપિ સંમતત્વાત્ । તથાહિ - પટે ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટભેદો વર્તતે, પરન્તુ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નઘટભેદસ્તુ નૈવ વર્તતે, તત્ર દ્રવ્યત્વસ્ય સદ્ભાવાત્ । તતશ્ચ પટે દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નઘટભેદાભાવલક્ષણો ઘટાભેદો મન્તવ્યઃ । કિઞ્ચ ભેદાભાવઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકરૂપો ભવતીતિ વ્યાપ્તિપજ્જકાદૌ પ્રસિદ્ધમ્ । તસ્માત્ પટે વર્તમાનો દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટભેદાભાવરૂપો ઘટાભેદો દ્રવ્યત્વરૂપ ઇતિ સિદ્ધમ્ । તથા પટે ઘટસાદૃશ્યમપિ દ્રવ્યત્વરૂપમેવ, નૈયાયિકમતે સાદૃશ્યસ્ય

શંકા - તાદાત્મ્યસ્વરૂપ અભેદ તો સાંભળેલો છે, સાદૃશ્યસ્વરૂપ અભેદની વાત અપૂર્વ લાગે છે.

સમાધાન - વિવક્ષિત ઘડાનો ઘટત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક ઘટભેદ (= ઘડારૂપે ઘડાનો ભેદ) પટમાં જેમ તું માને છે એમ શું અન્ય ઘડામાં પણ માને છે ?

શંકા - નથી જ માનતો.

સમાધાન - તો સાદૃશ્યસ્વરૂપ અભેદ સિદ્ધ થઈ જ ગયો. આશય એ છે કે - બીજા ઘડામાં વિવક્ષિત ઘડાનો ઘટત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક ઘટભેદ જે નથી એનાથી એમાં એનો અભેદ છે એ જણાય જ છે. પરંતુ એ બીજા ઘડામાં વિવક્ષિત ઘડાનું તાદાત્મ્ય તો છે નહીં. ઘડારૂપે સાદૃશ્ય જ છે. આ સાદૃશ્ય જ અભેદરૂપે જણાય છે. વળી આ પણ કોઈ નવી જ વાત છે એવું નથી, કારણ કે નૈયાયિકોને પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે - માન્ય જ છે. તે આ રીતે - પટમાં ઘટત્વાવચ્છિન્ન ઘટભેદ છે, પરંતુ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન ઘટભેદ નથી, કારણ કે એમાં દ્રવ્યત્વ સાક્ષાદ્ હાજર છે. એટલે કે પટમાં દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક ઘટભેદના અભાવરૂપ ઘટઅભેદ માનવો પડે છે. વળી ભેદનો અભાવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકરૂપ હોય છે એ વાત વ્યાપ્તિપંચકાદિ ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલે પટમાં રહેલો, દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક ઘટભેદના અભાવરૂપ ઘટનો અભેદ દ્રવ્યત્વરૂપ છે એ નક્કી થયું. વળી પટમાં રહેલું ઘટસાદૃશ્ય પણ દ્રવ્યત્વરૂપ જ છે, કારણ કે નૈયાયિકના મતે 'જે તેનાથી ભિન્ન હોય અને તેમાં રહેલ ઘણા ધર્મો

તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વતભૂયોધર્મરૂપત્વાત્, અત્ર તદ્વતભૂયોધર્મરૂપતયા દ્રવ્યત્વસ્યૈવ પ્રાપ્યમાણત્વાત્ । તદ્વિન્નત્વઞ્ચાત્ર તાદાત્મ્યલક્ષણમભેદં નિષેધયતિ, તદ્વતભૂયોધર્મરૂપં દ્રવ્યત્વઞ્ચ સાદૃશ્યલક્ષણમભેદં સૂચયતિ । તતશ્ચ સાદૃશ્યલક્ષણોઽભેદો નૈયાયિકાનામપિ પ્રસિદ્ધ ઇતિ સ્થિતમ્ । સ્થિતે ચ તસ્મિન્ સંગ્રહાભિમતાયાઃ પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ સાદૃશ્યલક્ષણોઽભેદો વિષય ઇતિ ન તત્કલ્પનાઽપૂર્વેત્યપિ સ્થિતમ્ । રૂપકાલઙ્કારેણાપિ સાદૃશ્યલક્ષણોઽભેદઃ કિં ન સૂચ્યતે ?

તદેવં મૃત્પિણ્ડ-શિવકાદિષુ ઘટદ્રવ્યસ્યૈવાન્વયિતયોર્ધ્વતાસામાન્યત્વમ્ । તદેવ ચ યતો નૈગમસ્ય વિષયઃ, અતો નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષય ઇત્યનુયોગદ્વારસૂત્રાદિગતપ્રસ્થકવિષય-નિરૂપણેન સિદ્ધમ્ ।

એવં વસતિદૃષ્ટાન્તેનાપિ તત્સિદ્ધયતિ । તથાહિ - સે કિં તં વસહિદિદ્વંતેણં? વસહિ-દિદ્વંતેણં સે જહાનામએ કેઙ્ પુરિસે કંચિ પુરિસં વદિજ્ઞા-કહિં ભવં વસસિ ? તત્થ અવિસુદ્ધો ણેગમો ધનજ્ લોગે વસામિત્તિ । તથાઽસ્મિન્નેવ સૂત્રે નૈગમાનુસારેણૈવ તિરિયલોએ વસામિ... જંબુદ્વીવે વસામિ... ધરહે વસામિ... દાહિણઙ્કરહે વસામિ... પાડલિપુત્તે વસામિ... દેવદત્તસ્સ ઘરે વસામિ... ગબ્ધધરે વસામિ... એવં વિસુદ્ધસ્સ ણેગમસ્સ વસમાણો વસતિ ।

કે મુખ્ય ધર્મ ધરાવનાર હોય તે તેને સદૃશ' એમ માનેલું છે. અહીં તેમાં રહેલ મુખ્યધર્મ તરીકે દ્રવ્યત્વ જ મળે છે. આમાં 'તેનાથી ભિન્ન હોય' એવું જે કહેલ છે એ તાદાત્મ્યરૂપ અભેદને નિષેધે છે અને તેમાં રહેલ મુખ્ય ધર્મરૂપ દ્રવ્યત્વ સાદૃશ્યરૂપ અભેદને સૂચવે છે. આમ સાદૃશ્યરૂપ અભેદ નૈયાયિકોને પણ પ્રસિદ્ધ છે જ. અને એટલે 'સંગ્રહનયને અભિમત પ્રત્યભિજ્ઞાનો સાદૃશ્યરૂપ અભેદ એ વિષય છે' એવી કલ્પના પણ અપૂર્વ (નવી) રહેતી નથી.

આમ મૃત્પિંડ - શિવક વગેરેમાં ઘટદ્રવ્ય જ અન્વયી હોવાથી ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ છે, અને એ જ નૈગમનયનો વિષય છે. માટે નૈગમનયનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ વિષય છે એવી વાત અનુયોગદ્વારસૂત્ર વગેરેમાં કહેલ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થઈ.

એમ, વસતિદૃષ્ટાન્તથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે - વસતિદૃષ્ટાન્ત દ્વારા નયનું નિરૂપણ શું છે ? આ - એક માણસ બીજા માણસને પૂછે છે - તમો ક્યાં રહો છો ? ત્યારે અવિશુદ્ધ નૈગમનય કહે છે - લોકમાં વસુ છું. તથા આ જ સૂત્રમાં આગળ નૈગમનયાનુસારે જ કમશઃ તિર્છાલોકમાં રહું છું... જંબુદ્વીપમાં વસુ છું... ભરતક્ષેત્રમાં વસુ છું... દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં વસુ છું, પાટલીપુત્રમાં વસુ છું. દેવદત્તના મકાનમાં રહું છું... એ મકાનના અંદરના ઓરડામાં રહું છું... જ્યારે વિશુદ્ધનૈગમનય

एवमेव व्यवहारस्सवित्ति उक्तम् (सू० ४७५) । पूर्वमेतत्सूत्रं विचारयामः ।

નનુ યથા પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તે ‘एवमेव व्यवहारस्सवित्ति’ અતિદિષ્ટં, તથૈવાત્રાપીતિ યથા તત્ર ‘प्रस्थकोऽय’મિત્યેવં નામાઙ્કિતો નિષ્પન્નઃ પ્રસ્થક એવ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા પ્રસ્થકઃ, તદન્યે તુ સર્વેઽપ્યુપચારત એવ, તથૈવાત્રાપિ કિમુત્તરં વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતમિત્યુચ્યતામ્ । શૃણુ-પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તાદ્ વિલક્ષણં વસતિદૃષ્ટાન્તમિતિ વ્યવહારનયાભિપ્રાયોઽપ્યત્ર ભિન્ન એવ । તત્રૈક એવ મુખ્યતયા વ્યવહારવિષયઃ, અત્ર તુ પ્રાયઃ સર્વાણ્યપિ મુખ્યતયા વ્યવહારવિષયા-હાંણીતિ । ‘क्व वसति भवान् ?’ इति प्रश्नकाले पृच्छ्यमानो जनो यत्र क्षेत्रेऽवस्थितस्तत्क्षेत्रं मनसिकृत्य व्यवहारनयः प्रत्युत्तरं ददाति । तद्यथा-मित्रदेवादिसहायेनोर्ध्वलोकं गतवान् यदि केनचित् पृष्ठः स्यात्तदा ‘तिर्यग्लोके वसामि’ इत्युत्तरं व्यवहारस्य मुख्यतयैव संमतं, न तत्र कोऽप्युपचारः । प्रश्नकर्ता ‘अहं तिर्यग्लोके वसामी’ति तु कथमपि जानात्येव, परन्तु ‘तिर्यग्लोके जम्बूद्वीपादौ कुत्र वसामि ?’ इति तु न जानातीति तज्जिज्ञासया प्रश्नं पृच्छतीति

તો જ્યારે એ ત્યાં વસતો હોય ત્યારે જ હું વસું છું - એવો ઉલ્લેખ કરે છે. આ જ રીતે વ્યવહારનયનો ઉલ્લેખ પણ જાણવો... આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૪૭૫) માં કહ્યું છે. સૌ પ્રથમ આ સૂત્રને જ વિચારીએ.

પ્રશ્ન - જેમ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં ‘આ જ પ્રમાણે વ્યવહારનયનો પણ ઉલ્લેખ જાણવો’ એવું સૂચન છે એવું જ આ વસતિદૃષ્ટાન્તમાં પણ છે. એટલે જેમ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં ‘પ્રસ્થક’ નામાંકિત પ્રસ્થક જ વ્યવહારનયને મુખ્ય પ્રસ્થકરૂપે માન્ય છે, બાકીના બધા ઉપચારથી જ માન્ય છે, એમ પ્રસ્તુત વસતિદૃષ્ટાન્તમાં કયો ઉત્તર વ્યવહારનયને મુખ્યતયા માન્ય છે ? એ કહો.

ઉત્તર - વસતિદૃષ્ટાન્ત સ્વતન્ત્રરૂપે કહેલ છે એટલે જણાય છે કે એ પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્ત કરતાં વિલક્ષણ છે અને તેથી વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય પણ આ દૃષ્ટાન્તમાં વિલક્ષણ છે. પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં મુખ્ય વિષયરૂપે વ્યવહારનયને એક જ નામાંકિત પ્રસ્થક માન્ય હતું. જ્યારે વસતિદૃષ્ટાન્તમાં લગભગ બધા ઉત્તરો મુખ્યરૂપે એને માન્ય છે. ‘તમે ક્યાં વસો છો ?’ એવા પ્રશ્નકાળે પૂછાનાર માણસ જે ક્ષેત્રમાં રહેલો હોય એ ક્ષેત્રને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યવહારનય જવાબ આપે છે. જેમકે - મિત્રદેવાદિની સહાયથી ઊર્ધ્વલોકમાં ગયેલો હોય ને કોઈ પૂછે તો ‘તિર્યર્ગલોકમાં વસુ છું’ એવો જવાબ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે જ માન્ય છે, એમાં કોઈ ઉપચાર નથી. ‘હું તિર્યર્ગલોકમાં વસુ છું એવું પ્રશ્નકર્તા કોઈપણ રીતે જાણી ગયેલ છે, પણ તિર્યર્ગલોકમાં જંબૂદ્વીપાદિમાં ક્યાં વસુ છું ? એ

પૃચ્છ્યમાનેન યદિ પ્રતીયતે તદા 'જમ્બૂદ્વીપે વસામી'ત્યુત્તરમેવ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતમ્ । એવમેવ પૃષ્ઠો જનો યદિ નન્દીશ્વરદ્વીપાદિકં ગતવાન્ તત્ર ચ પૃષ્ઠઃ, તદા 'જમ્બૂદ્વીપે વસામી'તિ, યદિ મહાવિદેહક્ષેત્રે પૃષ્ઠસ્તદા 'ભરતક્ષેત્રે વસામી'તિ, એવં યદ્યુત્તરાર્ધભરતક્ષેત્રે પૃષ્ઠસ્તદા 'દક્ષિણાર્ધભરતે વસામી'તિ, એવંક્રમેણ પાટલિપુત્રાત્, સ્વપાટકાત્, સ્વગૃહાદ્, સ્વાપવરકાદ્વા બહિર્યદિ પૃષ્ઠસ્તદા યથાક્રમં 'પાટલિપુત્રે, અમુકસ્મિન્ પાટકે, દેવદત્તગૃહે, ગર્ભગૃહે વા વસામી'ત્યુત્તરં યદીયતે તદ્વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતમિતિ ધ્યેયમ્ । તથા ચ 'પ્રશ્નકાલે પૃચ્છ્યમાનસ્યાવસ્થાનક્ષેત્રં પ્રદ્યુર્જિજ્ઞાસાં વાઽનુસૂત્ય દીયમાનં યત્કિમપ્યુત્તરં તત્સર્વં વ્યવહારનયસ્ય મુખ્યતયાઽભિપ્રેતં, ન તત્ર કોઽપ્યુપચાર ઇતિ પર્યવસિતમ્ ।

નનુ નૈગમેન યદ્યદુત્તરં દીયતે તત્સર્વમપિ યદિ વ્યવહારસ્યાપિ મુખ્યતયૈવ સંમતં સ્યાત્તદા તયોર્વિશેષાભાવાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ન, વ્યવહારસ્ય સર્વસ્યોત્તરસ્ય મુખ્યતયા સંમતત્વાભાવાત્ । પ્રશ્નકાલે પાટલિપુત્ર એવાવસ્થિતઃ પૃચ્છ્યમાનો જનઃ 'ક્વ વસતિ ભવાન્ ?' ઇતિ પૃષ્ઠે પ્રયોજનવિશેષો યદિ ન સ્યાત્તદા 'પાટલિપુત્રે વસામી'ત્યાદિકં તૂત્તરં નૈવ દદાતિ, પ્રદ્યુર્જિજ્ઞાસાયાસ્તેનોત્તરેણાનુપશમનાત્, તસ્ય પાટલિપુત્રે વસનસ્યોત્તરશ્રવણાત્પૂર્વમેવ

જાણતો ન હોવાથી એ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો છે,' એવી જો પૂછનારને પ્રતીતિ થઈ હોય તો 'જંબૂદ્વીપમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે માન્ય છે. એમ, એ જ્યારે નંદીશ્વરદ્વીપાદિમાં ગયેલ હોય ને પૂછાય ત્યારે 'જંબૂદ્વીપમાં વસુ છું' એવો જવાબ, મહાવિદેહમાં ગયેલો હોય ને પૂછાય ત્યારે 'ભરતક્ષેત્રમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર વ્યવહારને મુખ્યરૂપે માન્ય છે. એ જ રીતે, જો ઉત્તરાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં પૂછાય તો 'દક્ષિણાર્ધભરતમાં વસુ છું.' એવો ઉત્તર, એ જ રીતે ક્રમશઃ એ પાટલિપુત્રથી, સ્વપાટકથી, સ્વગૃહથી, સ્વઓરડાથી બહાર ગયેલો હોય ને પૂછાય તો ક્રમશઃ પાટલિપુત્રમાં અમુક પાડામાં, દેવદત્તના મકાનમાં, અંદરના ઓરડામાં હું વસુ છું' એવો જે ઉત્તર એના દ્વારા અપાય છે તે બધો વ્યવહારને મુખ્યતયા સંમત છે, એમાં ઉપચાર નથી.

શંકા - નૈગમનય જે જે જવાબ આપે છે એ બધા જ જો વ્યવહારને પણ મુખ્યરૂપે માન્ય છે તો એ બે નયમાં ભેદ શું રહેશે ?

સમાધાન - તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે વ્યવહારને બધા ઉત્તરો મુખ્યરૂપે માન્ય નથી. પ્રશ્નકાળે પાટલિપુત્રમાં જ રહેલ વ્યક્તિ 'તમે ક્યાં વસો છો ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જો કોઈ વિશેષ પ્રકારનું પ્રયોજન ન હોય તો 'પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર ન જ આપે, કારણ કે (૧) આવા ઉત્તરથી, પૂછનારની જિજ્ઞાસા દૂર થતી નથી.

પ્રષ્ટા જ્ઞાતત્વાત્ । યદ્વા 'કસ્મિન્નગરે સ વસતી'ત્યસ્યાજિજ્ઞાસિતત્વાત્, 'કસ્મિન્ પાટકે સ વસતી'ત્યસ્યૈવ સામાન્યતયાઽત્ર જિજ્ઞાસિતત્વાત્ । તતશ્ચૈતાદૃશે પ્રસ્તાવે સામાન્યતયા 'અમુકસ્મિન્ પાટકે વસામી'તિ પ્રત્યુત્તરમેવ દીયતે, તદેવ ચ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતમ્ । તથાપિ યદ્યત્ર 'પાટલિપુત્રે વસામી'ત્યુત્તરં દીયતે, તદા તત્ર કેનચિત્પ્રયોજનવિશેષેણ ભવિતવ્યમેવેતિ નૈગમસ્ય મુખ્યતયા સંમતત્વેઽપિ વ્યવહારસ્ય તુ તદુત્તરં મુખ્યતયાઽસંમતમેવ । અતો વ્યવહારસ્ય તદુપચારેણૈવ સંમતમિતિ નિઃશઙ્કમેવેતિ નૈગમવ્યવહારયોર્વિશેષાભાવાઽઽશઙ્કાગન્ધોઽપિ કુતઃ ?

અથ પૃચ્છ્યમાને પાટલિપુત્રસ્થેઽપિ 'પાટલિપુત્રે વસામિ' ઇત્યુત્તરં વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતં સ્યાદપિ । કથમ્? ઇત્યં-'અન્યનગરવાસ્તવ્યોઽહં પ્રયોજનવશાત્ પાટલિપુત્રમાગતોઽસ્મિ' ઇતિ શઙ્ક્યા પૃચ્છન્ જનઃ 'કિંનગરવાસ્તવ્યોઽહં' ઇતિ જિજ્ઞાસયા માં 'ક્વ વસતિ ભવાન્?' ઇતિ પૃચ્છતિ-ઇત્યાદિકાયાં પ્રતીતૌ પૃચ્છ્યમાનો જનસ્તાં જિજ્ઞાસામુપશમયિતું 'પાટલિપુત્રે વસામી'ત્યુત્તરં વદેદપીતિ ચેત્? મૈવં, તદા સામાન્યતયા 'અત્રૈવ નગરે વસામ્યહમ્' ઇત્યુત્તરસ્ય લોકેન દીયમાનત્વાત્ 'પાટલિપુત્રે વસામી'ત્યુત્તરસ્ય પ્રયોજનાદિવિશેષેણૈવ સમ્ભવાત્ । અન્યથા

(૨) વળી 'એ પાટલિપુત્રમાં રહ્યો છે' આ વાતની તો શ્રવણ કર્યા પૂર્વે જ જાણકારી મળી ગઈ છે. અથવા (૩) ક્યા નગરમાં વાસ છે ? એ પ્રસ્તુતમાં જિજ્ઞાસિત નથી, પણ ક્યા પાડામાં વાસ છે ? એ જ જિજ્ઞાસિત છે. એટલે આવા પ્રસ્તાવમાં સામાન્ય રીતે 'અમુક પાડામાં હું વસુ છું' એવો જ ઉત્તર અપાતો હોય છે, અને એ જ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે માન્ય છે. છતાં જો પ્રસ્તુતમાં 'હું પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર અપાઈ રહ્યો છે, તો કોઈ ચોક્કસ પ્રયોજન એમાં હોવું જ જોઈએ. માટે આ જવાબ નૈગમનયને મુખ્યરૂપે માન્ય હોવા છતાં વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે માન્ય નથી, પણ ઉપચારથી જ માન્ય છે, એ વાત નિઃશંક હોવાથી નૈગમ અને વ્યવહારમાં કોઈ ભેદ ન રહેવાની શંકાની ગંધ પણ ક્યાં ?

શંકા - પાટલિપુત્રમાં જ જ્યારે હોય ને ત્યારે પણ 'હું પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' એવો જવાબ વ્યવહારનયને પણ મુખ્યરૂપે માન્ય હોવો સંભવે છે. શી રીતે ? આ રીતે - 'હું અન્ય નગરનો વાસી હોઈશ, પણ પ્રયોજનવશાત્ પાટલિપુત્રમાં આવેલો છું' આવી શંકાથી મને સામો માણસ 'હું ક્યા નગરનો નિવાસી છું' એવી જિજ્ઞાસાથી તમે ક્યાં વસો છો ? એમ પૂછી રહ્યો છે. જો આવી પ્રતીતિ થઈ હોય તો, એ, આ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે 'પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' એમ જવાબ આપે પણ ખરો.

સમાધાન - આવા અવસરે 'હું આ જ નગરમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર સામાન્યથી

જમ્બૂદ્વીપસ્થાદિના દીયમાનસ્ય 'જમ્બૂદ્વીપાદૌ વસામી'ત્યુત્તરસ્ય વ્યવહારસ્યાપિ મુખ્યતયા સંમતત્વસમ્ભવાન્ નૈગમાદ્વિશેષો ન સ્યાત્ ।

નનુ જમ્બૂદ્વીપસ્થેનૈવ દીયમાનં 'જમ્બૂદ્વીપેઽહં વસામી'ત્યુત્તરં નૈગમસ્ય મુખ્યતયા સંમતં કથં સ્યાત્ ? શ્રુણવત્ર મયા પરિશીલિતમુત્તરં- 'શરીરાનુવિદ્ધ આત્મા 'અહં'પદવાચ્યઃ' ઇતિ નિર્ણીતમત્રૈવ ગ્રન્થેઽન્યત્રેતિ સામાન્યતયા લોકો વર્તમાનભવીયશરીરાનુવિદ્ધમાત્માનં મહં'પદવાચ્યતયા સ્વીકુરુતે । તતશ્ચૈતદ્ભવીયનિવાસસ્થાનં મનસિકૃત્યોત્તરં દદાતિ 'પાટલિપુત્રે વસામી'ત્યાદિકમ્ । પરન્તુર્ધ્વતાસામાન્યગ્રાહી નૈગમો યથા મૃત્પિણ્ડાદિકમપિ ઘટતયા ગૃહ્ણાતિ, તથા પૂર્વ-પૂર્વતરાદિભવીયમાત્માનમપ્યહંતયા ગૃહ્ણાતિ । તતશ્ચ કશ્ચિજ્જીવો યદિ પૂર્વભવે મહાવિદેહ આસીત્, તત્પૂર્વભવે ચૈરાવતક્ષેત્રેઽવસત્... ઇત્યેવં જમ્બૂદ્વીપભાવિનીં ભવપરમ્પરાં મનસિકૃત્ય યદિ સ વદતિ તદા 'અહં જમ્બૂદ્વીપે વસામિ' ઇતિ કથયેત્ । એવમેવ યદા કશ્ચિત્તિર્યલોકભાવિનીં ભવપરમ્પરાં મનસિ કરોતિ, તદા 'તિર્યગ્લોકે વસામી'તિ વક્તિ । યદા ચ સ આકાલભાવિન-

અપાય છે. એટલે 'પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર તો કોઈક એવું પ્રયોજન હોય તો જ અપાતો હોવાથી મુખ્યરૂપે માન્ય નથી. નહીંતર તો જંબૂદ્વીપમાં રહેલ વ્યક્તિ પણ 'જંબૂદ્વીપમાં રહુ છું' એવું જે કહે તે મુખ્ય બની શકવાથી નૈગમ-વ્યવહારનો કોઈ ભેદ જ ન રહે.

પ્રશ્ન - જંબૂદ્વીપમાં જ રહેલી વ્યક્તિ 'હું જંબૂદ્વીપમાં વસુ છું' એવો જે ઉત્તર આપે તે નૈગમનયને મુખ્યરૂપે માન્ય છે, આવું તમે જે કહો છો તે શી રીતે ?

ઉત્તર - આનો જવાબ મેં આવો વિચારેલો છે - 'અહં' (હું) શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'શરીરાનુવિદ્ધ આત્મા' છે એ વાત આ જ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર વિચારેલી છે. એટલે સામાન્ય રીતે લોક આ ભવના શરીરથી અનુવિદ્ધ આત્માને 'હું' શબ્દથી ઉલ્લેખે છે અને તેથી આ ભવના નિવાસસ્થાનને મનમાં રાખીને 'હું' પાટલિપુત્રમાં વસુ છું' વગેરે જવાબ આપે છે. પણ ઊર્ધ્વતાસામાન્યગ્રાહી નૈગમનય જેમ મૃત્પિંડ વગેરેને પણ ઘડારૂપે જુએ છે એમ એ પૂર્વ-પૂર્વતરાદિભવીય આત્માને પણ 'અહં' તરીકે (હું રૂપે) જુએ છે. એટલે કોઈક જીવ જો પૂર્વભવમાં મહાવિદેહમાં હતો, એની પૂર્વના ભવમાં ચૈરાવતક્ષેત્રમાં વસેલો હતો... આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપમાં થયેલી ભવપરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને જો એ જવાબ આપે તો એ 'જંબૂદ્વીપમાં વસુ છું' એવું કહે પણ ખરો. એમ ક્યારેક તિર્યક્લોકભાવિની ભવપરંપરાને મનમાં રાખીને 'તિર્યગ્લોકમાં રહુ છું' એમ કહે પણ ખરો.

मनुत्पन्नमात्मानमहंतयाऽभिप्रैति, तदा ‘लोके वसामी’ति प्रत्युत्तरयति । एषोऽभिप्राय एव सर्वविशुद्धो नैगमो मन्तव्यः ।

ननु किमित्येतदत्यसमञ्जसमुच्यते ‘लोके वसामी’ति प्रत्युत्तरं सर्वविशुद्धनैगम इति, यावदनुयोगद्वारसूत्रप्रमुखेषु ग्रन्थेषु तस्य सर्वाविशुद्धनैगमनयत्वेन कथितत्वादिति चेत् ? धीरो भव ! मा त्वरिष्ठाः, अग्रे (पृ. १८७) स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् ।

नन्वेतावता ‘लोके वसामी’त्युत्तरस्य सर्वविशुद्धनैगमाभिप्रेतत्वं सिद्धं, परन्तु ‘नैगमस्योर्ध्वतासामान्यं विषयः’ इति तु न ततः सिद्धमिति चेत् ? मैवं, साक्षादक्षरतस्तस्या-सिद्धत्वेऽप्यर्थतस्तस्य सिद्धत्वात् । तथाहि- पाटलिपुत्राद् बहिर्गतो यदि ‘पाटलिपुत्रे वसामी’ति प्रत्युत्तरयति तदा व्यवहारस्य मुख्यतया संमतं, अन्तर्गत एव यदि वक्ति तदोपचारेणेति निश्चितमस्माभिः । ततश्च ‘निवासत्वेनोच्यमानस्य क्षेत्रस्यान्तर्गतश्चेद् वक्ता तदोपचारः’ इति

अने જ્યારે એ આકાલભાવિની ભવપરંપરાને ‘અહં’ પદના વાચ્યાર્થ તરીકે વિવક્ષે ત્યારે ‘હું લોકમાં વસુ છું’ એવો ઉત્તર આપે છે. આવો અભિપ્રાય-જવાબ જ સર્વવિશુદ્ધનૈગમનય જાણવો.

શંકા - આવું અત્યંત અસમંજસ-ઢંગધડા વગરનું કેમ કહો છો ? કારણ કે અનુયોગદ્વારસૂત્ર વગેરે ગ્રન્થોમાં આવા અભિપ્રાયને સર્વવિશુદ્ધ નૈગમનય તરીકે કહેલ છે.

સમાધાન - ધીરો પડ, ઉતાવળ ન કર... આગળ (પૃ. ૨૫૭) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાની જ છે.

શંકા - આ રીતે ‘હું લોકમાં વસુ છું’ એવો ઉત્તર એ સર્વવિશુદ્ધનૈગમનયનો અભિપ્રાય છે, એ તો ચાલો માની લઈએ, પણ એનાથી ‘નૈગમનયનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ વિષય છે’ એવું ક્યાં સાબિત થયું ?

સમાધાન - સાક્ષાત્ શાસ્ત્રવચનોથી એ સિદ્ધ ન હોવા છતાં તાત્પર્યાર્થરૂપે એ સિદ્ધ થતું હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી. પાટલિપુત્રની બહાર ગયેલો હોય અને જો ‘પાટલિપુત્રમાં વસુ છું’ એમ કહે તો એ વ્યવહારનયને મુખ્યરૂપે સંમત છે, પણ પાટલિપુત્રમાં જ હોય અને છતાં એમ કહે તો ઉપચારથી સંમત છે, એ વાત આપણે જોઈ ગયા છીએ. એટલે ‘નિવાસસ્થાન તરીકે જણાવાતા ક્ષેત્રમાં જ જો વક્તા હોય તો એ વખતે ઉપચાર જાણવો’ એવો નિયમ ફલિત થયો. ‘હું લોકમાં વસુ છું’ એવો જવાબ તો લોકમાં અન્તર્ગત વક્તા જ બોલે છે, કારણ કે લોકની બહાર ગમન અસંભવિત છે. એટલે એ જવાબ વ્યવહારનયને તો ઉપચારથી જ માન્ય બને એમ

નિયમઃ પર્યવસ્યતિ । ‘લોકે વસામી’તિ પ્રત્યુત્તરં ત્વન્તર્ગત એવ વક્તા વક્તિ, લોકાદ્ બહિર્ગમનસ્યાસમ્ભવાદિતિ વ્યવહારસ્યોપચારેણૈવ તત્સંમતમિતિ જ્ઞાયતે । પરંતુ નૈગમસ્ય તુ મુખ્યતયૈવ તત્સાધનીયં, ઉપચારબહુલત્વસ્ય વ્યવહારસ્યૈવ વિશેષણત્વાત્ । તત્સાધનાર્થં નિયમાન્તરમાશ્રીયતે । પૃચ્છ્યમાનો જનો દેવદત્તગૃહસ્ય ગર્ભગૃહ એવ વસતીતિ યદ્વનિયમઃ, કદાચિચ્ચરમેઽપવરકે વસતિ, કદાચિત્તુ પ્રથમે... કદાચિન્મધ્યેઽપવરકે વસતિ કદાચિત્તુ માલોપરિ વસતિ । એવમનિયતે વાસે સતિ સ ‘ગર્ભગૃહે વસામિ’ ઇતિ ન પ્રત્યુત્તરયતિ, અપિ તુ ‘દેવદત્તગૃહે વસામી’ત્યેવ વદતિ, તદ્વાસવ્યાપ્તસ્ય સમ્પૂર્ણદેશસ્યાનેનૈવોત્તરેણોલ્લેખસમ્ભવાત્ । એવમેવ કશ્ચિજ્જીવો યદા નૈગમનયદૃષ્ટ્યા ‘અહં’પદવાચ્યાર્થરૂપેણ સ્વસ્ય ત્રિકાલભાવિની ભવ-શિવપરમ્પરાં સંવેદયતિ તદા તેન ‘લોકે વસામિ’ત્યુત્તરમેવ દાતવ્યં ભવતિ, તેનૈવ તદ્વાસવ્યાપ્તસ્ય સમ્પૂર્ણદેશસ્યોલ્લેખસમ્ભવાત્ । ન ચ ‘દેવદત્તગૃહે વસામી’ત્યુત્તરવદેતદુત્તરમપિ વ્યવહારસ્ય મુખ્યતયા સંમતં સ્યાદિતિ શઙ્કનીયં, વ્યવહારનયેન ‘અહં’પદવાચ્યતયા વર્તમાનભવીયશરીરાનુ-

જણાય છે. પણ નૈગમનયને તો એ મુખ્યરૂપે જ માન્ય હોવું સાબિત કરવું જોઈએ, કારણ કે ઉપચારબહુલતા વ્યવહારનયમાં જ કહી છે. એટલે એને સાધવા માટે બીજો કોઈ નિયમ માનવો જોઈએ. તે આ રીતે - જ્યારે રહેનાર માનવી દેવદત્તના મકાનના માત્ર અંદરના ઓરડામાં જ રહે છે એવો નિયમ ન હોય, ક્યારેક છેલ્લા ઓરડામાં... ક્યારેક પ્રથમ કમરામાં, ક્યારેક વચલા રૂમમાં... તો ક્યારેક ઉપરના માળે... આમ સ્થાન નિયત ન હોય ત્યારે એ ‘હું અંદરના ઓરડામાં રહું છું’ એવો જવાબ નથી આપતો, પણ ‘દેવદત્તના મકાનમાં રહું છું’ એવો જવાબ આપે છે. કારણ કે એના વસવાટથી વ્યાપ્ત સંપૂર્ણ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ આવા જવાબથી જ સંભવિત બને છે. એ જ રીતે કોઈક-જીવ જ્યારે નૈગમનયની દૃષ્ટિથી ‘અહં-હું’ પદના વાચ્યાર્થરૂપે પોતાની ત્રિકાલભાવિની સંસાર-મોક્ષપરંપરાને સંવેદે છે ત્યારે એણે ‘હું લોકમાં વસુ છું’ એવો જ ઉત્તર આપવાનો રહે છે, કારણ કે તો જ એના વસવાટથી વ્યાપ્ત બધા ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ સંભવે છે.

શંકા - તો પછી ‘દેવદત્તના મકાનમાં રહું છું’ એવા ઉત્તરની જેમ આ ઉત્તર પણ વ્યવહારનયને મુખ્ય રીતે સંમત બની જશે.

સમાધાન - ના, નહીં બને, કારણ કે વ્યવહારનય ‘હું’ પદના વાચ્યાર્થરૂપે મુખ્યતયા વર્તમાનભવીયશરીરથી અનુવિદ્ધ આત્માને જ સંવેદે છે. આ બધી વિચારણા

વિદ્ધસ્યાત્મન એવ મુખ્યતયા સંવેદનાત્ । તતશ્ચ 'નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ' ઇતિ સિદ્ધં, ત્રિકાલભાવિનીષુ સર્વાસ્વસ્થાસ્વન્વયિનોઽહંપદત્રાચ્યસ્ય તદ્વિષયસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપત્વાત્ ।

તદેવમનુયોગદ્વારસૂત્રાદિગતવસતિદૃષ્ટાન્તાદપિ 'નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ' ઇતિ સિદ્ધમ્ । અથ તદેવ નમસ્કારનિર્યુક્તિવચનબલેન સાધ્યતે । તદર્થં પ્રથમં તદધિકારઃ -

અથ નિર્યુક્તિકાર એવોત્પત્તિદ્વારં વિસ્તરેણાહ -

ઉપ્પન્નાનુપ્પન્નો ઇત્ય નયા નૈગમસ્સણુપ્પન્નો ।

સેસાણં ઉપ્પન્નો જઙ્ઞ કત્તો ? તિવિહ સામિત્તા ॥૨૮૦૬॥

વ્યાખ્યા - ઉત્પન્નશ્ચાસાવનુત્પન્નશ્ચેત્યુત્પન્નાનુત્પન્નો નમસ્કારો મન્તવ્યઃ । આહ-કથમેક એવોત્પન્નોઽનુત્પન્નશ્ચ ભવતિ ? વિરોધાત્, ઇત્યાહ-ઇત્યેત્યાદિ, અત્ર નયાઃ પ્રવર્તન્તે । તે ચ નૈગમાદયઃ સપ્ત । નૈગમો દ્વિવિધઃ-સર્વસંગ્રાહી, દેશસંગ્રાહી ચ । તત્રાદિનૈગમસ્ય સામાન્યમાત્રા-વલમ્બિત્વાત્, તસ્ય ચોત્પાદ-વ્યયરહિતત્વાદ્ નમસ્કારસ્યાપિ તદન્તર્ગતત્વાદનુત્પન્નઃ । 'સેસાણં ઉપ્પન્નો'ત્તિ શેષા વિશેષગ્રાહિણસ્તેષાં શેષાણાં વિશેષગ્રાહિત્વાત્, તસ્ય ચોત્પાદ-વ્યયવત્ત્વાત્, ઉત્પાદવ્યયશૂન્યસ્ય વાન્ધ્યેયાદિવદવસ્તુત્વાત્, નમસ્કારસ્ય તુ વસ્તુત્વાદુત્પન્ન ઇતિ । જઙ્ઞ

પરથી 'નૈગમનયનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ વિષય છે' એ સિદ્ધ થયું. કારણ કે ત્રિકાલભાવિની બધી અવસ્થાઓમાં અન્વયી 'હું'પદવાચ્ય એવો એનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ છે.

આમ, અનુયોગદ્વારસૂત્ર વગેરેમાં કહેલા વસતિદૃષ્ટાન્તથી પણ નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે એ સિદ્ધ થયું. હવે આ જ વાત નમસ્કારનિર્યુક્તિના વચનથી પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એ માટે પહેલાં એનો અધિકાર જોઈ લઈએ.

હવે નિર્યુક્તિકાર પોતે જ ઉત્પત્તિદ્વારને વિસ્તારથી કહે છે -

ગાથાર્થ-વ્યાખ્યાર્થ-નમસ્કાર ઉત્પન્ન પણ છે અને અનુત્પન્ન પણ છે, એટલે કે એ ઉત્પન્નાનુત્પન્ન છે. શંકા-એકનો એક નમસ્કાર ઉત્પન્ન અને અનુત્પન્ન એમ બન્ને રૂપે હોવો શી રીતે સંભવે ? કારણ કે એમાં વિરોધ સ્પષ્ટ છે. સમાધાન-આ બાબતમાં નયો પ્રવૃત્ત થાય છે=પોતપોતાનો દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે. આ નયો નૈગમ વગેરે સાત છે એમાં નૈગમ બે પ્રકારે છે-સર્વસંગ્રાહી અને દેશસંગ્રાહી. એમાં પ્રથમ (= સર્વસંગ્રાહી) નૈગમનય સામાન્યમાત્રને વિષય બનાવે છે. આ સામાન્ય ઉત્પાદવ્યય રહિત છે અને નમસ્કાર પણ તેમાં અંતર્ગત છે. માટે નમસ્કાર પણ અનુત્પન્ન છે. શેષ = વિશેષગ્રાહી નયો. વિશેષ ઉત્પન્ન પણ થાય છે ને નાશ પણ પામે છે. જે ઉત્પાદ-વ્યયશૂન્ય હોય તે વંધ્યાપુત્રની જેમ અવસ્તુ હોય છે. જ્યારે નમસ્કાર તો વસ્તુરૂપ છે. માટે એ ઉત્પાદશીલ હોવાથી

કત્તોતિ યદ્યુત્પન્નઃ કુતઃ? इत्याह-तिविहसामित्ता=त्रिविधं च तत् स्वामित्वं (दर्शयति) चेति समासस्तस्मात् त्रिविधस्वामित्वात्=त्रिविधस्वामिभावात् त्रिविधकारणादित्यर्थः ।

અથૈષોઽધિકારશ્ચિન્ત્યતે - 'તત્રાદિનૈગમસ્ય સામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વાત્ તસ્ય ચોત્પાદવ્યય-રહિતત્વાદ્' ઇતિ યદુક્તં તેનૈતત્સ્પષ્ટમેવ યદ્ આદિનૈગમઃ=સર્વસદ્ગ્રાહીનૈગમઃ=સર્વવિશુદ્ધો નૈગમઃ સામાન્યમાત્રાવલમ્બી=ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાત્રવિષયી ભવતિ, અત્ર પ્રક્રમેઽવલમ્બિશબ્દસ્ય વિષયિ-શબ્દસમાનાર્થકત્વાદિતિ ।

નન્વત્ર સામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વમુક્તં, ન તૂર્ધ્વતાસામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વમિતિ તિર્યક્-સામાન્યવિષયિત્વમેવ ગ્રાહ્યં યેન તસ્ય સદ્ગ્રહનયેઽન્તર્ભાવસમ્ભવાચ્છાસ્ત્રેષ્વનેકશ ઉક્તસ્ય તદન્તર્ભાવસ્ય સદ્ગ્રહિરપિ સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, નૈકૈર્હેતુભિસ્તદ્વિષયિત્વસ્યાત્ર નિરાક્રિયમાણત્વાત્ । તથાહિ-નિર્યુક્તિગાથાયાં 'નેગમસ્સ' ઇત્યેવં નૈગમમાત્રસ્યોલ્લેખસ્યોપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ચ નૈગમસ્યોપલક્ષણાત્ સદ્ગ્રહગ્રહણમપિ સમ્ભવતીતિ વાચ્યં, ઉપલક્ષણવ્યાખ્યાનાત્ કૃતસ્ય તદ્ગ્રહણસ્ય ભાષ્યે વૃત્તૌ ચાનુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ચાત્ર ભાષ્યમેવં પ્રાપ્યતે । 'ઉપ્પણ્ણાણુપન્નો'

ઉત્પન્ન છે એમ વિશેષગ્રાહી નયો કહે છે. નમસ્કાર જો ઉત્પન્ન થાય છે તો શાનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? એ હવે જણાવે છે - ત્રણ પ્રકારના કારણોથી નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. (આ કારણોની વાત આગળ કરશું.)

નમસ્કારનિર્યુક્તિના આ અધિકારનો હવે વિચાર કરીએ - ત્યાં આદિનૈગમનય સામાન્યમાત્ર અવલંબી હોવાથી... અને એ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોવાથી... આવું અહીં જે કહ્યું છે તેનાથી આ સ્પષ્ટ છે કે આદિનૈગમનો=સર્વસંગ્રાહી નૈગમનો=સર્વ વિશુદ્ધ નૈગમનો વિષય સામાન્યમાત્ર=ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાત્ર છે, કારણ કે આ અધિકારમાં અવલંબીશબ્દનો અર્થ વિષયી(=વિષયવાળો) છે.

શંકા - અહીં 'સામાન્યમાત્રાવલંબી' એમ કહ્યું છે, નહીં કે ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાત્રાવલંબી. એટલે આદિનૈગમના વિષય તરીકે જે સામાન્ય કહેલ છે તે તિર્યક્સામાન્ય જ લેવું જોઈએ જેથી એનો સંગ્રહનયમાં સમાવેશ સંભવિત બનવાથી શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થળે એનો સંગ્રહનયમાં કહેલો અન્તર્ભાવ સંગત પણ થઈ જાય...

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે 'નૈગમનયનો તિર્યક્સામાન્ય એ વિષય છે.' આવી તમારી શંકાનું અનેક હેતુથી નિરાકરણ થઈ જાય છે. તે આ રીતે - પ્રથમ હેતુ - નિર્યુક્તિની ગાથામાં નેગમસ્સ એમ માત્ર નૈગમનો જ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. "નૈગમનયના ઉપલક્ષણથી સંગ્રહનયનું ગ્રહણ પણ સંભવે ને !" એવું ન કહેવું,

इत्यत्र भाष्यम् - सत्तामेतद्ग्राही जेणाइमनेगमो तओ तस्स । उप्पज्जइ नाभूयं भूयं न य नासए वत्थुं ॥२८०८॥ तो तस्स नमोकारो वत्थुत्तणओ नहं व सो निच्चो । संतं पि न तं सव्वो मुणइ सरूवं व वरणाओ ॥२८०९॥ त्ति। अत्र 'सत्तामात्रग्राही'ति यदुक्तं तेनैव 'अत्र सद्ग्रहनयेऽन्तर्भवन् सत्तालक्षणतिर्यक्सामान्यविषयी नैगमोऽभिप्रेत' इति निश्चीयत एवेति वाच्यं, एतत् 'सत्ता'शब्दस्यास्तित्वार्थकतया सत्तामहासामान्यलक्षणतिर्यक्सामान्यार्थकत्वाभावात् । नन्वेतत् स्वकल्पनाशिल्पनिर्मितमेव प्रतीयते, 'सत्ता'शब्दस्य सत्तामहासामान्यार्थकतया प्रसिद्धेः । तत्किमस्तित्वार्थकः सत्ताशब्दस्तवाप्रसिद्धः ? प्रसिद्ध एव, परन्तु नात्र स प्रयुक्त इति चेद् ? अहो ! तर्कचातुरी यद्विनैव हेतुना स्वाभिप्रेतमर्थं शपथमात्रेण साधयितुमभिलषति । ननु नायं सत्तामहासामान्यार्थकः सत्ताशब्द इत्यत्र स्वाभिप्रेतार्थसिद्धौ

કારણ કે આ નિર્યુક્તિગાથાના ભાષ્યમાં કે વૃત્તિમાં ઉપલક્ષણવ્યાખ્યાદ્વારા પણ એવું ગ્રહણ કર્યું હોય એવું જોવા મળતું નથી.

પૂર્વપક્ષ - આ અધિકારમાં ભાષ્યગ્રન્થ આવો છે - ઉપ્પજ્જાણુપ્પન્નો આ નિર્યુક્તિ ગાથા પર ભાષ્ય-આદિનૈગમ સત્તામાત્રને જુએ છે. તેથી તેના મતે અસત્ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને સત્ વસ્તુ ક્યારેય નાશ પામતી નથી. ॥૨૮૦૮॥ તેથી એના મતે, નવકાર પણ વસ્તુ હોવાના કારણે આકાશની જેમ નિત્ય છે. એ વિદ્યમાન હોવા છતાં તેને બધા, કર્માત્મક આવરણના કારણે સ્વરૂપની જેમ (આત્માના સ્વરૂપની જેમ) જાણી શકતા નથી. ॥૨૮૦૯॥ આમાં સત્તામાત્રગ્રાહી એવું જે કહ્યું છે એનાથી જ એ જણાય છે કે અહીં સંગ્રહનયમાં અન્તર્ભાવ પામતો અને 'સત્તા'રૂપ તિર્યક્સામાન્યને ગ્રહણ કરતો એવો નૈગમનય અભિપ્રેત છે.

ઉત્તરપક્ષ - અહીં જે સત્તા શબ્દ રહેલો છે તેનો અર્થ 'અસ્તિત્વ' જ છે, નહીં કે સત્તામહાસામાન્યરૂપ તિર્યક્સામાન્ય. માટે તમારી વાત બરાબર નથી.

પૂર્વપક્ષ - આ તમારી કલ્પના માત્ર છે, કારણ કે સત્તા શબ્દ સત્તામહાસામાન્યના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શંકા - તો શું અસ્તિત્વ અર્થમાં 'સત્તા' શબ્દ તને અપ્રસિદ્ધ છે ?

પૂર્વપક્ષ - પ્રસિદ્ધ જ છે, પણ એ અહીં વપરાયો નથી.

શંકા - અહો ! તર્કચાતુરી ! જે હેતુ વિના જ સ્વાભિપ્રેત વાતની સિદ્ધિ કરવા તું ચાહે છે.

ભવતાપિ કોઽપિ હેતુર્નૈવ દત્ત ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, કિન્તુ ન તત્ર મમ દોષઃ, પ્રત્યુત તવૈવ યદ્દેતુદાનાર્થં મમાવકાશમેવ ધીરો ભૂત્વા ન દદાસિ । ભવામિ ધીરઃ, દદામ્યવકાશં, દેહિ હેતુમ્ । શૃણુ - “તત્રાદિનૈગમસ્ય સામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વાત્, તસ્ય ચોત્પાદ-વ્યયરહિતત્વાદ્ નમસ્કારસ્યાપિ તદન્તર્ગતત્વાદનુત્પન્નઃ” ઇતિ પ્રસ્તુતનિર્યુક્તિગાથાવૃત્તાવુક્તમ્ । અત્ર સામાન્ય-માત્રાવલમ્બિત્વકથનેન પ્રાપ્યમાણો નિષેધ ઉત્પાદવ્યયયોરુક્તઃ, ન તુ વિશેષસ્યેતિ યત્સામાન્ય-મુત્પાદ-વ્યયવિરોધિ તસ્યાત્ર વાર્તેતિ નિશ્ચીયતે । તત્તુ સામાન્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યમેવ, ન તુ તિર્યક્સામાન્યં, તસ્ય વિશેષવિરોધિત્વાદ્ । અત એવ, યત્ર યત્ર સદ્ગ્રહનયસ્ય પ્રતિપાદનાવસરતયા તિર્યક્સામાન્યરૂપસ્ય સત્તાચ્છમહાસામાન્યસ્ય કથનં શાસ્ત્રેષૂપલભ્યતે, તત્ર તત્ર નિષેધો વિશેષસ્યૈવોપલભ્યતે, ન તૂત્પાદસ્ય વ્યયસ્ય વા । યથા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય૨૨૦૬-ગાથાવૃત્તૌ-એકં સામાન્યં, સર્વત્ર તસ્યૈવ ભાવાત્ વિશેષાણાં ચાભાવાદિતિ । તથા તત્રૈવ

પૂર્વપક્ષ - તો ‘પ્રસ્તુતમાં સત્તામહાસામાન્ય અર્થવાળો સત્તા શબ્દ નથી’ આવું સ્વાભિપ્રેત સિદ્ધ કરવા માટે તમે પણ ક્યાં હેતુ આપ્યો છે ?

ઉત્તરપક્ષ - સાચી વાત. પણ એમાં વાંક મારો નહીં, તારો છે... કે જે તું ધીર બનીને મને હેતુ જણાવવાનો અવકાશ જ નથી આપતો.

પૂર્વપક્ષ - લ્યો... ધીર બનુ છું... અવકાશ આપું છું... હેતુ જણાવો.

ઉત્તરપક્ષ - સાંભળ... પ્રસ્તુત નિર્યુક્તિગાથાની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - “એમાં આદિનૈગમ સામાન્યમાત્રાવલંબી છે, અને સામાન્ય ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય છે. એટલે નમસ્કાર પણ સામાન્યમાં અન્તર્ગત હોવાથી અનુત્પન્ન છે.” આમાં સામાન્યમાત્ર-અવલંબી એવું કહેવા દ્વારા મળતો નિષેધ ઉત્પાદ-વ્યયનો કહ્યો છે, પણ વિશેષનો નથી કહ્યો. એટલે જણાય છે કે અહીં, જે સામાન્ય ઉત્પાદ-વ્યયવિરોધી હોય એ સામાન્યની વાત છે અને એ સામાન્ય તો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જ છે, નહીં કે તિર્યક્સામાન્ય. કારણ કે તિર્યક્સામાન્ય તો વિશેષનું વિરોધી છે. એટલે જ્યાં જ્યાં સંગ્રહનયના પ્રતિપાદનનો અવસર હોવાના કારણે તિર્યક્સામાન્યરૂપ સત્તામહાસામાન્યની વાત શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે ત્યાં ત્યાં નિષેધ વિશેષનો જ જોવા મળે છે, નહીં કે ઉત્પાદનો કે વ્યયનો. જેમકે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ૨૨૦૬મી ગાથાની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-એક સામાન્ય જ છે, કારણ કે સર્વત્ર એ જ હાજર હોય છે અને વિશેષોનો અભાવ હોય છે. તથા એ જ ગ્રન્થની ૨૨૦૭ મી ગાથાની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - તેથી બધું સત્તામાત્રસ્વરૂપ છે, એનાથી અલગ કશું નથી કે જેને ‘વિશેષ’ તરીકે કહી શકાય.

૨૨૦૭ ગાથાવૃત્તૌ-તતઃ=તસ્માત્ સર્વં તન્માત્રમેવ=સત્તામાત્રમેવ, ન પુનસ્તદર્થાન્તરં કિચ્ચિદસ્તિ યદ્વિશેષતયા કલ્પ્યેતેતિ । નનુ તિર્યક્સામાન્યરૂપસ્ય સત્તામહાસામાન્યસ્યાપિ નિત્યતયોત્પાદવ્યય-વિરોધિત્વમેવેતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ યદા યદા 'અયં સન્' 'અયં સન્' इत्येवं सङ्ग्रहनयदृष्टिः प्रवर्तते तदा तदा घट-पटादिलक्षणस्य विशेषस्यैव निषेधः प्रतीयते, न तूत्पाद-व्यययोरिति तवाप्यनुभवसिद्धमेवातो यस्याः सत्ताया ग्रहणाद् विशेषस्य निषेधो न प्रतीयते, किन्तूत्पादव्यययोरेव निषेधः प्रतीयते, सा न तिर्यक्सामान्यरूपा सत्ता, अपि तूर्ध्वतासामान्यरूपैवेति मन्तव्यमेव ।

અથ તસ્યા એવ નિર્યુક્તિગાથાયા: 'સેસાણં ઉપ્પણ્ણો' ત્તિ અંશસ્ય વ્યાખ્યાને 'શેષાઃ =વિશેષગ્રાહિણસ્તેષાં શેષાણાં વિશેષગ્રાહિત્વાદ્' इति यदुक्तं तेन नैगमनयप्रतिपादने यत्सामान्यमुक्तं तद्विशेषविरोधीति प्रतीयत एवेति चेत ? कः किमाह ? तत् तद्विरोध्येव । नन्वयं स्वयं स्वपादे कुठारप्रहारः, एवं सति नैगमनयस्य तिर्यक्सामान्यं विषयः' इत्यस्यानाया-

શંકા - તિર્યક્સામાન્યરૂપ સત્તા મહાસામાન્ય પણ નિત્ય હોવાથી ઉત્પાદ-વ્યયનું વિરોધી જ હોય છે.

સમાધાન - સાચી વાત છે. છતાં જ્યારે જ્યારે અયં સન્ અયં સન્ એ રીતે સંગ્રહનયની દૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે ત્યારે ત્યારે ઘટ-પટ વગેરે વિશેષનો જ નિષેધ પ્રતીત થાય છે, નહીં કે ઉત્પાદ-વ્યયનો, આ વાત તને પણ અનુભવસિદ્ધ છે જ. એટલે જે સત્તાનું ગ્રહણ કરવાથી વિશેષનો નિષેધ હોવો પ્રતીત ન થાય, પણ ઉત્પાદ-વ્યયનો નિષેધ પ્રતીત થાય એ સત્તા તિર્યક્સામાન્યરૂપ સત્તા ન હોય, પણ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ સત્તા જ હોય - એમ માનવું જ પડે.

શંકા - એ જ નિર્યુક્તિગાથાના સેસાણં ઉપ્પણ્ણો અંશની વ્યાખ્યામાં 'શેષ=વિશેષગ્રાહી નયો... તે શેષનયો વિશેષગ્રાહી હોવાથી...' એવું જે કહ્યું છે તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે નૈગમનયનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે જે સામાન્ય કહ્યું છે તે વિશેષનું વિરોધી છે. (તો જ નૈગમ સિવાયના શેષનયોને વિશેષગ્રાહી કહી શકાય.)

સમાધાન - આમાં કોને શું વાંધો છે ? એનું વિરોધી છે જ.

શંકા - આ તમે સ્વયં તમારા પગ પર કુહાડીનો ઘા કરી રહ્યા છો. કારણ કે તો પછી નૈગમનયનો વિષય તિર્યક્સામાન્ય છે એ વાત અનાયાસે જ સિદ્ધ થઈ જશે. તે પણ એટલા માટે તિર્યક્સામાન્ય જ વિશેષનું વિરોધી હોય છે એવી વાત તમે જ કરેલી છે. એટલે મારે તો ઈચ્છિતની સિદ્ધિ થઈ જ ગઈ.

સસિદ્ધત્વાત્, તિર્યક્સામાન્યસ્યૈવ વિશેષવિરોધિત્વમિતિ ભવતૈવોક્તત્વાદિતિ સિદ્ધં મમાભીષ્ટમિતિ
 ચેત્ ? મોત્સહસ્વ, એવમપિ તવાભીષ્ટસિદ્ધ્યભાવાત્ । અયમ્ભાવઃ-યથા સામાન્યં દ્વિવિધં,
 તથા વિશેષોઽપિ દ્વિવિધ એવ । તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષઃ, ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી
 વિશેષશ્ચેતિ । અત્ર મૃત્પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસાદય ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષિણો વિશેષાઃ, ભૂસ્થો
 ઘટઃ-ફલકસ્થો ઘટઃ-મદ્દટઃ-ત્વદ્દટ ઇત્યાદયશ્ચ તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષિણો વિશેષા જ્ઞેયાઃ ।
 પ્રસ્તુત ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષિણો વિશેષસ્યાધિકારઃ, ન તુ તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષસ્યેતિ
 કુતો ભવદભીષ્ટસિદ્ધિઃ । નન્વત્રોર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષિણો વિશેષસ્યૈવાધિકાર ઇતિ કોશપાનમાત્ર-
 ગ્રાહ્યં, હેતુગ્રાહ્યં વા? હેતુગ્રાહ્યમેવ, તર્કપુરસ્સરાયાં વિચારણાયાં કોશપાનગ્રાહ્યતાયા અનવકાશાત્ ।
 તર્હિ દીયતાં હેતુઃ । નૈક એવ, દ્વૌ હેતૂ દીયેતે, ઉત્કર્ણો ભૂત્વા શૃણુ-અત્ર વૃત્તૌ 'શેષાઃ=
 વિશેષગ્રાહિણઃ' ઇતિ યદુક્તં તત્ર શેષાન્તર્ગતતયા સદ્ગ્રહસ્યાપિ ગ્રહઃ કૃત એવ । તથાહિ-
 ઉપ્પત્તિમઓઽવસ્સં નિમિત્તમસ્સઽ નયત્તિયં તિવિહં । ઇચ્છઇ નિમિત્તમેત્તો જમણ્ણહા નલ્થિ
 સંભૂઈ ॥ ત્તિ ભાષ્યગાથા(૨૮૨૭) । 'તથા ચ સત્યસ્ય નમસ્કારસ્યોત્પત્તિમત્ત્વાદવિશુદ્ધનૈગમ

સમાધાન - એમ રાજી ન થઈ જા... કારણ કે આ રીતે પણ તારા ઈચ્છિતની
 સિદ્ધિ થતી નથી, કહેવાનો ભાવ એ છે કે - જેમ સામાન્ય બે પ્રકારે છે એમ વિશેષો
 પણ બે પ્રકારે છે. તિર્યક્સામાન્યના પ્રતિપક્ષભૂત વિશેષ અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષભૂત
 વિશેષ. એમાં મૃત્પિંડ-શિવક-સ્થાસ વગેરે ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષો છે જ્યારે
 ભોંય પર રહેલો ઘડો, ફલક પર રહેલો ઘડો, મારો ઘડો-તારો ઘડો... વગેરે તિર્યક્સામાન્યના
 પ્રતિપક્ષી વિશેષો છે. પ્રસ્તુતમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષોનો અધિકાર છે, નહીં કે
 તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષોનો... પછી તારા ઈચ્છિતની સિદ્ધિ શી રીતે ?

પ્રશ્ન - અહીં ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષોનો જ અધિકાર છે એ વાત માત્ર
 તમારા કહેવાથી માની લેવાની કે કોઈ હેતુ દ્વારા માનવાની ?

ઉત્તર - હેતુ દ્વારા જ માનવાની. તર્કપ્રધાન વિચારણામાં બાબા વાક્યં પ્રમાણને
 અવકાશ હોતો નથી.

પ્રશ્ન - તો પછી હેતુ દર્શાવો...

ઉત્તર - એક નહીં, બે હેતુ આપીશ, સાવધાન બનીને સાંભળ. (૧) અહીં વૃત્તિમાં
 શેષ=વિશેષગ્રાહી એવો જે અર્થ કહ્યો છે તેમાં શેષ તરીકે સંગ્રહનયનો પણ સમાવેશ
 કર્યો છે. તે આ રીતે-(આ નિર્યુક્તિગાથાની વ્યાખ્યારૂપ ૨૮૨૭ મી ભાષ્યગાથામાં આ
 પ્રમાણે કહ્યું છે-) "જે ઉત્પત્તિમાનુ હોય એના અવશ્ય નિમિત્ત (=કારણ) હોય જ. આ

-સંગ્રહવ્યવહારનયલક્ષણં પ્રથમનયત્રિકં સમુત્થાન-વાચના-લબ્ધિસ્વરૂપં ત્રિવિધં નિમિત્ત-
મિચ્છતિ' इति च तद्भूत्तिलेशः। नमस्कारमुत्पन्नं मन्यमानेषु शेषनयेषु सङ्ग्रहस्य ग्रहणमत्र
भाष्यगाथा-वृत्त्योः स्पष्टमेव । तिर्यक्सामान्यग्राहिणः-सङ्ग्रहनयस्य तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षि-
विशेषग्राहित्वं त्वसम्भव्येव, तत्त्वहानिप्रसङ्गादिति निर्युक्तिगाथावृत्तौ 'शेषाः = विशेषग्राहिणः'
इति यद्व्याख्यातं तत्र विशेषतयोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षी विशेषोऽभिप्रेत इति सिद्धम् । ननु
सुहृद्भावेन पृच्छामि-अत्र शेषतया यथा सङ्ग्रहस्य ग्रहणं कृतं, तथा नैगमस्यापि कृतमेवेति
सङ्ग्रहस्य ग्रहणाद्यथा तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षी विशेषोऽत्र नाभिप्रेतः, तथा भवदभिप्रायेण
नैगमस्योर्ध्वतासामान्यग्राहितया तद्ग्रहणादूर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षी विशेषोऽप्यत्र नाभिप्रेत
इत्यनिच्छतापि मन्तव्यमेवेत्यत्रोक्तविशेषतया भवता विशेषस्य कस्तुतीयः प्रकारः कल्पनीयः ?
अलमनया चिन्तया बन्धो! स्वस्थीभव, ऊर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिणो विशेषस्यैवात्र ग्राह्यतया

નમસ્કારનું પ્રથમ ત્રણ નયો ત્રિવિધ કારણ માને છે, કારણ કે એના વિના આની=
નમસ્કારની ઉત્પત્તિ નથી." આ ભાષ્યગાથાની વૃત્તિનો આવશ્યક અંશ આવો છે-"આવું
હોવાથી આ નમસ્કાર ઉત્પત્તિમાન હોવાના કારણે, અવિશુદ્ધનૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહારરૂપ
પહેલાં ત્રણ નયો સમુત્થાન-વાચના અને લબ્ધિસ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારનું એનું કારણ માને
છે." નમસ્કારને ઉત્પન્ન માનનારા નયોમાં=શેષનયોમાં સંગ્રહનયનું ગ્રહણ આ ભાષ્ય
ગાથામાં અને એની વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય જ છે. (વળી આ શેષનયોને વિશેષગ્રાહી
રૂપે પણ જણાવ્યા છે.) અને તિર્યક્સામાન્યગ્રાહી એવો સંગ્રહનય તિર્યક્સામાન્યના જ
પ્રતિપક્ષી એવા વિશેષનો ગ્રાહક હોય એ તો સંભવતું જ નથી, કારણ કે તો પછી એ
તિર્યક્સામાન્યગ્રાહી રહી જ ન શકવાથી સંગ્રહનયરૂપે પણ ન જ રહે. તેથી નિર્યુક્તિગાથાની
વૃત્તિમાં શેષનય તરીકે વિશેષગ્રાહીનયો એમ જે વ્યાખ્યા કરી છે એમાં વિશેષરૂપે
ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષીવિશેષ જ અભિપ્રેત છે એ સિદ્ધ થાય જ છે.

પ્રશ્ન - મિત્રભાવે એક પ્રશ્ન પૂછું છું - અહીં 'શેષ' તરીકે જેમ સંગ્રહનયનો
સમાવેશ છે એમ નૈગમનયનો પણ સમાવેશ છે જ. એટલે સંગ્રહનયનું ગ્રહણ હોવાથી
જેમ તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષ અહીં અભિપ્રેત નથી, તેમ તમારા અભિપ્રાય મુજબ
નૈગમનય ઊર્ધ્વતાસામાન્યગ્રાહી હોવાથી, તેનું ગ્રહણ હોવાનાં કારણે ઊર્ધ્વતા-
સામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષ પણ અહીં અભિપ્રેત નથી એવું અનિચ્છાએ પણ માનવું જ
પડશે. તેથી અહીં જે વિશેષ કહેલ છે એ વિશેષ તરીકે તમે વિશેષનો કયો ત્રીજો પ્રકાર

તૃતીયસ્ય પ્રકારસ્ય કલ્પનાયા અનાવશ્યકત્વાત્ । અયમ્ભાવઃ 'નૈગમો દ્વિવિધઃ-સર્વસંગ્રાહી, દેશસંગ્રાહી ચ । તત્રાદિનૈગમસ્ય સામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વાત્ ।' इत्यत्रैव निर्युक्तिगाथावृत्ता-
વુક્તમ્ । તતશ્ચાદિનૈગમાનુસારેણૈવાત્ર નમસ્કારસ્યાનુત્પન્નત્વં યદુક્તં તેન દ્વિતીયસ્ય નૈગમનયસ્ય
શેષનયેષ્વન્તર્ભાવો નમસ્કારોત્પાદવાદિત્વચ્ચ પ્રતીયત એવ । તથાઽત્ર 'તત્રાદિનૈગમસ્ય
સામાન્યમાત્રાવલમ્બિત્વાદિ'તિ યદુક્તં તેન દ્વિતીયો નૈગમઃ સામાન્યવિશેષોભયવાદી'ત્યપિ પ્રતીયત
એવ । તતશ્ચાદિનૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યમાત્રવાદિતયા દ્વિતીયનૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યતત્રતિપક્ષિવિશેષો-
ભયવાદિત્વેન ગ્રાહ્યતયા વિશેષોઽત્રોર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષીતિ સિધ્યત્યેવેતિ કુતસ્તૃતીયસ્ય પ્રકારસ્ય
કલ્પનાયા આવશ્યકત્વમ્ ?

સ્યાદિયં કલ્પના-અત્રાદિનૈગમવિષયતયા સત્તામહાસામાન્યં ગ્રાહ્યં, દ્વિતીયનૈગમવિષયતયા
ચ સામાન્યવિશેષરૂપં ગોત્વાદિકમવાન્તરસામાન્યં ગ્રાહ્યમિતિ । નેયં સાધીયસી, નૈગમસ્ય
સંગ્રહાદવિશેષાપત્તેઃ, તસ્યાપિ પરાપરલક્ષણદ્વૈવિધ્યેન દ્વિવિધસ્ય સત્તા-ગોત્વાદિવિષયત્વાત્ । વૃત્તૌ

માનશો ?

ઉત્તર - દોસ્ત ! આ ચિંતાથી સર્યુ. ચિંતા છોડીને સ્વસ્થ બની જા, કારણ કે
ઉર્ધ્વતાસામાન્ય પ્રતિપક્ષી વિશેષ જ અહીં ગ્રાહ્ય હોવાથી ત્રીજા પ્રકારની કલ્પના જરૂરી
નથી. આશય એ છે કે નૈગમ બે પ્રકારે છે - સર્વસંગ્રાહી અને દેશસંગ્રાહી. એમાં
'આદિનૈગમ સામાન્યમાત્રાવલમ્બી હોવાથી (એના મતે નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે)' આવું
આ નિર્યુક્તિગાથાની વૃત્તિમાં જ કહેલું છે. આમ, આદિનૈગમન્યાનુસારે જ નમસ્કારને
અનુત્પન્ન જે કહ્યો છે તેનાથી એ પ્રતીત થાય જ છે કે બીજો નૈગમ શેષનયોમાં
સમાવેશ પામનારો છે અને નમસ્કારનો ઉત્પાદ માનનારો છે. તથા અહીં 'આદિનૈગમને
સામાન્યમાત્રાવલમ્બી' જે કહ્યો છે. તેનાથી એ પણ જણાય છે કે બીજો નૈગમ સામાન્ય-
વિશેષઉભયવાદી છે. એટલે, આદિનૈગમ જો માત્ર ઉર્ધ્વતાસામાન્યને જોનારો છે તો બીજો
નૈગમ ઉર્ધ્વતાસામાન્ય અને એનો પ્રતિપક્ષી વિશેષ... એ બન્નેનો ગ્રાહક છે એવું
માનવાનું હોવાથી વિશેષ તરીકે અહીં ઉર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષ હોવો સિદ્ધ થઈ
જ જાય છે, પછી વિશેષનો ત્રીજો પ્રકાર માનવાની જરૂર જ ક્યાં છે ?

કદાચ આવો વિચાર આવે કે - 'અહીં આદિનૈગમનો વિષય સત્તામહાસામાન્ય છે
અને બીજા નૈગમનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ ગોત્વાદિ અવાન્તરસામાન્ય છે...' પણ આ
વિચાર ઉચિત નથી, કારણ કે તો પછી નૈગમ-સંગ્રહમાં કોઈ તફાવત જ નહીં રહે.

द्वितीयनैगमविषयभूतस्य विशेषस्य कथितयोरुत्पाद-व्यययोरनुपपत्त्यापत्तेश्च, गोत्वादिवत् प्रस्तुते ग्राह्यस्य नमस्कारत्वलक्षणावान्तरसामान्यस्य नित्यत्वात् । सत्तामहासामान्यग्राहिणो नयस्याविषय-तथैव नमस्कारस्योत्पन्नानुत्पन्नत्वकथाविलोपापत्तेश्च । एतच्चाग्रे (पृ. १६४) व्यक्तीकरिष्यते ।

तदेवमत्रोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिणो विशेषस्याधिकार इति साधन एको हेतुर्दत्तः । अथ द्वितीयो हेतुर्दीयते, सावधानो भूत्वा शृणु -

प्रस्तुताधिकारे 'सत्तामेत्तगाही'(२८०८)त्तिभाष्यगाथावृत्तावेवमधिकारः प्राप्यते- 'येन =यस्मात्कारणादाद्यनैगमः सत्तामात्रग्राही, ततस्तस्याद्यनैगमस्य मतेन सर्वं वस्तु नाभूतं= नाविद्यमानं, किन्तु सर्वदैव सर्वं सदेवेति ।' अत्र सर्वदा सत्त्वं यदुक्तं तेनोर्ध्वतासामान्य-स्यात्राधिकारः सिध्यति, सङ्ग्रहनयविषयभूतस्य तिर्यक्सामान्यस्य यत्र यत्राधिकारस्तत्र तत्र न सर्वदा सत्त्वस्य, अपि तु सर्वत्र सत्त्वस्यैवोक्तेः श्रूयमाणत्वात् । तथाहि-सदिति भणियम्मि जम्हा सव्वत्थाणुप्पवत्तए बुद्धी त्तिविशेषावश्यक(२२०७)भाष्यगाथापूर्वार्धे सव्वत्थ=सर्वत्र

ते पञ्च अेटला माटे के संग्रहनय परसंग्रह-अपरसंग्रह अेवा भेदे भे प्रकारनो डोवाथी सत्ता-गोत्व वगेरे बन्ने विषयवाणो छे. वणी आवो विचार मान्य राप्पवामां, वृत्तिमां बीजा नैगमना विषयरूप विशेषना जे उत्पाद-व्यय क्हा छे अे असंगत बनी जशे, कारण के प्रस्तुतमां ग्राह्य विशेष अे नमस्कारत्वरूप अवान्तर सामान्यात्मक डोवाना कारणे गोत्वादिनी जेम नित्य छे. तथा सत्तामहासामान्यग्राही नयनो तो नमस्कार विषय ज अनतो न डोवाथी अे उत्पन्न छे के अनुत्पन्न ? अेनी विचारणा ज उीडी जाय. आ वात आगण (पृ. १६४) व्यक्त थशे. माटे आदिनैगमनो विषय सत्तामहासामान्य छे वगेरे विचार उचित नथी.

आम, प्रस्तुतमां उर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षी विशेषनो अधिकार छे अे साबित करवामां अेक हेतु आण्यो. (छे.) डवे बीजो हेतु अपाय'छे, सावधान बनीने सांभण. प्रस्तुत अधिकारमां सत्तामेत्तगाही आ भाष्यगाथा(२८०८)नी वृत्तिमां आवो अधिकार छे- 'जे कारणे आद्यनैगम सत्तामात्रनो ग्राहक छे, तेथी ते आद्यनैगमना मते बधी वस्तु (क्यारेय पण) अविद्यमान डोती नथी, पण डंभेशा बधी वस्तु सत् = विद्यमान ज डोय छे.' अडीं सर्वदा सत्त्व (= डंभेशा विद्यमानता) जे कडेल छे तेनाथी उर्ध्वतासामान्यनो प्रस्तुतमां अधिकार छे अेम सिद्ध थाय छे, कारण के संग्रहनयना विषयभूत तिर्यक्सामान्यनो ज्यां ज्यां अधिकार शास्त्रोमां मणे छे, त्यां त्यां 'सर्वदा

ઇત્યુક્તમ્ । તદ્વૃત્તાવપિ-યસ્માત્ 'સત્' इत्येवं भणिते सर्वत्र=भुवनत्रयान्तर्गते वस्तुनि बुद्धिरनुप्रवर्तते=प्रधावति' इत्युक्तम् । ततश्च, 'सत्तामेत्तग्गाही'ति अनेनादिनैगमविषयभूता सत्ता योक्ता सा यतो न सङ्ग्रहनयविषयभूततिर्यक्सामान्यरूपाऽत ऊर्ध्वतासामान्यरूपेति निश्चीयते । तन्निश्चितौ च 'शेषाः=विशेषग्राहिणः' इत्यत्र विशेषतयोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिण . एव विशेषस्याधिकार इत्यपि निश्चीयत एव । ततश्च द्वितीयेन हेतुनाऽप्येतत्सिद्धम् ।

तथा, 'सत्तामेत्तग्गाही' ति यदुक्तं तत्र सत्ता न सङ्ग्रहनयविषयभूता तिर्यक्सामान्यरूपेति यन्निश्चितं तेनायं 'सत्ता'शब्दो न सत्तामहासामान्यार्थक इति सिध्यत्येव । तत्सिद्धौ चानन्यगत्या 'स अस्तित्वार्थकः' इत्यपि सिध्यत्येव । अत एव भाष्यगाथावृत्तौ 'यत आद्यनैगमः सत्तामात्रग्राही, अतस्तन्मतेन सर्वं नाविद्यमानं, किन्तु सर्वदा सदेव' इत्यर्थकं विवृतम् । किञ्च दिक्पटाचार्यदेवसेनकृतद्रव्यार्थिकनयदशभेदेषु द्वितीयो भेद एवमुक्तः-द्वितीय उत्पादव्यय-

સત્ત્વ' નહીં પણ 'સર્વત્ર સત્ત્વ' કહેલું (હોય એ) જ જોવા મળે છે. જેમકે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની ૨૨૦૭મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે - 'સત્' એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બુદ્ધિ સર્વત્ર પહોંચી જાય છે. એની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે - 'સત્' એમ બોલવામાં આવે ત્યારે સર્વત્ર = ત્રણે ભુવનમાં રહેલ બધી વસ્તુઓમાં બુદ્ધિ દોડી જાય છે (બધી વસ્તુઓ બુદ્ધિનો વિષય બની જાય છે.) એટલે સત્તામેત્તગાહી આવા શબ્દો દ્વારા આદિનૈગમના વિષય તરીકે જે સત્તા કહેલી છે તે સંગ્રહનયના વિષયભૂત તિર્યક્સામાન્યરૂપ નથી, ને તેથી એ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ છે એ નિશ્ચિત થાય છે. અને એ નિશ્ચિત થયું એટલે 'શેષ = વિશેષગ્રાહી' એમ જે કહેલ છે તેમાં વિશેષ તરીકે ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષનો જ અધિકાર છે એ પણ નિશ્ચિત થાય છે જ. આમ બીજા હેતુ દ્વારા પણ આ વાત સિદ્ધ થઈ.

તથા સત્તામેત્તગાહી એમ જે કહ્યું છે તેમાં સત્તા તરીકે સંગ્રહનયના વિષયભૂત તિર્યક્સામાન્ય નથી એવું જે ઉપર નિશ્ચિત થયું છે તેનાથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે આ 'સત્તા'શબ્દનો અર્થ સત્તામહાસામાન્ય નથી. ને એ સિદ્ધ થયું એટલે હવે બીજો કોઈ માર્ગ ન રહેવાથી(=બીજો કોઈ અર્થ સંભવિત ન રહેવાથી) એ શબ્દનો અર્થ અસ્તિત્વ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે જ. એટલે જ પ્રસ્તુતભાષ્યગાથાની વૃત્તિમાં 'આદ્યનૈગમ સત્તામાત્રનો ગ્રાહક છે. તેથી તેના મતે સર્વ (ક્યારેય પણ) અવિદ્યમાન હોતું જ નથી, પણ હંમેશા સત્ = વિદ્યમાન જ હોય છે. એ પ્રમાણે વિવરણ કરેલું છે. વળી, દિગંબરઆચાર્યદેવસેને કરેલા દ્રવ્યાર્થિકનયના દશ ભેદોમાં બીજો ભેદ આ પ્રમાણે કહેલો

ગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહકઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા દ્રવ્યં નિત્યમ્ ઇતિ । અત્ર હિ 'સત્તા'ઇત્યસ્ય નિત્યમસ્તિત્વમેવાર્થઃ, ન તુ સત્તામહાસામાન્યલક્ષણં તિર્યક્સામાન્યં, 'ઉત્પાદવ્યયગૌણત્વેન' ઇત્યુક્તેઃ, યથા દ્રવ્યં નિત્યં ઇત્યસ્યોદાહરણસ્ય ચાનુપપત્તેઃ ।

નન્નેવમપ્યાદ્યનૈગમસ્ય વિષયતયા 'અસ્તિત્વં' સિધ્યતિ, ન તૂર્ધ્વતાસામાન્યમિતિ ચેત્ ? ન, રહસ્યાનભિજ્ઞાનાત્ । ઇદમત્ર રહસ્યં-નમસ્કાર ઉત્પન્નોઽનુત્પન્નો વા? ઇતિ વિચારણાયમાદિ-નૈગમસ્યાનુત્પન્ન ઇતિ કથિતમ્ । તત્સાધનાર્થં ચાદિનૈગમઃ સત્તામાત્રગ્રાહીત્યુક્તમ્ । તતશ્ચ યત આદિનૈગમો નમસ્કારસ્ય સર્વદાઽસ્તિત્વમેવ ગૃહ્ણતિ, ન કદાચિદપિ તસ્યાભાવઃ = નાસ્તિત્વં, અતસ્તન્મતેન નમસ્કારોઽનુત્પન્ન ઇત્યર્થઃ પ્રાપ્યતે । અર્થાત્તન્મતેનાસંવ્યવહારરાશ્યવસ્થાયામપિ વિવક્ષિતો જીવો નમસ્કારઃ, શેષસ્થાવરકાયાવસ્થાયામપિ નમસ્કારઃ, વિકલેન્દ્રિયાવસ્થાયામપિ નમસ્કારઃ, એવમેવ દેવ-નરકાદિગતિષુ મિથ્યાત્વાદ્યવસ્થાયામપિ નમસ્કાર એવ । એવશ્ચ

છે - બીજો ઉત્પાદવ્યયને ગૌણ કરીને સત્તાનું ગ્રહણ કરનાર શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય છે, જેમકે દ્રવ્ય નિત્ય છે. અહીં 'સત્તા'નો અર્થ નિત્ય અસ્તિત્વ જ છે, નહીં કે સત્તામહાસામાન્યરૂપ તિર્યક્સામાન્ય, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણ કરવાનું જણાવ્યું છે. (જો તિર્યક્સામાન્ય લેવાનો અભિપ્રાય હોત તો વિશેષોને ગૌણ કરવાનું જણાવત.) અને (૨) જેમકે 'દ્રવ્ય નિત્ય છે' આવું ઉદાહરણ જે આપેલું છે તે પણ અસંગત ઠરી જાય. (જો સત્તામહાસામાન્યનો અભિપ્રાય હોત તો જેમકે જીવઃ સન્ આવું કાંઈક ઉદાહરણ આપત.)

શંકા - છતાં, આ રીતે તો આદ્યનૈગમના વિષય તરીકે અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું, ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ક્યાં સિદ્ધ થયું ?

સમાધાન - રહસ્યને ન જાણી શકવાથી તમે આવી શંકા કરો છો. અહીં આ રહસ્ય છે-નમસ્કાર ઉત્પન્ન છે કે અનુત્પન્ન? એની વિચારણામાં આદિનૈગમને અનુત્પન્ન છે, એમ કહ્યું છે અને એ સાબિત કરવા માટે 'આદિનૈગમ સત્તામાત્રગ્રાહી છે' એમ કહ્યું છે. એટલે, આદિનૈગમ નમસ્કારના સર્વદા અસ્તિત્વને જ જુએ છે, ક્યારેય પણ તેના અભાવને=નાસ્તિત્વને જોતો નથી, માટે એના મતે 'નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે' એવો અર્થ મળે છે. અર્થાત્ એના મતે અવ્યવહારરાશિઅવસ્થામાં પણ વિવક્ષિત જીવ નમસ્કાર છે, શેષસ્થાવરઅવસ્થામાં પણ નમસ્કાર છે, વિકલેન્દ્રિય અવસ્થામાં પણ નમસ્કાર છે... એ જ રીતે દેવ-નરકાદિગતિમાં પણ મિથ્યાત્વાદિ અવસ્થામાં પણ એ નમસ્કાર છે જ. આમ બધી જ અવસ્થાઓમાં એ નમસ્કાર જ છે, ક્યારેય પણ અનમસ્કાર નથી, કારણ કે જો એ ક્યારેય પણ અનમસ્કાર હોય તો એ વખતે નમસ્કાર નાસ્તિ બની જાય.

સર્વાસ્વવસ્થાસુ સ નમસ્કાર એવ, ન કદાચિદપ્યનમસ્કારઃ, નમસ્કારસ્ય નાસ્તિત્વપ્રસજ્ઞાત્ । એતદેવ ચ નમસ્કારોર્ધ્વતાસામાન્યં, સર્વાસ્વવસ્થાસ્વન્વયિત્વાદિતિ સિદ્ધં નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ ।

કિञ્ચ સત્તામાત્રગ્રાહિણોઽનુત્પન્નત્વવાદિન આદ્યનૈગમસ્ય વિષયભૂતા સત્તા ન સદ્ગ્રહાભિમતા તિર્યક્સામાન્યરૂપેતિ સાધયિતુમન્યોઽપ્યેકો હેતુઃ પ્રદર્શયતે । સદ્ગ્રહો દ્વિવિધઃ પરોઽપરશ્ચ । તત્ર પરસદ્ગ્રહનયમતેન 'અયં સન્' 'અયં સન્' ઇતિ બુદ્ધેર્ઘટપટાદયઃ સર્વેઽપિ પદાર્થાઃ 'સન્' એવ, ન કોઽપિ ઘટઃ પટો વા, વિશેષગ્રાહિત્વાપત્તેઃ । તતશ્ચ નમસ્કારતયા પરિણતો જીવોઽપિ તન્મતેન 'સન્' એવ, ન તુ નમસ્કારઃ । એવञ્ચ નમસ્કારસ્યૈવાભાવાલ્લુપ્તૈવ તસ્યોત્પન્ન-ત્વાનુત્પન્નત્વકથા । અપરસદ્ગ્રહમતેન સર્વેઽપિ ઘટા 'ઘટઃ' એવ, સર્વેઽપિ પટાઃ 'પટઃ' એવ । એવમેવ નમસ્કારપરિણતાઃ સર્વેઽપિ જીવાઃ 'નમસ્કારઃ' એવ । પરન્ત્વસ્ય મતેન સર્વેઽપિ મૃત્પિણ્ડા ન 'ઘટઃ' એવ, અપિ તુ 'મૃત્પિણ્ડઃ' એવ । પશ્ચાત્તેષાં ઘટતયોત્પત્ત્યનન્તરમેવ તે 'ઘટઃ' । એવમેવ તન્મતેન, નમસ્કારતયાઽપરિણતા મિથ્યાત્વિજીવા ન 'નમસ્કારઃ', અપિ તુ નમસ્કારતયોત્પત્ત્યનન્તરમેવ તે નમસ્કારઃ । તતશ્ચાપરસદ્ગ્રહનયમતેન નમસ્કાર ઉત્પન્ન એવ,

આમ વિવક્ષિત જીવ બધી અવસ્થામાં 'નમસ્કાર' છે. માટે સર્વ અવસ્થાઓમાં અન્વયી એવો આ જ નમસ્કાર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. એટલે નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે એ સિદ્ધ થયું.

વળી, નમસ્કારની સત્તામાત્રને જોનાર અને અનુત્પન્નતાને કહેનાર આદ્યનૈગમની વિષયભૂત સત્તા એ સંગ્રહનયના વિષયભૂત તિર્યક્સામાન્યરૂપ સત્તા નથી એ સાબિત કરવા માટે બીજો પણ એક હેતુ અપાય છે - સંગ્રહનય બે પ્રકારે છે - પર અને અપર. એમાં પરસંગ્રહનયમતે અયં સન્-અયં સન્ એવી બુદ્ધિના કારણે ઘટ-પટ વગેરે બધા પદાર્થો સત્(=સત્તાવાન્) જ છે, કોઈ જ પદાર્થ ઘટ કે પટ નથી, કારણ કે પરસંગ્રહની દૃષ્ટિથી જો કોઈ ઘટ કે પટ હોય તો પરસંગ્રહ નય વિશેષગ્રાહી બની જાય. (તે પણ એટલા માટે કે ઘટ કે પટ વગેરે વિશેષરૂપ છે.) એટલે નમસ્કારરૂપે પરિણમેલો જીવ પણ પરસંગ્રહની દૃષ્ટિએ તો 'સત્' જ છે, નહીં કે 'નમસ્કાર'. આમ, એની દૃષ્ટિએ નમસ્કાર જેવી કોઈ ચીજ જ ન હોવાથી એ ઉત્પન્ન છે કે અનુત્પન્ન ? આ વિચાર જ શો ? અપરસંગ્રહની દૃષ્ટિએ બધા ઘડાઓ 'ઘટ' જ છે, બધા પટો 'પટ' જ છે. એ જ રીતે નમસ્કારરૂપે પરિણમેલા બધા જીવો 'નમસ્કાર' જ છે. પરંતુ એની દૃષ્ટિએ બધા મૃત્પિંડો 'ઘટ' નથી, પણ 'મૃત્પિંડ' જ છે. પછી એ બધા ઘડારૂપે ઉત્પન્ન થયા

ન ત્વનુત્પન્નઃ। અત એવ નમસ્કારસ્યોત્પન્નત્વવાદિનાં શેષનયાનાં મધ્યે સઙ્ગ્રહસ્યાપિ સમાવેશઃ કૃત એવ। એતેનાપિ સઙ્ગ્રહનયસ્ય નમસ્કાર એવ વિષયઃ, ન તુ નમસ્કારત્વમિતિ સિધ્ધત્યેવ, નમસ્કારત્વજાતેરુત્પત્ત્યભાવાત્ । તતશ્ચ સઙ્ગ્રહાભિમતં તિર્યક્સામાન્યં નમસ્કારરૂપમેવ, ન તુ નમસ્કારત્વરૂપમિત્યપિ સિદ્ધમ્ । નનુ યથાઽવિશુદ્ધનૈગમસ્યૈવોત્પન્નસ્ય નમસ્કારસ્યાભિમતતયા શેષનયેષુ નૈગમસ્યાવિશુદ્ધનૈગમતયા સમાવેશસ્તથા સઙ્ગ્રહસ્યાપ્યપરસઙ્ગ્રહતયૈવ કુતો ન કૃતઃ ? શૃણુ-નૈગમ આદિનૈગમસ્ય તુ નમસ્કારોઽનુત્પન્નતયૈવ સંમતઃ, અતસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમવિશુદ્ધત્વ-વિશેષણમુપાત્તમ્। સઙ્ગ્રહે તુ પરસઙ્ગ્રહસ્યોત્પન્નોઽનુત્પન્નો વા ન કોઽપિ નમસ્કારઃ સંમતઃ, ન કેવલો નમસ્કાર એવ, ઘટ-પટાદિઃ કોઽપિ પદાર્થસ્તસ્ય નૈવ સંમતઃ, સન્માત્રગ્રાહિત્વાત્તસ્ય । અત એવ પञ्चસ્વપિ ગતિષુ યેષાં જીવ ઇષ્ટેષુ નયેષુ સર્વસઙ્ગ્રહો યન્ન સઙ્ગ્રહીતસ્તદ્વિષયે નયોપદેશ(૪૫)વૃત્તૌ 'સર્વસઙ્ગ્રહસ્ય સન્માત્રાર્થત્વાત્ તત્યાગઃ' ઇત્યુક્તમ્ । તથા

બાદ જ 'ઘટ' છે. એ જ રીતે આ અપરસંગ્રહની દૃષ્ટિએ નમસ્કારરૂપે જેઓ પરિણમેલા નથી એવા મિથ્યાત્વી જીવો 'નમસ્કાર' નથી જ. પણ નમસ્કારરૂપે ઉત્પન્ન થયા બાદ જ તેઓ 'નમસ્કાર' છે. એટલે અપરસંગ્રહનયે નમસ્કાર ઉત્પન્ન જ છે, અનુત્પન્ન નથી. એટલે જ નમસ્કારને ઉત્પન્ન કહેનારા શેષનયોમાં સંગ્રહનયનો સમાવેશ કરેલો જ છે. આ વિચારણાથી પણ એ નિશ્ચિત થાય છે કે સંગ્રહનયનો 'નમસ્કાર' એ જ વિષય છે, નહીં કે નમસ્કારત્વ, કારણ કે નમસ્કારત્વ જાતિ તો ઉત્પન્ન હોતી નથી, (જ્યારે સંગ્રહનયનો વિષય તો અહીં ઉત્પન્ન કહેલો છે) એટલે જ સંગ્રહમાન્ય તિર્યક્સામાન્ય પણ નમસ્કારરૂપ જ છે, નહીં કે નમસ્કારત્વરૂપ એ પણ સિદ્ધ થયું.

શંકા - જેમ અવિશુદ્ધનૈગમને જ ઉત્પન્ન નમસ્કાર માન્ય હોવાથી શેષનયોમાં નૈગમનયનો સમાવેશ અવિશુદ્ધનૈગમ તરીકે છે, એમ સંગ્રહનયનો સમાવેશ અપરસંગ્રહ તરીકે કેમ ન કર્યો ?

સમાધાન - આદિનૈગમને નમસ્કાર માન્ય તો છે જ, માત્ર અનુત્પન્ન તરીકે. એટલે એની બાદબાકી કરવા માટે 'અવિશુદ્ધનૈગમ' એમ કહ્યું. પણ સંગ્રહનયમાં પરસંગ્રહ ને તો 'નમસ્કાર' જેવી કોઈ ચીજ જ નથી... અરે ! 'નમસ્કાર' જ શું ? ઘટ-પટ વગેરે જેવી પણ કોઈ ચીજ જ નથી, કારણ કે એ તો 'સત્' માત્રને જોનાર છે. એટલે જ જે નયોને પાંચે ગતિઓમાં 'જીવ' માન્ય છે તે નયોમાં સર્વસંગ્રહનો સંગ્રહ જે નથી કર્યો એ અંગે નયોપદેશ(૪૫)ની વૃત્તિમાં "સર્વસંગ્રહ નય 'સત્'માત્રને

હિંસાવિચારણાયામોઘનિર્યુક્તિ(૭૫૬)વૃત્તૌ 'સડ્ગ્રહવ્યવહારયોઃ ષટ્સુ જીવનિકાયેષુ હિંસા, સડ્ગ્રહશ્ચાત્ર દેશગ્રાહી દ્રષ્ટવ્યઃ.' ઇત્યુક્તમ્ । અતઃ પ્રસ્તુતે ઘટ-નમસ્કારાદિપદાર્થવિશેષવિચારણાયાં તસ્ય સમ્ભવાભાવાદેવ ન તદ્વ્યવચ્છેદાર્થં વિશેષણોપાદાનં કૃતમ્ ।

યદ્વા સડ્ગ્રહસ્ય વિશેષણશૂન્યેઽપ્યુલ્લેઢે યથાઽત્રૌઘનિર્યુક્તિવૃત્તૌ દેશગ્રાહી સડ્ગ્રહ એવ ગૃહીતસ્તથૈવ પ્રસ્તુતેઽપ્યપરસડ્ગ્રહ એવ ગ્રાહ્યઃ, વ્યાખ્યાનતો વિશેષપ્રતિપત્તિન્યાયાત્ ।

ન ચ વિશેષાવશ્યકભાષ્યે યત્રાદિનૈગમમતાધિકારસ્તત્ર(ગાથા-૨૮૦૮-૨૮૦૯) વૃત્તાવેવમુક્તં-ઇદમુક્તં ભવતિ-મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયામપિ દ્રવ્યરૂપતયા નમસ્કારોઽસ્તિ, સર્વથા-ઽસતઃ ખરવિષાણસ્યેવ પશ્ચાદપ્યુત્પાદાયોગાદિતિ। તતશ્ચ નમસ્કારત્વેન નમસ્કારસ્યોત્પન્નત્વ-મેવાદિનૈગમસ્યાભિમતમિત્યાપતિતં, અન્યથા 'દ્રવ્યરૂપતયા' 'પશ્ચાદપ્યુત્પાદાયોગાદ્' ઇત્યુક્ત્યોરનુપ-પત્યાપત્તિરિત્યાશઙ્કનીયં, વૃત્તિગતતત્કથનસ્ય વ્યવહારનયાનુસારિત્વાત્। અયમ્ભાવઃ-એતદ્વૃત્તિ-

જોનારો હોવાથી એનો ત્યાગ કર્યો છે' એમ જણાવ્યું છે. એમ ઓઘનિર્યુક્તિ (૭૫૬)ની વૃત્તિમાં હિંસાની વિચારણા દરમ્યાન 'સંગ્રહ અને વ્યવહારનયને છ જીવનિકાય અંગે હિંસા માન્ય છે, અને આમાં સંગ્રહ તરીકે દેશગ્રાહી સંગ્રહ જાણવો' એમ કહ્યું છે. એટલે પ્રસ્તુતમાં ઘટ-નમસ્કાર વગેરે રૂપ વિશેષ પદાર્થની વિચારણામાં પરસંગ્રહનયનો સંભવ જ ન હોવાથી એની બાદબાકી કરવાની રહેતી નથી. માટે 'સંગ્રહ'ના વિશેષણ તરીકે 'અપર' એવું વિશેષણ લગાડ્યું નથી. અથવા તો ઉલ્લેખમાં ભલે વિશેષણ નથી, છતાં જેમ આ ઓઘનિર્યુક્તિની વૃત્તિમાં દેશગ્રાહી સંગ્રહ જ લીધો છે તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ 'વ્યાખ્યાનતો વિશેષપ્રતિપત્તિ' ન્યાયે અપરસંગ્રહ જ લેવો.

પૂર્વપક્ષ - વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જ્યાં (ગાથા ૨૮૦૮-૨૮૦૯) આદિ નૈગમમતનો અધિકાર છે ત્યાં વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - કહેવાનો ભાવ આ છે - મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થામાં પણ દ્રવ્યરૂપે નમસ્કાર વિદ્યમાન હોય છે, કારણ કે સર્વથા અસત્નો તો ખરવિષાણની જેમ પાછળથી પણ ઉત્પાદ થઈ શકતો નથી. એટલે 'નમસ્કારરૂપે નમસ્કાર ઉત્પન્ન હોવો જ આદિનૈગમને અભિમત છે' એવું માનવું જ પડશે, અન્યથા 'દ્રવ્યરૂપે' અને 'પાછળથી પણ ઉત્પાદ અસંભવિત છે' આવું જે કહ્યું છે તે અસંગત ઠરી જશે. (જો મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થામાં પણ નમસ્કાર 'નમસ્કાર'રૂપે જ હાજર હોય તો 'દ્રવ્ય'રૂપે એમ શી રીતે કહી શકાય ? માટે એ અસંગત બની જાય તથા 'પાછળથી પણ ઉત્પાદ ન થઈ શકે' આ વાતને અનિષ્ટરૂપે જણાવેલી છે. જો ખરેખર ઉત્પાદ ન જ હોય તો આ વાત અનિષ્ટ ન હોય શકે, માટે એ અસંગત બની જાય.)

વચનાત્પૂર્વ તત્રૈવમધિકારઃ-આહ-નનુ યદિ નમસ્કારઃ સર્વદૈવ સન્ તદા મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયાં કિમિત્યસૌ ન લક્ષ્યતે ? ઇત્યાહ સંતંપીત્યાદિ, સર્વાવસ્થાસુ સન્તમપિ નમસ્કારમતિશયજ્ઞાનિનં વિહાય ન સર્વોઽપિ મુણતિ=જાનાતીતિ પ્રતિજ્ઞા, 'વરણાઽ' ત્તિ=આવરણકર્મસદ્ધાવાદિતિ હેતુઃ, આત્મનઃ સ્વરૂપવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । અત્ર 'અસૌ ન લક્ષ્યતે' ઇતિ યદુક્તં તેનૈતત્કથનં વ્યવહારમતેનેતિ સિધ્યતિ, વ્યવહાર એવ તં ન લક્ષ્યતિ, નૈગમસ્તુ પિણ્ડાવસ્થાયાં ઘટમિવ મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયાં નમસ્કારં લક્ષ્યત્યેવ । તથાઽતિશયજ્ઞાની તુ તં નમસ્કારતયા સન્તમપિ જાનાત્યેવ, અનતિશયજ્ઞાન્યેવાવરણકર્મસદ્ધાવાન્ જાનાતીતિ યદુક્તં તેન 'મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયामપિ નમસ્કારઃ સન્નેવેતિ સિધ્યતિ તથાઽત એવ ચ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યવસ્થાયामપિ સ નોત્પદ્યતેઽપિ ત્વનુત્પન્ન એવ વર્તતે ઇત્યપિ સિધ્યતિ । નનુ તત્ર વૃત્તાવગ્ર એવમધિકારો દૃશ્યતે - કેવલં જ્ઞાનાવરણેનાવૃત્તવાચ્છદ્યસ્થજન્તવસ્તદ્વૃપતયા સન્તમપિ તં નમસ્કારં ન લક્ષ્યન્તિ, યથાઽઽત્મનઃ

ઉત્તરપક્ષ - તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે વૃત્તિમાં આ જે વાત કરેલી છે તે તો વ્યવહારનયાનુસારે કરેલ છે. કહેવાનો ભાવ આ છે - આ વૃત્તિવચનની પૂર્વે ત્યાં આવો અધિકાર છે. શંકા - નમસ્કાર જો હંમેશા સત્ છે તો મિથ્યાત્વી અવસ્થામાં એ જણાતો કેમ નથી ? આવી શંકાને દૂર કરવા જણાવે છે - સર્વ અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન એવા પણ નમસ્કારને અતિશયજ્ઞાનીને છોડીને શેષ સર્વજન જાણતો નથી, (આ અનુમાનપ્રયોગની પ્રતિજ્ઞા છે.) કારણ કે આવરણકર્મો હાજર હોય છે (આ હેતુ છે.) જેમકે આત્માનું સ્વરૂપ. (આ દૃષ્ટાન્ત છે.)" આ અધિકારમાં 'આ (= નમસ્કાર) જણાતો નથી' આવું જે કહ્યું છે તેનાથી જણાય છે કે આ કથન વ્યવહારનયમતે છે, કારણ કે એ અવસ્થામાં વ્યવહારનય જ એને જોતો નથી. નૈગમનય તો પિંડ અવસ્થામાં પણ જેમ ઘડો જુએ છે એમ મિથ્યાત્વી અવસ્થામાં નમસ્કારને જુએ જ છે. વળી 'અતિશયજ્ઞાની તો તેને નમસ્કારરૂપે વિદ્યમાન પણ જાણે જ છે, અનતિશયજ્ઞાની આવરણકર્મ હોવાથી જાણતા નથી.' આવું અહીં જે કહ્યું છે તેનાથી મિથ્યાદૃષ્ટિઅવસ્થામાં પણ નમસ્કાર વિદ્યમાન હોવો જ સિદ્ધ થાય છે. તથા એટલે જ 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ અવસ્થામાં પણ એને નવું ઉત્પન્ન થવાનું હોતું નથી, પણ અનુત્પન્ન એવો જ એ પૂર્વાવસ્થાથી વર્તતો હોય છે' એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા - એ વૃત્તિમાં આગળ આવો અધિકાર છે - ફક્ત જ્ઞાનાવરણ કર્મથી આવૃત્ત હોવાથી છદ્મસ્થ જીવો તે રૂપે વિદ્યમાન એવા પણ તે નમસ્કારને જાણી શકતા નથી, જેમકે આત્માના સ્વરૂપને. આત્માનું સ્વરૂપ વિદ્યમાન નથી એવું તો નથી જ, માત્ર

સ્વરૂપમ્ । ન હ્યાત્મનઃ સ્વરૂપં નાસ્તિ, કેવલમમૂર્તત્વાત્ સર્વદા સદપિ તત્કેવલિનં વિહાય ન કોઽપિ લક્ષયતિ । એવં નમસ્કારોઽપિ । ઇત્યતઃ સર્વદૈવ સત્ત્વાદસાવાદિનૈગમાભિપ્રાયેણાનુત્પન્ન ઉચ્યત ઇતિ ॥૨૮૦૮-૨૮૦૯॥ અત્ર 'તદ્રૂપતયા' ઇત્યસ્ય 'દ્રવ્યરૂપતયા' ઇત્યર્થઃ, તત્રૈવ પદ્વકૃતૌ પૂર્વ 'દ્રવ્યરૂપતયા નમસ્કારોઽસ્તી'ત્યસ્યોક્તત્વાદિતિ મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયાં સ દ્રવ્યરૂપતયૈવાસ્તિ, ન તુ નમસ્કારરૂપતયેતિ ચેત્ ? ન, તદ્રૂપતયા તુ છદ્મસ્થસ્યાપિ વિષયત્વાત્ । અયં ભાવઃ-'દ્રવ્યરૂપતયા' ઇત્યસ્ય 'યોગ્યતયા' ઇત્યર્થઃ । મૃત્પિળ્ડે યોગ્યતયા તુ ઘટં ન કેવલઃ કેવલ્યેવ, છદ્મસ્થોઽપિ કુલાલો જાનાત્યેવ, અન્યથા વાલુકાયામિવ તત્રાપિ ઘટોદેશ્યક-પ્રવૃત્ત્યભાવાપ્તેઃ । શિલ્પી પાષાણે યોગ્યતયા તુ મૂર્તિં પશ્યત્યેવ । કેવલં તત્તદભિલાષપ્રાબલ્યા-ભાવકાલે નૈગમનયદૃષ્ટ્યભાવાદ્ વ્યવહારનયેન તૌ તત્ર ઘટ-મૂર્તીં ન પશ્યતઃ, કેવલી તુ સર્વદૈવ તે પશ્યતિ । તત્તદભિલાષપ્રાબલ્યે તુ તાવપિ નૈગમનયદૃષ્ટિસદ્ભાવાત્ તે પશ્યત એવ । અત એવાત્મસ્વરૂપલક્ષણદૃષ્ટાન્તે છાદ્મસ્થિકજ્ઞાનવિષયત્વસ્ય યોઽભાવ ઉક્તસ્તત્રામૂર્તત્વં હેતુતયોક્તં,

અમૂર્ત હોવાથી સર્વદા વિદ્યમાન એવા પણ તેને, કેવલીને છોડીને અન્ય કોઈ જાણતું નથી. એ જ રીતે નમસ્કાર અંગે પણ જાણવું. આમ સર્વદા સત્ હોવાથી આ નમસ્કાર આદિનૈગમના અભિપ્રાયે અનુત્પન્ન કહેવાય છે. ॥૨૮૦૮-૨૮૦૯॥ અહીં 'તદ્રૂપતા'નો (તે રૂપેનો) અર્થ દ્રવ્યરૂપતા (= દ્રવ્યરૂપે) છે, કારણ કે એ જ પંક્તિમાં પૂર્વે 'દ્રવ્યરૂપે નમસ્કાર છે' એમ કહેલું છે. માટે મિથ્યાત્વી અવસ્થામાં એ દ્રવ્યરૂપે જ છે, નહીં કે નમસ્કારરૂપે...

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે દ્રવ્યરૂપે તો એ છદ્મસ્થનો પણ વિષય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - દ્રવ્યરૂપે = યોગ્યતારૂપે આવો અર્થ છે. માટીના પિંડામાં યોગ્યતારૂપે ઘડાને માત્ર કેવલી જ નહીં, છદ્મસ્થ એવો કુંભાર પણ જાણે જ છે, નહીંતર તો (જો એ જાણતો ન હોય તો) રેતીની જેમ માટી અંગે પણ ઘડા માટે પ્રયત્ન કરે જ નહીં. શિલ્પી પાષાણમાં યોગ્યતારૂપે તો મૂર્તિને જુએ જ છે. માત્ર જ્યારે એવી પ્રબળ અભિલાષા ન હોય ત્યારે નૈગમનયની દૃષ્ટિનો અભાવ હોવાથી વ્યવહારનયે તે બે જણ (કુંભાર અને શિલ્પી) માટી-પાષાણમાં ઘડો અને મૂર્તિને જોતા નથી. કેવલી તો તે બન્નેને હંમેશા જુએ છે અને જ્યારે તે તેની પ્રબળ અભિલાષા હોય છે ત્યારે તો તે બે પણ નૈગમનયદૃષ્ટિ હાજર હોવાથી તે બેને જુએ જ છે. એટલે જ આત્માના સ્વરૂપાત્મક દૃષ્ટાન્તમાં, છદ્મસ્થ એને જે જાણી શકતો નથી એમાં કારણ તરીકે અમૂર્તતાને

ન તુ યોગ્યતયા (=દ્રવ્યતયા) અવસ્થાનમ્ । તતશ્ચ કેવલિના સર્વદા દૃશ્યમાનમાત્મસ્વરૂપં છદ્મસ્થેનાદૃશ્યમાનમપિ સદાત્મનિ યથા સર્વદાઽસ્તિ તથા નમસ્કારોઽપિ છદ્મસ્થેનાલક્ષ્યમાણોઽપિ કેવલિના સર્વદા લક્ષ્યમાણતયાઽઽત્મનિ મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિકાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસ્વસ્તીતિ મન્તવ્યમેવ । કેવલં જ્ઞાનાવરણકર્મસદ્ભાવાચ્છદ્મસ્થઃ સામાન્યતયા તં ન જાનાતિ, નૈગમનયદૃષ્ટિપ્રભાવાતુ જાનાતિ । તસ્માદાદિનૈગમસ્ય નમસ્કારઃ સર્વાસ્વવસ્થાસ્વવસ્થિતત્વાદનુત્પન્ન ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

ઇત્યચ્ચ, આત્મનો યા અવસ્થા અતીતાઃ, યા ચ વર્તમાને વર્તે, યાશ્ચ ભવિષ્યત્કાલે ભવિષ્યન્ત્યઃ, તાસુ સર્વાસ્વન્વયિતયા નમસ્કાર ઊર્ધ્વતાસામાન્યમેવ, સ એવ ચાદિનૈગમસ્ય વિષય ઇતિ નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષય ઇતિ નમસ્કારનિર્યુક્ત્યાધિકારબલેનાપિ સિદ્ધમ્ ।

અથાધિકારેઽત્ર 'નૈગમો દ્વિવિધઃ-સર્વસદ્ગ્રાહી, દેશસદ્ગ્રાહી ચ' ઇતિ પૂર્વમુક્તં (પૃ. ૧૫૩), તત્ર નૈગમે કિં સર્વસદ્ગ્રાહિત્વમ્ ? કિં વા દેશસદ્ગ્રાહિત્વમ્ ? શૃણુ-સદ્ગ્રહનયસ્ય તિર્યક્ સામાન્યં વિષયઃ । તતશ્ચ 'સત્' ઇતિ તિર્યક્સામાન્યેન યઃ સદ્ગ્રહનયઃ વિશ્વવિશ્વવર્તીનિ સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ સદ્ગૃહ્ણાતિ સ યથા સર્વસદ્ગ્રહનય ઉચ્યતે, યશ્ચ જીવ-પુદ્ગલ-ઘટાદિલક્ષણેન

કહી છે, નહીં કે યોગ્યતારૂપે અવસ્થાનને. (અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ માત્ર યોગ્યતારૂપે હાજર હોવાથી છદ્મસ્થને જણાતું નથી એવું નથી, પણ એ અમૂર્ત હોવાથી છદ્મસ્થને જણાતું નથી એમ જણાવ્યું છે). એટલે કેવલી જેને હંમેશા જુએ છે એવું આત્મસ્વરૂપ છદ્મસ્થને ન જણાતું હોવા છતાં આત્મામાં જેમ હમેશાં હાજર હોય છે. એમ નમસ્કાર પણ છદ્મસ્થને ન જણાતો હોવા છતાં કેવલીને હંમેશા જણાતો હોવાથી આત્મામાં મિથ્યાત્વી વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન હોય છે એમ માનવું જ જોઈએ. માત્ર જ્ઞાનાવરણકર્મ હાજર હોવાથી છદ્મસ્થ સામાન્ય રીતે એને જાણતો નથી, છતાં નૈગમનયની દૃષ્ટિના પ્રભાવે એને જાણે છે. તેથી આદિનૈગમમતે નમસ્કાર સર્વ અવસ્થાઓમાં અવસ્થિત હોવાથી 'અનુત્પન્ન' છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

આમ, આત્માની જે અવસ્થાઓ અતીતકાળમાં વીતી ગઈ, જે વર્તમાનમાં હાજર છે, અને જે ભવિષ્યકાળમાં થવાની છે એ બધી અવસ્થાઓમાં અન્વયી હોવાથી નમસ્કાર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જ છે, અને એ જ આદિનૈગમનો વિષય છે. માટે નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે એ વાત નમસ્કાર નિર્યુક્તિના આ અધિકારથી પણ સિદ્ધ થઈ.

પ્રશ્ન - આ અધિકારમાં નૈગમ બે પ્રકારે છે- સર્વસંગ્રાહી અને દેશસંગ્રાહી... એવું પૂર્વે જે કહ્યું છે તેમાં નૈગમમાં સર્વસંગ્રાહીપણું શું છે? અને દેશસંગ્રાહીપણું શું છે?

ઉત્તર - સાંભળ, સંગ્રહનયનો તિર્યક્સામાન્ય વિષય છે. તેથી, જે સંગ્રહનય 'સત્'

તિર્યક્સામાન્યેન તદેકદેશભૂતાનિ જીવ-પુદ્ગલ-ઘટાદિલક્ષણાનિ દ્રવ્યાણિ સડ્ગૃહ્ણાતિ, સ યથા દેશસડ્ગ્રહનય ઉચ્યતે । તથૈવ નૈગમેઽપિ જ્ઞેયમ્ । નમસ્કારલક્ષણેનોર્ધ્વતાસામાન્યેન યો નૈગમનયો નમસ્કારતયા પરિણતસ્ય વિવક્ષિતસ્ય જીવસ્ય કાલત્રયભાવિનીષુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ નમસ્કારતયા નમસ્કારં ગૃહ્ણાતિ, અર્થાત્ તાઃ સર્વા અવસ્થા નમસ્કારલક્ષણેનોર્ધ્વતાસામાન્યેન સડ્ગૃહ્ણાતિ, સ સર્વસડ્ગ્રાહીનૈગમનયઃ । યસ્તુ તાભ્યઃ સર્વાભ્ય અવસ્થાભ્યઃ કાસુચિદેવ નમસ્કારમન્વયિતયા ગૃહ્ણાતિ, અર્થાત્ તાસાં સર્વાસામવસ્થાનામેકદેશભૂતાઃ કાશ્ચિદવસ્થા એવ નમસ્કારલક્ષણેનોર્ધ્વતાસામાન્યેન સડ્ગૃહ્ણાતિ સ દેશસડ્ગ્રાહીનૈગમઃ ।

નનુ યથા પરસડ્ગ્રહસ્ય સલ્લક્ષણં તિર્યક્સામાન્યં વિષયઃ, અપરસડ્ગ્રહસ્ય ચ જીવ-પુદ્ગલ-દેવ-ઘટાદિલક્ષણં તિર્યક્સામાન્યં વિષયસ્તથા સર્વસડ્ગ્રાહિણો નૈગમસ્ય કો વિષયઃ ? કશ્ચ દેશસડ્ગ્રાહિણઃ ? इत्युच्यताम् । શ્રુણુ-નમસ્કાર એવ સર્વસડ્ગ્રાહિણો નૈગમસ્ય વિષયઃ સ એવ ચ દેશસડ્ગ્રાહિણોઽપિ વિષયઃ । અત એવ યો નૈગમભેદો વનગમનપ્રયોજનીભૂતં દારું પ્રસ્થકતયા ગૃહ્ણાતિ તસ્ય યથા પ્રસ્થકો વિષયઃ, 'અયં પ્રસ્થકઃ' ઇતિ બોધોદયાત્, તથૈવ

એવા તિર્યક્સામાન્ય દ્વારા આખા વિશ્વમાં રહેલા સર્વ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કરે છે, તે જેમ સર્વસંગ્રહનય કહેવાય છે, અને જે સંગ્રહનય જીવ-પુદ્ગલ-ઘટ વગેરે રૂપ તિર્યક્ સામાન્યથી તે સર્વદ્રવ્યોના એકદેશભૂત જીવ-પુદ્ગલ-ઘટ વગેરે દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કરે છે તે જેમ દેશસંગ્રહનય કહેવાય છે એ જ રીતે નૈગમનયમાં પણ જાણવું. જે નૈગમનય નમસ્કારાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી, નમસ્કારરૂપે પરિણત થયેલા વિવક્ષિત જીવની ત્રિકાળભાવિની સર્વ અવસ્થાઓમાં નમસ્કારરૂપે નમસ્કારને જુએ છે, અર્થાત્ તે સર્વ અવસ્થાઓનો નમસ્કારાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી સંગ્રહ કરે છે તે સર્વસંગ્રાહી નૈગમનય છે અને જે નૈગમનય, તે સર્વ અવસ્થાઓમાંથી કેટલીક અવસ્થાઓમાં જ નમસ્કારને અન્વયી તરીકે જુએ છે, અર્થાત્ તે સર્વ અવસ્થાઓમાંથી કેટલીક અવસ્થાઓનો જ નમસ્કારાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી સંગ્રહ કરે છે તે દેશસંગ્રાહીનૈગમનય.

પ્રશ્ન-જેમ પરસંગ્રહનો 'સત્' એવું તિર્યક્સામાન્ય એ વિષય છે, અને 'અપરસંગ્રહનો જીવ-પુદ્ગલ-દેવ-ઘટાદિ રૂપ તિર્યક્ સામાન્ય વિષય છે. તેમ સર્વસંગ્રાહી નૈગમનો વિષય શું છે ? અને દેશસંગ્રાહીનૈગમનો વિષય શું છે ?

ઉત્તર - નમસ્કાર એ જ સર્વસંગ્રાહીનૈગમનો વિષય છે અને એ જ દેશસંગ્રાહી નૈગમનો પણ વિષય છે. એટલે જ જે નૈગમભેદ વનગમનપ્રયોજનીભૂત કાષ્ઠને પ્રસ્થક

યો નૈગમભેદશિષ્ટદ્યમાનં દારું પ્રસ્થકતયા ગૃહ્ણાતિ તસ્યાપિ પ્રસ્થક એવ વિષયઃ, 'અયં પ્રસ્થકઃ' इत्येव बोधोदयात् । एवमेव मृत्पिण्डं घटं मन्यमानस्य नैगमस्येव शिवकादिकं घटं मन्यमानस्य नैगमस्यापि घट एव विषयः, द्वयोरपि 'अयं घटः' इत्येव बोधोदयात् ।

નન્વેવં તૂર્ધ્વતાસામાન્યે પરાપરત્વાભાવાપત્તિઃ, ઘટસ્યૈવોર્ધ્વતાસામાન્યત્વાત્ । તદ્વારણાર્થમેવં મન્તવ્યં - યો નૈગમભેદો મૃદ્દ્રવ્ય-પિણ્ડ-શિવકાદિષ્વવસ્થાસ્વન્વયિતયા મૃદ્દ્રવ્યં પશ્યતિ સ પરો નૈગમઃ, મૃદ્દ્રવ્યલક્ષણપરોર્ધ્વતાસામાન્યવિષયકત્વાત્, યશ્ચ તાસ્વવસ્થાસ્વન્વયિતયા ઘટં પશ્યતિ, સ અપરો નૈગમઃ, તદ્વિષયસ્ય ઘટલક્ષણોર્ધ્વતાસામાન્યસ્ય મૂલ્લક્ષણોર્ધ્વતાસામાન્યા-પેક્ષયાલ્પવિશેષેષ્વન્વયિત્વાદિતિ ચેન્ન, વ્યવહારનયેન તસ્યાલ્પવિશેષેષુ વિશ્રાન્તત્વેઽપિ નૈગમનયેન તથાત્વાભાવાત્ । इदमुक्तं भवति-व्यवहारनयेनात्र मृत्त्वं घटत्वञ्चोर्ध्वतासामान्ये । तत्र मृत्त्वं मृदद्रव्यादिकेषु कपालान्तेषु विशेषेष्वन्वयि, घटत्वं तु घटस्य नूतनत्व-पुराणत्वाद्यवस्थालक्षणेषु विशेषेष्वेवेति तस्यापरत्वं तदपेक्षया मृत्त्वस्य च परत्वम् । परन्तु नैगमस्य न तथा ।

તરીકે જુએ છે તેનો જેમ 'પ્રસ્થક' એ વિષય છે, કારણ કે 'આ પ્રસ્થક છે' એવો બોધ એને થાય છે, એમ જે નૈગમભેદ છેદાતા કાષ્ટને પ્રસ્થક તરીકે જુએ છે તેનો પણ પ્રસ્થક જ વિષય છે, કારણ કે એને પણ 'આ પ્રસ્થક છે' એવો જ બોધ થાય છે. એ જ રીતે માટીના પિંડાને ઘડો માનનાર નૈગમની જેમ શિવકાદિને ઘડો માનનાર નૈગમનો પણ ઘડો જ વિષય હોય છે, કારણ કે બન્નેને 'આ ઘડો છે' એવો જ બોધ થાય છે.

શંકા - આ રીતે તો ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પર-અપર એવા બે ભેદ અસંગત બની જશે, કારણ કે ઘડો જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. એટલે, આવી આપત્તિ ન આવે એ માટે આ પ્રમાણે માનવું જોઈએ - જે નૈગમભેદ મૃદ્દ્રવ્ય-પિંડ-શિવકાદિ અવસ્થાઓમાં અન્વયી તરીકે મૃદ્દ્રવ્યને જુએ છે તે પરનૈગમ છે. કારણ કે મૃદ્દ્રવ્યરૂપ પરઊર્ધ્વતાસામાન્યને જુએ છે અને જે તે અવસ્થાઓમાં અન્વયી તરીકે ઘડાને જુએ છે તે અપરનૈગમ છે, કારણ કે એના વિષયભૂત ઘટાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ, મૃદ્દ્રવ્યાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્યની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષોમાં અન્વયી છે.

સમાધાન - તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે ઘડો અલ્પવિશેષોમાં અન્વયી જે ભાસે છે તે વ્યવહારનયે જ, નહીં કે નૈગમનયે પણ. આશય એ છે કે વ્યવહારનયમતે પ્રસ્તુતમાં મૃત્વ અને ઘટત્વ એ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે (મૃદ્દ્રવ્ય અને ઘટ નહીં.) એમાં મૃત્વ માટીદ્રવ્યથી લઈને કપાલસુધીના વિશેષોમાં અન્વયી છે. જ્યારે ઘટત્વ ઘડાની નૂતનત્વ-પુરાણત્વ વગેરે અવસ્થાઓરૂપ વિશેષોમાં જ અન્વયી છે, માટે ઘટત્વ અપર

તસ્ય મૃદ્દ્રવ્યં ઘટશ્ચાત્રોર્ધ્વતાસામાન્યે । તત્ર ઘટાવયવભૂતાનાં પરમાણૂનાં યા ઔદારિકવર્ગના-
મૃદ્દ્રવ્યં-પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલાદિકા વિવિધા અવસ્થાસ્તાસુ સર્વાસુ
યથા મૃદ્દ્રવ્યમન્વેતિ તથૈવ ઘટદ્રવ્યમપિ, અભિલાષપ્રાબલ્યાદિલક્ષણે તથાવિધકારણે સતિ
નૈગમનયદૃષ્ટ્યાં પ્રવૃત્તાયામાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ યથા 'ઇયં મૃદ્' ઇતિબોધોદયસમ્ભવસ્તથૈવ 'અયં
ઘટઃ' ઇતિ બોધોદયસ્યાપ્યન્યૂનાતિરિક્તતયા સમ્ભવાત્ । ન કેવલમાસ્વેવ, તત્પુદ્ગલદ્રવ્યસ્યાના-
દિકાલત આરખ્યાનનન્તં કાલં યાવત્ પ્રવર્તમાનાયાં પરમ્પરાયાં સમ્ભવન્તીષુ પૂર્વોત્તરીભૂતાસુ
સર્વાસ્વવસ્થાસુ નૈગમગોચરયોગ્યાસુ તયોર્દ્વયોરપિ સમાનતયા સમ્ભવઃ । ન કેવલં તયોર્દ્વયોરેવ
બોધયોઃ, અપિ તુ યેષાં બોધાનાં કારણીભૂતાનાં નૈગમદૃષ્ટીનાં તથાવિધાભિલાષપ્રાબલ્યાદિ-
કારણસમ્ભૂતાનાં સમ્ભવસ્તે સર્વેઽપિ બોધા આસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ સમાનતયા સમ્ભવન્ત્યેવ ।
તથાહિ - મૃત્-પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ-લક્ષણાસ્વવસ્થાસૂદાહરણતયા
ગૃહીતાસુ સર્વાસુ દૃષ્ટૌ મૃદ્દ્રવ્યાભિલાષપ્રાબલ્યોપરક્તાયાં સત્યાં 'ઇયં મૃદ્' 'ઇયં મૃદ્' ઇતિ
બોધોદયઃ, તથૈવ પિણ્ડાભિલાષપ્રાબલ્યોપરક્તાયાં સત્યાં તાસુ સર્વાસુ 'અયં પિણ્ડઃ' ઇતિ

છે જ્યારે મૃત્વ એની અપેક્ષાએ પર છે. પરંતુ નૈગમનયના મતે આવું નથી. એના મતે
તો મૃદ્દ્રવ્ય અને ઘટ... એ બે જ અહીં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. એમાં ઘટના અવયવભૂત
પરમાણુઓની જે ઔદારિકવર્ગણા-માટીદ્રવ્ય-પિંડ-શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ વગેરે
વિવિધ અવસ્થાઓ હોય છે તે સર્વ અવસ્થાઓમાં જેમ મૃદ્દ્રવ્ય અન્વયી હોય છે એમ
ઘટદ્રવ્ય પણ અન્વયી હોય જ છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની પ્રબળ અભિલાષા વગેરે
રૂપ ચોક્કસ કારણ હોય ત્યારે નૈગમનયદૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે, અને તેથી આ સર્વ અવસ્થાઓમાં
જેમ 'આ માટી' એવો બોધ થાય છે એમ અન્યૂનાતિરિક્તપણે 'આ ઘડો છે' એવો
બોધ પણ સંભવે જ છે. માત્ર આ અવસ્થાઓમાં જ નહીં, એ પુદ્ગલદ્રવ્યની અનાદિકાળથી
માંડીને અનંતકાળ સુધી પ્રવર્તમાન પરંપરામાં સંભવતી પૂર્વોત્તરીભૂત અને નૈગમનયનો
વિષય બનતી બધી અવસ્થાઓમાં આ બન્ને બોધનો સમાન રીતે સંભવ હોય છે. માત્ર
આ બે બોધનો જ નહીં, પરંતુ જે જે બોધ થવા માટે કારણ બનનાર નૈગમદૃષ્ટિઓનો,
તેવા પ્રકારની પ્રબળ અભિલાષાવગેરેરૂપ કારણાદિના પ્રભાવે સંભવ હોય, તે બધા
પ્રકારનો બોધ આ બધી અવસ્થાઓમાં સમાન રીતે સંભવે જ છે. જેમકે - માટી-પિંડ-
શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ રૂપ અવસ્થાઓ ઉદાહરણ તરીકે લીધી હોય તો આ
બધી અવસ્થાઓમાં, જ્યારે દૃષ્ટિ મૃદ્દ્રવ્યની પ્રબળ અભિલાષાથી રંગાયેલી હોય ત્યારે
'આ માટી...' 'આ માટી...' એવો બોધ થાય છે. એ જ રીતે પિંડની પ્રબળ અભિલાષાથી

बोधोदयः। एवमेव शिवक-स्थासादीनामभिलाषप्राबल्योपरक्तायां दृष्टौ 'अयं शिवकः' 'अयं शिवकः' 'अयं स्थासः' 'अयं स्थासः' इत्यादीनां बोधानामासु सर्वास्ववस्थासु समानतयोदयः सम्भवत्येव ।

इदमत्र रहस्यम्-एगदविअम्मि जे अत्थपज्जवा, वयणपज्जवा वा वि । तीयाणागयभूया, तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ तिसम्मत्तितर्कप्रकरणे यदुक्तं तेन 'एकस्मिन् द्रव्येऽतीताः साम्प्रता अनागताश्च ये पर्यायास्तेषां समाहार एव द्रव्यम्' इति ज्ञायते । तत्त्वार्थसूत्र(२-१) वृत्तौ पारिणामिकभावनिरूपणे 'पारिणामिकोऽनादिप्रसिद्धः सकलपर्यायराशेः प्रह्वतां=अभिमुखतां प्रतिपद्यमानोऽशेषभावाधारतां विभर्तीति नामुना विना कस्यचिद्भावस्य निष्पत्तिः, अतश्च प्राधान्यमस्यैव भावानां मध्ययिति ।' इति यदुक्तं तेन तत्तद्द्रव्यस्य कालत्रयसम्भविनो यावन्तः पर्यायास्तेषां सर्वेषां तस्मिन् द्रव्ये या योग्यताः सन्ति तासां समूहमयो य एको

रंगायेली डोय त्यारे 'आ पिंड' 'आ पिंड' એવો બોધ થાય છે. એ જ રીતે શિવક-સ્થાસ વગેરેની પ્રબળ અભિલાષાથી દૃષ્ટિ રંગાએલી ડોય ત્યારે 'આ શિવક' 'આ શિવક'... એવો તથા 'આ સ્થાસ' 'આ સ્થાસ' વગેરે બોધ આ બધી અવસ્થાઓમાં સમાન રીતે સંભવે જ છે.

અહીં આ રહસ્ય છે - એક દ્રવ્યમાં અતીત-અનાગત અને સામ્પ્રત જે અર્થપર્યાયો અને વ્યંજનપર્યાયો ડોય છે એ બધાનો સરવાળો એ તે દ્રવ્ય ડોય છે. આવું સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં જે કહ્યું છે તેનાથી 'એક દ્રવ્યમાં સંભવતા ત્રણે કાળના પર્યાયોનો સમુદાય એ જ દ્રવ્ય' એવું જણાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર(૨-૧)ની વૃત્તિમાં પારિણામિકભાવનું નિરૂપણ કરતી વખતે "પારિણામિકભાવ એ છે જે અનાદિપ્રસિદ્ધ ડોય છે - અર્થાત્ અનાદિકાળથી એ સિદ્ધ જ છે, નવો ઉત્પન્ન થતો નથી, તથા એ દ્રવ્યના ત્રણે કાળના સકલ પર્યાયરાશિની અભિમુખતાને=તે તે પર્યાયરૂપે પરિણમવાની તત્પરતાને=યોગ્યતાને ધારણ કરનારો=તે તે યોગ્યતાઓના સમુદાયરૂપ ડોય છે, ને તેથી બધા ભાવોની=ઔદયિક વગેરે ભાવોની આધારતાને ધારણ કરનારો ડોય છે. એટલે જ આ પારિણામિકભાવ વિના શેષ કોઈ ભાવ દ્રવ્યમાં પેદા થઈ શકતો નથી, અને તેથી જ બધા ભાવોમાં આ પારિણામિક ભાવ જ પ્રધાન ડોય છે." આવું જે કહ્યું છે તેનાથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે તે દ્રવ્યના ત્રણે કાળમાં સંભવિત જેટલા પર્યાયો ડોય તે બધાની તે દ્રવ્યમાં જે યોગ્યતાઓ ડોય છે, તે યોગ્યતાઓના સમૂહમય જે એકભાવ તે પારિણામિક ભાવ છે. સમ્મતિતર્કપ્રકરણ અને તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ... આ બેના આ વચનોથી એ જણાય છે કે

ભાવઃ સ પારિણામિકો ભાવઃ ઇતિ નિશ્ચીયતે । એતાભ્યાં વચનાભ્યામેતન્નિશ્ચીયતે યત્
'પુરઃસ્થિતે વસ્તુનિ તત્સમ્બન્ધિનઃ સર્વે પર્યાયાઃ સન્ત્યેવ' ઇતિ । તેભ્યશ્ચ સર્વપર્યાયેભ્યો
વ્યવહારનયો સામ્પ્રતકાલીનાન્ પર્યાયાન્ વ્યક્તરૂપેણ ગૃહ્ણાતિ, શેષાનતીતાનાગતાંસ્તુ પર્યાયાન્
યોગ્યતારૂપેણ । કેવલજ્ઞાની તુ સર્વદ્રવ્યપર્યાયવિષયેણ કેવલજ્ઞાનેન તાન્ સર્વાન્ પર્યાયાન્
સાક્ષાત્ પશ્યતિ । નૈગમનયસ્ત્વભિલાષપ્રાબલ્યાદિવશતો યા નૈગમદૃષ્ટિઃ પ્રવર્તતે તદનુસૃત્યૈકમેવ
પર્યાયં પશ્યતિ । અત એવ યથા દૃષ્ટિસ્તથા સૃષ્ટિરિતિ ન્યાયસ્ય પ્રસિદ્ધિઃ ।

અયમ્ભાવઃ - પુરઃસ્થિતં સ્થાસં કેવલજ્ઞાની યથા સ્થાસતયા સાક્ષાત્પશ્યતિ, તથૈવ
શિવકતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ, પિણ્ડતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ, કોશતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ,
કુશૂલતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ, ઘટતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ, કપાલતયાઽપિ સાક્ષાત્પશ્યતિ ।
એવમેવ પુરઃસ્થિતસ્ય વસ્તુનો યે કેચન કાલત્રયભાવિનઃ પર્યાયાસ્તાન્ સર્વાન્ કેવલજ્ઞાની
સાક્ષાદેવ=સ્થાસવદ્ વ્યક્તરૂપેણૈવ પશ્યતિ, સર્વપર્યાયવિષયત્વાત્ કાલાતિક્રાન્તત્વાચ્ચ કેવલ-
જ્ઞાનસ્ય । વ્યવહારનયસ્તુ તં સ્થાસતયા સાક્ષાત્ = વ્યક્તરૂપેણૈવ પશ્યતિ, શિવક-પિણ્ડાદિતયા
કોશ-કુશૂલ-ઘટાદિતયા વા યોગ્યતારૂપેણૈવ પશ્યતિ, તેષાં પર્યાયાણાં તસ્મિન્ સામ્પ્રતકાલે
યોગ્યતથૈવાવસ્થાનાત્ । અત એવ સ તસ્યોપચરિતશિવકાદિતયા કાર્યે કારણોપચારેણ કારણે

'સન્મુખ રહેલી વસ્તુમાં તેના સંબંધી બધા પર્યાયો હોય જ છે.' આ બધા પર્યાયોમાંથી
વ્યવહારનય વર્તમાન પર્યાયોને વ્યક્તરૂપે જુએ છે, બાકીના અતીત-અનાગત પર્યાયોને
યોગ્યતારૂપે જુએ છે. કેવલજ્ઞાની તો સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય જેનો વિષય છે એવા કેવલજ્ઞાનથી
તે સર્વ પર્યાયોને સાક્ષાત્ જુએ છે. નૈગમનય તો પ્રબળ અભિલાષા વગેરેના પ્રભાવે જે
નૈગમદૃષ્ટિ પ્રવર્તે તેને અનુસરીને એક જ પર્યાયને જુએ છે. માટે જ 'જેવી દૃષ્ટિ એવી
સૃષ્ટિ' એવી કહેવત પ્રચલિત થઈ છે.

ભાવ આવો છે - સામે રહેલા સ્થાસને કેવલજ્ઞાની જેમ સ્થાસરૂપે સાક્ષાત્ જુએ
છે, એમ શિવકરૂપે પણ સાક્ષાત્ જુએ જ છે. પિંડરૂપે પણ સાક્ષાત્ જુએ જ છે, કોશરૂપે
પણ સાક્ષાત્ જુએ જ છે, કુશૂલરૂપે પણ સાક્ષાત્ જુએ જ છે. ઘડાંરૂપે પણ સાક્ષાત્ જુએ
જ છે, કપાલરૂપે પણ સાક્ષાત્ જુએ જ છે. એ જ રીતે સામે રહેલી વસ્તુના જે કોઈ
ત્રણે કાળભાવી પર્યાયો હોય તે સર્વને કેવલજ્ઞાની સાક્ષાત્ જ = સ્થાસની જેમ વ્યક્તરૂપે
જ જુએ છે, કારણ કે કેવલજ્ઞાન સર્વપર્યાયવિષયવાળું હોય છે અને કાળાતિક્રાન્ત હોય
છે. વ્યવહારનય તો એ સ્થાસને સ્થાસ તરીકે સાક્ષાત્ = વ્યક્તરૂપે જ જુએ છે, પણ
શિવક-પિંડ વગેરે તરીકે કે કોશ-કુશૂલ-ઘટાદિ તરીકે યોગ્યતારૂપે જ જુએ છે, કારણ કે

વા કાર્યોપચારેણ દ્રવ્યકોશાદિતયા વા વ્યવહારં કરોતિ । કેવલજ્ઞાનવિષયા અપિ યે પર્યાયા વ્યવહારનયવિષયાનર્હાસ્તાંસ્તુ વ્યવહારનય: સાક્ષાદ્ યોગ્યતયા વા નૈવ ગૃહ્ણાતિ વ્યવહરતિ વા, અવિષયત્વાદેવ । નૈગમનયસ્ત્વભિલાષપ્રાબલ્યાદિરૂપેણ કારણેન દૃષ્ટૈર્તપર્યાયોપરક્તત્વં તત્પર્યાયમેવ ગૃહ્ણાતિ । તતશ્ચ સ્થાસપર્યાયોપરક્તાયાં દૃષ્ટૌ નૈગમસ્તં સ્થાસતયૈવ ગૃહ્ણાતિ, યોગ્યતયાઽપિ કોશાદિકં સ તત્ર નૈવ પશ્યતિ । એવમેવ શિવકાદિ-કોશાદ્યુપરક્તાયાં દૃષ્ટૌ સ તં સ્થાસં શિવકાદિ-કોશાદિતયૈવ ગૃહ્ણાતિ, યોગ્યતયાઽપિ સ્થાસ-કુશૂલાદિકં સ તત્ર નૈવ પશ્યતિ ।

તતશ્ચ-ત્રિકાલભાવિન્ય: સર્વા અવસ્થા: કેવલજ્ઞાનવિષયતયા તત્તદ્દ્રવ્યે સર્વદા સન્ત્યેવ, કેવલી ચ તા ગૃહ્ણાત્યેવ, તાભ્યો વર્તમાનૈકૈવાવસ્થા વ્યક્તરૂપેણાસ્તિ, શેષાસ્તુ યોગ્યતયૈવેતિ વ્યવહારનય:, તાભ્યોઽભિલાષપ્રાબલ્યાદ્યનુસારિણ્યેકૈવાવસ્થા વિદ્યતે, શેષાણાં ન કોઽપિ વિચાર ઇતિ તુ નૈગમનય ઇતિ પર્યવસિતમ્ ।

આ પર્યાયો વર્તમાનમાં યોગ્યતારૂપે જ રહ્યા છે. એટલે જ એ, તે સ્થાસનો, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ઉપચરિત શિવકાદિ તરીકે કે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને દ્રવ્યકોશાદિ તરીકે વ્યવહાર કરે છે. કેવલજ્ઞાનનો વિષય એવા પણ જે પર્યાયો વ્યવહારનયનો વિષય બનવાને અયોગ્ય હોય છે તે પર્યાયોને વ્યવહારનય વ્યક્તરૂપે કે યોગ્યતારૂપે જોતો નથી જ, કે વ્યવહાર પણ કરતો નથી જ, કારણ કે એ વિષયરૂપ નથી. નૈગમનય તો પ્રબળ અભિલાષા વગેરે રૂપ કારણે દૃષ્ટિ જ્યારે જે પર્યાયથી ઉપરક્ત થયેલી હોય ત્યારે તે પર્યાયને જ જુએ છે. એટલે જ્યારે દૃષ્ટિ સ્થાસપર્યાયથી ઉપરક્ત હોય ત્યારે તે સ્થાસને સ્થાસ તરીકે જ જુએ છે, યોગ્યતારૂપે પણ કોશાદિ તરીકે જોતો નથી જ. એ જ રીતે દૃષ્ટિ જ્યારે શિવકાદિ-કોશાદિથી ઉપરક્ત હોય ત્યારે તે સ્થાસને શિવકાદિ કે કોશાદિ તરીકે જ જુએ છે, યોગ્યતારૂપે પણ સ્થાસ-કુશૂલાદિ તરીકે જોતો નથી.

એટલે ત્રિકાળભાવી સર્વ અવસ્થાઓ કેવલજ્ઞાનનો વિષય બનતી હોવાથી તે તે દ્રવ્યમાં હંમેશા રહેલી જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાની તો એ બધીને જાણે પણ છે જ. ‘આ બધી અવસ્થાઓમાંથી વર્તમાન એક અવસ્થા વ્યક્તરૂપે હોય છે બાકીની યોગ્યતારૂપે જ હોય છે’ એમ વ્યવહારનય કહે છે. એ બધી અવસ્થાઓમાંથી પ્રબળ અભિલાષા વગેરેને અનુસરીને એક અવસ્થા જ એ દ્રવ્યની વિદ્યમાન હોય છે, બાકીની અવસ્થાઓનો કોઈ જ વિચાર હોતો નથી એ નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે.’ આમ ફલિત થયું.

તતશ્ચ મૃત્વં પરોર્ધ્વતાસામાન્યં, ઘટત્વજ્ઞાપરોર્ધ્વતાસામાન્યમિતિ વ્યવહારનયેનૈવ । નૈગમનયસંમતયોર્મદ્દ્રવ્ય-ઘટલક્ષણયોરૂર્ધ્વતાસામાન્યયોસ્તદ્દ્રવ્યસમ્બન્ધિનીષુ સર્વાસ્વસ્થાસુ સમાનતયાઽન્વયિત્વાન્ન પરાપરત્વમ્ । તથાપિ ઘટમનુત્પન્નં મન્યમાનસ્યાદિનૈગમસ્ય સ પરોર્ધ્વતા-સામાન્યમેવ । દેશસદ્ગ્રાહિણો નૈગમસ્ય સ એવ પરોર્ધ્વતાસામાન્યં, સ એવ ચાપરોર્ધ્વતાસામાન્યં તત્ત્વૈવં-પ્રભૂતાસ્વસ્થાસ્વન્વયિનં તં મન્યમાનસ્ય યદા સ વિષયસ્તદા પરોર્ધ્વતાસામાન્યં, તદપેક્ષયાઽલ્પાસુ તાસુ તમન્વયિનં મન્યમાનસ્ય નૈગમસ્ય યદા સ વિષયસ્તદાઽપરોર્ધ્વતાસામાન્યમ્ ।

इत्थञ्च प्रभुवीरेण शालिभद्रं महामुनिं 'अद्य तव माता भिक्षां दास्यति' इति यदुक्तं तद् नैगमस्योपचारेण विनैव संमतं, नैगमनयमतेन शालिभद्रस्यापि सङ्गमतया सङ्गममातुः शालिभद्रमातृत्वात् । परंतु विशेषवादिनो व्यवहारनयस्य मतेन घटलक्षणविशेषात् पिण्डरूप-विशेषस्य भिन्नत्वाद् घटस्योपचारेणैव यथा पिण्डात्मकत्वं तथैव शालिभद्रलक्षणविशेषात् सङ्गमरूपविशेषस्य भिन्नत्वात् शालिभद्रस्योपचारेणैव सङ्गमतया सङ्गममातुरप्युपचारेणैव शालिभद्रमातृत्वम् ।

એટલે મૃત્વ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે અને ઘટત્વ અપરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે એ વ્યવહારનયે જ જાણવું. નૈગમનયને માન્ય મૃદ્દ્રવ્ય અને ઘટદ્રવ્યરૂપ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તે દ્રવ્યસમ્બન્ધી બધી અવસ્થાઓમાં સમાન રીતે અન્વયી હોવાથી એ બે વચ્ચે પર-અપરભાવ હોતો નથી. તેમ છતાં, ઘટને અનુત્પન્ન માનનાર આદિનૈગમને મતે ઘટ એ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય જ છે. દેશસંગ્રાહી નૈગમનયને મતે એ જ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે અને એ જ અપરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે. તે આ રીતે-પૂર્વાપર ઘણી અવસ્થાઓમાં તેને અન્વયી માનનાર નૈગમભેદનો જ્યારે વિષય હોય ત્યારે એ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે અને એની અપેક્ષાએ ઓછી અવસ્થાઓમાં તેને અન્વયી માનનાર નૈગમભેદનો જ્યારે વિષય હોય ત્યારે એ અપરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે.

નૈગમનયની દૃષ્ટિ આવી હોવાથી, પ્રભુવીરે શાલિભદ્ર મહામુનિને 'આજે તારી માતા ભિક્ષા વહોરાવશે' એવું જે કહ્યું હતું તે નૈગમનયને ઉપચાર વિના જ માન્ય છે, કારણ કે એના અભિપ્રાયે શાલિભદ્ર પણ સંગમ હોવાથી સંગમની માતા એ શાલિભદ્રની માતા જ છે. પરંતુ વિશેષવાદી વ્યવહારનયમતે ઘટાત્મક વિશેષ કરતાં પિંડાત્મક વિશેષ ભિન્ન હોવાના કારણે ઘડો જેમ ઉપચારથી જ પિંડ છે, એમ શાલિભદ્રરૂપ વિશેષ કરતાં સંગમરૂપ વિશેષ ભિન્ન હોવાના કારણે શાલિભદ્ર ઉપચારથી જ સંગમ હોવાથી સંગમની માતા પણ ઉપચારથી જ શાલિભદ્રની માતા છે.

તથા ભરતચક્રવર્તિના ત્રિદંડિકવેશોઽપિ મરીચિર્યદવન્દ્યત તત્રાપિ નૈગમનયમતેન ભાવજિન એવ વન્દિતઃ, નૈગમનયદૃષ્ટ્યા મરીચેર્મહાવીરત્વાત્ । પરન્તુ વ્યવહારનયમતેન તુ દ્રવ્યજિન એવ વન્દિતઃ, મરીચેરમહાવીરતયા ભાવજિનત્વાભાવાત્ । તદુક્તમાવશ્યકનિર્યુક્તૌ-ળ વિ તે પારિવજ્જં વંદામિ અહં ણ તે ઇહ જમ્મં । જં હોહિસિ તિત્થયરો અપચ્છિમો તેણ વંદામિ ॥૪૨૮ ॥ તથા ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રે દશમે પર્વણિ પ્રથમે સર્ગેઽપિ પ્રોક્તં-પારિવ્રાજ્યં ન તે વન્દ્યં ભાવ્યર્હન્નિતિ વન્દ્યસે ॥૫૪ ॥ અત્ર 'યતસ્ત્વં ભાવ્યર્હન્, અતો વન્દ્યસે' ઇત્યર્થસ્ય પ્રાપ્યમાણત્વાદ્ મરીચેર્દ્રવ્યજિનત્વેન વન્દ્યતા જ્ઞાયત એવ । તદુક્તં પ્રતિમાશતકસ્ય દ્વિતીયસ્ય કાવ્યસ્ય વૃત્તૌ-પુરશ્ચકારશ્ચ વંદનનિમિત્તં દ્રવ્યજિનપર્યાયં, ન ત્વૌદયિકભાવમ્ ।

અથાનુયોગદ્વારાદૌ દ્રવ્યસ્ય એકભવિક-બદ્ધાયુષ્ક-અભિમુખનામગોત્રલક્ષણં ત્રૈવિધ્યમુક્તમ્ । તત્રાનુભવિષ્યમાણેન્દ્રપર્યાયો યઃ સાધુજીવઃ સ અબદ્ધાયુષ્કોઽપિ જન્મદિનાદારભ્ય 'એકભવિક ઇન્દ્રઃ' ઉચ્યતે, યત્ર ભવે વર્તતે સ એવૈકો ભવ ઇન્દ્રતયોત્પત્તેરન્તરેઽસ્તીતિ કૃત્વા ।

તથા ભરતચક્રવર્તીએ ત્રિદંડિકવેશમાં રહેલા પણ મરીચિને જે વાંદા, તેમાં પણ નૈગમનયમતે ભાવજિનને જ વાંદા છે, કારણ કે નૈગમનયની દૃષ્ટિએ મરીચિ એ મહાવીર જ છે. પણ વ્યવહારનયમતે તો દ્રવ્યજિનને જ વાંદા છે, કારણ કે એ નયાનુસારે મરીચિ મહાવીરરૂપ ન હોવાથી ભાવજિન નથી. આવશ્યકનિર્યુક્તિ (૪૨૮)માં કહ્યું છે - "હું તારા પરિવ્રાજકપણાંને વંદતો નથી, કે તારા આ જન્મને વંદતો નથી. પણ તું જે ચરમતીર્થકર થવાનો છે, માટે વંદન કરું છું." ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં દશમા પર્વના પ્રથમ સર્ગમાં પણ કહ્યું છે કે-તારું પરિવ્રાજકપણું વંદનીય નથી, પણ તું ભાવી તીર્થકર છે, માટે વાંદું છું. ॥૫૪ ॥ અહીં 'તું ભાવી જિન છે, માટે વંદાય છે' આવો અર્થ મળતો હોવાથી મરીચિની દ્રવ્યજિન તરીકેની વંદનીયતા જણાય જ છે. પ્રતિમાશતકના બીજા કાવ્યની વૃત્તિમાં કહ્યું છે-વંદન કરવાના નિમિત્ત તરીકે દ્રવ્યજિનપર્યાયને આગળ કર્યો, પણ ઔદયિકભાવને નહીં.

શંકા - અનુયોગદ્વાર વગેરેમાં દ્રવ્યના એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એમ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. એમાં જે આગામી ભવમાં ઈન્દ્ર થનાર છે તે સાધુજીવ આગામી ભવનું એ આયુષ્ય હજુ બાંધ્યું નથી તો પણ જન્મદિવસથી જ લઈને એકભવિકઈન્દ્ર કહેવાય છે, કારણ કે જે ભવમાં રહ્યો છે એ એક જ ભવ હવે ઈન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થવામાં વચ્ચે રહેલો છે. પછી ઈન્દ્ર તરીકેનું આયુષ્ય જ્યારથી બંધાઈ જાય, તે પછી

એવમિન્દ્રપ્રાયોગ્યં બદ્ધમાયુષ્કં યેન સ 'બદ્ધાયુષ્ક ઇન્દ્રઃ' ઉચ્યતે। તથેન્દ્રભવપ્રાપ્તસ્ય જન્તોર્યે અવશ્યમુદયમાગચ્છતસ્તે દેવગત્યાદિનામ-ઉચ્ચૈર્ગોત્રાચ્ચે અભિમુખે=જઘન્યતઃ સમયેનોત્કૃષ્ટોઽન્ત-મુહૂર્તમાત્રેણૈવ વ્યવધાનાદુદયાભિમુખત્વપ્રાપ્તે નામ-ગોત્રે કર્મણી યસ્ય સોઽ'ભિમુખનામગોત્ર ઇન્દ્રઃ' ઉચ્યતે । તતશ્ચ યથેન્દ્રઃ પૂર્વભવ એવ દ્રવ્યેન્દ્રઃ, ન તત્પૂર્વ, તથા જિનોઽપિ પૂર્વભવ એવ દ્રવ્યજિનઃ, ન તત્પૂર્વમિતિ મરીચિરપિ કથં દ્રવ્યજિનઃ ? ઇતિ ચેત્ ? મૈવં, અનુયોગદ્વારા-ધિકારે નિયમપ્રતિપાદનાભિપ્રાયાભાવાત્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-બહુલતયા લોકઃ પૂર્વભવ એવાગામિ-ભવભાવિપર્યાયં જ્ઞાતું વ્યવહર્તું ચ યદર્હતિ, તત્પ્રકાશયિતુમનુયોગદ્વાર એવં ત્રૈવિધ્યમુક્તં, ન તુ નિયમનાર્થમ્ । અત એવ ચૈત્યવંદનભાષ્યે 'દવ્વજિણા જિણજીવા' ઇત્યનેન જિનજીવદ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં સ્ફુટરૂપેણોક્તમ્ । ન ચાનુયોગદ્વારગતં પ્રસ્તુતમધિકારં 'દવ્વજિણા જિણજીવ'ત્તિ ચૈત્યવંદનભાષ્યવચનં ચાનુસન્ધાય 'દ્વિચરમભવે વર્તમાનો જિનજીવો દ્રવ્યજિનઃ' ઇત્યર્થો મન્તવ્ય ઇતિ વાચ્યં, 'દવ્વજિણા જિણજીવા' ઇત્યવિશિષ્ટોક્તેરર્હજીવરૂપાયા ભાવાર્હત્વોપાદાન-

એ બદ્ધાયુષ્ક ઇન્દ્ર કહેવાય છે. તથા ઇન્દ્રભવને પામેલા જીવને જે અવશ્ય ઉદયમાં આવે તે દેવગતિ વગેરે નામકર્મ તથા ઉચ્ચગોત્રકર્મ જેને અભિમુખ= ઉદયાભિમુખ થયા છે તે અભિમુખનામગોત્ર ઇન્દ્ર કહેવાય છે. આમાં જઘન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત માત્રના અંતરે જ્યારે આ બે કર્મ ઉદયમાં આવવાના હોય ત્યારથી અભિમુખ કહેવાય એ જાણવું. એટલે જેમ ઇન્દ્ર પૂર્વભવમાં જ દ્રવ્યેન્દ્ર છે, એ પહેલાં નહીં, એમ જિન પણ પૂર્વભવમાં જ દ્રવ્યજિન છે, એ પૂર્વે નહીં. તો મરીચિ દ્રવ્યજિન શી રીતે ?

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે અનુયોગદ્વારના આ અધિકારમાં નિયમ દર્શાવવાનો અભિપ્રાય નથી. આશય એ છે કે લોકો મુખ્યતયા પૂર્વભવમાં જ આગામી ભવમાં થનાર પર્યાયને જાણવાને અને વ્યવહરવાને જે સમર્થ હોય છે તેને જણાવવા માટે અનુયોગદ્વારમાં આ ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, નહીં કે 'દ્રવ્યના આ ત્રણ પ્રકાર જ હોય' એવો નિયમ દર્શાવવા માટે. એટલે જ ચૈત્યવંદનભાષ્યમાં 'જિનેશ્ચરભગવાનના જીવો એ દ્રવ્યજિન છે' એમ સ્પષ્ટરૂપે કહેલ છે.

શંકા - અનુયોગદ્વારનો પ્રસ્તુત અધિકાર અને ચૈત્યવંદનભાષ્યનું દવ્વજિણા જિણજીવા એવું વચન... આ બન્નેનું અનુસંધાન કરીને 'દ્વિચરમભવમાં રહેલ જિનજીવ એ દ્રવ્યજિન છે' આવો અર્થ માનવો જોઈએ.

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અધ્યાત્મમતપરીક્ષાના વચનથી

યોગ્યતાયા આકાલમેકરૂપતયૈવાકલનાદિ'ત્યધ્યાત્મમતપરીક્ષાવચનાદાકાલમેવ જિનજીવસ્ય દ્રવ્યજિનત્વેન જ્ઞાયમાનત્વાત્ । તથાહિ, આકાલમેતે પરાર્થવ્યસનિન ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થ ઉચિતક્રિયાવન્તોઽદીનભાવાઃ સફલારમ્ભિણોઽદ્દાનુશયાઃ કૃતજ્ઞતાપતયોઽનુપહતચિત્તા દેવગુરુબહુ- માનિનસ્તથા ગમ્भीરાશયા ઇતીતિ લલિતવિસ્તરાયાં 'પુરિસુત્તમાણં'વિશેષણવિવરણે યદુક્તં તેનાપિ જિનજીવ આકાલં યોગ્યતાવિશેષોઽસ્તીતિ નિશ્ચીયત એવ । તતશ્ચ દ્રવ્યજિનત્વમપ્યાકાલં વર્તત એવ । અત એવાસદ્બ્યેયભવપૂર્વમપિ મરીચિર્દ્રવ્યજિનતયા ભરતચક્રવર્તિના વન્દિતઃ । નન્વેવં તર્હાસંવ્યવહારારાશિસ્થોઽપિ જિનજીવો દ્રવ્યજિનતયા વન્દનીય ઇતિ ચેદ્? મૈવં શઙ્કિષ્ઠાઃ, યત્ર કાર્યકારણભાવઃ કેનાપ્યુપાયેનાનુસન્ધીયતે તત્રૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપવ્યવહારાત્ । તદુક્તં પ્રતિમાશતક- વૃત્તૌ- એતેન 'દ્રવ્યજિનસ્યારાધ્યત્વે કરતલપરિકલિતજલચુલુકવર્તિજીવાનામપ્યારાધ્યત્વાપત્તિઃ,

જિનજીવ આકાળ=સંપૂર્ણકાળ દરમ્યાન દ્રવ્યજિન તરીકે જણાય છે. તે વચનનો અર્થ આવો છે-દક્ષિણા જિણજીવા આ વાત કોઈપણ વિશેષણ લગાડ્યા વિના કહી હોવાથી અરિહંતના જીવસ્વરૂપ ભાવઅરિહંતની ઉપાદાનયોગ્યતા સંપૂર્ણકાળ દરમ્યાન એક સરખી જણાય છે.

તથા નમુત્યુણંસૂત્રમાં રહેલા પુરિસુત્તમાણં વિશેષણનું વિવરણ કરતી વખતે લલિતવિસ્તરામાં જે કહ્યું છે તેનાથી પણ જિનેશ્વરદેવના જીવમાં સંપૂર્ણકાળ દરમ્યાન કોઈક વિશેષ પ્રકારની યોગ્યતા હોવી નિશ્ચિત થાય જ છે. એટલે દ્રવ્યજિનપણું પણ સંપૂર્ણકાળ દરમ્યાન રહેલું જ છે. લલિતવિસ્તરામાં ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-“આ=શ્રી તીર્થકરના આત્માઓ આકાલં=સંપૂર્ણ કાળ દરમ્યાન પરાર્થવ્યસની, સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા, ઉચિતક્રિયાવાન, અદીનભાવવાળા, સફળારંભી, અદ્દઅનુશયવાળા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, નહીં હણાયેલા ચિત્તવાળા, દેવ-ગુરુપર બહુમાનવાળા તથા ગંભીર આશયવાળા હોય છે.”

આમ તેઓ આકાલ દ્રવ્યજિન હોય છે, તેથી જ અસંખ્યભવ પૂર્વે પણ મરીચિને ભરતચક્રીએ દ્રવ્યજિન તરીકે વંદન કર્યું.

શંકા - આમ તો અવ્યવહાર રાશિમાં રહેલા જિનજીવને પણ દ્રવ્યજિનરૂપે વાંદવા પડશે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે કાર્ય-કારણભાવનું અનુસંધાન જ્યાં કોઈ પણ ઉપાયથી થાય ત્યાં જ દ્રવ્યનિક્ષેપનો વ્યવહાર થાય છે. પ્રતિમાશતકની વૃત્તિમાં કહ્યું જ છે કે - “દ્રવ્યજિન જો આરાધ્ય છે, તો હથેલીમાં રહેલ પાણીમાં રહેલા જીવો પણ આરાધ્ય બની જશે, કારણ કે તેઓ પણ ક્યારેક 'જિન' બનવા સંભવે છે.”

તેષામપિ કદાચિજ્જિનપદવીપ્રાપ્તિસમ્ભવાદિ'તિ શાસનવિડમ્બકસ્ય લુમ્પકસ્યોપહાસો નિરસ્તઃ, દ્રવ્યજિનત્વનિયામકપર્યાયસ્ય તત્રાપરિજ્ઞાનાદિ'તિ । તતશ્ચ જિનજીવ આકાલં ભાવજિનયોગ્યતા- ડસ્ત્યેવ, કેવલં યત્ર તદનુસન્ધાનં તત્રૈવ દ્રવ્યજિનવ્યવહારઃ । કેવલજ્ઞાની ત્વાકાલં તત્ર સમવસરણસ્થાર્હલ્લક્ષણં ભાવજિનં સાક્ષાત્પશ્યત્યેવ ।

ન ચૈવં સતિ નૈગમનયસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવાપત્તિઃ, આકાલં તત્ર યોગ્યતાયાઃ સત્ત્વાદાકાલં તત્ર ભાવજિનત્વસ્યૈવ સત્ત્વાત્ । યથા ઘટયોગ્યતાશાલી પિણ્ડો વ્યવહારેણૈવ દ્રવ્યઘટઃ, નૈગમેન તુ ભાવઘટ એવ તથૈવ પ્રસ્તુતેડપીતિ શઙ્કનીયં, ઇષ્ટાપત્તેઃ, વનગમનપ્રયોજનીભૂતદાર્વાદિકં પ્રસ્થકતયા પશ્યતા નૈગમેન તસ્ય ભાવપ્રસ્થકતથૈવ ગ્રહણાત્ । એતદ્વિસ્તરાર્થં વિલોકનીયા મન્નિક્ષેપવિંશિકા ।

અથ નૈગમનયસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવાપત્તેઃ કથમિષ્ટાપત્તિત્વમ્ ? 'ભાવં ચિય સદ્ગણયા સૈસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે'(વિ.આ.ભા. ૨૮૪૭)ત્તિભાષ્યવચનવિરોધાદિતિ ચેત્ ? ન, તદ્વચનસ્ય દેશસદ્ગ્રાહિનૈગમનયાનુસારિત્વાત્ । અયં ભાવઃ - સર્વસદ્ગ્રહનયમતેન યથા ઘટઃ

શાસનની વિડબાણા કરનારો મૂર્તિલોપક આવો જે ઉપહાસ કરે છે તે પણ નિરસ્ત જાણવો, કારણ કે 'આ જીવ દ્રવ્યજિન છે' આવું નિયમન કરી આપનાર પર્યાયની એ જીવોમાં જાણકારી મળી હોતી નથી." (અર્થાત્ જે જીવોમાં આવો પર્યાય રહેલો હોવો કોઈપણ રીતે જણાય તેનો જ દ્રવ્યજિન તરીકે વન્ધતાદિ વ્યવહાર થાય છે.)

આમ જિનજીવમાં આકાળ ભાવજિનની યોગ્યતા હોય જ છે, માત્ર જ્યાં એનું અનુસંધાન થાય ત્યાં જ દ્રવ્યજિનનો વ્યવહાર થાય છે. કેવલજ્ઞાની તો આકાળ એ જીવને સમવસરણમાં રહેલા અરિહંત સ્વરૂપ ભાવજિન તરીકે સાક્ષાત્ જુએ જ છે.

શંકા - આમ તો નૈગમનયમતે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ જ થઈ જશે. કારણ કે આકાળ એ જીવમાં યોગ્યતા રહી હોવાથી આકાળ એ જીવ ભાવજિન જ છે. જેમ ઘડાની યોગ્યતાવાળો પિંડ વ્યવહારથી દ્રવ્યઘટ છે, નૈગમનયે તો ભાવઘટ જ છે, તેમ.

સમાધાન - આવી શંકા જરૂરી નથી, કારણ કે એ અમને ઈષ્ટ જ છે. વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ઠ વગેરેને પ્રસ્થક તરીકે જોનાર નૈગમનય એને ભાવપ્રસ્થક તરીકે જ જુએ છે. આની વિસ્તૃત વિચારણા માટે મારી નિક્ષેપવિંશિકા જોવી.

શંકા - નૈગમનયમતે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ થઈ જવો એ ઈષ્ટાપત્તિ શી રીતે ? કારણ કે એમાં તો 'શબ્દનયો ભાવ નિક્ષેપ જ માને છે, શેષનયો સર્વ નિક્ષેપાઓને' આવું જણાવનાર ભાષ્યવચનનો વિરોધ થાય છે.

સન્ તથા મૃત્પિણ્ડોઽપિ સન્ એવ । એવમેવ સર્વ વસ્તુ 'સદ્' એવ, ન કિમપિ તદ્વસ્ત્વસ્તિ યદ્ 'નેદં સત્, કિન્તુ સતઃ કારણં' इत्येवं વક્તું પાર્યતે । તથા યો દેશસંઘ્રહો જીવ-પુદ્ગલાદિકં ગૃહ્ણાતિ તન્મતેન સર્વે જીવા જીવ એવ, સર્વે પુદ્ગલાઃ પુદ્ગલ એવ, ન કિમપિ તદ્વસ્ત્વસ્તિ યદ્ જીવપૂર્વાવસ્થારૂપતયા જીવોપાદાનકારણત્વેન પુદ્ગલપૂર્વાવસ્થારૂપતયા વા પુદ્ગલોપાદાનકારણત્વેન વ્યવહર્તું શક્યેત । તતો વિષયસ્ય નિત્યતયા સર્વસંઘ્રહનયમતેન એતદ્દેશસંઘ્રહનયમતેન ચ દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાભાવ એવ । ન ચૈતાવતૈવ 'સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે' ત્તિભાષ્યવચનવિરોધ ઉદ્ભાવ્યતે, અન્યદેશસંઘ્રહનયમતેન દ્રવ્યનિક્ષેપસ્ય પ્રાપ્યમાણત્વાત્ । તથાહિ-યો દેશસંઘ્રહો 'અયં ઘટઃ' इत्येवं સર્વાન્ ઘટાન્ ઘટતયા સંઘ્રહ્ણાતિ તન્નયેન મૃત્પિણ્ડસ્ય દ્રવ્યઘટત્વં નિર્બાધમેવ । અથૈતદ્દેશસંઘ્રહનયમતેનાપિ દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાભાવ એવ, તદ્વિષયસ્ય ક્રોડીકૃતસર્વઘટવિશેષસ્ય ઘટસામાન્યસ્ય નિત્યતયા કારણાભાવાત્ । તન્નિત્યત્વચ્ચ 'एणं निच्चं निरवयवमक्रियं सव्वगं च सामन्नं । निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फं व' ॥૨૨૦૬ ॥

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે એ ભાષ્યવચન તો દેશસંઘ્રહી-નૈગમનયાનુસારી છે. આશય આ છે કે-સર્વસંઘ્રહનયમતે જેમ ઘટઃ સન્ એમ મૃત્પિણ્ડઃ સન્ માટીનો પિંડો પણ સત્ જ છે. એ જ રીતે બધી જ વસ્તુઓ સત્ છે, એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં જેના માટે સર્વસંઘ્રહ 'આ સત્ નથી, પણ સત્નું કારણ છે' એમ કહી શકે. તથા જે દેશસંઘ્રહ જીવ-પુદ્ગલાદિને જુએ છે તેના મતે બધા જીવો 'જીવ' જ છે, બધા પુદ્ગલો 'પુદ્ગલ' જ છે. એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં જે 'જીવ'ની પૂર્વાવસ્થારૂપ હોવાથી જીવના ઉપાદાનકારણરૂપે કહી શકાય, કે પુદ્ગલની પૂર્વાવસ્થારૂપ હોવાથી પુદ્ગલના ઉપાદાનકારણ તરીકે કહી શકાય. તેથી, વિષય નિત્ય હોવાથી સર્વસંઘ્રહનયમતે અને આ દેશસંઘ્રહનયમતે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ જ છે. પણ એટલામાત્રથી કાંઈ સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે એવા ભાષ્યવચનનો વિરોધ કહેવાતો નથી. કારણ કે આ સિવાયના અન્ય દેશસંઘ્રહનયે દ્રવ્યનિક્ષેપ મળે પણ છે જ. તે આ રીતે - જે દેશસંઘ્રહ અયં ઘટઃ એ રીતે બધા ઘડાઓનો ઘટ તરીકે સંઘ્રહ કરે છે તેના મતે મૃત્પિંડ દ્રવ્યઘટ હોવો નિર્બાધ છે જ.

શંકા - આ દેશસંઘ્રહનયમતે પણ દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ જ થશે, કારણ કે સર્વ વિશેષઘડાઓને પોતાની કુક્ષિમાં સમાવિષ્ટ કરી દેનાર ઘટસામાન્ય કે જે આ દેશસંઘ્રહનયનો વિષય છે, તે નિત્ય હોવાથી એનું કોઈ કારણ હોતું નથી જેને દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહી શકાય. આ 'સામાન્ય નિત્ય હોય છે' એ વાત 'સામાન્ય એક છે, નિત્ય છે, નિરવયવ છે,

તિભાષ્યવચનેન સિદ્ધમેવેતિ ચેત્ ? ન, અસ્ય સામાન્યલક્ષણસ્ય વ્યવહારનયાનુસારિત્વાત્ । ઘટત્વમેવૈકં નિત્યં નિરવયવમક્રિયં સર્વગં ચ, ન તુ ઘટ ઇત્યાવયોરુભયોઃ સમ્મતમ્ । પુરઃસ્થિતાન્ બહૂન્ ઘટાન્ સઙ્ગ્રહનયો ન 'ઇદં ઘટત્વં' ઇત્યેવં ગૃહ્ણાતિ, અપિ તુ 'અયં ઘટઃ' ઇત્યેવમેવ । તદ્વિષયો ઘટો ન નિત્યો ન નિરવયવો નાક્રિયો ન વા સર્વગ ઇતિ તુ પ્રસિદ્ધમેવેતિ ભાષ્યોક્તં સામાન્યલક્ષણં ન સઙ્ગ્રહનયાભિમતસ્ય સામાન્યસ્યેતિ સ્પષ્ટમ્ । પરન્તુ વ્યવહારનયઃ સર્વેષુ ઘટવિશેષેષુ 'અયં ઘટઃ' ઇત્યાકારા ચૈકાકારા બુદ્ધિરુદેતિ તત્કારણતયા તેષુ સર્વેષુ વર્તમાનં ઘટત્વં સામાન્યતયા સ્વીકુરુતે । તત્તુ નિત્યત્વાદિધર્મસમન્વિતમેવેતિ ભાષ્યોક્તં સામાન્યલક્ષણં વ્યવહારનયાનુસારીતિ સિદ્ધમ્ । તતશ્ચ સઙ્ગ્રહનયાભિમતસ્ય ઘટલક્ષણસ્ય સામાન્યસ્ય ન નિત્યત્વં ન વા તત્કારણસ્યાભાવ ઇતિ કુતો દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવાપત્તિઃ ?

'સઙ્ગ્રહનયવિષયભૂતં સામાન્યં ઘટરૂપમેવ ન તુ ઘટત્વરૂપમિતિ પૂર્વમત્રૈવ ગ્રન્થે યદુક્તં તદિત્યં સઙ્ગ્રહનયસમ્મતસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાન્યથાઽનુપપત્તેરપિ નિશ્ચીયત એવેતિ ધ્યેયમ્ । તથા સઙ્ગ્રહનયસ્ય યતો વિશ્વેઽપિ વિશ્વ એક એવ ઘટોઽતસ્તન્મતેન વસ્તુતઃ કિં સામાન્યમ્ ?

અક્રિય છે, અને સર્વગત છે, 'વિશેષ' છે નહીં, કારણ કે નિઃસામાન્ય છે, જેમકે ખપુષ્પ...' આવા ભાષ્યવચનથી સિદ્ધ જ છે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ભાષ્યમાં સામાન્યનું આ જે લક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે તો વ્યવહારનયાનુસારી છે. ઘટત્વ જ એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય અને સર્વગત હોય છે, નહીં કે ઘડો... આ વાત તો આપણને બન્નેને માન્ય છે. સામે રહેલા ઘણા ઘડાઓને સંગ્રહનય 'આ ઘટત્વ છે' એ રીતે નહીં, પણ 'આ ઘડો છે' એ રીતે જ ગ્રહણ કરે છે. એટલે એનો વિષય ઘડો છે. એ નિત્ય નથી, નિરવયવ નથી, અક્રિય નથી કે સર્વગત નથી એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે ભાષ્યમાં કહેલું સામાન્યનું લક્ષણ સંગ્રહને માન્ય સામાન્યનું નથી એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ વ્યવહારનય બધા વિશેષ ઘડાઓ અંગે અયં ઘટઃ એવી એક આકારવાળી જે બુદ્ધિ થાય છે તેના કારણ તરીકે એ બધા ઘડામાં રહેલ ઘટત્વને સામાન્ય તરીકે સ્વીકારે છે અને એ તો નિત્ય-એક વગેરે હોય જ છે. માટે ભાષ્યમાં કહેલ સામાન્યનું લક્ષણ વ્યવહારનયાનુસારી છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. એટલે સંગ્રહનયના વિષયભૂત ઘટાત્મક સામાન્ય નથી નિત્ય કે નથી એના કારણનો અભાવ... પછી એના દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ શા માટે થઈ જાય ?

સંગ્રહનયના વિષયભૂત સામાન્ય ઘટાત્મક જ છે, નહીં કે ઘટત્વાત્મક... આવી વાત આ ગ્રન્થમાં પહેલાં જે કરી છે ને અહીં પણ ઉપર જે કરી તે આ રીતે સંગ્રહનયસંમત

को वा विशेषः? न कश्चिदित्यर्थः । यथाऽऽकाशस्यैकतया न किञ्चिदाकाशसामान्यं न वा कश्चिदाकाशविशेषो मन्यते, 'इदमाकाशं' 'इदमाकाश'मित्यनुगताकाराया बुद्धेः 'अस्मादाकाशादि-दमाकाशं व्यावृत्तं' इतिव्यावृत्ताकाराया बुद्धेश्चाभावात्, तथैव सङ्ग्रहाभिमतं घटे सामान्यस्य विशेषस्य चाभाव एव । ततश्च सङ्ग्रहाभिमतं सामान्यमेव नास्ति तत्कुतस्तदभिमतस्य तल्लक्षणस्य वार्ताऽपि । परन्तु व्यवहारनयः सामान्यं विशेषं च मन्यतयेव, लोकेऽनुगताकाराया व्यावृत्ताकारायाश्च बुद्धेर्व्यवहारस्य च प्रवर्तमानत्वात् । अतो भाष्योक्तं सामान्यलक्षणं व्यवहारनयानुसार्येव, न तु सङ्ग्रहनयानुसारीत्येवमपि मन्तव्यमेव ।

प्रकृतं प्रस्तुतः । 'सेसा इच्छन्ति सव्वणिक्खेवे' त्तिवचनबलात्प्राप्तस्य सङ्ग्रहनय-सम्मतस्य द्रव्यनिक्षेपस्य सङ्गतिर्यथा देशसङ्ग्रहं पुरस्कृत्यैव शक्या, तथैव नैगमेऽपि ज्ञेयम् । सर्वसङ्ग्राहिनैगमसम्मतस्य नमस्कारादेर्घटादेर्वाऽऽकालभावित्वेनानुत्पन्नतया न किञ्चिदपि कारणं

द्रव्यनिक्षेप अन्यथा अनुपपन्न यतां હોવાથી પણ નિશ્ચિત થાય જ છે, એ વાત ધ્યાનમાં લેવી. વળી, સંગ્રહનયને તો આખા વિશ્વમાં એક જ ઘડો છે, તો એના મતે વસ્તુતઃ શું સામાન્ય કે શું વિશેષ ? અર્થાત્ કશું જ નહીં. જેમ આકાશ એક હોવાથી આકાશસામાન્ય જેવું કોઈ સામાન્ય નથી, કારણ કે ઇદમાકાશ-ઇદમાકાશં એવી અનુગતાકારવાળી બુદ્ધિ ક્યારેય થતી નથી. વળી, 'આપણા આકાશ કરતાં આ આકાશ જુદું છે' એવી વ્યાવૃત્તિ બુદ્ધિ પણ ક્યારેય થતી નથી, એ જ રીતે સંગ્રહમાન્ય ઘડો એક જ હોવાથી એમાં સામાન્ય અને વિશેષનો અભાવ જ છે. એટલે સંગ્રહમાન્ય સામાન્ય ખરેખર છે જ નહીં તો પછી એને અભિમત એનું લક્ષણ હોય જ શી રીતે ? પરંતુ વ્યવહારનય સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેને માને જ છે. કારણ કે લોકમાં અનુગતાકારવાળી બુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્તાકારવાળી બુદ્ધિ તથા એનો વ્યવહાર પણ થાય જ છે. એટલે ભાષ્યોક્ત સામાન્ય લક્ષણ વ્યવહારનયને નજરમાં રાખીને જ છે, નહીં કે સંગ્રહનયાનુસારી પણ... આ વાત માનવી જ રહી.

હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ - સેસા ઇચ્છન્તિ સવ્વણિક્ખેવે એવા વચનબળે, સંગ્રહનયને માન્ય જે દ્રવ્યનિક્ષેપ જણાય છે તેની સંગતિ જેમ દેશસંગ્રહને નજરમાં રાખીને જ શક્ય છે, તેમ નૈગમ અંગે પણ જાણવું. એટલે કે સર્વસંગ્રાહીનૈગમસંમત નમસ્કારાદિ કે ઘટાદિ આકાળભાવી હોવાથી અનુત્પન્ન હોવાના કારણે એનું કોઈ કારણ સંભવતું નથી જેને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહી શકાય. પણ જે દેશસંગ્રાહીનૈગમનય પંચેન્દ્રિયભવ વગેરેના આરંભથી

સમ્ભવતિ યદ્દ્રવ્યનિક્ષેપતયોચ્ચેત । પરન્તુ યો દેશસદ્ગ્રાહિનૈગમનયઃ પન્નેન્દ્રિયભવાદેરારમ્ભ્યૈવ નમસ્કારં સ્વીકુરુતે તસ્ય તત્પૂર્વાવસ્થા તત્કારણતયા દ્રવ્યનમસ્કારત્વેન પ્રાપ્યતે । એવં યા દેશસદ્ગ્રાહિનૈગમનયદ્દૃષ્ટિઃ શિવકાદારમ્ભ્ય કપાલપર્યન્તમેવ ઘટં પશ્યતિ તન્મતેન મૃત્પિન્ડો દ્રવ્યઘટ એવ, ઘટકારણત્વાત્ । તતશ્ચ કુતો ભાષ્યવચનવિરોધગન્થોઽપિ ?

નનુ તથાપ્યનુયોગદ્વારસૂત્રોક્તસ્ય નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવસ્તુવ્યાપિતાનિયમસ્ય તુ ભદ્ગ એવ, સર્વસદ્ગ્રાહિનૈગમનયસમ્મતસ્ય ઘટલક્ષણસ્ય વસ્તુનો દ્રવ્યનિક્ષેપાસમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? ન, તત્સમ્મતસ્ય ઘટસ્ય વસ્તુત્વાભાવાત્ । અયમ્ભાવ :- દ્રવ્યપર્યાયાત્મનો વસ્તુનો દ્રવ્યાંશો નિત્યો ભવતિ, પર્યાયાંશશ્ચાનિત્ય ઇતિ યો નયો ઘટાદિકં નિત્યમનુત્પન્નમેવ ગૃહ્ણાતિ, સ ન સમ્પૂર્ણ વસ્તુ ગૃહ્ણાતિ, કિન્તુ તસ્ય દ્રવ્યાંશમેવ । તતશ્ચ સર્વસદ્ગ્રાહિનૈગમનયવિષયસ્ય નિત્યસ્યાનુત્પન્નસ્ય ઘટાદેર્નમસ્કારાદેર્વા ન વસ્તુત્વં, ઉત્પાદવ્યયશૂન્યત્વાત્, નાપિ ખપુષ્પવદવસ્તુત્વં, ધ્રૌવ્યયુક્તત્વાત્, કિન્તુ વસ્ત્વંશત્વમેવ । અત એવ નયલક્ષણે વસ્ત્વંશગ્રાહિત્વં કથ્યતે, ન તુ વસ્તુગ્રાહિત્વમ્ । અનુયોગદ્વારસૂત્રે નિક્ષેપચતુષ્ટયસ્ય સર્વવ્યાપિતાનિયમો યઃ કથિતઃ સ તુ

જ નમસ્કાર માને છે તેને તેની પૂર્વ અવસ્થા તેના કારણરૂપે માન્ય હોવાથી એ દ્રવ્ય નમસ્કારરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. એમ જે દેશસંગ્રાહીનૈગમનયદ્દૃષ્ટિ શિવકથી માંડીને કપાલ સુધી ઘડો જુએ છે તેના મતે મૃત્પિંડ એ દ્રવ્યઘટ જ છે, કારણ કે ઘટનું કારણ છે. પછી ભાષ્યવચનનો વિરોધ હોવાની ગંધ પણ ક્યાં ?

શંકા - છતાં, અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહેલ ચાર નિક્ષેપાની સર્વવ્યાપિતાના નિયમનો ભંગ તો થશે જ ને, કારણ કે સર્વસંગ્રાહીનૈગમને માન્ય ઘટાત્મક વસ્તુનો દ્રવ્યનિક્ષેપ સંભવતો નથી.

સમાધાન - આ આપત્તિ નથી, કારણ કે એને સંમત ઘડો એ વસ્તુ નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુનો દ્રવ્યાંશ નિત્ય હોય છે, પર્યાયાંશ અનિત્ય. એટલે જે નય ઘટાદિને નિત્ય-અનુત્પન્ન માને છે તે નય સંપૂર્ણ વસ્તુને જોતો નથી પણ એના દ્રવ્યાંશને જ જુએ છે. એટલે સર્વસંગ્રાહી નૈગમનયના વિષયભૂત નિત્ય અનુત્પન્ન ઘટ કે નમસ્કારાદિ વસ્તુ નથી, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યયશૂન્ય છે, વળી એ ખપુષ્પની જેમ અવસ્તુ પણ નથી, કારણ કે ધ્રૌવ્યયુક્ત છે. માટે એ વસ્તુઅંશ જ છે. માટે જ નયના લક્ષણમાં વસ્તુઅંશગ્રાહિત્વ કહ્યું છે, વસ્તુગ્રાહિત્વ નહીં. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ચાર નિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતાનો નિયમ જે કહ્યો છે તે વસ્તુઓ અંગે જ, નહીં કે વસ્તુઅંશ અંગે પણ, પછી એનો ભંગ થવાની વાત જ ક્યાં ? નહીંતર તો સર્વસંગ્રહનયના 'સત્'

वस्तुष्वेव, न तु वस्त्वंशेऽपीति कुतस्तद्भङ्गवार्ताऽपि ? अन्यथा सर्वसङ्ग्रहनयस्य 'सद्' इतिविषयेऽपि का गतिः ? सर्वस्यैव भावस्य 'सत्'तया भाव'सत्'त्वेन द्रव्यसतोऽभावात् । ततश्च सदसदात्मकस्य सामान्यविशेषात्मकस्य वा वस्तुनः 'सद्'इतिसामान्यलक्षणस्य सर्व-सङ्ग्रहनयविषयस्य यथा वस्त्वंशतया द्रव्यनिक्सेपासम्भवेऽपि न निक्सेपचतुष्टयव्यापितानियमस्य भङ्गस्तथैव सर्वसङ्ग्राहिनैगमनयविषयेऽपि ज्ञेयम् । एवमेवानादिनिधनस्य जीवस्य द्रव्यनिक्सेपा-सम्भवेऽपि न क्षतिः, तस्य वस्त्वंशतया वस्तुत्वाभावात् । एतद्विस्तरार्थं विलोकनीया निक्सेप-विशिका ।

ननु सर्वसङ्ग्राहिनैगमस्य यो विषयः स एव देशसङ्ग्राहिणोऽपि, ततश्च सर्वसङ्ग्राहि-नयविषयस्य घटस्य यदि द्रव्यनिक्सेपस्यासम्भवस्तदा देशसङ्ग्राहिनयविषयस्य तस्यापि तदसम्भव एवेति 'सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे'त्ति वचनं कथमुपपादनीयम्? इति चेत् ? न, अनुपपत्तेरभावात् । यद्यपि द्वयोरपि घट एव विषयस्तथापि तत्र विशेषोऽप्यस्त्येव, सर्वसङ्ग्राहि-नैगमविषयस्य घटस्यानादिनिधनत्वाद्, देशसङ्ग्राहिनैगमविषयस्य तु तस्य सादिसान्तत्वादिति । ततश्च देशसङ्ग्राहिनैगमनयविषयस्य घटस्यादिष्टद्रव्यत्वमेवेति तत्कारणसम्भवाद् द्रव्यनिक्सेपस्यापि सम्भव इति । ननु तथापि यतोऽयं नैगमनयस्ततो ध्रौव्यांशमेव गृह्णातीति चेत् ? सत्यं,

એવા વિષય અંગે પણ શું કરશો ? કારણ કે બધા જ ભાવપદાર્થો 'સત્' હોવાથી ભાવ'સત્' બની જવાના કારણે દ્રવ્યસત્નો અભાવ થઈ જશે. એટલે, સદ્-અસદ્-આત્મક વસ્તુના કે સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુના, સત્ એવો સામાન્યરૂપ સર્વસંગ્રહનયનો વિષય જેમ વસ્તુઅંશ હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ ન મળવા છતાં ચારનિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતાનો ભંગ નથી એમ સર્વસંગ્રાહીનૈગમનય અંગે પણ જાણવું. એ જ રીતે અનાદિનિધન જીવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ ન સંભવવા છતાં દોષ નથી, કારણ કે એ વસ્તુઅંશ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. આ વાતના વિસ્તાર માટે નિક્ષેપવિશિકા જોવી...

શંકા - સર્વસંગ્રાહીનૈગમનો જે વિષય છે એ જ દેશસંગ્રાહીનૈગમનો પણ છે. એટલે સર્વસંગ્રાહીનૈગમનયના વિષય ઘટનો જો દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંભવિત છે તો દેશસંગ્રાહીનૈગમના વિષય તેનો = ઘટનો પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંભવિત જ રહેશે. એટલે સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ખેવે એ વચનની સંગતિ શી રીતે કરવી ?

સમાધાન - આવી શંકા બિનજરૂરી છે, કારણ કે અસંગતિ છે જ નહીં. જો કે બન્ને નૈગમનો વિષય ઘડો જ છે. છતાં પણ એમાં વિશેષતા પણ છે જ, કારણ કે સર્વસંગ્રાહી નૈગમનો વિષય ઘડો અનાદિનિધન છે જ્યારે દેશસંગ્રાહીનૈગમનો વિષય

શિવકાદારમ્ય કપાલપર્યન્તં સ ધ્રૌવ્યાંશમેવ ગૃહીત્વા તાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ 'અયં ઘટઃ' 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જાનાતિ તથાપિ તત્પૂર્વં તત્પશ્ચાચ્ચ યતોઽયં મૃત્પિંડાદિકં ઘટતયા ન જાનાતિ, અતોઽર્થાપત્યોત્પાદવ્યયાંશમપિ સ્વીકરોત્યેવ। ઇયમેવ ચ તસ્યાદિનૈગમાપેક્ષયાઽશુદ્ધિઃ । તસ્માત્ કેવલં ધ્રૌવ્યાંશં ગૃહ્ણતોઽત એવ નમસ્કારમનુત્પન્નં વદત આદિનૈગમસ્ય સર્વવિશુદ્ધત્વમુક્તં, તદપેક્ષયા નમસ્કારમુત્પન્નં વદતો દ્વિતીયસ્ય નૈગમસ્યાશુદ્ધત્વમુક્તમ્ ।

ઇત્યચ્ચ દ્વિતીયનૈગમવિષયસ્ય ઘટસ્યાદિષ્ટદ્રવ્યતયા દ્રવ્યપર્યાયોભયાત્મકત્વેન વસ્તુત્વમેવેતિ તસ્ય ચતુર્ણામપિ નિક્ષેપાણાં સમ્ભવઃ । આદિનૈગમવિષયસ્ય ઘટસ્ય તુ દ્રવ્યમાત્રરૂપત્વેન વસ્ત્વંશતયા દ્રવ્યનિક્ષેપાસમ્ભવેઽપિ ન ક્ષતિઃ । વસ્તુતસ્તુ તત્ર નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવઃ, વસ્તુન એવ નિક્ષેપસમ્ભવાત્। એતદર્થં વિલોકનીયા નિક્ષેપવિંશિકા । તથૈવ પરસદ્ગ્રહવિષયસ્ય સતોઽપિ વસ્ત્વંશતયા વસ્તુતો નૈકસ્યાપિ નિક્ષેપસ્ય સમ્ભવ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

એવો તે સાદિસાન્ત છે. એટલે દેશસંગ્રાહીનૈગમનો વિષય ઘટ આદિષ્ટદ્રવ્ય જ છે, માટે એનું કારણ સંભવવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ સંભવે જ છે.

શંકા - છતાં, એ પણ નૈગમનય જ હોવાથી ધ્રૌવ્યાંશને જ ગ્રહણ કરનારો છે ને !

સમાધાન - હા, શિવકાદિથી કપાલ સુધીના ધ્રૌવ્યાંશનું જ ગ્રહણ કરીને એ તે સર્વ અવસ્થાઓમાં 'આ ઘડો' 'આ ઘડો' એમ બોધ કરે છે. છતાં તેની પૂર્વે અને પછીની મૃત્પિંડાદિ અવસ્થાઓને એ ઘડા તરીકે જાણતો નથી, એટલે અર્થાપત્તિથી ઉત્પાદ-વ્યયાંશને પણ એ સ્વીકારે જ છે (એટલે તો નમસ્કારને ઉત્પન્ન માનનારો છે). આ જ એની આદિનૈગમની અપેક્ષાએ અશુદ્ધિ છે. એટલે કેવળ ધ્રૌવ્યાંશને ગ્રહણ કરનાર અને એટલે જ નમસ્કારને અનુત્પન્ન કહેનાર આદિનૈગમને સર્વવિશુદ્ધ કહેલ છે અને એની અપેક્ષાએ, નમસ્કારને ઉત્પન્ન કહેનાર દ્વિતીયનૈગમને અશુદ્ધ કહેલ છે.

આમ, દ્વિતીયનૈગમનો વિષય ઘડો આદિષ્ટદ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક હોવાના કારણે 'વસ્તુ' જ છે ને તેથી એના ચારે નિક્ષેપાઓ સંભવે છે. આદિ નૈગમનો વિષય ઘડો તો માત્ર (શુદ્ધ)દ્રવ્યરૂપ હોવાથી 'વસ્તુઅંશ' હોવાના કારણે એનો દ્રવ્યનિક્ષેપ ન સંભવે તો પણ કોઈ દોષ નથી. વસ્તુતઃ તો એના એક પણ નિક્ષેપનો સંભવ નથી, કારણ કે વસ્તુના જ નિક્ષેપ હોય છે. આની સ્પષ્ટતા માટે પણ નિક્ષેપવિંશિકા જ જોવી. એ જ રીતે પરસંગ્રહનયના વિષયભૂત 'સત્'નો પણ વસ્તુતઃ એક પણ નિક્ષેપ સંભવતો નથી, કારણ કે એ પણ વસ્તુઅંશ છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

न चानुयोगद्वारटिप्पण्यां(सू० ४७४)निक्षेपविंशिकावृत्तौ(श्लोक-१८) च भवता 'अत्रेदमस्मत्परिशीलितमुत्तरं-यतो नैगमस्य न कापि नियता दृष्टिर्यामपेक्ष्य विशुद्धिः शक्य-व्यवहारा स्यात्, एवं न कापि प्रतिपक्षभूता दृष्टिर्यामपेक्ष्याशुद्धिः शक्यव्यवहारा स्यादित्यतः कस्यचिदप्यन्यस्यैव नयस्यापेक्षया शुद्ध्यशुद्धिव्यवहारः कर्तव्यः स्यादित्युक्तम् । अत्र च ध्रौव्यांशग्राहिणीं दृष्टिं नैगमस्य नियतदृष्टितया, उत्पादव्यांशग्राहिणीं च प्रतिपक्षभूतदृष्टितया भवान् कथयति । अत एव चादिनैगमं सर्वविशुद्धतया तदपेक्ष्यैव च देशसङ्ग्राहिणं तमविशुद्धतया कथयतीति कथं न पूर्वापरविरोधः ? इति वाच्यं, अनुयोगद्वारसूत्रोपपादनार्थं तस्योत्तरस्य परिशीलितत्वात् । एतदुक्तं भवति नमस्कारनिर्युक्तौ केवलं ध्रौव्यांशं जानत आदिनैगमस्य सर्वविशुद्धत्वमुक्तं, तदपेक्ष्योत्पादमपि जानतो देशसङ्ग्राहिणो नैगमस्या-विशुद्धत्वमुक्तम् । अधिकारादस्माद् ध्रौव्यांशग्रहणं नैगमस्य स्वकीया दृष्टिरनित्यत्वांशग्रहणं च प्रतिपक्षभूता दृष्टिरिति निश्चीयते । यथा यथा चास्याः प्रतिपक्षभूताया दृष्टेः सम्मीलनं तथा तथा नैगमस्याशुद्धिरित्यपि निश्चीयते । ततश्च प्रस्थकदृष्टान्ते व्यवहारनयसंमतमाकुट्टितनामानं प्रस्थकमेव प्रस्थकतया स्वीकुर्वतो नैगमभेदस्यापेक्षया वनगमनप्रयोजनीभूतं दारुमपि प्रस्थकतया

शंका - अनुयोगद्वारसूत्र४७४नी टिप्पणमां तथा निक्षेपविंशिका(१८)नी वृत्तिमां तमे आवुं कहुं छे-अडीं मारा वडे विचारायेलो उत्तर आवो छे-“नैगमनयनी कोई नियत दृष्टि नथी के जेनी अपेक्षाअे विशुद्धिनो व्यवहार करी शकय, अेम अेनी कोई प्रतिपक्षभूत दृष्टि पण नथी के जेनी अपेक्षाअे अशुद्धिनो व्यवहार करी शकय. अेटले कोईक अन्य नयनी अपेक्षाअे ज शुद्धि-अशुद्धिनो व्यवहार करवानो डोय छे.” अने अडीं तमे कडो छे के ध्रौव्यांशग्राहिणी दृष्टि अे नैगमनी पोतानी नियत दृष्टि छे अने उत्पाद-व्यांशग्राहिणी दृष्टि अे अेनी प्रतिपक्षभूता दृष्टि छे. अने अेटले ज आदिनैगमने सर्वविशुद्ध तरीके अने अेनी अपेक्षाअे देशसंग्राहीनैगमने अशुद्ध तरीके तमे कडो छे. तो पूर्वापरविरोध केम न कडेवाय ?

समाधान-आवी शंका न करवी, कारण के अे उत्तर जे विचारेलो ते अनुयोगद्वार-सूत्रने संगत करवा माटे विचारेलो. कडेवानो भाव आ छे के-नमस्कारनिर्युक्तिमां मात्र ध्रौव्यांशने जणनार आदिनैगमने सर्वविशुद्ध कडेल छे. अेनी अपेक्षाअे, उत्पादने पण जोनार देशसंग्राहीनैगमने अशुद्ध कडेल छे. आ अधिकार परथी ध्रौव्यांशने जोवो अे नैगमनी पोतानी दृष्टि छे ने अनित्यत्वांशने जोवो अे अेनी प्रतिपक्षभूत दृष्टि छे अे निश्चित थाय छे. जेम जेम आ प्रतिपक्षभूत दृष्टि लणे छे तेम तेम नैगमनयनी अशुद्धि

સ્વીકુર્વતો નૈગમભેદસ્ય વિશુદ્ધત્વં સ્પષ્ટમેવ, અધિકસ્ય ધ્રૌવ્યાંશસ્ય ગ્રહણાત્ । તથાપ્યનુ-
યોગદ્વારસૂત્રેઽસ્ય નૈગમભેદસ્યાશુદ્ધત્વમુક્તં, તદપેક્ષયા છિદ્યમાનાઘવસ્થં દારું ગૃહ્ણતો નૈગમભેદસ્ય
શુદ્ધ-શુદ્ધતરત્વાદિકમુક્તં, આકુટ્ટિતનામાનં ચ પ્રસ્થકતયા ગૃહ્ણતો નૈગમભેદસ્ય વિશુદ્ધતમત્વ-
મુક્તમ્ । તતશ્ચૈતદશુદ્ધિશુદ્ધ્યાદિકં કથમુપપાદનીયમિતિ પ્રશ્નઃ સમુદ્ભવત્યેવ । નૈગમસ્ય
સ્વકીયાં દૃષ્ટિમપેક્ષ્યોપપત્તિરત્રાશક્યૈવ, સ્પષ્ટં વિરુદ્ધત્વાત્ । તસ્માત્તાં પરિત્યજ્યાન્યનયદૃષ્ટિગ્રાહ્યા ।
તત્રાપિ વ્યવહારનયસંમતસ્યાકુટ્ટિતનામ્નઃ પ્રસ્થકસ્ય ગ્રાહિણઃ સર્વવિશુદ્ધત્વકથનં, તથા વ્યવહાર
એવ પ્રાયઃ સર્વત્રાશુદ્ધિશુદ્ધ્યાદેર્યદ્ વ્યવહર્તા, અતો વ્યવહારનયદૃષ્ટિર્મયા ગૃહીતા । પરન્તુ
નૈગમનયવિચારેઽપિ નૈગમનયદૃષ્ટેર્યઃ પરિત્યાગસ્તત્ર કશ્ચિદ્દેતુર્વાચ્ય એવ । તદર્થં નૈગમસ્ય ન
કાપિ નિયતા દૃષ્ટિરિત્યાદિકં મયોક્તમ્ । તત્ર મૃત્પિણ્ડ-શિવકાદયો નૈગમસ્ય સર્વેઽપિ યથા
મૃત્પિણ્ડસ્તથૈવ શિવકોઽપિ, તથૈવ સ્થાસાદિરપિ । તથા યથા સર્વાનપિ મૃત્પિણ્ડાદીન્

થાય છે એ પણ જણાય છે. એટલે પ્રસ્થકદૃષ્ટાન્તમાં વ્યવહારનયસંમત નામાંકિત પ્રસ્થકને
જ પ્રસ્થક તરીકે જોનાર નૈગમભેદની અપેક્ષાએ વનગમનપ્રયોજનીભૂતકાષ્ટને પણ પ્રસ્થક
તરીકે જોનાર નૈગમભેદ શુદ્ધ હોવો સ્પષ્ટ છે જ, કારણ કે એ અધિક ધ્રૌવ્યાંશને જુએ
છે. તેમ છતાં અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આ નૈગમભેદને અશુદ્ધ કહેલ છે, અને એની અપેક્ષાએ
છેદન વગેરે અવસ્થામાં રહેલા કાષ્ટને પ્રસ્થક તરીકે જોનાર નૈગમભેદને શુદ્ધ-શુદ્ધતર વગેરે
કહેલ છે અને નામાંકિત પ્રસ્થકને જોનાર નૈગમભેદને વિશુદ્ધતમ કહેલ છે. એટલે
અનુયોગદ્વારમાં કહેલ આ અશુદ્ધિ-શુદ્ધિ વગેરેની સંગતિ શી રીતે કરવી ? એ પ્રશ્ન ઊભો
થાય જ છે. નૈગમની પોતાની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આની સંગતિ બિલકુલ અશક્ય જ છે,
કારણ કે સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ જ છે. માટે એની પોતાની દૃષ્ટિને છોડીને અન્ય નયની દૃષ્ટિની
અપેક્ષાએ સંગતિ કરવી જરૂરી બને છે. એમાં પણ એક તો વ્યવહારનયસંમત નામાંકિત
પ્રસ્થકને જોનાર નૈગમભેદને સર્વવિશુદ્ધ ત્યાં કહેલ છે તથા બીજું પ્રાયઃ વ્યવહારનય જ
બધે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ આદિનો વ્યવહાર કરે છે, એટલે મેં પણ આની સંગતિ કરવા
વ્યવહારનયની દૃષ્ટિનો આધાર લીધો છે. પરંતુ નૈગમનયના વિચારમાં પણ નૈગમનયની
દૃષ્ટિ છોડી દેવામાં કોઈક હેતુ તો આપવો જ પડે. એટલે મેં નૈગમનયની કોઈ નિયતદૃષ્ટિ
નથી વગેરે કહેલ છે. એમાં પિંડ-શિવક વગેરે બધા નૈગમનયે જેમ પિંડરૂપ છે તેમ
શિવકરૂપ પણ છે જ, એ જ રીતે સ્થાસાદિ રૂપ પણ છે જ. તથા જેમ પિંડ વગેરે
બધાને પિંડ તરીકે જોનાર નૈગમભેદ સર્વવિશુદ્ધ હોઈ શકે છે તેમ તે બધાને શિવકાદિ

મૃત્પિણ્ડતયા પશ્યન્ નૈગમભેદઃ સર્વવિશુદ્ધઃ પ્રાપ્યતે, તથૈવ તાન્ સર્વાન્ શિવકાદિતયા પશ્યન્નપિ સ તથા પ્રાપ્યત એવ । કિञ્ચાવિશુદ્ધા અપિ નૈગમભેદાસ્તાન્ મૃત્પિણ્ડાદિતયા પશ્યેયુઃ । તતશ્ચ 'અયં મૃત્પિણ્ડઃ' 'અયં મૃત્પિણ્ડઃ' ઇતિવત્ 'અયં શિવકઃ' 'અયં શિવકઃ' ઇત્યાદયઃ સર્વા અપિ દૃષ્ટયો વિશુદ્ધાસ્તા એવ ચાશુદ્ધા અપીતિ ન કાપિ નિયતા દૃષ્ટિરિત્યાદિ મયોક્તમિતિ જ્ઞેયમ્ । ઇત્યञ્ચ નમસ્કારનિર્યુક્ત્યધિકારે કથિતાયા આદિનૈગમસ્ય વિશુદ્ધેરુપપાદનાર્થં નૈગમસ્ય યા ધ્રૌવ્યાંશમાત્રગ્રાહિણી દૃષ્ટિઃ સા સ્વકીયા નિયતા ચ, તામપેક્ષૈવ ચ વિશુદ્ધિરિતિકલ્પનમ્, અનુયોગદ્વારસૂત્રાધિકારેઽર્થતઃ કથિતાયાસ્તદશુદ્ધેરુપપાદનાર્થં ચાનન્યગત્યા નૈગમસ્ય ન કાપિ નિયતા દૃષ્ટિર્યામપેક્ષ્ય વિશુદ્ધિવ્યવહારઃ સ્યાદિતિ કલ્પનમ્ । તતશ્ચ કઃ પૂર્વાપરવિરોધઃ ?

એવञ્ચ (૧) સર્વસંગ્રાહિણ આદિનૈગમસ્યાનાદિનિધનતયાઽનુત્પન્નમૂર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ, (૨) દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાસમ્ભવશ્ચ સિદ્ધઃ, તથાપિ (૩) ન નિક્ષેપચતુષ્ટયસર્વવ્યાપિતાનિયમસ્ય ભક્તો (૪) ન વા 'સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે'ત્તિ વચનવિરોધ ઇત્યપિ સ્થિતમ્ । તથા (૫) 'एगं निच्चं निरवयव' મિત્યાદિભાષ્યોક્તં સામાન્યલક્ષણં વ્યવહારનયાનુસારિ, (૬) મૃત્પિણ્ડો

તરીકે જોનાર તે પણ તેવો સર્વવિશુદ્ધ હોઈ શકે જ છે. વળી અવિશુદ્ધ નૈગમભેદો પણ તે બધાને પિંડ વગેરે રૂપે જોઈ જ શકે છે. એટલે 'આ પિંડ છે' 'આ પિંડ છે' એવી દૃષ્ટિની જેમ 'આ શિવક છે' 'આ શિવક છે' વગેરે બધી જ દૃષ્ટિઓ વિશુદ્ધ પણ સંભવે છે ને અવિશુદ્ધ પણ સંભવે છે. તેથી નૈગમની કોઈ નિયત દૃષ્ટિ નથી એમ મેં કહેલું છે. આમ નમસ્કારનિર્યુક્તિના અધિકારમાં આદિનૈગમની કહેલી વિશુદ્ધિની સંગતિ કરવા માટે નૈગમની જે ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહિણી દૃષ્ટિ છે તે સ્વકીય છે અને નિયત છે. અને તેની અપેક્ષાએ જ વિશુદ્ધિ છે એવી કલ્પના છે. તથા અનુયોગદ્વારસૂત્રના અધિકારમાં અર્થથી કહેલી તેની અશુદ્ધિની સંગતિ માટે નિરુપાયપણે નૈગમની કોઈ નિયતદૃષ્ટિ નથી જેની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધિનો વ્યવહાર થઈ શકે... વગેરે કલ્પના છે. પછી શું પૂર્વાપરવિરોધ ? આ બધી વિચારણાથી નીચેની બાબતો નિશ્ચિત થઈ. (૧) સર્વસંગ્રાહી આદિનૈગમનો અનાદિનિધન હોવાના કારણે અનુત્પન્ન એવું ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ વિષય છે. (૨) દ્રવ્યનિક્ષેપનો અસંભવ સિદ્ધ થયેલો છે. છતાં (૩) ચાર નિક્ષેપની સર્વવ્યાપિતાના નિયમનો ભંગ નથી કે (૪) નથી સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવે વચનનો વિરોધ... એ પણ નિશ્ચિત થયેલું છે તથા (૫) ભાષ્યમાં એગં નિચ્ચં નિરવયવં... વગેરે જે લક્ષણ સામાન્યનું કહેલું

વ્યવહારનયેનૈવ દ્રવ્યઘટ ઉપચરિતઘટો વા, નૈગમનયેન તુ ભાવઘટ એવ, (૭) એવમેવ સર્વવિશુદ્ધેન નૈગમનયેન જિનજીવ આકાલં જિન એવ, નમસ્કારવદનુત્પન્નત્વાત્, (૮) સકલપર્યાયરાશેર્યોગ્યતાસમૂહો દ્રવ્યં, (૯) તાન્ સર્વાન્ પર્યાયાન્ કેવલજ્ઞાની વ્યક્તરૂપેણ પશ્યતિ, વ્યવહારનયો વર્તમાનમેકં પર્યાયં વ્યક્તરૂપેણ પશ્યતિ, તદન્યાન્ સ્વવિષયાન્ યોગ્યતારૂપેણ, નૈગમનયસ્તુ યથાદૃષ્ટિ પર્યાયમેકં પશ્યતિ, તદન્યાંસ્તુ યોગ્યતારૂપેણાપિ ન પશ્યતિ, (૧૦) નૈગમસ્ય ઘટ એવ પરોર્ધ્વતાસામાન્યં, સ એવ ચાપરોર્ધ્વતાસામાન્યં, (૧૧) આકાલભાવિની: સર્વા અવસ્થા યો નમસ્કાર-ઘટાદિલક્ષણેનોર્ધ્વતાસામાન્યેન સઙ્ગૃહ્ણતિ સ સર્વસઙ્ગ્રાહિનૈગમ: । 'આદિનૈગમ:' 'વિશુદ્ધનૈગમ:' इत्यादयस्तस्यैव समानार्थका: शब्दाः; (૧૨)તાસામવસ્થાનામેકદેશભૂતા: કાશ્ચિદવસ્થા ય ઋર્ધ્વતાસામાન્યેન ક્રોડીકરોતિ સ દેશ-સઙ્ગ્રાહિનૈગમ:; 'અશુદ્ધનૈગમ:' इति तस्यैव समानार्थक: शब्द: (૧૩)આદિનૈગમસ્ય નમસ્કાર-ઘટાદિકં સર્વમાકાલમવિચલિતરૂપમનુત્પન્નમેવ । (૧૪)નૈગમનયસ્ય મૃદ્દ્રવ્ય-ઘટાદિકમેવો-ર્ધ્વતાસામાન્યં,ન તુ મૃત્ત્વ-ઘટત્વાદિકં, તત્તુ વ્યવહારનયેનૈવોર્ધ્વતાસામાન્યમ્, (૧૫)સઙ્ગ્રહનયોઽપિ

છે તે વ્યવહાર નયાનુસારે છે. (૬) માટીનો પિંડો દ્રવ્યઘટ કે ઉપચરિતઘટ જે કહેવાય છે તે વ્યવહારનયે જ, નૈગમનયે તો એ ભાવઘટ જ છે. (૭) એમ સર્વવિશુદ્ધનૈગમનયે જિનજીવ આકાળ 'જિન' જ છે, કારણ કે નમસ્કારની જેમ અનુત્પન્ન છે. (૮) સંભવિત બધા પર્યાયોની યોગ્યતાઓનો સમૂહ એ દ્રવ્ય છે. (૯) એ સર્વ પર્યાયોને કેવલજ્ઞાની વ્યક્તરૂપે જુએ છે. વ્યવહારનય એક વર્તમાન પર્યાયને વ્યક્તરૂપે જુએ છે, બાકીના સ્વવિષયભૂત પર્યાયોને યોગ્યતારૂપે જુએ છે. નૈગમનય તો દૃષ્ટિને અનુસારે એક જ પર્યાયને જુએ છે, તે સિવાયના અન્ય પર્યાયોને યોગ્યતારૂપે પણ જોતો નથી. (૧૦) નૈગમનયે ઘડો જ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે ને એ જ અપરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે. (૧૧) ત્રણે કાળમાં થનાર સર્વ અવસ્થાઓનો જે, નમસ્કાર-ઘટ વગેરે રૂપ ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી સંગ્રહ કરે છે તે સર્વસંગ્રાહી નૈગમ છે. આદિનૈગમ-વિશુદ્ધનૈગમ વગેરે એના જ નામો છે. (૧૨) તે સર્વ અવસ્થાઓના એકદેશભૂત કેટલીક અવસ્થાઓનો ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી જે સંગ્રહ કરે છે તે દેશસંગ્રાહીનૈગમનય છે, અશુદ્ધનૈગમ એ એનો જ સમાનાર્થક શબ્દ છે. (૧૩) આદિનૈગમમતે નમસ્કારઘટ વગેરે બધું જ આકાળ અવિચલિતરૂપવાળું હોય છે-અનુત્પન્ન જ હોય છે. (૧૪) નૈગમનયને માટી-દ્રવ્ય-ઘટ વગેરે જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે, નહીં કે મૃત્ત્વ-ઘટત્વ વગેરે, એ તો વ્યવહારનયે જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. (૧૫)

द्विविधः - परः सङ्ग्रहोऽपरश्च, तत्र 'सर्वसङ्ग्रहः' 'शुद्धसङ्ग्रहः' इत्यादयः परसङ्ग्रहस्य, 'देशसङ्ग्रहः' 'अशुद्धसङ्ग्रहः' इत्यादयश्चापरसङ्ग्रहस्य पर्यायवाचिनः शब्दाः, (१६) यथा सामान्यं द्विविधं-तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च तथा विशेषा अपि द्विविधाः-भूस्थो घटः, वेदिकास्थो घटः, नीलो घटः, रक्तो घट इत्यादयस्तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षिणो विशेषाः, मृत्पिण्ड-शिवक-स्थासादयश्चोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिणो विशेषाः, (१७) सङ्ग्रहनयस्य सज्-जीव-पुद्गल-घटादिकमेव तिर्यक्सामान्यं, न तु सत्ता-जीवत्व-पुद्गलत्व-घटत्वादिकं, तत्तु व्यवहारनयेनैव तिर्यक्सामान्यम्, (१८) वस्तुतस्तु सङ्ग्रहनयस्य न किञ्चित्सामान्यं न वा कश्चिद्विशेषः, एकस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगमादनुवृत्त-व्यावृत्ताकाराया बुद्धेरभावात्, (१९) परस्य सङ्ग्रहनयस्य जीव-पुद्गल-घटादयः सर्वेऽपि 'सन्' एव, न जीव-पुद्गल-घटादयः, (२०) अत एव नमस्कारस्योत्पन्नानुत्पन्नत्वविचारणायां न परसङ्ग्रहस्य विचारः, (२१) अनुयोगद्वाराद्युक्त-प्रस्थक-वसतिदृष्टान्ताभ्यां नमस्कारनिर्युक्तिगतेन च नमस्कारस्योत्पन्नानुत्पन्नत्वाधिकारेण च नैगमनयस्योर्ध्वतासामान्यविषयकत्वं सिध्यति, तत्र (२२) प्रस्थकदृष्टान्ते वनगमनप्रयोजनी-भूतदार्वीदिकं नैगमस्य मुख्यः प्रस्थक एव, व्यवहारस्य तूपचरित एव, तथा (२३)

संग्रहनय पक्षे प्रकारे छे - परसंग्रह अने अपरसंग्रह. ओमां सर्वसंग्रह, शुद्ध संग्रह... आ भधा परसंग्रहना अने देशसंग्रह-अशुद्धसंग्रह आ भधा अपरसंग्रहना पर्यायवाची नामो छे. (१६) तिर्यक् सामान्य अने उर्ध्वतासामान्यरूपे जेम सामान्य भे प्रकारे छे तेम विशेषो पक्षे प्रकारे छे. लूमि पर रहेलो घडो, वेदिका पर रहेलो घडो, नील घट, रक्तघट... आ भधा तिर्यक्सामान्यना प्रतिपक्षी विशेषो छे. ज्यारे पिंड-शिवक-स्थासवगेरे उर्ध्वतासामान्यना प्रतिपक्षी विशेषो छे. (१७) संग्रहनयने सामान्य तरीके सत्-ज्व-पुद्गल-घट वगेरे ज मान्य छे, नही के सत्ता-ज्वत्व-पुद्गलत्व-घटत्व वगेरे. ओ भधा तो व्यवहारनये ज तिर्यक्सामान्य छे. (१८) वस्तुतः तो संग्रहनयने कशुं सामान्य नथी के कशुं विशेष नथी, कारण के ओक ज वस्तु मानी होवाथी अनुवृत्ताकारवाणी अने व्यावृत्ताकारवाणी बुद्धि ज नथी. (१९) परसंग्रहनयमते ज्व-पुद्गल-घट वगेरे भधुं 'सत्' ज छे, नही के ज्व-पुद्गल-घट वगेरे. (२०) ओटले ज नमस्कार उत्पन्न छे के अनुत्पन्न? ओ विचारणामां परसंग्रहनो विचार ज नथी. (२१) अनुयोगद्वारसूत्र वगेरेमां कहेला प्रस्थक-वसतिदृष्टान्त द्वारा अने नमस्कार निर्युक्तिमां कहेल नमस्कार उत्पन्न छे के अनुत्पन्न? ओना अधिकारद्वारा नैगमनयनो विषय उर्ध्वतासामान्य छे ओ सिद्ध थाय छे. ओमां(२२) प्रस्थकदृष्टान्तमां वनगमनप्रयोजनीभूत काष्ठादि नैगममते

વસતિદષ્ટાન્તે 'અહં લોકે વસામી'ત્યુત્તરં દત્તવાન્ નૈગમનયઃ સર્વવિશુદ્ધઃ, આકાલભાવિનીનાં સર્વાસામવસ્થાનાં 'અહં' ઇત્યનેન ક્રોડીકરણાત્, અનુયોગદ્વારસૂત્રે તસ્યાશુદ્ધિર્યા કથિતા સા વ્યવહારનયમપેક્ષ્ય જ્ઞેયા, અત એવ વ્યવહારનયસ્ય સમ્મતતયા યો વાસસ્તત્ર કથિતઃ સ એવ નૈગમસ્યાપિ વિશુદ્ધતમત્વેન કથિત ઇત્યાદિકં સર્વમેતાવતા સિદ્ધમ્ ।

તથાઽન્યત્રોર્ધ્વતાસામાન્યં દ્વિવિધં પ્રોક્તં - ઓઘશક્તિરૂપં, સમુચિતશક્તિરૂપં ચ । તૃણલક્ષણે દૂરવર્તિનિ કારણે ઘૃતસ્ય યા શક્તિઃ સૌઘશક્તિરુચ્યતે, દુગ્ધ-દધિલક્ષણે નિકટવર્તિનિ કારણે યા શક્તિઃ સા સમુચિતશક્તિરિતિ । અત્ર નૈકટ્યં યદુક્તં તત્સ્વરૂપકૃતનૈકટ્યં જ્ઞેયં, ન તુ કાલકૃતનૈકટ્યમ્ । યદ્યપિ યત્ર સ્વરૂપકૃતનૈકટ્યં તત્ર પ્રાયઃ કાલકૃતનૈકટ્યમપિ ભવત્યેવેત્યન્યત્ર કાલકૃતનૈકટ્યં યદ્યુક્તં ભવેત્ તથાપિ પ્રાધાન્યં સ્વરૂપકૃતનૈકટ્યસ્યૈવ જ્ઞેયમ્ । વિવેચિતમિદં મયા 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થસ્ય ગૂર્જરભાષાનિબદ્ધે વિવેચને । પરન્તુ 'નૈગમનયસ્ય ન કિચ્ચિદૂર્ધ્વતાસામાન્યં ન વા કચ્ચિત્તદપેક્ષો વિશેષઃ, વ્યવહારસ્યૈવ તૌ સામાન્ય-

મુખ્ય પ્રસ્થક જ છે, વ્યવહારમતે ઉપચરિત પ્રસ્થક જ છે. તથા (૨૩) વસતિ દષ્ટાન્તમાં 'હું લોકમાં વસુ છું' એવો ઉત્તર આપનાર નૈગમભેદ સર્વવિશુદ્ધ છે, કારણ કે અહં પદ દ્વારા ત્રણે કાળભાવી બધી અવસ્થાઓનો સંગ્રહ કરનાર છે, અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એને અશુદ્ધ તરીકે જે જણાવેલ છે તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જાણવો. એટલે જ વ્યવહારનયને માન્ય જે વાસ ત્યાં કહ્યો છે તેને જ નૈગમનયના વિશુદ્ધતમભેદ રૂપે કહેલ છે. અત્યાર સુધીની વિચારણાથી આ બધી વાતો સિદ્ધ થયેલી છે.

તથા અન્ય ગ્રન્થમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય બે પ્રકારે કહેલ છે. ઓઘશક્તિરૂપ અને સમુચિતશક્તિરૂપ. ઘાસરૂપ દૂરવર્તી કારણમાં ધીની જે શક્તિ (યોગ્યતા) રહેલી છે તે ઓઘશક્તિ કહેવાય છે, અને દૂધ-દહી વગેરે રૂપ નજીકના કારણમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે સમુચિત શક્તિ કહેવાય છે. અહીં નૈકટ્ય = નજીકપણું જે કહેલું છે તે સ્વરૂપની અપેક્ષાએ જાણવું, નહીં કે કાળની અપેક્ષાએ. જો કે જ્યાં સ્વરૂપાપેક્ષાનૈકટ્ય હોય છે ત્યાં પ્રાયઃ કાળાપેક્ષાનૈકટ્ય પણ હોય જ છે. એટલે અન્ય ગ્રન્થમાં જો કાળાપેક્ષાનૈકટ્ય કહેલું હોય તો પણ પ્રાધાન્ય સ્વરૂપાપેક્ષાનૈકટ્યનું જ જાણવું. મેં આનું વિવેચન 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થના ગુજરાતી વિવેચનમાં કરેલું છે. પરંતુ "નૈગમનયને કશું ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ નથી કે કશું એના પ્રતિપક્ષીવિશેષરૂપ નથી, વ્યવહારને જ તે સામાન્ય-વિશેષમાન્ય છે" એવી વાત અહીં પૂર્વે જે કરેલી છે એને અનુસરીને આ ઓઘશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ... એ બન્ને વ્યવહારનયને જ માન્ય છે એ જાણવું, નહીં કે નૈગમનયને,

વિશેષૌ સંમતૌ' इत्यर्थकं यत्पूर्वमुक्तं, तदनुसारेणैयमोघशक्तिः समुचितशक्तिश्च व्यवहारनयस्यैव संमता ज्ञेया, न तु नैगमनयस्य, तृण-दुग्ध-दध्यादीनां सर्वेषां तेन घृततयैव ग्रहणात् । तथापि व्यवहारनयसंस्कारादशुद्धतरः सन् यो नैगमो नवनीतात्पूर्ववर्तिषु तृण-दुग्ध-दधि-तक्रादिषु घृतत्वं न पश्यति तस्य तृण ओघशक्तिर्दुग्धादिषु च समुचितशक्तिः संमता स्यादपीति ध्येयम् । तथा तन्नैगमाच्छुद्धस्य दुग्धमपि घृततया पश्यतो नैगमस्य तृणे समुचितशक्तिस्तत्पूर्ववर्तिन्यामवस्थायामोघशक्तिरिति ज्ञायते ।

महोपाध्यायैः श्रीमद्यशोविजयैर्गुर्जरभाषानिबद्धे 'द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास'ग्रन्थ एतदर्थकोऽधिकारो दृश्यते -

अथ कश्चित् शङ्कते-विभिन्नासु घटव्यक्तिषु यथैकं घटत्वसामान्यं, तथैव पिंड-शिवकादिषु विभिन्नासु व्यक्तिषु मृदादिकमेकं सामान्यं वर्तते, ततश्च तिर्यगूર્ध्वतासामान्ययोः कः प्रतिविशेषः? शृणु-देशभेदेऽपि येनैकाकारा प्रतीतिरुपजायते तत् तिर्यक्सामान्यं, कालभेदेऽपि येनानुगताकारा प्रतीतिरुपजायते तदूर्ध्वतासामान्यमिति ।

एतस्मिन्नधिकार इदं रहस्यं ज्ञेयं-अयमधिकारो व्यवहारनयाभिप्रायेण ज्ञेयः। किमर्थम् ?

કારણ કે એ તો ઘાસ-દૂધ-દહીં વગેરે બધાને 'ધી' તરીકે જ જુએ છે. તેમ છતાં વ્યવહારનયના સંસ્કારથી અશુદ્ધતર બનતો જે નૈગમભેદ માખણના પૂર્વવર્તી ઘાસ-દૂધ-દહીં-છાશ વગેરેને ધી તરીકે જોતો નથી તેને ઘાસમાં ઓઘશક્તિ અને દૂધ વગેરેમાં સમુચિત શક્તિ માન્ય બને પણ છે જ એ જાણવું. તથા એ નૈગમભેદ કરતાં શુદ્ધ એવો અન્ય નૈગમભેદ કે જે દૂધને પણ ધી તરીકે જુએ છે તેને ઘાસમાં સમુચિતશક્તિ અને એની પણ પૂર્વઅવસ્થામાં ઓઘશક્તિ માન્ય હોય તે જણાય છે.

મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે રચેલા 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થમાં આ અંગે આવો અધિકાર જોવા મળે છે.

અહીં કોઈક શંકા કરે છે - વિભિન્ન ઘટવ્યક્તિઓમાં જેમ એક ઘટત્વસામાન્ય છે, તે જ રીતે વિભિન્ન પિંડ-શિવકાદિ વ્યક્તિઓમાં માટી વગેરે એક સામાન્ય રહેલું છે તો તિર્યક્-ઊર્ધ્વસામાન્યમાં શું ભેદ રહેશે ? આ શંકાનું સમાધાન - દેશભેદ હોવા છતાં એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે તિર્યક્સામાન્ય છે અને કાળભેદ હોવા છતાં જેના કારણે અનુગતાકાર બુદ્ધિ થાય છે તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે.

આ અધિકારમાં આવું રહસ્ય જાણવું-આ અધિકાર વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે છે. શા માટે? આ માટે ઘણા હેતુઓ છે. તે આ રીતે-(૧) વ્યવહારનય જ તિર્યક્સામાન્ય

અત્ર બહવો હેતવઃ। તદ્વથા-(૧) વ્યવહારનયસ્યૈવ ઘટત્વં તિર્યક્સામાન્યતયાઽભિપ્રેતં, સદ્ગ્રહસ્ય તુ ઘટ એવ । (૨) પિણ્ડાદિષુ મૃદ્દ્રવ્યમેવોર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યપિ વ્યવહારનયસ્યૈવાભિપ્રાયઃ, નૈગમસ્ય તુ પિણ્ડ-શિવકાદીનિ સર્વાણ્યૂર્ધ્વતાસામાન્યતયેષ્ટાનિ (૩) એકાકારાઽનુગતાકારા ચ બુદ્ધિર્વ્યવહારસ્યૈવ સંમતા, નૈગમ-સદ્ગ્રહસંમતસ્ય વસ્તુન એકત્વમેવ યતસ્તતસ્તદ્બુદ્ધ્યોઃ કથમેકાકારત્વસ્યાનુગતાકારત્વસ્ય વા સમ્ભવઃ ?

નનુ તિર્યક્સામાન્યેન વિભિન્નાસુ ઘટવ્યક્તિષુ 'ઘટોઽયં' 'ઘટોઽયં' इत्येवमेकाकारा बुद्धिर्यथा जायते तथैवोर्ध्वतासामान्येनापि पिण्ड-शिवकादिव्यक्तिषु 'इयं मृद्' 'इयं मृद्' इत्येकाकारैव बुद्धिर्जायते । ततश्चात्र 'अनुगताकारा बुद्धि'रिति किमित्युक्तमिति चेत् ? शृणु - तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षिणः सर्वेऽपि विशेषा एकाकारतया परिणता एकाकारतयैव च भासन्ते। यथा भू-वेदिकादिस्थाः सर्वेऽपि घटा घटाकारतयैव परिणतास्तदाकारतयैव च भासन्ते । परन्तूर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिणो विशेषा न तथा, तत्रैकः पिण्डाकारतया द्वितीयस्तु

તરીકે ઘટત્વને સ્વીકારે છે, સંગ્રહનયને તો ઘટ એ જ તિર્યક્સામાન્ય છે. (૨) પિંડ-શિવકાદિમાં માટી દ્રવ્ય એ જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે-આ પણ વ્યવહારનયનો જ અભિપ્રાય છે. નૈગમનયને તો પિંડ-શિવક વગેરે બધું જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તરીકે માન્ય છે. (૩) એકાકારબુદ્ધિ અને અનુગતાકારબુદ્ધિ વ્યવહારને જ માન્ય છે. નૈગમ-સંગ્રહ સંમત વસ્તુ તો એક જ હોવાથી તેની બુદ્ધિમાં એકાકારતા કે અનુગતાકારતાનો સંભવ શી રીતે હોય ?

શંકા - વિભિન્ન ઘટવ્યક્તિઓ અંગે તિર્યક્સામાન્યના કારણે 'આ ઘડો' 'આ ઘડો' એવી એકાકાર બુદ્ધિ જેમ થાય છે એમ પિંડ-શિવકાદિ વ્યક્તિઓમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્યના કારણે 'આ માટી' 'આ માટી' એવી એકાકાર બુદ્ધિ જ થાય છે. તો અહીં એને 'અનુગતાકાર બુદ્ધિ' કેમ કહો છો ?

સમાધાન-તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષી બધા વિશેષો (ઘટવ્યક્તિઓ) એકાકારરૂપે પરિણમેલા હોય છે અને એકાકારરૂપે ભાસે છે. જેમ ભોંય-વેદિકા વગેરે પર રહેલા બધા ઘડા ઘટાકારરૂપે પરિણમેલા છે ને એ જ રીતે ભાસે છે. પણ ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષી વિશેષો માટે એવું નથી. ત્યાં તો એક પિંડરૂપે, બીજો શિવકરૂપે ને અન્ય સ્થાસાકારરૂપે પરિણમેલો છે ને એ જ રૂપે ભાસે છે. આ રીતે બધાનો આકારભેદ હોવા છતાં એક મુદ્દાકાર પણ બધામાં સંકળાયેલો તો છે જ. પણ સામાન્ય રીતે તો પિંડ-શિવક વગેરે

શિવકાકારતયા, અન્યસ્તુ સ્થાસાકારતયા પરિણતો ભાસતે ચ । एवं सर्वत्राकारभेदेऽप्यनुवर्तमान एको मृदाकारोऽपि वर्तत एव ; तत्र सामान्यतया तु पिण्ड-शिवकादय आकारा एव भासन्ते, परन्तु पटुक्षयोपशमेन यदोपयुज्यते तदा सर्वत्रानुगतो मृदाकारो भासतेऽनुगताकारा बुद्धिर्जायते। अत एव तिर्यक्सामान्यज्ञानं यथा सुकरं, न तथोर्ध्वतासामान्यज्ञानमित्यन्यत्रोक्तम्। एतद्विस्तरार्थं 'द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास' ग्रन्थस्य गूर्जरभाषानिबद्धं मद्विवेचनं विलोकनीयम् ।

अथ सामान्यग्राहिणो नैगमस्य सड्ग्रहनयेऽन्तर्भाव इति शास्त्रेषु नैकश उपलभ्यते । नैगमनयस्योर्ध्वतासामान्यविषयकत्वे स कथं सङ्गमनीयः ? सड्ग्रहनयस्य तिर्यक्सामान्य-विषयकत्वादिति चेत् ? सत्यं, तथापि यथा तिर्यक्सामान्यं 'सामान्यं' तथैवोर्ध्वतासामान्यमपि सामान्यमेव यतोऽतः सामान्यग्राहित्वलक्षणं सादृश्यं पुरस्कृत्य तस्य सड्ग्रहनयेऽन्तर्भाव उक्त इति प्रतिभाति। अथ विशेषग्राहिणस्तस्य व्यवहारनयेऽन्तर्भावस्तत्र तत्र प्रोक्तः कथं सङ्गमनीयः ? इत्थमिति गृहाण-पिण्डादिकं मनसि कृत्वा प्रवृत्तं 'अयं घटः' इति ज्ञानं पिण्डादीन्

આકારો જ પ્રથમ નજરે ભાસે છે. પરંતુ જ્યારે સૂક્ષ્મતાથી જોવામાં આવે છે ત્યારે બધામાં સંકળાયેલો મૃદાકાર દેખાય છે ને અનુગતાકાર બુદ્ધિ થાય છે. એટલે જ તિર્યક્સામાન્યનું જ્ઞાન જેટલું સરળ છે એટલું ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું જ્ઞાન સરળ નથી એમ અન્યત્ર કહેલું છે. આ બાબતની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થનું મારું ગુજરાતી વિવેચન જોવું.

શંકા - સામાન્યગ્રાહી નૈગમનયનો સંગ્રહનયમાં અન્તર્ભાવ કહેલો શાસ્ત્રોમાં અનેકશઃ જોવા મળે છે. નૈગમનયનો વિષય જો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે તો આની સંગતિ શી રીતે કરવી ? કારણ કે સંગ્રહનયનો વિષય તો તિર્યક્સામાન્ય છે.

સમાધાન - વાત સાચી છે. છતાં પણ જેમ તિર્યક્સામાન્ય એ 'સામાન્ય' છે એમ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ પણ 'સામાન્ય' છે જ. એટલે બન્નેમાં સામાન્યગ્રાહિત્વ એકસરખું છે. આ સમાનતાને નજરમાં રાખીને નૈગમનો સંગ્રહમાં અન્તર્ભાવ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રશ્ન - વિશેષગ્રાહી નૈગમનો સમાવેશ વ્યવહારનયમાં કરેલો તે તે ગ્રન્થોમાં જોવા મળે છે, એની સંગતિ શી રીતે કરવી ?

ઉત્તર - આ રીતે - પિંડ વગેરેને મનમાં રાખીને થયેલું અયં ઘટઃ જ્ઞાન પિંડ વગેરેને સાંકળી લે છે, પટાદિની તો બાદબાકી જ કરે છે. આ બાદબાકીની અર્પણા

ક્રોડીકરોતિ, પટાદીંસ્તુ વ્યાવર્તયત્યેવ । एनां व्यावृत्तिमर्पयित्वा यदि तस्य विशेषग्राहित्वं कथ्येत तदा व्यवहारेऽन्तर्भावो न दुष्करः। यद्वा यो नैगमभेदः सम्यक्त्वप्राप्त्यनन्तरं जिनें गृह्णाति, तस्य मिथ्यादृष्टिचवस्था व्यावर्तत एवेति तां व्यावृत्तिमर्पयित्वा यदि विशेषग्राहित्वं कथ्येत तदा व्यवहारेऽन्तर्भावो न दुर्लभः । ‘सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया’ न्यायेनैषाऽन्तर्भावसङ्गतिः प्रदर्शिता । तथापि शास्त्रप्रसिद्धप्रस्थकादिषु सर्वेषु दृष्टान्तेषु प्रायो नैगमस्य सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां भिन्नः स्वतन्त्र एवाभिप्रायः कथितो यद् दृश्यते तेनापि तस्य विषयः सङ्ग्रह-व्यवहार-विषयाभ्यां भिन्न एवेति प्रतीयत एव । ततश्च नैगमस्योर्ध्वतासामान्यं विषयः, सङ्ग्रहस्य तिर्यक्सामान्यं विषयः, व्यवहारस्य विशेषो विषय इति सिध्यत्येव । तत्रापि व्यवहारनयो ‘अयं घटः’ इत्येवं यदा जानाति, तदा स पुरःस्थितं वस्तु पिण्डादिभ्यो भिन्नतया यथा प्रत्येति, तथैव पटादिभ्यो भिन्नतयाऽपि प्रत्येत्येव । अर्थाद् व्यवहारनयानुसारी ‘अयं घटः’ इत्यभिप्रायो यथोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिविशेषं गृह्णाति तथैव तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षिविशेषमपि गृह्णात्येवेति सामान्यस्य द्विविधतया सामान्यविषयौ नयौ यथा द्वौ न तथा विशेषस्य द्विविधत्वेऽपि तद्विषयौ नयौ द्वौ, अपि त्वेक एव व्यवहारनयो द्वावपि विशेषौ गृह्णाति ।

કરીને જો એને વિશેષગ્રાહી કહીએ તો એનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ દુષ્કર નથી. અથવા જે નૈગમભેદ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ બાદ જિનજીવને ‘જિન’ તરીકે જુએ, એને મિથ્યાત્વી અવસ્થાનો વ્યવસ્થેદ થાય જ છે. આ વ્યવસ્થેદની અર્પણા કરીને જો એને વિશેષગ્રાહી કહેવાય તો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ દુર્લભ નથી. સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા એ ન્યાયે આ અન્તર્ભાવની સંગતિ દેખાડી. બાકી તો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રસ્થકાદિ બધા દૃષ્ટાન્તોમાં પ્રાયઃ નૈગમનો અભિપ્રાય સંગ્રહ-વ્યવહારનય કરતાં જુદો-સ્વતન્ત્ર જ કહેલો જોવા મળે છે. એટલે એનો વિષય આ બે નયના વિષય કરતાં જુદો જ છે એ પ્રતીત થાય જ છે. એટલે નૈગમનયનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ વિષય છે, સંગ્રહનયનો તિર્યક્સામાન્ય અને વ્યવહારનયનો વિશેષ એ વિષય છે. આ વાત સિદ્ધ થાય જ છે. એમાં પણ વ્યવહારનય જ્યારે અયં ઘટઃ એવો બોધ કરે છે ત્યારે તે સામે રહેલી વસ્તુને પિંડાદિથી જુદી તરીકે જેમ સંવેદે છે તેમ પટાદિથી જુદી તરીકે પણ સંવેદે જ છે. અર્થાત્ વ્યવહારનયાનુસારી અયં ઘટઃ એવો બોધ જેમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષનું ગ્રહણ કરે છે તે જ રીતે તિર્યક્સામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષનું ગ્રહણ પણ કરે જ છે. માટે સામાન્ય બે પ્રકારે હોવાથી તેને વિષય બનાવનારા જેમ બે નયો છે, એમ વિશેષ બે પ્રકારે હોવા છતાં એને વિષય બનાવનારા બે સ્વતંત્ર નયો નથી, પણ એક જ વ્યવહારનય એ બન્ને વિશેષોનું ગ્રહણ કરે છે.

नन्वत्र 'अयं घटः' इत्यभिप्रायस्य व्यवहारनयानुसारित्वमिति विशेषणोपादानं किमर्थम् ? व्यावर्त्यस्याभावादिति चेत् ? न, व्यावर्त्यसद्भावात् । इदमुक्तं भवति-यदा पिण्डशिवकादिकं दृष्ट्वा 'अयं घटः' इतिज्ञानं प्रादुर्भवति तदा स नैगमनयाभिप्रायः । यदा पुरःस्थितान् बहून् घटान् दृष्ट्वा तज्ज्ञानं प्रवृत्तं तदा स सङ्ग्रहनयाभिप्रायः, यदा घटपटादीन् दृष्ट्वा तज्ज्ञानं संजातं तदा स व्यवहारनयाभिप्रायः, पटादीन् व्यावर्त्य घटलक्षणविशेषस्य ग्राहकत्वात् । तथैव 'अयं पिण्डः', 'अयं शिवकः' 'अयं (तु) घटः' इत्येवं पिण्डादिकं दृष्ट्वा यदा ज्ञानमाविर्भवति, तदापि 'अयं घटः' इति व्यवहारनयाभिप्राय एव, पिण्डादिविशेषान् व्यावर्त्य घटलक्षणस्य विशेषस्य ग्राहकत्वात् । लोकस्तु तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षिविशेषग्रहणाभिप्राये सतीवोर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षिविशेषग्रहणाभिप्रायेऽपि 'अयं घटः' इत्येव जानाति व्यवहरति चेति विशेषग्राहिणौ न पृथग् द्वौ नयौ । तथा पिण्ड-शिवक-घट-पट-कटादिषु मध्ये 'अयं घटः' इतिज्ञानं युगपदेव पिण्ड-शिवकादीन् पट-कटादींश्च व्यावर्तयति, अतोऽपि विशेषग्राह्येक

શંકા - અયં ઘટઃ એવા બોધનું અહીં 'વ્યવહારનયાનુસારી' એવું વિશેષણ શા માટે વાપર્યું છે ? કારણ કે કોઈ વ્યાવર્ત્ય (બાદબાકી કરવા યોગ્ય) તો છે નહીં ?

સમાધાન - આવી શંકા ગલત છે, કારણ કે વ્યાવર્ત્ય હાજર છે. કહેવાનો આશય આ છે કે - જ્યારે પિંડ-શિવકાદિને જોઈને અયં ઘટઃ એવો બોધ થાય છે ત્યારે એ નૈગમ નયાભિપ્રાય છે. જ્યારે સામે રહેલા ઘણા ઘડાઓને જોઈને એવો બોધ થાય છે ત્યારે એ સંગ્રહનયાભિપ્રાય છે. જ્યારે ઘટ-પટ વગેરેને જોઈને એવો બોધ થયેલો હોય છે ત્યારે એ વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય છે, કારણ કે પટ વગેરેની બાદબાકી કરીને ઘટાત્મક વિશેષનું ગ્રહણ કરનાર છે. એ જ રીતે પિંડ વગેરેને જોઈને અયં પિણ્ડઃ, અયં શિવકઃ, અયં (તુ) ઘટઃ એ રીતે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ અયં ઘટઃ એવું જ્ઞાન વ્યવહારનયનો જ અભિપ્રાય છે, કારણ કે પિંડ વગેરે વિશેષોની બાદબાકી કરીને ઘટાત્મક વિશેષનું ગ્રહણ કરે છે. લોક તો તિર્યક્સામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષનું ગ્રહણ કરવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યારની જેમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષનું ગ્રહણ કરવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યારે પણ અયં ઘટઃ એવું જ જ્ઞાન કરે છે ને એવો જ વ્યવહાર કરે છે. માટે વિશેષગ્રાહી બે સ્વતંત્ર નય છે નહીં. તથા સામે પિંડ-શિવકાદિ પડ્યા હોય ને સાથે જ ઘટ-પટ-કટ વગેરે પણ પડ્યા હોય ત્યારે અયં ઘટઃ જ્ઞાન એક સાથે જ પિંડ-શિવકાદિને અને પટ-કટાદિને વ્યાવૃત્ત કરે જ છે. તેથી પણ વિશેષગ્રાહી નય એક જ છે.

એવ નય ઇતિ । યદ્વા નૈગમનયાભિપ્રાયે સતિ જાતસ્ય 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનસ્ય પિણ્ડ-શિવકાદિષ્વન્વ્યૂર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ, સદ્ગ્રહનયાભિપ્રાયે સતિ જાતસ્ય 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનસ્ય સકલઘટવિશેષેષ્વન્વયિતિર્યક્સામાન્યં વિષયઃ । એવચ્ચ 'અયં ઘટઃ' ઇત્યાકારે સમાનેઽપિ વિષયસ્ય ભિન્નત્વાન્નયૌ ભિન્નૌ । પરંતુ પિણ્ડ-શિવકાદિવ્યવચ્છેદાભિપ્રાયે સતિ જાતસ્ય 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનસ્ય યથા પુરઃસ્થિતઃ કમ્બુગ્રીવાદિમત્પદાર્થો વિષયસ્તથૈવ પટ-કટાદિવ્યવચ્છેદાભિપ્રાયે સતિ જાતસ્ય 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનસ્યાપિ સ એવ વિષય ઇતિ વિષયસ્યૈક્યાન્નયસ્યાપ્યૈક્યમ્ ।

ઇત્યચ્ચોર્ધ્વતાસામાન્યવિષયકં 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનં નૈગમનયાનુસારિ, તિર્યક્સામાન્ય-વિષયકં 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનં સદ્ગ્રહનયાનુસારિ, ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિયોગિકવિશેષવિષયકં તિર્યક્સામાન્યપ્રતિયોગિકવિશેષવિષયકં ચ 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનં વ્યવહારનયાનુસારીતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ કથં વ્યાવર્ત્યસ્યાભાવઃ? એવચ્ચ વ્યાવર્ત્યસદ્ભાવાત્તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થ 'વ્યવહારનયાનુ-સારિત્વં' વિશેષણમુક્તમિતિ ।

નનુ નૈગમનયો યાન્ પિણ્ડ-શિવકાદિવિશેષાન્ 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનેન સદ્ગૃહ્ણાતિ, ઘટલક્ષણમેકં વિશેષં મુક્ત્વા તાન્ સર્વાનવશિષ્ટવિશેષાન્ વ્યવહારનયો 'અયં ઘટઃ' ઇતિ

અથવા નૈગમનયાભિપ્રાય હોય ત્યારે થયેલા અયં ઘટઃ જ્ઞાનનો પિંડ-શિવકાદિમાં સંકળાયેલ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય વિષય છે. સંગ્રહનયાભિપ્રાયથી થયેલા અયં ઘટઃ જ્ઞાનનો સકળ ઘટવ્યક્તિઓમાં અન્વયી તિર્યક્સામાન્ય વિષય છે. આમ અયં ઘટઃ એવો આકાર સમાન હોવા છતાં વિષય ભિન્ન હોવાથી બન્ને નયો જુદા જુદા છે. પરંતુ પિંડ-શિવકાદિનો વ્યવચ્છેદ કરવાના અભિપ્રાયથી થયેલા અયં ઘટઃ જ્ઞાનનો જેમ પુરઃસ્થિત કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થ વિષય છે તેમ પટ-કટ વગેરેનો વ્યવચ્છેદ કરવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યારે થયેલા અયં ઘટઃ જ્ઞાનનો વિષય પણ એ જ છે, ને તેથી વિષય એક હોવાથી નય પણ એક જ છે.

આમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યવિષયક અયં ઘટઃ જ્ઞાન નૈગમનયાનુસારી છે, તિર્યક્સામાન્ય વિષયક એવું જ્ઞાન સંગ્રહનયાનુસારી છે અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષીવિશેષવિષયક કે તિર્યક્સામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષ વિષયક અયં ઘટઃ જ્ઞાન વ્યવહારનયાનુસારી છે. પછી વ્યાવર્ત્ય નથી એવું શી રીતે કહેવાય ? એટલે વ્યાવર્ત્ય વિદ્યમાન હોવાથી તેની વ્યાવૃત્તિ માટે 'વ્યવહારનયાનુસારી' એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે તે જાણવું.

પ્રશ્ન - નૈગમનય પિંડ-શિવકાદિ જે વિશેષોનો અયં ઘટઃ જ્ઞાન દ્વારા સંગ્રહ કરે

ज्ञानेन व्यवच्छिनत्ति । परंतु सङ्ग्रहनयो यान् तत्तद्घटविशेषान् 'अयं घटः' इति ज्ञानेन क्रोडीकरोति, न व्यवहारनयः पुरःस्थितमेकं घटविशेषं मुक्त्वा तान् सर्वानवशिष्टघटविशेषान् 'अयं घटः' इति ज्ञानेन व्यवच्छिनत्ति, 'अयं घटः' इति ज्ञानविषयतायाः सर्वस्मिन् घटे सत्त्वात्, किन्तु पट-कटादीनेव व्यवच्छिनत्ति, तत्र किं कारणमिति चेत् ? शृणु-व्यवहारनयो लोकमनुसरति । लोकश्च यथा विशेषान् मन्यते यथा द्विविधमपि सामान्यं मन्यते । तत्र पिण्ड-शिवकादिषूर्ध्वतासामान्यतया मृद्द्रव्यं(मृत्त्वं वा)मन्यते, न तु घटत्वं, अतो 'अयं घटः' इति ज्ञानेन पिण्डादेर्व्यवच्छेदो भवति । परंतु सर्वेषु घटेषु तिर्यक्सामान्यतया घटत्वं मन्यते । 'अयं घटः' इति ज्ञानमपि घटत्वं पुरस्कृत्यैव प्रवर्तते, अतस्तद्विषयतायाः सर्वस्मिन् घटे सत्त्वानैकस्यापि घटस्य व्यवच्छेदः, किन्तु पटादेरेव । एवमेव यदि 'इदं मृद्द्रव्यम्' इत्येवं ज्ञानं जायते, पिण्डादेरपि व्यवच्छेदो नैव भवति, पुरस्क्रियमाणस्य मृत्त्वस्य तत्र सत्त्वात्, किन्तु पटादेरेव व्यवच्छेदो भवति । अत एव व्यवहारस्य तिर्यक्सामान्याश्रयभूतेषु सर्वेषु विशेषेषु जायमाना बुद्धिरैकाकारा कथ्यते, परन्तूर्ध्वतासामान्याश्रयभूतेषु सर्वेषु पिण्डादिषु विशेषेषु जायमाना साऽनुगताकारा कथ्यते, न त्वेकाकारा ।

छे तेमांथी घटात्मक अेक विशेषने छोडीने बाकीना बधा विशेषोनी व्यवहार नय अयं घटः ज्ञानथी बाढबाकी करे छे. परंतु संग्रहनय ते ते जे घटविशेषोनी अयं घटः ज्ञानथी संग्रह करे छे, तेमांथी व्यवहारनय सामे रहेला अेक घटविशेषने छोडीने बाकीना बधा विशेषोनी अयं घटः ज्ञानथी बाढबाकी करे छे - अेवुं छे नही, कारण के अयं घटः ज्ञाननी विषयता आ बाकीना बधा विशेषोमां पण रहेली ज छे. अेटले व्यवहारनय अे ज्ञान द्वारा पट-कट वगेरेनी ज बाढबाकी करे छे. आमां शुं कारण छे ?

उत्तर - सांभण. व्यवहारनय लोकोने अनुसरे छे. अने लोक तो जेम विशेषोने माने छे अेम बन्ने प्रकारना सामान्यने पण माने ज छे. अेमां पिंड-शिवकादिमां ऊर्ध्वतासामान्य तरीके माटीद्रव्यने (के मृत्त्वने) माने छे, नही के घटत्वने. अेटले अयं घटः ज्ञानथी पिंडादिनी बाढबाकी थई जाय छे. परंतु सर्व घटव्यक्तिओमां तिर्यक्सामान्य तरीके घटत्वने माने छे. अयं घटः अेवुं ज्ञान पण घटत्वने आगण करीने ज थाय छे. अेटले अेनी विषयता दरेक घडामां रही होवाथी अेक पण घडानी बाढबाकी थती नथी, पण पटादिनी ज बाढबाकी थाय छे. अे ज रीते जो इदं मृद्द्रव्यम् आवुं ज्ञान थाय तो पिंड वगेरेनी पण बाढबाकी थती नथी, कारण के आगण थई रहेल मृत्त्व पिंडादिमां पण रहेल छे. मात्र पटादिनी ज बाढबाकी थाय छे. आ लकीकत होवाथी

નૈગમસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષયઃ, સદ્ગ્રહસ્ય તિર્યક્સામાન્યં વ્યવહારસ્ય ચ વિશેષા
 इत्येतावता ग्रन्थेन सिद्धम् । अधुना प्रकृतं प्रस्तूयते । तच्च नयानां नैगम-सद्ग्रहादिक्रमेणो-
 पन्यासे हेतोर्विचारणम् । तत्र द्रव्यस्य प्रधानतया द्रव्यार्थिका पूर्वं न्यस्ताः पर्यायार्थिकास्तु
 पश्चादिति पूर्वं विचारितम् । द्रव्यार्थिकेष्वपि नैगमस्य किमिति प्राथम्यमिति विचारणायां
 तस्योर्ध्वतासामान्यं विषय इत्यादि निश्चितम् । ततश्च यतः स ऊर्ध्वतासामान्यविषयकोऽतस्तस्य
 द्रव्यार्थताया अन्यापेक्षया प्रबलत्वम् । अत एव च द्रव्यार्थिकेषु स प्रथमः । अयम्भावः-
 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' इत्यत्र ध्रौव्यांशो द्रव्यलक्षणम् । ततश्च नयो यथा यथा
 ध्रुव-ध्रुवतरं वस्तु गृह्णाति तथा तथा तस्य द्रव्यार्थिकत्वं प्रबल-प्रबलतरम् । घटमेव
 घटतया यो गृह्णाति तस्य सद्ग्रहनयस्यापेक्षया पिण्डादिकं कपालादिकं च यो घटतया
 गृह्णाति तस्य नैगमनयस्य ध्रुवतरविषयकत्वं स्पष्टमेवेति प्रबलतरद्रव्यार्थिकतया स प्रथमः ।

જ વ્યવહારનયને તિર્યક્સામાન્યના આશ્રયભૂત બધા વિશેષો અંગે થતી બુદ્ધિ એકાકાર
 બુદ્ધિ કહેવાય છે, જ્યારે ઊર્ધ્વતાસામાન્યના આશ્રયભૂત પિંડાદિ બધા વિશેષોમાં થતી
 બુદ્ધિ અનુગતાકાર બુદ્ધિ કહેવાય છે, નહીં કે એકાકાર બુદ્ધિ.

આમ આટલા અધિકારથી એ સિદ્ધ થયું કે નૈગમનયનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, સંગ્રહનયનો
 તિર્યક્સામાન્ય અને વ્યવહારનયનો વિશેષ એ વિષય છે. હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ. અને
 એ છે નયોનો નૈગમ-સંગ્રહાદિ ક્રમે જે ઉપન્યાસ કર્યો છે તેના કારણની વિચારણા. એમાં
 દ્રવ્ય પ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયો પહેલાં કહ્યા છે અને પર્યાયાર્થિક નયો પછી કહ્યા
 છે આ વાત પૂર્વે વિચારેલી છે. દ્રવ્યાર્થિક નયોમાં પણ નૈગમને કેમ પ્રથમ કહ્યો ? એની
 વિચારણામાં આ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે એનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે અને એનો
 વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે માટે જ અન્ય દ્રવ્યાર્થિકનયો કરતાં એની દ્રવ્યાર્થતા (= દ્રવ્યને
 પ્રાધાન્ય આપવાપણું) પ્રબળ છે ને માટે જ દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં એને પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યો
 છે. કહેવાનો ભાવ આ છે કે-ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્... આમાં ધ્રૌવ્યાંશ એ દ્રવ્યનું
 લક્ષણ છે. એટલે નય જેમ જેમ ધ્રુવ-ધ્રુવતર વસ્તુને જુએ છે તેમ તેમ એ દ્રવ્ય તરફ
 વધુ ઢળતો હોવાથી એની દ્રવ્યાર્થિકતા પ્રબળ-પ્રબળતર બનતી જાય છે. જે ઘડાને જ
 ઘડા તરીકે જુએ છે એ સંગ્રહનય વિષયની અપેક્ષાએ, પિંડ વગેરેને તથા કપાલ વગેરેને
 પણ જે ઘડા તરીકે જુએ છે એ નૈગમનયનો વિષય ધ્રુવતર છે એ સ્પષ્ટ જ છે. ને
 તેથી નૈગમનય પ્રબળતર દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી પ્રથમ છે.

न च यथा ध्रौव्यांशो द्रव्यलक्षणं तथैवैककरणमपि द्रव्यलक्षणम् । इदमुक्तं भवति-
 'परिगमणं पञ्जाओ अपोगकरणं गुणत्ति एगट्ट'त्तिवचनात् पर्यायस्यानेककरणं लक्षणतया
 ज्ञायते । ततश्च द्रव्यस्यैककरणं लक्षणमर्थतः प्राप्यते । ततश्च सङ्ग्रहनयो यस्मात् सर्वान् घटान्
 घटतयैककरोति तस्मात्सोऽपि प्रबलतरो द्रव्यार्थिक इति वाच्यं, नैगमस्यापि पिण्डादिविशेषा-
 णामेककरणात् तल्लक्षणप्राप्तेः । न च तथापि "जीवाजीवप्रभेदा यदन्तर्लीनास्तदस्ति सत् ।
 एकं यथा स्वनिर्भासि ज्ञानं जीवः स्वपर्यायैः ॥३१॥ इति लघीयस्त्रयवचनात् 'यथैव
 ज्ञानस्यात्मनिर्भासभेदा नैकत्वं बाधन्ते, जीवस्याजीवस्य वा कस्यचित् स्वगुणपर्यायाः, तथैव
 सत्त्वस्य भेदा जीवाजीवादयः ॥३१॥" इति तद्वृत्तिवचनाच्च 'परः सङ्ग्रहनयः सत्त्वेन
 जीवाजीवादीन् सर्वानेकीकरोतीति ज्ञायते । नैगमस्तु यदैकं जीवं जानाति तदा तस्यादिनैगम-
 भेदोऽपि तस्यैवैकस्याधिकृतस्य जीवस्याकालभाविनीः सर्वा अवस्था जीवतयैकीकरोति,
 नापरेषां जीवानामजीवानां वेत्येकीकरणं द्रव्यलक्षणं सङ्ग्रहस्य यथा सर्वव्यापकं न तथा
 नैगमस्येति सङ्ग्रह एव द्रव्यार्थिकेषु प्रथम उपन्यस्य इति ।

पूर्वपक्ष - જેમ ધ્રૌવ્યાંશ એ દ્રવ્યલક્ષણ છે એમ એકીકરણ પણ દ્રવ્યલક્ષણ છે
 જ. અહીં એ કહેવું છે કે - 'પરિગમન-પર્યાય-અનેકકરણ એ ગુણ... આ બધું એકાર્થક
 છે' આવા વચનથી જણાય છે કે અનેકકરણ એ પર્યાયનું લક્ષણ છે. એટલે અર્થાપત્તિથી
 એ પણ જણાય છે કે એકકરણ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. એટલે, બધા ઘડાઓને ઘડા તરીકે
 એક કરી નાખનાર સંગ્રહનય પ્રબળતર દ્રવ્યાર્થિક છે જ. (પછી એ કેમ પ્રથમ નહીં ?)

ઉત્તરપક્ષ - એમ તો નૈગમનય પણ પિંડાદિ વિશેષોને ઘડા તરીકે એક કરી જ
 દે છે. માટે એકકરણ લક્ષણ પણ એમાં સંગત છે જ.

પૂર્વપક્ષ - લઘીયસ્ત્રયગ્રન્થમાં આમ જણાવેલું છે કે - જીવ-અજીવના બધા ભેદો
 જેમાં અન્તર્લીન થઈ ગયા છે તે 'સત્' એક છે. જેમ સ્વનિર્ભાસિ જ્ઞાન એક છે.
 સ્વપર્યાયો વડે જીવ એક છે, તેમ. એની વૃત્તિમાં આવું કહ્યું છે કે - જેમ જ્ઞાનના
 આત્મનિર્ભાસિ ભેદો, જ્ઞાનના એકત્વને બાધ પહોંચાડતા નથી... અથવા જેમ જીવ કે
 અજીવ કોઈ વસ્તુના અનેક ગુણપર્યાયો એ વસ્તુના એકત્વને બાધિત કરતા નથી, એ
 જ રીતે સત્ત્વના જીવ-અજીવ વગેરે ભેદો એના એકત્વને બાધિત કરતા નથી. આ
 વચનોથી જણાય છે કે પરસંગ્રહનય 'સત્' રૂપે જીવ-અજીવ વગેરે બધાને એક કરે
 છે. જ્યારે નૈગમનય તો જ્યારે એક જીવને જાણે છે ત્યારે તેનો આદિનૈગમભેદ પણ
 તે એક અધિકૃત જીવની જ ત્રિકાળભાવી સર્વ અવસ્થાઓને (પર્યાયોને) જીવરૂપે એક

અથ ચરમ એવંભૂતનયો ઘટો યોષિન્મસ્તકારૂઢઃ સન્યાવત્કાલં જલાહરણં કરોતિ તાવત્કાલમેવ તં ઘટં મન્યતે, દ્વિચરમો નયઃ સમભિરૂઢસ્તુ તત્પૂર્વં પશ્ચાદપિ તં ઘટં મન્યતે । તતશ્ચૈવંભૂતનયોઽધ્રુવતમં વસ્તુ ગૃહ્ણાતીતિ નિશ્ચીયતે । ઇત્યજ્ઞ ચરમનયસ્યાધ્રુવતમવસ્તુગ્રાહિત્વં યત્પર્યવસિતં તેનૈતત્ સિધ્યતિ યત્પ્રથમો નયો ધ્રુવતમં વસ્તુ ગૃહ્ણાતીતિ । ધ્રુવતમં તુ નૈગમ એવ ગૃહ્ણાતીતિ સ એવ પ્રથમ ઉપન્યસ્ય ઇતિ ચેત્? ન, એવમપિ સઙ્ગ્રહસ્યૈવ પ્રાથમ્યોચિતેઃ । તથાહિ-સમભિરૂઢનયઃ કુમ્ભકલશાદિભ્યો ઘટં પૃથગ્ જાનાતિ । ચરમ એવંભૂતસ્તુ જલાહરણં કુર્વતો યોષિન્મસ્તકારૂઢાદ્ ઘટાત્ સમભિરૂઢસંમતં તદકુર્વન્તં ઘટમપ્યઘટં મત્વા પૃથક્કરોતીતિ ચરમસ્યાનેકકરણે પ્રબલતમત્વે સિદ્ધે ય એકકરણે પ્રબલતમઃ સ પ્રથમ ઇત્યપિ સિધ્યત્યેવ । એકકરણે ચ નૈગમાપેક્ષયા સઙ્ગ્રહ એવાધિકબલવાન્ । અયમ્ભાવઃ- દેવમનુષ્યાદિજીવસન્તાને ઘટાદેરજીવસન્તાનિનો ન કદાચિદપિ સમ્ભવઃ, જીવ-પુદ્ગલાદિદ્રવ્યાણામિતરાપ્રવેશિત્વાદિતિ નૈગમેન

કરે છે, નહીં કે અન્ય જીવોની કે અજીવોની અવસ્થાઓને પણ. એટલે એકકરણ એવું દ્રવ્યલક્ષણ સંગ્રહનયમાં જેટલું વ્યાપક છે એટલું નૈગમનયમાં નથી. માટે દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં સંગ્રહનયને જ પ્રથમ કહેવો જોઈએ.

શંકા - ચરમ એવંભૂતનય, ઘડો સ્ત્રીના મસ્તકે આરૂઢ થઈને જેટલો કાળ જળાહરણ કરે છે એટલા કાળ માટે જ એને ઘડો માને છે. દ્વિચરમ સમભિરૂઢનય તો તેની આગળ-પાછળના કાળમાં પણ એને ઘડો માને છે. એટલે એવંભૂતનયનો વિષય અધ્રુવતમ છે એ જણાય છે. આમ ચરમનયનો વિષય જો અધ્રુવતમ છે તો એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રથમનય એ જ હોઈ શકે જેનો વિષય ધ્રુવતમ હોય અને આવો ધ્રુવતમ વિષય તો નૈગમનો જ હોય છે. માટે એ જ પ્રથમ કહેવો જોઈએ.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - આ રીતે પણ સંગ્રહનયને પ્રથમ કહેવો જ ઉચિત છે. તે આ રીતે - સમભિરૂઢનય કુંભ-કળશ વગેરે કરતાં ઘડાને પૃથગ્ જાણે છે. ચરમ એવંભૂતનય તો જળાહરણ કરતા સ્ત્રીમસ્તકારૂઢ ઘડા કરતાં, સમભિરૂઢને માન્ય પણ જળાહરણાદિ નહીં કરતા એવા ઘડાને પણ ઘડા તરીકે નહીં સ્વીકારીને અલગ પાડી દે છે. આમ ચરમનય અનેક કરણમાં પ્રબળતમ સિદ્ધ થાય છે ને તેથી પ્રથમનય એ જ હોઈ શકે જે એકકરણમાં પ્રબળતમ હોય. અને એકકરણમાં તો નૈગમ કરતાં સંગ્રહનય અધિક બળવાન્ છે જ. આશય એ છે કે-દેવ-મનુષ્ય વગેરે રૂપ જીવના સંતાનમાં = પરંપરામાં ઘટાદિઅજીવ સંતાનીનો ક્યારેય પણ સંભવ હોતો નથી... (એટલે કે એ

देवादिरूपेण नाजीवसन्तानिनामेककरणम् । किञ्च जीवसन्तानिष्वपि तत्तज्जीवसन्तानिनामेवैक-
करणं, न सर्वजीवसन्तानिनाम् । नैगमो हि चरमश्रीवर्धमानजिनतया नयसारमरीचिप्रमुखसन्तानिन
एव गृह्णाति, न तु द्विचरमश्रीपार्श्वजिनादिसन्तानिनो न वा श्रीगौतमादिजीवसम्बन्धिसन्तानिनः ।
एवञ्च सङ्ग्रहस्यैव प्राबल्यं, नैगमेनैकसन्तानभाविनामेव सन्तानिनामेककरणात्, सदद्वैतवादिना
परसङ्ग्रहेण सर्वसन्तानभाविनां सर्वसन्तानिनामेककरणादिति वाच्यं, तथापि द्रव्यार्थिकत्व-
प्राबल्यान्नैगमस्य प्राथम्योचितेः ।

अयम्भावः नैगमस्य ध्रौव्यांशरूपे द्रव्यलक्षणेऽधिकविशेषव्यापकत्वं, सङ्ग्रहस्यै-
ककरणरूपे द्रव्यलक्षण इति द्वयोस्तुल्यबलत्वं प्राप्तम् । तथापि ज्ञानिनो ध्रौव्यांशमेव द्रव्यस्य
प्रधानं लक्षणं मन्यन्ते । तथाहि- यथा 'सद्'वस्तु उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं भवति, तथैव
एकानेकमपि भवत्येव, सामान्यविशेषात्मकमपि भवत्येव । ततश्च गणधरैः 'भयवं किं तत् ?'

परंपरामां क्रमशः જે જુદા જુદા પરિણામો-અવસ્થાઓ આકાર લે એમાં ઘડાનો નંબર
અસંભવિત છે.), કારણ કે જીવ-પુદ્ગલ વગેરે દ્રવ્યો ઈતર અપ્રવેશી છે. એટલે
નૈગમનય દેવાદિરૂપે અજીવ સંતાનીઓને એક કરી શકતો નથી. વળી જીવના જે
સંતાનીઓ હોય એમાં પણ તે તે એક જીવના સંતાનીઓનું જ એ એકકરણ કરે છે,
નહીં કે બધા જીવના સંતાનીઓનું. નૈગમનય ચરમશ્રીવર્ધમાનજિન તરીકે નયસાર-
મરીચિ વગેરે સંતાનીઓનું જ ગ્રહણ કરે છે, નહીં કે દ્વિચરમ શ્રીપાર્શ્વ વગેરે પ્રભુના
સંતાનીઓનું કે શ્રીગૌતમાદિ જીવસંબંધી સંતાનીઓનું. આમ, સંગ્રહનય જ પ્રબળ છે,
કારણ કે નૈગમનય એક સંતાનમાં થનારા સંતાનીઓનું જ એકકરણ કરે છે. જ્યારે
સદ્અદ્વૈતવાદી પરસંગ્રહનય સર્વસંતાનભાવી સર્વ સંતાનીઓનું એકકરણ કરે છે. માટે
સંગ્રહનય જ પ્રથમ કહેવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ - તેમ છતાં દ્રવ્યાર્થિકત્વ પ્રબળ હોવાથી નૈગમને પ્રથમ કહેવો એ જ
ઉચિત છે. આશય આ છે કે - પ્રૌવ્યાંશરૂપ દ્રવ્યલક્ષણને વિચારીએ તો નૈગમનય અધિક
વિશેષોમાં વ્યાપક છે. એકકરણરૂપ દ્રવ્યલક્ષણને વિચારીએ તો સંગ્રહનય અધિક વિશેષોમાં
વ્યાપક છે. આમ બન્ને તુલ્યબળી બન્યા. તેમ છતાં, જ્ઞાનીઓ પ્રૌવ્યાંશને જ દ્રવ્યનું
પ્રધાન લક્ષણ માને છે. તે આ રીતે - સદ્વસ્તુ જેમ ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યયુક્ત હોય છે
એમ એકાનેક પણ હોય જ છે, સામાન્ય-વિશેષાત્મક પણ હોય જ છે. એટલે ગણધરદેવો
વડે ભયવં કિં તત્ ? એમ પૂછવા પર ભગવાન્ એકં વાડનેકં વા એવો અથવા સામાન્ય
વા વિશેષો વા એવો કદાચ ઉત્તર આપત તો પણ કોઈ દોષ નહોતો, કારણ કે ઉપ્પન્ને-

इति पृष्ठे भगवता 'एकं वाऽनेकं वा' इति 'सामान्यं वा विशेषो वा' इति वा प्रत्युत्तरदाने न कोऽपि दोषः, 'उप्पन्नेइ वा' इत्यादिवाक्यत्रयेणैव सर्वेषां वस्तूनां क्रोडीकरणात्, न न दोष इत्येव, प्रत्युत लाघवलक्षणो गुणोऽपि, 'एकं वा' 'अनेकं वा' इति वाक्यद्वयस्यैव यद्वा 'सामान्यं वा' 'विशेषो वा' इति वाक्यद्वयस्यैवोच्चारणीयत्वात्। तथापि प्रभुणा 'उप्पन्नेइ वा' इत्यादिवाक्यत्रयमेव कथितम् । तदपि नैक एव कश्चित्तीर्थकृत्, सर्वेऽप्येतदेव मातृकाख्यं पदत्रयं वदन्ति । तदाह श्रीमान् शान्त्याचार्य उत्तराध्ययनबृहद्भूतौ- ते हि तीर्थविधौ सर्वे मातृकाख्यं पदत्रयम् । उत्पत्ति-विगम-ध्रौव्यख्यापकं सम्प्रचक्षते ॥३०-५॥ इति । तथैव 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' इत्यस्यापेक्षया 'एकानेकं सत्' इत्येवं यद्वा 'सामान्यविशेषात्मकं सत्' इत्येवं लक्षणप्रणयने लाघवस्य स्पष्टत्वेऽपि तत्त्वार्थसूत्रकारैर्लाघवकुशलैरपि 'उत्पाद-व्यय ध्रौव्ययुक्तं सत्' इत्येव लक्षणं प्राणायि। ततश्च द्रव्यस्यैककरणलक्षणापेक्षया ध्रौव्यलक्षण-लक्षणमेव प्रधानतया सम्मतमिति निश्चीयत एव । तस्मिंश्च ध्रौव्यांशे सङ्ग्रहनयापेक्षया नैगम एव बलवानिति तूक्तमेवेति द्रव्यार्थिकेषु स प्रथमः ।

इ वा वगेरे त्रश वाक्योनी જેમ આ ઉત્તરોથી પણ બધી જ વસ્તુઓ સંકળાઈ જાય છે. 'કોઈ દોષ નથી...' એટલું જ નહીં, ઉપરથી લાઘવરૂપ ગુણ પણ એમાં રહેલો છે, કારણ કે ઉપ્પન્નેइ વા વગેરે ત્રશ વાક્યોની જગ્યાએ એક વા-અનેક વા એવા બે વાક્યો જ અથવા સામાન્ય વા વિશેષો વા એવા બે વાક્યો જ બોલવાના રહે છે. તેમ છતાં, પ્રભુએ ઉપ્પન્નેइ વા વગેરે ત્રશ વાક્યો જ કહ્યા છે. વળી, કોઈ એક તીર્થકર જ નહીં, બધા જ તીર્થકરદેવો આ જ માતૃકાપ્ય ત્રિપદીને કહે છે. શ્રીમાન્ શાન્ત્યાચાર્ય શ્રી ઉત્તરાધ્યયનની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-તે બધા જ તીર્થકરદેવો તીર્થસ્થાપનાના અવસરે ઉત્પત્તિ-વ્યય-અને ધ્રૌવ્યને જણાવનાર માતૃકાનામે ત્રિપદીને કહે છે. ॥૩૦-૫॥ એ જ રીતે 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્' એવા લક્ષણની અપેક્ષાએ એકાનેકં સત્ એવું કે 'સામાન્યવિશેષાત્મકં સત્' એવું લક્ષણ બનાવવામાં લાઘવ હોવું સ્પષ્ટ હોવા છતાં લાઘવ કરવામાં કુશળ એવા તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર શ્રીઉમાસ્વાતિમહારાજે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ એવું જ લક્ષણ બનાવ્યું છે. એટલે દ્રવ્યના એકકરણરૂપ લક્ષણ કરતાં ધ્રૌવ્યરૂપ લક્ષણ જ પ્રધાન તરીકે જ્ઞાનીઓને સંમત છે એમ નિશ્ચિત થાય છે જ. અને આ ધ્રૌવ્યાંશમાં તો સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ નૈગમનય જ બળવાન છે એ વાત કહેવાઈ ગયેલી છે. માટે દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં એ પ્રથમ છે.

ન ચ ધ્રૌવ્યાંશેઽપિ સડ્ગ્રહનયો ન નિર્બલઃ, સદદ્વૈતવાદિપરસડ્ગ્રહનયવિષયસ્યાનાદિ-
નિધનત્વસિદ્ધિસમ્ભવાત્, 'સત્'ત્વેન ન કિચ્ચિદપિ કદાચિદપ્યુત્પદ્યતે વિનશ્યતિ વેતીતિ વાચ્યં,
તદ્વિષયસ્યાનાદિનિધનત્વસિદ્ધાવપિ ત્વન્મનોરથસ્યાસિદ્ધેઃ । તદસિદ્ધાવેતૌ દ્વૌ હેતૂ જ્ઞેયૌ ।
તથાહિ--(૧) ઘટ-પ્રસ્થક-નમસ્કારાદેઃ સર્વસ્ય સત્ત્વેન વ્યવહારસ્ય ક્વચિદેવ કદાચિદેવ
કેનચિદેવ તથાવિધાતિપ્રવિરલપ્રયોજને સતિ ક્રિયમાણત્વાદ્ ઘટાદેર્ઘટ-પ્રસ્થક-નમસ્કારત્વેન
વ્યવહરતોઽપરસડ્ગ્રહસ્યૈવ સડ્ગ્રહનયે પ્રધાનત્વમ્ । અત એવ સમ્પન્નો વ્રીહિઃ, તદેવૌષધં
મયા ગૃહીતં... ઇત્યાદયોઽપરસડ્ગ્રહનયાનુસારિણો વ્યવહારા યથા લોકે ભૂયો દૃશ્યન્તે ન તથા
'અયં સન્' ઇતિ પરસડ્ગ્રહનયાનુસારી વ્યવહારઃ । અપરસડ્ગ્રહસમ્પતસ્ય ઘટાદેર્યાવાનવસ્થાન-
કાલસ્તતો નૈગમસમ્પતસ્ય ઘટાદેરવસ્થાનકાલઃ સુતરાં દીર્ઘ એવ, પિણ્ડાદિકાલસ્યાપિ
તત્રાન્તર્ભાવાદિતિ નૈગમ એવ ધ્રૌવ્યાંશે પ્રબલઃ। (૨)સત્ત્વેન સ્વવિષયમનાદિનિધનં મન્યમાનસ્યાપિ
પરસડ્ગ્રહનયસ્ય બલં વિશેષાણામેકકરણ એવ, વિશેષાન્ સડ્ગૃહ્ણાતીતિ સડ્ગ્રહ ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ,

પૂર્વપક્ષ - ધ્રૌવ્યાંશમાં પણ સંગ્રહનય નિર્બળ નથી. કારણ કે સદ્અદ્વૈતવાદી
પરસંગ્રહનયનો વિષય અનાદિનિધન હોવો સિદ્ધ થઈ શકે છે, તે પણ એટલા માટે કે
સત્ તરીકે કોઈપણ વસ્તુ ક્યારેય પણ નથી ઉત્પન્ન થતી કે નથી નાશ પામતી.

ઉત્તરપક્ષ - એનો વિષય અનાદિનિધન હોવો સિદ્ધ થવા છતાં તમારો મનોરથ
અસિદ્ધ જ રહે છે. તે અસિદ્ધ રહેવામાં નીચેના બે હેતુ જાણવા. (૧) ઘટ-પ્રસ્થક-
નમસ્કારાદિ બધાનો સત્ તરીકે વ્યવહાર ક્યારેક જ ક્યાંક જ કોઈક જ એવું અતિપ્રવિરલ
પ્રયોજન હોય તો કરે છે. એટલે ઘટાદિનો ઘટ-પ્રસ્થક-નમસ્કારાદિરૂપે વ્યવહાર કરનાર
અપર સંગ્રહ જ વધુ ઉપયોગમાં આવતો હોવાથી સંગ્રહનયમાં પ્રધાન છે. એટલે જ
સમ્પન્નો વ્રીહિઃ (દાણો તૈયાર થઈ ગયો) 'મેં પણ તે જ ઔષધ લીધું છે' વગેરે
અપરસંગ્રહનયને અનુસરનારા વ્યવહારો લોકમાં જે રીતે ઘણીવાર જોવા મળે છે એ
રીતે અયં સન્-અયં સન્ એમ બધી વસ્તુઓનો પરસંગ્રહનયને અનુસરીને થતો સત્
તરીકેનો વ્યવહાર જોવા મળતો નથી. આ અપરસંગ્રહને ઘડો ઘડા તરીકે સંમત છે, નહીં
કે સત્ તરીકે. અને ઘડા તરીકે તો અપરસંગ્રહને જેટલો અવસ્થાનકાળ માન્ય છે એના
કરતાં નૈગમનયને માન્ય અવસ્થાનકાળ નિર્વિવાદ અધિક હોય છે, કારણ કે એમાં
પિંડાદિનો કાળ પણ સમાવિષ્ટ છે. માટે ધ્રૌવ્યાંશમાં નૈગમ જ પ્રબળ છે. (૨) પોતાના
વિષયને સત્ તરીકે અનાદિનિધન માનનાર પરસંગ્રહનયનું જોર પણ વિશેષોના એકકરણમાં
જ હોય છે, કારણ કે વિશેષોનો સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહનય એવી વ્યુત્પત્તિ છે. તથા

તત્ર તત્ર સર્વત્ર સદ્ગ્રહનયવિષયપ્રતિપક્ષતયા બહૂનાં વિશેષાણામેવ પ્રતિપાદનાચ્ચ, ન હિ ક્વચિદેકસ્મિન્નપ્યધિકારે પ્રતિપક્ષતયા ક્ષણિકાનામર્થાનાં પ્રતિપાદનં, સદ્ગ્રહનયેન કૃતં ક્ષણિકત્વનિરસનં વોપલભ્યતે। અત એવ શ્રીમદ્વાદિદેવસૂરિવિરચિતે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કારે તસ્ય સ્યાદ્વાદરત્નાકરાખ્યાયાં સ્વોપજ્ઞવ્યાખ્યાયાં ચૈવમધિકારઃ-ઉદાહરન્તિ-વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૭-૧૬॥ અસ્મિન્નુક્તે હિ સદિતિજ્ઞાનાભિધાનાનુવૃત્તિલિઙ્ગાનુમિતસત્તા-કત્વેનૈકત્વમશેષાર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥ ઇતિ । અત્ર મૂલસૂત્રં વિશ્વમેકં... ઇતિ પ્રણીતં, ન તુ વિશ્વં નિત્યં, સદવિશેષાદિતિ... ઇતિ । વૃત્તાવપિ ‘એકત્વમશેષાર્થાનાં સદ્ગૃહ્યતે’ ઇત્યુક્તં, ન તુ ‘નિત્યત્વમશેષાર્થાનાં સદ્ગૃહ્યતે’ ઇતિ । તતશ્ચ સદ્ગ્રહનયાભિપ્રાય એકકરણાંશ એવ ન તુ ધ્રૌવ્યાંશ ઇતિ નિઃશઙ્કમ્। તતશ્ચ ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહિણો નૈગમસ્યૈવ પ્રબલતરદ્રવ્યાર્થિકત્વમ્ ।

અત એવ ન્યાયાવતારવૃત્તાવદ્વૈતવાદિનો વેદાન્તિનો ન શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકત્વમુક્તં, કિન્તુ

શાસ્ત્રોમાં તે તે સ્થળે સંગ્રહનયના વિષયના પ્રતિપક્ષી વિષય તરીકે અનેક વિશેષોનું જ પ્રતિપાદન મળે છે, કોઈ એકાદ અધિકારમાં પણ એના પ્રતિપક્ષરૂપે ક્ષણિક પદાર્થોનું પ્રતિપાદન જોવા મળતું નથી, કે સંગ્રહનયે ક્ષણિકત્વનું ખંડન કર્યું હોય એવું જોવા મળતું નથી. એટલે જ શ્રીમદ્ વાદિદેવસૂરિ મહારાજે રચેલા પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રન્થમાં અને તેની સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં નીચે મુજબનો અધિકાર મળે છે. “ઉદાહરણ આપે છે-જેમ કે આખું વિશ્વ એક છે, કારણ કે સત્થી અલગ કશું નથી. ॥૭-૧૬॥” તથા આની વૃત્તિમાં “આ=‘સત્’ એવું કહેતાંની સાથે જ અશેષ પદાર્થોનો એક તરીકે સંગ્રહ થઈ જાય છે, કારણ કે ‘સત્’ એવું જ્ઞાન કે ‘સત્’ એવું અભિધાન... આ બન્નેની સર્વ પદાર્થોમાં અનુવૃત્તિ હોય છે. એટલે આ અનુવૃત્તિ લિંગ બનીને એ સર્વ પદાર્થોમાં સત્તાની અનુમિતિ કરાવે છે અને આમ બધામાં સત્તા જણાવાથી બધા પદાર્થો ‘સત્’ તરીકે એકરૂપે સંગૃહીત થઈ જાય છે. ॥૧૬॥ આને વિચારીએ તો જણાય છે કે મૂળ સૂત્ર વિશ્વમેકં... વગેરે રૂપે કહ્યું છે, પણ “વિશ્વ નિત્ય છે, કારણ કે સત્થી અલગ નથી...” આવું સૂત્ર પ્રણયન કર્યું નથી. તથા વૃત્તિમાં પણ “અશેષ પદાર્થોનું એકત્વ સંગૃહીત થાય છે” એમ કહ્યું છે પણ ‘અશેષ પદાર્થોનું નિત્યત્વ સંગૃહીત થાય છે.’ એમ નથી કહ્યું. એટલે સંગ્રહનયનું જોર એકકરણ અંશમાં છે પણ ધ્રૌવ્યાંશમાં નથી એ વાત નિશ્ચિત છે. તેથી ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહી નૈગમનય જ પ્રબળતર દ્રવ્યાર્થિક છે.

એટલે જ ન્યાયાવતારની વૃત્તિમાં અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીને શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિક નથી કહ્યો,

ધ્રૌવ્યવાદિનઃ સાઙ્ખ્યસ્યૈવ તદુક્તમ્ । તથાહિ-તત્ર કાપિલં શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકં, બૌદ્ધં શુદ્ધપર્યાયાસ્તિકં, શેષદર્શનાનિ શુદ્ધાશુદ્ધાનીતિ । તત્ર સાઙ્ખ્યો ધ્રૌવ્યમેવ પ્રતિપન્નવાન્, ન વિધિવિગમૌ । તસ્ય હિ ન કિચ્છિદુત્પદ્યતે નાપિ વિનશ્યતિ । ઇતિ (૫૬ કારિકાવૃત્તૌ) ।
 ઇત્યન્ન ધ્રૌવ્યવાદિનઃ સાઙ્ખ્યસ્ય શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકત્વે તત્પ્રકૃતિભૂતસ્ય ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહિણો નૈગમસ્યૈવ પ્રબલતરદ્રવ્યાર્થિકત્વેન પ્રાથમ્યં નિઃશંકમેવ । અત એવ દિક્પટેન દેવસેનાચાર્યેણ દ્રવ્યાર્થિકાનાં નયાનાં દશપ્રકારનિરૂપણાવસર આદૌ તત્ર દ્રવ્યાર્થિકો દશથા, આદ્યઃ કર્મોપાધિનિરપેક્ષઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા સંસારિજીવઃ સિદ્ધસદશશુદ્ધાત્મા ॥૧॥ દ્વિતીય ઉત્પાદ-વ્યયગૌણત્વેન સત્તાગ્રાહકઃ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ, યથા દ્રવ્યં નિત્યમ્ ॥૨॥ ઇત્યેવં નૈગમનય એવોક્તઃ । નન્વત્રાનયોર્દ્વયોર્નૈગમાનુસારિત્વં કથં સિધ્યેદ્ ? ઇત્યં-કાષ્ટં પ્રસ્થકતયા પશ્યન્નભિપ્રાયો નૈગમનય એવેતિ ભવતોઽપિ સંમતં, તતશ્ચ સંસારિણં જીવં સિદ્ધતયા પશ્યતોઽભિપ્રાયસ્ય નૈગમત્વે કા શંકા ? તથા દ્વિતીયેઽપિ સત્તાયા ધ્રૌવ્યસ્યેત્યર્થસ્તેન તદગ્રાહકસ્ય નૈગમત્વં નિશંકમેવેતિ ।

પણ ધ્રૌવ્યવાદી સાંખ્યને જ કહ્યો છે. તે આ રીતે - એમાં કાપિલ (=સાંખ્ય) દર્શન શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિક છે, બૌદ્ધ શુદ્ધપર્યાયાસ્તિક છે. બાકીના દર્શનો શુદ્ધ-અશુદ્ધ છે. એમાં સાંખ્યદર્શન ધ્રૌવ્ય જ માને છે, વિધિ-વિગમ નહીં. એના મતે કશું નથી ઉત્પન્ન થતું કે નથી નાશ પામતું. (૫૬મી કારિકાની વૃત્તિમાં). આ પ્રમાણે ધ્રૌવ્યને જણાવનાર સાંખ્યદર્શન શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક હોવાથી તેની મૂળપ્રકૃતિરૂપ ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહી નૈગમનય જ પ્રબળતર દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી પ્રથમ હોવો નિઃશંક છે.

એટલે જ દિગંબરાચાર્ય દેવસેને દ્રવ્યાર્થિકનયોના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે પહેલાં નૈગમનય જ કહ્યો છે. તે આ રીતે - એમાં દ્રવ્યાર્થિક દશ પ્રકારે છે. પહેલો-કર્મોપાધિનિરપેક્ષ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક, જેમકે સંસારીજીવ સિદ્ધ જેવો શુદ્ધાત્મા છે. ॥૧॥ બીજો-ઉત્પાદ-વ્યયને ગૌણ કરીને સત્તાનો ગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક, જેમકે દ્રવ્ય નિત્ય છે. ॥૨॥

પ્રશ્ન - અહીં આ પ્રથમ બન્ને નયો નૈગમનય છે એમ શી રીતે સાબિત કરશો ?

ઉત્તર - આ રીતે. કાષ્ટને પ્રસ્થકરૂપે જોનારો અભિપ્રાય નૈગમનય જ છે એ તો તમને પણ માન્ય છે. એટલે સંસારીજીવને સિદ્ધરૂપે જોનાર અભિપ્રાય નૈગમ હોવામાં શું શંકા ? તથા બીજા પ્રકારમાં પણ સત્તાનો-અર્થાત્ ધ્રૌવ્યનો ગ્રાહક અભિપ્રાય હોવાથી એ નૈગમરૂપ હોવામાં કોઈ શંકા નથી.

નનુ યેન કેનાપિ પ્રકારેણ નૈગમસ્ય પ્રાથમ્યં સાધનીયમિતિ ભવતા પૂર્વમેવ નિર્ણીતમિતિ માં પ્રતિભાતિ, અત એવ ચૈષઃ સર્વોઽપિ તર્કાડમ્બરો ભવતા પ્રપચ્ચિત ઇતિ ચેત્ ? સત્યમેવ, કઃ કિમાહ? મા વ્યાકુલીભવ, ત્યજ રોષં, ન હિ રોષેણ તત્ત્વનિર્ણયો કદાચિદપિ ભવતિ । નનુ કિમર્થં વાદાત્પૂર્વમેવ ભવતા તથા નિર્ણીતમિતિ ચેત્ ? શૃણુ-સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયેતિ ન્યાયો ભવતોઽપિ પ્રસિદ્ધ એવ । પ્રસ્તુતે પ્રથમો નૈગમઃ, તદનન્તરં સઙ્ગ્રહઃ, તદનન્તરં વ્યવહારઃ... ઇત્યાદિ નયોપન્યાસક્રમઃ શાસ્ત્રસિદ્ધ એવ, અત્ર તત્ર સર્વત્રાનેનૈવ ક્રમેણ નયાનાં નિરૂપણસ્ય દૃશ્યમાનત્વાદિત્યેષ ક્રમઃ કેનાપ્યુપાયેન સઙ્ગમનીય ઇતિ મયા પૂર્વં નિર્ણીતમેવ, તદર્થં ચૈતાવાન્ તર્કવિસ્તરસ્તથાપિ યદિ તત્ર કોઽપિ કુતર્કસ્તદા તં પ્રકાશયતુ ભવાન્, ન હિ તર્કપ્રચુરે વાદે તર્કશૂન્યસ્ય મિથ્યાઽઽરોપસ્ય કોઽપ્યવકાશઃ ।

યદ્વા તુષ્યતુ ભવાન્ । ભવદભિપ્રાયતુલ્યેનૈવ કેનચિદભિપ્રાયેણ શ્રીમતાઽકલંકદેવેન લઘીયસ્ત્રયે પૂર્વં (દ્વાત્રિંશત્તમગાથાતોઽષ્ટાત્રિંશત્તમગાથાં યાવત્) સઙ્ગ્રહનયો નિરૂપિતઃ, તદનન્તરં ચ નૈગમનયઃ (એકોનચત્વારિંશત્તમગાથાત એકચત્વારિંશત્તમગાથાં યાવત્) ।

શંકા - કોઈપણ રીતે નૈગમને પ્રથમ સાબિત કરવો એવો પહેલેથી તમે નિર્ણય કરી લીધો છે એવું મને લાગે છે, ને તેથી આ બધો તર્ક આડંબર તમે વિસ્તાર્યો છે.

સમાધાન - બિલકુલ સાચી વાત. આમાં મારે કશું કહેવાપણું છે જ નહીં. એટલે તું વ્યાકુળ ન થા... રોષને તિલાંજલિ આપ. કારણ કે રોષથી ક્યારેય પણ તત્ત્વનિર્ણય થતો નથી.

શંકા - પણ વિચાર - વિમર્શ કર્યા પૂર્વે જ આવો નિર્ણય કરી લેવાની શી જરૂર ?

સમાધાન - સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા ન્યાયને તું પણ જાણે જ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ નૈગમનય, બીજો સંગ્રહનય... એ પછી વ્યવહારનય... વગેરે નયોનો ઉપન્યાસક્રમ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે, કારણ કે શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર - લગભગ બધે જ આ જ ક્રમે નયોનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. એટલે આ ક્રમ કોઈપણ ઉપાયે સંગત ઠેરવવો એવો મેં પહેલેથી નિર્ણય કરેલો છે ને માટે આ તર્કવિસ્તાર છે. તેમ છતાં આમાં કોઈ કુતર્ક હોય તો જણાવ, કારણ કે તર્કપ્રધાનવાદમાં તર્કશૂન્ય મિથ્યા આરોપને કોઈ સ્થાન હોતું નથી.

અથવા તો ભલે તું પણ ખુશ થા. તારા જેવા જ કોઈક અભિપ્રાયથી શ્રીમાન્ અકલંકદેવે લઘીયસ્ત્રયગ્રન્થમાં પહેલાં ૩૨મી ગાથાથી ૩૮મી ગાથા સુધી સંગ્રહનયનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને તે પછી ૩૯મી ગાથાથી ૪૧મી ગાથા સુધી નૈગમનયનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ननु सप्रसङ्गमत्रैकः प्रश्नः। 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्' इति सूत्रप्रणेतृणां श्रीमता-मुमास्वातिवाचकवर्याणां भवता 'लाघवकुशलैः' इति विशेषणमुपात्तं, परन्त्वत्रैव सूत्रे लाघवं तु गुरुभूतमेव दृश्यते, 'नित्यानित्यं सत्' इति सूत्रप्रणयने लाघवात्, 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य' इति त्रयाणां पदानां स्थाने 'नित्य-अनित्य' इति द्वयोरेव पदयोरुच्चार्यत्वादिति चेत् ? न, तत्रैव लाघवस्य गुरुभूतत्वात् । तथाहि - उत्पादादय आबाल-गोपालप्रसिद्धाः, पुनः पुनर्लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानत्वात्। 'नित्यत्वं' तु न तथा, यस्य साक्षात् परम्परया वाऽल्पोऽपि शास्त्रपरिचयस्तेनैव क्वचित् कदाचित् सति प्रयोजने नित्यत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् । अत एव 'तद्भावाव्ययं नित्यं' (तत्त्वा. ५/३०) इति नित्यलक्षणं कृतवद्विर्वाचकवर्यैः 'प्रागभावा-प्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं' इत्यादिरूपं नित्यलक्षणं कृतवद्विश्चान्यैरपि न कुत्राप्युत्पाद-लक्षणं कृतं दृश्यते। ततश्च नित्यत्वकथनानन्तरं तल्लक्षणमपि कथनीयमेव स्यात्, तथा तत्कथनानन्तरं किं लक्षणं निर्दोषम् ? किं वा सदोषम् ? इत्यपि विचारणीयं स्यादेव, विविधानां नित्यलक्षणानां प्राप्यमाणत्वादिति दूरे लाघवस्य वार्ता, गौरवमेवापतितं स्यादिति ।

शंका - अહીં સપ્રસંગ એક પ્રશ્ન છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ એ સૂત્રના પ્રણેતા શ્રીમાન્ ઉમાસ્વાતિવાચકવરનું તમે લાઘવકુશળ એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં લાઘવ તો ગૌરવ બની ગયેલું જણાય છે, કારણ કે નિત્યાનિત્યં સત્ એવું સૂત્ર બનાવવામાં જ લાઘવ છે. તે પણ એટલા માટે કે એમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદના સ્થાને 'નિત્ય' અને 'અનિત્ય' એમ બે જ પદ કહેવાના રહે છે.

સમાધાન - તમારી શંકા અસ્થાને છે. કારણ કે ખરેખર તો તમે કહો છો એવા સૂત્રમાં જ લાઘવ ગૌરવરૂપ બની રહે છે. તે આ રીતે-લોકવ્યવહારમાં વારંવાર બોલાતા હોવાથી ઉત્પાદ વગેરે તો આબાળગોપાળ પ્રસિદ્ધ છે. પણ નિત્યત્વ એવું નથી, કારણ કે જેને સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ અલ્પપણ શાસ્ત્રપરિચય હોય તેવી જ વ્યક્તિ વડે ક્યાંક ક્યારેક એવા પ્રયોજને નિત્યત્વનો ઉલ્લેખ થાય છે. આ જ કારણ છે કે નિત્યનું તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યં એવું લક્ષણ કહેનાર વાચકવર શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે, કે પ્રાગભાવનો જે અપ્રતિયોગી હોય અને સાથે ધ્વંસનો પણ અપ્રતિયોગી હોય તે નિત્ય... આવું લક્ષણ કહેનાર અન્ય દર્શનીઓએ ક્યાંય ઉત્પાદનું લક્ષણ કહ્યું હોય એવું જોવા મળતું નથી. આમ નિત્યનું લક્ષણ જરૂરી છે, ઉત્પાદનું જરૂરી નથી... એ જણાવે છે કે ઉત્પાદ સામાન્ય લોકને પણ પરિચિત છે ને તેથી એમાં ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવ છે. બાકી તો નિત્યત્વ જો કહ્યું હોય તો એ કહ્યા બાદ એનું લક્ષણ પણ કહેવું જ પડે, ને એ કહ્યા પછી ક્યું લક્ષણ નિર્દોષ છે ? ક્યું સદોષ છે ? એ પણ વિચારવું જ પડે, કારણ કે એના તો

इत्थञ्च द्रव्यार्थिकेषु ध्रौव्यांशग्राही नैगम एव यतो बलिष्ठः, अतः स एवादावुपन्यस्तः । तदनन्तरं चैककरणशीलः सङ्ग्रहो यतो व्यवहारापेक्षया बलीयान्, अतः स उपन्यस्तः, यद्वा सामान्यग्राहित्वसादृश्यान्नैगमानन्तरं स उपन्यस्तः । ननु व्यवहारापेक्षया सङ्ग्रहस्य बलीयस्त्वं कुतो हेतोः सिद्धम् ? एककरणशीलाद्धेतोरिति जानीहि । सङ्ग्रहनयो हि सर्वान् घटानेकघटतयैव गृह्णाति । व्यवहारस्तु तत्तद्घटं घटविशेषतयैव प्रतिजानीते, विशेषेष्वेवार्थक्रियाकारित्वस्य सम्मतत्वाल्लोकव्यवहारस्य विशेषेषु विश्रान्तत्वात् । विशेषाणां बहुत्वं तु प्रसिद्धमेवेति न व्यवहारनय एककरणरूपं द्रव्यलक्षणं वर्तते, सङ्ग्रहनये तु तद्वर्तत एवेति व्यवहारापेक्षया द्रव्यार्थिकत्वे सङ्ग्रहनयस्य बलीयस्त्वं सिद्धम् । एवञ्च द्रव्यार्थिकेषु प्रथमो नैगमः, द्वितीयः संग्रहः, तृतीयस्तु व्यवहार इति क्रमो न्यायोपपन्नः ॥१४॥ अथ यदि व्यवहारनये एककरणरूपं द्रव्यलक्षणं नास्ति, तदा तत्रानेकरणमेव प्रसक्तम् । अनेककरणं च गुण-पर्यायलक्षणं, न तु द्रव्यलक्षणम् । अत एव विशेषावश्यकभाष्यवृत्त्यादौ सामान्यं द्रव्यं,

વિવિધ લક્ષણો જોવા મળે છે. એટલે લાઘવ તો દૂર... મોટું ગૌરવ જ આવી પડે. માટે વાયકવરે કરેલું લક્ષણ જ લાઘવ ધરાવે છે ને તેથી તેઓશ્રીનું 'લાઘવકુશળ' વિશેષણ પણ સમુચિત છે.

આમ, દ્રવ્યાર્થિક નયોમાં ધ્રૌવ્યાંશગ્રાહી નૈગમ જ દ્રવ્યાર્થતાની દૃષ્ટિએ સૌથી બલિષ્ઠ છે ને તેથી એ પ્રથમ કહેવાયો છે. એ પછી એકકરણશીલ સંગ્રહનય વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ બલીયસ્ છે, માટે એ કહેવાયો છે. અથવા સામાન્યગ્રાહિત્વરૂપ સાદૃશ્યના કારણે નૈગમનય પછી એ કહેવાયેલો છે.

પ્રશ્ન - વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સંગ્રહનય દ્રવ્યાર્થતામાં અધિક બળવાન છે એવું કયા હેતુથી સિદ્ધ કરશો ?

ઉત્તર - એકકરણશીલ હેતુથી એ સિદ્ધ થાય છે. સંગ્રહનય બધા જ ઘડાઓને એક ઘડારૂપે જુએ છે. જ્યારે વ્યવહારનય તે તે ઘડાને ઘટવિશેષરૂપે જ જુએ છે, કારણ કે વિશેષમાં જ અર્થક્રિયાકારિત્ય સંમત હોવાના કારણે લોકવ્યવહાર વિશેષોનો જ થાય છે. અને વિશેષ તો ઘણા હોવા પ્રસિદ્ધ છે જ, માટે વ્યવહારનયમાં એકકરણાત્મક દ્રવ્યલક્ષણ રહ્યું નથી, સંગ્રહનયમાં તો તે રહ્યું જ છે. એટલે દ્રવ્યાર્થતામાં વ્યવહારની અપેક્ષાએ સંગ્રહનય બળવાન સિદ્ધ થાય છે. આમ દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં પ્રથમ નૈગમ, બીજો સંગ્રહ અને ત્રીજો વ્યવહારનય એ ક્રમ સંગત થઈ ગયો. ॥૧૪॥ શંકા - જો વ્યવહારનયમાં એકકરણાત્મક દ્રવ્યલક્ષણ નથી, તો તેમાં અનેકકરણ જ આવી પડશે અને અનેકકરણ

વિશેષાશ્ચ પર્યાયા इति विवृतमप्युपलभ्यत एव । तथाहि-(गाथा २१९३वृत्तौ) नन्वेवं सति यत् सामान्यं तद्द्रव्यं, विशेषास्तु पर्यायाः, ततो द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयमतावलम्बित्वात् सम्यग्दृष्टिरेवायं नैगमनयः, जैनसाधुवत्। इति। यद्यप्ययं पूर्वपक्षग्रन्थस्तथापि तयोर्द्रव्य-पर्यायत्वं वृत्तिकारैर्यतो न निराकृतमतस्तेषामपि संमतमिति ज्ञायत एव । ततश्च व्यवहारनयस्य पर्यायार्थિકत्वमेव स्यादिति शङ्कामपनेतुं नयानां द्रव્યार्થિક-पर્યાयार्થિકવિભાગમુપદર્શયત્યાદિમેતિ ।

यद्वा, ननु द्रव्यार्थिकेषु नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहाराणां क्रमोपन्यास उपपादितः, ऋजुसूत्रस्य किमिति नोपपादितः? तस्यापि द्रव्यार्थिकत्वात्। भाष्यसुधाम्भोनिधयः श्रीजिनभद्रगणिक्रमा-श्रमणास्तस्य द्रव्यार्थिकत्वमुक्तवन्त इति तु प्रसिद्धमेव । एवं सत्यपि तदनुपादाने भवतां किं तत्रास्वरसोद्भावनमेव प्रयोजनम् ? इत्याक्षेपमसहमानो नैगमादीनां द्रव्यार्थिकत्वादिવિભાગં સ્પષ્ટીકુર્વન્નાહ -

આદિમચરમાણાં હિ દ્રવ્યપર્યાયતા મતા ।

ત્રયાણામૃજુસૂત્રસ્યોભયત્વમિતિ મે મતિઃ ॥૧૫॥

તો ગુણ-પર્યાયનું લક્ષણ છે, નહીં કે દ્રવ્યનું. એટલે જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિ વગેરેમાં સામાન્ય એ દ્રવ્ય છે અને વિશેષ એ પર્યાય છે એવું વિવરણ જોવા પણ મળે જ છે. તે આ રીતે - (ગાથા ૨૧૯૩ ની વૃત્તિમાં) શંકા - આ રીતે તો જે સામાન્ય છે તે દ્રવ્ય છે અને વિશેષો એ પર્યાય છે. તેથી દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક બન્ને નયને જોનાર હોવાથી આ નૈગમનય જૈનસાધુની જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ બની જશે. જો કે આ પૂર્વપક્ષગ્રન્થ છે, છતાં સામાન્ય-વિશેષની દ્રવ્ય-પર્યાયતાને ઉત્તરપક્ષગ્રન્થમાં નકારી નથી, માટે એ સંમત હોવી જણાય છે. એટલે વ્યવહારનય પર્યાયાર્થિક જ બની જશે. આવી શંકાને દૂર કરવા માટે નયોના દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક વિભાગને દર્શાવે છે -

અથવા, દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનયનો ક્રમ સંગત ઠેરવ્યો, તો ઋજુસૂત્રનો કેમ સંગત કરી ન દેખાડ્યો ? એ પણ દ્રવ્યાર્થિક છે જ. ભાષ્યસુધામ્ભોનિધિ જિનભદ્રગણિક્રમાશ્રમણે એનું દ્રવ્યાર્થિકત્વ કહેલું છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમ છતાં તમે એનો ઉલ્લેખ નથી કરતાં તો એમાં અસ્વરસ દર્શાવવાનું જ શું તમારું પ્રયોજન છે? આવા આક્ષેપને સહી ન શકનાર ગ્રન્થકાર નૈગમાદિનયોનો દ્રવ્યાર્થિકત્વ વગેરે વિભાગ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

ગાથાર્થ : પ્રથમ અને ચરમ ત્રણ-ત્રણ નયોની દ્રવ્યાર્થતા અને પર્યાયાર્થતા માન્ય છે. ઋજુસૂત્રનયની ઉભયતા માન્ય છે, આવી મારી મતિ છે.

આદિમચરમાણાં ત્રયાણાં હિ દ્રવ્યપર્યાયતા મતા, ઋજુસૂત્રસ્યોભયત્વં(મતં) ઇતિ મે મતિઃ (=ઇતિ મદભિપ્રાય ઇત્યર્થઃ) ઇત્યત્રાન્વયઃ। આદિમાશ્ચ ચરમાશ્ચ આદિમચરમાઃ, દ્રવ્યં ચ પર્યાયશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયૌ, તયોર્ભાવઃ દ્રવ્યપર્યાયતેત્યત્ર સમાસવિગ્રહઃ, ભીમો ભીમસેન ઇતિ ન્યાયાદ્ દ્રવ્યતા=દ્રવ્યાર્થિકતા, પર્યાયતા=પર્યાયાર્થિકતા ઇત્યર્થો જ્ઞેયઃ, હિરેવકારાર્થે । તતશ્ચ આદિમાનાં ત્રયાણાં=નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારાણાં નયાનાં દ્રવ્યાર્થિકત્વમેવ જ્ઞેયમ્, ચરમાણાં ત્રયાણાં= શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતાનાં નયાનાં પર્યાયાર્થિકત્વમેવ જ્ઞેયમ્ । ઋજુસૂત્રસ્યોભયત્વમેવ = દ્રવ્યાર્થિકત્વં પર્યાયાર્થિકત્વમેવ ચ જ્ઞેયમિતિ મે મતિઃ=મદભિપ્રાય ઇત્યર્થઃ। નનુ 'મે મતિ'રિતિ કોઽર્થઃ ? અયમર્થઃ શ્રીમતાં જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપ્રમુખાનાં સિદ્ધાન્તિનામૃજુસૂત્રો દ્રવ્યાર્થિક એવ, શ્રીમતાં સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિમુખ્યાનાં તાર્કિકાણાં સ પર્યાયાર્થિક એવ । ન ચ તયોરેકોઽપ્યસ્માકમનાપ્ત ઇતિ ઋજુસૂત્રસ્યોભયત્વમસ્માકં સંમતમિતિ સંક્ષેપાર્થઃ ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વેવં-દ્રવ્યસ્ય ત્રયોઽશાઃ કથિતાઃ। 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સદિ'ત્યત્રોત્પા-દવ્યયૌ વસ્તુનઃ પર્યાયાંશં ઠ્યાપયતઃ, ધ્રૌવ્યં ચ દ્રવ્યાંશમ્ । એતદ્ ધ્રૌવ્યમેવોર્ધ્વતાસામાન્યં

વિવેચન : અહીં 'આદિમ' 'ચરમ' શબ્દનો તથા 'દ્રવ્ય'-'પર્યાય' શબ્દનો ઈતરેતરદ્વન્દ્વ સમાસ છે. વળી ભીમો ભીમસેનઃ ન્યાયે દ્રવ્યતા=દ્રવ્યાર્થિકતા અને પર્યાયતા=પર્યાયાર્થિકતા અર્થ લેવાનો છે. 'હિ' જકાર અર્થમાં છે. એટલે, પ્રથમ ત્રણ=નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનયો દ્રવ્યાર્થિક જ છે. ચરમ ત્રણ=શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયો પર્યાયાર્થિક જ છે. ઋજુસૂત્રનય ઉભય છે = દ્રવ્યાર્થિક પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ છે જ... આવો મારો અભિપ્રાય છે.

પ્રશ્ન : 'મારો અભિપ્રાય છે' એટલે શું ?

ઉત્તર : શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ વગેરે સૈદ્ધાન્તિક વિદ્વાનો ઋજુસૂત્રને દ્રવ્યાર્થિક જ કહે છે. શ્રીમાન્ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ વગેરે તાર્કિક વિદ્વાનો એને પર્યાયાર્થિક જ કહે છે. આ બન્નેમાંથી કોઈ જ આપણને અનાપ્ત નથી. માટે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક ઉભય છે એવું અમને માન્ય છે. આ સંક્ષેપાર્થ છે.

વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો - દ્રવ્યના ત્રણ અંશો કહેલા છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્... આમાં ઉત્પાદ અને વ્યય વસ્તુના પર્યાયાંશને જણાવે છે. જ્યારે ધ્રૌવ્ય એ દ્રવ્યાંશને જણાવે છે. આ ધ્રૌવ્ય જ ઊર્ધ્વતાસામાન્યને પણ સૂચવે છે, કારણ કે પિંડ-શિવક વગેરે વિશેષોમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જ ધ્રુવ હોય છે. એટલે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ એક દ્રવ્યાંશ છે.

સૂચયતિ, પિણ્ડ-શિવકાદિવિશેષૃધ્વતાસામાન્યસ્ય ધ્રુવત્વાત્ । તતશ્ચોધ્વતાસામાન્યમેકો દ્રવ્યાંશઃ ।

‘સામાન્ય-વિશેષાત્મકં સદ્’ इत्यत्र सामान्यस्य द्रव्यत्वाद् विशेषाणां च पर्यायत्वात् सामान्यं द्वितीयो द्रव्यांश इति प्राप्यते । किञ्चात्र विशेषतया तत्तद्વ्यक्तिविशेषाणामभिપ્રેतत्वात् सामान्यतया तिर्यક્સામાન્યં પ્રાપ્યતે, તત્તદ્ઘટવિશેષેષુ તિર્યક્સામાન્યસ્યૈવાન્વયિત્વાદિતિ । યદ્દોધ્વતાસામાન્યસ્ય પ્રથમદ્રવ્યાંશતયાઽવશિષ્ટં તિર્યક્સામાન્યમત્ર દ્વિતીયદ્રવ્યાંશતયા પ્રાપ્યતે । તસ્માત્ તિર્યક્સામાન્યં દ્વિતીયો દ્રવ્યાંશઃ ।

‘एकानेकं सद्’ इत्यत्रैकं द्रव्यं भवति, अनेके च गुण-पर्यायाः । तत्रापि ‘गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्’ इति सूत्रेण द्रव्यमाधारतया गुण-पर्यायाश्चाधेयतया प्राप्यन्ते । भवन्ति ह्येकस्मिन् घटादिलक्षण आधारे वर्ण-गन्ध-रसादयोऽनेक आधेयाः । ततश्च आधारस्तृतीय-द्रव्यांशतया प्राप्यते ।

एतेभ्यस्त्रिभ्योऽशेष्य एकैकस्यांशस्य ग्राहक एकैको नयः । तत्रोर्ध्वतासामान्यलक्षणस्य प्रथमद्रव्यांशस्य ग्राहको नैगमनयः । तिर्यक्સામાન્યલક્ષણસ્ય દ્વિતીયસ્ય દ્રવ્યાંશસ્ય ગ્રાહકઃ સદ્ગ્રહનયઃ । આધારલક્ષણસ્ય તૃતીયસ્ય દ્રવ્યાંશસ્ય ગ્રાહકો વ્યવહારનયઃ । એ તે ત્રયોઽપિ યતો દ્રવ્યાંશમેવ ગૃહ્ણન્તિ તતો દ્રવ્યાર્થિકા એવેતિ સ્પષ્ટમ્ ।

अथावतरणिकायामाशङ्कितं व्यवहारनयस्य पर्यायार्थिकत्वं निराकरणीयम् । तच्चैव-

સામાન્ય-વિશેષાત્મકં સત્... આમાં સામાન્ય એ દ્રવ્ય છે અને વિશેષો પર્યાય છે. માટે સામાન્ય એ બીજા દ્રવ્યાંશ તરીકે મળે છે. વળી અહીં વિશેષ તરીકે તે તે વિશેષ વ્યક્તિ અભિપ્રેત હોવાથી સામાન્ય તરીકે તિર્યક્સામાન્ય મળે છે, કારણ કે તે તે ઘટ વ્યક્તિમાં તિર્યક્સામાન્ય જ અન્વયી હોય છે. અથવા ઊર્ધ્વતાસામાન્ય પ્રથમદ્રવ્યાંશ તરીકે આવી ગયેલ છે, માટે અહીં તિર્યક્સામાન્ય આ બીજા દ્રવ્યાંશ તરીકે મળે છે.

એકાનેકં સત્... અહીં એક દ્રવ્ય હોય છે અને અનેક ગુણ-પર્યાય હોય છે. તેમાં પણ ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ એવા સૂત્રથી દ્રવ્ય આધારરૂપે અને ગુણ-પર્યાયો આધેયરૂપે મળે છે. ઘટાદિરૂપ એક આધારમાં વર્ણ-ગંધ-રસ વગેરે અનેક આધેયો હોય છે જ. એટલે આધાર એ ત્રીજા દ્રવ્યાંશ તરીકે મળે છે.

આ ત્રણે અંશમાંથી એક-એક અંશનો ગ્રાહક એક-એક નય છે. એમાં ઊર્ધ્વતા-સામાન્યરૂપ પ્રથમદ્રવ્યાંશનો ગ્રાહક નૈગમનય છે. તિર્યક્સામાન્યરૂપ બીજા દ્રવ્યાંશનો ગ્રાહક સંગ્રહનય છે અને આધારાત્મક ત્રીજા દ્રવ્યાંશનો ગ્રાહક વ્યવહારનય છે. આમ આ ત્રણે નયો દ્રવ્યાંશનું જ ગ્રહણ કરે છે, માટે આ ત્રણે નય દ્રવ્યાર્થિક જ છે.

નૈગમનયો ઘટાદિકમૂર્ધ્વતાસામાન્યરૂપેણ ગૃહ્ણાતિ । તત્ર ઘટ એવોર્ધ્વતાસામાન્યમ્ । અર્થાન્નૈગમ-
નયસ્ય ઘટ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ એવ । તત્ત્વોર્ધ્વતાસામાન્યં યથા ઘટે વર્તતે તથૈવ પિણ્ડાદિષ્વપિ
વર્તત એવ । અતો નૈગમસ્ય પિણ્ડાદયોઽપિ ઘટ એવ ।

સઙ્ગ્રહનયો ઘટાદિકં તિર્યક્સામાન્યરૂપેણ ગૃહ્ણાતિ । તત્ર ઘટ એવ તિર્યક્સામાન્યમ્ ।
અર્થાત્ સઙ્ગ્રહનયસ્ય ઘટસ્તિર્યક્સામાન્યરૂપ એવ । તત્ત્વ તિર્યક્સામાન્યં યથૈકસ્મિન્ ઘટે
વર્તતે તથૈવ સર્વેષુ ઘટેષુ વર્તત એવ । અતઃ સઙ્ગ્રહસ્ય સર્વેઽપિ ઘટા ઘટ એવ ।

વ્યવહારનયો ઘટાદિકં વિશેષરૂપેણ ગૃહ્ણાતિ । તત્ર વિષયભૂતો ઘટ એવોર્ધ્વતા-
સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષરૂપઃ સ એવ ચ તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષરૂપશ્ચ । અર્થાત્
વ્યવહારનયસ્ય ઘટઃ પિણ્ડશિવકાદ્યન્યઘટાદિભિન્નવિશેષરૂપ એવ । તતશ્ચ નૈગમનયો યાન્
પિણ્ડ-શિવકાદિવિશેષાન્ ઘટતથૈકકરોતિ તાન્ વ્યવહારનયઃ પિણ્ડ-શિવક-ઘટાદિતયા
પૃથક્કરોતિ । એવમેવ સઙ્ગ્રહનયો યાન્ ઘટવિશેષાન્ ઘટતથૈકકરોતિ તાન્ વ્યવહારનયસ્ત-
ત્તઘટતયા પૃથક્કરોતિ । એતદેવ તસ્યાનેકકરણમિતિ કુતસ્તસ્ય પર્યાયાર્થિકનયત્વગંધોઽપિ ?

હવે, વ્યવહારનય પર્યાયાર્થિક છે એવી આશંકા અવતરણિકામાં જે કરેલી હતી તેનું નિરાકરણ કરવાનું છે. તે આ રીતે-નૈગમનય ઘટાદિને ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપે જુએ છે. એ ઘટ એ જ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. એટલે કે નૈગમમતે ઘડો ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ જ છે અને એ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જેમ ઘડામાં છે એમ પિંડાદિમાં પણ છે જ. માટે નૈગમનયને પિંડાદિ પણ ઘડો જ છે.

સંગ્રહનય ઘટાદિને તિર્યક્સામાન્યરૂપે જુએ છે. એમાં ઘડો જ તિર્યક્સામાન્ય છે. એટલે કે સંગ્રહનયે ઘડો તિર્યક્સામાન્યરૂપ જ છે. અને એ તિર્યક્સામાન્ય જેમ એક ઘડામાં રહ્યું હોય છે એમ બધા ઘડામાં રહ્યું જ હોય છે. માટે સંગ્રહનયને બધા જ ઘડા 'ઘડો' જ છે.

વ્યવહારનય ઘટાદિને વિશેષરૂપે જુએ છે. એમાં, વિષયભૂત ઘડો જ ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષીવિશેષરૂપ છે અને એ જ તિર્યક્સામાન્યના પ્રતિપક્ષી વિશેષ રૂપ છે. અર્થાત્ વ્યવહારનયે ઘડો પિંડ-શિવકાદિથી કે અન્ય ઘટાદિથી ભિન્ન વિશેષરૂપ જ છે. એટલે નૈગમનય જે પિંડ-શિવકાદિવિશેષોને ઘડારૂપે એક કરે છે તેને વ્યવહારનય પિંડ-શિવક-ઘટાદિરૂપે અલગ પાડે છે. એ જ રીતે સંગ્રહનય જે વિશેષ ઘડાઓને ઘડારૂપે એક કરે છે તેને વ્યવહારનય તે તે ઘડારૂપે અલગ કરે છે. આ જ એનું અનેકકરણ છે, પછી એ પર્યાયાર્થિકનય બની જાય એવી ગંધ પણ ક્યાં ? આશય આ છે કે - એક જ

અયમ્ભાવઃ - એકસ્યૈવ ઘટસ્ય રૂપઘટઃ(=રૂપાત્મકો ઘટઃ) રસઘટો, ગન્ધઘટઃ સ્પર્શઘટ ઇત્યાદિરૂપેણ યદનેકકરણં તદેવ ગુણ-પર્યાયલક્ષણમ્ । ન હિ વ્યવહારનયે એતાદ્ગનેકકરણં વર્તેતિ । સ તુ પિણ્ડ-શિવકાદિવિશેષાનેકાન્ નૈગમેનૈકકૃતાન્ પૃથક્પૃથક્ ગૃહીત્વાઽનેકાન્ કરોતિ, એવં તત્તદ્ઘટવિશેષાનેકાન્ સદ્ગ્રહેનૈકકૃતાન્ પૃથક્પૃથક્ ગૃહીત્વાઽનેકાન્ કરોતીતિ । તત્તશ્ચ ઘટમેવ ગૃહ્ણાનો નૈગમસદ્ગ્રહનયૌ યથા દ્રવ્યાર્થિકૌ તથૈવ ઘટમેવ વિશેષતયા ગૃહ્ણન્ વ્યવહારનયોઽપિ દ્રવ્યાર્થિક એવ, દ્રવ્યસ્યૈવ ગ્રાહકત્વાદ્ ।

યદ્યપિ રૂપ-રસાદિવિશેષા અપિ ઘટં વિશેષયત્યેવેતિ નીલઘટાદ્રક્તઘટો ભિન્ન એવ, તથાપિ વ્યવહારનયો યતસ્તેષાં રૂપ-રસાદીનામાધારં ઘટમેવ નીલઘટાદિતયા ગૃહ્ણાત્યતઃ સ દ્રવ્યાર્થિક એવ । અત એવ નીલવર્ણાદ્રક્તવર્ણસ્ય ભિન્નત્વેઽપિ વ્યવહારનયો નીલઘટાદ્રક્તઘટં ભિન્નં ન મન્યતે, નીલઘટો રક્તીભૂત ઇતિ વ્યવહરતિ ચ । અથ પૂર્વં નૈગમ-સદ્ગ્રહનયયોર્યદે-કકરણં દ્રવ્યલક્ષણતયોક્તં તત્પિણ્ડશિવકાદીનામેવ તત્તદ્ઘટાદીનામેવ વેતિ તેષામનેકકરણમપિ પર્યાયલક્ષણતયા પ્રાપ્યત એવેતિ ચેદ્? એવમપિ પિણ્ડ-શિવકાદિરૂપાસ્તત્તદ્ઘટાદિરૂપા વા ચે

ઘડાનું રૂપઘટ (=રૂપાત્મક ઘટ), રસઘટ, ગંધઘટ, સ્પર્શઘટ વગેરે રૂપ જે અનેકકરણ છે તે જ ગુણ-પર્યાયનું લક્ષણ છે. વ્યવહારનયમાં કાંઈ આવું અનેકકરણ નથી. એ તો પિંડ-શિવકાદિ અનેકવિશેષો કે જેને નૈગમનયે એક કરી નાખ્યા છે, તેને પૃથક્ પૃથક્ જાણીને અનેક કરે છે. એટલે ઘડાને જ જોનાર નૈગમ-સંગ્રહનય જેમ દ્રવ્યાર્થિક છે તેમ ઘડાને જ વિશેષરૂપે જોનાર વ્યવહારનય પણ દ્રવ્યાર્થિક જ છે, કારણ કે છેવટે દ્રવ્યનો જ ગ્રાહક છે.

જો કે રૂપ-રસાદિવિશેષો પણ ઘટને વિશેષિત કરે જ છે, ને તેથી નીલઘટ કરતાં રક્તઘટ જુદો જ છે. તેમ છતાં વ્યવહારનય તે રૂપ-રસાદિના આધારરૂપ ઘડાને જ નીલઘટ વગેરે રૂપે જુએ છે ને માટે એ દ્રવ્યાર્થિક જ છે. એટલે જ, નીલવર્ણથી રક્તવર્ણ ભિન્ન હોવા છતાં વ્યવહારનય નીલઘટથી રક્તઘટને જુદો માનતો નથી, અને 'નીલઘટ (પાક આપવાથી) રક્તઘટ બની ગયો' એવો વ્યવહાર કરે છે.

શંકા - પહેલા નૈગમ-સંગ્રહનયનું જે એકકરણ દ્રવ્યના લક્ષણ તરીકે કહેલું તે પિંડ-શિવકાદિનું એકકરણ જ, કે તે તે ઘટાદિનું એકકરણ જ. એટલે તેઓનું અનેકકરણ પર્યાયના લક્ષણ તરીકે મળે જ. તો: વ્યવહારનય પર્યાયાર્થિક કેમ નહીં ?

સમાધાન - તો પણ પિંડ-શિવકાદિરૂપ કે તે તે ઘટાદિરૂપ જે આદિષ્ટદ્રવ્યાત્મક પર્યાયો તેનું જ ગ્રહણ કરનારો હોવાથી વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક છે. કહેવાનો ભાવ આ

આદિદ્રવ્યાત્મકા પર્યાયાસ્તેષામેવ ગ્રાહકત્વાદ્ વ્યવહારનયો દ્રવ્યાર્થિક એવ । અયમ્ભાવઃ - પિંડ-શિવકાદયસ્તદ્ઘટાદયો વા રૂપાદિગુણાનામાધાર એવ, ન તુ રૂપાદિવદાધેય ઇત્યાધારાંશદ્રવ્યગ્રાહિતયા વ્યવહારો દ્રવ્યાર્થિકઃ । અત એવ વ્યવહારનયસ્તૃષાશમનસ્ય કારણતયા નૈર્મલ્ય-માધુર્યાદેરાધારભૂતં જલમેવ વક્તિ, ન તુ નૈર્મલ્ય-માધુર્યાદિગુણરૂપમાધેયમ્ । કિચ્છોપચારબહુલતયાઽપિ વ્યવહારો દ્રવ્યાર્થિકઃ । ન હિ પર્યાયાર્થિકા ઉપચારં મન્યન્તે, અત એવ ચ તે શુદ્ધા ઉચ્યન્તે । તથાઽત એવ દ્રવ્યાર્થિકાનાં ગુણા ગૌણા એવ । કિચ્છ તે દ્રવ્યેણ સહાભેદાદ્ મિથોઽપ્યભિન્ના એવ । રૂપં ઘટાભિન્નં, રસોઽપિ ઘટાભિન્નઃ । તતશ્ચ રસો રૂપાભિન્નઃ, રૂપાભિન્નઘટાભિન્નત્વાદિતિ સિદ્ધં રૂપરસયોરેકત્વમ્ । એવમેવ ગન્ધાદીનાં જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ યથા નૈગમ-સદ્ગ્રહૌ રૂપ-રસાદીન્ એકં કુરુતસ્તથૈવ વ્યવહારોઽપિ કરોત્યેવેતિ સોઽપ્યેક-કરણલક્ષણાદ્ દ્રવ્યાર્થિક એવ ।

નનુ યદ્યેવં વ્યવહારનયો રૂપ-રસાદીનેકરોતિ, તર્હિ તસ્યાપિ 'રૂપ-રસાદીન્ સદ્ગૃહ્ણાતીતિ સદ્ગ્રહઃ' ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા 'સદ્ગ્રહઃ' ઇત્યેવ નામ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ ? ન, નામાદિશબ્દપ્રયોગે પ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્યોપયોગિત્વાત્ । અન્યથા પદ્ધે જાતાનાં કીટકાદીનામપિ 'પદ્ધજ'સંજ્ઞાકરણાપત્તિઃ ।

છે કે - પિંડ-શિવકાદિ કે તે તે ઘટાદિ રૂપાદિગુણોના આધાર જ છે, નહીં કે રૂપાદિની જેમ આધેય. એટલે આધારાંશ દ્રવ્યનો ગ્રાહક હોવાથી વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક છે. એટલે જ વ્યવહારનય તૃષાશમનના કારણ તરીકે નિર્મળતા, મધુરતા વગેરે ગુણરૂપ આધેયને નથી કહેતો, પણ એ ગુણોના આધારરૂપ જળને જ કહે છે. તથા ઉપચારબહુલ હોવાના કારણે પણ વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિક હોવો જણાય છે. પર્યાયાર્થિકનયો કાંઈ ઉપચારને માનતા નથી અને તેથી જ તેઓ શુદ્ધ કહેવાય છે. વળી એટલે જ દ્રવ્યાર્થિકનયોને ગુણો ગૌણ જ હોય છે. તથા ગુણોનો દ્રવ્યની સાથે અભેદ હોવાથી પરસ્પર પણ અભેદ જ હોય છે. રૂપ ઘટથી અભિન્ન છે, રસ પણ અભિન્ન છે. તેથી રસ રૂપથી અભિન્ન હોય છે, કારણ કે રૂપથી અભિન્ન એવા ઘટાથી એ અભિન્ન છે. આવા અનુમાનથી રૂપ અને રસનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે ગંધાદિનો અભેદ પણ જાણવો. એટલે જેમ નૈગમસંગ્રહનય રૂપ-રસાદિને એક કરે છે તેમ વ્યવહારનય પણ કરે જ છે. માટે તે પણ એકકરણલક્ષણથી દ્રવ્યાર્થિક જ છે.

શંકા : જો આ રીતે વ્યવહારનય રૂપ-રસાદિને એક કરે છે તો તેનું પણ 'રૂપ-રસાદિનો સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહનય' એવી વ્યુત્પત્તિથી 'સંગ્રહનય' નામ રાખવું જોઈએ.

સમાધાન : નામાદિનો પ્રયોગ કરવામાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જોવાતું હોવાથી તમારી

किञ्च व्यवहारनयस्य द्रव्यार्थिकतया रूप-रसादयो न मुख्यतया विषय इति गौणीभूतानां तेषां सङ्ग्रहोऽपि न मुख्यः। किञ्च यान् रूपरसादीन् स सङ्गृह्णाति, ते न कदाचिदपि पृथगुपलभ्यन्तेऽर्थात्ते मिथः कथञ्चिदभिन्ना एवेत्यतोऽपि तेषां सङ्ग्रहो न मुख्यः ।

नन्वपूर्वोऽयं न्यायो यदेकीकृतानां रूपादीनां गौणविषयतया नये सङ्ग्रहत्वं न संमतं, द्रव्यार्थिकत्वं तु संमतमेवेति चेत् ? न, न्यायस्यापूर्वत्वाभावात्। **अयमाशयः**-गुणनमनेककरण-मिति यदुपपर्यायलक्षणं तत्रैकस्यैव घटस्य रूपघटो रसघट इत्यादिलक्षणमनेककरणं यतोऽभिप्रेतमतो द्रव्यलक्षणतयाऽपि तेषामेवैककरणं प्राप्यते। अतो गौणविषयाणामपि रूपादी-नामेककरणेन नयस्य द्रव्यार्थिकत्वं संमतम्, परन्तु संग्रहत्वं त्वनेकेषां घटव्यक्तीनामेककरणादेव यतः संमतमतो रूपादीनामेककरणेऽपि न व्यवहारस्य संग्रहनयत्वं संमतमिति ।

अथ नैगमः स्वविषयतया मुख्यानामेव पिण्डादीनां सङ्ग्रहं करोतीति तस्य 'सङ्ग्रहः' इति नाम कर्तव्यमेवेति चेत् ? न, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । किञ्च परः सङ्ग्रहो यथा

शंका बराबर नथी. नहीतर तो कादवमां थता कीडाने पश पंकज कडेवा पडे. वणी, व्यवहारनय द्रव्यार्थिक डोवाथी रुप-रसादि अेना मुप्य विषय नथी. अेटले गौणविषय अेवा रुपदिनो संग्रह पश मुप्य नथी. जे रुप-रसादिनो अे संग्रह करे छे ते क्यारेय पश जुदा डोवा मणता ज नथी, अेटले के ते परस्पर कथंचिद् अ्भिन्न डोय ज छे, माटे पश तेओनो संग्रह मुप्य नथी.

शंका - तमारो आ अपूर्व न्याय छे के अेक करायेला रुपदि गौण विषय डोवाथी नय संग्रहनय तरीके संमत नथी, ने छतां अे द्रव्यार्थिक तरीके तो संमत छे ज.

समाधान - आ कोई अपूर्व न्याय नथी. आशय अे छे के गुणन = अनेककरण... आवुं गुण-पर्यायनुं जे लक्षण छे अेमां अेक ज घडाने रुपघट-रसघट वगेरे रुपे अनेक करवो अे अ्भिप्रेत डोवाथी द्रव्यना लक्षण तरीके जे अेककरण अ्भिप्रेत छे ते पश रुपदिनुं ज. तेथी गौणविषयरुप अेवा पश रुपदिना अेककरणथी नय द्रव्यार्थिक बनी शके छे. पश संग्रहनय तो अे ज बनी शके छे जे अनेक घटव्यक्तिओने घडारुपे अेक करनारो डोय. ज्यारे प्रस्तुतमां व्यवहारनय तो रुपदिने अेक करे छे, घटव्यक्तिओने नही, पछी अे संग्रहनयरुपे शी रीते बनी शके ?

शंका - नैगमनय पोताना विषय तरीके मुप्य अेवा ज पिंड वगेरेनो संग्रह करे छे. तो अेनुं नाम तो 'संग्रहनय' राप्पवुं जोईअे ने ?

समाधान - ना, कारण के प्रवृत्तिनिमित्त छे नही. वणी, पर संग्रहनय जेम

સર્વાન્ સત્ત્વેન સદ્ગૃહ્ણાતિ, ન તથાઽઽદિનૈગમોઽપિ, એકજીવસન્તાને સમ્ભવાનાં દેવ-મનુષ્યાદીનાં સર્વેષાં વિશેષાણાં સદ્ગ્રહેઽપિ પુદ્ગલાદિસન્તાનેઽન્યજીવસન્તાને ચ સમ્ભવાનાં વિશેષાણાં તેનાસદ્ગ્રહણાત્ । એકસન્તાનસમ્ભવિનો યાન્ પિણ્ડાદિવિશેષાન્ સ એકકરોતિ, તેઽપિ ભિન્નકાલીના એવ, ન તુ સમાનકાલીનાઃ । સમાનકાલીનાનાં સદ્ગ્રહ ઉચ્યમાનઃ શોભતે । ન હિ પ્રતિમાસં રૂપ્યકસહસ્રમુપાર્જયિત્વા વ્યયં કુર્વાણસ્ય માસશતકાન્તે લક્ષાધિપતિતયા ક્રિયમાણો વ્યવહારઃ શોભતે । અત એવાવલિકાદીનાં સમયસમૂહરૂપત્વેઽપિ કાલોઽસ્તિકાયો નોચ્યતે । તથા યાન્ પિણ્ડાદિવિશેષાન્ સ ઊર્ધ્વતાસામાન્યેન સદ્ગૃહ્ણાતિ તેઽપિ મિથઃ કથચ્છિદ્ધેદોઽપિ એવ, મિથોઽભિન્નાનાં કઃ સદ્ગ્રહઃ ? ઇતિ । નનુ તથાપિ તેષાં મિથઃ કથચ્છિદ્ધેદોઽપિ વર્તત એવેતિ ચેત્ ? સત્યં, અત એવ નૈગમનયસ્યોત્તરભેદયોઃ સર્વસદ્ગ્રાહી દેશસદ્ગ્રાહીતિ સંજ્ઞે ગીયેતે એવ ।

ઇત્યજ્ઞ વ્યવહારનયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વે સિદ્ધે ત્રયાણામપિ દ્રવ્યાંશાનામેકૈકસ્ય ગ્રાહક એકૈકો નયઃ પ્રાપ્તઃ । તતશ્ચ ત્રયો દ્રવ્યાંશાસ્ત્રયશ્ચ દ્રવ્યાર્થિકા નયા ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

સર્વવસ્તુઓનો 'સત્' તરીકે સંગ્રહ કરે છે એ રીતે આદિનૈગમ પણ સંગ્રહ કરતો નથી, કારણ કે એક જીવની પરંપરામાં સંભવતા દેવ-મનુષ્યાદિ સર્વ વિશેષોનો સંગ્રહ કરતો હોવા છતાં પુદ્ગલાદિની કે અન્ય જીવની પરંપરામાં સંભવતા વિશેષોનો એ સંગ્રહ કરતો નથી. એક સંતાનમાં સંભવતા પિંડ વગેરે જે વિશેષોને તે એક કરે છે તે પણ ભિન્નકાલીન વિશેષોને જ, નહીં કે સમકાલીન વિશેષોને. સંગ્રહ તો એનો કહેવો શોભે જે સમાનકાલીન હોય. જે મહિને મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈને ખર્ચી નાખતો હોય એવા માનવીને સો મહિનાના અંતે લક્ષાધિપતિ કહેવો કાંઈ ઉચિત નથી. એટલે જ આવલિકા વગેરે સમયના સમૂહરૂપ હોવા છતાં કાળને અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. તથા, જે પિંડાદિ વિશેષોનો નૈગમનય ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરે છે તે વિશેષો કથંચિદ્ અભિન્ન જ હોય છે. પરસ્પર અભિન્ન વસ્તુઓનો સંગ્રહ શું છે ? માટે નૈગમનય સંગ્રહનય કહેવાતો નથી.

શંકા - છતાં એ પિંડાદિનો કથંચિદ્ ભેદ પણ હોય જ છે ને !

સમાધાન - હા. એટલે જ નૈગમનયના જે બે પેટા ભેદ છે એમના સર્વસંગ્રહ અને દેશસંગ્રહ એવા બે નામ કહેવાયેલા છે જ.

આમ, વ્યવહારનય સંગ્રહનય તરીકે સિદ્ધ થતો નથી, પણ દ્રવ્યાર્થિકનય તરીકે તો સિદ્ધ થાય જ છે અને એ સિદ્ધ થયું એટલે એ પણ સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યના ત્રણ

परंतु द्रव्यस्य यथा त्रयोऽंशा न तथा पर्यायस्य त्रयोऽंशाः, तस्य तु 'गुणपर्यायवद् द्रव्य'मितिसूत्रप्राप्त एक एवाधेयांशः । न च सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनश्च पर्याया इत्येवं पर्यायाणामपि द्विविधत्वं प्रसिद्धमेवेति वाच्यं, क्रमभाविनां पिण्ड-शिवकादीनां मनुष्य-देवादीनां चादिष्टद्रव्यतया वस्तुतो द्रव्यात्मकत्वमेव, अन्यथा रूप-ज्ञानादीनामाधारत्वानुपपत्तेः, तदन्येषां तु गुण-पर्यायाणां पर्यायत्वमेव, गुणानामपि वस्तुतः पर्यायत्वात्, विवक्षावशत एव तेषां पृथगुपन्यासाद्, अन्यथा=वस्तुतोऽपि तेषां पर्यायभिन्नत्वे पर्यायार्थिकनयवत् स्वतन्त्रो गुणार्थिकनयोऽपि शास्त्रेषु प्रोक्त उपलभ्येत । न चोपलभ्यतेऽतो गुणा अपि पर्याया एवेति पर्यायाणामेकविधत्वमेव । ततश्च तद्ग्राहकः पर्यायार्थिको नयोऽप्येक एव । अत एव त्रयो द्रव्यार्थिका एक ऋजुसूत्र एकश्च पर्यायार्थिक इत्येवं 'नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुसूत्रशब्दा नयाः ॥१-३४॥' इति सूत्रेण तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे पञ्च नयाः प्रोक्ताः । तथापि द्रव्यार्थिका

अंशोमांथी એક-એક અંશનો ગ્રાહક એક-એક નય છે. એટલે ત્રણ દ્રવ્યાંશ છે ને માટે ત્રણ દ્રવ્યાર્થિકનયો છે એ નિશ્ચિત થયું.

પણ દ્રવ્યની જેમ પર્યાયના ત્રણ અંશો છે નહીં. તેનો તો ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્ય... એવા સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતો એક જ આધેયાંશ છે. "સહભાવી ગુણો અને ક્રમભાવી પર્યાય..." એમ પર્યાયો પણ બે પ્રકારના પ્રસિદ્ધ છે જ એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે ક્રમભાવી જે પિંડ-શિવક વગેરે કે મનુષ્ય-દેવ વગેરે પર્યાયો, તે તો આદિષ્ટદ્રવ્યરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ દ્રવ્યાત્મક જ છે, નહીં તો એ બધા રૂપ-જ્ઞાન વગેરેના આધાર ન બની શકે. આ સિવાયના ગુણપર્યાયો તો પર્યાય જ છે, કારણ કે ગુણો પણ છેવટે પર્યાય જ છે, માત્ર એવી વિવક્ષાના કારણે જ એમને અલગ કહેવામાં આવે છે. નહીંતર તો = વસ્તુતઃ પણ જો તેઓ પર્યાયથી ભિન્ન હોય તો પર્યાયાર્થિકનયની જેમ સ્વતંત્ર એવો ગુણાર્થિકનય પણ શાસ્ત્રોમાં કહેલો જોવા મળત. પણ મળતો નથી. માટે ગુણો પણ પર્યાય જ છે, ને તેથી પર્યાયો એક પ્રકારના જ છે અને એટલે પર્યાયોનો ગ્રાહક નય પણ એક પ્રકારનો જ છે. એટલે ત્રણ દ્રવ્યાર્થિકનયો, એક ઋજુસૂત્ર અને એક પર્યાયાર્થિકનય... આમ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનય... એમ કુલ પાંચ નયો કહેલ છે. તથા તિળ્હં સદ્ગણયાણં(સૂ. ૧૪૮) આવા સૂત્રદ્વારા અનુયોગદ્વારમાં પણ શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયને 'શબ્દનય' તરીકે સૂચિત કરેલ છે જ, ને એ રીતે પાંચ નયોના નિરૂપણમાં પોતાની સંમતિ પ્રદર્શિત કરેલ છે.

યદિ ત્રયો નયાસ્તદા પર્યાયાર્થિકા અપિ ત્રયો ભવન્તુ યેન દ્વયોસ્તુલ્યતા સ્યાદિત્યેવં સમાનતા-
ડડપાદનાર્થં પર્યાયાર્થિકાનામપિ સામ્પ્રત-સમભિરૂઢૈવમ્ભૂત-લક્ષણાસ્ત્રયો ભેદાઃ શાસ્ત્રેષુ કથિતાઃ ।
અત્ર યઃ સામ્પ્રતનયઃ સ એવ શબ્દનયત્વેનાપ્યુચ્યતે । અતો નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારાસ્ત્રયો
દ્રવ્યાર્થિકા એક ઋજુસૂત્રઃ શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવમ્ભૂતાશ્ચ ત્રયઃ પર્યાયાર્થિકા ઇત્યેવં સપ્ત
નયાઃ પ્રસિદ્ધાઃ ।

ન 'ચોત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સદ્' ઇત્યત્રોત્પાદ-વ્યયૌ પર્યાયમભિદધતઃ । અતઃ
પર્યાયસ્યાપિ દ્વાવંશૌ પ્રાપ્તૌ, એક ઉત્પાદાંશો દ્વિતીયશ્ચ વ્યયાંશ ઇતિ દ્રવ્યાર્થિકવત્ પર્યાયાર્થિક-
સ્યાપિ વિષયભેદેન દ્વૈવિધ્યપ્રાપ્તિસમ્ભવ ઇતિ વાચ્યમ્, ઉત્પાદસ્યૈવ વ્યયત્વાત્ । અયમ્ભાવઃ
-યઃ પૂર્વપર્યાયસ્ય વ્યયઃ સ એવોત્તરપર્યાયસ્યોત્પાદો ભવતિ । એતદર્થવિસ્તરાર્થં દૃષ્ટ્વ્યો
મહોપાધ્યાયવિરચિતો 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થઃ । નનુ યસ્ય પર્યાયસ્યોત્પાદસ્તસ્યૈવ
વ્યયોડત્રાભિપ્રેતઃ, તૌ ચોત્પાદવ્યયૌ ભિન્નાવેવેતિ ચેત્? ન, જગતઃ શૂન્યત્વપ્રસન્નાત્ । તથાહિ-

તેમ છતાં દ્રવ્યાર્થિક જો ત્રણ નયો છે તો પર્યાયાર્થિક પણ ત્રણ નયો હોવા જોઈએ. જેથી બન્નેની સમાનતા થાય. આવી કલ્પનાથી પર્યાયાર્થિકનયોના પણ સાંપ્રત-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એમ ત્રણ ભેદો શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે. આમાં જે સાંપ્રતનય છે એ શબ્દનય તરીકે પણ કહેવાય છે. એટલે નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર આ ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક નયો, એક ઋજુસૂત્રનય અને શબ્દ-સમભિરૂઢ - એવંભૂત... આ ત્રણ પર્યાયાર્થિક નયો... આમ કુલ સાત નયો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

શંકા - ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ આમાં ઉત્પાદ અને વ્યય પર્યાયને જણાવે છે. એટલે પર્યાયના પણ બે અંશ મળે જ છે, એક ઉત્પાદાંશ અને બીજો વ્યયાંશ. એટલે દ્રવ્યાર્થિકનયની જેમ પર્યાયાર્થિકનયના પણ વિષયભેદે બે ભેદ મળવા સંભવ છે જ.

સમાધાન - ઉત્પાદ પોતે જ વ્યયરૂપ હોવાથી બે ભેદ મળવા સંભવિત નથી. આશય એ છે કે જે પૂર્વપર્યાયનો વ્યય છે એ જ ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ છે. આ વાતના વિસ્તાર માટે મહોપાધ્યાયજીનો 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થ જોવો.

શંકા - જે પર્યાયનો ઉત્પાદ એ જ પર્યાયનો વ્યય અહીં અભિપ્રેત છે, ને એ તો ભિન્ન જ હોય છે, પછી વિષયભેદે નયભેદ શા માટે નહીં ?

સમાધાન - આવું માનશો તો જગત શૂન્ય જ થઈ જશે. તે આ રીતે - જેનો ઉત્પાદ એનો જ વ્યય આવું માનવાનું હોય તો જ્યારે ઉત્પાદ હશે ત્યારે વ્યય નહીં

यदोत्पादस्तदा न व्ययः, यदा व्ययस्तदा नोत्पाद इति न कदाचिदपि कस्यचिदपि वस्तुन उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तत्वसम्भवः । ततश्च सर्वस्य सतोऽभावध्रौव्यात्सर्वं शून्यमापद्येतेति न किञ्चिदेतत् । अत एव पर्यायार्थिकनयानां कृतेष्वपि त्रिषु भेदेष्वेक उत्पादांशग्राही, अन्यो व्ययांशग्राहीत्यादिरूपेण विषयभेदेन प्रकारा नैव प्राप्यन्ते, अपि तु दृष्टेः सूक्ष्मत्वादिभेदेनैव त्रयः प्रकारा प्राप्यन्ते । अर्थाद् विषयस्त्वेक एव, यस्तं सूक्ष्मदृष्ट्या गृह्णाति स शब्दनयः, यः सूक्ष्मतरदृष्ट्या स समभिरूढः, यस्तु सूक्ष्मतरदृष्ट्या स एवम्भूतो नय इति । एवञ्च विषयभेदेन द्रव्यार्थिकानां त्रयः प्रकाराः, पर्यायार्थिकस्यैक एव प्रकारः, एक ऋजुसूत्र इति सर्वे पञ्चैव नयाः । परंतु विषयस्य भेदाभावेऽपि दृष्टेः सूक्ष्मत्वादिभेदेन नयभेदं विवक्षयित्वा द्रव्यार्थिकसमानत्वसम्पादनार्थं पर्यायार्थिकानामपि त्रयः प्रकारा यदि मन्येरंस्तदा सप्त नया इति स्थितम् ।

अथैषु सप्तसु नयेष्वाद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिका अग्रिमाश्च त्रयः पर्यायार्थिका इति भवतोक्तं, ऋजुसूत्रस्तु पृथगेवोक्तस्तदधुना स द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिको वेति स्पष्टमुच्यतामिति । शृणु-

હોય... જ્યારે વ્યય હશે ત્યારે ઉત્પાદ નહીં હોય... એટલે ક્યારેય પણ કોઈપણ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણેથી યુક્ત હોવી ન સંભવવાથી બધા જ સત્ પદાર્થોનો અભાવ નિશ્ચિત બની જવાના કારણે સર્વ શૂન્ય થઈ જશે. માટે તમારી વાત તુચ્છ છે. એટલે જ (અર્થાત્ જે ઉત્પાદ છે તે જ વ્યયરૂપ હોવાથી બન્ને અલગ-અલગ ન હોવાના કારણે જ), પર્યાયાર્થિક નયોના ત્રણ વિભાગ કર્યા હોવા છતાં એક ઉત્પાદાંશગ્રાહી છે, બીજો વ્યયાંશગ્રાહી છે વગેરે રૂપે વિષયભેદે નયભેદ મળતા નથી, પણ દૃષ્ટિની સૂક્ષ્મતા વગેરે કારણે જ નયભેદ મળે છે. એટલે કે, વિષય તો એક જ છે, જે એને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જુએ છે તે શબ્દનય, જે સૂક્ષ્મતરદૃષ્ટિથી જુએ છે તે સમભિરૂઢ છે અને જે સૂક્ષ્મતમદૃષ્ટિથી જુએ છે તે એવંભૂતનય છે.

આમ, વિષયભેદે દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ ભેદ, પર્યાયાર્થિકનયનો એક જ ભેદ અને એક ઋજુસૂત્ર... આમ કુલ પાંચ નય છે. પણ વિષયનો ભેદ ન હોવા છતાં દૃષ્ટિના સૂક્ષ્મતાદિભેદે નયભેદની વિવક્ષા કરીને, દ્રવ્યાર્થિકની સમાનતા લાવવા માટે પર્યાયાર્થિકના પણ જો ત્રણ પ્રકાર મનાય તો કુલ સાત નય છે એ નિશ્ચિત થયું.

પ્રશ્ન : આ સાત નયોમાં પહેલા ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક છે અને છેલ્લા ત્રણ પર્યાયાર્થિક છે, એ તમે જણાવ્યું. પણ ઋજુસૂત્રને તો અલગ કહ્યો છે. તો એ દ્રવ્યાર્થિક છે કે પર્યાયાર્થિક એ હવે સ્પષ્ટ કરો.

અત્ર વિષયે શ્રીમતાં હરિભદ્રસૂરીશ્વરાણાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયગ્રન્થસ્ય સ્યાદ્વાદકલ્પલતા-
વ્યાખ્યાયાં શ્રીમદ્ધિર્યશોવિજયવાચકૈરેવમુક્તમ્-ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યમપિ નાભ્યુપૈતિ, અત એવાદ્યા-
સ્ત્રયો નયા દ્રવ્યાર્થિકભેદાઃ, અગ્રિમાશ્ચ ચત્વારઃ પર્યાયાર્થિકભેદાઃ ઇતિ વાદી સિદ્ધસેનઃ ।
અસ્મિન્નભ્યુપગમે 'ઉચ્ચુસુઅસ્સ એગે અણુવઉત્તે એગં દવ્વાવસ્સયં પુહુત્તં ણેચ્છઇ' [અનુ. દ્વાર
સૂ. ૧૫] ઇતિસૂત્રવિરોધઃ સ્યાદિતિ સિદ્ધાન્તવૃદ્ધાઃ । અતીતાનાગતપરકીયભેદપૃથક્ત્વપરિત્યાગાદ્
ઋજુસૂત્રેણ સ્વકાર્યસાધકત્વેન સ્વકીયવર્તમાનવસ્તુન એવોપગમાદ્ નાસ્ય તુલ્યાંશ-ધ્રુવાંશલક્ષણ-
દ્રવ્યાભ્યુપગમઃ । અત એવ નાસ્યાઽસદ્ઘટિતભૂત-ભાવિપર્યાયકારણત્વરૂપદ્રવ્યત્વાભ્યુપગમોઽપિ,
ઉક્તસૂત્રં ત્વનુપયોગાંશમાદાય વર્તમાનાવશ્યકપર્યાયે દ્રવ્યપદોપચારાત્ સમાધેયમ્, પર્યાયાર્થિકેન

ઉત્તર : આ બાબતમાં શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિમહારાજના શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ગ્રન્થની
સ્યાદ્વાદ-કલ્પલતા નામની વ્યાખ્યામાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી વાચકે આ પ્રમાણે કહ્યું છે
-“ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્યને પણ માનતો નથી. એટલે જ પહેલા ત્રણ નયો દ્રવ્યાર્થિક નયના
પ્રકારો છે અને આગળના ચાર પર્યાયાર્થિકનયના પ્રકારો છે.” આ પ્રમાણે વાદીસિદ્ધસેનનું
કહેવું છે. આવું માનવામાં ‘ઋજુસૂત્રમતે એક અનુપયુક્ત આત્મા એક દ્રવ્યાવશ્યક છે,
એ પૃથક્ત્વ માનતો નથી.’ આવું જણાવનાર અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિરોધ થાય છે’ એ
પ્રમાણે સિદ્ધાન્તવાદી વૃદ્ધ પુરૂષો કહે છે. આ અંગે સિદ્ધસેનસૂરિ મહારાજના મતાનુયાયીઓ
આ પ્રમાણે કહે છે કે-ઋજુસૂત્ર સ્વકાર્યસાધક હોવાથી માત્ર સ્વકીય વર્તમાન વસ્તુને જ
સ્વીકારે છે... અતીત વસ્તુ, અનાગત વસ્તુ કે પરકીય વસ્તુ કાંઈ પોતાનું કામ કરી
આપતી નથી. માટે પોતાને માટે એ વસ્તુ છે જ નહીં. આમ જ્યારે એક સ્વકીય વસ્તુ
જ છે, તેથી તુલ્યાંશ(=સાદૃશ્ય=તિર્યક્સામાન્ય) રૂપ દ્રવ્યને એ માનતો નથી. તથા અતીત
અનાગત વસ્તુ ન હોવાથી ધ્રુવાંશ=ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યને પણ એ માનતો નથી. વળી
ધ્રુવાંશ નથી માનવાનો... એટલે ભૂત-ભાવી પર્યાય એના મતે અસત્ છે અને એ અસત્
છે એટલે ભૂત-ભાવીના કારણ તરીકે જે ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે એને પણ એ સ્વીકારતો
નથી. અનુયોગદ્વારનું દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતિ જણાવનાર ઉક્તસૂત્રનું સમાધાન ‘અનુપયોગો
દ્રવ્યમ્’ ન્યાયે અનુપયોગાંશને નજરમાં રાખીને કરવું.. એટલે કે ઉપયોગશૂન્ય એવો જે
વર્તમાન આવશ્યક પર્યાય... એમાં ‘દ્રવ્ય’પદનો ઉપચાર કરીને એને દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવો.
પર્યાયાર્થિકનય ‘દ્રવ્ય’નો જે નિષેધ કરે છે તે મુખ્ય (=અનુપચરિત) દ્રવ્યનો જ નિષેધ
કરે છે, ઉપચરિત દ્રવ્યનો નહીં. (એટલે ઋજુસૂત્ર પર્યાયાર્થિક હોવા છતાં એ આવા
ઉપચરિત દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે એમાં એનું પર્યાયાર્થિકપણું બાધિત થઈ જતું

मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव प्रतिक्षेपात् । अध्रुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य विषयः, शब्दनयेष्वतिप्रसंगात् इति केचन सिद्धसेनमतानुसारिणः । 'नैतत् कमनीयम्, नामादिवदनुपचरितद्रव्यनिक्षेपदर्शन-परत्वादुक्तसूत्रस्य । न चेदेवम्, शब्दादिष्वपि कथञ्चिदुपचारेण द्रव्यनिक्षेपप्रसङ्गात्, पृथक्त्वनिषेधेऽपृथक्त्वेन द्रव्यविधेरावश्यकत्वात्, एकविशेषनिषेधस्य तदितरविशेषविधिपर्यव-सायित्वात्' इत्यादिस्तु जिनभद्रमुखारविन्दनिर्गलद्वचनमकरन्दसंदर्भोपजीविनां ध्वनिः ।

एतदर्थविस्तरवती चर्चा निक्षेपविंशिकायां निभालनीया ।

अत्र विषये मत्परिशीलनं प्रदर्शयते-ऋजुसूत्रनयो द्रव्यार्थिकोऽपि, श्रीमद्भिर्जिनभद्रगणि-क्षमाश्रमणैर्द्रव्यार्थिकतया कथितत्वात् । तथा पर्यायार्थिकोऽपि, श्रीमद्भिः सिद्धसेनदिवाकरसूरि-भिस्तथातया कथितत्वादिति । नन्वेक एव ऋजुसूत्रनयः कथं द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायार्थिकोऽपि ? विरोधादिति चेत् ? न, विरोधाभावात् । तथाहि - ऋजुसूत्रो वर्तमानक्षणमात्रग्राहीति तु

नथी.) तथा धर्मना अध्रुव-आधारांशरूप द्रव्य પણ આ ઋજુસૂત્રનયનો વિષય નથી, કારણ કે તો પછી શબ્દનયોમાં અતિપ્રસંગ થઈ જાય.

“શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના અનુયાયીઓનું આવું કથન રુચિકર નથી, કારણ કે નામનિક્ષેપ વગેરેની જેમ અનુયોગદ્વારમાં એ સૂત્ર પણ અનુપચરિતદ્રવ્યનિક્ષેપને જણાવવાના તાત્પર્યવાળું જ છે. જો આવું ન હોય તો શબ્દાદિનયોને પણ કોઈક રીતે ઉપચાર દ્વારા દ્રવ્યનિક્ષેપ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તે આ રીતે - પૃથક્ત્વનો નિષેધ હોવાથી અપૃથક્ તરીકે દ્રવ્યનું વિધાન આવશ્યક બની રહે છે, કારણ કે એક વિશેષનો નિષેધ તેનાથી અન્ય વિશેષના વિધાનમાં પર્યવસિત થતો હોય છે. આશય એ છે કે અનેકકરણત્વ એ પણ પર્યાયનું લક્ષણ છે, એકકરણત્વ એ દ્રવ્યનું... તેથી પૃથક્ત્વ = અનેકત્વનો નિષેધ એકત્વનું વિધાન કરે જ છે અને તેથી, શબ્દાદિનયોને પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે એવું માનવું જ પડે...” આવું બધું શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણના મુખકમલમાંથી નીકળતા વચનમકરંદના સંદર્ભને અનુસરનારા મહાત્માઓનું કહેવું છે...”

આ અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા નિક્ષેપવિંશિકામાં જોવી.

હવે, આ વિષયમાં મારું પરિશીલન દેખાડાય છે - ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક પણ છે, કારણ કે શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે એને દ્રવ્યાર્થિક કહ્યો છે. વળી એ પર્યાયાર્થિક પણ છે, કારણ કે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ એને એવો કહ્યો છે.

શંકા-એકનો એક ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ છે એ શી રીતે ? કારણ કે એમાં તો વિરોધ છે.

પ્રસિદ્ધમેવ તતશ્ચોત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યેભ્યઃ સ ઉત્પાદવ્યયૌ ગૃહ્ણાતીતિ સ્થિતમ્ । તૌ તુ પર્યાયલક્ષણમેવ, ધ્રૌવ્યસ્યૈવ દ્રવ્યલક્ષણત્વાદિતિ તસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વં સિદ્ધમ્ । કિञ્ચ ધ્રૌવ્યાંશલક્ષણં દ્રવ્યમગૃહ્ણન્નપિ સ આધારાંશદ્રવ્યં તુ ગૃહ્ણાત્યેવેતિ તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વમપિ સિદ્ધમેવ । તતશ્ચ કો વિરોધઃ ?

ન ચ ભવતુ તત્ર વિરોધાભાવઃ, પરન્તુ યદિ ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યમપિ ગૃહ્ણાતિ, પર્યાયમપિ ચ, તદા સ પ્રમાણમેવ સ્યાદિતિ । અથોલૂકો દ્રવ્યં પર્યાયાંશ્ચ મન્યતે, તથાપિ યતસ્તાવન્યોન્ય-નિરપેક્ષૌ મન્યતેઽતઃ સ ન પ્રમાણમપિ તુ મિથ્યા નય એવ, તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે - દોહિં વિ નણિં નીયં સત્થમુલૂપ્ણ તહ વિ મિચ્છતં । જં સવિસયપહાણત્તણેણ અન્નોનનિરવેક્ષ્વ ॥૨૧૧૫ ॥તિ । તદ્વાચ્ચ - “દ્વાભ્યામપિ=દ્રવ્ય-પર્યાયાસ્તિકનયાભ્યાં સર્વમપિ નિજં શાસ્ત્રં નીતં=સમર્થિતમુલૂકેન તથાપિ તદ્ મિથ્યાત્વમેવ, યદ્=યસ્માત્ સ્વસ્વવિષયપ્રાધાન્યાભ્યુપગમેનોલૂ-કાભિમતૌ દ્રવ્ય-પર્યાયાસ્તિકનયાવન્યોન્યનિરપેક્ષૌ, જૈનાભ્યુપગતૌ પુનસ્તૌ પરસ્પરસાપેક્ષૌ, સ્યાચ્છબ્દલાઙ્છિતત્વાદિતિ ॥” એવમેવ પ્રસ્તુતે ઋજુસૂત્રેઽપિ દ્વયોગ્રાહકત્વેઽપિ પ્રમાણત્વાભાવો

સમાધાન - ના, એમાં વિરોધ નથી. તે આ રીતે - ઋજુસૂત્રનય વર્તમાનક્ષણમાત્રને જ જુએ છે, આ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમાંથી એ ઉત્પાદ-વ્યયનું જ ગ્રહણ કરે છે એ નક્કી છે અને એ તો પર્યાયનું લક્ષણ છે, કારણ કે દ્રવ્યનું તો ધ્રૌવ્ય એ લક્ષણ છે. માટે ઋજુસૂત્ર ‘પર્યાયાર્થિક’ છે એ સિદ્ધ થયું. વળી, ધ્રૌવ્યાંશરૂપ દ્રવ્યનું એ ગ્રહણ કરનારો ન હોવા છતાં આધારાંશ દ્રવ્યનું ગ્રહણ તો એ કરે જ છે. માટે એ દ્રવ્યાર્થિક હોવો પણ સિદ્ધ થાય જ છે. પછી શું વિરોધ ?

પૂર્વપક્ષ : એમાં ભલે વિરોધ ન હોય. પણ જો એ દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને જુએ છે, તો એ પ્રમાણ જ બની જશે.

શંકા-ઊલૂક દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને માને છે. છતાં એ બન્નેને અન્યોન્ય નિરપેક્ષ માને છે, ને તેથી એ પ્રમાણ નથી, પણ મિથ્યા નય જ છે. શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું જ છે કે - ઊલૂકે પોતાનું શાસ્ત્ર બન્ને નયોને અનુસરીને રચ્યું છે, છતાં એ મિથ્યા જ છે, કારણ કે સ્વવિષયને પ્રધાન કરીને અન્યોન્ય નિરપેક્ષ રહેનારા છે. એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-ઊલૂકે પોતાના શાસ્ત્રનું દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક એ બન્ને નય વડે સમર્થન કર્યું છે, તો પણ એ મિથ્યા જ છે, કારણ કે પોતપોતાના વિષયની પ્રધાનતા માની હોવાથી એને અભિમત દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિકનયો અન્યોન્ય નિરપેક્ષ છે, જ્યારે જૈનોને માન્ય એ બે નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે, કારણ કે ‘સ્યાત્’ પદથી લાંછિત હોય છે. આ

नयत्वञ्च सम्भवेदिति चेत्? न, दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि-उल्लूकेन सामान्य-लक्षणाद् द्रव्याद् विशेषलक्षणाः पर्यायाः सर्वथा निरपेक्षाः पृथग्भूताः कल्पिताः, अतः सामान्यग्राहिणो द्रव्यास्तिकाद्विशेषग्राही पर्यायास्तिको निरपेक्ष एव । परन्तु प्रस्तुते ऋजुसूत्रे नये न तथा, रूपादिगुणानामाधारतया गृहीतस्य घटादेरेव क्षणिकतया ग्रहणाद् । ततश्च यदाधारांशद्रव्यं तस्यैव क्षणिकतया पर्यायत्वादृजुसूत्रगृहीतौ द्रव्यपर्यायौ न मिथो निरपेक्षौ, अपि तु मिथोऽनुविद्धत्वात्परस्परसापेक्षावेवेति जैनसाधोर्बोधवद्दृजुसूत्रः प्रमाणमेव स्याद्, न तु नय इति वाच्यं, क्षणिकतया पर्यायग्राहिणो बोधस्य ध्रौव्यांशद्रव्यग्राहित्व एव प्रमाणत्वसिद्धेः, ध्रौव्यस्यैव क्षणिकत्वप्रतिपन्थिधर्मरूपत्वात् । अयम्भावः - कस्य बोधस्य नयत्वमिति नियमनार्थं 'मिथः प्रतिपन्थिनो येंऽशास्तेभ्य एकस्यांशस्य ग्राहको यो बोधः स नयः' इति पूर्वं (पृ. ९) उक्तम् । ततश्च 'मिथः प्रतिपन्थिनां सर्वेषामंशानां ग्राहको यो बोधः स प्रमाणमित्यपि नियमः प्राप्यत एव । ऋजुसूत्रो यमुत्पादव्ययांशं गृह्णाति तस्य

४ रीते प्रस्तुतमां ऋजुसूत्रमां પણ બન્નેને ગ્રહણ કરવાપણું હોવા છતાં પ્રમાણત્વનો અભાવ અને નયપણું સંભવે છે.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ)-આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં વિષમતા છે. તે આ રીતે - ઊલૂકે સામાન્યાત્મક દ્રવ્યથી વિશેષાત્મક પર્યાયોને સર્વથા નિરપેક્ષ પૃથગ્ભૂત કલ્પેલા છે. એટલે સામાન્યગ્રાહી દ્રવ્યાસ્તિક કરતાં વિશેષગ્રાહી પર્યાયાસ્તિકનય બિલકુલ નિરપેક્ષ જ છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં ઋજુસૂત્રમાં આવું નથી, કારણ કે રૂપાદિગુણોના આધારરૂપે ગૃહીત ઘટાદિને જ તે ક્ષણિક તરીકે ગ્રહણ કરે છે. એટલે જે આધારાંશ દ્રવ્ય છે તે જ ક્ષણિક હોવાથી પર્યાયરૂપ હોવાના કારણે આ બે દ્રવ્યપર્યાય પરસ્પર નિરપેક્ષ નથી, પણ પરસ્પર સંકળાયેલા હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષ જ છે. માટે જૈન સાધુના બોધની જેમ ઋજુસૂત્રનય પણ પ્રમાણ જ બનશે, નહીં કે નય.

ઉત્તરપક્ષ - આવો પૂર્વપક્ષ કરવો નહીં, કારણ કે ક્ષણિકતાના કારણે જે બોધ પર્યાયને જુએ છે એ જો ધ્રૌવ્યાંશદ્રવ્યને જોનાર હોય તો જ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે ધ્રૌવ્ય જ ક્ષણિકતાના પ્રતિપન્થી ધર્મરૂપ છે. ભાવ એ છે કે - કયો બોધ નયરૂપ બને ? એનું નિયમન કરવા માટે પૂર્વે (પૃ. ૯) કહ્યું છે કે - "પરસ્પર પ્રતિપંથી અંશોમાંથી એક અંશનું ગ્રહણ કરનારો બોધ એ નય." એટલે જ "પરસ્પર પ્રતિપંથી હોય એવા બધા અંશોનું ગ્રહણ કરનારો બોધ એ પ્રમાણ" એવો નિયમ પણ મળે જ છે. ઋજુસૂત્ર જે ઉત્પાદ-વ્યય અંશનું ગ્રહણ કરે છે તેના પ્રતિપંથી એવા ધ્રૌવ્ય અંશનું

પ્રતિપન્થિનં ધ્રૌવ્યાંશમપિ યદિ ગૃહ્ણીયાત્તદા પ્રમાણં સ્યાદેવ, પરંતુ તં તુ સ નૈવ ગૃહ્ણાતીતિ કથં પ્રમાણમ્ ? પ્રત્યુત 'મિથઃ પ્રતિપન્થિનો ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાંશાસ્તેભ્ય એકસ્યોત્પાદવ્ય-યાંશસ્ય (=ક્ષણિકત્વાંશસ્ય) એવ ગ્રાહકત્વાત્તસ્ય નયત્વમેવ સિધ્ધયિતિ । એવચ્છર્જુસૂત્રો નય એવ, આધારાંશગ્રાહિત્વાત્ સ દ્રવ્યાર્થિકઃ, ક્ષણિકત્વાંશગ્રાહિત્વાચ્ચ સ પર્યાયાર્થિક ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

અથર્જુસૂત્રઃ ક્ષણિકત્વાંશં ગૃહ્ણાતીતિ તુ સિદ્ધમેવ, આધારાંશમપિ ગૃહ્ણાતીતિ કુતઃ સિદ્ધં યેન તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વમપિ સિધ્ધ્યેદિતિ ચેત્ ? ન, ઘટાદિગ્રાહકસ્ય તસ્યાધારાંશગ્રહણસ્ય સિદ્ધત્વાત્, ઘટાદે રૂપાદિગુણાનામાધારત્વાત્ । નનુ સ ઘટાદેર્ગ્રાહક ઇતિ કુતઃ સિદ્ધમ્ ? નૈકૈઃ શાસ્ત્રવચનૈઃ સિદ્ધમિતિ ગૃહાણ । તદ્વથા-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય(૨૨૨૫) વૃત્તાવેવમુક્તં - હે વ્યવહારનયવાદિન્ ! યદિ તવ વ્યવહારાનુપયોગાદનુપલમ્બાચ્ચ સામાન્યં ન મતં સદ્ગ્રહસ્ય સંમતમપિ નેષ્ટમિત્યર્થઃ, નનુ તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ વ્યવહારાનુપયોગાદનુપલમ્બાચ્ચ ગતં = અતિક્રાન્તં એષ્યચ્ચ = અનાગતં વસ્તુ માઽભ્યુપગમસ્ત્વં, યુક્તેઃ સમાનત્વાત્ । તથા પરાક્યમપિ વસ્તુ મૈષીઃ, સ્વપ્રયોજનાસાધકત્વેન નિષ્ફલત્વાત્, પરધનવદિતિ ॥૨૨૨૫ ॥ ઇતિ ।

પણ જો ગ્રહણ કરતો હોય તો એ પ્રમાણ બને જ. પરંતુ એનું તો એ ગ્રહણ કરતો નથી જ, પછી શી રીતે પ્રમાણ ? ઊલટું, પરસ્પર પ્રતિપંથી એવા જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અંશો, તેમાંથી એક ઉત્પાદ-વ્યયાંશનો જ (ક્ષણિકત્વાંશનો જ) ગ્રાહક હોવાથી એ નયરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. આમ ઋજુસૂત્ર એ નય છે, વળી એ આધારાંશનો ગ્રાહક હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક છે અને ક્ષણિકત્વાંશનો ગ્રાહક હોવાથી પર્યાયાર્થિક છે, એ સિદ્ધ થયું.

પૂર્વપક્ષ - ઋજુસૂત્ર ક્ષણિકત્વાંશનો ગ્રાહક છે એ તો સિદ્ધ જ છે. આધારાંશનો પણ એ ગ્રાહક છે એવું ક્યાં સિદ્ધ છે કે જેથી એ દ્રવ્યાર્થિક તરીકે પણ સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તરપક્ષ - ઘટાદિનો ગ્રાહક એવો તે આધારાંશનો ગ્રાહક હોવા રૂપે સિદ્ધ થાય જ છે, કારણ કે ઘટાદિ રૂપાદિગુણના આધારભૂત છે.

શંકા - એ ઘટાદિ આધારનો ગ્રાહક છે એવું પણ ક્યાં સિદ્ધ છે ?

સમાધાન - અનેક શાસ્ત્રવચનોથી એ સિદ્ધ છે. જેમકે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે - હે વ્યવહારનયવાદિન્ ! વ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી અને દેખાતું ન હોવાથી, સંગ્રહનયને માન્ય એવું પણ સામાન્ય જો તને માન્ય નથી તો એ રીતે જ વ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી અને અનુપલંબ હોવાથી અતીત અને અનાગત વસ્તુ પણ તારે ન માનવી જોઈએ. કારણ કે યુક્તિ બધે સમાન રીતે લાગુ

અધિકારેણાનેતૈત્તુ સ્પષ્ટમેવ યદ્ વ્યવહારસ્ય વર્તમાનં સ્વકીયં યદ્વસ્તુ સંમતં તત્તુ ઋજુસૂત્રસ્યાપિ સંમતમેવેતિ । તતશ્ચ રૂપાદીનામાધારભૂતસ્ય ઘટાદિદ્રવ્યરૂપસ્ય વર્તમાનસ્ય વસ્તુનો વ્યવહારસ્ય સંમતત્વાદૃજુસૂત્રસ્યાપિ સંમતત્વં જ્ઞાયત એવ । તથા તત્ર વૃત્તાવગ્રે (૨૨૨૮ ગાથાવૃત્તૌ) ‘અતશ્ચતુરોઽપિ નામાદિઘટાનિચ્છત ઋજુસૂત્રાદ્...’ ઇત્યાદિ યદુક્તં તેનાપિ તસ્ય દ્રવ્યાત્મકા નામઘટાદયઃ સંમતા ઇતિ જ્ઞાયતે । ઇત્યચ્ચ યત ઋજુસૂત્રો ઘટાદેર્ગ્રાહકોઽત આધારાંશસ્ય ગ્રાહક ઇતિ સિધ્યત્યેવ ।

અર્થેતાવતા તસ્ય ઘટાદિગ્રાહકત્વમેવ સિદ્ધં, ન ત્વાધારાંશદ્રવ્યગ્રાહકત્વમપિ, ‘શાસ્ત્રવચનેન યત્ર યત્ર ઘટાદિગ્રાહકત્વં સિધ્યતિ તત્ર તત્રાધારાંશદ્રવ્યગ્રાહકત્વં સિધ્યતી’તિ વ્યાપ્તેરભવાદ્, અન્યથા શબ્દાદિનયાનામપિ દ્રવ્યાર્થિકત્વાપત્તેઃ । અયમ્ભાવઃ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (૨૨૨૮) વૃત્તૌ શબ્દનયનિરૂપણ એવમુક્તં-‘યદ્=યસ્માત્ પૃથુબુધ્નોદરાદ્યાકારકલિતં મૃન્મયં જલાહરણાદિ-ક્રિયાક્ષમં પ્રસિદ્ધઘટરૂપં ભાવઘટમેવેચ્છત્યસા’વિતિ । તથા સમભિરૂઢનયનિરૂપણે તત્ર(૨૨૩૬)

પડતી હોય છે. તથા પરકીય વસ્તુને પણ માનવી ન જોઈએ, કારણ કે પરાયા ધનની જેમ એ સ્વપ્રયોજનની અસાધક હોવાથી નિષ્ફળ હોય છે. ॥૨૨૨૫॥ આ અધિકારથી આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વ્યવહારનયને વર્તમાન સ્વકીય જે વસ્તુ સંમત છે તે તો ઋજુસૂત્રને પણ સંમત છે જ. એટલે રૂપાદિના આધારભૂત ઘટાદિદ્રવ્યરૂપ વર્તમાનવસ્તુ વ્યવહારનયને માન્ય હોવાથી ઋજુસૂત્રને પણ માન્ય હોવી જણાય જ છે. તથા એ જ ગ્રન્થવૃત્તિમાં આગળ (૨૨૨૮ ગાથાની વૃત્તિમાં) “એટલે નામઘટ વગેરે ચારે ઘડાને ઈચ્છતા ઋજુસૂત્ર કરતાં...” વગેરે જે કહ્યું છે તેનાથી પણ તેને દ્રવ્યાત્મક નામઘટ વગેરે સંમત હોવા જણાય છે જ. આમ ઋજુસૂત્ર નય ઘટાદિનો ગ્રાહક હોવાથી આધારાંશનો ગ્રાહક હોવો સિદ્ધ થાય છે જ.

પૂર્વપક્ષ - આ શાસ્ત્રપાઠોથી તો ઋજુસૂત્રનય ઘટાદિનો ગ્રાહક હોવો જ સિદ્ધ થાય છે, આધારાંશનો ગ્રાહક હોવો કાંઈ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે શાસ્ત્રપાઠ દ્વારા જે જે નયમાં ઘટાદિગ્રાહકત્વ સિદ્ધ થાય તે તે નયમાં આધારાંશદ્રવ્યગ્રાહકત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જ જાય એવી વ્યાપ્તિ નથી. નહીંતર તો શબ્દાદિનયો પણ દ્રવ્યાર્થિક બની જશે. આશય એ છે કે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય(૨૨૨૮)ની વૃત્તિમાં શબ્દનયના નિરૂપણમાં આવું કહ્યું છે- “આ શબ્દનય પૃથુબુધ્નોદરાદિઆકારવાળા, મૃન્મય, જળાહરણાદિક્રિયામાં સમર્થ એવા પ્રસિદ્ધ ઘટસ્વરૂપ ભાવઘટને જ માને છે.” તથા સમભિરૂઢનયના નિરૂપણમાં એ વૃત્તિમાં (૨૨૩૬મી ગાથાની વૃત્તિમાં) આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે “જે ઘટશબ્દવાચ્ય અર્થ છે તેને

વૃત્તાવેવમુક્તં-‘યો ઘટશબ્દવાચ્યોઽર્થસ્તં કુટ-કુમ્ભાદિપર્યાયશબ્દવાચ્યં નેચ્છત્યસાવિત્યર્થ’ इति’
 इति। तथैवम्भूतनयनिरूपणेऽपि तत्र(२२५१)वृत्तावेवमुक्तं-‘अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहर-
 णादिक्रियानिमित्तं घटमानमेव=चेष्टमानमेव घटं मन्यते, न तु गृहकोणादिव्यवस्थितम्’ इति ।
 अत्र हि शब्दादीनां त्रयाणामपि घटः सम्मततयोक्तः, न चैतावतैव ‘स द्रव्यतया संमत’
 इति निश्चेतुमुचितः, शब्दादिनयानां द्रव्यार्थिकत्वापत्तेः। एवमेव ऋजुसूत्रेऽपि ज्ञेयम्। शास्त्रवचने-
 भ्यस्तस्य घटः सम्मत इत्येव निश्चेतुं योग्यं, तत्संमतो घटो द्रव्यरूपो वा पर्यायरूपो वेति
 तु नैव निश्चेयम् । ततश्च ऋजुसूत्रगृहीतो घटः क्षणिकतया यदि पर्यायरूपो निश्चीयते, तदा
 तस्याधारांशद्रव्यत्वकल्पनं कथं शास्त्रानुसारि स्याद् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । ततश्चर्जुसूत्र
 आधारंशग्राहितया द्रव्यार्थिक इति नैव सिद्धमिति चेत् ?

अत्र कश्चित्-ऋजुसूत्रस्य द्रव्यार्थिकत्वसिद्धौ किमनेन वृथाऽऽयासेन? यावदनुयोगद्वार-

आ समत्तिरूढनय कुट-कुंभ वगरे घटशब्दना पर्यायवाची शब्दोना वाच्य तरीके स्वीकारतो
 नથી.” વળી એવંભૂતનયના નિરૂપણવેળા પણ ત્યાં (૨૨૫૧મી ગાથાની) વૃત્તિમાં આમ
 કહ્યું છે કે - “આ એવંભૂતનય તો સ્ત્રીના મસ્તકે ચઢીને જળાહરણાદિ ક્રિયામાં વ્યાપ્ત
 ઘડાને જ ઘટ તરીકે માને છે, નહીં કે ઘરના ખૂણા વગેરેમાં પડેલા ઘડાને...” આમાં
 શબ્દાદિ ત્રણે નયોને ઘડો માન્ય છે એ જણાવેલું છે. પણ એટલા માત્રથી ‘એ દ્રવ્યરૂપે
 માન્ય છે’ એમ માની લેવું એ ઉચિત નથી. કારણ કે તો પછી શબ્દાદિનયો પણ
 દ્રવ્યાર્થિક જ બની જાય.

આવું જ ઋજુસૂત્રનય અંગે પણ જાણવું જોઈએ. શાસ્ત્રવચનો પરથી તેને =
 ઋજુસૂત્રનયને ઘડો માન્ય છે એટલો જ નિશ્ચય કરવો જોઈએ, પણ એ ઘડો દ્રવ્યરૂપ
 છે કે પર્યાયરૂપ ? એ નહીં. એટલે ઋજુસૂત્રનય દ્વારા ગૃહીત ઘટ ક્ષણિક હોવાથી જો
 પર્યાયરૂપે નિશ્ચિત થાય છે, તો એ આધારાંશ દ્રવ્યરૂપ છે એવી કલ્પના શી રીતે
 શાસ્ત્રાનુસારી હોઈ શકે ? કોઈપણ રીતે નહીં. એટલે ઋજુસૂત્ર આધારાંશનો ગ્રાહક
 હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક છે એ વાત સિદ્ધ થતી નથી જ.

(અહીં કોઈક અન્ય આ પૂર્વપક્ષનો જવાબ આપવા માટે કહે છે)

શંકા - ઋજુસૂત્રનયને દ્રવ્યાર્થિક સિદ્ધ કરવા માટેના આ ફોગટ પ્રયાસથી સર્વું,
 કારણ કે અનુયોગદ્વારના સૂત્રદ્વારા જ એ સિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તે આ રીતે “ઋજુસૂત્રનયને
 એક અનુપયુક્ત આત્મા એ એક દ્રવ્યાવશ્યક તરીકે માન્ય છે. પૃથક્ત્વને = બહુત્વને

गतेन सूत्रेणैव तस्य सिद्धत्वात् । तथाहि - उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं पुहुत्तं णेच्छइ (सू. १४) तिसूत्रमृजुसूत्रस्यैकं द्रव्यावश्यकं सम्मतमिति स्पष्टमुपदर्शितम् । ततश्च द्रव्यनिक्षेपसंमतौ द्रव्यसंमतिस्त्वेनायाससिद्धैवेति । तत्तुच्छं, आपातमात्ररमणीयत्वात्, अनया रीत्या द्रव्यसंमतेर्द्रव्यार्थिकत्वसिद्धेश्चासम्भवात्, द्रव्यनिक्षेपसम्बन्धि'द्रव्य'शब्दस्य द्रव्यार्थिकनय-सम्बन्धि'द्रव्य'शब्दस्य समानार्थकत्वाभावेन पृथक्त्वात् । तथाहि-'द्रव्यार्थिकनय'इतिनामगतं 'द्रव्य'पदमूर्ध्वतासामान्यलक्षणेऽर्थे यद्वा तिर्यक्सामान्यलक्षणेऽर्थे यद्वा गुणपर्यायाधारलक्षणेऽर्थे इत्येवं त्रिष्वर्थेषु प्रयुज्यते । 'द्रव्यनिक्षेप'इतिनामगतं 'द्रव्य'पदं भूतभाविभावकारणलक्षणेऽर्थे यद्वाऽनुपयोगलक्षणेऽर्थे प्रयुज्यते । ततश्च द्रव्यार्थिकनयसंलग्न'द्रव्य'शब्दप्रयोगे योऽभिप्रायस्तस्माद् द्रव्यनिक्षेपसंलग्न'द्रव्य'शब्दप्रयोगे योऽभिप्रायः स भिन्न एवेति स्थितम् ।

अत एव 'अणुवओगो दव्वं' इति वचनाद् द्रव्यनिक्षेपत्वेन प्राप्तस्यानुपयोगस्य पर्यायत्वेऽपि न दोषः । यथोपयोग आत्मनः पर्यायो न त्वात्मद्रव्यं तथैवानुपयोगोऽप्यात्मनः

એ સ્વીકારતો નથી." આ સૂત્ર ઋજુસૂત્રને એક દ્રવ્યાવશ્યક માન્ય છે એવું સ્પષ્ટ જણાવે જ છે. આમ દ્રવ્યનિક્ષેપ જો માન્ય છે તો દ્રવ્ય માન્ય હોવું તો વગર પ્રયાસે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે ને !

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - આ વાત તુચ્છ છે, કારણ કે માત્ર ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ જ સારી છે, અને આ રીતે દ્રવ્યની માન્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકત્વની સિદ્ધિ પણ સંભવતી નથી. તે પણ એટલા માટે કે દ્રવ્યનિક્ષેપસંબંધી 'દ્રવ્ય'શબ્દ, દ્રવ્યાર્થિકનયસંબંધી 'દ્રવ્ય'શબ્દને સમાનાર્થક ન હોવાથી જુદો છે. તે આ રીતે-'દ્રવ્યાર્થિકનય' આવા નામમાં રહેલ 'દ્રવ્ય'શબ્દ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ અર્થને જણાવવા માટે, કે તિર્યક્સામાન્યસ્વરૂપ અર્થને જણાવવા માટે કે ગુણ-પર્યાયના આધારાત્મક અર્થને જણાવવા માટે... આમ ત્રણ પ્રકારના અર્થને જણાવવા વપરાય છે. જ્યારે 'દ્રવ્યનિક્ષેપ' એવા નામમાં રહેલ દ્રવ્યશબ્દ ભૂત કે ભાવી ભાવના કારણરૂપ અર્થને જણાવવા માટે અથવા અનુપયોગાત્મક અર્થને જણાવવા માટે વપરાય છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિકનયસંલગ્ન 'દ્રવ્ય'શબ્દ વાપરવામાં રહેલા અભિપ્રાય કરતાં દ્રવ્યનિક્ષેપસંલગ્ન'દ્રવ્ય'શબ્દ વાપરવામાં રહેલો અભિપ્રાય અલગ જ હોય છે એ વાત નિશ્ચિત થાય છે.

એટલે જ, અણુવઓગો દવ્વં એવા વચનથી દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળતો અનુપયોગ પર્યાય હોવામાં પણ કોઈ વાંધો નથી. જેમ ઉપયોગ એ આત્માનો પર્યાય છે, નહીં કે

પર્યાય એવ ન તુ દ્રવ્યમિતિ સ્પષ્ટમ્ । તતશ્ચ યદાઽનુપયુક્ત આત્મા દ્રવ્યનિક્ષેપતયોચ્યતે તદા સ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય વિષયઃ, યદા ચાત્મનોઽનુપયોગ એવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વેન કથ્યતે તદા સ પર્યાયાર્થિકસ્ય વિષયઃ । ન ચૈવમનુપયોગસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપતયા ગ્રાહકત્વમાત્રેણ તસ્ય પર્યાયાર્થિક-ત્વહાનિર્દ્રવ્યાર્થિકત્વાપત્તિર્વા, અનુપયોગલક્ષણસ્ય પર્યાયસ્યૈવ ગ્રાહકત્વાદ્ । તતશ્ચર્જુસૂત્રોઽપિ યદ્દનુપયોગલક્ષણં દ્રવ્યનિક્ષેપં સ્વીકુર્યાદ્ ન ચૈતાવતૈવ તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વસિદ્ધિઃ કથ્યમાનૌચિતિં ભજેત । એવં યદા મૃદ્દ્રવ્યં દ્રવ્યઘટતયા, આગામિનિ ભવ ઇન્દ્રતયોત્પિત્સુર્જીવો વા દ્રવ્યેન્દ્રતયોચ્યતે તદા મૃદ્-જીવદ્રવ્યસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા દ્રવ્યાર્થિકનયગ્રાહત્વેઽપિ યદા મૃત્પિણ્ડો દ્રવ્યઘટતયા, એકભવિકાદિસાધુર્વા દ્રવ્યેન્દ્રતયોચ્યતે તદા પર્યાયસ્યૈવ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં, ઘટાપેક્ષયા મૃત્પિણ્ડસ્ય, ઇન્દ્રાપેક્ષયા વૈકભવિકાદિસાધોઃ પર્યાયત્વાત્ । ન હિ મૃત્પિણ્ડો ઘટાપેક્ષયા દ્રવ્યં, કિન્તર્હિ ? મૂલ્લક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વકાલીનઃ પર્યાય એવ । એવં ન હિ એકભવિકાદિસાધુરિન્દ્રાપેક્ષયા દ્રવ્યં, કિન્તુ જીવલક્ષણસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વભવીયઃ પર્યાય એવ ।

આત્મદ્રવ્ય, એમ અનુપયોગ એ પણ આત્માનો પર્યાય જ છે, નહીં કે દ્રવ્ય... આ વાત નિઃશંક છે. એટલે, જ્યારે અનુપયુક્ત આત્માને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાય છે ત્યારે એ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે અને જ્યારે આત્માના અનુપયોગને, ઉપયોગશૂન્યવક્તૃત્વને કે ઉપયોગશૂન્યક્રિયાને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાય છે ત્યારે એ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે. પણ આ રીતે અનુપયોગાદિને દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે ગ્રહણ કરવા માત્રથી એ નયનું પર્યાયાર્થિકત્વ હણાઈ જતું નથી કે દ્રવ્યાર્થિકત્વ આવી પડતું નથી, કારણ કે છેવટે અનુપયોગાત્મક પર્યાયનું જ ગ્રહણ થઈ રહ્યું છે. એટલે ઋજુસૂત્ર પણ જો અનુપયોગાત્મક દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે તો એટલા માત્રથી એને દ્રવ્યાર્થિક કહી દેવો એ ઉચિત નથી. એમ જ્યારે માટીદ્રવ્ય જ દ્રવ્યઘટરૂપે કે આગામી ભવમાં ઈન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર જીવ જ દ્રવ્યેન્દ્ર તરીકે કહેવાતા હોય ત્યારે માટી કે જીવદ્રવ્ય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષય બને છે. તેમ છતાં જો માટીનો પિંડો દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કે એકભવિકાદિસાધુ દ્રવ્યેન્દ્રરૂપે કહેવાતા હોય ત્યારે પર્યાય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળે છે. કારણ કે ઘટની અપેક્ષાએ પિંડો કે ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ એકભવિકાદિ સાધુ એ પર્યાય જ છે. પિંડ કાંઈ ઘડાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નથી, તો શું છે ? માટીરૂપ દ્રવ્યનો પૂર્વકાલીન અવસ્થારૂપ પર્યાય જ છે. એમ એકભવિકાદિસાધુ કાંઈ ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નથી, પરંતુ જીવાત્મક દ્રવ્યનો (પૂર્વકાલીન) પૂર્વભવીય અવસ્થારૂપ પર્યાય જ છે.

નનુ મૃદ્દ્રવ્યાપેક્ષયા પર્યાયરૂપસ્યાપિ પિણ્ડસ્ય સ્વગુણ-પર્યાયાપેક્ષયા સ્વકીયા યા: પૂર્વોત્તરા અવસ્થાસ્તદપેક્ષયા ચ દ્રવ્યત્વમેવ, અત એવ તસ્યાદિષ્ટદ્રવ્યત્વમુચ્યતે શાસ્ત્રેષુ । એવમેવૈકભવિકાદિસાધોરપ્યાદિષ્ટદ્રવ્યત્વં જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ તદ્ગ્રાહિણો નયા દ્રવ્યાર્થિકા એવ ન તુ પર્યાયાર્થિકા ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, અત એવ 'ગુણપ્રતિપન્નો જીવ: સામાયિકં' ઇતિ દ્રવ્યાર્થિકાનામેવ સંમતતયોક્તં, અન્યથા તસ્યાપિ જીવદ્રવ્યસ્યાવસ્થાવિશેષરૂપતયા પર્યાયત્વેન પર્યાયાર્થિકાનામપિ સંમતત્વં સ્યાદેવ । તથાપિ યદિ પિણ્ડગત એકભવિકાદિસાધુગતો વા કશ્ચિદ્ગુણવિશેષ એવ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા કથ્યેત તદા સ તુ પર્યાય એવ । નન્બેવં ત્વનુયોગદ્વારસૂત્રવિરોધ:, તત્ર શઙ્ખદ્રવ્યનિક્ષેપતયૈકભવિકો બદ્ધાયુષ્કોઽભિમુખનામગોત્રશ્ચેત્યેવં કથિતેભ્યસ્ત્રિભ્ય: પ્રકારેભ્યો નૈગમાદીનાં ત્રયાણાં નયાનામેતે ત્રયોઽપિ નિક્ષેપા: સંમતા:, ઋજુસૂત્રસ્ય પ્રથમવર્જો દ્વૌ સંમતૌ, શબ્દાદીનાં તુ ચરમોઽભિમુખનામગોત્ર એવ સંમત ઇત્યુક્તમ્ । ભવતા ત્વેકભવિકાદિપ્રકાર: પર્યાયરૂપતયાઽપિ કથિત: । અત: પર્યાયરૂપસ્ય તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકાવિષયતયા પર્યાયાર્થિકાનાં શબ્દાદીનામેવ વિષયતયા મન્તવ્યત્વેન કથં ન સૂત્ર-

શંકા - માટીદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પિંડો ભલે દ્રવ્યરૂપ હો, પણ પોતાના ગુણ-પર્યાયની અપેક્ષાએ કે પોતાની પૂર્વોત્તરકાલીન અવાંતર અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ તો એ દ્રવ્ય જ છે. એટલે જ શાસ્ત્રોમાં એને આદિષ્ટદ્રવ્ય કહેવાય છે. એમ, એકભવિકાદિ સાધુ પણ આદિષ્ટદ્રવ્ય જ હોવા જાણવા. માટે એને જોનારા નયો દ્રવ્યાર્થિક જ બની રહેશે, નહીં કે પર્યાયાર્થિક.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - સાચી વાત. એટલે જ 'ગુણવાન્ જીવ એ સામાયિક છે' આ વાત દ્રવ્યાર્થિકનયોને જ સંમત હોવી કહેવાયેલી છે. નહીંતર તો એ પણ જીવદ્રવ્યની એક ચોક્કસ અવસ્થારૂપ હોવાથી પર્યાયરૂપ બનવાના કારણે પર્યાયાર્થિકનયોનો વિષય કહી શકાત. તેમ છતાં, જો પિંડામાં રહેલ કોઈક ચોક્કસગુણ કે એકભવિકાદિ સાધુમાં રહેલ કોઈક ચોક્કસ ગુણ (યોગ્યતા) જ જો દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહેવાય તો એ તો પર્યાય જ છે.

શંકા - આમ કહેવામાં તો અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિરોધ થશે. કારણ કે એમાં તો શંખના દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એવા જે ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે તેમાંથી નૈગમાદિ ત્રણ નયોને આ ત્રણે પ્રકાર માન્ય છે, ઋજુસૂત્રને બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એમ બે પ્રકારો માન્ય છે, જ્યારે શબ્દાદિનયોને માત્ર ચરમ અભિમુખનામગોત્ર જ માન્ય છે એમ જણાવેલ છે. તમે તો એકભવિકાદિ પ્રકારને

વિરોધ ઇતિ ચેત્? સત્યં, તથાપ્યેકભવિકસ્ય પ્રથમપ્રકારતયૈવ તદપેક્ષ્ય પર્યાયરૂપત્વં સાધિતં, વસ્તુતસ્ત્વભિમુખનામગોત્રાપેક્ષયૈવ પર્યાયરૂપત્વં જ્ઞેયમ્ । અર્થાદભિમુખનામગોત્રો જીવ એવ યદા દ્રવ્યનિક્ષેપતૃતીયપ્રકારતયા કથ્યતે તદા સ દ્રવ્યાર્થિકાનામેવ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા સંમતઃ । પરન્તુ તસ્ય જીવસ્યૈતદભિમુખત્વલક્ષણઃ પર્યાય એવ યદા દ્રવ્યનિક્ષેપતયા કથ્યતે, તદા સ પર્યાયાર્થિકાનાં શબ્દાદીનામેવ સંમત ઇત્યર્થઃ ।

અથ ભવતા પૂર્વં યદુક્તં તદનુસારેણૈકભવિકજીવગતસ્ય ગુણવિશેષસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમ-
બાધમેવ, તસ્ય ચ પર્યાયતયા શબ્દાદિનયવિષયત્વમેવેતિ શબ્દાદીનામભિમુખનામગોત્ર એવ
કેવલઃ સંમત ઇત્યેતત્કથમ્ ? શૃણુ-શબ્દાદિનયા એકભવિકં બદ્ધાયુષ્કં ચ (તત્તદ્ગુણવિશેષં
ચ) દ્રવ્યનિક્ષેપતયૈવ ન સ્વીકુર્વન્તિ । ઇદમત્ર રહસ્યં-ઇન્દ્રપદવાચ્યસ્યૈવેન્દ્રનિક્ષેપત્વમિતિ તુ
ભવતામપિ સંમતમેવ । એકભવિકાદિસાધોર્વસ્તુત ઇન્દ્રત્વાભાવેઽપિ કારણે કાર્યમુપચર્યેન્દ્રપદવાચ્ય-

પર્યાયરૂપે પણ કહો છો, ને તેથી જ એ દ્રવ્યાર્થિક એવા નૈગમાદિનો વિષય ન રહેવાથી
પર્યાયાર્થિક એવા શબ્દાદિનો વિષય છે એમ પણ સૂચિતાર્થરૂપે જણાવો છો, તો
અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહેલી આ વાતનો વિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - બિલકુલ સાચી વાત. આ તો એકભવિક એ પ્રથમ પ્રકાર
છે, માટે એની અપેક્ષાએ વાત કરી છે. બાકી અભિમુખનામગોત્રની અપેક્ષાએ જ આ
વાત જણાવી. અર્થાત્ અભિમુખનામગોત્ર એવો જીવ જ જો આ ત્રીજા પ્રકારના
દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાતો હોય તો એ દ્રવ્યાર્થિકનયોને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે માન્ય છે અને
આ અભિમુખપણું એ જ જો દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેવાતું હોય તો એ પર્યાયાર્થિકનયોને
દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે માન્ય છે, એમ અર્થ જાણવો.

શંકા - પણ તમે પૂર્વે કહ્યું એ મુજબ એકભવિકમાં રહેલ ચોક્કસ ગુણ એ
દ્રવ્યનિક્ષેપ છે જ, ને એ પર્યાયાત્મક હોવાથી શબ્દાદિનયોનો જ વિષય છે. તો પછી
શબ્દાદિનયોને માત્ર અભિમુખનામગોત્ર જ માન્ય છે, એવું શા માટે કહ્યું ?

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) : એટલા માટે કે શબ્દાદિનયો એકભવિક અને બદ્ધાયુષ્કને
(એટલે કે એમાં રહેલા ગુણવિશેષને) દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે સ્વીકારતા જ નથી. આશય એ
છે કે જે 'ઇન્દ્ર'પદવાચ્ય હોય (એટલે કે 'ઇન્દ્ર' તરીકે કહેવાતો હોય) એ જ ઇન્દ્રનો
નિક્ષેપ બની શકે છે. એકભવિકાદિ સાધુ કાંઈ વાસ્તવિક ઇન્દ્ર નથી, છતાં એના
કારણભૂત હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને 'ઇન્દ્ર' કહેવાય છે ને તેથી ઇન્દ્રના

त्वमिन्द्रस्य द्रव्यनिक्षेपत्वञ्च प्राप्यते । तत्र नैगमादयस्त्रयो नया एकभविकादिषु त्रिष्वप्युपचारं यतः स्वीकुर्वन्ति, अतस्तेषां ते त्रयोऽपि द्रव्यनिक्षेपतया संमताः । तत्र ऋजुसूत्रो वक्ति- एकभविकस्यातिव्यवहितकारणतया न तत्रेन्द्रोपचार उचितः, अन्यथा भवशतात्पूर्वस्मिन्नपि भवे स किमिति न कर्तव्यः? ततश्च द्विभविकस्त्रिभविक इत्यादीनामपि प्रकाराणां वक्तव्यत्वा- पत्तिः। तस्माद् बद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रयोर्द्वयोरेवोपचारः कर्तव्यो द्रव्यनिक्षेपत्वञ्च मन्तव्यमिति । अतः शब्दादिनया ऋजुसूत्रं शिक्षन्ते-व्यवहितकारण एकभविके यद्युपचारोऽनुचितस्तर्हि बद्धायुष्केऽप्येवमेव, तस्यापि व्यवहितकारणत्वादेव । अत उत्कृष्टतोऽपि यस्यान्तर्मुहूर्तमेवान्तरं तस्मिन्भिमुखनामगोत्र एवोपचारः कर्तव्यो द्रव्यनिक्षेपत्वं च मन्तव्यम् ।

ततश्चायमत्र सारो लभ्यते - एकभविकसाधुर्यदा द्रव्यरूपो विवक्षितस्तदा स नैगमादीनां द्रव्यनिक्षेपतया संमतः । तद्गतगुणविशेषात्मकपर्यायरूपो यदा विवक्षितस्तदा नैगमादीनां त्वविषय एव, शब्दादीनां विषयत्वेऽपि तत्रोपचारस्यासंमतत्वादेव नेन्द्रपदवाच्यत्वं द्रव्यनिक्षेपत्वं वा । यदा तु वर्तमानक्षणिकद्रव्यरूपो विवक्षितस्तदा तत्रर्जुसूत्रविषयत्वेऽप्युपचारस्यासंमत-

द्रव्यनिक्षेप तरीકે મળી શકે છે. એમાં નૈગમાદિ ત્રણ નયો એકભવિકાદિ ત્રણેમાં ઉપચાર સ્વીકારતા હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ तरीકે માન્ય કરે છે. ઋજુસૂત્રનય એમ કહે છે કે એકભવિક તો બહુ દૂરનું કારણ છે, માટે એમાં 'ઈન્દ્ર'નો ઉપચાર કરી ન શકાય... નહીંતર તો સો ભવ પૂર્વના ભવમાં પણ ઉપચાર કરવો પડે ને તેથી દ્વિભવિક, ત્રિભવિક વગેરે સેંકડો પ્રકાર માનવા પડે. માટે બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એ બેમાં જ ઉપચાર કરવો ને એ બેને જ દ્રવ્યનિક્ષેપ तरीકે સ્વીકારવા. એટલે શબ્દાદિ નયો ઋજુસૂત્રને કહે છે કે દૂરનું કારણ હોવાથી જો એકભવિકમાં ઉપચાર ન કરી શકાય, તો બદ્ધાયુષ્ક પણ દૂરનું જ કારણ છે, એમાં પણ ઉપચાર ન જ કરી શકાય... માટે એક સમયથી અંતર્મુહૂર્ત સુધીના જ અંતરવાળું - નજીકનું કારણ એવા અભિમુખનામગોત્રમાં જ ઉપચાર કરી શકાય. એટલે એ જ 'ઈન્દ્ર'પદ વાચ્ય છે ને એ જ ઈન્દ્રના નિક્ષેપ तरीકે અમને માન્ય છે.

એટલે સાર આ મળે છે કે - એકભવિક સાધુ જ્યારે દ્રવ્યરૂપે કહેવાય ત્યારે દ્રવ્યનિક્ષેપ तरीકે નૈગમાદિનયોને માન્ય છે. એમાં રહેલા ગુણવિશેષાત્મક પર્યાયરૂપે કહેવાય ત્યારે એ નૈગમાદિનયોનો તો વિષય જ નથી, શબ્દાદિનયોનો એ વિષય છે, પણ એ નયોને એમાં ઉપચાર માન્ય ન હોવાથી એ 'ઈન્દ્ર' જ નથી, ને તેથી ઈન્દ્રના દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ પણ નથી જ. એકભવિકસાધુ तरीકે વર્તમાનક્ષણિક દ્રવ્યને લેવાય તો

ત્વાન્નેન્દ્રપદવાચ્યત્વં દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં વા ઋજુસૂત્રસ્ય સમ્મતમ્ । इत्थञ्चाज्जन्मेन्द्रभवायुर्बन्धं
यावदक्षणिकं जीवद्रव्यं नैगमादिनयानां द्रव्येन्द्रः । तद्रतो गुणविशेषो वर्तमानक्षणिकतथाभूत-
जीवद्रव्यं वा न कस्यापि नयस्य द्रव्येन्द्रः ।

एवं बद्धायुष्कं जीवद्रव्यं नैगमादीनां द्रव्येन्द्रः, वर्तमानक्षणिकतथाभूतजीवद्रव्यं ઋજુસૂત્રસ્ય
દ્રવ્યેન્દ્રઃ, તદ્રતો ગુણવિશેષશ્ચ ન કસ્યાપિ દ્રવ્યેન્દ્રઃ ।

તથાઽભિમુખનામગોત્રં જીવદ્રવ્યં નૈગમાદીનાં દ્રવ્યેન્દ્રઃ, વર્તમાનક્ષણિકતથાભૂતજીવદ્રવ્યં
ઋજુસૂત્રસ્ય દ્રવ્યેન્દ્રઃ, અભિમુખનામગોત્રગતો ગુણવિશેષઃ શબ્દાદીનાં દ્રવ્યેન્દ્ર ઇતિ ।

નનુ 'ભાવં ચિય સદ્ગણયા' (વિ.આ.ભા. ૨૮૪૭) ઇતિ વચનાત્ 'શબ્દનયા
ભાવનિક્ષેપમેવેચ્છન્તી'તિ જ્ઞાયતે, તદત્ર કથં 'તિણ્ણિ સદ્ગણયા અભિમુહણામગોત્રં સંખં ઇચ્છંતિ'
ત્તિ કથિતમ્ ? અભિમુખનામગોત્રસ્ય દ્રવ્યશઙ્કૃત્વાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, તથાપિ 'સિદ્ધસ્ય
ગતિશ્ચિન્તનીયે'તિન્યાયાત્ સૂત્રસિદ્ધસ્યાસ્ય સદ્ગતિશ્ચિન્તનીયૈવ । સા ચૈવં પ્રતિભાતિ-યથા

ઋજુસૂત્રનો વિષય છે, પણ એને એ 'ઈન્દ્ર' તરીકે ઉપચારથી પણ માન્ય ન હોવાથી
દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે પણ માન્ય નથી. આમ જન્મથી લઈને આગામી ઈન્દ્રભવનું આયુષ્ય
ન બાંધે ત્યાં સુધીનું અક્ષણિક એવું જીવદ્રવ્ય એ નૈગમાદિ ત્રણ નયે દ્રવ્યેન્દ્ર છે. વર્તમાન
ક્ષણિકદ્રવ્ય કે એમાં રહેલ ગુણવિશેષ એ કોઈ જ નયના મતે ઈન્દ્રનો દ્રવ્યનિક્ષેપ નથી.

એમ બદ્ધાયુષ્ક જીવદ્રવ્ય જ્યારે દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહેવાય ત્યારે એ નૈગમાદિ ત્રણ
નયોને માન્ય છે. પણ વર્તમાન ક્ષણિકદ્રવ્ય જો કહેવાય તો એ ઋજુસૂત્રને દ્રવ્યનિક્ષેપ
તરીકે માન્ય છે. પરંતુ એમાં રહેલ ગુણવિશેષ તો કોઈ જ નયને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે
માન્ય નથી.

તથા, અભિમુખનામગોત્ર એવું જીવદ્રવ્ય જ્યારે દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહેવાય ત્યારે
નૈગમાદિત્રણનયોને માન્ય છે. વર્તમાન ક્ષણિકદ્રવ્ય જો કહેવાય તો ઋજુસૂત્રને માન્ય છે
અને એમાં રહેલ ચોક્કસ ગુણ જો દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે કહેવાય તો એ શબ્દાદિનયોને માન્ય
છે.

શંકા-ભાવં ચિય સદ્ગણયા એવા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરેના વચનથી જણાય છે
કે શબ્દનયો ભાવનિક્ષેપને જ માને છે. તો અનુયોગદ્વારના આ અધિકારમાં ત્રણ શબ્દનયો
અભિમુખનામગોત્ર શંખને માને છે એવું કેમ કહ્યું ? કારણ કે એ તો દ્રવ્યશંખ છે.

સમાધાન - સાચી વાત છે. છતાં 'જે સિદ્ધ હોય તેની સંગતિ વિચારવી જોઈએ'
એવા ન્યાયને અનુસરીને સૂત્રસિદ્ધ એવી આ વાતની પણ સંગતિ વિચારવી જોઈએ. એ

સહ્ગ્રહનયસ્ય સામાન્યગ્રાહિત્વેऽપિ ક્વચિદશુદ્ધસહ્ગ્રહઃ કચ્ચિદ્વિશેષમપ્યભ્યુપગચ્છતિ, એવં શુદ્ધાનાં શબ્દાદીનાં ભાવનિક્ષેપમાત્રગ્રાહિત્વેऽપ્યશુદ્ધાનાં તેષાં ક્વચિદ્ દ્રવ્યનિક્ષેપગ્રાહિત્વમપિ નાસમ્ભવિ । યદ્વા નૈગમ-સહ્ગ્રહ-વ્યવહારાણાં સ્થૂલદૃષ્ટિતયા ત્રિવિધદ્રવ્યશઙ્ખાભ્યુપગન્તૃત્વમુક્તાં, ઋજુસૂત્રસ્ય વિશુદ્ધતયા દ્વિવિધદ્રવ્યશઙ્ખાભ્યુપગન્તૃત્વમુક્તામ્ । અતો 'વિશુદ્ધતરતયૈકવિધમેવ દ્રવ્યશઙ્ખમભ્યુપગચ્છન્ નયઃ કઃ ?' ઇતિ જિજ્ઞાસાયાં ઋજુસૂત્રાપેક્ષયા શબ્દાદીનામેવ વિશુદ્ધતર-ત્વાતેષાં તદભ્યુપગન્તૃત્વમત્રોક્તમિતિ મન્તવ્યમ્ । એતદ્વિષયે કિચ્ચિદગ્રેऽપિ (પૃ. ૨૧૪) વક્ષ્યતે ।

ઇત્યજ્ઞાનુપયોગલક્ષણો દ્રવ્યનિક્ષેપો ભૂત-ભાવિભાવકારણલક્ષણશ્ચ દ્રવ્યનિક્ષેપ એતયોર્દ્વયોરપિ દ્રવ્યરૂપત્વમપિ કથનાર્હં પર્યાયરૂપત્વમપિ । તત્ર તૌ દ્રવ્યરૂપૌ યો ગૃહ્ણાતિ સ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ, યસ્તુ તૌ પર્યાયરૂપૌ ગૃહ્ણાતિ સ પર્યાયાર્થિકનય ઇતિ ઋજુસૂત્રસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતિમાત્રેણ દ્રવ્યાર્થિકત્વાપાદનમનુચિતમેવ ।

કિચ્ચ યથા નય-નિક્ષેપસંલગ્નો 'દ્રવ્ય'શબ્દૌ નૈકાર્થકૌ, તથૈવ ભાવ-પર્યાયશબ્દાવપિ નૈકાર્થકૌ । 'ભવનં-વિવક્ષિતક્રિયાનુભવનં ભાવઃ' ઇતિ તુ નિક્ષેપસંલગ્નભાવશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ,

આવી હોવી લાગે છે - જેમ સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી હોવા છતાં ક્યાંક અશુદ્ધસંગ્રહનય કશાક વિશેષને પણ સ્વીકારે છે એમ શુદ્ધ શબ્દનયો ભાવનિક્ષેપને જ માનતા હોવા છતાં તેમના અશુદ્ધ ભેદો ક્યાંક દ્રવ્યનિક્ષેપને પણ માનતા હોય એ અસંભવિત નથી. અથવા નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનય સ્થૂલદૃષ્ટિવાળા હોવાથી ત્રિવિધ દ્રવ્યશંખને માનનારા છે એમ કહ્યું. ઋજુસૂત્ર વિશુદ્ધ હોવાથી બે પ્રકારના દ્રવ્યશંખને માનનારો કહ્યો. એટલે એનાથી પણ વિશુદ્ધતર હોવાથી એક પ્રકારના દ્રવ્યશંખને જ જે માનતો હોય એવો નય કયો ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ શબ્દાદિનયો જ વિશુદ્ધતર હોવાથી તેઓ એને માને છે એમ અહીં (અનુદ્વારમાં) કહ્યું છે. આ અંગે થોડી સ્પષ્ટતા આગળ (પૃ. ૨૯૪) પણ થશે.

આમ, અનુપયોગરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભૂતકાલીન-ભવિષ્યકાલીનભાવના કારણરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ... આ બન્નેને દ્રવ્યરૂપ હોવા પણ કહી શકાય છે અને પર્યાયરૂપ હોવા પણ કહી શકાય છે. એમાંથી જે નય એ બેને દ્રવ્યરૂપ જુએ છે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને જે નય તે બેને પર્યાયરૂપ જુએ છે એ પર્યાયાર્થિકનય છે. એટલે દ્રવ્યનિક્ષેપને માનતો હોવામાત્રના કારણે ઋજુસૂત્રનયને દ્રવ્યાર્થિક કહી દેવો એ ઉચિત નથી.

વળી, જેમ નય અને નિક્ષેપ સંબંધી 'દ્રવ્ય' શબ્દો એકાર્થક નથી એમ ભાવ અને પર્યાય શબ્દો પણ એકાર્થક નથી. 'ભવન = વિવક્ષિતક્રિયાનો અનુભવ એ ભાવ છે'

‘પરિતો ગમનં = સર્વતો વ્યાપ્તિઃ પર્યાયઃ’ ઇતિ તુ નયસંલગ્નપર્યાયશબ્દસ્યેતિ વ્યુત્પત્તિભેદનાર્થ-
ભેદાત્ । અત એવ ક્વચિદ્દ્રવ્યમપિ ભાવનિક્ષેપતયોચ્યત એવ । શાસ્ત્રેષુ ભાવેન્દ્રતયા પ્રસિદ્ધઃ
શક્રપુરંદરાદિપર્યાયવચનાભિધેય ઇન્દનાદિક્રિયાનુભૂતિયુક્તઃ શચીપતિર્દ્રવ્યમેવ, ઇન્દનાદ્યાધારત્વાત્ ।
અત એવ ભાવનિક્ષેપલક્ષણે ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ । સર્વજ્ઞૈરિન્દ્રાદિ-
વદિહેન્દનાદિક્રિયાનુભવાત્ ॥ ઇત્યેવં ક્રિયાનુભૂતિયુક્તત્વમુક્તમેવ ।

નનુ શબ્દાદિનયાનામપિ ભાવનિક્ષેપસહત્વં શાસ્ત્રેષુ કથિતમેવેતિ વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તં
દ્રવ્યં ભાવનિક્ષેપતયા ગૃહ્ણાનાનાં તેષાં દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં પ્રસજ્યેદિતિ ચેત્ ? ન, તાદૃગ્દ્રવ્યસ્ય ય
એશ્વર્યાદિપર્યાયસ્તસ્યૈવ તૈર્ભાવનિક્ષેપતયા ગ્રહણાત્ । એવમેવ યો નય ઇન્દ્રે ઉપયુક્તમાત્માનં
ભાવેન્દ્રતયા ગૃહ્ણાતિ તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકનયત્વમેવ, ભાવેન્દ્રતયા જીવદ્રવ્યસ્યૈવ ગ્રહણાત્, યશ્ચેન્દ્રો-
પયોગમેવાગમતો ભાવેન્દ્રતયા ગૃહ્ણાતિ તસ્ય પર્યાયાર્થિકનયત્વમેવ, ઇન્દ્રોપયોગસ્ય પર્યાયત્વાત્ ।
અત એવ નૈગમાદિનયાનાં ભાવનિક્ષેપસહત્વમાત્રેણ યદ્ દ્રવ્યાર્થિકત્વહાનિપ્રસજ્જનં, પર્યાયાર્થિકત્વા-
પત્તિપ્રસજ્જનં ચ તતુચ્છમેવ જ્ઞેયં, ભાવનિક્ષેપતયા દ્રવ્યસ્યૈવ ગ્રાહકાણાં તેષાં દ્રવ્યાર્થિકનયત્વસ્ય

આવી નિક્ષેપસંબંધી ‘ભાવ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ‘પરિતઃ = ચારે બાજુથી વ્યાપ્તિ એ
પર્યાય છે’ આવી નયસંબંધી ‘પર્યાય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. એટલે વ્યુત્પત્તિભેદ હોવાથી
આ બન્ને શબ્દોના અર્થનો ભેદ છે. એટલે જ ક્યારેક દ્રવ્ય પણ ભાવનિક્ષેપરૂપે કહેવાય
જ છે. શાસ્ત્રોમાં ભાવેન્દ્રરૂપે પ્રસિદ્ધ, શક્ર-પુરંદર વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દોથી વાચ્ય,
ઈન્દનાદિક્રિયાની અનુભૂતિથી યુક્ત એવો શચીપતિ દ્રવ્ય જ છે, કારણ કે ઈન્દનાદિનો
આધાર છે. એટલા માટે જ ભાવનિક્ષેપના લક્ષણમાં ‘ભાવ એ સર્વજ્ઞો વડે વિવક્ષિતક્રિયાની
અનુભૂતિથી યુક્ત કહેવાયેલો છે. જેમકે ઈન્દનક્રિયાનો અનુભવ હોવાથી ઈન્દ્ર એ
ભાવઈન્દ્ર છે’ આ પ્રમાણે ક્રિયાનુભૂતિયુક્તપણું કહેલ છે.

શંકા - ‘શબ્દાદિનયો પણ ભાવનિક્ષેપને માને છે’ એવું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું જ છે.
એટલે વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્ત દ્રવ્યને ભાવનિક્ષેપ તરીકે ગ્રહણ કરતા તેઓ દ્રવ્યાર્થિકનય
જ બની જશે.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - નહીં બને. કારણ કે તેવા દ્રવ્યના ઐશ્વર્યાદિપર્યાયને જ
તેઓ ભાવનિક્ષેપ તરીકે જોશે. એ જ રીતે જે નય ઈન્દ્રના ઉપયોગવાળા આત્માને જ
ભાવેન્દ્ર તરીકે જુએ છે તે દ્રવ્યાર્થિકનય જ છે, કારણ કે ભાવેન્દ્ર તરીકે જીવદ્રવ્યને જુએ
છે. પણ જે નય ઈન્દ્રના ઉપયોગને જ આગમથી ભાવેન્દ્ર તરીકે જુએ છે તે તો
પર્યાયાર્થિક જ છે, કારણ કે ઈન્દ્રોપયોગ પર્યાય છે. એટલે જ નૈગમાદિનયોમાં ભાવનિક્ષેપ

વજ્રલેપાયિતત્વાદિતિ । અત એવાવશ્યકનિર્યુક્તે: 'જીવો ગુણપડિવનો ણયસ્સ દવ્વટ્ટિયસ્સ સામઇયં । સો ચેવ પજ્જવણયટ્ટિયસ્સ જીવસ્સ એસ ગુણો ॥૭૧૨॥ તિ ગાથાયાં કિં સામાયિકમ્ ?' ઇતિ પ્રશ્ને દ્રવ્યાર્થિકસ્ય ગુણપ્રતિપન્નો જીવઃ સામાયિકમિતિ યદુક્તં તત્ર ગુણપ્રતિપન્નસ્ય જીવદ્રવ્યસ્ય સામાયિકત્વકથનેઽપિ ન તદ્ દ્રવ્યસામાયિકં, અપિ તુ ભાવસામાયિકમેવ । તથૈતદ્ભાવસામાયિકમભ્યુપગચ્છતોઽતિ નૈગમસ્ય ન તદભ્યુપગમમાત્રેણ દ્રવ્યાર્થિકત્વવ્યાહતિઃ પર્યાયાર્થિકત્વાપત્તિશ્ચ, ભાવસામાયિકતયા જીવદ્રવ્યસ્યૈવાભ્યુપગતત્વાત્ ।

તથા, યથાઽત્ર ગુણપ્રતિપન્નો જીવોઽપિ ભાવસામાયિકતયા પ્રોક્તો જીવસ્ય ગુણોઽપિ તથા પ્રોક્ત એવમેવ સર્વત્ર જ્ઞેયમ્ । અત આત્મનોઽનુપયોગો યથા દ્રવ્યનિક્ષેપસ્તથૈવાનુપયુક્ત આત્માઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ । સમુચિતશક્તિ(=યોગ્યતા)શાલી પિણ્ડો યથા દ્રવ્યઘટસ્તથૈવ તસ્ય પિણ્ડસ્ય સમુચિતયોગ્યતાઽપિ દ્રવ્યઘટઃ । તથોપયુક્ત આત્મા યથા ભાવનિક્ષેપસ્તથૈવાત્મન ઉપયોગોઽપિ ભાવનિક્ષેપઃ । ઈન્દનાદિયુક્તઃ શચીપતિર્યથા ભાવેન્દ્રસ્તથૈવ શચીપતેરિન્દનાદિકમપિ ભાવેન્દ્રઃ । અત્ર યો યો નિક્ષેપો દ્રવ્યરૂપઃ સ દ્રવ્યનિક્ષેપો ભવતુ ભાવનિક્ષેપો વા, તદ્ગ્રાહકો

સ્વીકારવા માત્રના કારણે પર્યાયાર્થિક બની જવાની આપત્તિ દેખાડવી એ તુચ્છ છે, કારણ કે ભાવનિક્ષેપ તરીકે દ્રવ્યને જ જોનારા તેઓ દ્રવ્યાર્થિકનય હોવાની વાત વજ્રલેપ જેવી દઢ છે. એટલે જ આવશ્યકનિર્યુક્તિની જીવો ગુણપડિવનો... ॥૭૧૨॥ મી ગાથામાં સામાયિક શું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે દ્રવ્યાર્થિકનયોને 'ગુણપ્રતિપન્નજીવ એ સામાયિક છે' એમ માન્ય છે એવું જે કહ્યું છે તેમાં ગુણયુક્ત જીવદ્રવ્યને સામાયિક તરીકે કહેવા છતાં એ દ્રવ્યસામાયિક નથી, પણ ભાવસામાયિક જ છે તથા આ ભાવસામાયિકને સ્વીકારવા માત્રથી નૈગમનય દ્રવ્યાર્થિક મટી જતો નથી કે પર્યાયાર્થિક બની જતો નથી, કારણ કે ભાવસામાયિક રૂપે જીવદ્રવ્યને જ માનેલું છે.

તથા, જેમ અહીં ગુણયુક્તજીવ પણ સામાયિક તરીકે કહેવાયેલો છે અને જીવનો ગુણ પણ સામાયિક તરીકે કહેવાયેલો છે, એ જ રીતે સર્વત્ર જાણવું. એટલે અનુપયુક્ત આત્મા જેમ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે એમ આત્માનો અનુપયોગ પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે જ. સમુચિતશક્તિ (= યોગ્યતા)વાળો પિંડ જેમ દ્રવ્યઘટ છે એમ એ પિંડની સમુચિત શક્તિ પણ દ્રવ્યઘટ છે જ. તથા, ઉપયુક્ત આત્મા જેમ ભાવનિક્ષેપ છે એમ આત્માનો ઉપયોગ પણ આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે જ. ઈન્દનાદિયુક્ત શચીપતિ જેમ ભાવેન્દ્ર છે તેમ શચીપતિના ઈન્દનાદિ પણ ભાવેન્દ્ર છે જ. આમાં જે જે નિક્ષેપ દ્રવ્યાત્મક છે તે દ્રવ્યનિક્ષેપ હોય કે ભાવનિક્ષેપ... તેને ગ્રહણ કરનારો નય દ્રવ્યાર્થિક જ છે, કારણ કે દ્રવ્યનું જ ગ્રહણ

નયો દ્રવ્યાર્થિક એવ, દ્રવ્યસ્યૈવ ગ્રહણાત્ । યો યો પર્યાયરૂપઃ સોઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપો ભવતુ, ભાવનિક્ષેપો વા તદ્ગ્રાહકો નયઃ પર્યાયાર્થિક એવ, પર્યાયસ્યૈવ ગ્રહણાત્ । તત્તશ્ચ દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપત્વે ન દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિકનયત્વયોર્નિયામકે ઇતિ સ્થિતમ્ । અર્થાદ્ નયવ્યવસ્થા જ્ઞાનાપેક્ષયૈવ કર્તવ્યા, તદ્દથા - યદ્યન્યાવિશેષણત્વરૂપપ્રાધાન્યેન પર્યાયો ગૃહ્યતે યથા 'જીવગુણઃ સામાયિકં' ઇત્યત્ર, તદા પર્યાયાર્થિકત્વં, યદિ ચ તથાપ્રાધાન્યેન દ્રવ્યં ગૃહ્યતે, યથા 'ગુણયુક્તજીવઃ સામાયિકં'મિત્યત્ર, તદા દ્રવ્યાર્થિકત્વમેવ । નિક્ષેપવ્યવસ્થા તુ વસ્ત્વપેક્ષયૈવ કર્તવ્યા । વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તં ચેદ્વસ્તુ તદા ભાવનિક્ષેપ એવ, તચ્છૂન્યં કારણીભૂતં ચેદ્વસ્તુ તદા દ્રવ્યનિક્ષેપ એવેતિ । તથાઽઽગમતો દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપાર્થમસ્તિ ચેદુપયોગો ભાવનિક્ષેપ એવ, નાસ્તિ ચેદ્, દ્રવ્યનિક્ષેપ એવેતિ । વિસ્તરાર્થિનાઽવગાહનીયા નિક્ષેપવિંશિકા ।

ઇત્યન્ન દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતિમાત્રેણ ઋજુસૂત્રનયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વસિદ્ધિમનોરથો વ્યર્થ એવેતિ સ્થિતમ્ ।

અર્થેવં સતિ 'ઋજુસૂત્ર આધારાંશગ્રાહિતયા દ્રવ્યાર્થિક ઇતિ નૈવ સિદ્ધમિતિ ચેત્ ?'

કરે છે. જે જે નિક્ષેપ પર્યાયાત્મક છે તે પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ હોય કે ભાવનિક્ષેપ, એનો ગ્રાહકનય પર્યાયાર્થિક જ છે, કારણ કે પર્યાયનું જ ગ્રહણ કરે છે. એટલે દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપપણું દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકપણાના નિયામક નથી એ નિશ્ચિત થાય છે. એટલે કે નયવ્યવસ્થા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કરવી જોઈએ. તે આ રીતે-જો અન્યના અવિશેષણરૂપ પ્રધાનતાથી પર્યાય જોવાતો હોય, જેમકે 'જીવગુણ સામાયિક છે' આવો બોધ, તો નય પર્યાયાર્થિક જ છે અને જો એવી પ્રધાનતાથી દ્રવ્ય જોવાતું હોય, જેમકે 'ગુણયુક્ત જીવ સામાયિક છે' આવો બોધ, તો નય દ્રવ્યાર્થિક જ છે. પણ નિક્ષેપની વ્યવસ્થા તો વસ્તુની અપેક્ષાએ જ કરવી જોઈએ. વસ્તુ જો વિવક્ષિત ક્રિયાની અનુભૂતિથી યુક્ત છે, તો ભાવનિક્ષેપ જ છે અને જો એનાથી રહિત છે-પણ કારણભૂત છે, તો દ્રવ્યનિક્ષેપ જ છે. તથા આગમથી દ્રવ્ય-ભાવનિક્ષેપ માટે ઉપયોગ જો છે, તો ભાવનિક્ષેપ જ, જો નથી, તો દ્રવ્યનિક્ષેપ જ. આના વિસ્તાર માટે નિક્ષેપવિંશિકા જોવી.

આમ, દ્રવ્યનિક્ષેપના સ્વીકારમાત્રથી ઋજુસૂત્રનયને દ્રવ્યાર્થિક સિદ્ધ કરી દેવાનો મનોરથ વ્યર્થ છે, એ નક્કી થયું. અહીં પૂર્વપક્ષની સામે વચ્ચે કોઈકે કરેલી શંકા અને પૂર્વપક્ષીએ કરેલું એનું સમાધાન પૂર્ણ થયું. એટલે પૂર્વપક્ષ કહે છે.) આમ, 'ઋજુસૂત્ર આધારાંશનો ગ્રાહક હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક છે એ વાત સિદ્ધ થતી નથી જ' આવા અધિકાર દ્વારા અમે પૂર્વ (પૃ. ૨૨૮) જે શંકા દેખાડેલી તે તો ઊભી જ રહેલી છે.

इत्यन्तेनाधिकारेण (पृ. २२८) पूर्वमस्माभिरुद्धाविता शङ्काऽनुद्धृतैवेति चेत् ? सत्यमिष्टं च, न ह्यनुचितेन पथा शङ्काऽपनयनं विदुषामिष्टं भवितुमर्हति । तच्छङ्कोद्धारस्योचितः पन्थाऽयम् ।

જા જયમાણસ્સ ભવે વિરાહણા સુત્તવિહિસમગ્ગસ્સ । સા હોઐ ણિજ્જરફલા અઙ્ગત્થ-વિસોહિજુત્તસ્સ ॥ ઓ.નિ. ૭૫૧ ॥ તિ આગમવચનેન વિરાધનાયાં કર્મનિર્જરાહેતુત્વં યદુક્તં તદ્વિષયિણી ચર્ચા મહોપાધ્યાયૈર્યશોવિજયવાચકૈર્ધર્મપરીક્ષાગ્રન્થે કૃતા । તથા ચ તત્રાધિકારઃ - ન ચેયમનાભોગજન્યા વર્જનાભિપ્રાયવતી વા, કિન્તુ જ્ઞાનપૂર્વકત્વેનર્જુસૂત્રમતેન વિલક્ષણૈવ સતી વ્યવહારનયમતેન ચ વિલક્ષણકારણસહકૃતા સતી બન્ધહેતુરપિ નિર્જરાહેતુઃ, ઘટકારણમિવ દણ્ડો ઘટભઙ્ગાભિપ્રાયેણ ગૃહીતો ઘટભઙ્ગે ।' ઇતિ ।

अत्रर्जुसूत्रेण विराधना विलक्षणतया प्रोक्ता । अर्थाद् विराधनायां विराधनात्वधर्म-स्त्वस्यैव, तत्र ज्ञानपूर्वकत्वधर्मप्रवेशात्सा विलक्षणा भवतीत्युक्तं, द्वयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशस्तु

ઉત્તરપક્ષ - તમારી વાત સાચી છે ને ઈષ્ટ પણ છે, કારણ કે અનુચિત રીતે શંકાને દૂર કરવી એ વિદ્વાનોને ઈષ્ટ ન જ હોઈ શકે. તે શંકાને દૂર કરવાની યોગ્ય રીત આ છે -

“સૂત્રવિધિથી સંપૂર્ણ-જયણાશીલ અને અધ્યાત્મવિશુદ્ધિથી યુક્ત એવા સાધુથી જે વિરાધના થાય છે તે નિર્જરાફલક હોય છે.” (ઓ.નિ. ૭૫૮, પિં.નિ. ૭૬૦) એવા આગમવચન દ્વારા વિરાધનામાં કર્મનિર્જરાની કારણતા જે કહેલી છે તે અંગેની ચર્ચા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વાચકે ધર્મપરીક્ષાગ્રન્થમાં કરેલી છે. એ અધિકાર આવો છે - આ વિરાધના અનાભોગજન્ય કે વર્જનાભિપ્રાયવાળી (હું આ વિરાધનાને વર્જું એવા અભિપ્રાયવાળી) હોતી નથી. પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વકની હોવાથી ઋજુસૂત્રમતે વિલક્ષણ જ હોય છે અને વ્યવહારનયમતે વિલક્ષણ કારણથી સહકૃત હોવાથી કર્મબંધના બદલે કર્મનિર્જરાનું કારણ બને છે. જેમકે ઘડાનું કારણ એવો પણ દંડ જો ઘડો ભાંગવાના અભિપ્રાયથી વપરાય તો ઘટભંગનું કારણ બને છે. (આશય એ છે કે વિરાધના તો કર્મબંધનું કારણ છે પણ જો એ જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, તો એ કર્મનિર્જરાનું કારણ બને છે. આ અંગે ઋજુસૂત્રનય એમ કહે છે કે જ્ઞાનપૂર્વકની વિરાધના એ વિલક્ષણ જ છે = મૂળ વિરાધના કરતાં સાવ અલગ જ વસ્તુ છે ને તેથી નિર્જરાનું કારણ બને છે. વ્યવહારનય એમ કહે છે કે વિરાધના તો એ જ છે પણ સહકારી કારણ બદલાવાથી કાર્ય બદલાઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાનપૂર્વકત્વરૂપ સહકારીકારણ મળવા પર એનાથી નિર્જરા થાય છે.)

આ અધિકારમાં ઋજુસૂત્રનયે વિરાધના વિલક્ષણ બની જાય છે એ જણાવ્યું છે.

દ્રવ્ય એવ સમ્ભવતિ, ન તુ પર્યાયે, પર્યાયાણાં સર્વેષાં પૃથક્ત્વાત્, એકસ્મિન્ પર્યાયેઽન્યપર્યાય-સમાવેશાસમ્ભવાત્, અન્યથા 'દ્રવ્યાશ્રિતા નિષ્પર્યાયાઃ પર્યાયાઃ' इति नियमभङ्गापत्तेरिति ऋजुसूत्रसंमताया विराधनाया द्रव्यात्मकत्वं मन्तव्यमेव । एवमेव दण्डे दण्डत्वं तु वर्तत एव, तत्र समुचितसम्बन्धेन घटभङ्गाभिप्रायस्य समावेश ऋजुसूत्रस्य सम्मतः, अतो धर्मद्वय-समावेशाद् दण्डोऽपि द्रव्यतया तस्याभिप्रेत इति सिध्यत्येव ।

નન્વત્ર 'વિલક્ષણા' શબ્દો યો વર્તતે તેનૈતદપિ સમ્ભાવ્યત એવ યદ્ઋજુસૂત્રસંમતા વિરાધના પર્યાયરૂપૈવ, જ્ઞાનપૂર્વકત્વપ્રવેશાત્ સંપન્નો યો વિલક્ષણઃ ક્ષણસ્તદવસ્થારૂપઃ પર્યાયોઽત્ર્ઋજુસૂત્રસ્ય નિર્જરાહેતુતયા સંમત इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्? न, ऋजुसूत्रेणोभयधर्मपरिणतविल-क्षणक्षणस्य विषयतया स्वीकृतत्वात् । इदमुक्तं भवति-न्यायविशारदश्रीमद्यशोविजयैः सन्दृब्ध-स्याध्यात्ममतपरीक्षाग्रन्थस्य वृत्तौ मोक्षस्य किं कारणम् ? ज्ञानं वा चारित्रं वा? इति

અર્થાત્ વિરાધનામાં વિરાધનાત્વ ધર્મ તો છે જ, હવે જ્ઞાનપૂર્વકત્વ ધર્મ પ્રવેશવાથી એ વિલક્ષણ બની જાય છે, એમ જણાવ્યું છે. હવે, બે ધર્મો એક જ સ્થાનમાં રહેવા એ તો દ્રવ્યમાં જ સંભવે છે, નહીં કે પર્યાયમાં પણ, કારણ કે પર્યાયો બધા પૃથક્ હોય છે. તે પણ એટલા માટે કે એક પર્યાયમાં બીજા પર્યાયનો સમાવેશ સંભવતો નથી. નહીંતર તો 'પર્યાયશૂન્ય પર્યાયો દ્રવ્યાશ્રિત હોય છે' આવો નિયમ જ ભાંગી જાય. તેથી ઋજુસૂત્ર સંમત વિરાધનાને દ્રવ્યાત્મક જ માનવી પડે છે. એ જ રીતે દંડમાં દંડત્વ તો છે જ. એમાં યોગ્ય સંબંધ દ્વારા ઘટભંગાભિપ્રાયનો સમાવેશ ઋજુસૂત્રને માન્ય છે. આમ બે ધર્મોનો સમાવેશ હોવાથી દંડ પણ દ્રવ્યરૂપે જ એને માન્ય છે એ વાત સિદ્ધ થાય જ છે.

શંકા - અહીં વિલક્ષણા શબ્દ જે છે તેનાથી એ સંભાવના પણ થઈ શકે છે કે - ઋજુસૂત્રને માન્ય વિરાધના પર્યાયરૂપ જ છે, કારણ કે "જ્ઞાનપૂર્વકત્વ ઉમેરાવાથી જે વિલક્ષણ ક્ષણ સંપન્ન થાય છે તે અવસ્થારૂપ પર્યાય ઋજુસૂત્રનયને નિર્જરાના કારણ તરીકે અભિપ્રેત છે" આવું કહી શકાય છે.

સમાધાન-આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે ઋજુસૂત્રનયે, બન્ને ધર્મોથી પરિણત થયેલ એક વિલક્ષણ ક્ષણને પોતાના વિષય તરીકે સ્વીકારેલ છે. આશય એ છે કે-ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે રચેલ અધ્યાત્મમતપરીક્ષાગ્રન્થની વૃત્તિમાં, મોક્ષનું કારણ શું ? જ્ઞાન કે ચારિત્ર ? એ વિચારણા દરમ્યાન આવો અધિકાર આવે છે-“વળી, ઋજુસૂત્રનયમતે પણ કેવલજ્ઞાન પણ ક્ષણપરંપરામાં પર્યવસિત થનારું જ છે.

विचारणायामेवमधिकारो दृश्यते-“अपि च, ऋजुसूत्रनयमतेऽपि केवलज्ञानमपि क्षणपरम्परा-पर्यवसन्नमेव, तत्र च शैलेशीचरमक्षणो ज्ञानचारित्रभावेन परस्परमुपश्लिष्टस्वभाव एव मोक्षजनक इति तत्क्षणत्वेन द्वयोर्जनकत्वं तुल्यमेव। न च तथाजनकतायामतिप्रसङ्गः, तत्क्षण-परिणतात्मनस्तद्धेतुतया स्याद्वादप्रवेशेनाऽनतिप्रसङ्गात्। न च ज्ञाननिरूपितत्वचारित्रनिरूपितत्व-लक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेकस्य तत्क्षणस्य भेदप्रसङ्ग इति वाच्यं, एकत्र ज्ञाने नीलपीतादिनाना-ज्ञेयाकाराणामिवान्यत्रापि युगपन्नानाधर्माणां समावेशस्याविरुद्धत्वादिति दिग्।” इति । एषोऽधिकारः ‘ऋजुसूत्रस्य यः क्षणः सम्मतः स द्रव्यरूपः’ इति निःशङ्कं सूचयति, स्वयं धर्मरूपे पर्याये धर्मान्तरसमावेशस्य विरुद्धतया यत्र युगपन्नानाधर्माणां समावेशस्तस्य द्रव्यत्वध्रौव्यात् ।

नन्वृजुसूत्रानिर्गततया कथ्यमानस्य सुगतदर्शनस्य पर्याय एव विषयतया संमतः, आत्मनो विज्ञानत्वेन कल्पनात्, तदुक्तं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां - ‘नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा, तस्य

એમાં શૈલેશીની ચરમ ક્ષણ, જ્ઞાન-ચારિત્ર એ બન્નેનો સદ્ભાવ હોવાથી પરસ્પર ઉપશ્લિષ્ટ સ્વભાવવાળી જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને ચારિત્રનો ઉપશ્લેષ થઈને શૈલેશી ચરમક્ષણ સંપન્ન થયેલ છે અને એ મોક્ષજનક બને છે. એટલે એ ચરમક્ષણરૂપે એ બન્નેની મોક્ષકારણતા તુલ્ય જ છે. “આ રીતે મોક્ષનું કારણ માનવામાં તો અતિપ્રસંગ થશે” એવું ન કહેવું. કારણ કે તે ક્ષણરૂપે પરિણત આત્મા જ મોક્ષનું કારણ હોવાથી સ્યાદ્વાદનો પ્રવેશ થવાના કારણે અતિપ્રસંગ આવતો નથી. આવી શંકા પણ ન કરવી કે-જ્ઞાનનિરૂપિતત્વ અને ચારિત્રનિરૂપિતત્વરૂપ બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આ ચરમક્ષણમાં સમાવેશ થયો હોવાથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ થવાથી, અખંડ એવી તે ક્ષણ ખંડિત થઈ જશે. કારણ કે જેમ તમે એકજ્ઞાનમાં જ્ઞેયના નીલ-પીતાદિ અનેક આકારોનો સમાવેશ માન્યો છે એમ અન્યત્ર=ચરમક્ષણમાં પણ એક સાથે અનેક ધર્મોનો સમાવેશ વિરુદ્ધ નથી.” આ અધિકાર ઋજુસૂત્રનયસંમત ક્ષણ દ્રવ્યરૂપ હોય છે એ વાતનું નિઃશંક સૂચન કરે છે, કારણ કે સ્વયં ધર્મરૂપ પર્યાયમાં અન્ય ધર્મનો સમાવેશ વિરુદ્ધ છે. એટલે જ્યાં એકસાથે અનેક ધર્મોનો સમાવેશ માન્ય હોય તે આધાર ‘દ્રવ્ય’ હોવો નિશ્ચિત છે.

શંકા - ઋજુસૂત્રમાંથી સુગતદર્શન નીકળ્યું છે એમ કહેવાય છે. આ સુગતદર્શનને વિષયરૂપે પર્યાય જ માન્ય છે, કારણ કે એણે આત્માને વિજ્ઞાનરૂપ માન્યું છે. ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં કહ્યું છે કે-(બૌદ્ધદર્શનસંમત આત્માનું નિરૂપણ ચાલુ થાય છે ત્યાં) “અરે ! એના કરતાં આત્માને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ જ માનો... એ સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ

સ્વતઃ પ્રકાશરૂપત્વાચ્ચેતનત્વ'મિતીતિ તદ્મૂલભૂતસ્યર્જુસૂત્રસ્યાપિ પર્યાય એવ વિષય ઇતિ ચેત્? ન, તસ્ય વિજ્ઞાનસ્ય પ્રકાશરૂપત્વ-ચેતનત્વ-જ્ઞાનસુખાદ્યાકારરૂપાનેકધર્માશ્રયત્વેન તેન કલ્પિતત્વાદ્ દ્રવ્યત્વાનપાયાત્ । કિञ્ચ પરમાણુપુञ્જસ્તુ તસ્યાપિ સંમતઃ, ન હિ પર્યાયાણાં પુञ્જઃ સમ્ભવતિ ।

ઇત્યજ્ઞ 'ઋજુસૂત્રસ્ય ક્ષણિકદ્રવ્યં વિષયઃ' ઇતિ સિદ્ધમ્ । તતશ્ચ સ દ્રવ્યં યદ્ ગૃહ્ણાતિ તદર્પયિત્વા શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાદયસ્તં દ્રવ્યાર્થિકમાચક્ષતે । તથા સ ક્ષણિકત્વં યદ્ ગૃહ્ણાતિ તદર્પયિત્વા શ્રીસિદ્ધસેનાદિવાકરપ્રમુખાસ્તં પર્યાયાર્થિકમાચક્ષતે । યદા તૂભયમર્ચ્યતે તદા સ દ્રવ્યાર્થિકોઽપિ પર્યાયાર્થિકોઽપીતિ ।

અથ 'ક્ષણિકદ્રવ્ય'કથને 'માતા મે વન્ધ્યા'વદ્ વદતો વ્યાઘાતદોષઃ । યથા 'માતા' ઇત્યનેન પુત્રજનનં સૂચ્યતે, 'વન્ધ્યા' ઇત્યનેન ચ પુત્રજનનાભાવઃ, અતો વદતો વ્યાઘાતઃ, એવં 'દ્રવ્યં' ઇત્યનેન ધ્રુવત્વમુચ્યતે, 'ક્ષણિક'ઇત્યનેન ધ્રુવત્વાભાવઃ, તતશ્ચ કુતો ન વદતો વ્યાઘાતદોષ ઇતિ ચેત્ ? મૈવં, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-વસ્તુતો 'દ્રવ્ય'શબ્દેન યત્

હોવાથી ચેતન છે." એટલે એ સુગતદર્શનના મૂળભૂત ઋજુસૂત્રનયનો વિષય પણ પર્યાય જ છે.

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે એ દર્શન વડે એ વિજ્ઞાનને પ્રકાશરૂપત્વ-ચેતનત્વ-જ્ઞાનસુખાદિ અનેક આકારરૂપ અનેક ધર્મના આશ્રય તરીકે મનાયેલું હોવાથી દ્રવ્યરૂપ માનવું આવશ્યક છે. વળી પરમાણુપુંજ તો તેઓને સંમત છે જ. પર્યાયોનો પુંજ કાંઈ થઈ શકતો નથી જ. એટલે આ બધી વાતો પરથી ઋજુસૂત્રનો પણ દ્રવ્ય એ વિષય છે એ વાત સિદ્ધ થાય જ છે.

આમ ઋજુસૂત્રનો ક્ષણિકદ્રવ્ય એ વિષય છે એ સિદ્ધ થયું. એટલે એ દ્રવ્યનું જે ગ્રહણ કરે છે એને મુખ્ય કરીને શ્રીજિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણ વગેરે એને દ્રવ્યાર્થિક કહે છે અને એ ક્ષણિકત્વનું જે ગ્રહણ કરે છે એને મુખ્ય કરીને શ્રીસિદ્ધસેનાદિવાકરસૂરિ વગેરે એને પર્યાયાર્થિક કહે છે. જો બન્નેને મુખ્ય કરવામાં આવે તો એ દ્રવ્યાર્થિક પણ છે અને પર્યાયાર્થિક પણ છે.

શંકા - ક્ષણિકદ્રવ્ય બોલવામાં તો માતા મે વંધ્યા જેવો વદતો વ્યાઘાત દોષ છે. જેમ, 'માતા' શબ્દથી પુત્રજનન સૂચિત થાય છે અને વાંઝણી શબ્દથી પુત્રજનનાભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી વદતો વ્યાઘાત (= બોલવાની સાથે જ વચન પૂર્વાપરવિરોધ હોવાથી

કાલત્રયેઽપ્યવિચલિતસ્વરૂપમનાદિનિધનં તજ્જીવાદિકમેવોચ્યતે, તથાપિ પરિમિતકાલીના ઉત્પાદવિનાશમન્તો ઘટાદયો વ્યવહારનયસ્ય સંમતા એવ । ન ચ તે પર્યાયતયા સંમતાઃ, વ્યવહારનયસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વાપત્તેરિતિ 'વ્યવહારનયસ્ય પરિમિતકાલીનં દ્રવ્યં વિષયઃ' इत्येव वक्तव्यं स्यात् । तत्किमत्रापि वदतो व्याघातदोषमुद्भावयिष्यषि ? यतो 'द्रव्यं' इत्यनेन ध्रुवत्वं = उत्पाद-विनाशाभावः कथ्यते 'परिमितकालीनं' इत्यनेनाध्रुवत्वं = उत्पादविनाशमत्त्वं कथ्यत इति । अथ यथा मनुष्यस्य जीवावस्थाविशेषरूपतया पर्यायत्वेऽपि तस्य बालादयो या अवान्तरावस्थास्ता अपेक्ष्य द्रव्यत्वं कथ्यते तथैव घटादेः पुद्गलद्रव्यस्यावस्थाविशेषरूपतया पर्यायत्वेऽपि तस्य नूतनत्व-पुराणत्वादयो या अवान्तरावस्थास्ता अपेक्ष्य द्रव्यत्वं यदि कथ्यते तदा को वदतो व्याघातदोषः ? किञ्च जीवपुद्गलादेरिव सम्पूर्णस्य ध्रुवत्वस्य यतो मनुष्यादौ

તૂટી પડે છે એવો) દોષ છે. એ જ રીતે 'દ્રવ્ય' શબ્દ ધ્રુવતાને જણાવે છે, જ્યારે ક્ષણિક શબ્દ ધ્રુવતાના અભાવને જણાવે છે. તો વદતો વ્યાઘાત દોષ કેમ નહીં ?

સમાધાન - આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના કરેલી છે. અહીં અભિપ્રાય આવો છે - વસ્તુતઃ દ્રવ્યશબ્દ, જે ત્રણે કાળમાં અવિચલિત સ્વરૂપથી યુક્ત હોય, અનાદિનિધન હોય તે જીવાદિને જ જણાવે છે. તેમ છતાં, પરિમિતકાલીન-ઉત્પાદવિનાશયુક્ત એવા ઘટાદિ પણ વ્યવહારનયને માન્ય તો છે જ. વળી એ કાંઈ પર્યાય તરીકે માન્ય નથી, નહીંતર તો વ્યવહારનયને પર્યાયાસ્તિક કહેવો પડે. તેથી 'વ્યવહારનયને પરિમિતકાલીન દ્રવ્ય માન્ય છે' આમ જ કહેવું પડે. તો શું તમે આમાં પણ વદતો વ્યાઘાત દોષ દર્શાવશો ?, કારણ કે 'દ્રવ્ય' શબ્દ ધ્રુવત્વને = ઉત્પાદ-વિનાશના અભાવને જણાવે છે અને 'પરિમિતકાલીન' શબ્દ અધ્રુવત્વને = ઉત્પાદ-વિનાશવાળાપણાને જણાવે છે.

પૂર્વપક્ષ - જેમ મનુષ્ય એ જીવની ચોક્કસ અવસ્થારૂપ હોવાથી પર્યાયસ્વરૂપ તો છે જ, છતાં એની બાળપણ વગેરે જે પેટાઅવસ્થાઓ છે એની અપેક્ષાએ તો એ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે જ. એ જ રીતે ઘટાદિ પણ પુદ્ગલની એક ચોક્કસ અવસ્થારૂપ હોવાથી પર્યાયરૂપ હોવા છતાં પોતાની ખુદની નૂતનત્વ-પુરાણત્વ વગેરે જે પેટાઅવસ્થાઓ છે તેની અપેક્ષાએ એને દ્રવ્ય કહી દે તો એમાં વદતો વ્યાઘાત દોષ શું છે ? વળી, જીવ-પુદ્ગલાદિમાં જેમ કેવળ સંપૂર્ણ ધ્રુવત્વ છે એવું મનુષ્યાદિમાં કે ઘટાદિમાં તો નથી જ. એટલે જ એ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્ય નથી કહેવાતા, પણ આદિષ્ટદ્રવ્ય જ કહેવાય છે.

ઘટાદૌં ચાભાવઃ, અત એવ ન નિરપેક્ષં શુદ્ધં દ્રવ્યત્વં કથ્યતે, અપિ ત્વાદિદ્રવ્યત્વમેવ । ન ચ- યથાઽલ્પકાલોઽપિ ઘટ આદિદ્રવ્યં, તથા તદપેક્ષ્યાઽલ્પતરકાલીનમપિ કિઞ્ચિદાદિદ્રવ્યં ભવત્યેવ । એવં તદલ્પતરકાલીનવસ્ત્વપેક્ષ્યાઽપિ યદલ્પતરકાલીનં તદપ્યાદિદ્રવ્યં સમ્ભવત્યેવ । એવંક્રમેણ યત્સર્વાલ્પતમકાલીનં ક્ષણિકં વસ્તુ તસ્યાપ્યાદિદ્રવ્યત્વે કો બાધઃ ? ઇતિ વાચ્યં, યતસ્તસ્ય ક્ષણિકતયા કાઽવાન્તરાવસ્થા યામપેક્ષ્યાદિદ્રવ્યત્વં કથ્યેત । કિઞ્ચ તથાપિ તસ્યાદિદ્રવ્યત્વકલ્પનાયાં ઘટતુલ્યત્વમેવ સ્યાદિતિ તદગ્રાહિણો બોધસ્યાપિ વ્યવહારનય એવાન્તર્ભાવાદ્ઋજુસૂત્રસ્ય નિર્વિષયત્વાપત્તિરિતિ ચેત્ ? સત્યં, ઘટાદીનાં તુ યાવાનવસ્થાનકાલસ્તા-વત્કાલં ઘટાદિતયોત્પાદવિનાશાભાવાદ્ ધ્રુવત્વં સમ્ભવત્યપિ, ક્ષણિકસ્ય તુ ક્ષણમાત્રસ્થાયિત્વાદ્ ન ધ્રુવત્વસમ્ભવ ઇતિ ધ્રૌવ્યાંશલક્ષણં દ્રવ્યં પુરસ્કૃત્ય 'ક્ષણિકદ્રવ્ય'મિતિ કથને વદતો વ્યાઘાતદોષ આપતેદેવ । પરન્તુ ધ્રૌવ્યાંશો નૈક એવ દ્રવ્યસ્ય લક્ષણં, આધારાંશસ્યાપિ તલ્લક્ષણત્વાદિતિ ગુણાનાં ક્ષણિકાધારતયા ઘટાદિકં ગૃહ્યત ઋજુસૂત્રસ્ય ક્ષણિકદ્રવ્યં વિષય ઇતિ કથને કો વદતો વ્યાઘાતઃ? યતશ્ચ સ આદિદ્રવ્યં ન ગૃહ્યાતિ, અતસ્તસ્ય ન વ્યવહારેઽન્તર્ભાવો ન વા વ્યવહારવદ્ દ્રવ્યાર્થિકત્વમેવ, યતશ્ચ સ આધારાંશમપિ ગૃહ્યાતિ, અતસ્તસ્ય ન શબ્દાદિષ્વન્તર્ભાવો ન વા પર્યાયાર્થિકત્વમેવેતિ તસ્ય સ્વતન્ત્રનયત્વં દ્રવ્ય-

શંકા - જેમ અલ્પકાલીન એવો પણ ઘટ આદિદ્રવ્ય છે એમ, એની અપેક્ષાએ પણ અલ્પતરકાલીન એવી કોઈક વસ્તુ આદિદ્રવ્ય બનશે જ. વળી એ અલ્પતરકાલીન વસ્તુની અપેક્ષાએ પણ જે વધારે અલ્પતરકાલીન વસ્તુ હશે એ પણ આદિદ્રવ્ય હોવી તો સંભવે જ છે. આ જ ક્રમે જે સર્વઅલ્પતમકાલીન ક્ષણિક વસ્તુ, તે પણ આદિદ્રવ્ય હોવામાં શું વાંધો છે ?

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - એમાં વાંધો એ છે કે એ ક્ષણિક હોવાથી એની કોઈ અવાન્તર અવસ્થા છે જ નહીં જેની અપેક્ષાએ એને આદિદ્રવ્ય કહી શકાય અને છતાં એને આદિદ્રવ્ય કહેવામાં તો એ ઘટતુલ્ય જ બની જવાથી એનો ગ્રાહક બોધ વ્યવહારમાં જ અંતર્ભાવ પામી જવાથી ઋજુસૂત્રનો કોઈ વિષય જ નહીં રહે.

ઉત્તરપક્ષ - તમારી વાત સાચી છે. ઘટાદિનો તો જેટલો અવસ્થાનકાળ હોય એટલો કાળ ઘટાદિરૂપે ઉત્પાદ-વિનાશ ન હોવાથી ધ્રુવત્વ સંભવે પણ છે. ક્ષણિક તો ક્ષણમાત્ર સ્થાયી હોવાથી ધ્રુવત્વ સંભવતું નથી જ. એટલે ધ્રૌવ્યાંશરૂપ દ્રવ્યને નજરમાં રાખીને 'ક્ષણિક દ્રવ્ય' કહેવામાં વદતો વ્યાઘાત દોષ છે જ. પરંતુ દ્રવ્યનું ધ્રૌવ્યાંશ એ જ એક સ્વરૂપ છે, એવું નથી. આધારાંશ પણ એનું લક્ષણ છે જ. એટલે ગુણોના ક્ષણિક

પર્યાયાર્થિકનયયોરન્તરાલે (=દ્રવ્યાર્થિકનયનાં પશ્ચાત્ પર્યાયાર્થિકનયનાં ચ પૂર્વ) નિર્દેશશ્ચેતિ મેઽભિપ્રાયઃ ।

નનુ યથા ક્ષણિકદ્રવ્યગ્રાહી સ્વતંત્રો નય ઋજુસૂત્રતયા પ્રોક્તસ્તથા નિત્યપર્યાયગ્રાહ્યપ્યેકઃ સ્વતંત્રો નયઃ કથનીયઃ, તસ્ય ચ નિત્યત્વગ્રાહિતયા દ્રવ્યાર્થિકત્વં, પર્યાયગ્રાહિતયા ચ પર્યાયાર્થિકત્વમપીતિ ચેત્? ન, વદતો વ્યાઘાતદોષાપાતાત્, 'નિત્ય'શબ્દેન નિત્યત્વસ્ય 'પર્યાય'-શબ્દેન ચ તદભાવસ્ય ઠ્યાપ્યમાનત્વાત્ । ન ચ યથા ઋજુસૂત્રનયવિષયે ક્ષણિકદ્રવ્યે ભવતા વદતોવ્યાઘાતદોષવારણાર્થં ધ્રૌવ્યલક્ષણં દ્રવ્યાંશં પરિત્યજ્યાધારાંશલક્ષણો દ્રવ્યાંશો ગૃહીતસ્તથા-ઽસ્માભિરપિ ક્ષણિકત્વલક્ષણં પર્યાયાંશં તદ્દોષવારણાર્થં પરિત્યજ્યતે, આધેયાંશલક્ષણં પર્યાયાંશં ચ ગૃહ્યતે, તતશ્ચ કો વદતો વ્યાઘાતદોષ ઇતિ વાચ્યં, પર્યાયાણામંશાભાવાત્ । નનુ પર્યાયાણા-મપ્યંશાઃ શાસ્ત્રેષુ કથિતા એવ । તથાહિ-'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્' ઇત્યત્રોત્પાદવ્યયૌ

આધાર તરીકે ઘટાદિને જોનારો ઋજુસૂત્રનો ક્ષણિકદ્રવ્ય એ વિષય છે એવું કહેવામાં શું વદતો વ્યાઘાત છે? વળી એ આદિષ્ટદ્રવ્યને જોનારો નથી, માટે નથી એનો વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ કે નથી એ વ્યવહારનયની જેમ માત્ર દ્રવ્યાર્થિક. વળી એ આધારાંશને પણ જોનારો છે, માટે નથી એનો શબ્દાદિમાં અંતર્ભાવ કે નથી એ માત્ર પર્યાયાર્થિક. તેથી એ સ્વતંત્રનય છે અને એનો દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયની વચમાં (= દ્રવ્યાર્થિકનયોની પછી અને પર્યાયાર્થિકનયોની પહેલાં) ઉલ્લેખ છે, આવો મારો અભિપ્રાય છે.

શંકા-જેમ ક્ષણિકદ્રવ્યગ્રાહી એવો સ્વતંત્ર ઋજુસૂત્રનય કહ્યો છે એમ નિત્યપર્યાયગ્રાહી પણ એક સ્વતંત્રનય કહેવો જોઈએ અને નિત્યગ્રાહી છે, માટે દ્રવ્યાર્થિક છે અને પર્યાયગ્રાહી છે માટે પર્યાયાર્થિક પણ છે.

સમાધાન-આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે એમાં વદતો વ્યાઘાત દોષ છે. તે પણ એટલા માટે કે 'નિત્ય' શબ્દ નિત્યતાને જણાવે છે જ્યારે 'પર્યાય' શબ્દ એના અભાવને જણાવે છે.

શંકા - જેમ ઋજુસૂત્રનયના વિષય ક્ષણિકદ્રવ્યમાં વદતો વ્યાઘાતદોષ ટાળવા ધ્રૌવ્યાંશદ્રવ્યને છોડીને આધારાંશદ્રવ્ય લો છો, એમ અમે પણ એ દોષને વારવા માટે ક્ષણિકત્વ રૂપ પર્યાયને છોડીને આધેયાંશરૂપ પર્યાયને લઈશું, પછી શું વદતો વ્યાઘાતદોષ?

સમાધાન - આવું ન કહેવું, કારણ કે પર્યાયના અંશો હોતા નથી.

શંકા - અરે ! પર્યાયના અંશો પણ શાસ્ત્રોમાં કહેલા જ છે. તે આ રીતે - ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત સત્-આમાં ઉત્પાદ-વ્યયપદ પર્યાયના ક્ષણિકત્વાંશને જણાવે છે.

પર્યાયસ્ય ક્ષણિકત્વં કથયતઃ। 'ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' इत्यत्र 'गुण-पर्यायवद्' इति पदं गुण-पर्यायाणामाधेयत्वं कथयति । ततश्च पर्यायाणामंशाभावः कथ्यमानः कथं शोभेत? इति चेत् ? न, क्षणिकत्वांश-आधेयत्वांशयोः पृथक्त्वाभावात् । अयम्भावः - यथा द्रव्यार्थिकेषु सामान्यग्राहिणौ द्वौ नयौ नैगम-सङ्ग्रहाख्यौ, द्रव्यांशभूतयोस्तिर्यगूर्ध्वतासामान्ययोः पृथक्त्वात्, परन्तु विशेषग्राही त्वेक एव व्यवहारनयः, विशेषयोः पृथक्त्वाभावात् । न च विशेषावपि द्विविधावेव, ऊर्ध्वतासामान्यप्रतिपक्षी विशेषः, तिर्यक्सामान्यप्रतिपक्षी चेति वाच्यं, तयोर्द्वयोरपि पृथक्त्वाभावात् । अत्र द्वाभ्यां हेतुभ्यां तत्पृथक्त्वाभावसिद्धिः प्रदर्शयते। (१) यदि सामान्यवद् विशेषयोरपि पृथक्त्वं स्यात् तदा सामान्यग्राहिणौ यथा द्वौ नयौ स्वतन्त्रावुक्तौ तथैव विशेषग्राहिणावपि द्वौ नयौ कथितावुपलभ्येयाताम् । न चोपलभ्येते । ततश्च व्यवहारनयो यं विशेषं गृह्णाति तदन्येन विशेषेण किमपराद्धं येनाकालं कदाचिदपि क्वचिदपि केनचिदपि स नैव गृह्यते । गृह्यते चेत्तद्ग्राहिणा नयेन भवितव्यमेव । न च स्वतन्त्रः कोऽपि नयः

'गुणपर्यायवद् द्रव्यं' आमां 'गुण-पर्यायवद्' એવું પદ ગુણ-પર્યાયના આધેયત્વાંશને જણાવે છે. પછી, પર્યાયોના અંશ હોતા નથી એવું કહેવું શી રીતે શોભે ?

સમાધાન - ક્ષણિકત્વાંશ અને આધેયત્વાંશ એ અલગ-અલગ ન હોવાથી આવી શંકા બરાબર નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - દ્રવ્યાંશરૂપ તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતા સામાન્ય અલગ-અલગ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયોમાં સામાન્યગ્રાહી નયો બે છે - નૈગમ અને સંગ્રહ. પણ વિશેષગ્રાહી તો વ્યવહારનય એક જ છે, કારણ કે બે વિશેષો અલગ-અલગ નથી.

શંકા - વિશેષો પણ બે પ્રકારના અલગ-અલગ છે જ ને ! ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો પ્રતિપક્ષી વિશેષ અને તિર્યક્સામાન્યનો પ્રતિપક્ષી વિશેષ.

સમાધાન - એ બે અલગ-અલગ ન હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી. એ બે અલગ-અલગ ન હોવામાં બે હેતુ દર્શાવીએ છીએ. (૧) જો સામાન્યની જેમ વિશેષ પણ સ્વતંત્ર બે પ્રકારના હોત તો સામાન્યગ્રાહી જેમ બે સ્વતંત્ર નય કહ્યા છે તેમ વિશેષગ્રાહી બે સ્વતંત્ર નય પણ કહેલા જોવા મળત, પણ મળતા નથી. એટલે વ્યવહારનય જે વિશેષનું ગ્રહણ કરે છે તે સિવાયના અન્ય વિશેષે શું અપરાધ કર્યો છે કે જેથી ત્રણે કાળમાં ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ કોઈપણ એનું ગ્રહણ કરતું નથી ? જો કોઈ ગ્રહણ કરતું હોય તો એનો ગ્રાહકનય પણ હોવો જ જોઈએ. પણ એવો સ્વતંત્ર કોઈ નય શાસ્ત્રોમાં કહ્યો નથી. એટલે વ્યવહારનય જ એક જ બોધ વડે એ બન્નેનું ગ્રહણ કરે

કથિત ઇતિ વ્યવહારનય એવૈકેન બોધેન તૌ દ્વાવપિ ગૃહ્ણાતીત્યનિચ્છતાપિ મન્તવ્યમેવ । અતો ગ્રહણાપેક્ષયા તૌ ન પૃથગિતિ સિધ્યત્યેવ । (૨) કમ્બુગ્રીવાદિમન્તં પુરઃસ્થિતમર્થમુદ્દિશ્ય પ્રાદુર્ભૂતં વ્યવહારનયાનુસારિ 'અયં ઘટઃ' ઇતિ જ્ઞાનં પિણ્ડ-શિવકાદિષ્વન્વયિ ઘટલક્ષણમૂર્ધ્વતા-સામાન્યં યથા વ્યચ્છિનન્તિ તથૈવ તત્તદ્ઘટવ્યક્તિષુ સ્થિતં ઘટલક્ષણં તિર્યક્સામાન્યમપિ વ્યવચ્છિનન્ત્યેવ, ન તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમન્યજ્ઞાનમપેક્ષણીયમિતિ સામાન્યદ્વયવ્યચ્છેદકજ્ઞાનવિષયતયાપિ તૌ ન પૃથગિતિ સિધ્યત્યેવ ।

એમવે પર્યાયસ્ય ક્ષણિકત્વાધેયત્વયોર્દ્વયોરંશયોર્જ્ઞેયમ્ । નયાનાં પञ્ચવિધત્વકલ્પનાયાં પર્યાયાથિકનયસ્ત્વેકઃ શબ્દનય એવ । સ યમંશં ગૃહ્ણાતિ તદન્યેન પર્યાયાંશેન કિમપરાદ્ધં યેન ન કશ્ચિદપિ કદાચિદપિ ક્વચિદપિ તં ગૃહ્ણાતિ? ન ચ નયાનાં સપ્તવિધત્વકલ્પનાયાં પર્યાયાર્થિકનયાનાં ત્રિકત્વાત્તેભ્ય એકો નયસ્તં ગૃહ્ણાત્વિતિ વાચ્યં, શબ્દ-સમભિરૂઢૈવમ્ભૂતનયા-નામેવંવિધવિષયભેદાભાવાત્ । અત એવ પ્રસ્થક-વસતિ-નમસ્કારોત્પત્યાદિકેષુ બહુષુ દૃષ્ટાન્તેષુ

છે, એમ અનિચ્છાએ પણ માનવું પડે છે. એટલે ગ્રહણની અપેક્ષાએ એ બન્ને અલગ નથી - એમ સિદ્ધ થાય છે જ. (૨) આગળ રહેલા કમ્બુગ્રીવાદિમાનુ પદાર્થને જોઈને વ્યવહારનયાનુસારી થયેલું અયં ઘટઃ જ્ઞાન, પિંડ-શિવકાદિમાં અન્વયી ઘટાત્મક ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો જેમ વ્યવચ્છેદ કરે છે એમ તે તે ઘટવ્યક્તિમાં રહેલ ઘટાત્મક તિર્યક્સામાન્યનો પણ વ્યવચ્છેદ કરે જ છે. એનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે કાંઈ કોઈ બીજા જ્ઞાનની જરૂર પડતી નથી. માટે બે પ્રકારના સામાન્યનો વ્યવચ્છેદ કરનાર જ્ઞાનના વિષયરૂપે પણ તે બે અલગ નથી એ સિદ્ધ થાય જ છે.

આવું જ પર્યાયના ક્ષણિકત્વાંશ અને આધેયત્વાંશ અંગે જાણવું જોઈએ. નયના પાંચ પ્રકાર માનવાની કલ્પનામાં પર્યાયાર્થિકનય તો એક શબ્દનય જ છે. તે જે અંશનું ગ્રહણ કરે છે, એ સિવાયના અન્ય અંશે શું અપરાધ કર્યો છે કે જેથી ત્રણે કાળમાં ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ કોઈપણ એનું ગ્રહણ કરતું નથી ?

શંકા - પણ નયો તો સાત પણ છે ને. એમાં પર્યાયાર્થિક નયો ત્રણ છે. એ ત્રણમાંનો કોઈપણ એક નય એનું ગ્રહણ કરો ને !

સમાધાન - શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતનયોમાં આવો વિષયભેદ ન હોવાથી તમારે આવું કહેવું ન જોઈએ.

એટલે જ પ્રસ્થક-વસતિ-નમસ્કારની ઉત્પત્તિ વગેરે ઘણા દૃષ્ટાન્તોમાં શબ્દાદિ ત્રણે નયોનું લગભગ સમાન પ્રતિપાદન જ જોવા મળે છે. અથવા તો પછી તમે જ કહો

શબ્દાદીનાં ત્રયાણાં નયાનાં સમાનમેવ પ્રતિપાદનમુપલભ્યતે । અથવા ભવાનેવ કથયતુ કો નયઃ ક્ષણિકત્વાંશં ગૃહ્ણાતિ, કશ્ચાધેયત્વાંશં, કં ચાંશમવશિષ્ઠો નય ઇતિ । કિञ્ચ ઘટનપર્યાયગ્રાહિણા પર્યાયાર્થિકનયાનુસારિણા ‘અયં ઘટઃ’ ઇતિ જ્ઞાનેન યથા ધ્રુવત્વાંશસ્ય વ્યવચ્છેદો ભવતિ તથૈવાધારત્વાંશસ્ય વ્યવચ્છેદોઽપિ ભવત્યેવ, ન તદર્થમન્યજ્ઞાનમપેક્ષણીયં ભવતિ । તતશ્ચ પર્યાયસ્ય ક્ષણિકાધેયત્વાંશૌ ન ગ્રહણાપેક્ષયા પૃથગ્ ન વા ધ્રુવત્વાધારત્વલક્ષણદ્રવ્યાંશદ્વયવ્યવચ્છેદક-જ્ઞાનવિષયતયા પૃથગિતિ પર્યાયાણાં પૃથગંશાભાવઃ કથ્યમાનઃ કથં ન શોભેત? શોભેતૈવેત્યર્થઃ ।

નનુ ક્ષણિકદ્રવ્યકથનં શોભતે નિત્યપર્યાયકથનં તુ નેત્યેતત્ કથમ્ ? શૃણુ-યસ્ય દીર્ઘોઽવસ્થાનકાલસ્તસ્ય કયાચિદપેક્ષયાઽલ્પકાલાવસ્થાનં કથ્યમાનં સમ્ભવતિ, પરન્તુ યઃ સ્વત એવ ક્ષણિકસ્તસ્ય કયાચિદપ્યપેક્ષયા દીર્ઘકાલાવસ્થાનં નૈવ સમ્ભવતિ । અયમ્ભાવઃ -યો રૂપ્યકદશકં ધારયતિ, કયાચિદપેક્ષયા ‘સ એકં રૂપ્યકં ધારયતિ’ ઇતિ કથનં સમ્ભવતિ, પરન્તુ યઃ સ્વત એવૈકમેવ રૂપ્યકં ધારયતિ તમુદ્દિશ્ય ‘સ રૂપ્યકદશકં ધારયતિ’ ઇતિ કથનં કયાચિદપ્યપેક્ષયા નૈવ સમ્ભવતિ । એવમેવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્ ।

નનુ પરિમિતકાલોઽપિ ઘટ આદિનૈગમેન યથાઽનાદિનિધનોઽનુત્પન્નો મન્યતે તથા

કે કયો નય ક્ષણિકત્વાંશને જુએ છે અને કયો નય આધેયત્વાંશને જુએ છે અને કયા અંશને અવશિષ્ટનય ગ્રહણ કરે છે ? વળી, પર્યાયાર્થિકનયાનુસારી ઘટનપર્યાયગ્રાહી અયં ઘટઃ એવું જ્ઞાન જેમ ધ્રુવત્વાંશનો વ્યવચ્છેદ કરે છે એમ આધારાંશનો વ્યવચ્છેદ પણ કરે જ છે, એના માટે કાંઈ કોઈ અન્ય જ્ઞાન જરૂરી હોતું નથી. એટલે પર્યાયના ક્ષણિકત્વ અને આધેયત્વ આ બે અંશો નથી ગ્રહણની અપેક્ષાએ પૃથગ્ કે નથી ધ્રુવત્વ-આધારત્વ રૂપ બે દ્રવ્યાંશના વ્યવચ્છેદક જ્ઞાનના વિષયરૂપે પૃથગ્; પછી, પર્યાયોના પૃથક્ અંશ હોતા નથી એવું કહેવું શા માટે ન શોભે ? અર્થાત્ શોભે જ.

પ્રશ્ન - ક્ષણિકદ્રવ્ય કહી શકાય અને નિત્ય પર્યાય ન કહી શકાય, આવું શા માટે ?

ઉત્તર - જેનો દીર્ઘઅવસ્થાનકાળ હોય એનું કોઈક અપેક્ષાએ અલ્પકાળાવસ્થાન કહી શકાય છે. પણ જે સ્વતઃ જ ક્ષણિક છે તેનું કોઈપણ અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળ અવસ્થાન કહેવું ન જ સંભવે ને. આશય એ છે કે જેની પાસે ૧૦ રૂપિયા હોય એનો કોઈક અપેક્ષાએ ‘એક રૂપિયાવાળો છે’ એવો ઉલ્લેખ થઈ શકે. પણ જે સ્વતઃ જ એક જ રૂપિયો ધરાવે છે એનો ‘એ દશ રૂપિયાવાળો છે’ એવો ઉલ્લેખ કોઈપણ અપેક્ષાએ ન જ થઈ શકે ને ! આવું જ પ્રસ્તુતમાં જાણવું.

શંકા - જેમ પરિમિતકાળવાળો એવો પણ ઘડો આદિનૈગમનય વડે અનાદિનિધન

ક્ષણિકોઽપિ પર્યાયઃ કેનચિન્નયેન ધ્રુવો મન્યતાં, કો દોષઃ ? તસ્ય નયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વસ્યા-વશ્યંભાવાનૈગમ એવાન્તર્ભાવેન તવ સ્વતન્ત્રનયસાધનમનોરથસ્ય ભૂસાદ્ધવનમેવ દોષ ઇતિ જાનીહિ । અયમ્ભાવઃ - વ્યવહારનયેન યદા ઘટાભાવઃ કથ્યતે તદા પિષ્ઠાદિકાલે નૈગમનયો યોગ્યતામેવ ઘટતયા જાનાતિ વક્તિ ચ । ઇયં યોગ્યતૈવૌઘશક્તિઃ સમુચિતશક્તિર્વૌચ્યતે । સા તુ દ્રવ્યમેવેતિ નૈગમવત્પૂર્વકાલેઽપ્યસ્તિત્વં સ્વીકુવતો નયસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વમેવ । તતશ્ચ સ નૈગમ એવ, ન સ્વતન્ત્રઃ કશ્ચિન્નયઃ ।

ઇત્યજ્ઞ નિત્યપર્યાયસ્ય વસ્તુતોઽસમ્ભવાદ્ જ્ઞાનવિષયતયાઽપિ ચાસમ્ભવાન્ન તદગ્રાહી કોઽપિ નયઃ સમ્ભવતીતિ સ્થિતમ્ । અત એવ દ્રવ્યાર્થિકનયદશપ્રકારાણાં નિરૂપણાનન્તરં દિક્ષટદેવસેનાચાર્યેણ નયચક્રગ્રન્થે પર્યાયાર્થિકષ્દ્ભેદનિરૂપણાવસરે પ્રથમોઽનાદિનિત્યપર્યાયા-ર્થિકનયો યો નિરૂપિતસ્તસ્ય દૃષ્ટાન્તતયા પુદ્ગલપર્યાયરૂપમેરુપ્રમુખો યઃ કથિતસ્તત્સજ્ઞતિર્મહો-પાધ્યાયૈઃ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થે પ્રવાહત એવ કૃતા । પુદ્ગલપર્યાયાસ્તુ ક્ષણિકા

અને અનુત્પન્ન મનાય છે તેમ ક્ષણિક એવો પણ પર્યાય કોઈક નય વડે ધ્રુવ મનાય તો શું વાંધો છે ?

સમાધાન - એ નય અવશ્ય દ્રવ્યાર્થિક બની જવાથી નૈગમમાં જ અંતર્ભાવ પામી જવાના કારણે તારો સ્વતંત્રનય સિદ્ધ કરવાનો મનોરથ જમીનદોસ્ત થઈ જવો એ જ વાંધો છે. આશય એ છે કે વ્યવહારનયે જ્યારે ઘડાનો અભાવ છે ત્યારે = પિંડાદિકાળે નૈગમનય યોગ્યતાને જ ઘડા તરીકે જુએ છે અને કહે છે. આ યોગ્યતા જ ઓઘ શક્તિ કે સમુચિત શક્તિ કહેવાય છે. એ તો દ્રવ્ય જ છે, એટલે નૈગમની જેમ પૂર્વકાળમાં પણ અસ્તિત્વ જોનાર નય દ્રવ્યાર્થિક જ હોય શકે અને તો પછી તો એ નૈગમનય જ છે, નહીં કે કોઈ સ્વતંત્ર નય.

આમ, નિત્યપર્યાય વસ્તુતઃ અસંભવિત હોવાથી જ્ઞાનના વિષય તરીકે પણ અસંભવિત જ હોવાના કારણે તેનો ગ્રાહક કોઈ નય હોવો સંભવતો નથી, એ નિશ્ચિત થયું. એટલે જ દ્રવ્યાર્થિકનયના દસ પ્રકારોનું નિરૂપણ કર્યા પછી દિગંબરાચાર્ય દેવસેને નયચક્ર ગ્રન્થમાં પર્યાયાર્થિકના છ ભેદોનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે પ્રથમ અનાદિનિત્યપર્યાયાર્થિક-નય જે કહ્યો છે, ને એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે પુદ્ગલપર્યાયરૂપ મેરુ વગેરે જે કહ્યા છે તેની સંગતિ મહોપાધ્યાયશ્રીયશોવિજયજીએ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થમાં પ્રવાહથી જ કરી છે. પુદ્ગલપર્યાયો તો ક્ષણિક જ છે, પરંતુ પ્રવાહથી અનાદિકાળથી તે પર્યાયો એ રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે કે જેથી મેરુનાં સ્થાન-સંસ્થાન-પરિમાણ વગેરે જેવા પૂર્વ

એવ, પરન્તુ પ્રવાહતોડનાદિકાલાત્ તે તથા પ્રાદુર્ભવન્તિ યથા મેરોઃ સ્થાન-સંસ્થાન-પરિમાણાદયો યથા પૂર્વં છદ્મસ્થૈર્દૃષ્ટાસ્તથૈવાદ્યાપિ દૃશ્યન્તે, અનન્તકાલાનન્તરમપિ તથૈવ પ્રેક્ષ્યન્તેડતસ્તેષામનાદિ-નિત્ય-પર્યાયતયા વ્યપદેશઃ, વસ્તુતસ્તુ તે ન તથા । પુદ્ગલાનાં ચયાપચયૌ ભવત એવ, તત્સાકં પર્યાયાણાં પરિવર્તનમપિ ભવત્યેવ । અત એવ મહોપાધ્યાયૈસ્તસ્મિન્નેવ ગ્રન્થ એતેષાં દશષ્ટ્પ્રકારાણાં યથાયોગ્યં સદ્ગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રાદિષુ નયેષ્વન્તર્ભાવઃ કથિતઃ । ન તુ સ્વતન્ત્રો કશ્ચિન્નય ઉક્તઃ ।

ઇત્યન્ન નિત્યપર્યાયગ્રાહી ન કોડપિ નય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

નનુ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મકસ્ય વસ્તુનો દ્રવ્યાંશસ્ય ત્રૈવિધ્યાદેકં દ્રવ્યાંશમેકં ચ પર્યાયાંશમાદાય યથર્જુસૂત્રો નયઃ પ્રવૃત્તસ્તથા સામાન્ય-વિશેષાત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સામાન્યાંશસ્ય દ્વૈવિધ્યાદેકં સામાન્યાંશમેકં ચ વિશેષાંશમાદાય કશ્ચિત્સ્વતન્ત્રો નયઃ પ્રવર્તન્તામિતિ ચેત્ ? ન, સ્વતન્ત્ર-નયસ્યાસમ્ભવાદ્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-ઊર્ધ્વતાસામાન્યેન સહ તત્પ્રતિપક્ષિવિશેષ એવ યદા સંયુજ્યતે તદા પ્રવર્તમાનસ્ય નયસ્યાવિશુદ્ધનૈગમતયા નૈગમે એવાન્તર્ભાવઃ । યથા-પિળ્હાદારમ્ય કપાલપર્યન્ત-મેવ ઘટં સ્વીકુર્વાણો નયઃ, અનાદિનિધનઘટસામાન્યાપેક્ષયાડસ્ય ઘટસ્ય વિશેષરૂપત્વાત્ । તથોર્ધ્વતાસામાન્યેન સહ તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષો યદા સંયુજ્યતે તદાપિ નૈગમ એવ

છન્નસ્થોએ જોયેલા એવા જ આજે પણ દેખાય છે અને અનન્તકાળ પછી પણ દેખાશે. માટે એમનો અનાદિનિત્યપર્યાયરૂપે ઉલ્લેખ છે, વસ્તુતઃ કાંઈ તેઓ તેવા નથી. પુદ્ગલોનો ચય-અપચય થાય જ છે, એની સાથે પર્યાયોનું પરિવર્તન પણ થાય જ છે. માટે જ મહોપાધ્યાયજીએ એ જ ગ્રન્થમાં આ ૧૦ અને છ પ્રકારોનો અન્તર્ભાવ યથાયોગ્ય સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્રાદિમાં જણાવેલો છે, પણ સ્વતન્ત્ર કોઈ નય કહેલો નથી.

આમ, નિત્યપર્યાયગ્રાહી કોઈ નય છે નહીં એ સિદ્ધ થયું.

શંકા - જેમ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુનો દ્રવ્યાંશ ત્રિવિધ હોવાથી એક દ્રવ્યાંશ અને એક પર્યાયાંશને જોનારો ઋજુસૂત્રનય પ્રવૃત્ત થયેલો છે. તો તેમ, સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુનો સામાન્યાંશ દ્વિવિધ હોવાથી એક સામાન્યાંશ અને એક વિશેષાંશને જોનારો પણ એક સ્વતન્ત્ર નય પ્રવૃત્ત થવો જોઈએ ને !

સમાધાન - ના, કારણ કે સ્વતન્ત્ર નય સંભવતો નથી. કહેવું એ છે કે - ઊર્ધ્વતાસામાન્યની સાથે એનો જ પ્રતિપક્ષી વિશેષ પણ જ્યારે જ્ઞાનમાં જોડાય છે ત્યારે પ્રવૃત્ત થનાર નય અવિશુદ્ધનૈગમ હોવાથી નૈગમમાં જ સમાવિષ્ટ છે. જેમકે પિંડથી કપાલ સુધી જ ઘડાને જોનારો નય. અહીં અનાદિનિધન ઘટસામાન્યની અપેક્ષાએ આ

નયઃ, નૈગમનયવિષયાણાં સર્વેષાં ઘટાનાં તત્તદ્ઘટરૂપતયા તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષરૂપત્વાત્ ।
 એક ઘટસન્તાનેઽન્યઘટસમાવેશસ્યાસમ્ભવાત્તદ્વિષયભૂતાનાં ઘટાનાં તત્તદ્ઘટરૂપત્વં જ્ઞેયમ્ ।
 એવમેવ તિર્યક્સામાન્યેઽપિ જ્ઞેયમ્ । તત્પ્રતિપક્ષિવિશેષો યદા સંયુજ્યતે તદાઽપરસંગ્રહો જ્ઞેયઃ ।
 ઊર્ધ્વતા-સામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષસંયોગેઽપિ સ એવ । તદ્વથા-પિણ્ડતયા સર્વાન્ પિણ્ડાન્
 ઘટતયા ચ સર્વાન્ ઘટાન્ સઙ્ગૃહ્ણતઃ સઙ્ગ્રહનયસ્ય વિષયભૂતાઃ પિણ્ડ-ઘટાદયો યથા
 તિર્યક્સામાન્યરૂપાસ્ત-થૈવોર્ધ્વતાસામાન્યપ્રતિપક્ષિવિશેષરૂપા અપીતિ । પરસઙ્ગ્રહવિષયે તુ
 નૈકસ્યાપિ વિશેષસ્ય સમ્ભવઃ, સન્માત્રગ્રાહિત્વાત્તસ્ય ।

તથા નિત્યાનિત્યાત્મકં સત્, આધારાધેયાત્મકં સત્...ઇત્યાદૌ નિત્ય-અનિત્યાદ્યૈકૈકવિષયસ્ય
 નયસ્યૈતેષુ નૈગમાદિષ્વેવાન્તર્ભાવઃ, સંયોગપ્રાપ્તસ્ય તુ નિત્ય-અનિત્ય-આધાર-આધેયાદીનામનેકાંશા-
 ભાવાદેવ નૈકસ્યાપિ સ્વતન્ત્રનયસ્ય સમ્ભવ ઇતિ પદ્મૈવ મૂલનયા વિવક્ષાવશાત્ સપ્તૈવ વા
 મૂલનયાઃ પ્રાપ્યન્તે ન ન્યૂના ન વાઽધિકાઃ, ન્યૂનાધિકવિષયાભાવાદિતિ જ્ઞેયમ્ । યદૈકૈકસ્ય

ઘડો વિશેષરૂપ છે જ. એમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યની સાથે તિર્યક્સામાન્યનો પ્રતિપક્ષી વિશેષ
 જ્યારે જોડાય છે ત્યારે પણ નૈગમનય જ બને છે, કારણ કે નૈગમનયના વિષય બનનારા
 બધા ઘડાઓ તે તે ઘટરૂપ હોવાથી તિર્યક્સામાન્યપ્રતિપક્ષીવિશેષરૂપ છે. ઘડાના એક
 સંતાનમાં અન્ય ઘડો ક્યારેય અવતરતો નથી, માટે નૈગમનયના વિષયભૂત ઘડાઓ તે
 તે ઘટરૂપે ઘટવિશેષ છે એ જાણવું. જેમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યની વાત કરી એમ તિર્યક્સામાન્ય
 અંગે પણ જાણવું. એની સાથે જ્યારે પોતાનો જ પ્રતિપક્ષી વિશેષ જોડાય છે ત્યારે નય
 અપરસંગ્રહ બને છે અને જ્યારે ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો પ્રતિપક્ષી વિશેષ જોડાય છે ત્યારે
 પણ નય અપરસંગ્રહ જ હોય છે. તે આ રીતે-પિંડરૂપે બધા પિંડોનો અને ઘટરૂપે બધા
 ઘડાઓનો સંગ્રહ કરતા સંગ્રહનયના વિષયભૂત પિંડ-ઘટ વગેરે જેમ તિર્યક્સામાન્યરૂપ છે
 એમ ઊર્ધ્વતાસામાન્યના પ્રતિપક્ષીવિશેષરૂપ પણ છે જ. પરસંગ્રહનયના વિષયમાં તો
 એકપણ વિશેષનો સંભવ નથી, કારણ કે એ નય 'સત્' માત્રનો ગ્રાહક છે.

તથા નિત્યાનિત્યાત્મકં સત્ આધારાધેયાત્મકં સત્ વગેરેમાં નિત્ય કે અનિત્ય વગેરે
 એક-એક વિષયને જ ગ્રહણ કરનાર નયનો આ નૈગમાદિનયોમાં જ અન્તર્ભાવ છે.
 સંયોગપ્રાપ્ત વિષયનો ગ્રાહક કોઈપણ સ્વતંત્ર નય સંભવતો નથી, કારણ કે નિત્ય-
 અનિત્ય-આધાર-આધેયાદિના અનેક અંશ હોતા નથી. એટલે મૂળ નયો પાંચ છે, અથવા
 વિવક્ષાવશાત્ સાત છે, નહીં ન્યૂન કે નહીં અધિક, કારણ કે ન્યૂન કે અધિક વિષય
 સંભવતા નથી. વળી જ્યારે આ એક-એક મૂળ નયના ૧૦૦-૧૦૦ ઉત્તરભેદ કરવામાં

મૂલનયસ્ય શતં શતમુત્તરભેદાઃ ક્રિયન્તે તદા નયાનાં પચ્ચશતી સપ્તશતી વા જ્ઞેયા । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે-ઇક્કિક્કો ય સયવિહો સત્તનયસયા હવંતિ એમેવ । અન્નો વિ ય આએસો પંચેવ સયા નયાણં તુ ॥૨૨૬૪॥ એતેષામપિ યાવન્તઃ સમ્ભવન્તિ તાવદુત્તરભેદકરણે યત્પ્રાપ્યતે તદપિ તત્રૈવ પ્રોક્તમ્ । તદ્યથા-જાવન્તો વયણપહા તાવન્તો વા નયા વિસદ્દાઓ । તે ચેવ પરસમયા સમ્પત્તં સમુદિયા સવ્વે ॥૨૨૬૫॥ ત્તિ ।

ઇત્યજ્ઞ ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યાર્થિકોઽપિ પર્યાયાર્થિકોઽપીતિ સ્થિતમ્ । અત એવ દ્રવ્યાર્થિકનય-કથનાનન્તરં તત્કથનમ્ । તત્કથનાનન્તરજ્ઞ પર્યાયાર્થિકત્વસાધર્મ્યાત્ પર્યાયાર્થિકાનાં કથનમ્ । તત્ર ચ પર્યાયાણાં ક્ષણિકત્વમનેકકરણજ્ઞ લક્ષણમ્ । તતશ્ચ ક્ષણિકત્વમનેકકરણં ચ યથા યથા વર્ધતે તથા તથા પર્યાયાર્થિકાનાં નયાનાં શુદ્ધિઃ, યથા યથા ચ ધ્રુવત્વમેકકરણં ચ વર્ધતે તથા તથા દ્રવ્યાંશસ્ય વૃદ્ધેઃ પર્યાયાર્થિકાનામશુદ્ધિઃ । અતઃ શબ્દનયાપેક્ષયા સમભિરૂઢઃ શુદ્ધઃ, એવમ્ભૂતસ્તુ સર્વવિશુદ્ધઃ પર્યાયાર્થિકઃ । તત્ચ કથમિત્યધુના વિચાર્યતે -

ઋજુસૂત્રસ્ય સ્વકીયો વર્તમાનઘટો વિષયઃ । અતીતાનાગતપરકીયઘટાસ્તુ સ્વકાર્યાકરણાદ્

આવે છે ત્યારે ૫૦૦ નય કે ૭૦૦ નય મળે છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે - “એકેક મૂળનય ૧૦૦ પ્રકારનો છે, તેથી એ રીતે ૭૦૦ નય થાય છે. અથવા બીજો પણ એક આદેશ છે કે ૫૦૦ નયો છે.” આ ૫૦૦ કે ૭૦૦ જેટલા સંભવતા હોય એ બધા જ ભેદ કરવામાં આવે તો જે મળે તે પણ એ જ ગ્રન્થમાં આ રીતે કહેલ છે કે-“અથવા તો જેટલા વચનમાર્ગ છે એટલા નયો છે એવું વિ(અવિ) શબ્દથી જણાય છે. આ બધા નયો પરસમય છે, અને જો બધા સમુદિત થાય તો સમ્યક્ત્વ છે.” ॥૨૨૬૫॥

આમ, ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ એ સિદ્ધ થયું. એટલે જ દ્રવ્યાર્થિક નયોને કહ્યા પછી એને કહ્યો છે અને એને કહ્યા પછી પર્યાયાર્થિકત્વ સાધર્મ્યને લઈને પર્યાયાર્થિકનયો કહ્યા છે. એમાં પર્યાયોનું ક્ષણિકત્વ અને અનેકકરણ એ લક્ષણ છે. એટલે આ ક્ષણિકત્વ કે અનેકકરણ જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ પર્યાયાર્થિકનયો શુદ્ધ થાય છે અને જેમ જેમ ધ્રુવત્વ-એકકરણ વધે છે તેમ તેમ દ્રવ્યાંશની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયાર્થિકનયો અશુદ્ધ થાય છે. માટે શબ્દનયની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢ અને એની અપેક્ષાએ એવંભૂતનય એ સર્વવિશુદ્ધપર્યાયનય બને છે. તે શી રીતે ? આ રીતે -

ઋજુસૂત્રનયનો સ્વકીય વર્તમાનઘટ એ વિષય છે. અતીત-અનાગત અને પરકીય ઘટ સ્વકાર્ય કરનારા ન હોવાથી ઘટ નથી. આમાં વર્તમાનકાળ તરીકે જે નયપ્રકાર

ન ઘટ: । તત્ર વર્તમાનકાલતયા વર્તમાનક્ષણમાત્રં યો મન્યતે સ સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર: । યસ્તુ વર્તમાનાવલિકા-મુહૂર્ત-દિનાદીનપિ વર્તમાનકાલતયા સ્વીકૃત્ય તત્તદાવલિકા-મુહૂર્તાદિકાલભાવિનં ઘટં સ્વીકુરુતે સ સ્થૂલઋજુસૂત્ર: । યતોઽયં 'ઘટ'પદવાચ્યતયા દ્રવ્યં સ્વીકરોત્યતસ્તસ્ય ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપા: સંમતા:; નામઘટાદિષ્વપિ 'ઘટ'પદવાચ્યતાયા: સત્ત્વાત્ ।

શબ્દાદયસ્તુ ત્રયોઽપિ નયા: પર્યાયાર્થિકત્વાત્ 'ઘટ'પદવાચ્યતયા ઘટનપર્યાયં મન્યન્તે, ન તુ દ્રવ્યમ્ । નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યઘટેષુ ઘટનપર્યાયસ્તુ નાસ્ત્યેવેતિ તેષુ ઘટપદવાચ્યતાયા અભાવાત્ પટાદિષ્વિવ ન ઘટનિક્ષેપત્વમ્ । તતશ્ચ તે ભાવનિક્ષેપમેવ મન્યન્તે इति સ્થિતમ્ ।

એવમ્ભૂતનયો વર્તમાનકાલે યત્ર ઘટનપર્યાયો દ્રશ્યતે તમેવ ઘટતયા સ્વીકુરુતે । અર્થાદ્ યો યોષિન્મસ્તકારૂઢો ભૂત્વા જલાહરણં કરોતિ સ એવ તસ્ય ઘટ: । અત્રાપિ યત્ર ઘટનપર્યાય ઇત્યાદિ યદુક્તં તદ્વ્યવહારનયાનુસારેણ, અન્યથૈવમ્ભૂતનયસ્ય ઘટનપર્યાય એવ ઘટ:, તદાધારભૂતં દ્રવ્યં કિંચ્ચિદ્વપિ નાસ્ત્યેવેતિ 'યત્ર'આદિશબ્દપ્રયોગસ્તસ્યાનુપપન્ન: । કમ્બુગ્રીવાદિમાનપિ યો વર્તમાનકાલે જલાહરણાદિષુ ન વ્યાપૃત: સ ઘટનપર્યાયાભાવાન્ન ઘટ: ।

વર્તમાન ક્ષણમાત્રને જુએ છે તે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર છે અને જે નયપ્રકાર વર્તમાન આવલિકા-મુહૂર્ત-દિન વગેરેને પણ વર્તમાનકાળ તરીકે સ્વીકારીને તે તે આવલિકા-મુહૂર્ત વગેરે કાળમાં રહેનાર ઘટને સ્વીકારે છે તે સ્થૂલઋજુસૂત્ર છે. વળી આ નય 'ઘટ'પદના વાચ્યાર્થ તરીકે દ્રવ્યને સ્વીકારે છે, માટે એને ચારે નિક્ષેપ માન્ય છે, કારણ કે નામઘટ વગેરેમાં પણ ઘટપદની વાચ્યતા રહેલી છે.

શબ્દ વગેરે ત્રણે નયો પર્યાયાર્થિક હોવાથી ઘટપદના વાચ્યાર્થ તરીકે ઘટનપર્યાયને કહે છે, નહીં કે ઘટદ્રવ્યને. નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યઘટમાં ઘટનપર્યાય તો હોતો નથી જ, માટે એ બધામાં 'ઘટ'પદવાચ્યતાનો અભાવ હોવાથી પટાદિની જેમ એ બધા પણ ઘટના નિક્ષેપ નથી. એટલે આ નયો માત્ર ભાવનિક્ષેપને જ માને છે એ નિશ્ચિત થયું.

એવંભૂતનય વર્તમાનકાળે જ્યાં ઘટનપર્યાય જોવા મળે એને જ ઘડા તરીકે સ્વીકારે છે. એટલે કે જે સ્ત્રીને મસ્તકારૂઢ થઈ જળાહરણ કરે એ એના મતે ઘટ છે. આમાં પણ જ્યાં ઘટનપર્યાય... વગેરે જે કહ્યું છે તે વ્યવહારનયાનુસારે જાણવું, નહીંતર એવંભૂતનયને તો ઘટનપર્યાય એ જ ઘટ હોવાથી એના આધારભૂત કશું ન હોવાના કારણે 'જ્યાં' વગેરે શબ્દપ્રયોગો અસંગત છે. તથા કંબુગ્રીવાદિયુક્ત એવો પણ જે ઘડો વર્તમાનમાં જળાહરણાદિ નથી કરી રહ્યો તે આ નયના મતે, ઘટનપર્યાયનો અભાવ હોવાથી 'ઘટ' નથી.

સમભિરૂઢસ્તુ વર્તમાનકાલે જલાહરણાદિકુર્વન્તં તુ ઘટં મન્યત એવ, પરન્તુ યઃ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ વર્તમાનકાલે તન્ન કરોતિ તમપિ ઘટં મન્યતે। નન્નુ સમભિરૂઢોઽપિ પર્યાયાર્થિક એવેતિ તસ્યાપિ વર્તમાનઘટનપર્યાય એવ ઘટઃ । તતશ્ચ તત્પર્યાયાભાવાત્ કથં સ તસ્ય ઘટઃ? સત્યં, તથાપિ યદિ કશ્ચિદિચ્છેત્ તદા વિનાપિ કશ્ચિત્ પ્રક્રિયાવિશેષં સ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ જલાહરણં કર્તુમર્હત્યેવ । ઘટનપર્યાયસ્યાતિસમુચિતૈષા યોગ્યતાઽપિ સમભિરૂઢસ્ય ઘટતયા સંમતેતિ સોઽપિ તસ્ય ઘટઃ । અથ યોગ્યતા દ્રવ્યમુચ્યતે, ન તુ પર્યાયઃ । તદુક્તં સમ્પતૌ-
 એગદવિઅમ્મિ જે અત્થપજ્જવા વયણપજ્જવા વાવિ । તૈયાણાગયભૂયા, તાવઇયં તં હવઙ્ગ દવ્વં ॥ ન હિ દ્રવ્યે સર્વેઽપિ પર્યાયા યુગપત્કદાપિ સમ્ભવન્તિ । પરન્તુ તદ્યોગ્યતાઃ સમ્ભવન્તિ । અતઃ સર્વાસાં યોગ્યતાનાં સમૂહઃ સંપૂર્ણ દ્રવ્યં, તત્તદ્યોગ્યતા તુ દ્રવ્યાંશઃ, તત્તદ્યોગ્યતાયા અભિવ્યક્તિસ્તત્પર્યાયઃ । તતશ્ચ પર્યાયાર્થિકઃ સમભિરૂઢો ઘટનયોગ્યતાં દ્રવ્યાંશરૂપાં ઘટતયા કથં સ્વીકુર્યાદિતિ ચેત્? સત્યં, તથાપિ યતઃ સ નૈવંભૂતવત્ સર્વવિશુદ્ધોઽતસ્તં ઘટં મન્યતે।

સમભિરૂઢનય વર્તમાનકાળમાં જળાહરણ કરી રહેલા ઘટને તો ઘટ માને જ છે, પણ જે કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થ વર્તમાનમાં એ ન કરતો હોય એને પણ ‘ઘટ’ તરીકે સ્વીકારે જ છે.

શંકા - સમભિરૂઢ પણ પર્યાયાર્થિક નય જ છે. એટલે એને પણ વર્તમાન ઘટનપર્યાય એ જ ‘ઘટ’ છે. તો એ પર્યાય હાલ ન હોવાથી એ શી રીતે એના મતે ‘ઘટ’ બનશે ?

સમાધાન - સાચી વાત. તો પણ, જો કોઈક ઈચ્છે તો કોઈપણ વિશેષ પ્રક્રિયા (ઘડાનો આકાર આપવો વગેરે રૂપ ક્રિયા) વિના જ એ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ જળાહરણ કરી જ શકે છે. ઘટનપર્યાયની આ અત્યંત સમુચિત યોગ્યતા પણ સમભિરૂઢને ઘટ તરીકે સંમત છે. માટે એના મતે એ પણ ઘટ છે.

શંકા - યોગ્યતા તો ‘દ્રવ્ય’ છે, નહીં કે પર્યાય. સમ્પત્તિમાં કહ્યું છે કે - “એક દ્રવ્યમાં જે કોઈ અતીત-વર્તમાન-અનાગત અર્થપર્યાય કે વ્યંજનપર્યાય હોય છે, એ બધાના સરવાળારૂપ એ દ્રવ્ય હોય છે.” આ બધા પર્યાયો એક સાથે તો ક્યારેય સંભવતા નથી. પણ એની યોગ્યતાઓ સંભવે છે. માટે આ બધી યોગ્યતાઓનો સમૂહ એ સંપૂર્ણદ્રવ્ય છે અને તે તે યોગ્યતા એ દ્રવ્યાંશ છે. તે તે યોગ્યતાની અભિવ્યક્તિ એ તે તે પર્યાય છે. એટલે પર્યાયાર્થિક એવો સમભિરૂઢનય દ્રવ્યાંશરૂપ ઘટનયોગ્યતાને ઘડારૂપે શી રીતે જુએ ?

स्वविषय एतावद्द्रव्यांशमिश्रणमेव तस्याशुद्धिः । एवम्भूतस्तु लेशतोऽपि द्रव्यांशमिश्रणं न स्वीकुरुतेऽतः स सर्वविशुद्धः । अन्यथाऽप्येतत्प्रदर्श्यते-समभिरूढः कुम्भादेः घटं पृथक्करोति, परंतु जलाहरणमकुर्वतो घटान्न करोति । अर्थाद् जलाहरणे व्यापृताव्यापृतौ घटावेकीकरोति । एतदेककरणं समभिरूढस्याशुद्धिः । एवम्भूतस्तु जलाहरणेऽव्यापृतमघटमुक्त्वा घटात्पृथक्करोत्ये-वेति तस्यैककरणलक्षणाशुद्ध्यभावात् सर्वविशुद्धता । अथवैवम्भूतो यावत्कालं जलाहरणे व्यापृतस्तावत्कालमेव तं घटं मन्यतेऽतस्तत्र न ध्रौव्यांशस्य मिश्रणम्, परन्तु समभिरूढः पूर्वं पश्चादपि वा तं घटतया स्वीकुरुते, एतावद्ध्रौव्यांशस्य मिश्रणं तस्याशुद्धिः । एवम्भूते तन्मिश्रणाभावात् सर्वविशुद्धिः ।

ननु पर्यायार्थिकनयाः शुद्धाः कथ्यन्त इति पर्यायार्थिकस्य समभिरूढस्य कथमशुद्धि-सम्भवः ? उच्यते- पर्यायार्थिकाः शब्दादयो नया यतो नामादींस्त्रीन् निक्षेपान् न स्वीकुर्वन्ते, केवलं भावनिक्षेपमेव स्वीकुर्वन्तेऽतः शुद्धा उच्यन्ते । तथा यतस्ते उपचारमपि न मन्यन्तेऽतः शुद्धाः कथ्यन्ते । न चैतावतैव तेषां मिथोऽपि शुद्धाशुद्ध्यभावाभावः । तेषां पर्यायार्थिकनयतया

समाधान - साथी वात. तो पण अे अेवंभूतनय जेवो सर्वविशुद्ध न डोवाथी अेने पण 'घट' तरीके स्वीकारे छे. पोताना विषयमां आटला द्रव्यांशनुं मिश्रण अे ज अेनी अशुद्धि छे. अेवंभूत तो अंशमात्र पण द्रव्यांशनुं मिश्रण यलावतो नथी, माटे अे सर्वविशुद्ध छे. आ ज वातने भीळ रीते जेईअे - समभिरूढ नय 'कुंभ' विगेरेथी घडाने जुदो करे छे, पण जणाहरण न करनार घडाथी अेने जुदो पाडतो नथी. अर्थात् जणाहरणमां व्यापृत के अव्यापृत... बन्ने घडाने 'घडा' तरीके अेक करे छे. आ अेककरण अे समभिरूढनी अशुद्धि छे ज्यारे अेवंभूत तो जणाहरणमां अव्यापृत घटने 'अघट' कडीने व्यापृतघडाथी अलग पाडी ज हे छे. अेटले अेनामां अेककरणां अशुद्धि न डोवाथी सर्वविशुद्धता डोय छे. अथवा अेवंभूतनय घडो जयां सुधी जणाहरणमां व्यापृत डोय त्यां त्यां सुधी ज (ते ते क्षणे) अेने घडो माने छे, माटे अेमां ध्रौव्यांशनुं मिश्रण न डोवाथी अे शुद्ध छे. परंतु समभिरूढ तो आगण-पाछण पण अेने 'घट' माने छे. माटे अेटला ध्रौव्यांशनुं मिश्रण थतुं डोवाथी अे अेनी अशुद्धि छे.

प्रश्न - पर्यायार्थिकनयो तो शुद्ध कडेवाय छे. पछी समभिरूढनयमां अशुद्धि शी रीते संभवे ?

उत्तर - पर्यायार्थिक अेवा शब्दादिनयो नामादि त्रण निक्षेपाअेने मानता नथी, मात्र भावनिक्षेपने ज माने छे, माटे शुद्ध कडेवाय छे. तथा, तेअो उपचार मानता

ગૃહ્યમાણવિષયે દ્રવ્યાંશમિશ્રણમશુદ્ધિમાપદયત્યેવેતિ यस્ય વિષયો દ્રવ્યાંશેન સર્વથા મુક્તઃ સ એવમ્ભૂતઃ સર્વવિશુદ્ધઃ, यस્ય વિષયો દ્રવ્યાંશેનાનલ્પપ્રમાણેનોપલિપ્તઃ સ શબ્દનયઃ પર્યાયાર્થિકેષુ સર્વાવિશુદ્ધઃ, સમભિરૂઢસ્તુ દ્રવ્યાંશેનાલ્પપ્રમાણેનોપલિપ્તવિષયતયા દ્વયોઃ શુદ્ધાશુદ્ધયોર્મધ્યસ્થિતો જ્ઞેયઃ ।

કિञ્ચ પર્યાયાર્થિકનયાનામિન્દનપર્યાય એવ 'ઇન્દ્રઃ' (= ઇન્દ્રપદવાચ્યાર્થઃ), શકનપર્યાય એવ 'શક્રઃ', પૂર્દારણપર્યાય એવ પુરંદરઃ । નનુ શબ્દાદિપર્યાયાર્થિકનયાનાં ભાવનિક્ષેપ એવ સમ્મતઃ । તસ્ય ચૈવં લક્ષણમનુયોગદ્વારવૃત્ત્યાદાવુપલભ્યતે - "ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાઽનુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ । સર્વજ્ઞૈરિન્દ્રાદિવદિહેન્દનાક્રિયાઽનુભવાત્ ॥૧૩॥ વૃત્તિકારકૃતા તદ્વ્યાખ્યા - વક્તુર્વિવક્ષિતક્રિયાયાઃ = વિવક્ષિતપરિણામસ્ય ઇન્દનાદેરનુભવનં = અનુભૂતિસ્તયા યુક્તો યોઽર્થઃ સ ભાવતદ્વતોરભેદોપચારાદ્ભાવઃ સર્વજ્ઞૈઃ સમાખ્યાતઃ । નિદર્શનમાહ - ઇન્દ્રાદિવદિત્યાદિ । યથેન્દનાદિ - ક્રિયાનુભવાત્ = પારમૈશ્વર્યાદિપરિણામેન પરિણતત્વાદિન્દ્રાદિર્ભાવ ઉચ્યતે इत्यर्थः, इत्यार्यार्थः ।" इति । अत्र पारमैश्वर्यादिपरिणामेन यो परिणतः स भावेन्द्रतयोक्तः, न तु स परिणाम एवेति

નથી, માટે પણ શુદ્ધ કહેવાય છે. પણ આટલામાત્રથી તેઓમાં પરસ્પર પણ શુદ્ધત્વ-અશુદ્ધત્વ ન જ હોય એવું નથી. તેઓ પર્યાયાર્થિક નય છે. એટલે ગૃહ્યમાણ વિષયમાં દ્રવ્યાંશનું મિશ્રણ અશુદ્ધિ લાવે જ છે. તેથી જેનો વિષય દ્રવ્યાંશથી સર્વથા મુક્ત છે તે એવંભૂતનય સર્વવિશુદ્ધ છે. જેનો વિષય અનલ્પપ્રમાણ દ્રવ્યાંશથી લેવાયેલો છે તે શબ્દનય, પર્યાયાર્થિકનયોમાં સર્વઅવિશુદ્ધ છે. સમભિરૂઢનય તો અલ્પપ્રમાણના ઉપલિપ્તવિષયના કારણે શુદ્ધ અને અશુદ્ધની વચમાં જાણવો.

વળી, પર્યાયાર્થિકનયોને તો ઈન્દનપર્યાય એ જ ઈન્દ્ર છે, અર્થાત્ 'ઈન્દ્ર' પદવાચ્ય છે, શકનપર્યાય એ જ શક છે અને પૂર્દારણ પર્યાય એ જ પુરંદર છે.

શંકા - શબ્દાદિ પર્યાયાર્થિકનયોને ભાવનિક્ષેપ જ માન્ય છે. અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમાં એનું આવું લક્ષણ કહેલું છે - સર્વજ્ઞો વડે, વિવક્ષિત ક્રિયાનુભૂતિયુક્ત ભાવ એ જ ભાવનિક્ષેપ છે. જેમકે ઈન્દ્ર. કારણ કે અહીં ઈન્દનક્રિયાનો અનુભવ છે.

વૃત્તિકારે કરેલી એની વ્યાખ્યા - "વક્તાને વિવક્ષિત ક્રિયારૂપ ઈન્દનાદિના અનુભવથી યુક્ત જે પદાર્થ, તે જ ભાવ અને ભાવવાનૂના અભેદઉપચારથી ભાવનિક્ષેપ તરીકે સર્વજ્ઞો વડે કહેવાયેલ છે. (અર્થાત્ અનુભૂતિ એ ભાવ છે. અહીં એવા ભાવથી યુક્ત ઈન્દ્રને ભાવ (નિક્ષેપ) કહેવો છે, તેથી અભેદઉપચાર જણાવ્યો છે.) જેમકે ઈન્દનાદિ ક્રિયાના

નેન્દનાદિપર્યાયઃ, અપિ તુ તત્પર્યાયવદ્દ્રવ્યમેવ ભાવનિક્ષેપઃ। તતશ્ચ શબ્દાદિનયાનામપિ દ્રવ્યરૂપો ભાવેન્દ્રઃ સંમત ઇતિ ચેત્ ? ન, એતસ્ય લક્ષણસ્ય ચતુરોઽપિ નિક્ષેપાન્ મન્વાનસ્ય વ્યવહારનયસ્ય મતેનોક્તત્વાદ્ । અત એવ તત્ર ભાવ-તદ્વતોરભેદોપચારોઽપિ કથિતઃ ।

ન ચ દુર્વાદિગજાહ્લુકૈઃ શ્રીમદ્ધિર્વાદિદેવસૂરિભિર્વિરચિતે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલક્ષ્ણે એવમ્ભૂતનયોદાહરણાર્થમેવં સૂત્ર પ્રણીતં - યથેન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ, શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ પૂર્વારણપ્રવૃત્તઃ પુરન્દર ઇત્યુચ્યત ઇતિ ॥૭. ૪૧ ॥ અત્ર હેવમ્ભૂતનયોદાહરણાધિકારસ્તથાપીન્દના-દિકમનુભવદ્ દ્રવ્યમેવેન્દ્રાદિતયા કથિતં, ન ત્વિન્વનાદિપર્યાય ઇતિ વાચ્યં, વ્યવહારનયાનુ-સારિત્વાત્ તત્કથનસ્ય । નનુ સુન્દરોઽયં તવ ન્યાયો યત્સર્વત્ર નયે વ્યવહારનયઃ - વ્યવહારનય ઇતિ રટ્ણમિતિ ચેત્ ? શાન્તો ભવ, અલં રોષેણ, શ્રુતાદાન-પ્રદાન-ધર્મવાદાદિકઃ સર્વોઽયં યતો વ્યવહારઃ, અતઃ સર્વત્ર વ્યવહારનયેન વિના ન નિસ્તારઃ। અત એવ પરસઙ્ગ્રહનયો-

અનુભવના કારણે = પરમૈશ્વર્યના પરિણામથી પરિણત હોવાથી ઈન્દ્રાદિ ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે, એવો ગાથાનો અર્થ જાણવો.” અહીં પારમૈશ્વર્યાદિ પરિણામથી જે પરિણત છે એને ભાવેન્દ્રરૂપે કહેલ છે, નહીં કે એ પરિણામને જ. એટલે ઈન્દ્રનાદિ પર્યાય નહીં, પણ એ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય જ ભાવનિક્ષેપ છે. તેથી શબ્દાદિ નયોને પણ દ્રવ્યરૂપ ભાવેન્દ્ર માન્ય છે.

સમાધાન - આવી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે ભાવનિક્ષેપનું આ લક્ષણ તો ચારે નિક્ષેપાઓને માનનાર વ્યવહારનયના મતે કહેલ છે. માટે જ એમાં ભાવ અને ભાવવાનું ઉપચાર પણ કહેલો છે. (શબ્દાદિ નયોને તો ઉપચાર માન્ય નથી.)

શંકા - દુર્વાદીરૂપી ગજ માટે અંકુશ સમાન શ્રીમાન્ વાદિદેવસૂરિવિરચિત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારમાં એવંભૂતનયના ઉદાહરણને જણાવવા માટે આવું સૂત્ર છે -જેમકે ઈન્દ્રને અનુભવતો ઈન્દ્ર, શકનક્રિયા પરિણત શક, પુરનું દારણ કરવામાં પ્રવૃત્ત પુરંદર કહેવાય છે. ॥૭-૪૧॥ આમાં એવંભૂતનયનો અધિકાર છે અને છતાં ઈન્દ્રનાદિનો અનુભવ કરતાં દ્રવ્યને જ ઈન્દ્રાદિરૂપે કહેલ છે, નહીં કે ઈન્દ્રનાદિ પર્યાયને જ.

સમાધાન - આ કથન વ્યવહારનયાનુસારી હોવાથી તમારે કહેવા યોગ્ય નથી.

શંકા - તમે આ બહુ સારો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે... કાંઈ પણ શંકા ઉઠાવીએ એટલે એ તો વ્યવહારનયાનુસારી છે... વ્યવહારનયાનુસારી છે એમ જવાબ આપી દેવો.

સમાધાન-શાન્ત થાઓ... રોષથી સર્થું... શ્રુતનાં આદાન-પ્રદાન કે ધર્મવાદ... વગેરે આ બધું વ્યવહાર હોવાથી વ્યવહારનય વિના નિસ્તાર નથી. એટલે જ પરસંગ્રહનયના

દાહરણાર્થપ્રણીતે સૂત્રેઽપિ વ્યવહારનયપ્રવેશઃ। તદ્યથા-વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૭-૧૬॥ ઇતિ। અત્ર પરસદ્ગ્રહ યતઃ સદદ્વૈતવાદ્યતઃ 'સદ્'ઇત્યનેન વિના ઘટપટાદિકં કિચ્છિદપિ યથા તસ્ય ન સંમતં તથૈવ વિશ્વમપિ નૈવ સંમતમ્। તથાપિ સૂત્રે તદ્યત્ શ્રૂયતે તદ્વ્યવહારનયેનેત્ય-નિચ્છતાઽપિ સ્વીકર્તવ્યમેવેતિ સદ્ગ્રહનયસૂત્રેઽપિ યથા વ્યવહારનયસ્ય પ્રવેશઃ, તેન વિના પ્રતિપિપાદિષિતાર્થપ્રતિપાદનાસમ્ભવાત્, તથૈવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્ । નન્વેષ ભવત્તર્કોઽસ્માકમુચિતો ન ભાતીતિ ચેત્? તર્હિ 'એવમ્ભૂતો વ્યવહારેઽન્તર્ભૂતઃ' ઇતિ સ્વીકાર એવ યુષ્માકં ગતિરવશિષ્યેત, ઇન્દનાદ્યનુભવદ્વ્યવિષયકતયા નિયમેન દ્રવ્યાર્થિકસ્ય તસ્ય સામાન્યદ્વયાવિષયતયા વ્યવહારનય-ત્વાવશ્યંભાવાદિતિ, ચેન્નેષ્ટેયં ગતિસ્તદા 'એવમ્ભૂતસ્યેન્દનપર્યાય એવેન્દ્રઃ' ઇતિ સ્વીકાર એવ યુષ્મચ્છરણં ભવિતુમર્હતિ ।

ઇત્યચ્ચૈશ્વર્યશાલિત્વલક્ષણેન્દનપર્યાય એવેન્દ્રઃ, સામર્થ્યલક્ષણશકનપર્યાય એવ શક્રઃ, અસુરપુરદારણલક્ષણઃ પૂર્દારણપર્યાય એવ પુરંદર ઇતિ સ્થિતે ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરંદરા ભિન્ના એવ, ન

ઉદાહરણ માટે પ્રણીત સૂત્રમાં વ્યવહારનયનો પ્રવેશ છે જ. તે આ રીતે-જેમકે વિશ્વ એક છે, કારણ કે સત્થી અલગ નથી. ॥૭-૧૬॥ અહીં, પરસંગ્રહ સદ્અદ્વૈતવાદી હોવાથી એના મતે 'સત્' સિવાય ઘટ-પટ વગેરે કશું છે નહીં, એમ 'વિશ્વ' જેવી પણ કોઈ ચીજ છે જ નહીં. છતાં સૂત્રમાં એ જે સંભળાય છે તે વ્યવહારનયે જ છે એવું અનિચ્છાએ પણ માનવું જ પડે છે. એટલે સંગ્રહનયના સૂત્રમાં પણ જેમ વ્યવહારનયનો પ્રવેશ છે, કારણ કે એ વિના જેનું પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છા છે એનું પ્રતિપાદન સંભવિત નથી, એમ પ્રસ્તુતમાં પણ જાણવું.

શંકા - તમારો આ તર્ક અમને ઉચિત લાગતો નથી.

સમાધાન - તો પછી 'એવંભૂતનય વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભૂત છે.' આવો સ્વીકાર જ તમારા માટે ગતિ = શરણભૂત બનશે, કારણ કે ઈન્દનાદિને અનુભવતા દ્રવ્યને જોનાર હોવાથી જે અવશ્ય દ્રવ્યાર્થિક છે, ને વળી બે સામાન્યમાંથી એકપણ સામાન્યને જોનાર નથી, માટે એ નય વ્યવહારનય હોવો જરૂરી છે. જો આ ગતિ તમને ઈષ્ટ નથી, તો 'એવંભૂતનયને ઈન્દનપર્યાય જ ઈન્દ્ર છે' આવો સ્વીકાર જ તમારા માટે શરણભૂત બની રહે છે.

આમ ઐશ્વર્યશાળીપણાંરૂપ ઈન્દનપર્યાય જ ઈન્દ્ર છે, સામર્થ્યરૂપ શકનપર્યાય જ શક છે, પુર નામના દાનવના દારણરૂપ પૂર્દારણપર્યાય જ પુરંદર છે... આમ નિશ્ચિત થયે ઈન્દ્ર-શક્ર-પુરંદર વગેરે જુદા જુદા જ છે, અભિન્ન નથી એ સ્પષ્ટ છે. તેથી એવંભૂત

ત્વભિન્ના ઇતિ સ્પષ્ટમેવ । અત એવમ્ભૂત-સમભિરૂઢનયૌ ઇન્દ્રાદીન્ ભિન્નાનેવ સ્વીકુરુતઃ । એવમેવ, યોષિન્મસ્તકારૂઢસ્ય જલાહરણલક્ષણં ઘટનમેવ (=ઈદ્ઘટનપર્યાય એવ) ઘટઃ, કુમ્ભનપર્યાય એવ કુમ્ભઃ, કુટનપર્યાય એવ ચ કુટઃ । યતશ્ચૈતે ઘટનાદયઃ પર્યાયા મિથો ભિન્ના અત એવમ્ભૂત-સમભિરૂઢનયૌ ઘટ-કુમ્ભાદીન્ ભિન્નાનેવ મન્યેતે । તત્રાપ્યેવમ્ભૂતનયો ઘટનકાલે એવ ઘટનપર્યાયં ઘટં ચ મન્યેતે । સમભિરૂઢસ્તુ તત્પૂર્વે પશ્ચાદપિ વા મન્યેતે । અયં તસ્યાભિપ્રાયઃ-શિવકાદિક્રમેણ કુશૂલત્વમાપન્નોઽપિ પિણ્ડો જલાહરણં કર્તુ નૈવ સમર્થઃ । તત્કર્તુ સ કુલાલકૃતં કચ્છિત્ પ્રક્રિયાવિશેષમપેક્ષત એવ । તત્પ્રક્રિયાઽનન્તરં સ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ ભવતિ । અથ ચ યદેષ્યેત તદા સ જલાહરણં કર્તુ સમર્થઃ, ન ચ કસ્યચિદપિ પ્રક્રિયાવિશેષસ્યાપેક્ષા । એતાદર્શીં પ્રસમુચિતાં (=પ્રકર્ષેણ સમુચિતાં) યોગ્યતામપિ સમભિરૂઢો ઘટનતયા સ્વીકુરુતે । ન હિ જલાહરણે વ્યાપૃતાવ્યાપૃતયોર્ઘટયોઃ સ્વકીયે સ્વરૂપે કોઽપિ વિશેષઃ પ્રતીયતે યેન તદવ્યાપૃતે ઘટનપર્યાયાભાવઃ કથ્યમાનઃ શોભેત । તતશ્ચ ઘટનકાલે સ ઘટઃ, ન ત્વઘટનકાલે-ઽપીતિ વક્તું ન યુજ્યતે ! પરન્તુ યોગ્યતા યતો દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમતઃ પર્યાયાર્થિકસ્ય સમભિરૂઢ-નયસ્ય તાવતાંશેનાશુદ્ધિર્ભવતિ । એવમ્ભૂતસ્તુ ઘટનપર્યાયમેવ ઘટં મન્યેતે, ન તુ તત્પ્રસમુચિતાં યોગ્યતામપીતિ પ્રતિપક્ષિણો દ્રવ્યસ્યાંશતોઽપિ મિશ્રણાભાવાત્ સ સર્વવિશુદ્ધઃ ।

અને સમભિરૂઢ નય ઇન્દ્ર વગેરેને જુદા જુદા જ માને છે. એ જ રીતે સ્ત્રીને મસ્તકારૂઢ થઈ જળાહરણ કરવારૂપ ઘટનપર્યાય જ ઘડો છે. કુંભન પર્યાય જ કુંભ છે અને કુટનપર્યાય એ જ કુટ છે. આ ઘટનાદિ પર્યાયો પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી તદ્ગ્રાહક એવા બે નયો ઘટ-કુંભ વગેરેને જુદા જ માને છે. એમાં પણ એવંભૂતનય ઘટનકાળે જ ઘટનપર્યાય અને ઘટ માને છે. સમભિરૂઢ એની આગળ-પાછળ પણ માને છે. એમાં એનો આ અભિપ્રાય છે કે - શિવકાદિક્રમે કુશૂલરૂપે બની ગયેલો પિંડ પણ જળાહરણ કરવા સમર્થ નથી. હજુ કુલાલ દ્વારા કંઈક પ્રક્રિયા થાય એની અપેક્ષા છે. એ પ્રક્રિયા થયા બાદ એ કંબુગ્રીવાદિમાન્ બને છે. હવે જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે એ જળાહરણ કરવા સમર્થ છે, કોઈપણ વિશેષ પ્રક્રિયાની અપેક્ષા નથી. આવી અત્યંત સમુચિત યોગ્યતાને સમભિરૂઢનય 'ઘટન' રૂપે સ્વીકારે છે. એની દલીલ એ છે કે ઘડો જળાહરણમાં વ્યાપૃત હોય કે ન હોય, એના પોતાના સ્વરૂપમાં કોઈ તફાવત જણાતો નથી કે જેથી અવ્યાપૃત ઘટમાં 'ઘટન' પર્યાયનો અભાવ કહેવો દિલને જાય. માટે 'ઘટનકાળે જ એ ઘટ છે, નહીં કે અઘટનકાળે પણ' આવું કહેવું યોગ્ય નથી. પણ યોગ્યતા તો દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. માટે પર્યાયાર્થિક એવો સમભિરૂઢનય એટલા અંશે અશુદ્ધ બને છે. એવંભૂત

કિञ્ચ પર્યાયાર્થિકા નયા યથા પર્યાયાન્ મન્યન્તે, તથૈવ ભેદમપિ । અત એવેન્દન-પર્યાયાચ્છકનપર્યાયસ્ય સર્વથા પૃથક્તયેન્દ્રાચ્છક્રઃ પૃથગેવેતિ સમભિરૂઢૈવમ્ભૂતૌ । પરન્ત્વેવમ્ભૂતા-પેક્ષયા સમભિરૂઢોઽશુદ્ધઃ, તદપેક્ષયા ચ શબ્દનયઃ । દ્રવ્યાર્થિકનયવિષયસ્યાભેદસ્યાંશતો મિશ્રણં શબ્દનયસ્ય સમ્મતમિત્યર્થઃ । અતઃ કાલ-લિઙ્ગાદિભેદપ્રાપ્તાનાં પર્યાયાણાં મિથો ભેદમાચક્ષાણોઽપિ શબ્દનય ઇન્દન-શકનાદિપર્યાયાણામભેદં મત્વેન્દ્રશક્રાદેરભેદં સ્વીકુરુતે ।

યદૈવમ્ભૂતો લોકવ્યવહારં નૈવ ગણતિ । સમભિરૂઢસ્તદપેક્ષયા તં કિञ્ચિન્મન્યતે । અતોઽ-ઘટનકાલેઽપિ ઘટં સ્વીકરોતિ । શબ્દનયસ્તુ સમભિરૂઢનયાપેક્ષયા લોકવ્યવહારમીષદધિકં મન્યતે । અતો યત્રેન્દનયોગ્યતા તત્રૈવ શકનાદિયોગ્યતા અપિ સ્વીકરોતીતિ તસ્યેન્દ્ર-શક્રાદયો ન ભિન્નાઃ । સ સમભિરૂઢં શિક્ષતે-યથાઽપવરકકોણસ્થો ઘટો વિનૈવ કञ્ચિત્પ્રક્રિયાવિશેષં ઘટનયોગ્યઃ, અતશ્ચ ઘટઃ, તથૈવ સ કુમ્ભનાદિયોગ્યોઽપિ ભવત્યેવેતિ કથં સ ન કુમ્ભઃ ?

નય તો ઘટનપર્યાયને જ ઘડો માને છે. પ્રસમુચિત યોગ્યતાને પણ નહીં, એટલે પ્રતિપક્ષી એવા દ્રવ્યનું અંશથી પણ મિશ્રણ ન હોવાથી એ સર્વવિશુદ્ધ છે.

વળી, પર્યાયાર્થિક નયો જેમ પર્યાયોને માને છે એમ ભેદને પણ માને છે. એટલે જ ઈન્દન પર્યાય કરતાં શકન પર્યાય સર્વથા પૃથક્ હોવાથી ઈન્દ્ર કરતાં શક જુદો જ છે એમ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય કહે છે. પણ એવંભૂતની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢ અશુદ્ધ છે, અને એની અપેક્ષાએ શબ્દનય. એટલે કે દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત અભેદનું આંશિક મિશ્રણ શબ્દનયને માન્ય છે. એટલે કાળ-લિંગાદિના ભેદના કારણે પર્યાયોનો પરસ્પર ભેદ માનનારો પણ શબ્દનય ઈન્દન-શકનાદિપર્યાયોનો અભેદ માની ઈન્દ્ર-શક વગેરેનો પણ અભેદ કહે છે.

અથવા, એવંભૂતનય લોકવ્યવહારને બિલકુલ નજરમાં લેતો નથી. સમભિરૂઢનય એની અપેક્ષાએ તેને કંઈક નજરમાં લે છે. એટલે ઘટન ન હોય ત્યારે પણ ઘટ માને છે. શબ્દનય તો સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ લોકવ્યવહારને ઓર થોડું વધારે માન આપે છે. એટલે જ્યાં ઈન્દનયોગ્યતા છે ત્યાં જ શકનાદિ યોગ્યતાઓને પણ રહેલી સ્વીકારે છે. માટે એના મતે ઈન્દ્ર-શક વગેરે જુદા નથી. એ સમભિરૂઢનયને સમજાવે છે કે - જેમ ઓરડાના ખૂણે પડેલો ઘડો કોઈપણ વિશેષ પ્રક્રિયા વિના જ ઘટનયોગ્ય હોય છે ને માટે ઘટ છે, તેમ, એ જ રીતે એ કુમ્ભનાદિયોગ્ય પણ હોય જ છે, પછી એ કુંભ શા માટે નહીં ?

અથેન્દન-શકનાદિપર્યાયભેદમપશ્યન્ શબ્દનય: કાલાદિભેદકૃતં પર્યાયભેદં દ્રષ્ટું કથં શકનોતીતિ ચેત્ ? કાલાદિભેદકૃતસ્ય પર્યાયભેદસ્ય સ્થૌલ્યાદિતિ જાનીહિ । અયમ્ભાવ: અતીતકાલાલિઙ્ગિતાદ્ ઘટનપર્યાયાદ્ વર્તમાનકાલાલિઙ્ગિતં ઘટનપર્યાયં પૃથક્કર્તું યા ચ યાવતી ચ સૂક્ષ્મેક્ષિકાઽપેક્ષિતા તાં શબ્દનયો દદાતિ । પરન્તુ ઘટનયોગ્યતાયા: કુમ્ભનયોગ્યતાં પૃથક્કર્તું સા સૂક્ષ્મેક્ષિકા ન પર્યાપ્તા, તદર્થ સૂક્ષ્મતરેક્ષિકાયા અપેક્ષણાત્ । તાં ચ સૂક્ષ્મતરેક્ષિકાં સમભિરૂઢનયો ધારયતિ, ન શબ્દનય: । અથ ઘટન-કુમ્ભનાદિભેદમવલોકયિતું સૂક્ષ્મતરા બુદ્ધિરપેક્ષણીયેત્યત્ર કિં પ્રમાણમ્ ? એતદ્વચનમેવ પ્રમાણમિતિ ગૃહાણ । અયમ્ભાવ:- 'શબ્દનય: કાલભેદાદ્વસ્તુભેદં મન્યતે, ન તુ પર્યાયધ્વનિભેદાદર્થભેદ'મિતિ સર્વજ્ઞશાસ્ત્રેષુ યત્કથિતં તેનૈતન્નિર્ણય: કિં ન સુકર: ? તથા લિઙ્ગાદિભેદં તુ સ્થૂલબુદ્ધિરપિ પશ્યત્યેવેત્યાબાલગોપાલ-પ્રસિદ્ધમ્ । પુર:સ્થિતમિન્દ્રાદિતયાઽજાનાનોઽપિ જનો 'અયં પુમાન્' ઇત્યાદિરૂપેણ તુ જાનાત્યેવ । તત્ર સ્ત્યાયત્યસ્યાં ગર્ભ ઇતિ સ્ત્રી, પ્રસૂતે સ્વાન્ પર્યાયાનિતિ પુમાન્, તદુભયાત્યયે નપુંસકમ્ ।

શંકા - ઈન્દન-શકનાદિ પર્યાયના ભેદને નહીં જોઈ શકનારો શબ્દનય કાળાદિભેદના કારણે થતા પર્યાયભેદને શી રીતે જોઈ શકે છે ?

સમાધાન - એ પર્યાયભેદ સ્થૂલ હોવાથી એની નજરમાં આવી શકે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - અતીતકાળથી આલિંગિત ઘટનપર્યાય કરતાં વર્તમાનકાળથી આલિંગિત ઘટનપર્યાયને પૃથક્ જાણવા માટે જે અને જેટલી સૂક્ષ્મેક્ષિકા અપેક્ષિત હોય છે એને શબ્દનય ધરાવે છે. પણ ઘટનયોગ્યતાથી કુંભયોગ્યતાને અલગ પાડવા-જાણવા માટે એ સૂક્ષ્મેક્ષિકા પર્યાપ્ત નથી હોતી. એના માટે તો સૂક્ષ્મતરેક્ષિકા અપેક્ષિત હોય છે જેને સમભિરૂઢ નય ધરાવે છે, પણ શબ્દનય ધરાવતો નથી.

શંકા-ઘટન-કુંભનાદિના ભેદને જોવા માટે સૂક્ષ્મતર બુદ્ધિ જોઈએ છે એવું માનવામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - આ શાસ્ત્રવચન જ પ્રમાણ છે. "શબ્દનય કાળાદિભેદે વસ્તુભેદ માને છે, પણ પર્યાયવાચીશબ્દભેદે વસ્તુભેદ માનતો નથી" આવું સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે તેનાથી આવો નિર્ણય શું શક્ય નથી ? તથા લિંગાદિ ભેદને તો સ્થૂલબુદ્ધિજીવો પણ પકડી શકે છે એ આબાળ-ગોપાળ પ્રસિદ્ધ છે. સામે રહેલી વ્યક્તિને ઈન્દ્રાદિરૂપે ન જાણનારો પણ 'આ પુરુષ છે' ઈત્યાદિ રૂપે તો જાણી જ શકે છે. એમાં, જેમાં ગર્ભ થીજે-સ્થિર થાય એ સ્ત્રી, પોતાના પર્યાયોને જણે તે પુરુષ, એ બન્ને ન હોય તો

તદુક્તં -...સંસ્ત્યાનવિવક્ષાયાં સ્ત્રી, પ્રસવવિવક્ષાયાં પુમાન્, ઉભયવિવક્ષાયાં નપુંસકમિતિ ।
[પાતં૦ મહાભાષ્ય-૪-૧-૩] એતે ચ લિઙ્ગજન્યાઃ પર્યાયાઃ સ્પષ્ટં ભિન્ના એવેતિ । એવમેવ
વચનાદિષ્વપિ જ્ઞેયમ્ ।

ઇત્યજ્ઞ શબ્દાદીનાં ત્રયાણામપિ નયાનાં 'ઇન્દના'દિપર્યાયા એવ 'ઇન્દ્રા'દિતયા સમ્મતા
ઇતિ સ્થિતમ્ । તતશ્ચ વિષયસ્યૈકત્વાન્નયોઽપિ યદ્દેક એવ ગણ્યતે તદા પર્યાયાર્થિકો નય એક
એવ સ્યાત્, સર્વે ચ નયા પજ્ઞેતિ । અત એવેન્દનાદિકાલે ઇન્દનમેવેન્દ્રતયા સર્વેષાં સમાનતયા
સમ્મતમ્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-નૈગમનયસ્યેન્દ્રોર્ધ્વતાસામાન્યમિન્દ્રઃ, સઙ્ગ્રહસ્યેન્દ્રતિર્યક્સામાન્યં સ,
વ્યવહારનયસ્યેન્દનાદ્યાધારો વ્યક્તિવિશેષઃ સ, ઋજુસૂત્રસ્ય ક્ષણિકો વર્તમાન ઇન્દનાદ્યાધારઃ
સ । તે ચ ચત્વારોઽપિ સ્વતન્ત્રા એવ । પરન્તુ શબ્દાદીનાં ન તથા । ત્રિભિરપીન્દનસ્યૈવેન્દ્રતયા
ગ્રહણાદિતિ । નવરમેવંભૂતસ્યેન્દનકાલ એવેન્દનમિન્દ્રશ્ચ સમ્મતઃ, સમભિરુદ્ધસ્ય તત્પૂર્વં પશ્ચાદ્વાપિ
સમ્મતઃ, શબ્દસ્ય ત્વિન્દન-શકનાદીનામાધારદ્વારા કથञ્ચિદભેદોઽપિ સમ્મતઃ । તતશ્ચ નૈગમો
દ્રવ્યાર્થિક એવ, એવમ્ભૂતઃ પર્યાયાર્થિક એવ, નૈગમાદારભ્ય યથા યથૈવમ્ભૂતં પ્રતિ ગમ્યતે તથા

નપુંસક. પાતંજલમહાભાષ્ય (૪-૧-૩) માં કહ્યું છે - “સંસ્ત્યાનની વિવક્ષામાં સ્ત્રી,
પ્રસવની વિવક્ષા હોય તો પુરુષ અને બન્નેની વિવક્ષા હોય તો નપુંસક...” આવા
લિંગજન્ય પર્યાયો ભિન્ન હોવા સ્પષ્ટ છે જ. એ જ પ્રમાણે વચનાદિમાં પણ જાણવું.

આમ, શબ્દાદિ ત્રણે નયોને ઇન્દનાદિપર્યાયો જ ઇન્દ્રાદિરૂપે માન્ય છે એ નક્કી
થયું. એટલે વિષય એક જ હોવાથી નય પણ જો એક જ ગણવામાં આવે તો પર્યાયાર્થિકનય
એક જ મળે, અને કુલ નયો પાંચ થાય. એટલે જ જ્યારે ઇન્દન હોય ત્યારે તો એ
ઇન્દન જ 'ઇન્દ્ર' તરીકે શબ્દાદિ ત્રણેને માન્ય છે. આશય એ છે કે - નૈગમનયમતે
ઇન્દ્રોર્ધ્વતાસામાન્ય એ ઇન્દ્ર છે, સંગ્રહનયમતે ઇન્દ્રતિર્યક્સામાન્ય ઇન્દ્ર છે, વ્યવહારનયમતે
ઇન્દનાદિનો આધાર ચોક્કસ વ્યક્તિ એ ઇન્દ્ર છે, ઋજુસૂત્રનયમતે ક્ષણિક વર્તમાન
ઇન્દનાદિનો આધાર એ ઇન્દ્ર છે. આ ચારેના વિષય અલગ હોવાથી એ ચારે સ્વતંત્ર
નયો છે. પરંતુ શબ્દાદિ ત્રણ નયોનું એવું નથી, એ તો ત્રણે નયો ઇન્દનાદિને જ ઇન્દ્ર
તરીકે જુએ છે. માત્ર, એવંભૂતને ઇન્દનકાળે જ ઇન્દન અને ઇન્દ્ર માન્ય છે, સમભિરુદ્ધને
આગળ-પાછળ પણ એ માન્ય છે, શબ્દનયને તો ઇન્દન-શકનાદિનો આધાર દ્વારા (=
આધારનો અભેદ હોવાથી આધેયના અભેદરૂપે) કથંચિદ્ અભેદ પણ માન્ય છે. એટલે
નૈગમનય દ્રવ્યાર્થિક જ છે, એવંભૂત પર્યાયાર્થિક જ છે, તથા નૈગમથી શરુ કરીને જેમ
જેમ એવંભૂત તરફ જઈએ તેમ તેમ દ્રવ્યાર્થિકતા ઘટતી જાય છે, પર્યાયાર્થિકતા વધતી

તથા દ્રવ્યાર્થિકત્વં હીયતે, પર્યાયાર્થિકત્વં ચ વર્ધતે । શબ્દાદીનાં ત્રયાણાં મધ્યે તુ શબ્દાપેક્ષયા સમભિરૂઢસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વવૃદ્ધિઃ સ્પષ્ટૈવ । એવમેવ સમભિરૂઢાપેક્ષયૈવમ્ભૂતસ્ય તદ્વૃદ્ધિરપિ સ્પષ્ટૈવેતિ શબ્દાદિષુ ત્રિષુ પૂર્વે શબ્દનયઃ, તત્પશ્ચાત્ સમભિરૂઢઃ, તદનન્તરં ચૈવમ્ભૂતનય ઉપન્યસ્ત ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

તદેવં નૈગમ-સદ્ગ્રહાદિક્રમેણ નયાનામુપન્યાસે હેતવશ્ચિન્તિતાઃ । તત્રાદ્યેન નૈગમનયેન સર્વમૂર્ધ્વતાસામાન્યમયમેવ । યન્નોર્ધ્વતાસામાન્યમયં, તન્નાસ્ત્યેવ, યપુષ્પવત્ । ‘આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ, વર્તમાનેઽપિ તત્તથા’ ઇતિ હિ નૈગમસંમતઃ પ્રધાનો ન્યાયઃ । તતશ્ચ યદિ વર્તમાને =ઘટકાલે ઘટોઽસ્તિ, તદા સ આદૌ=પિણ્ડાદિકાલે અન્તે ચ=કપાલાદિકાલે ચાસ્ત્યેવ, અન્યથા વર્તમાનાસ્તિત્વાનુપપત્તેઃ । એવચ્ચ પિણ્ડાદિકા કપાલપર્યન્તાઽખિલાઽપિ પિણ્ડ-શિવક-સ્થાસાદિપરમ્પરા નૈગમસ્ય ઘટ એવ ।

એવંવાદિનં નૈગમનયં સદ્ગ્રહનયો બ્રૂતે-યેષુ પૃથુબુધ્નોદરાદિલક્ષણો ઘટાકારો નૈવોપલભતે, પ્રત્યુત તદ્વિન્નપિણ્ડાદ્યાકાર એવોપલભતે તાનપિ પિણ્ડ-શિવકાદીનેકઘટતયા પશ્યંસ્ત્વં યેષુ પૃથુબુધ્નોદરાદિલક્ષણો ઘટાકાર એવ સ્પષ્ટમુપલભતે તાન્ સર્વાન્ ઘટાન્ એકઘટતયા કિં ન

જાય છે. શબ્દાદિ ત્રણ નયોમાં શબ્દની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢમાં પર્યાયાર્થિકતા વધારે હોવી સ્પષ્ટ જ છે. એમ સમભિરૂઢની અપેક્ષાએ એવંભૂત વધારે પર્યાયાર્થિક હોવો સ્પષ્ટ જ છે. માટે શબ્દાદિ ત્રણમાં પહેલા શબ્દનય, પછી સમભિરૂઢ અને છેલ્લે એવંભૂતનય કહેલો છે એ જાણવું.

આમ, નૈગમ-સંગ્રહ વગેરે ક્રમે નયોનો જે ઉલ્લેખ છે એના હેતુઓ આપણે વિચાર્યાં. એમાં, આદિનૈગમનયે બધું જ ઊર્ધ્વતાસામાન્યમય જ છે. જે ઊર્ધ્વતાસામાન્યમય ન હોય તે છે જ નહીં, જેમકે ખપુષ્પ. “જે પહેલાં નથી, પછી નથી... એ વર્તમાનમાં પણ ન જ હોય” આ નૈગમનયમાન્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એટલે જો વર્તમાનમાં=ઘટકાળે ઘડો છે તો એ આદૌ=પૂર્વકાળે=પિંડાદિ અવસ્થામાં તથા અંતે=કપાલાદિ અવસ્થામાં પણ હોય જ, અન્યથા વર્તમાનમાં એનું અસ્તિત્વ અસંગત થઈ જાય. એટલે પિંડથી લઈને કપાલ સુધીની પિંડ-શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ... આ આખી પરંપરા નૈગમના મતે ‘ઘટ’ જ છે.

આવું કહેતા નૈગમનયને સંગ્રહનય કહે છે - જેમાં પૃથુબુધ્નોદરાદિરૂપ ઘટાકાર જોવા મળતો નથી, ઉપરથી એનાથી વિન્ન એવો પિંડાદિ આકાર જ જોવા મળે છે તેવા પણ પિંડ-શિવકાદિને એક ઘડા તરીકે જોતો તું, જેઓમાં પૃથુબુધ્નોદરાદિરૂપ ઘટાકાર

સ્વીકુરુષે ? અતો યદસ્તિ તત્સર્વં તિર્યક્સામાન્યમયમેવ । યદ્વિશેષાદિકં તદતિરિક્તતયોચ્યતે તન્નાસ્ત્યેવ, નિઃસામાન્યત્વાત્, ખપુષ્પવત્ । કિञ્ચ જલાહરણાર્થિનાઽપિ પિણ્ડાદિષ્વન્વયિ ઘટોર્ધ્વ-તાસામાન્યં નોપાદીયતે, અપિ તુ સકલઘટવ્યક્તિષ્વન્વયિ ઘટસામાન્યલક્ષણં તિર્યક્સામાન્યમેવેતિ તદેવાસ્તિ ।

અથ લોકવ્યવહારતત્પરો વ્યવહારનયઃ સામાન્યવાદિનૌ દ્વાવપિ નયૌ શિક્ષતે-ઘટાભિલાષુકં કુલાલાદિકં વિહાય ન કોઽપિ પિણ્ડાદિકં ઘટતયા પશ્યતિ વ્યવહરતિ વા । જલાહરણાર્થ્યપિ પુરઃસ્થિતમપિ પિણ્ડાદિકં નૈવોપાદદાતિ, ઘટમેવાન્વિષ્યતિ । એવમેવ સ ઘટસામાન્યં નોપાદદતે, અપિ તુ ઘટવિશેષમેવ । યેન જલાહરણાદિકં ક્રિયતે, અતશ્ચ યો ઘટઃ, સ ઘટવિશેષ એવ, ન તુ ઘટોર્ધ્વતાસામાન્યં, ન વા ઘટતિર્યક્સામાન્યમ્ । તસ્માદ્ વિશેષ એવાસ્તિ, અર્થક્રિયા-કારિત્વાત્, ઘટવિશેષવત્ । યચ્ચ તદતિરિક્તં સામાન્યં, તન્નાસ્ત્યેવ, નિર્વિશેષત્વાત્, ખપુષ્પવત્ ।

કિञ્ચ યદિ પિણ્ડાદિકાલેઽપિ ઘટોઽસ્ત્યેવ, તદા કુલાલાદિભિઃ કિં કર્તવ્યમ્? ન કિञ્ચિદિત્યર્થઃ, તત્કૃતેઃ પૂર્વમેવ ઘટસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ । અથ વિદ્યમાનોઽપિ સ ક્રિયતે, તર્હિં પુનઃ પુનઃ કરણપ્રસજ્ઞાત્ ક્રિયાઽવિરામાપત્તિઃ । અત્ર નૈગમ આહ-સદેવોત્પદ્યતે, અસત

સ્પષ્ટ જોવા મળે છે તે બધા ઘડાઓને એક ઘટ તરીકે શા માટે જોતો નથી ? માટે જે કાંઈ છે તે બધું તિર્યક્સામાન્યમય જ છે, જે વિશેષો તેનાથી ભિન્ન હોવારૂપે કહેવાય છે તે પરમાર્થથી છે જ નહીં, કારણ કે નિઃસામાન્ય છે, જેમકે ખપુષ્પ. વળી જળાહરણાર્થી પણ પિંડાદિમાં અન્વયી એવા ઘટોર્ધ્વતાસામાન્યનું ઉપાધાન નથી કરતો, પણ સકળ ઘટવ્યક્તિમાં અન્વયી ઘટતિર્યક્સામાન્યનું જ કરે છે, માટે એ જ સત્ છે.

હવે લોકવ્યવહારમાં તત્પર એવો વ્યવહારનય સામાન્યવાદી એવા બન્ને નયોને શિખામણ આપે છે - ઘટાભિલાષુક કુલાલાદિને છોડીને પિંડાદિને ઘડા તરીકે કોઈ જોતું નથી, કે વ્યવહાર કરતું નથી. જળાહરણાર્થી પણ પુરઃસ્થિત પિંડાદિને ઉપાડતો નથી, ઘડો જ શોધે છે. એ જ રીતે એ ઘટસામાન્યનું ઉપાધાન કરતો નથી, પણ ઘટવિશેષનું જ કરે છે. જેનાથી જળાહરણાદિ થાય છે, અને એટલે જ જે ઘડો છે, તે ઘટવિશેષરૂપ જ છે, નહીં કે ઘટોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ કે ઘટતિર્યક્સામાન્યરૂપ. તેથી, વિશેષ જ સત્ છે, કારણ કે અર્થક્રિયાકારી છે, જેમકે ઘટવિશેષ. જે એનાથી ભિન્ન સામાન્ય છે, તે અસત્ છે, કારણ કે નિર્વિશેષ છે, જેમકે ખપુષ્પ.

વળી જો પિંડાદિકાળમાં પણ ઘડો છે જ, તો કુલાલાદિએ શું કરવાનું રહે ? કશું જ નહીં, કારણ કે એના પ્રયત્ન પૂર્વે પણ ઘડો તો વિદ્યમાન છે જ. વિદ્યમાન એવો

ઉત્પાદાયોગાત્, અન્યથા ખપુષ્પસ્યાપ્યુત્પાદપ્રસજ્ઞાત્ । કિચ્ચ ઘટોઽપિ યત્ પિણ્ડાદિષ્વેવોત્પદ્યતે, ન સિકતાદિષુ, તત્ર કારણં વાચ્યમ્ । નનુ પ્રાગભાવ એવ તત્ર કારણં, યત્ર પ્રાગભાવસ્તત્ર સ ઉત્પદ્યતે, યત્ર નાસ્તિ પ્રાગભાવસ્તત્ર પ્રયત્નસહસ્રેણાપિ સ નોત્પદ્યત ઇતિ ચેત્ ? અથ સ પ્રાગભાવઃ સર્વથાઽભાવરૂપસ્તુચ્છ એવ કથચ્ચિદ્ભાવરૂપો વા ? ન પ્રથમવિકલ્પઃ, ખપુષ્પવદકિચ્ચિત્કરત્વાપત્તેઃ । અથ દ્વિતીયો વિકલ્પસ્તત્ર સ ઘટપ્રાગભાવઃ કથચ્ચિદ્ઘટભાવરૂપો વા તદ્વિન્નપટકટાદ્યન્યતમભાવરૂપો વા ? ચરમે વિનિગમકાભાવાત્પ્રથમસ્યૈવ વિકલ્પસ્ય શ્રેયસ્ત્વાત્ સિદ્ધં પિણ્ડાદિષુ ઘટાદેઃ કથચ્ચિદસ્તિત્વમિતિ । એવચ્ચ નૈગમઃ સત્કાર્યવાદી, આવિર્ભાવતિરોભાવાવેવ મન્યતે, ન તૂત્પાદવિનાશૌ । વ્યવહારસ્ત્વસત્કાર્યવાદી, નાવિર્ભાવતિરો-ભાવમાત્રં મન્યતે, અપિ તૂત્પાદ-વિનાશૌ મન્યતે । એતદ્વિષયો વિસ્તરોઽગ્રેઽપિ (પૃ.૩૦૯) દ્રષ્ટવ્યઃ ।

પણ તે જો કરાય છે, તો પછી એને ફરી ફરી કર્યા જ કરો... ક્યારેય વિરામ જ નહીં આવે.

અહીં નૈગમ કહે છે - જે સત્ હોય એ જ ઉત્પન્ન થાય છે, અસત્નો ઉત્પાદ થઈ શકતો નથી, નહીંતર તો ખપુષ્પ પણ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. વળી ઘડો પણ પિંડાદિમાં જ જે ઉત્પન્ન થાય છે, સિકતા(રેતીકણો)આદિમાં નહીં, તેનું કારણ વિચારવું જોઈએ. “અરે ! પ્રાગભાવ જ એનું કારણ છે. જ્યાં પ્રાગભાવ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થાય, જ્યાં ન હોય ત્યાં હજાર પ્રયત્ને પણ ન થાય.” આવી વિચારણા ન કરવી, કારણ કે એ પ્રાગભાવ સર્વથા અભાવરૂપ તુચ્છ છે કે કંઈક પણ ભાવરૂપ છે ? આમાં પ્રથમ વિકલ્પ કહી શકાતો નથી. કારણ કે તો પછી એ ખપુષ્પની જેમ અકિંચિત્કર બની જશે. તેથી જો બીજો વિકલ્પ લેશો તો એ ઘટપ્રાગભાવ કથંચિદ્ ઘટભાવરૂપ છે કે તદ્ભિન્ન પટ-કટાદિઅન્યતમભાવરૂપ છે? આમાં ચરમવિકલ્પમાં વિનિગમક ન રહેવાથી (પટભાવરૂપ-કે કટભાવરૂપ ? એનો નિર્ણય કરાવનાર યુક્તિ ન રહેવાથી) પ્રથમ વિકલ્પ જ ઉચિત છે. (અર્થાત્ પિંડાદિમાં રહેલ ઘટપ્રાગભાવ કથંચિત્ ઘટભાવરૂપ છે.)

એટલે પિંડાદિમાં કથંચિદ્ ઘટાદિ રહ્યા જ છે એ સિદ્ધ થઈ ગયું. આમ નૈગમનય સત્કાર્યવાદી છે, આવિર્ભાવ-તિરોભાવ જ માને છે. (એટલે કે વ્યવહારમાં તો એ પણ બોલે છે કે ઘડો ઉત્પન્ન થયો વગેરે. આનો અર્થ ઘડો આવિર્ભાવ પામ્યો... વગેરે જ કરવો એમ એ કહે છે. એટલે કે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ કથન પણ વ્યવહારનયની વાસનાનો પ્રભાવ છે. બાકી એની સ્વતંત્રદષ્ટિ તો પિંડાદિમાં પણ ઘટના જ દર્શન કરનારી છે, એટલે કે ત્યારે પણ ઘડો તો આવિર્ભૂત જ છે.) ઉત્પાદ-વિનાશ તો એ માનતો જ નથી. જ્યારે

વ્યવહારનય: સદ્ગ્રહનયમપિ બ્રૂતે-નાસ્તિ સામાન્યં, ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધેઃ, ખપુષ્યવત્ । વિશેષાસ્તુ સન્તિ, સ્વપ્રત્યક્ષત્વાત્, ઘટાદિવત્ । કિચ્ચ વિશેષા એવ સન્તિ, તૈરેવ સંવ્યવહારસ્ય ક્રિયમાણત્વાત્ । ન હિ જલાહરણ-વ્રણપિણ્ડીપ્રદાનાદિકો લોકવ્યવહારઃ સામાન્યેન ક્રિયમાણો દૃશ્યતે, કિન્તર્હિ ? ઘટ-નિમ્બપત્રાદિવિશેષૈરેવ સાક્ષાત્ ક્રિયમાણો દૃશ્યતે, ઇતિ વિશેષા એવ સન્તિ ।

અથૈવં સ્વાભિપ્રાયં સમર્થિતવન્તં વ્યવહારનયં યુક્તિતઃ સ્વપક્ષં ગ્રાહયન્ ઋજુસૂત્ર આહ-હે વ્યવહારનયવાદિન્ ! સદ્ગ્રહસ્ય સંમતમપિ સામાન્યં યદિ વ્યવહારાનુપયોગિત્વાદનુપલમ્બાચ્ચ તવ ન સંમતં, નનુ તેનૈવ પ્રકારેણ વ્યવહારાનુપયોગાદનુપલમ્બાચ્ચાતીતમનાગતં ચ વસ્તુ માડ્ધ્યુપગમસ્ત્વં, યુક્તેઃ સમાનત્વાત્ । તથા પરકીયમપિ વસ્તુ મૈષીઃ, સ્વપ્રયોજનાસાધકત્વેન નિષ્ફલત્વાત્, પરધનવદિતિ । કિચ્ચ 'કુણ્ડિકા શ્રવતિ' ઇત્યાદૌ જલશ્રવણં તુ મન્તવ્યમેવેતિ કુણ્ડિકાશ્રવણકલ્પનં વ્યર્થં ગૌરવમેવાતઃ 'કુણ્ડિકા શ્રવતિ' ઇત્યાદય ઉપચારબહુલાઃ પ્રયોગા અપિ નૈવ મન્તવ્યાઃ ।

વ્યવહારનય અસત્કાર્યવાદી છે, આવિર્ભાવ-તિરોભાવમાત્ર નહીં, પણ ઉત્પાદ-વિનાશ માને છે. આ અંગેની વિસ્તૃત વિચારણા આગળ (પૃ. ૩૦૯) પણ આવશે.

વ્યવહારનય સંગ્રહનયને પણ કહે છે - સામાન્ય (= તિર્થક્સામાન્ય) નથી, કારણ કે ઉપલબ્ધિની (= જાણકારીની) સામગ્રી હાજર હોવા છતાં ઉપલબ્ધ થતું નથી, જેમકે ખપુષ્ય. જ્યારે વિશેષો તો છે, કારણ કે આપણને ખુદને પ્રત્યક્ષ છે, જેમકે ઘડો. વળી, વિશેષો જ છે, કારણ કે બધો વ્યવહાર વિશેષો વડે જ કરાય છે. જળાહરણ - ધામાં દવા લગાડવી... વગેરે રૂપ લોકવ્યવહાર કાંઈ સામાન્ય વડે કરાતો જોવામાં નથી આવતો, તો ? ઘટ-નિમ્બપત્ર વગેરે રૂપ વિશેષો વડે જ કરાતો એ સાક્ષત્ દેખાય છે, માટે વિશેષો જ સત્ છે.

આમ પોતાના મતનું સમર્થન કરનાર વ્યવહારનયને યુક્તિ દ્વારા પોતાનો પક્ષ સમજાવતાં ઋજુસૂત્રનય કહે છે-સંગ્રહનયને માન્ય એવું પણ સામાન્ય, હે વ્યવહારનયવાદી ! જો વ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી અને એનો ઉપલંભ ન હોવાથી તને માન્ય નથી, તો એ જ રીતે વ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી અને અનુપલંભ હોવાથી અતીત અને અનાગત વસ્તુ પણ તારે ન માનવી જોઈએ, કારણ કે યુક્તિ બધે સમાન છે. એ જ રીતે પરાથી વસ્તુ પણ તારે ન માનવી જોઈએ, કારણ કે સ્વપ્રયોજનની અસાધક હોવાથી નિષ્ફળ હોય છે. જેમકે પરાયું ધન. વળી 'કુંડું ઝરે છે' વગેરેમાં પાણીનું ઝરવું

अथ शब्दनय ऋतुसूत्रनयशिक्षणार्थं स्वाभिप्रायमाविष्करोति - यदि विगता अनुत्पन्नाश्च तवाहो ! ऋतुसूत्र ! कुम्भा नेष्टाः, प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमितीष्टाः ? प्रयोजनाभावस्य समानत्वात् । न खलु तैरपि जलाहरणादिलक्षणं कुम्भप्रयोजनं किमपि विधीयत इति ।

किञ्च यदर्थक्रियाकारि दृष्टं तदेव सद् मन्तव्यम्, अन्यथा खपुष्पस्यापि सत्त्वकथन-प्रसङ्गात् । ततश्च पर्याया एव मन्तव्या न तु द्रव्यम् । तदुक्तं - पर्यायार्थमते द्रव्यं पर्यायार्थेभ्योऽस्ति नो पृथक् । यत्तैरर्थक्रिया दृष्टा नित्यं कुत्रोपयुज्यते । नयोपदेश-१६ ॥ अयम्भावः - तृषाशमनं केन भवति ? जलेन जलगतमाधुर्येण वा ? न तावत् जलेन, समुद्रजलेनापि तृषाशमनप्रसङ्गात् । ततश्च माधुर्येण तृषाशमनं भवतीति मन्तव्यमेव । माधुर्यं च पर्याय एवेति पर्याया एव सन्ति, अर्थक्रियाकारित्वात्, न तु द्रव्यं, तदभावात् । नन्वत्र न माधुर्यं तृषां शमयति, किन्तु माधुर्यविशिष्टं जलमेव तत् शमयति, तत्तु द्रव्यमेवेति चेत् ? न, 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमेवोपसङ्क्रामतः, विशेषाबाधे सति' इति न्यायात्

तो मानवानुं જ છે, પછી કુંડાનું ઝરવું પણ માનવું... એ નાહકનું ગૌરવ છે. એટલે કુણ્ડિકા સ્તવતિ વગેરે ઉપચારબહુલ પ્રયોગો પણ ન જ માનવા જોઈએ.

હવે શબ્દનય, ઋજુસૂત્રનયને શિખામણ આપવા માટે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે - જો અતીત કે અનાગત ઘડા હે ઋજુસૂત્ર ! તને માન્ય નથી, કારણ કે એનાથી પ્રયોજન સરતું નથી, તો પછી નામાદિ ઘડા પણ કેમ માન્ય છે ? કારણ કે પ્રયોજન તો એનાથી પણ સરતું નથી જ. તેઓ પણ કાંઈ જળાહરણાદિ કરી શકતા નથી જ.

વળી જે અર્થક્રિયાકારી દેખાય, એ જ માનવું જોઈએ. નહીંતર તો ખપુષ્પને પણ સત્ કહેવું પડે. તેથી પર્યાયો જ માનવા જોઈએ, નહીં કે દ્રવ્ય... નયોપદેશમાં કહ્યું જ છે કે - પર્યાયાર્થિકનયમતે દ્રવ્યપર્યાયોથી પૃથક્ હોતું નથી. કારણ કે પર્યાયોથી જ અર્થક્રિયા થતી દેખાય છે. નિત્ય એવું દ્રવ્ય તો ક્યાં ઉપયોગી બને છે ? આશય આ છે - તૃષાશમન શાનાથી થાય છે ? જળથી કે જળમાં રહેલ માધુર્યથી ? 'જળથી થાય છે' એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તો તો સમુદ્રજળથી પણ તૃષાશમન થઈ શકવું જોઈએ. એટલે માધુર્યથી એ થાય છે એમ માનવું જ પડે છે અને માધુર્ય તો પર્યાય જ છે, માટે પર્યાયો જ સત્ છે, કારણ કે અર્થક્રિયાકારી છે, નહીં કે દ્રવ્ય, કારણ કે અર્થક્રિયાકારી નથી.

તૃષાશમનત્વસ્યાત્ર માધુર્ય એવ કલ્પનૌચિત્યાત્ । ઉક્તમપિ હિ નિશીથભાષ્ય (ગા. ૪૭)
ચૂર્ણો - ગુણવિરિયં જં ઓસહીણ તિત્ત-કડુક્કસાય-અંબિલમહુરગુણતાતો રોગાવળયણસામર્થ્યં
 એતં ગુણવિરિયં । ત્તિ । અત્ર હિ સવિશેષણેઽ ઇતિ ન્યાયેન તિક્તાદીનાં રસાનાં રોગાપનયનસામર્થ્ય-
 મુક્તમિતિ ।

અપરચ્છેવં સતિ યદિ પર્યાયા એવ સન્તિ, તર્હિ પર્યાયેષુ તુ શૂતકાલીનેભ્યઃ પર્યાયેભ્યો
 વર્તમાનકાલીના પર્યાયાઃ સુતરાં ભિન્ના એવ । એવં પુંસ્ત્વાલિઙ્ગિતપર્યાયાત્ સ્ત્રીત્વાલિઙ્ગિતઃ
 પર્યાયો નિર્વિવાદં ભિન્ન એવ । એવમેવ વચનાદિષ્વપિ જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ કાલાદિભેદાદ્
 વસ્તુભેદોઽપિ મન્તવ્ય એવ ।

તદેવં શબ્દનયેન સ્વમતે સાધિતેઽધુના સમભિરૂઢનયસ્તમાહ - હન્ત ! શબ્દનયવાદિન્ ।
 યદિ લિઙ્ગવચનભિન્નાનાં ઘટ-પટ-સ્તમ્ભાદિશબ્દવાચ્યાનામિવાર્થાનાં ધ્વનિભેદાદ્ ભેદસ્તવાનુમતઃ,
 તર્હિ ઘટ-કુટ-કુમ્ભ-કલશાદિશબ્દવાચ્યાનામર્થાનાં કિમિતિ ભેદો નેષ્ટઃ ? ધ્વનિભેદસ્યાત્રાપિ

શંકા - અહીં માધુર્ય કાંઈ તૃષાશમન નથી કરતું, પણ તદ્યુક્ત જળ જ કરે છે...
 અને એ જળ તો દ્રવ્ય જ છે.

સમાધાન - આ શંકા બરાબર નથી, કારણ કે “સવિશેષણ વિશેષ્ય અંગે કરેલા
 વિધિ-નિષેધ, જો માત્ર વિશેષ્યમાં બાધિત હોય, તો વિશેષણને જ લાગુ પડી જાય છે”
 એવા ન્યાયે પ્રસ્તુતમાં વિશેષણભૂત માધુર્યમાં જ એ તૃષાશમનકારણત્વ માનવું ઉચિત
 છે. નિશીથભાષ્ય(ગાથા-૪૭)ની ચૂર્ણિમાં કહ્યું જ છે કે - ઔષધિઓનું તિક્ત-કટુ-
 કષાય-આમ્લ-મધુરગુણના કારણે જે રોગાપનયન સામર્થ્ય હોય છે તે ગુણવીર્ય છે. અહીં
 ‘સવિશેષણે...’ ન્યાયે તિક્ત વગેરે રસોમાં રોગને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જણાવેલ છે.

વળી આ રીતે પર્યાયો જ જો સત્ છે, તો પર્યાયો તો ભૂતકાલીનપર્યાય કરતાં
 વર્તમાનપર્યાય નિર્વિવાદ ભિન્ન જ હોય છે. એમ પુલ્લિંગથી આલિંગિતપર્યાય કરતાં
 સ્ત્રીત્વથી આલિંગિતપર્યાય નિર્વિવાદ ભિન્ન જ હોય છે. એ જ રીતે વચનાદિમાં પણ
 જાણવું. એટલે કાળાદિભેદે વસ્તુભેદ પણ માનવો જ જોઈએ.

આમ શબ્દનયે પોતાનો મત સાબિત કરવા પર સમભિરૂઢનય એને કહે છે - ઓ
 શબ્દ નયવાદી ! જો લિંગ-વચનભિન્ન અર્થોને તું ઘટ-પટ-સ્તંભાદિશબ્દવાચ્ય પદાર્થોની
 જેમ ધ્વનિભેદના કારણે ભિન્ન માને છે, તો ઘટ-કુટ-કુંભ-કલશાદિશબ્દવાચ્ય અર્થોનો ભેદ
 તું કેમ માનતો નથી ? કારણ કે ધ્વનિભેદ તો અહીં પણ સમાન રીતે છે જ. વળી
 અર્થભેદમાં પ્રયોજક કોણ ? તો તમારે એમ જણાવવું પડશે કે વિભિન્ન લિંગવચનાદિ

समानत्वात् । किञ्च विभिन्नलिङ्गवचनादिशब्दवाच्यत्वमर्थभेदे प्रयोजकं त्वयोच्यत इति गौरवं, मया तु विभिन्नशब्दवाच्यत्वमेव तथा वाच्यमिति लाघवम् । न च 'हरि'इतिशब्दाभेदेऽपि तद्वाच्यानां विष्णु-इन्द्राद्यर्थानां नाभेदः, एवं घट-कुटादिशब्दभेदेऽपि तद्वाच्यानां घट-कुटाद्यर्थानां भेदो न भविष्यतीत्याशङ्कनीयं, यत्र यत्र भिन्नशब्दवाच्यत्वं तत्र तत्रार्थभेद इति व्याप्तेः सत्त्वाद् घट-कुटादीनां भेदस्तु सिद्ध एव । विष्णु-इन्द्राद्यर्थानां नानार्थकैकशब्दवाच्यानां शब्दभेदाद्भेदाभावेऽपि लक्षण-स्वरूपादिभेदाद्भेदो भविष्यति, न ह्यर्थभेदे शब्दभेदलक्षणमेकमेव प्रतिनियतं प्रयोजकम् । वस्तुतस्तु शब्दभेदादर्थभेदो यथाऽस्य संमतस्तथाऽर्थभेदात् शब्दभेदोऽपि संमत एव । इयमत्र भावना-विष्णुबोधकस्य 'हरि'शब्दस्य 'हरति पापं भक्ताना'मिति व्युत्पत्त्य-नुसारेण भक्तपापहरणं व्युत्पत्तिनिमित्तम् । इन्द्रबोधकस्य 'हरि'शब्दस्य 'हरत्यैश्वर्यमसुराणा'

शब्दवाच्यत्व... अर्थात् જે વાચ્યાર્થ વિભિન્ન લિંગવાળા શબ્દથી વાચ્ય હોય... અથવા વિભિન્ન વચનવાળા શબ્દથી વાચ્ય હોય..., તે વાચ્યાર્થ ભિન્ન હોય... આવું માનવામાં ગૌરવ સ્પષ્ટ છે. અમે તો જે વાચ્યાર્થ વિભિન્ન શબ્દોથી વાચ્ય હોય તે ભિન્ન હોય આવું કહીએ છીએ. એટલે આમાં લાઘવ સ્પષ્ટ છે.

શંકા - 'હરિ' એવો શબ્દ ભિન્ન ન હોવા છતાં એના વાચ્યાર્થ વિષ્ણુ-ઈન્દ્ર વગેરે અર્થોનો અભેદ નથી. એમ ઘટ-કુટ વગેરે શબ્દ ભિન્ન હોવા છતાં એના વાચ્યાર્થમાં ભેદ ન પણ હોઈ શકે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે જ્યાં જ્યાં ભિન્નશબ્દવાચ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અર્થભેદ હોય એવી વ્યાપ્તિ હોવાથી ઘટ-કુટ વગેરેનો ભેદ તો સિદ્ધ જ છે. અનેકાર્થક(હરિ વગેરે)શબ્દવાચ્ય વિષ્ણુ-ઈન્દ્ર વગેરે અર્થોનો શબ્દભેદ ભેદ ન હોવા છતાં લક્ષણ સ્વરૂપાદિના ભેદના કારણે ભેદ થઈ જ શકે છે. અર્થભેદ હોવામાં શબ્દભેદ એ જ એક પ્રતિનિયત પ્રયોજક છે એવો નિયમ કાંઈ છે નહીં. વસ્તુતઃ તો આ સમભિરૂઢનયને જેમ શબ્દભેદે અર્થભેદ સંમત છે એમ અર્થભેદે શબ્દભેદ પણ સંમત છે જ. કહેવાનો ભાવ એ છે કે - 'હરિ'શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થમાં વપરાય છે. આ અર્થ જેમ બદલાય છે એમ એનો વાચક 'હરિ'શબ્દ પણ બદલાય છે. એવું આ સમભિરૂઢ નય કહે છે. જેમકે વિષ્ણુબોધક 'હરિ'શબ્દ 'ભક્તોના પાપ હરે તે હરિ' આ રીતે બન્યો હોવાથી ભક્તપાપહરણ એ એનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. ઈન્દ્રબોધક હરિશબ્દ 'અસુરોનું ઐશ્વર્ય હરે તે હરિ' આ રીતે બન્યો હોવાથી અસુરૈશ્વર્યહરણ એ એનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. સિંહવાચક આ શબ્દનું 'જીવોના પ્રાણ હરે તે હરિ' એવી વ્યુત્પત્તિ

મિતિવ્યુત્પત્ત્યનુસારેણ 'અસુરૈશ્વર્યાપહરણં' વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમ્। સિંહવાચકસ્ય તસ્ય 'હરતિ પ્રાણાન્ જન્તુનામિ'તિવ્યુત્પત્ત્યનુસારેણ જન્તુપ્રાણહરણં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તં, યદ્વા 'હરતિ=વાહનતયા દેશાન્તરં પ્રાપયતિ સ્વસ્વામિનીં ચણ્ડિકામિ'તિવ્યુત્પત્ત્યનુસારેણ દેશાન્તરપ્રાપણં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમ્ । इत्येवं व्युत्पत्तिनिमित्तभेदात् सर्वेऽपि 'हरि'शब्दा मिथो भिन्ना एवेति पदभेदादर्थभेदोऽपि स्फुट एव ।

अथैवं हरिश्च हरिश्च हरी इत्येकशेषविधानस्थले समासविध्यनुपपत्तिः, अर्थसारूप्या-भावादिति चेत् ? न, पदसारूप्येणैवैकशेषविधानात्, समानवर्णानुपूर्वीकतया पदसारूप्यस्या-क्षतत्वात् ।

न च घटपदादिव कुटपदादपि घटत्वेनैवार्थबोध इति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेव युक्तमिति शङ्कनीयं, व्युत्पत्तिनिमित्तभूतघटन-कुटनादिविभिन्नक्रियापुरस्कारेणैव घटकुटादि-पदेभ्योऽर्थबोधात् । 'हन्त ! एवं पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वमापन्नमि'ति चेत् ? आपन्नमेव, किं 'हन्ते'तिपूत्कारेण ? तदुक्तं-तत्र पारिभाषिकी नार्थतत्त्वं ब्रवीतीति ।

અનુસારે જીવપ્રાણહરણ એ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે અથવા, 'પોતાની સ્વામિની ચંડિકાને વાહનરૂપે દેશાન્તરમાં લઈ જાય તે હરિ' આવી વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને દેશાન્તરપ્રાપણ એ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. આમ, વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત અલગ-અલગ હોવાથી બધા 'હરિ' શબ્દો પરસ્પર પણ ભિન્ન જ છે, ને તેથી પદભેદે અર્થભેદ પણ સ્પષ્ટ જ છે.

શંકા - આવું હોય તો, હરિશ્ચ હરિશ્ચ હરી એવો એકશેષ સમાસ થઈ નહીં શકે, કારણ કે અર્થ તો જુદો છે, શબ્દ પણ જુદા જ છે.

સમાધાન - સમાસ થઈ શકશે, કારણ કે પદસારૂપ્ય હોય ત્યાં એકશેષ કરવો એવું વિધાન છે. પ્રસ્તુતમાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભેદે પદસારૂપ્ય ભલે નથી, પણ સમાનવર્ણાનુપૂર્વી હોવા રૂપે તો એ છે જ, પછી સમાસ થવામાં શું વાંધો ?

શંકા - 'ઘટ' પદની જેમ 'કુટ' પદથી પણ ઘડારૂપે જ બોધ થાય છે. માટે 'ઘટ' 'કુટ' પદોને પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે માનવા જોઈએ.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે અમે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ઘટન-કુટન વગેરે વિભિન્ન ક્રિયાને આગળ કરીને જ ઘટ-કુટ વગેરે પદોથી અર્થબોધ માનીએ છીએ.

શંકા - તો પછી પારિભાષિક શબ્દો કે જેની વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કોઈ ક્રિયા હોતી નથી, એનાથી કોઈ જ અર્થબોધ ન થઈ શકવાના કારણે એ બધા હન્ત ! અર્થશૂન્ય બની જશે.

तथा हस्ति-दन्तिनोरैकार्थत्वे हस्त-दन्तयोरप्येकार्थत्वापत्तिः स्फुटैवेति पदभेदादर्थभेद-कल्पनमेव श्रेय इति समभिरूढनयः ।

अथैवंभूतनयावसरः। स समभिरूढनयं वक्ति-व्युत्पत्तिनिमित्तभूतघटनक्रियापुरस्कारेणैव घटपदाद् घटबोधो भवतीति तु भवतैव कथितम् । ततश्च घटनाव्यापृतो घटः कथं घटः स्यात्? पटादिष्विव तत्रापि घटनाभावात्। अतो घटनकाल एव घटः, कुटनकाल एव कुट इत्यादिकं बलादपि मन्तव्यमेव ।

एवमुत्तरोत्तरैर्नयैः पूर्वपूर्वेषु नयेषु शिक्षितेष्वधुना पूर्वः पूर्वं नयः स्वोत्तरनयं कथं शिक्षते तत्प्रदर्शनावसरः ।

तत्र समभिरूढनय एवम्भूतनयं वक्ति - यदा त्वं जलाहरणार्थी, तदा किं करोषि ? 'किं करोमि ? घटमादाय जलाहरणलक्षणं मत्प्रयोजनं साधयामि ।' ननु जलाहरणात् प्राग् को घटः ? तव मतेन घटनकाल एव तस्य घटत्वात् । ततश्च जलाहरणार्थी त्वं

समाधान - બની જ જશે, એમાં હન્ત ! એમ ચીસ પાડવાની શી જરૂર છે? તત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું જ છે કે - પારિભાષિકી સંજ્ઞા અર્થતત્વને જણાવતી નથી.

વળી હસ્તી અને દન્તી... આ બન્ને જો એકાર્થક હોય તો હસ્ત + ઇન્ = દન્ત + ઇન્... આમ થવાથી હસ્ત અને દંત પણ એક જ અર્થરૂપ બની જવાની આપત્તિ સ્પષ્ટ જ છે. માટે પદભેદે અર્થભેદ માનવો જ કલ્યાણકર છે, એમ સમભિરૂઢનય કહે છે.

હવે, એવંભૂતનયનો અવસર છે-એ સમભિરૂઢનયને સમજાવે છે-વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત ઘટનક્રિયાને આગળ કરીને જ 'ઘટ' શબ્દથી ઘડાનો બોધ થાય છે, એવું તો તમે જ કહ્યું છે. તો પછી ઘટનમાં જ્યારે વ્યાપૃત ન હોય ત્યારે એને ઘડો શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે પટાદિની જેમ એમાં પણ ઘટન નથી જ. તેથી ઘટનકાળે જ ઘટ, કુટનકાળે જ કુટ... વગેરે બળાત્કારે પણ માનવું જ પડે છે.

આમ, ઉત્તરોત્તર નયો વડે પૂર્વ-પૂર્વના નયોને સમજાવ્યે છતે, હવે પૂર્વ-પૂર્વનો નય પોત-પોતાની વાત ઉત્તર-ઉત્તરનયને શી રીતે સમજાવે છે ? તે જણાવવાનો અવસર છે.

એમાં, સમભિરૂઢનય એવંભૂતનયને કહે છે - જ્યારે તું જળાહરણાર્થી હોય છે ત્યારે શું કરે છે ? "શું કરું છું ? ઘડો લઈને મારું જળાહરણરૂપ પ્રયોજન સાધું છું."

અરે ! જળાહરણ પૂર્વે તો કોણ ઘડો છે ? તારા મતે તો ઘટનકાળે જ એ ઘટ છે. એટલે જળાહરણાર્થી તું પટાદિ અઘટને જેમ લેતો નથી એમ ઘડો પણ તારે ન જ લેવો જોઈએ, કારણ કે એમાં પણ અઘટત્વ સમાન જ છે. અને તેથી જળાહરણ

પટાદિકમઘટં યથા નોપાદત્સે, તથૈવ ઘટોઽપિ નૈવોપાદેયઃ, અઘટત્વાવિશેષાદિતિ જલાહરણા-સમ્ભવાત્ સર્વં વિશ્વં ઘટશૂન્યમેવ સ્યાત્ । એવમેવ તસ્ય પટાદિશૂન્યતયા સર્વશૂન્યત્વાપત્તિઃ । તસ્માદ્ ઘટનકાલાત્પૂર્વં પશ્ચાદપિ ચ ઘટનપ્રસમુચિતયોગ્યતાં પુરસ્કૃત્ય સ ઘટો મન્તવ્ય એવ ।

એવાદિનં સમભિરૂઢનયં શબ્દનય આચ્છે-કા નામ સા ઘટનપ્રસમુચિતયોગ્યતા? યાં પુરસ્કૃત્ય ઘટનાવ્યાપૃતોઽપિ ઘટો ઘટપદાદ્ બુદ્ધ્યતે । નનુ ઘટત્વમેવ સા, 'યત્ર યત્ર સા યોગ્યતા તત્ર તત્ર ઘટત્વં, યત્ર યત્ર ઘટત્વં તત્ર તત્ર સા યોગ્યતે'તિ સમવ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવપ્રાપ્તેઃ । કિઞ્ચ યેન રૂપેણ યત્પદાર્થબોધસ્તેનૈવ રૂપેણ તત્પદશક્તિઃ કલ્પનીયા ભવતિ । ભવતિ ચ ઘટપદાદિવ કુટપદાદપિ ઘટત્વેનૈવાર્થબોધઃ । ઘટપદાદ્ ઘટત્વેન યત્ર ઘટનપર્યાયો બુદ્ધ્યતે તત્રૈવ કુટપદાદ્ ઘટત્વેનૈવ કુટનપર્યાયો બુદ્ધ્યતે इत्यર્થઃ । તતશ્ચ ઘટન-કુટનાધારતયા ઘટ-કુટપદવાચ્યાર્થયોરેકત્વમ્ । અત એવ યો ઘટનલક્ષણં વ્યુત્પત્ત્યર્થં ન

અસંભવિત બનવાથી આખું વિશ્વ ઘટશૂન્ય બની જશે. એ જ રીતે વિશ્વ પટાદિશૂન્ય બની જવાથી સર્વશૂન્ય થઈ જશે. તેથી ઘટનકાળની પૂર્વે અને પછી પણ ઘટનની પ્રસમુચિત યોગ્યતાને આગળ કરીને એને ઘડો માનવો જ જોઈએ.

આવું કહેનાર સમભિરૂઢનયને શબ્દનય કહે છે - આ તમારી ઘટનની પ્રસમુચિત યોગ્યતા શું છે ? જેને આગળ કરીને ઘટન(= જળાહરણ)માં અવ્યાપૃત ઘટ પણ 'ઘટ'પદથી જણાય છે. ખરેખર તો એ ઘટત્વરૂપ જ છે, કારણ કે "જ્યાં જ્યાં તે યોગ્યતા છે ત્યાં ત્યાં ઘટત્વ છે, અને જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ છે ત્યાં ત્યાં એ યોગ્યતા છે" એવો સમવ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ મળે છે. વળી જે રૂપે જે પદના અર્થનો બોધ થાય છે તે રૂપે જ તે પદની શક્તિ માનવી જોઈએ. 'ઘટ'પદની જેમ 'કુટ'પદથી પણ ઘટત્વધર્મને આગળ કરીને જ બોધ થાય છે. એટલે કે 'ઘટ'પદપરથી ઘટત્વેન જ્યાં ઘટનપર્યાય જણાય છે ત્યાં જ 'કુટ'પદપરથી ઘટત્વેન જ કુટન પર્યાય જણાય છે. (આશય એ છે કે ઘટન અને કુટન અલગ હોવા છતાં ઘટત્વ અને કુટત્વ અલગ નથી, કારણ કે એ બન્ને વચ્ચે સમવ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે. વળી જ્યાં જ્યાં ઘટનની પ્રસમુચિત યોગ્યતા છે ત્યાં ત્યાં કુટનની પણ એ યોગ્યતા છે જ, એ માટે કુંભારે કશું નવું કરવાની જરૂર હોતી નથી. એટલે ઘટપદપરથી જ્યાં ઘટનપર્યાય જણાય છે ત્યાં જ - તે જ પદાર્થમાં - 'કુટ'પદથી કુટનપર્યાય જણાય જ છે.) એટલે ઘટન-કુટનના આધારરૂપે ઘટ-કુટ પદનો વાચ્યાર્થ એક જ છે.

જાનાતિ તસ્ય ઘટનક્રિયાપુરસ્કારાસમ્ભવેઽપિ ઘટપદાદ્ ઘટત્વં પુરસ્કૃત્ય ઘટો બુદ્ધ્યત એવ ।
ન ચ તસ્યૈવં ઘટબોધેઽપિ નાર્થવ્યવસ્થાસમ્ભવઃ, અન્યથા વિપરીતશક્તિગ્રહવશાત્ પટપદાજ્ઞાય-
 માનેન ઘટબોધેનાપ્યર્થવ્યવસ્થાપ્રસન્નાદિતિ **વાચ્યં**, તત્ર શક્તિગ્રહાદૌ પશ્ચાદ્ભાવિના બાધાદિજ્ઞાનેન
 તદ્વ્યવસ્થાપ્રતિબન્ધસમ્ભવાત્ । યત્ર ત્વવિપરીતે શક્તિગ્રહાદૌ પશ્ચાદપિ ન બાધાદિજ્ઞાનં તત્ર
 ઘટત્વં પુરસ્કૃત્ય જાયમાનેન ઘટબોધેનાર્થવ્યવસ્થા ત્વિષ્ટૈવ ।

કિञ્ચ પર્યાયશબ્દાનામભાવેઽનુશાસનબલાજ્ઞાયમાનસ્ય સઙ્કેતગ્રહસ્ય પ્રાયોઽસમ્ભવ એવ
 સ્યાત્, અનુશાસનકોશાદૌ પ્રાયઃ પર્યાયશબ્દૈરેવ સઙ્કેતસ્ય સૂચિતત્વાત્ । તતશ્ચ સઙ્કેતગ્રહાભાવે
 વ્યવહાર એવ કથં સ્યાત્ ? અતો ઘટકુટાદિશબ્દાનામેકાર્થકત્વં પર્યાયત્વં મન્તવ્યમેવ ।

અથ ઋજુસૂત્રઃ શબ્દનયં શિક્ષતે - યદિ વિભિન્નવર્ણાનુપૂર્વીકાણામપિ ઘટકુટાદિ-
 પદાનામેકાર્થત્વં શબ્દનયવાદિન્ ! તવ સંમતં, તર્હિ તટઃ-તટી-તટં ઇત્યાદૌ લિઙ્ગભેદાદિ-

એટલે જ જે ઘટનાત્મક વ્યુત્પત્ત્યર્થને જાણતો નથી એને ઘટનક્રિયા આગળ થવાનો
 સંભવ ન હોવા છતાં 'ઘટ'પદપરથી ઘટત્વને આગળ કરીને ઘડો જણાય જ છે.

શંકા - એને ઘટબોધ ભલે થાઓ... પણ આવી રીતે આ બોધદ્વારા અર્થવ્યવસ્થા
 સંભવતી નથી. અર્થાત્ વિવક્ષિત ઘટાદિરૂપ અર્થ અહીં છે કે નહીં ? એનો યથાર્થ
 નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, નહીંતર તો કોઈને શક્તિનો નિશ્ચય વિપરીતપણે થયેલો હોય
 તો 'પટ'પદ પરથી પણ ઘટબોધ થાય... ને એનાથી પણ અર્થવ્યવસ્થા માનવી પડે.

સમાધાન - નહીં માનવી પડે, કારણ કે એ શક્તિના નિશ્ચયમાં પાછળથી થતા
 બાધાદિજ્ઞાન ('પટ' શબ્દ પરથી ઘટ જાણવો... આવું શક્તિજ્ઞાન ખોટું છે - પટપદની
 શક્તિ ઘટમાં રહી નથી... વગેરે રૂપ બાધાદિજ્ઞાન) દ્વારા તે વ્યવસ્થાનો પ્રતિબંધ થઈ
 શકે છે અને જે શક્તિગ્રહ યથાર્થ જ થયો હોવાથી પાછળથી પણ બાધાદિજ્ઞાન થતું નથી
 ત્યાં ઘટત્વને આગળ કરીને થતા ઘટબોધ પરથી થતી અર્થવ્યવસ્થા તો ઈષ્ટ જ છે.

વળી પર્યાયવાચી શબ્દો જો હોય જ નહીં, તો વ્યાકરણ પરથી થતા સંકેતગ્રહનો
 પ્રાયઃ અસંભવ જ થઈ જશે, કારણ કે વ્યાકરણ-કોશ વગેરેમાં પ્રાયઃ પર્યાયવાચી શબ્દો
 વડે જ સંકેતનું સૂચન કરેલું હોય છે. એટલે પછી સંકેતગ્રહણ જ ન હોય તો વ્યવહાર
 જ શી રીતે થાય ? તેથી ઘટ-કુટ વગેરે શબ્દોને એકાર્થક-પર્યાયવાચી માનવા જ જોઈએ.

હવે ઋજુસૂત્ર શબ્દનયને સલાહ આપે છે-જે શબ્દોની વર્ણાનુપૂર્વી જુદી જુદી છે
 એવા ઘટ-કુટ વગેરે શબ્દોને પણ હે શબ્દનયવાદી ! જો તું એકાર્થક માને છે તો તટઃ
 તટી તટં... વગેરેમાં લિંગભેદ વગેરે માત્રને આગળ કરીને અર્થભેદ માનવો યોગ્ય નથી.

માત્રેણાર્થભેદકલ્પનં ન યુક્તમ્ । ન હિ કોશાનુશાસનાદાવપિ લિઙ્ગ-વચનાદિભેદમાત્રેણાર્થભેદઃ કથિતઃ । કિઞ્ચ તૃષાશમનાર્થ્યપિ ન માધુર્યં ગવેષતે, અપિ તુ તદાશ્રયં જલદ્રવ્યમેવેત્યર્થક્રિયા-કારિત્વમપિ ક્ષણિકે માધુર્યાદ્યાધારભૂતે જલાદિદ્રવ્ય એવ મન્તવ્યમ્ । આધારભૂતં જલદ્રવ્યં વિમુચ્ય સ્વતન્ત્રં માધુર્યં કુત્રોપલભ્યતે? ન કુત્રચિદિત્યર્થં ઇત્યતોઽપ્યાધારતયાઽવશ્યંકલ્પનીયે જલદ્રવ્ય એવાર્થક્રિયાકારિત્વકલ્પના શ્રેયસ્કરી । તથા, ઘટનલક્ષણં વ્યુત્પત્યર્થં યો ન જાનાતિ તસ્યાપિ ઘટપદાદ્ ઘટબોધો ભવતીતિ સ્વીકુર્વસ્ત્વં નામઘટાદીન્ કિં ન સ્વીકુરુષે ? ઇદમુક્તં ભવતિ-વ્યુત્પત્યર્થબોધં વિનાપિ જાયમાનેન ઘટબોધેનૈતસૂચ્યતે યદ્ વ્યુત્પત્યર્થપુસ્કારે-ણૈવ ઘટાદિપદાદ્ ઘટબોધો ભવતીતિ નાસ્તિ નિયમ ઇતિ । નનુ તત્રાપિ ઘટત્વં પુસ્કૃત્યૈવ ઘટબોધો ભવતિ, નામઘટાદિષુ તુ ઘટત્વસ્યાપ્યભાવ એવેતિ કથં તે 'ઘટ'પદવાચ્યાઃ? ઇતિ ચેત્? ન, વ્યુત્પત્તિનિમિત્તનિયમવત્ પ્રવૃત્તિનિમિત્તનિયમસ્યાપ્યભાવાત્, પ્રવૃત્તિનિમિત્તમજાનાનેનાપિ સંકેતજ્ઞાનમાત્રપ્રભાવાત્ તત્તપદાત્ તત્તપદાર્થબોધસ્યાનુભૂયમાનત્વાત્ । કથમન્યથા પારિભાષિક-

કોશ-અનુશાસન વગેરેમાં પણ કાંઈ લિંગ-વચનાદિ ભેદમાત્રથી અર્થભેદ કહેલો નથી.

વળી, તૃષાશમનનો અર્થ પણ મધુરતાને શોધવા નથી નીકળતો, પણ તેના આશ્રયભૂત જળદ્રવ્યને જ શોધે છે. એટલે અર્થક્રિયાકારિત્વ પણ મધુરતાદિના આધારભૂત ક્ષણિક જળાદિદ્રવ્યમાં જ માનવું જોઈએ. આધારભૂત જળદ્રવ્યને છોડીને માધુર્ય સ્વતંત્ર હોવું ક્યાં જણાય છે ? કશે જ નહીં. માટે આ કારણે પણ આધારરૂપે અવશ્ય કલ્પના કરવા યોગ્ય જળદ્રવ્યમાં જ અર્થક્રિયાકારિત્વની કલ્પના કરવી એ યોગ્ય છે.

તથા ઘટનાત્મક વ્યુત્પત્તિઅર્થને જે નથી જાણતો એને પણ 'ઘટ'પદ પરથી ઘટબોધ થવો સ્વીકારનાર તું નામઘટ વગેરેને કેમ નથી માનતો ? આશય એ છે કે વ્યુત્પત્તિઅર્થનો બોધ ન હોવા છતાં જે ઘટબોધ થાય છે એનાથી આ સૂચન મળે છે કે ઘટાદિપદપરથી વ્યુત્પત્તિઅર્થને આગળ કરીને જ ઘટબોધ થાય એવો નિયમ નથી.

શંકા - છતાં, ત્યાં પણ ઘટત્વને આગળ કરીને જ ઘટબોધ થાય છે. નામઘટાદિમાં તો ઘટત્વનો પણ અભાવ જ છે, પછી એ શી રીતે ઘટપદવાચ્ય બની શકે ?

સમાધાન - જેમ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તનો નિયમ નથી એમ પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો નિયમ પણ નથી જ. અર્થાત્ ઘટત્વને આગળ કરીને જ 'ઘટ'પદ પરથી ઘટનો બોધ થાય એવો પણ નિયમ નથી જ. કારણ કે પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો અજાણ માનવી પણ સંકેતજ્ઞાનમાત્ર પરથી તે તે પદ પરથી તે તે પદાર્થના બોધનો અનુભવ કરે છે. જો આવું ન માનવામાં આવે તો, પારિભાષિક શબ્દ પરથી અર્થબોધનો અનુભવ શી રીતે થઈ શકે ? એટલે

शब्दादर्थबोधानुभूतिः? ततश्च यत्र घटनलक्षणं व्युत्पत्तिनिमित्तं नास्ति, यत्र घटत्वादिलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तं च नास्ति, तेषामपि नामघटादीनां यदि 'घट'पदेन संकेतादिवशादुपस्थितिर्नुभूयते तदा तेषां कथं न घटपदवाच्यत्वं? कथं वा न घटनिक्षेपत्वम्? इति चत्वारोऽपि निक्षेपाः संमन्तव्याः । जलाहरणं तु भावघटेनैव सम्भवतीति त्वन्यदेतत् ।

अथ व्यवहारनयः स्वाभिमतमृजुसूत्रं ग्राहयन्नाह-ऋजुसूत्र! जलाहरणादिलक्षणप्रयोजना-सम्भवेऽपि नामघटादीनिच्छंस्त्वमतीतमनागतं परकीयं वा घटं किमिति नेच्छसि? न हि तेऽतीतादयो घटा नामघटादिवद् न घटपदवाच्या इति। न हि वा स्वप्रयोजनसम्भवाभावमात्रेण तेषां घटत्वापवदनं न्याय्यम् । तथा, 'अङ्कुरमकुर्वन्तो बीजप्रथमादिक्षणा न अङ्कुरकारणं, तद्विलक्षणो बीजचरमक्षण एव तत्कारणं, तत्रैव कुर्वद्रूपत्वसत्त्वात्तेनैवाव्यवधानेनाङ्कुरोत्पादात् ।' इत्यादि यत्त्वं ब्रवीषि तदपि नोचितं, अङ्कुरार्थिनां बीजप्रथमादिक्षणे प्रवृत्तिदर्शनात्तेषामङ्कुरकारण-त्वकल्पनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा यदि बीजं नाङ्कुरकारणं तदाऽङ्कुरार्थी किमिति बीज एव प्रवर्तते, न सिकतादिषु? बीजमपि पूर्वमङ्कुरं यन्नोत्पादयति तत्रापि कारणं न तस्याकारणत्वं, अपि तु सहकारिसमवधानाभाव एव । अन्यथा पूर्वं कुर्वद्रूपत्वानिश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव

ज्यां घटनात्मक व्युत्पत्तिनिमित्तं नथी, अने ज्यां घटत्वात्मक प्रवृत्तिनिमित्तं नथी, ते पण नामघटादिनो ज्ञे 'घट'पद परथी संकेतवशात् ओध थवो अनुभववाय छे, तो अे पण घटपदवाच्य शा माटे नही? ने तेथी अे पण घटनिक्षेप शा माटे नही? माटे यारे निक्षेप मानवा ज्येथेअे. जणाहरण तो भावनिक्षेपथी ज संभवे छे अे वात अलग छे.

હવે વ્યવહારનય સ્વમાન્ય વાતનો સ્વીકાર કરાવવા માટે ઋજુસૂત્રનયને કહે છે - હે ઋજુસૂત્ર ! જળાહરણ વગેરે રૂપ પ્રયોજન અસંભવિત હોવા છતાં નામઘટ વગેરેને સ્વીકારતો તું અતીત-અનાગત કે પરકીયઘટને શા માટે સ્વીકારતો નથી ? એ અતીતઘટ વગેરે નામઘટ વગેરેની જેમ જ ઘટપદવાચ્ય નથી એવું તો નથી જ. તેમજ સ્વપ્રયોજનનો સંભવ ન હોવા માત્રથી એના ઘટત્વનો અપલાપ કરવો પણ યોગ્ય નથી જ.

તથા, “અંકુરને નહીં પ્રગટાવનાર બીજ પ્રથમાદિક્ષણો અંકુરનું કારણ નથી, એ બધાથી વિલક્ષણ બીજચરમક્ષણ જ એનું કારણ છે. કારણ કે એમાં જ કુર્વદ્રૂપત્વ હોવાથી એનાથી જ વિના વ્યવધાન અંકુરોત્પાદ થાય છે.” આવું બધું હે ઋજુસૂત્ર ! તું જે કહે છે તે પણ ઉચિત નથી. કારણ અંકુરાર્થિઓની બીજપ્રથમાદિક્ષણમાં જ પ્રવૃત્તિ જોવા મળતી હોવાથી એ બધી ક્ષણોને અંકુરકારણ તરીકે માનવી જરૂરી છે. નહીંતર તો=બીજ

સ્યાત્ । કિञ્ચેદં કુર્વદ્રૂપત્વમપિ સહકારિસમ્પત્તાવેવ નાન્યથેત્યવસ્થિતકારણાદેવ સહકારિચક્રાનુ-
પ્રવેશાત્ કાર્યોપપત્તૌ કિં કુર્વદકુર્વતોર્ભેદાભ્યુપગમકષ્ટેન । તતશ્ચ બીજં તુ પ્રથમક્ષણાદારમ્ય
ચરમક્ષણં યાવત્તદેવ, યદેલાપવનાદિસહકારિસમવધાનં તદાહ્લુરમુત્પાદયતીત્યલં ક્ષણિકવાદેન ।
તથા સહકારિવશાદ્ ઘટોત્પાદં ઘટનાશં ચ કુર્વન્ દણ્ડઃ સ એવ, ન ભિન્નઃ, સહકારિવિશેષ-
વશાદ્ ઘટનાશં કુર્વતોઽપિ તસ્યાન્યસહકારિસંપ્રાપ્તૌ ઘટોત્પાદકત્વાદિતિ ।

एवंविधैस्तर्कैः स्वाभिप्रायं ऋजुसूत्रं ग्राहयन्तं व्यवहारनयं सङ्ग्रहनयस्तैरेव तर्कैः
शिक्षयन्नाह-मित्रं व्यवहारनयवादिन् ! यथाऽह्ङुरोत्पत्तेः प्राक् कुर्वद्रूपत्वनिश्चयासम्भवेन
प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तथैवाह्ङुरविशेषोत्पत्तेः प्राक् बीजविशेषस्य कारणत्वनिश्चयासम्भवेन प्रवृत्त्यनुप-
पत्तिरेवेति न बीजविशेषस्य कारणत्वं कल्पनीयं, किन्त्वह्ङुरसामान्यं प्रति बीजसामान्यस्यैव

જો અંકુરનું કારણ નથી તો અંકુરાર્થી શા માટે બીજ અંગે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે ? નહીં
કે રેતીકણો અંગે ? બીજ, પહેલાં અંકુરોત્પાદ જે નથી કરતું તેમાં પણ 'એ અકારણ
છે' એ કારણ નથી, પણ સહકારીઓનું સમવધાન ન હોવું એ જ કારણ છે. નહીંતર
તો પહેલાં કુર્વદ્રૂપત્વનો નિશ્ચય ન હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ જ નહીં શકે. (આશય એ છે
કે બીજ તો કારણ નથી અને કુર્વદ્રૂપત્વ કાંઈ પ્રત્યક્ષાદિથી પહેલાં જણાઈ શકતું નથી.
પછી અંકુરાર્થી શાનું ઉપાદાન કરે ?)

વળી તમે જે કુર્વદ્રૂપત્વ કહો છો તે પણ સહકારી કારણો ભેગા થવા પર જ
સંપન્ન થાય છે, નહીં કે એ વિના. તો પછી બીજ વગેરે રૂપ અવસ્થિત કારણ +
સહકારી ચક્ર... આટલાથી જ કાર્ય થઈ જાય છે તો પછી કુર્વદ્રૂપત્વ-અકુર્વદ્રૂપત્વ વગેરે
ભેદ માનવાથી સર્થુ. (એટલે કે જે બીજને સહકારીઓ મળી જાય એનાથી અંકુરોત્પાદ
થાય... જેને એ ન મળે, એનાથી ન થાય... વાત આટલેથી પતી જાય છે, પછી કુર્વદ્રૂપત્વ
વગેરે કલ્પનાની શી જરૂર છે ?) તેથી બીજ તો પ્રથમથી ચરમક્ષણ સુધી એ જ છે,
જ્યારે ઈલા-પવન વગેરે સહકારીઓ મળે છે ત્યારે અંકુરોત્પાદ કરે છે. માટે ક્ષણિકવાદથી
સર્થુ! એમ, ઘટોત્પાદ કે ઘટનાશ કરનારો દંડ તો એ જ છે, ભિન્ન નથી, કારણ કે
અમુક સહકારી મળ્યે ઘટનાશ કરનારો એ જ બીજા પ્રકારના સહકારીઓ મળવા પર
ઘટોત્પાદ કરી શકે છે.

આવા તર્કો વડે પોતાનો અભિપ્રાય ઋજુસૂત્રનયને સમજાવતા વ્યવહારનયને હવે
સંગ્રહનય એ જ તર્કો વડે પોતાની વાત શિખવાડે છે - હે મિત્ર વ્યવહારનયવાદી ! જેમ,

કારણત્વં કલ્પનીયમ્ । इत्थञ्च सामान्यस्यैवार्थक्रियाकारित्वात् सामान्यमेवास्ति, न विशेषाः । ननु यदि सामान्यमेवार्थक्रियाकारि तदा रोगोपशमनार्थं यत्किमप्यौषधं प्रयोक्तव्यं, न त्वौषधविशेषः। न चैवं कोऽपि वैद्यः करोति, एकस्य रोगस्योपशमकस्याप्यौषधस्य तदन्यस्य रोगस्योत्तेजकत्वसम्भवादिति चेद् ? अहो विस्मरणशीलताऽऽयुष्मतो यत्स्वयं दत्तमपि तर्कं विस्मरसि। यथा घटध्वंसं प्रति घटोऽपि कारणं तथा रोगोपशमनं प्रति रोगोऽपि कारणम् । ततश्च रोगोऽप्यौषधस्य सहकारिकारणम् । ‘घटोत्पादकाद् दण्डाद् घटनाशको दण्डो विलक्षण एव, अन्यथा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरिति वदन्तमृजुसूत्रं भवता यस्तर्को दत्तः स एवात्र किमिति न स्मरसि ? कः स तर्कः ? अयं-- दण्डेन घटोत्पादो भवतु घटनाशो वा, दण्डस्तु स एव, न तत्र कोऽपि विशेषः, केवलं सहकारिविशेषसन्निधाने तेन घटोत्पादः, तदन्यसन्निधाने च घटनाशः । प्रस्तुतेऽप्यौषधं तु तदेव, न तत्र कोऽपि विशेषः, केवलमेकस्य रोगविशेषस्य

અંકુરોત્પાદની પહેલાં કુર્વદ્રૂપત્વનો નિશ્ચય અસંભવિત હોવાથી તદર્થની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, એ જ રીતે અંકુરવિશેષના ઉત્પાદ પૂર્વે બીજવિશેષની કારણતાનો નિશ્ચય અસંભવિત હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ જ નહીં શકે. (આશય એ છે કે અંકુરવિશેષ પ્રત્યે બીજવિશેષ કારણ છે કે અંકુરસામાન્ય પ્રત્યે બીજસામાન્ય? આમાં પ્રથમકારણનો તો અંકુર ઉત્પન્ન થાય એ પછી જ નિર્ણય થઈ શકે છે કે આ અંકુર પ્રત્યે આ બીજ કારણ બન્યું, એ પહેલાં નહીં, એટલે પ્રવૃત્તિ શી રીતે થાય ?) એટલે બીજવિશેષને કારણ કલ્પી શકાતું નથી. માટે અંકુર સામાન્ય પ્રત્યે બીજ સામાન્યને જ કારણ માનવું ઉચિત છે. એટલે સામાન્ય જ અર્થક્રિયાકારી હોવાથી એ જ સત્ છે, નહીં કે વિશેષો.

શંકા - જો સામાન્ય જ અર્થક્રિયાકારી હોય તો રોગ મટાડવા ઔષધરૂપે કોઈપણ ઔષધ વાપરવું જોઈએ, નહીં કે કોઈ ચોક્કસ ઔષધ જ. પણ આવું કોઈપણ વૈદ કરતો નથી. કારણ કે એક રોગનું ઉપશમન કરનાર ઔષધ પણ અન્ય રોગનું ઉત્તેજક બની શકે છે.

સમાધાન - અહો તમારી વિસ્મરણશીલતા ! જે ખુદ આપેલા તર્કને ભૂલી જાઓ છો. જેમ ઘટધ્વંસ પ્રત્યે ઘડો પણ કારણ છે એમ રોગોપશમન પ્રત્યે રોગ પણ કારણ છે. તેથી રોગ પણ ઔષધનું સહકારી કારણ છે. “ઘટોત્પાદક દંડ કરતાં ઘટનાશક દંડ વિલક્ષણ જ છે, નહીંતર કાર્યમાં વિલક્ષણતા સંભવે નહીં.” આવું કહેનાર ઋજુસૂત્રનયને તમે જે તર્ક આપો છો એ તર્કને પ્રસ્તુતમાં કેમ યાદ કરતાં નથી ? એ કયો તર્ક છે ? આ-દંડથી ઘટોત્પાદ થાય કે ઘટનાશ, દંડ તો એ જ છે, એમાં કોઈ ફેરફાર નથી, માત્ર

સન્નિધાને તેન રોગોપશમનં, અન્યસ્ય સન્નિધાને ચ રોગોત્તેજનમિતિ । તથા વૈદ્યોપદિષ્ટં વિષમપ્યૌષધાયતે । તત્ર સામાન્યતયા મૃત્યુપ્રયોજકં ભવદ્ વિષત્વં વૈદ્યકૃતપ્રક્રિયાવિશેષેણ સુષુપ્તં ભવતિ, તદ્ગતમૌષધત્વં યત્સામાન્યતયા સુષુપ્તમવતિષ્ટતે તદ્ જાગૃતં ભવતિ, તતશ્ચૌષધત્વસામાન્યેન રોગોપશમનં ભવતિ । વિષે વિષત્વં ધર્મવિશેષઃ, ઔષધત્વં ઔષધસામાન્ય-ધર્મઃ, તત્ર વિષં ન વિષત્વલક્ષણેન ધર્મવિશેષેણ રોગમુપશમયતિ, તેન તુ તસ્ય મૃત્યુકારણતયા પ્રસિદ્ધત્વાત્, કિન્ત્વૌષધત્વલક્ષણેનૌષધસામાન્યેનૈવ, તદન્યસ્ય ધર્મસ્ય કલ્પનાગૌરવપ્રસ્તત્વાત્ । તતશ્ચ યથા વિષમૌષધસામાન્યતયા રોગમુપશમયતિ તથૈવ ઘૃતાદયોઽપિ ન ઘૃતત્વાદિના, કિન્ત્વૌષધત્વેનૈવ રોગમુપશમયતીતિ મન્તવ્યમિતિ સિદ્ધં સામાન્યમેવાર્થક્રિયાકારિ । કિન્ચ વ્યવહારનયવાદિન્ ! 'ઔષધેન રોગઃ શામ્યતી'તિ તુ લોકે યતઃ પ્રસિદ્ધમતો રોગસામાન્યશમનં પ્રત્યૌષધસામાન્યસ્ય કારણતા તુ સ્વીકરણીયૈવ, તતશ્ચૌષધવિશેષસ્યાપિ કારણતાયાઃ સ્વીકારલક્ષણં ગૌરવં કિમર્થમ્ ? ભવદનુયાયિનાં હિ - કલ્પનાગૌરવં યત્ર તં પક્ષં ન સહામહે, કલ્પનાલાઘવં

અમુક સહકારી મળે તો એનાથી ઘટોત્પાદ થાય છે, અન્ય સહકારી મળે તો એનાથી ઘટનાશ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પણ ઔષધ તો એ જ છે, એમાં કોઈ ફેરફાર નથી. માત્ર અમુક રોગનું સન્નિધાન હોય તો તેનાથી રોગ શમે છે, અન્ય રોગનું સન્નિધાન હોય તો વધે છે. તથા વૈદે કહેલ વિષ પણ ઔષધ બની જાય છે એમાં સામાન્ય રીતે મૃત્યુનું પ્રયોજક બનતું વિષત્વ વૈદે કરેલી પ્રક્રિયાના કારણે સુષુપ્ત બની જાય છે, અને એમાં રહેલ ઔષધત્વ કે જે સામાન્યથી સુષુપ્ત રહેતું હોય છે, તે જાગૃત બને છે અને પછી એ ઔષધત્વસામાન્યથી રોગોપશમન થાય છે. વિષમાં વિષત્વ એ વિશેષ ધર્મ છે, ઔષધત્વ એ સામાન્ય ધર્મ. એમાં વિષ, વિષત્વધર્મરૂપે રોગ શમાવતું નથી, કારણ કે એ રૂપે તો એ મોતનું કારણ હોવું પ્રસિદ્ધ છે, પણ ઔષધત્વરૂપ ઔષધસામાન્યધર્મથી જ એ રોગને શમાવે છે. એ સિવાયના ધર્મની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. તેથી જેમ વિષ ઔષધસામાન્યરૂપે રોગ શમાવે છે, એમ ઘી વગેરે પણ ઘૃતત્વાદિવિશેષ ધર્મરૂપે નહીં, પણ ઔષધસામાન્યરૂપે જ રોગ શમાવે છે એમ માનવું પડે છે.

વળી હે વ્યવહારનયવાદી ! તું તો લોકને અનુસરનારો છે અને લોકમાં તો 'દવાથી રોગ મટે' આ વાત એકદમ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે કોઈપણ રોગશમન પ્રત્યે ઔષધ સામાન્યને તો કારણ માનવાનું જ છે. પછી ઔષધવિશેષરૂપે પણ કારણતા માનવાનું ગૌરવ શા માટે? કારણ કે આ પણ તારા જ અનુયાયીઓનો પ્રલાપ છે કે

યત્ર તં પક્ષં તુ સહામહે ॥ इति प्रलापः ॥ तदेवौषधं.. इत्यादयः प्रसिद्धव्यवहारा अपि सामान्यस्यैवार्थक्रियाकारित्वं सूचयतीति ।

અથ ચરમો નૈગમનયઃ સ્વાભિપ્રાયમાહ - સડ્ગ્રહનયવાદિન્ ! યેષાં મિથઃ કથચ્ચિદપિ તાદાત્મ્યં નાસ્તિ તાનપિ સર્વાન્ ઘટાદીનેકઘટતયા સડ્ગ્રહાનસ્ત્વં યેષાં મિથઃ કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યં સંમતં તાન્ પિણ્ડ-શિવકાદીન્ ઘટતયા કિમિતિ ન સડ્ગ્રહાસિ ? અત્ર વ્યવહારનયો નૈગમં પૃચ્છતિ-પિણ્ડાદ્યવસ્થાયાં જલાહરણાદિલક્ષણાયા અર્થક્રિયાયા અભાવાત્ કથં ઘટત્વમુચ્યમાનં શોભેત ? નૈગમઃ પ્રત્યુત્તરયતિ - નન્વેવં ત્વપવરકકોણસ્થેઽધોમુખે ઘટેઽપ્યર્થક્રિયાયા અભાવ એવેતિ કિં સોઽપિ ન ઘટઃ ? અથ કાલાન્તરે તેન જલાહરણાદિકં ક્રિયત એવેતિ ચેત્ ? નનુ કાલાન્તરે તુ પિણ્ડેનાપિ તત્ ક્રિયત એવેતિ સમાનમ્ । અવ્યવધાનેન તત્કરણમેવ સંમતમિતિ ત્વેવમ્ભૂતસ્યૈવાભિપ્રાયઃ, ન તુ વ્યવહારસ્ય ન વા નૈગમસ્યેતિ । અથ પિણ્ડઃ પૃથુબુધ્નોદરાદિલક્ષણં

- જેમાં કલ્પના-ગૌરવ હોય એવી વાત અમે સ્વીકારતા નથી, જેમાં કલ્પનાનું લાઘવ હોય એવી વાત અમે સ્વીકારીએ છીએ. એટલે સામાન્ય જ અર્થક્રિયાકારી છે એ સિદ્ધ થાય છે. મેં પણ એ જ ઔષધ લીધું વગેરે વ્યવહારો પણ એનું જ સૂચન કરે છે. (કારણ કે જે ઔષધવિશેષ અન્યે લીધું છે એ ઔષધવિશેષ પોતે લેવું શક્ય નથી જ.)

હવે ચરમ નૈગમનય પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે - હે સંગ્રહનયવાદી ! જેઓમાં પરસ્પર બિલકુલ તાદાત્મ્ય નથી એવા પણ બધા ઘડાઓનો એકઘડારૂપે સંગ્રહ કરતો તું જેઓનું પરસ્પર કંઈક પણ તાદાત્મ્ય સંમત છે તે પિંડ-શિવક વગેરેનો ઘડા તરીકે સંગ્રહ કેમ કરતો નથી ?

અહીં વ્યવહારનય નૈગમનયને પૂછે છે - પિંડાદિઅવસ્થામાં જળાહરણાદિરૂપ અર્થક્રિયાનો અભાવ હોવાથી 'ઘડો' કહેવો શી રીતે શોભે ?

નૈગમનયનો જવાબ - એમ તો ઓરડાના ખૂણામાં ઊંધા પડેલા ઘડામાં પણ અર્થક્રિયાનો તો અભાવ જ છે. તો શું એને પણ ઘડો નહીં કહો ?

શંકા - કાળાન્તરે એ ઘટ પણ અર્થક્રિયા કરે જ છે ને !

સમાધાન - કાળાન્તરે તો પિંડ પણ એવી અર્થક્રિયા કરે છે, માટે એ વાત સમાન છે. 'અવ્યવધાનથી કાર્યકરણ જ અમને સંમત છે' એવો તો એવંભૂતનયનો જ અભિપ્રાય છે. નહીં કે વ્યવહારનયનો કે નૈગમનયનો...

પૂર્વપક્ષ - પિંડો, પૃથુબુધ્નોદરાદિ આકાર રૂપ રૂપાન્તરને પામીને પછી જ જળાહરણાદિ કરે છે, જ્યારે ઘડો તો સ્વરૂપે જ એ કરે છે, માટે બેમાં ઘણો ફરક છે.

રૂપાન્તરમાસાદૈવ જલાહરણાદિકં કરોતિ, ઘટસ્તુ સ્વરૂપેણૈવેતિ મહદન્તરમિતિ ચેત્ ? ન, પિષ્કેડપિ પૃથુબુધ્નોદરાદિલક્ષણસ્ય તસ્ય સ્વરૂપસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્, કેવલં તદ્દર્શનાર્થં નૈગમનયદષ્ટિરપેક્ષિતા ।

કિञ્ચ બીજપ્રથમક્ષણસ્વરૂપાદ્ બીજચરમક્ષણસ્વરૂપં સર્વથા સમાનમેવ ભવતીષદ્ધિન્નં વેત્યાલોચ્યમાને ઈષદ્ધિન્નં ભવતીત્યેવ નિશ્ચીયતે, અન્યથેલાપવનાદિસહકારિચક્રસ્યાકિञ્ચિત્કર-ત્વાપત્તેઃ । અયમ્ભાવઃ - સહકારિચક્રં બીજે કસ્યચિદ્ વિશેષસ્યાધાનં કરોતિ ન વા ? પશ્ચિમે વિકલ્પે ત્વચક્રસ્યાકિञ્ચિત્કરત્વં સ્પષ્ટમેવ । અથ પ્રથમો વિકલ્પસ્તર્હિં સિદ્ધો બીજપ્રથમક્ષણાદ્ બીજચરમક્ષણે તદ્વિશેષલક્ષણો વિશેષઃ । દશ્યતેડપિ ચાવયવશિથિલીભવનાદિ-લક્ષણો વિશેષો બીજચરમક્ષણે । અત એવ ઋજુસૂત્રનયો બીજચરમક્ષણં વિલક્ષણમેવ મન્યતે, અઙ્કુરકારણતયાડપિ તમેવ સ્વીકુરુતે બીજચરમક્ષણં, ન તુ બીજપ્રથમાદિક્ષણમ્ । તથાપિ વ્યવહારનયવાદિન્ ! પ્રથમક્ષણાચ્ચરમક્ષણં યાવદ્ બીજં તદેવ, ન તત્ર કિञ્ચિદપિ વૈલક્ષણ્યં, બીજચરમક્ષણવદ્ બીજપ્રથમક્ષણોડપ્યવિશેષેનાઙ્કુરકારણમિત્યાદિકં યદ્ભવતા કથ્યતે તેનૈતત્સ્પષ્ટમેવ

સમાધાન- ના, ફરક નથી. પિંડમાં પણ એ પૃથુબુધ્નોદરાદિરૂપ આકાર રહેલો જ છે, માત્ર એને જોવા માટે નૈગમનયની દષ્ટિ જોઈએ. વળી બીજનું પ્રથમક્ષણ જે સ્વરૂપ હોય છે તેનાથી એનું ચરમક્ષણનું સ્વરૂપ સર્વથા સમાન હોય કે કંઈક પણ જુદું હોય ? આ વિચારતાં જણાય છે કે કંઈક પણ જુદું હોય છે. જો એમાં જરા પણ ફેરફાર થયો ન હોય તો ઈલા-પવનાદિ સહકારી કારણો અકિંચિત્કર બની જાય. આશય એ છે કે સહકારી કારણો બીજમાં કોઈ વિશિષ્ટતા ઊભી કરે છે કે નહીં ? જો ન કરતાં હોય તો તેઓ અકિંચિત્કર છે એ સ્પષ્ટ છે. હવે જો કરે છે એમ પ્રથમ વિકલ્પ કહીએ તો પ્રથમબીજક્ષણ કરતાં ચરમબીજક્ષણમાં એ વિશેષતારૂપ ફેરફાર સિદ્ધ થઈ જ જશે. વળી અવયવો શિથિલ બની જવા (પોચા પડી જવા) વગેરે રૂપ ફેરફાર બીજચરમક્ષણમાં જોવા મળતો જ હોય છે. એટલે જ ઋજુસૂત્રનય બીજચરમક્ષણને વિલક્ષણ જ માને છે, અને અંકુરના કારણ તરીકે પણ એને જ માને છે, નહીં કે બીજપ્રથમાદિક્ષણને. છતાં પણ હે વ્યવહારનયવાદી ! “પ્રથમક્ષણથી ચરમક્ષણ સુધી બીજ એ જ છે, એમાં કોઈ જ વિલક્ષણતા હોતી નથી અને તેથી બીજચરમક્ષણની જેમ બીજપ્રથમક્ષણ પણ સમાન રીતે અંકુરનું કારણ છે” વગેરે તું જે કહે છે તેનાથી આ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે બીજપ્રથમક્ષણમાં વ્યક્ત રૂપે નહીં દેખાતું અને અંકુરનું કારણ બનતું એવું બીજનું ચરમક્ષણીય ચોક્કસ સ્વરૂપ તું ચરમક્ષણની જેમ પ્રથમક્ષણમાં પણ સમાન રીતે જુએ જ છે ને કહે જ છે,

यद् बीजप्रथमक्षणे व्यक्तरूपेणादृश्यमानोऽप्यङ्कुरकारणीभवंश्चरमक्षणीयस्वरूपविशेषो चरमक्षण इवाविशेषेण वर्तमानः स्वीक्रियते भवतेति, अन्यथा ऋजुसूत्रनयवद् बीजप्रथमादिकक्षणस्याकारण-त्वकथनप्रसङ्गात् । एवमेव च पिण्डादौ व्यक्तरूपेणादृश्यमानोऽपि जलाहरणादौ कारणीभवन् पृथुबुध्नोदराद्याकारोपलक्षितः स्वरूपविशेषो घट इवाविशेषेण वर्तमानः किमिति न स्वीकरणीयः? स्वीकरणीय एवेति सिद्धं पिण्डोऽपि घट एव । इति व्यवहारनयं प्रति नैगमनयस्य वक्तव्यता ।

नन्वेवं तु पूर्वः पूर्वोऽपि नयस्तर्कसह इति प्रतीयत इति चेत् ? प्रतीयत एवेति किमत्र प्रष्टव्यम् ? नयानां सर्वेषां शिष्टपुरुषज्ञानरूपत्वात् शिष्टपुरुषप्रयुक्तवचनरूपत्वाद्वा । न हि कश्चिदपि नयो मूर्खप्रलापरूपः । शिष्टाश्च न कदाचिदपि तर्कातीतं किञ्चिज्ज्ञानन्ति वदन्ति वेति । नन्वन्यत्र (नयोपदेशे) 'ये सूक्ष्मार्थास्ते शुद्धाः, ये च स्थूलार्थास्तेऽशुद्धाः ! तत्र सूक्ष्मतर्कसहत्वं सूक्ष्मार्थत्वं, तदसहत्वं च स्थूलार्थत्वमिति निश्चयनया एवैतेषु शुद्धाः, व्यवहारनयाश्चाशुद्धाः' इत्यर्थकं यदुक्तं तेन सहास्य विरोध इति चेत् ? न, उपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु सामान्यतया

नहींतर तो ऋजुसूत्रनी जेम तारे पश बीजप्रथमादिकक्षणने अंकुरनुं अकारण कहेवुं पडे. अस ओ ज रीते पिंडादिमां व्यक्तरूपे (तने) न देजानार, जणालरशमां कारणीभूत अने पृथुबुध्नोदरादिआकारथी उपलक्षित अेवुं जे योक्कस स्वरूप छे ओ घडानी जेम पिंडमां पश समान रीते रडेवुं केम न स्वीकारवुं ? स्वीकारवुं ज जेईअे. ने तेथी पिंड पश घडो छे ज ओ साभित थाय छे. आ प्रमाशे व्यवहारनय प्रत्ये नैगमनयनी वक्तव्यता ज्ञाणीवी.

शंका - तमारी आ वातो परथी तो अेवुं ज्ञाय छे के पूर्व-पूर्वनो नय पश तर्कसह (= तर्कपूर्णा) छे.

समाधान - छे ज. अेमां पूछवा जेवुं शुं छे ? कारण के अथा ज नयो शिष्टपुरुषोने थता ज्ञानरूप के तेमना वचनप्रयोगरूप छे. कोई ज नय मूर्खाओना अकवासरूप नथी. अने शिष्टो तो क्यारेय पश तर्कविरुद्ध कशुं ज्ञाता नथी के ओलता नथी.

शंका - पश तो पछी अन्यत्र (नयोपदेश वगैरेमां) जे कहुं छे तेनो विरोध थशे. त्यां कहुं छे के - जे नयो सूक्ष्मार्थवाणा छे ते शुद्ध छे, जे स्थूलार्थवाणा छे ते अशुद्ध छे. अेमां सूक्ष्मतर्कनी सामे पश जे टकी रडे ते सूक्ष्मतर्कसह नयो सूक्ष्मार्थवाणा छे, जे न टकी शके ते सूक्ष्मतर्कअसह नयो स्थूलार्थवाणा छे. माटे निश्चयनयो शुद्ध छे अने व्यवहारनयो अशुद्ध छे.

समाधान - ना विरोध नथी. कारण के वर्तमानमां मणतां ग्रन्थोमां सामान्य रीते अथे पूर्वपूर्व नयोनी अपेक्षाअे उत्तरोत्तर नय तर्कसह ओवो जे ज्ञायो छे अेनी

સર્વત્ર પૂર્વપૂર્વનયાપેક્ષયોત્તરોત્તરનયસ્ય તર્કસહત્વનિરૂપણમેવ યદ્દૃશ્યતે તદપેક્ષયા તસ્ય કથિતત્વાત્ । અન્યથાઽત્રોક્તાનુસારેણ યદા પૂર્વપૂર્વનયસ્ય તર્કસહત્વં વિચાર્યતે તદા 'વ્યવહારનયા એવૈતેષુ શુદ્ધાઃ, નિશ્ચયનયાશ્ચાશુદ્ધાઃ' ઇતિ જ્ઞાયત એવ । એતચ્ચૈવં મન્તવ્યમેવ, અન્યથા નૈગમેઽપિ પ્રથમો ય આદિનૈગમસ્તસ્ય નમસ્કારનિર્યુક્તૌ કથિતસ્ય સર્વવિશુદ્ધત્વસ્યાનુપપત્તિપ્રસન્ગાત્ । અત એવ 'વવહારો વિ હુ બલવં' ઇત્યાદિના વ્યવહારનયસ્યાપિ નિશ્ચયતુલ્યબલત્વં તત્ર તત્ર કથિતમિતિ । યદિ વ્યવહારનયા અશુદ્ધા એવ, નિશ્ચયનયાશ્ચ શુદ્ધા એવ, તદા વ્યવહારસ્ય નિશ્ચયતુલ્યબલત્વં નૈવ સમ્ભવેદિતિ । અત એવ ચ 'નિયનિયવયણિજ્જસચ્ચા નયા પરવિયાલણે મોહત્તિસમ્મતિવચનેન નિશ્ચયનયાનામિવ વ્યવહારનયાનામપ્યવિશેષેણૈવ નિજનિજવાચ્યેઽર્થે સત્યત્વં=તર્કસહત્વમુક્તં, અન્યનયવાચ્યે ચાર્થે વ્યવહારનયાનામિવ નિશ્ચયનયાનામપિ મોહત્વં=મૂઢત્વં=બોધસામર્થ્યશૂન્યત્વમિતિ યાવત્કથિતમેવ । તથા નયોપદેશેઽપિ ક્રિયાક્રિયાફલૌચિત્યં... ઇત્યાદિશ્લોકૈર્વ્યવહારસ્ય શુદ્ધત્વં નિશ્ચયસ્ય ચાશુદ્ધત્વં કથિતમિતિ । ॥૧૫ ॥

તદેવં સપ્તનયાસ્તદુપન્યાસક્રમહેતવશ્ચ ચિન્તિતાઃ । અથ તાન્ નયાન્ નિક્ષેપેષુ યોજયિતુકામ આહ-

અપેક્ષાએ જ નયોપદેશ વગેરેમાં આવી વાતો કહેલી છે. બાકી અહીં ઉપર કહ્યા મુજબ જ્યારે પૂર્વ-પૂર્વ નયનું તર્કસહત્વ વિચારવામાં આવે છે ત્યારે વ્યવહારનયો શુદ્ધ છે અને નિશ્ચયનયો અશુદ્ધ છે એ જણાય જ છે. આ માનવું જરૂરી છે જ, નહીંતર નૈગમનયમાં પણ જે પ્રથમ આદિનૈગમ છે તેને નમસ્કાર નિર્યુક્તિમાં સર્વવિશુદ્ધ જે કહેલ છે તે અસંગત બની જાય. વળી એટલે જ વવહારો વિ હુ બલવં વગેરે વચનો દ્વારા વ્યવહારનયને પણ નિશ્ચયતુલ્ય બળવાળો જે તે તે ગ્રન્થોમાં કહેલ છે તે સંગત થાય. બાકી તો જો વ્યવહારનયો અશુદ્ધ જ હોય, અને નિશ્ચયનયો જો શુદ્ધ જ હોય તો વ્યવહારનયમાં નિશ્ચયતુલ્ય બળ સંભવે જ નહીં. એટલે જ નિયનિયવયણિજ્જસચ્ચા એવી સમ્મતિની ગાથામાં "નયો પોતપોતાની વક્તવ્યતામાં સાચા છે, બીજાની વિચારણામાં મૂઢ છે" એવું કહેવા દ્વારા નિશ્ચયનયોની જેમ વ્યવહારનયોને પણ સમાન રીતે પોતપોતાના વાચ્ય અર્થમાં સત્ય = તર્કસહ હોવા કહ્યા છે અને અન્યનય વાચ્ય અર્થમાં વ્યવહારનયની જેમ નિશ્ચયનયોને પણ મોહ = મૂઢ = બોધ કરવાના સામર્થ્યથી શૂન્ય કહ્યા છે. તથા નયોપદેશમાં પણ ક્રિયાઽક્રિયાફલૌચિત્યં... વગેરે શ્લોકો દ્વારા વ્યવહારનયને શુદ્ધ અને નિશ્ચયનયને અશુદ્ધ કહેલ છે. ॥૧૫॥ આમ સાતે નયો અને એના ક્રમના હેતુઓ વિચાર્યાં. હવે આ નયોને નિક્ષેપાઓમાં જોડવાની ઈચ્છાથી કહે છે -

કે નયાઃ કાંશ્ચ નિક્ષેપાન્ મન્યન્તે કૃપયા વદ ।

ચત્વારશ્ચતુરઃ શેષાઃ શુદ્ધા ઇત્યન્તિમં જગુઃ ॥૧૬ ॥

કે નયાઃ કાન્ નિક્ષેપાન્ મન્યન્તે ? ઇતિ કૃપયા વદ । તત્રોત્તરં-ચત્વારઃ=નૈગમાદય આઘ્યાશ્ચત્વારો નયાશ્ચતુરઃ=નામાદીંશ્ચતુરોઽપિ નિક્ષેપાન્ મન્યન્તે । શેષાઃ=શબ્દાદયો(યતઃ) શુદ્ધા ઇતિહેતૌ, અતોઽન્તિમમેવ નિક્ષેપં તે જગુરિતિ ગાથાર્થઃ ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વેવં - નામાદિષુ મધ્યે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યનિક્ષેપત્રયં પર્યાયાસ્તિકનયસ્ય નાભિમતં, વિવક્ષિતભાવશૂન્યત્વાત્, પર્યાયાસ્તિકસ્ય ભાવગ્રાહિત્વાદિતિ । શબ્દાદયસ્તુ પર્યાયાસ્તિકા એવ, અતસ્તે ભાવનિક્ષેપમેવેચ્છન્તિ । નૈગમાદયસ્તુ સર્વાન્ નિક્ષેપાનિચ્છન્તિ । તદુક્તં... ભાવં ચિય સદ્ગુણયા સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વણિક્ષેવેતિ (વિ.આ.ખા. ૨૮૪૭)

અથ નૈગમેન નામાદિચતુષ્ટયાભ્યુપગમે તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વવ્યાહતિઃ સ્યાદ્, દ્રવ્યાર્થિકેન દ્રવ્યસ્યૈવાભ્યુપગમાત્ । તથા, શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાદીનાં મતે ઋજુસૂત્રસ્ય દ્રવ્યાર્થિકતયા દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતૌ ન કોઽપિ પ્રશ્નઃ। પરન્તુ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂર્યાદીનાં મતેઽતીતાનાગતપર્યાય-

ગાથાર્થ - કયા નયો કયા નિક્ષેપાઓને માને છે તે કૃપા કરીને કહો. (પ્રથમ નૈગમાદિ) ચાર નયો નામાદિ ચારે નિક્ષેપાઓને સ્વીકારે છે. બાકીના નયો શુદ્ધ હોવાથી માત્ર અન્તિમ-ભાવ નિક્ષેપને જ માને છે. (ગાથાર્થ સુગમ છે).

વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો - નામાદિ ચાર નિક્ષેપાઓમાં નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્ય... આ ત્રણ નિક્ષેપાઓ પર્યાયાર્થિકનયને માન્ય નથી, કારણ કે વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે અને પર્યાયાસ્તિકનય તો ભાવનો જ ગ્રાહક હોય છે. શબ્દાદિનયો તો પર્યાયાસ્તિક જ છે. માટે તેઓ ભાવનિક્ષેપને જ માને છે. નૈગમ વગેરે નયો તો બધા નિક્ષેપાઓને માને છે. કહ્યું જ છે કે - શબ્દનયો ભાવનિક્ષેપને જ ઇચ્છે છે, શેષનયો બધા નિક્ષેપાઓને... (વિ.આ.ભા. ૨૮૪).

પૂર્વપક્ષ - નૈગમનય જો નામાદિ ચારે નિક્ષેપ માનતો હોય તો એનું દ્રવ્યાર્થિકપણું ઘવાઈ જશે, કારણ કે દ્રવ્યાર્થિકનય તો માત્ર દ્રવ્યને જ માનનારો છે. તથા શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણના મતે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાર્થિક હોવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ માને એમાં કોઈ પ્રશ્ન નથી. પણ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેના મતે, અતીત-અનાગત પર્યાયને નકારનાર ઋજુસૂત્ર શુદ્ધ અર્થપર્યાયને માનનારો હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક નથી. એમનો કહેવાનો ભાવ આ છે-વર્તમાન સ્વકીય વસ્તુ જ ખરેખર એક વસ્તુ છે, કારણ કે સ્વકાર્યસાધક છે. તે સિવાય

પ્રતિક્ષેપી ઋજુસૂત્રઃ શુદ્ધમર્થપર્યાયં મન્યમાનો નૈવ દ્રવ્યાર્થિકઃ । અયમ્ભાવઃ-સ્વકાર્યસાધકત્વેન સ્વકીયસ્યૈવ વસ્તુન ઉપગમાદસ્ય મતેન સ્વકીયમેકમેવ વસ્તુ સત્ । તદન્યાનિ પરકીયાણિ સર્વાણિ વસ્તૂનિ યતોઽસ્ય મતેઽસન્ત્યેવાતઃ પૃથક્ત્વસ્યાસમ્ભવાન્નાસ્ય તિર્યક્સામાન્યલક્ષણદ્રવ્યાં-શાભ્યુપગમઃ । તથા સ્વકાર્યસાધકત્વેન વર્તમાનસ્યૈવ વસ્તુન ઉપગમાદસ્ય મતેન વર્તમાનમેવ વસ્તુ સત્ । તદ્દિન્નાન્યતીતાનાગતાનિ સર્વાણિ વસ્તૂનિ યતોઽસ્ય મતેઽસન્ત્યેવાતો નાસ્યોર્ધ્વતા-સામાન્યલક્ષણદ્રવ્યાંશાભ્યુપગમઃ । અત એવ નાસ્યાઽસદ્ઘટિતભૂતભાવિપર્યાયકારણત્વરૂપદ્રવ્યત્વા-ભ્યુપગમોઽપિ, તથા ચ ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય યત્કારણં તદ્ દ્રવ્યમિતિ વ્યાખ્યાપ્રાપ્તસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાપ્યસ્ય મતેઽસમ્ભવ એવ । અનુયોગદ્વારસૂત્રં ત્વનુપયોગદ્રવ્યાંશમાદાય વર્તમાનોપયોગ-શૂન્યાવશ્યકપર્યાયે દ્રવ્યપદમુપચર્યં સમાધેયમિતિ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂર્યાદીનાં મતે ઋજુસૂત્રનયસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપો વસ્તુતોઽસમ્મત એવેતિ । કિંચ્ચ નામાદિવદનુપચરિતદ્રવ્યનિક્ષેપદર્શનપરત્વાદુક્ત-સ્યાનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય દ્રવ્યપદોચ્ચારેણોપપત્તિરનુપપન્નૈવેતિ ચેત્ ?

મૈવં, નૈગમનયસ્ય ભાવનિક્ષેપસહત્વેઽપિ દ્રવ્યાર્થિકત્વવ્યાહતેરભાવસ્ય નૈકૈઃ સમાધાન-

પરાયી બધી ચીજો આના મતે અસત્ હોવાથી પૃથક્ત્વ = બહુત્વ સંભવતું ન હોવાના કારણે તિર્યક્સામાન્ય નામનો દ્રવ્યાંશ છે નહીં. વળી, સ્વકાર્યસાધક તરીકે વર્તમાન વસ્તુ જ માનવાની હોવાથી અતીત-અનાગત બધી વસ્તુઓ આના મતે અસત્ જ છે. માટે ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ પણ આ નયને માન્ય નથી. એટલે જ એના માટે ભૂત-ભાવીપર્યાય અસત્ હોવાથી એના કારણરૂપ દ્રવ્યાંશ પણ એને માન્ય નથી. એટલે જ ભૂત-ભાવી ભાવોનું જે કારણ તે દ્રવ્ય એવી વ્યાખ્યાથી મળતો દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ આને માન્ય નથી. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ઋજુસૂત્રને દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય હોવાનું જે કહ્યું છે તે અનુપયોગદ્રવ્યાંશને નજરમાં રાખીને સંગત કરવું. અર્થાત્ અણુવઓગો દવ્વં વ્યાખ્યાને અનુસારે વર્તમાનમાં જે ઉપયોગશૂન્ય એવો આવશ્યકપર્યાય એમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરીને એને દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવો... અને એ રીતે અનુપયોગસૂત્રના એ સૂત્રનું સમાધાન કરવું. આ પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્રને વસ્તુતઃ તો દ્રવ્ય નિક્ષેપ અસંમત જ છે. વળી નામાદિનિક્ષેપાઓની જેમ ઉક્તસૂત્ર તો અનુપચરિત દ્રવ્યનિક્ષેપને જણાવવાના તાત્પર્યમાં જ છે. માટે દ્રવ્યપદના ઉપચારથી સમાધાન કરવું એ ઉચિત નથી.

ઉત્તરપક્ષ - આવો પૂર્વપક્ષ બરાબર નથી, કારણ કે નૈગમનય ભાવનિક્ષેપ માને તો પણ દ્રવ્યાર્થિક મટી જતો નથી. આ વાતની સંગતિ અનેક પ્રકારના સમાધાન દ્વારા નયરહસ્ય વગેરે ગ્રન્થોમાં દર્શાવેલી છે અથવા આવો પણ અન્ય એક સમાધાનપ્રકાર

प्रकारैर्नयरहस्यादावुपपादितत्वात् । यद्वाऽन्यस्याप्येवम्प्रकारस्य समाधानान्तरस्यात्र सम्भवात् । तच्चैवं - निक्षेपसंलग्नौ द्रव्य-भावशब्दौ यदभिप्रायकौ, न नयसंलग्नौ द्रव्य-पर्यायशब्दावपि तदभिप्रायकावेव, अपि तु भिन्नाभिप्रायकौ-भिन्नार्थकावेवेति यावत् । एतत्तु पूर्वं विचारितमेव ।

ततश्च यदि कश्चिन्नयो द्रव्यनिक्षेपमिच्छति, न चैतावतैव तस्य द्रव्यार्थिकत्वमेव पर्यायार्थिकत्वहानिश्चेति वक्तुं पार्यते । एवमेव यदि कश्चिन्नयो भावनिक्षेपमिच्छति, न चैतावतैव तस्य पर्यायार्थिकत्वमेव द्रव्यार्थिकत्वहानिश्चेत्यपि शक्यते वक्तुम् । अत एवावश्यकनिर्णयुक्तेः 'जीवो गुणपडिवन्नो' (७९२) त्ति गाथायां 'किं सामायिकम् ?' इति प्रश्ने द्रव्यार्थिकस्य गुणप्रतिपन्नो जीवः सामायिकमिति यदुक्तं तत्र गुणप्रतिपन्नस्य जीवद्रव्यस्य सामायिकत्वकथनेऽपि न तद् द्रव्यसामायिकं, अपि तु भावसामायिकमेव । तथैतद् भावसामायिकमभ्युपगच्छतोऽपि नैगमस्य न तदभ्युपगममात्रेण द्रव्यार्थिकत्वव्याहतिः पर्यायार्थिकत्वापत्तिश्च, भावसामायिकतया जीवद्रव्यस्यैवाभ्युपगतत्वात् ।

तथा ऋजुसूत्रनयो यदि द्रव्यनिक्षेपं स्वीकुर्याद्, नैतावतैव तस्य पर्यायार्थिकत्वहानिः, द्रव्यार्थिकत्वापत्तिर्वाऽऽपादयितुं शक्या, द्रव्यनिक्षेपतया वर्तमानक्षणमात्रस्थायिनः पर्यायस्य

આ બાબતમાં સંભવે છે - જે દ્રવ્ય અને ભાવશબ્દો નિક્ષેપસંલગ્ન છે તેનો અભિપ્રાય અને જે દ્રવ્ય-પર્યાયશબ્દો નયસંલગ્ન છે એનો અભિપ્રાય... આ બન્ને એક અભિપ્રાયવાળા નથી, પણ જુદા-જુદા અભિપ્રાયવાળા છે. ભિન્ન-ભિન્ન અર્થમાં વપરાય છે. આ વાત આગળ (પૃ. ૨૨૮) કરી ગયા છીએ.

એટલે કોઈક નય દ્રવ્યનિક્ષેપ માને એટલા માત્રથી એ દ્રવ્યાર્થિક જ બની જાય, એનું પર્યાયાર્થિકપણું હણાઈ જ જાય એવું કહી શકાતું નથી. એ જ રીતે જો કોઈક નય ભાવનિક્ષેપને માને છે એટલા માત્રથી એ પર્યાયાર્થિક જ બની જાય, દ્રવ્યાર્થિકરૂપે મટી જ જાય... એવું પણ કહી શકાતું નથી. માટે જ આવશ્યકનિર્ણયુક્તિની જીવો ગુણપડિવન્નો... ગાથામાં 'સામાયિક શું છે ?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'દ્રવ્યાર્થિકનયને ગુણપ્રતિપન્ન જીવ એ સામાયિક છે' એવું જે કહ્યું છે તેમાં જીવદ્રવ્યને સામાયિકરૂપે કહેલ હોવા છતાં એ દ્રવ્યસામાયિક નથી, પણ ભાવસામાયિક જ છે. તથા આવા ભાવસામાયિકને ઈચ્છવા છતાં નેગમનયનું દ્રવ્યાર્થિકત્વ મટી જતું નથી કે પર્યાયાર્થિકત્વ આવી જતું નથી, કારણ કે છેવટે ભાવસામાયિકરૂપે જીવદ્રવ્યને જ માનેલ છે.

તથા, ઋજુસૂત્રનય જો દ્રવ્યનિક્ષેપને સ્વીકારે, તો પણ એટલામાત્રથી એ પર્યાયાર્થિક મટી જતો નથી, કે દ્રવ્યાર્થિક બની જતો નથી, કારણ કે દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે વર્તમાન

ગ્રહણસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ સમ્મતિતર્કપ્રકરણકારાણાં શ્રીમતાં સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિપ્રમુખાણાં મતે ઋજુસૂત્રનયસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વેઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપસહત્વે ન કોઽપિ દોષઃ, ન વાઽનુયોગદ્વારસૂત્ર-વિરોધઃ ।

તતશ્ચાનુયોગદ્વારસૂત્રસ્યૈવમ્પ્રકારા દ્વિવિધા વ્યાખ્યા જ્ઞેયા-વિશેષાવશ્યકભાષ્યકારાણાં ભગવતાં જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાનાં મતે-ઉપયોગશૂન્ય આવશ્યકસ્ય વક્તા જીવ આગમતો દ્રવ્યાવશ્ય-કમ્ । શ્રીમતાં સિદ્ધસેનદિવાકરણાં મતે-આવશ્યકવક્તુર્જીવસ્યોપયોગશૂન્યાવસ્થાલક્ષણઃ પર્યાય આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમિતિ ।

નનુ યથાઽનુપયોગદ્રવ્યાંશમાદાય મતદ્વયેઽપિ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ સંમતઃ, તથા કારણદ્રવ્યાંશમાદાય સ સંમતો ન વેતિ ? સંમત એવેતિ મે મતિઃ, વિવક્ષિતક્ષણાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિક્ષણસ્યોપાદાન-કારણત્વસમ્ભવાત્ । તત્ર યસ્ય મતે ઋજુસૂત્રસ્તં ક્ષણં દ્રવ્યરૂપં ગૃહ્ણીયાત્તસ્ય મતે ઋજુસૂત્રસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વં, યસ્ય ચ મતે તં પર્યાયરૂપં ગૃહ્ણીયાત્, તસ્ય મતે તસ્ય પર્યાયાર્થિકત્વમ્ । ન ચ વર્તમાનક્ષણગ્રાહિણ ઋજુસૂત્રસ્ય મતેઽતીતક્ષણસ્ય ખપુષ્પવદસત્ત્વાત્કારણત્વસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપ-

ક્ષણમાત્રસ્થાયી પર્યાયનું ગ્રહણ સંભવે છે. એટલે સમ્મતિતર્ક પ્રકરણકાર શ્રીમાન્ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ વગેરેના મતે ઋજુસૂત્રનય પર્યાયાર્થિક હોવા છતાં દ્રવ્યનિક્ષેપ માને એમાં કશો દોષ નથી કે અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિરોધ નથી.

એટલે અનુયોગદ્વારસૂત્રની આવી બે પ્રકારે વ્યાખ્યા જાણવી-વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાના મતે - આવશ્યકનો વક્તા ઉપયોગશૂન્ય જીવ એ આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક છે. શ્રીમાન્ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મના મતે - આવશ્યકના વક્તા જીવનો ઉપયોગશૂન્ય અવસ્થારૂપ પર્યાય એ આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

શંકા - જેમ અનુપયોગદ્રવ્યાંશને આગળ કરીને બન્નેને દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે, એમ કારણદ્રવ્યાંશને નજરમાં રાખીને એ માન્ય છે કે નહીં ?

સમાધાન - એ માન્ય છે જ એવો મારો અભિપ્રાય છે. કારણ કે વિવક્ષિતક્ષણની અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણ ઉપાદાનકારણ તરીકે મળી શકે છે. એમાં જેમના મતે ઋજુસૂત્રનય તે ક્ષણને દ્રવ્યરૂપે જોશે તેમના મતે એ દ્રવ્યાર્થિક બનશે અને જેમના મતે એ તેને પર્યાયરૂપે જોશે એમના મતે એ પર્યાયાર્થિક બનશે.

શંકા - વર્તમાનક્ષણગ્રાહી ઋજુસૂત્રના મતે અતીતક્ષણ ખપુષ્પની જેમ અસત્ હોવાથી કારણરૂપ બનવાનો કે દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપ બનવાનો સંભવ જ ક્યાં છે ?

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે વર્તમાનમાં એ અસત્ હોવા છતાં

ત્વસ્ય ચાસમ્ભવ इति वाच्यं, वर्तमाने तस्यासत्त्वेऽप्यव्यवहितपूर्वक्षणे तस्य सत्त्वात्खपुष्पतुल्य-
त्वाभावात् । यदा च सत्त्वं तदा कारणत्वस्य द्रव्यनिक्षेपत्वस्य च सम्भवे दोषाभावात् ।
अन्यथा व्यवहारनयमतेऽपि साधोर्द्रव्यदेवत्वाभावप्रसङ्गात्, देवावस्थायां साधोरभावात् ।
अत एव जैनतर्कभाषायां ऋजुसूत्रविषयं स्थापनानिक्षेपास्वीकारमतं निराकुर्वद्भिर्महोपाध्यायैः
सुवर्णादिद्रव्यस्य कुंडलादिपर्यायरूपभावकारणत्वाभ्युपगमः कथितः । अत एव च
ऋजुसूत्रान्निर्गतस्य सुगतदर्शनस्य ग्रन्थेषु यथा विनाशस्य निर्हेतुकत्वसिद्ध्यर्थो महाप्रयासो
दृश्यते, न तथोत्पादस्य निर्हेतुकत्वसिद्ध्यर्थः । उत्पादविषये तु तत्रापि पूर्वापरक्षणयोरुपादानो-
पादेयभावकथनद्वारा सहेतुकत्वसिद्धिरेव साधिता । ततश्च कारणरूपो द्रव्यनिक्षेपोऽपि तस्य
संमत इति सिध्यत्येव ।

इत्थञ्च नयव्यवस्था ज्ञानापेक्षयैव कर्तव्या । तद्यथा-‘जीवगुणः सामायिकं’ इत्यादाविव
यद्यन्याविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायो गृह्यते तदा पर्यायार्थिकत्वं, यदि च ‘गुणयुक्तजीवः
सामायिकं’ इत्यादाविव तथाप्राधान्येन द्रव्यं गृह्यते, तदा द्रव्यार्थिकत्वमेवेति । निक्षेपव्यवस्था
तु वस्त्वपेक्षयैव कर्तव्या । विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तं चेद्वस्तु तदा भावनिक्षेप एव, तत्शून्यं
कारणीभूतं चेद्वस्तु तदा द्रव्यनिक्षेप एवेति ।

अव्यवहित पूर्वક્ષણે તો એ સત્ હતી જ, માટે એમાં ખપુષ્પતુલ્યત્વ નથી. જ્યારે સત્ત્વ
હોય ત્યારે કારણતા અને દ્રવ્યનિક્ષેપતા હોવામાં શું વાંધો છે ? નહીંતર તો વ્યવહારનય
મતે પણ સાધુ દ્રવ્યદેવ બની નહીં શકે, કારણ કે દેવઅવસ્થામાં સાધુ હોતા નથી. એટલે
જ જૈનતર્કભાષામાં ‘ઋજુસૂત્રનય સ્થાપનાનિક્ષેપ સ્વીકારતો નથી’ એવા મતનું નિરાકરણ
કરતી વેળા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સુવર્ણાદિદ્રવ્યમાં કુંડલાદિરૂપ પર્યાયાત્મક
ભાવની કારણતાનો સ્વીકાર જણાવ્યો છે. વળી, એટલે જ ઋજુસૂત્રમાંથી નીકળેલા બૌદ્ધદર્શનના
ગ્રન્થોમાં જેમ વિનાશને નિર્હેતુક સિદ્ધ કરવા માટે ઘણી મથામણ કરેલી દેખાય છે એવી
ઉત્પાદને નિર્હેતુક સિદ્ધ કરવા માટેની જોવા મળતી નથી. ઉત્પાદની બાબતમાં તો ત્યાં પણ
પૂર્વાપરક્ષણનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ કહેવા દ્વારા સહેતુકત્વની સિદ્ધિ જ કરી છે. એટલે
કારણરૂપ દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ ઋજુસૂત્રને માન્ય હોવો સિદ્ધ થાય જ છે.

એટલે નયની વ્યવસ્થા જે પ્રમાણે જ્ઞાન થાય એને અનુસરીને જ કરવી જોઈએ.
તે આ રીતે - ‘જીવગુણ સામાયિક છે’ ઇત્યાદિની જેમ જો અન્યના વિશેષણ તરીકે
ન જણાવવારૂપ પ્રાધાન્યથી પર્યાય જણાતો હોય તો પર્યાયાર્થિકનય અને ‘ગુણયુક્ત જીવ
એ સામાયિક’ વગેરેની જેમ એવા પ્રાધાન્યથી જો દ્રવ્ય જણાતું હોય તો દ્રવ્યાર્થિક નય.

તતશ્ચ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય નૈગમસ્ય 'ઇન્દ્રા'દિશબ્દવાચ્યતયા ચતુર્નામપિ સંમતતયા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવા इत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपाः संमता इति स्थितम् । नन्वेवं सति 'नामाइतियं दव्वट्टियस्स भावो च पज्जवनयस्स' तिभाष्यवचनस्य(७५) का गतिः? न काचिदपि, द्रव्यार्थिकस्य नामादित्रिकं भावश्चेत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपाः संमताः, पर्यायनयस्य भाव एव संमतः' इति व्याख्यानात् । एतद्विषयो सर्वविस्तरो निक्षेपविंशिकाग्रन्थतोऽवसेयः ।

न च सिद्धसेनदिवाकरसूरिप्रमुखाणां पर्यायार्थिकतया सम्मतस्यापि ऋजुसूत्रनयस्य यथा द्रव्यनिक्षेपः संमतस्तथैव शब्दादीनामपि स संमतः स्यादिति वाच्यं, आगमतो नोआगमतश्चेति द्वयोरपि द्रव्यनिक्षेपयोरसम्भवात् । तथाहि-ज्ञाताऽनुपयुक्त इत्यस्य शब्दादीनां मतेऽवस्तुत्वादेवागमतो द्रव्यनिक्षेपस्यासम्भवः । तदुक्तमनुयोगद्वारसूत्रवृत्त्योः - तिण्हं सद्दनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थु, कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवति, जइ अणुवउत्ते जाणए ण भवति, तम्हा णत्थि आगमओ दव्वावस्सयं' ति (सू. १५) । तद्वृत्तिलेशश्च - इदमत्र

પણ નિક્ષેપની વ્યવસ્થા વસ્તુની અપેક્ષાએ કરવી. વિવક્ષિતક્રિયાની અનુભૂતિવાળી જો વસ્તુ હોય તો ભાવનિક્ષેપ, નહીંતર દ્રવ્યનિક્ષેપ.

એટલે દ્રવ્યાર્થિક એવા નૈગમનયને 'ઇન્દ્ર' વગેરે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે ચારે સંમત હોવાથી નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ... એ ચારે નિક્ષેપાઓ સંમત છે એ નક્કી થયું.

શંકા - તો પછી નામાઇતિયં... વગેરે ભાષ્યગાથા (૭૫)માં જે કહ્યું છે કે દ્રવ્યાર્થિક નયોને નામાદિત્રિક અને પર્યાયાર્થિકનયોને ભાવ સંમત છે તેનું શું કરશો ?

સમાધાન - કશું નહીં, કારણ કે દ્રવ્યાર્થિકનયને નામાદિત્રિક અને ભાવ એમ ચારે નિક્ષેપાઓ માન્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયને માત્ર ભાવ જ સંમત છે, એવી વ્યાખ્યા અમે કરીશું. આ અંગેનો બધો વિસ્તાર નિક્ષેપવિંશિકાગ્રન્થમાંથી જોવો.

શંકા - શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજ વગેરેને પર્યાયાર્થિકરૂપે માન્ય એવા પણ ઋજુસૂત્રને જો દ્રવ્યનિક્ષેપ સંમત છે તો એ રીતે તો એ શબ્દાદિને પણ માન્ય થઈ જશે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે આગમથી અને નોઆગમથી... બન્ને પ્રકારના દ્રવ્યનિક્ષેપ સંમત બની શકતા નથી. તે આ રીતે - જ્ઞાતા-અનુપયુક્ત... એ શબ્દાદિના મતે અવસ્તુ હોવાથી જ આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપનો સંભવ નથી. અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને તેની વૃત્તિમાં કહ્યું છે-ત્રણ શબ્દનયોને જ્ઞાતા-અનુપયુક્ત એ અવસ્તુ છે. શા માટે ? એટલા માટે કે જો જ્ઞાતા છે, તો અનુપયુક્ત ન સંભવી શકે, જો અનુપયુક્ત છે, તો જ્ઞાતા ન સંભવી શકે. માટે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે નહીં. એની વૃત્તિનો અંશ આવો છે -

હૃદયં - આવશ્યકશાસ્ત્રજ્ઞસ્ત્ર ચાનુપયુક્ત આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમિતિ પ્રાગ્નિર્ણીતં, એતચ્ચામી ન પ્રતિપદ્યન્તે, યતો યદ્યાવશ્યકશાસ્ત્રં જ્ઞાનાતિ, કથમનુપયુક્તઃ? અનુપયુક્તશ્ચેત્ કથં જ્ઞાનાતિ? જ્ઞાનસ્યોપયોગરૂપત્વાત્ । યદપ્યાગમકારણત્વાદાત્મદેહાદિકમાગમત્વેનોક્તં, તદપ્યૌપચારિકત્વાદમી ન મન્યન્તે, શુદ્ધનયત્વેન મુખ્યવસ્ત્વભ્યુપગમપરત્વાત્, તસ્માદેતન્મતે દ્રવ્યાવશ્યકસ્યાસમ્ભવ ઇતિ ।

નનુ દ્રવ્યાર્થિકાનાં જ્ઞાતાઽનુપયુક્તો યદિ વસ્તુ, તર્હિં પર્યાયાર્થિકાનાં કથમવસ્તુ? ઇતિ ચેત્ ? તેષાં પર્યાયગ્રાહિત્વાદિતિ ગૃહાણ । અયમ્ભાવઃ - શબ્દાદિનયા યતઃ પર્યાયાર્થિકા અતસ્તે જ્ઞાનમેવ જ્ઞાતૃત્વેન ગૃહ્ણન્તિ, ન તુ જ્ઞાતારં જીવં, તસ્ય દ્રવ્યત્વાત્ । એવં ત ઉપયોગમેવોપયુક્તત્વેન, અનુપયોગમેવ ચાનુપયુક્તત્વેન ગૃહ્ણન્તિ । તતશ્ચ 'જ્ઞાતાઽનુપયુક્તઃ' ઇત્યસ્ય તેષાં મતે 'જ્ઞાનમનુપયોગઃ' ઇત્યર્થકતયા જ્ઞાનસ્ય ચોપયોગરૂપતયાનુપયુક્તસ્ય જ્ઞાતુરવસ્તુત્વં વન્ધ્યાપુત્રસ્યેવ સ્પષ્ટમેવ ।

નન્વેવં તુ ઋજુસૂત્રસ્યાપિ દ્રવ્યનિક્ષેપાભાવપ્રસન્નઃ । શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિમતેન

આવશ્યકશાસ્ત્રનો જાણકાર એમાં અનુપયુક્ત હોય તો આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એવો પહેલાં નિર્ણય થયેલો છે પણ શબ્દાદિનયો આ વાત સ્વીકારતા નથી. એમની દલીલ એવી છે કે જો આવશ્યકશાસ્ત્રને જાણે છે તો અનુપયુક્ત શી રીતે ? અને જો અનુપયુક્ત છે તો જાણે છે એમ શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે જ્ઞાન ઉપયોગરૂપ હોય છે. વળી, આગમનું કારણ હોવાથી આત્મ-દેહાદિ જે આગમ તરીકે કહેવાયેલા છે તે પણ ઔપચારિક હોવાથી આ નયો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે શુદ્ધનયરૂપ હોવાથી મૌલિક વસ્તુના સ્વીકારમાં જ તત્પર હોય છે. માટે આ નયોના મતે દ્રવ્યાવશ્યકનો અભાવ જ છે.

શંકા - દ્રવ્યાર્થિકનયોને જ્ઞાતા અનુપયુક્ત એ વસ્તુ છે, તો પર્યાયાર્થિકોને એ શા માટે અવસ્તુ છે ?

સમાધાન - તેઓ પર્યાયગ્રાહી હોવાથી. આશય આ છે કે - શબ્દાદિનયો પર્યાયાર્થિક હોવાથી જ્ઞાનને જ જ્ઞાતા તરીકે જુએ છે. નહીં કે જ્ઞાતા જીવને, કારણ કે એ તો દ્રવ્યાત્મક છે. એમ તેઓ ઉપયોગને જ ઉપયુક્ત તરીકે અને અનુપયોગને જ અનુપયુક્ત તરીકે જુએ છે. એટલે તેઓના મતે જ્ઞાતાઽનુપયુક્ત = જ્ઞાન અનુપયોગ એવો અર્થ થતો હોવાથી અને જ્ઞાન તો ઉપયોગરૂપ હોવાથી અનુપયુક્તજ્ઞાતા એ વંધ્યાપુત્રની જેમ અવસ્તુ બની જાય છે.

શંકા - આમ તો ઋજુસૂત્રને પણ દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ થઈ જશે, કારણ કે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિના મતે પર્યાયના ગ્રાહક એવા તેના મતે જ્ઞાતાઽનુપયુક્તનો જ્ઞાન-અનુપયોગ એવો જ અર્થ થશે.

પર્યાયગ્રાહિણસ્તસ્યાપિ 'જ્ઞાતાઽનુપયુક્તઃ' इत्यस्य 'ज्ञानमनुपयोगः' इत्यर्थकत्वादिति चेत् ? सत्यं, अत एव 'ऋजुसूत्रो न ज्ञानलक्षणं पर्यायं गृह्णाति, अपि तु 'क्षणिकत्वलक्षणं पर्यायं गृह्णाति' इति कल्पना श्रेयस्करी प्रतिभाति । अयम्भावः - ज्ञातुर्जीवद्रव्यस्य सहभावी ज्ञानगुणो यथा पर्यायस्तथा क्रमभाविनी क्षणिकाऽवस्थाऽपि पर्यायः । तत्र पर्यायार्थिकत्वेनाभिप्रेत ऋजुसूत्रनयो ज्ञातृत्वेन यदि ज्ञानगुणमेव गृह्णीयात्, तदा शब्दादीनामिव तस्यापि द्रव्यनिक्षेपोऽसंमत एव स्यादिति स्पष्टोऽनुयोगद्वारसूत्रविरोधः । यदि च स क्षणिकावस्थालक्षणं क्रमभाविनं पर्यायं गृह्णीयात् क्षणिकं ज्ञातारं गृह्णीयादित्यर्थः, तदा द्रव्यार्थिकानामिव तस्यापि द्रव्यनिक्षेपः संमतः स्यादेव, ज्ञानस्यानुपयोगत्वासम्भवेऽपि ज्ञातुरनुपयुक्तत्वस्य सम्भवात्, अन्यथा द्रव्यार्थिकानामपि द्रव्यनिक्षेपासम्भवापत्तेः । अथ ज्ञातुर्ज्ञानाश्रयतया द्रव्यत्वेन तद्ग्राही ऋजुसूत्रो द्रव्यार्थिक एव स्याद्, न तु पर्यायार्थिक इति चेत् ? सत्यं, तथापि क्षणिकत्वस्य पर्यायलक्षणत्वमेव, न हि क्षणिक आदिष्टद्रव्यत्वस्यापि सम्भवः, पूर्वोत्तरकालभाविनीनामवस्थान्तराणामभावात् । इत्थञ्च ऋजुसूत्रनयो यतोऽनुपयुक्तस्य ज्ञातुर्ग्राहकः, अतो द्रव्यार्थिकः, यतश्च क्षणिकत्वस्य ग्राहकः, अतः पर्यायार्थिकोऽपि । अत एव क्षणिकद्रव्यग्राही ऋजुसूत्रो द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायार्थिकोऽपीति मया पूर्वं निरूपितम् । एवञ्च शब्दादीनामागमतो द्रव्यनिक्षेपासम्भवेऽपि न ऋजुसूत्रस्य तदसम्भव इति स्थितम् ।

સમાધાન - સાચી વાત. એટલે જ ઋજુસૂત્રનય જ્ઞાનાત્મક પર્યાયનો ગ્રાહક નથી, પણ ક્ષણિકત્વરૂપ પર્યાયનો ગ્રાહક છે એવી કલ્પના શ્રેયસ્કર લાગે છે. આશય આ છે કે - જ્ઞાતા જીવદ્રવ્યનો સહભાવી જ્ઞાનગુણ જેમ પર્યાય છે તેમ ક્રમભાવી ક્ષણિક અવસ્થા પણ પર્યાય છે. આમાંથી પર્યાયાર્થિક મનાતો ઋજુસૂત્ર જ્ઞાતા તરીકે જો જ્ઞાનગુણનું જ ગ્રહણ કરે તો શબ્દાદિની જેમ તેને પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંમત જ થઈ જાય. ને તો પછી અનુયોગદ્વારનો વિરોધ થાય જ. પણ જો એ ક્ષણિકઅવસ્થારૂપ ક્રમભાવી પર્યાયને ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ ક્ષણિકજ્ઞાતાને ગ્રહણ કરે, તો દ્રવ્યાર્થિકનયોની જેમ એને પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ સંમત બને જ. કારણ કે જ્ઞાન અનુપયોગાત્મક સંભવતું ન હોવા છતાં જ્ઞાતા અનુપયુક્ત હોવો સંભવે જ છે. નહીંતર તો દ્રવ્યાર્થિક નયોને પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંમત બની જાય.

શંકા - જ્ઞાતા તો જ્ઞાનાશ્રય હોવાથી 'દ્રવ્ય' છે. માટે એનો ગ્રાહક ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક જ બની જશે, નહીં કે પર્યાયાર્થિક...

સમાધાન - સાચી વાત. તેમ છતાં ક્ષણિકત્વ એ પર્યાયનું જ લક્ષણ છે, ક્ષણિક વસ્તુમાં આદિષ્ટદ્રવ્યત્વ પણ સંભવતું નથી જ, કારણ કે પૂર્વ-ઉત્તર કાલીન પેટા અવસ્થાઓ

अथ नोआगमतो द्रव्यनिक्षेपः शब्दादीनां यथाऽसंमतस्तथा चिन्त्यते । 'भूतस्य भाविनो वा भावस्य यत्कारणं तद्द्रव्यम्' इति वचनात्प्राप्यमाणो निक्षेपो नोआगमतो द्रव्यनिक्षेप उच्यते । यथैकभविकादिसाधुर्द्रव्येन्द्रः । ननु द्रव्यार्थिकानां द्रव्यात्मकः साधुस्त्रिकारणतया यथा द्रव्येन्द्रस्तथा पर्यायार्थिकानामिन्द्रनादिपर्यायलक्षणस्य भावेन्द्रस्य कारणभूतः साधोः पर्यायविशेषो द्रव्येन्द्रो भवितुमर्हति । ततश्च कथं शब्दादिनयानां द्रव्यनिक्षेपाभाव इति चेत् ? न, तस्य पर्यायविशेषस्येन्द्रपदवाच्यत्वाभावादिन्द्रनिक्षेपत्वाभावात् । अयम्भावः - द्रव्यार्थिका नया उपचारमपि स्वीकुर्वन्ते । अतः कारणे कार्यमुपचर्य साधुमपीन्द्रपदवाच्यं मन्यन्ते । ततश्च साधोरिन्द्रनिक्षेपत्वसम्भवाद् द्रव्येन्द्रत्वम् । परन्तु पर्यायार्थिका नयाः शुद्धत्वादुपचारं यतो न स्वीकुर्वन्ति, अतस्तेषां तस्य पर्यायविशेषस्येन्द्रपदवाच्यत्वस्यैवाभावात् कुत इन्द्रनिक्षेपत्वं येन द्रव्येन्द्रत्वं स्यात्? नन्वेवं तु ऋजुसूत्रस्यापि द्रव्येन्द्रत्वाभावः प्रसज्येत, तेनाप्युपचारस्या-स्वीकृतत्वादिति चेत्? न, असिद्धत्वात् । न चोपचारास्वीकारलक्षणो हेतुर्नासिद्धः, व्यवहारनय-

संभवती नथी. आम, ऋजुसूत्र अनुपयुक्त ज्ञातानो ग्राहक છે માટે દ્રવ્યાર્થિક છે, અને ક્ષણિકત્વનો ગ્રાહક છે માટે પર્યાયાર્થિક પણ છે. એટલે જ ક્ષણિકદ્રવ્યગ્રાહી ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાર્થિક પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ છે એવું મેં પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે.

હવે નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ શબ્દાદિનયોને અસંમત છે એ વિચારીએ - ભૂત કે ભાવી ભાવનું જે કારણ તે દ્રવ્ય... આવી વ્યાખ્યાથી મળતો નિક્ષેપ નોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય. જેમકે એકભવિકાદિસાધુ એ દ્રવ્યેન્દ્ર છે.

શંકા - જેમ દ્રવ્યાર્થિકનયોને દ્રવ્યાત્મક સાધુ ઈન્દ્રના કારણરૂપ હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્ર છે એમ પર્યાયાર્થિક નયોને ઈન્દ્રનાદિપર્યાયાત્મક ભાવેન્દ્રના કારણભૂત એવો સાધુનો પર્યાયવિશેષ દ્રવ્યેન્દ્ર બની શકે છે તો દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ શા માટે ?

સમાધાન - એટલા માટે કે એ પર્યાયવિશેષ ઈન્દ્રપદવાચ્ય ન હોવાથી ઈન્દ્રનો નિક્ષેપ જ નથી. આશય એ છે કે દ્રવ્યાર્થિક નયો ઉપચાર પણ સ્વીકારે છે. એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સાધુને પણ ઈન્દ્ર તરીકે માને છે. તેથી સાધુ પણ ઈન્દ્રના નિક્ષેપ રૂપ બનવાથી દ્રવ્યેન્દ્ર બની શકે છે. પણ પર્યાયાર્થિકનયો શુદ્ધ હોવાથી ઉપચાર સ્વીકારતા નથી. એટલે તેઓના મતે, એ પર્યાયવિશેષ ઈન્દ્રપદવાચ્ય જ બની શકતો ન હોવાથી ઈન્દ્રનો નિક્ષેપ જ નથી, પછી દ્રવ્યેન્દ્ર પણ શી રીતે હોય ?

શંકા - તો તો પછી ઋજુસૂત્રને પણ દ્રવ્યેન્દ્રનો અભાવ થઈ જશે, કારણ કે એ પણ ઉપચારને સ્વીકારતો નથી.

સંમતાનાં 'કુણ્ડિકા સ્વતિ' 'અધ્વા ગચ્છતિ' 'ગિરિર્દહતિ' इत्याद्युपचारप्रयोगानामृजुसूत्रेण कृतस्य निषेधस्य नयोपदेशादौ श्रूयमाणत्वादिति वाच्यं, तस्य निषेधस्य व्यवहारसंमतोपचार-बहुलत्वमात्रनिषेधपरत्वात्। अत एव तत्रोपादानकारणे कृतस्य कार्योपचारस्य निषेधको न कोऽपि दृष्टान्तः श्रूयते। एतच्च मन्तव्यमेव, अन्यथा (१) अनुयोगद्वारसूत्रविशेषावश्यकभाष्यादौ श्रूयमाणायाश्चतुर्णामपि निक्षेपाणामृजुसूत्रसंमतेरनुपपत्त्यापत्तिः, कारणे कार्योपचारमन्तरेण साधाविन्द्रपदव्यपदेश्यत्वासम्भवेनेन्द्रनिक्षेपत्वस्याप्यसम्भवात्। (२) द्रव्यनिक्षेपे सङ्ग्रहसंमतेरप्यनुपपत्त्यापत्तिः, उपचारा विशेषाश्च नैगमव्यवहारयोः । इष्टा ह्यनेन नेष्यन्ते शुद्धार्थपक्षपातिना ॥२४॥ इतिवचनेन नयोपदेशे सङ्ग्रहनयेन कृतस्य व्यवहारसंमतोपचाराणां निषेधस्य प्रतिपादितत्वात्। ततश्च यद्युपचारमात्रस्य निषेधोऽत्र ग्राह्यस्तदोपादानकारणे कार्योपचारस्यापि निषिद्धत्वात्पूर्ववत् साधोर्द्रव्येन्द्रत्वाभाव एव । न च प्रस्थकदृष्टान्ते 'सङ्ग्रहस्तु विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याकरणकाले च प्रस्थकं नाङ्गीकुरुते' इति नयरहस्यवचनेन सङ्ग्रहस्य

સમાધાન - તમે આપેલ ઉપચારનો અસ્વીકાર હેતુ અસિદ્ધ છે.

શંકા - ના, એ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે વ્યવહારનયસંમત 'કુંડું ઝરે છે' 'રસ્તો જાય છે' 'પર્વત બળે છે' વગેરે ઉપચારપ્રયોગોનો ઋજુસૂત્ર નિષેધ કરે છે. એ વાત નયોપદેશ વગેરેમાં કરેલી છે.

સમાધાન - પણ એ નિષેધ માત્ર વ્યવહારસંમત ઉપચારબહુલત્વનો નિષેધ કરવા માટે જ છે. માટે જ ત્યાં ઉપાદાનકારણમાં કરેલા કાર્યના ઉપચારનો નિષેધ કરનાર કોઈ દૃષ્ટાન્ત જોવા મળતું નથી. આ વાત માનવી જ પડે એમ છે, કારણ કે નહીંતર તો (૧) શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરેમાં ઋજુસૂત્રને ચારે નિક્ષેપ સંમત છે એ વાત જે કરેલી છે તે અસંગત ઠરી જશે, કારણ કે કારણમાં કાર્યના ઉપચાર વિના સાધુમાં ઈન્દ્રપદવાચ્યત્વનો અસંભવ થવાથી ઈન્દ્રનિક્ષેપત્વ પણ અસંભવિત બની જશે. (૨) દ્રવ્યનિક્ષેપ સંગ્રહનયને માન્ય હોવાની વાત પણ અસંગત બની જશે. કારણ કે નયોપદેશમાં - "નૈગમ-વ્યવહારને માન્ય ઉપચારો અને વિશેષો શુદ્ધ અર્થના પક્ષપાતી એવા સંગ્રહનયને માન્ય નથી" એમ કહીને વ્યવહારમાન્ય ઉપચારોનો નિષેધ કરેલો છે. એટલે જો ઉપચારમાત્રનો નિષેધ આનાથી સમજવાનો હોય તો કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર પણ નિષિદ્ધ બની જવાથી સાધુ દ્રવ્યઈન્દ્ર બની નહીં જ શકે.

શંકા - પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તમાં "સંગ્રહનય વિશુદ્ધ હોવાથી કારણમાં કાર્યોપચાર માનતો નથી અને કાર્યઅકરણકાળે પ્રસ્થક માનતો નથી" આવું નયરહસ્યમાં જે કહ્યું છે એનાથી

कारणे कार्योपचारोऽपि नैव संमत इति ज्ञायत इति वाच्यं, तस्या असंमतेः प्रस्थकत्वनिषेधा-
र्थत्वात्। अयम्भावः-तत्र कस्य नयस्य कः प्रस्थकः कश्चाप्रस्थक इत्यस्याधिकारः, न तु
प्रस्थकनिक्षेपाधिकारः। 'कार्यकरणकाले च प्रस्थकं नाङ्गीकुरुते' इति यदुक्तं तेनाप्येतन्निश्चीयत
एव, कार्यकरणकाले सङ्ग्रहनयेनाङ्गीक्रियमाणस्य मेयारूढस्य प्रस्थकस्य प्रस्थकत्वात्। ततश्च
नैगमस्य वनगमनप्रयोजनीभूतदावादिदिकं सर्वं मुख्यो प्रस्थक एव, व्यवहारस्य त्वाकुट्टितनामैव
प्रस्थकः, सङ्ग्रहस्य तु स न प्रस्थकः, मेयारूढ एव प्रस्थकः इत्यर्थः प्राप्यते। परन्तु
प्रस्थकनिक्षेपाधिकारेऽपि यदि तस्य दावादेः कारणे कार्योपचारेणापि प्रस्थकपदव्यपदेश्यत्वं
सङ्ग्रहो नैव मन्येत, तदा तस्य प्रस्थकनिक्षेपत्वाभावाद् द्रव्यप्रस्थकत्वाभावः सङ्ग्रहस्यापद्येतेव।
(३)ग्रन्थेषु मुख्यतया शब्दादीनां कथितस्य शुद्धत्वविशेषणस्य ऋजुसूत्रस्यापि कथनापत्तिः,
उपचारानङ्गीकारस्यैव शुद्धत्वेनाभिप्रेतत्वात्। न च तत्कथितं, तत्राशुद्धत्वस्य कथितत्वात् -
तथाहि-सम्मतौ(१-५)व्याख्यायां-अस्य तात्पर्यार्थः-पर्यायनयस्य प्रकृतिराद्या ऋजुसूत्रः, स
त्वशुद्धा शब्दः शुद्धा, शुद्धतरा समभिरूढः, अत्यन्ततः शुद्धात्वेवम्भूत इति।

જણાય છે કે સંગ્રહનયને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર પણ માન્ય નથી.

સમાધાન - એ અમાન્યતા પ્રસ્થકત્વના નિષેધ માટે જ છે. કહેવાનો ભાવ એ
છે કે - ત્યાં પ્રસ્થકના નિક્ષેપાઓનો અધિકાર નથી... પણ કયા નયને શું પ્રસ્થક છે
ને શું અપ્રસ્થક છે ? એ જણાવવાનો અધિકાર છે. 'કાર્યઅકરણકાળે એ પ્રસ્થકને
સ્વીકારતો નથી' એવું જે કહ્યું છે તેનાથી પણ આ જ વાત નિશ્ચિત થાય છે. કારણ
કે કાર્યકરણકાળે સંગ્રહનયે માનેલ મેયારૂઢ પ્રસ્થક એ પ્રસ્થક છે. એટલે નૈગમને
વનગમનપ્રયોજનીભૂત દારુ વગેરે બધું જ મુખ્ય પ્રસ્થક છે, વ્યવહારનયને નામાંકિત
પ્રસ્થક એ પ્રસ્થક છે અને સંગ્રહનયને એ પણ પ્રસ્થક નથી, માત્ર મેયારૂઢ પ્રસ્થક એ
પ્રસ્થક છે એવો અર્થ મળે છે. પણ પ્રસ્થકના નિક્ષેપ કરવાના અવસરે પણ જો તે
કાષ્ટ વગેરેને કારણમાં કાર્યોપચાર દ્વારા પ્રસ્થકપદવાચ્ય માનવાના ન હોય તો એ
પ્રસ્થકના નિક્ષેપારૂપે જ ન મળવાથી સંગ્રહનયમતે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ થઈ જ જાય.
(૩) ગ્રન્થોમાં મુખ્યતયા શબ્દાદિનયોને જ જે શુદ્ધ કહ્યા છે, ત્યાં ઋજુસૂત્રને પણ શુદ્ધ
કહેવો પડે, કારણ કે ઉપચારનો અસ્વીકાર જ શુદ્ધિ તરીકે અહીં અભિપ્રેત છે. પણ
એ કહેલ નથી, અશુદ્ધ જ કહેલ છે. જેમકે સમ્મતિ.(૧-૫)ની વ્યાખ્યામાં - આનો
તાત્પર્યાર્થ આ છે - પર્યાયાર્થિકનયની પ્રથમ પ્રકૃતિ ઋજુસૂત્ર છે, તે અશુદ્ધ છે, શબ્દનય
શુદ્ધ છે, સમભિરૂઢ શુદ્ધતર છે, એવાંભૂત અત્યંત શુદ્ધ છે.

તતશ્ચ ઋજુસૂત્રેણ કૃતસ્યોપચારનિષેધસ્ય વ્યવહારસંમતોપચારબહુલત્વમાત્રનિષેધપરત્વમિતિ સ્થિતમ્ । તસ્માદુપાદાનકારણે કાર્યોપચાર ઋજુસૂત્રસ્ય સંમત એવેતિ દ્રવ્યનિક્ષેપોઽપિ સંમત એવેતિ સિદ્ધમ્ । શબ્દાદયસ્તુ નગ્નાઃ શુદ્ધત્વાદુપચારમાત્રસ્ય યતો નિષેદ્ધારઃ, અતઃ કારણે કાર્યોપચારમપ્યનઙ્ગીકુર્વતાં તેષાં દ્રવ્યનિક્ષેપસ્યાભાવ એવ ।

ન ચાત્રૈવ ગ્રન્થે ભવતૈકભવિકાદિસાધુગતસ્ય કસ્યચિદ્દ્યોગ્યતાવિશેષલક્ષણસ્ય પર્યાયસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમુક્તમ્ (પૃ. ૨૩૧) । એતત્પર્યાયસ્તુ પર્યાયાર્થિકાનામેવ વિષયઃ, ન તુ દ્રવ્યાર્થિકાનામિતિ સિદ્ધા શબ્દાદીનામપિ દ્રવ્યનિક્ષેપસંમતિરિતિ વાચ્યં, અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનાત્ । દ્રવ્યાર્થિકનય-શબ્દગતો દ્રવ્યશબ્દો દ્રવ્યનિક્ષેપગતશ્ચ દ્રવ્યશબ્દ इत्येतौ द्वौ દ્રવ્યશબ્દૌ ભિન્નાર્થકૌ, તથા પર્યાયાર્થિકનયશબ્દગતો પર્યાયશબ્દો ભાવનિક્ષેપશબ્દગતશ્ચ ભાવશબ્દ इत्येतौ द्वौ શબ્દાવપિ ભિન્નાર્થકાવિત્યેતદ્વ્યુત્પાદનાભિપ્રાયેણૈવ તસ્ય પર્યાયસ્ય તત્ર દ્રવ્યનિક્ષેપત્વેન કથિતત્વાન્ન દોષઃ । યદ્વાઽનુયોગદ્વારગ્રન્થે એવમધિકારઃ--(સૂ. ૪૯૧) इयाणिं को णओ कं संखं इच्छति ? तत्थ णेगम-संगह-ववहारा तिविहं संखं इच्छंति, तं जहा-एकभवियं बद्धाउयं अभिमुहनामगोतं

આ બધી આપત્તિઓ ન આવે એ માટે માનવું જ પડે છે કે - ઋજુસૂત્રે જે ઉપચારનો નિષેધ કરેલો છે તે માત્ર વ્યવહારમાન્ય ઉપચાર બહુલતાનો નિષેધ કરવાના તાત્પર્યમાં જ છે. એટલે ઉપાદાન કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર ઋજુસૂત્રને માન્ય છે ને તેથી દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ માન્ય છે એ નિશ્ચિત થાય છે. શબ્દાદિનયો શુદ્ધ હોવાથી ઉપચારમાત્રનો નિષેધ કરનારા છે. માટે કારણમાં કાર્યોપચારને પણ નહીં સ્વીકારનારા તેઓના મતે દ્રવ્યનિક્ષેપનો અભાવ જ છે.

શંકા - આ જ ગ્રન્થમાં તમે એકભવિક સાધુમાં રહેલ કોઈક યોગ્યતાવિશેષરૂપ પર્યાયને દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેલ છે (પૃ. ૨૩૧). આ પર્યાય તો પર્યાયાર્થિકનો જ વિષય છે, નહીં કે દ્રવ્યાર્થિકનયોનો... માટે શબ્દાદિનયોને દ્રવ્યનિક્ષેપ માન્ય છે એ સિદ્ધ થઈ ગયું.

સમાધાન - અભિપ્રાયને ન જાણી શકવાથી તમે આવી શંકા કરો છો. આશય એ છે કે 'દ્રવ્યાર્થિકનય' આવા શબ્દમાં રહેલ દ્રવ્યશબ્દ અને 'દ્રવ્યનિક્ષેપ' શબ્દમાં રહેલ દ્રવ્યશબ્દ... આ બન્ને દ્રવ્યશબ્દો જુદો-જુદો અર્થ ધરાવે છે... એમ 'પર્યાયાર્થિકનય' શબ્દમાં રહેલ 'પર્યાય' શબ્દ અને 'ભાવનિક્ષેપ' શબ્દમાં રહેલ 'ભાવ' શબ્દ...આ બન્નેનો અર્થ જુદો જુદો છે-આ વાતને સિદ્ધ કરવાના અભિપ્રાયથી જ તે પર્યાયને ત્યાં દ્રવ્યનિક્ષેપ તરીકે કહેલ છે, માટે કોઈ દોષ નથી. અથવા, અનુયોગદ્વારમાં આવો અધિકાર છે - હવે, ક્યો નય ક્યા શંખને માને છે ? (એ વિચારાય છે) તેમાં નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર

ચ । ઉજ્જુસુઓ દુવિહં સંખં ઇચ્છતિ, તં જહા બદ્ધાઉયં ચ અભિમુહનામગોત્તં ચ । તિણ્ણિ સદ્દળયા અભિમુહનામગોત્તં સંખં ઇચ્છંતિ ।

અત્રાભિમુખનામગોત્રદ્રવ્યેન્દ્રતયા યઃ સાધુરુક્તસ્તદ્ગતઃ કશ્ચિદ્યોગ્યતાવિશેષલક્ષણઃ પર્યાય એવ દ્રવ્યનિક્ષેપતયા ગ્રાહ્યઃ, શબ્દનયાનાં પર્યાયાર્થિકતયા પર્યાયગ્રાહિત્વાત્ । તસ્મિંશ્ચ પર્યાયે દ્રવ્યેન્દ્રત્વોપપાદનાર્થ કારણે કાર્યમુપચર્યેન્દ્રપદવાચ્યત્વં મન્તવ્યમેવ । નનુ શબ્દનયા ઉપચારમાત્રં ન મન્યન્તે, શુદ્ધનયત્વાદિતિ ચેત્? સત્યં, તથાપિ તેષાં શતમુત્તરપ્રકારાઃ શાસ્ત્રેષુ યે કથિતાસ્તેભ્ય આસન્નઋજુસૂત્રકાઃ કેચન પ્રકારાઃ કારણે કાર્યોપચારં સ્વીકુર્વન્તેઽપીતિ મન્તવ્યં, અન્યથાઽનુ-યોગદ્વારગતસ્યૈતસ્યાધિકારસ્ય સ્પષ્ટો વિરોધઃ, તસ્ય યોગ્યતાવિશેષલક્ષણસ્ય પર્યાયસ્યે-ન્દ્રપદવાચ્યત્વાભાવેનેન્દ્રનિક્ષેપત્વાસમ્ભવાત્ । એતત્પર્યાયસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપત્વં મનસિ કૃત્વા તત્તત્રોક્તમિતિ ન દોષઃ । તથાપ્યેનમુપચારં દ્રવ્યનિક્ષેપં ચ મન્વાનાઃ શબ્દનયોત્તરપ્રકારા દ્વિત્રા પચ્છષા વૈવ, શેષાસ્ત્વધિકનવાસ્તત્પ્રકારા ઉપચારં દ્રવ્યનિક્ષેપં ચ યનૈવ મન્યન્તેઽતઃ શબ્દનયસ્ય સામાન્યતયા શુદ્ધત્વેન ભાવનિક્ષેપમાત્રગ્રાહિત્વેન ચ શાસ્ત્રેષુ વ્યપદેશ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

આ ત્રણ નયો એકત્રવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર... એમ ત્રણે દ્રવ્યશંખ માને છે. ઋજુસૂત્ર બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એમ બે પ્રકારના દ્રવ્યશંખને સ્વીકારે છે. ત્રણે શબ્દનયો માત્ર અભિમુખનામગોત્ર દ્રવ્યશંખને જ માને છે." આમાં અભિમુખનામગોત્ર દ્રવ્યેન્દ્રરૂપે જે સાધુ કહેલ છે તેમાં રહેલ કોઈ યોગ્યતા વિશેષરૂપ પર્યાય જ દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે લેવાનો છે, કારણ કે શબ્દનયો પર્યાયાર્થિક હોવાથી પર્યાયનું જ ગ્રહણ કરનારા હોય છે. એ પર્યાયમાં દ્રવ્યેન્દ્રત્વનું સંપાદન કરવા માટે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઈન્દ્રપદવાચ્યત્વ માનવું જ પડે.

શંકા - શબ્દનયો તો શુદ્ધનય હોવાથી ઉપચારમાત્રને માનતા નથી ને ?

સમાધાન - સાચી વાત. છતાં તેઓના સો-સો પ્રકાર શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યા છે તેમાંના ઋજુસૂત્રને નજીકના કેટલાક પ્રકારો કારણમાં કાર્યોપચાર માને પણ છે એવું માનવું જરૂરી છે, નહીંતર અનુયોગદ્વારના આ અધિકારનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે યોગ્યતાવિશેષરૂપ તે પર્યાય ઉપચાર વિના ઈન્દ્રપદવાચ્ય ન બની શકવાના કારણે દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે મળી શકતો નથી. આ પર્યાયને દ્રવ્યનિક્ષેપરૂપે નજરમાં રાખીને મેં પૂર્વે એ કહ્યું છે, માટે કોઈ દોષ નથી. તેમ છતાં, આ ઉપચારને અને દ્રવ્યનિક્ષેપને માનનારા આવા અવાંતર પ્રકારો બે-ત્રણ કે પાંચ-છ જ છે, બાકીના નેવુંથી અધિક પ્રકારો તો ઉપચાર કે દ્રવ્યનિક્ષેપ કશું માનતા જ નથી. માટે શબ્દનયો સામાન્યથી શુદ્ધ હોવાના

અથ વનગમનપ્રયોજનીભૂતં કાષ્ટં નૈગમસ્ય યથોપચારેણ વિનૈવ મુખ્યઃ પ્રસ્થકઃ, અત એવ ચ ભાવપ્રસ્થકસ્તથૈવૈકભવિકસાધોરપિ તસ્યોપચારેણ વિનૈવ મુખ્યેન્દ્રત્વાદ્ ભાવેન્દ્રતયા ન દ્રવ્યેન્દ્રત્વમિત્યુપચારમમન્વાનસ્ય વિશુદ્ધસ્ય નૈગમનયસ્યાપિ દ્રવ્યનિક્ષેપોઽસંમત એવેતિ ચેત્ ? ન, અજ્ઞાનવિલસિતત્વાદેતસ્ય પ્રલાપસ્ય । તથાહિ-આદિનૈગમસ્યેન્દ્રસ્યાનુત્પન્નતયાઽઽકાલં મુખ્યમિન્દ્રત્વમેવ, ન કદાચિદપ્યુપચરિતમિતિ તસ્યેન્દ્રજીવસ્યાકાલં ભાવેન્દ્રતયા દ્રવ્યેન્દ્રસ્યાભાવ એવ । એતસ્યાદિનૈગમસ્ય નૈકોઽપ્યુત્તરભેદઃ । યેઽપ્યન્યે નૈગમભેદાસ્તે સર્વેઽપિ દ્વિતીયસ્ય નૈગમસ્યૈવ । તત્ર યો નૈગમભેદ એકભવિકલક્ષણમવસ્થાવિશેષમારભ્ય તં જીવમિન્દ્રતયા પશ્યતિ તસ્ય નૈગમનયભેદસ્યૈકભવિકઃ સાધુભાવેન્દ્ર એવ । પરન્તુ તસ્માદપ્યેકભવિકાત્ પૂર્વો યોઽવસ્થાવિશેષસ્તત્ર તં જીવં સ નૈગમભેદ ઇન્દ્રતયા નૈવ પશ્યતીતિ કારણે કાર્યોપચારેણૈવ તસ્યેન્દ્રતયા દ્રવ્યેન્દ્રત્વમેવ । તથા યો નૈગમભેદો બદ્ધાયુષ્કલક્ષણમવસ્થાવિશેષમારભ્યૈવ તં જીવમિન્દ્રતયા ગૃહ્ણતિ, તસ્ય નૈગમભેદસ્યૈકભવિકસ્ય સાધોરુપચારેણૈવેન્દ્રત્વાદ્ દ્રવ્યનિક્ષેપત્વમ-ક્ષતમેવ । એવમભિમુખનામગોત્રમારભ્યૈવેન્દ્રગ્રાહકસ્ય નૈગમભેદસ્ય બદ્ધાયુષ્કોઽપિ દ્રવ્યેન્દ્ર એવ । તથેન્દ્રભવવર્તિનમેવેન્દ્રતયા સ્વીકર્તુર્નૈગમભેદસ્યાભિમુખનામગોત્રોઽપ્યુપચારેણૈવ યત ઇન્દ્રસ્તતો

કારણે માત્ર ભાવનિક્ષેપગ્રાહી હોવા શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે.

શંકા - વનગમનનું પ્રયોજનરૂપ કાષ્ટ નૈગમનયને જેમ ઉપચાર વિના જ મુખ્ય પ્રસ્થક છે ને માટે ભાવપ્રસ્થક છે એમ એકભવિક સાધુ પણ એના મતે ઉપચાર વિના મુખ્ય ઈન્દ્ર હોવાના કારણે ભાવેન્દ્ર જ બનવાથી દ્રવ્યેન્દ્ર નહીં બને ને તેથી ઉપચારને નહીં માનતા વિશુદ્ધ નૈગમનયમતે દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંમત જ બનશે.

સમાધાન - આવી શંકા એ અજ્ઞાનનો વિલાસ છે. તે આ રીતે - ઈન્દ્રને અનુત્પન્ન કહેનાર આદિનૈગમને તો એ જીવ યાવત્કાળ ભાવેન્દ્ર જ હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્રનો અભાવ થવાનો જ છે. આ આદિનૈગમનો કોઈ પેટાભેદ છે નહીં. આ સિવાય નૈગમના જે અન્ય ભેદો છે તે બધા દ્વિતીયનૈગમના જ છે. એમાં જે નૈગમભેદ એકભવિકરૂપ અવસ્થાવિશેષથી જ તે જીવને ઈન્દ્ર તરીકે જુએ છે તે નૈગમભેદને એકભવિકસાધુ ભાવેન્દ્ર જ છે. પણ એની પણ પૂર્વના ભવમાં જે અવસ્થાવિશેષ હોય ત્યાં તે જીવને તે નૈગમભેદ ઈન્દ્ર તરીકે જોતો નથી. એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને જ એ ઈન્દ્ર બનવાથી દ્રવ્યેન્દ્ર બની રહેશે. એમ જે નૈગમભેદ બદ્ધાયુષ્કઅવસ્થાથી જ ઈન્દ્રને જુએ છે તે નૈગમભેદને એકભવિક સાધુ પણ ઉપચાર દ્વારા જ ઈન્દ્ર બનવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ

દ્રવ્યનિક્ષેપ એવ । તતશ્ચ નૈગમનયસ્યોપચારાસંમતેર્વિશુદ્ધત્વસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપાસંમતેશ્ચ ગન્થોઽપિ કુતઃ ? તથાઽનુયોગદ્વારાદિગ્રન્થેષુ વ્યવહારનયવદ્ નૈગમનયસ્યાપ્યુપચારસંમતિર્યોક્તા સાઽનયૈવ રીત્યા સઙ્ગમનીયા ।

અથર્જુસૂત્રસ્ય દ્રવ્યનિક્ષેપઃ સંમતઃ શબ્દાદીનાં ત્વસંમત ઇતિ સિદ્ધં, પરન્તુ નામ-સ્થાપને અપિ તેષામસંમતે ઇતિ તુ નૈવ સિદ્ધમ્ । અયં ભાવઃ-ગોપાલદારકે પિત્રા'ઇન્દ્ર'ઇતિ નામ્નઃ સઙ્કેતિતત્વાદ્ મૂર્તેશ્ચેન્દ્રાધિપ્રાયેણૈવ સ્થાપિતત્વાદ્'ઇન્દ્ર'ઇતિ નામ્નો નામસ્થાપનયોર્ગૃહીતસઙ્કેત-ત્વમેવેતીન્દ્રશબ્દશ્રવણાચ્છબ્દાદીનામપિ નામનિક્ષેપસ્ય સ્થાપનાનિક્ષેપસ્ય ચોપસ્થિતેઃ શક્યતયા કથમસંમતત્વમિતિ ચેત્ ? ન, તત્રાપિ ગૃહીતસઙ્કેતસ્ય શબ્દસ્ય ભાવમાત્રબોધકત્વપર્યવસાનાત્ । ભાવાતિરિક્તવિષયાંશ ઉક્તસઙ્કેતસ્યાપ્રામાણ્યગ્રહાત્, સઙ્કેતમાત્રસ્ય પ્રામાણ્યે તથાસઙ્કેતવશાત્ 'પટ'પદાદપિ ઘટોપસ્થિતિપ્રસઙ્ગાત્ । તતશ્ચ શબ્દાદીનાં નામસ્થાપને અપ્યસંમતે ઇતિ સિદ્ધે તેષાં

જ બનશે. એ જ રીતે અભિમુખનામગોત્રથી જ ઈન્દ્રને જોનાર નૈગમભેદના મતે બદ્ધાયુષ્ક પણ ઈન્દ્રનો દ્રવ્યનિક્ષેપ જ બનશે. તથા ઈન્દ્રભવમાં રહેલાને જ ઈન્દ્ર તરીકે જોનાર નૈગમભેદને તો અભિમુખનામગોત્ર પણ ઉપચરિત ઈન્દ્ર બનવાથી દ્રવ્યનિક્ષેપ જ બનશે. એટલે નૈગમનયને ઉપચાર માન્ય નથી, એ વિશુદ્ધ જ હોય અને દ્રવ્યનિક્ષેપ અસંમત જ હોય એવી વાતની ગંધ પણ ક્યાં ? વળી, અનુયોગદ્વારાદિ ગ્રન્થોમાં વ્યવહાર નયની જેમ નૈગમનયને પણ ઉપચાર માન્ય છે એવું જે કહ્યું છે તે આ રીતે સંગત કરવું.

શંકા - આ રીતે ઋજુસૂત્રને દ્રવ્યનિક્ષેપ સંમત છે, શબ્દાદિને નથી એ સિદ્ધ થયું. પણ શબ્દાદિને નામ-સ્થાપનાનિક્ષેપ પણ સંમત નથી એ તો સિદ્ધ ન જ થયું... કહેવાનો ભાવ એ છે કે પિતાએ ગોપાળદારકમાં 'ઈન્દ્ર' એવા નામનો સંકેત કર્યો હોય છે, અને મૂર્તિ તો ઈન્દ્રના અભિપ્રાયથી જ સ્થાપિત હોય છે. એટલે 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો નામ-સ્થાપનામાં પણ સંકેત ગૃહીત હોવાથી 'ઈન્દ્ર' શબ્દ સાંભળવા પર નામ કે સ્થાપના નિક્ષેપ પણ ઉપસ્થિત થવો શક્ય હોવાના કારણે એ બેને અસંમત શી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન - નામ-સ્થાપનામાં સંકેતગ્રહ કર્યો હોવા છતાં એ શબ્દને આ નયો ભાવમાત્રના બોધક માને છે. કારણ કે ભાવ સિવાયના વિષયમાં એ સંકેતગ્રહને તેઓ અપ્રમાણ માને છે. તે પણ એટલા માટે કે શબ્દપ્રધાન એવા શબ્દનયો વ્યુત્પત્તિવ્યુત્પન્ન અર્થમાં જ સંકેતને પ્રમાણ માને છે. સંકેતમાત્ર જો પ્રમાણભૂત હોય તો તો તેવા સંકેતના પ્રભાવે 'પટ'પદથી પણ ઘટની ઉપસ્થિતિ થઈ જાય. એટલે શબ્દનયોના મતે ગોપાળદારક કે મૂર્તિ 'ઈન્દ્ર'પદવાચ્ય જ ન રહેવાથી ઈન્દ્રના નિક્ષેપારૂપ બનતા નથી. તેથી શબ્દાદિનયોને

ભાવનિક્ષેપ એવ સંમતઃ, નૈગમાદીનાં તુ ચતુર્ણાં ચત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સંમતા ઇતિ સ્થિતમ્ ॥૧૬॥ ઉક્તા નિક્ષેપ-નયયોજના । અથ દર્શન-નયયોજનામાહ-

જાતં કિં દર્શનં કસ્માન્નયાન્નૈકગમાદિતઃ ।

સાઙ્ખ્ય-વેદાન્ત-તર્કાણિ સૌગતાનીતિ બુદ્ધ્યતામ્ ॥૧૭॥

અત્ર નૈકગમાદિત ઇતિ નૈગમાદિત ઇત્યર્થઃ । તતશ્ચ નૈગમાદિતઃ કસ્માન્નયાત્ કિં દર્શનં જાતમિતિ પ્રશ્નઃ । તત્ર યથાક્રમં સાઙ્ખ્ય-વેદાન્ત-તર્કાણિ સૌગતાનીતિ ચેતિ દર્શનાની જાતાનીતિ બુદ્ધ્યતામિત્યુત્તરમ્ । તતશ્ચ ચકારોઽત્રાધ્યાહાર્યઃ સૌગતાનીતિ બહુવચનં સૌગતોત્તરભેદસઙ્ગ્રહાર્થમ્ । તતશ્ચ નૈગમાત્સાઙ્ખ્યદર્શનં જાતં, સઙ્ગ્રહનયાદ્ વેદાન્તદર્શનમુદ્ભૂતં, વ્યવહારનયાન્નૈયાયિકદર્શનં સમુદ્ભૂતં, નૈયાયિકોપલક્ષણાદ્ વૈશેષિકમપિ જ્ઞેયં, પ્રાયઃ સમાનવિષયત્વાત્, ઋજુસૂત્રનયાદેઃ સૌગતં દર્શનં સમુપજાતમ્ । તત્રજુસૂત્રાત્ સૌત્રાન્તિકઃ, શબ્દનયાદ્ વૈભાષિકઃ, સમભિરૂઢાઘોગાચારઃ, એવમ્ભૂતાચ્ચ માધ્યમિકઃ સમુત્પન્નઃ ।

યદ્યપિ પૂર્વગ્રન્થેષુ દર્શન-નયયોજનૈવમ્પ્રકારા પ્રાપ્યતે-શુદ્ધાદ્ દ્રવ્યાર્થિકનયાત્ સઙ્ગ્રહ-લક્ષણાદ્ બ્રહ્માદૈતવાદિનાં વેદાન્તદર્શનં જાતમ્ । વ્યવહારાચ્ચાદશુદ્ધાદ્ દ્રવ્યાર્થિકનયાત્ ચેતના-

માત્ર ભાવનિક્ષેપ જ માન્ય છે, અને નૈગમાદિ ચાર નયોને ચારે નિક્ષેપાઓ માન્ય છે એ નિશ્ચિત થયું. ॥૧૬॥ આમ નિક્ષેપ-નયયોજના થઈ. હવે દર્શન-નયયોજનાને જણાવે છે -

ગાથાર્થ - પ્રશ્ન - કયું દર્શન નૈગમાદિ કયા નયમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે ?

ઉત્તર - (યથાક્રમ)સાંખ્ય, વેદાન્ત, તર્ક અને સૌગતદર્શન નીકળ્યા છે એમ જાણો.

વૃત્તિઅર્થ - નૈકગમાદિનો અર્થ નૈગમાદિ કરવાનો છે. 'ચ'કારનો અધ્યાહાર કરવાનો છે. સૌગતાની એમ બહુવચન, સૌગતદર્શનના પેટાભેદોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. એટલે નૈગમમાંથી સાંખ્યદર્શન, સંગ્રહનયમાંથી વેદાન્તદર્શન, વ્યવહારનયમાંથી નૈયાયિક દર્શન અને ઋજુસૂત્રનયમાંથી બૌદ્ધદર્શન નીકળ્યું છે. એમાં પણ ઋજુસૂત્રમાંથી સૌત્રાન્તિક, શબ્દનયથી વૈભાષિક, સમભિરૂઢનયથી યોગાચાર અને એવંભૂતનયથી માધ્યમિક દર્શન ઉત્પન્ન થયેલ છે. નૈયાયિકદર્શનના ઉપલક્ષણથી વૈશેષિકદર્શન પણ લઈ લેવું, કારણ કે બન્નેનો વિષય લગભગ સમાન છે. એટલે વૈશેષિકદર્શન પણ વ્યવહારનયમાંથી નીકળ્યું છે.

જો કે પૂર્વગ્રન્થોમાં દર્શન-નયયોજના આવી મળે છે - શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક એવા સંગ્રહ નયમાંથી બ્રહ્માદૈતવાદી વેદાન્તદર્શન નીકળ્યું છે. અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક એવા વ્યવહારનયમાંથી ચેતન-અચેતન દ્રવ્યોના અનંતપર્યાયદર્શક સાંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ

चेतनद्रव्यानन्तपर्यायदर्शकं साङ्ख्यदर्शनं समुद्भूतम् । शुद्धोऽशुद्धश्च नैगमो न कस्यापि दर्शनस्य हेतुः, सङ्ग्रह-व्यवहारयोरन्तर्भूतत्वात् । यद्वा नैगमस्य सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां पार्थक्ये स्वतन्त्रद्रव्य-पर्यायोभयविषयत्वमेव बीजतया मन्तव्यं, तथा च तत् एव कणादमतोत्पत्तिर्वक्तव्या । वैशेषिकदर्शनं सामान्यविशेषग्राहिभ्यां सङ्ग्रहव्यवहारनयाभ्यामुन्नीतं, तथापि परस्परविविक्तद्रव्य-पर्यायोभयावगाहित्वात् स्वमताग्रहात् तन्मिथ्या ज्ञेयम् । ऋजुसूत्रादितः सौगतदर्शनं समुत्पन्नम् । तत्रापि ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढै-वम्भूतनयेभ्यो यथाक्रमं सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकानां समुत्पत्तिर्ज्ञेया । एतद्विषयो विस्तरो नयोपदेशाद् ज्ञेयः ।

तथा स्याद्वादरत्नाकरे तु दर्शन-नययोजनैवम्प्रकारा प्रदर्शिता-

नैगमनयाद् नैयायिक-वैशेषिकदर्शनयोरुत्पत्तिः, सङ्ग्रहनयादद्वैतवादिनां दर्शनानां साङ्ख्यदर्शनस्य च प्रादुर्भावः ऋजुसूत्रनयात्सौगतदर्शनस्य प्रवृत्तिः, शब्दादिनयेभ्यस्तु कस्यापि दर्शनस्य समुद्भावो नोक्त इति । कलिकालसर्वज्ञविरचिताया अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायाः श्रीमता मल्लिषेणसूरिणा विरचितायां स्याद्वादमञ्जर्यां वृत्तौ तु 'शब्दादिनयावलम्बिनो वैयाकरणादयः' इत्युक्तमिति ध्येयम् ।

नैगमनय कोઈપણ દર્શનનું કારણ નથી, કારણ કે એ સંગ્રહ-વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે. અથવા નૈગમનયને સંગ્રહ-વ્યવહારથી જો અલગ ગણવામાં આવે તો એના વિષય તરીકે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય-પર્યાય માનવાના રહે. અને તેથી કણાદમતની ઉત્પત્તિ એમાંથી થઈ છે એમ કહેવું. વૈશેષિકદર્શન સામાન્ય-વિશેષનું ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ-વ્યવહારનય દ્વારા પેદા થયેલ છે. છતાં પરસ્પર ભિન્ન એવા દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયને માનનાર હોવાથી સ્વમતાગ્રહી એ મિથ્યા જ જાણવું. ઋજુસૂત્ર વગેરેથી સુગતદર્શન નીકળ્યું છે. એમાં પણ ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂતનયમાંથી ક્રમશઃ સૌત્રાન્તિક-વૈભાષિક-યોગાચાર અને માધ્યમિકની સમુત્પત્તિ જાણવી. આ અંગેનો વિસ્તાર નયોપદેશમાંથી જાણી લેવો.

તથા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં દર્શન-નયયોજના આવી દર્શાવેલી છે - નૈગમનયમાંથી ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, સંગ્રહનયમાંથી અદ્વૈતવાદી દર્શનનો તથા સાંખ્યદર્શનનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલ છે. ઋજુસૂત્રનયમાંથી સુગતદર્શન નીકળ્યું છે. શબ્દાદિ નયોમાંથી કોઈપણ દર્શનનો સમુદ્ભવ કહ્યો નથી. કલિકાળસર્વજ્ઞરચિત અન્યયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકાની શ્રીમાન્ મલ્લિષેણસૂરિમહારાજે રચેલ વૃત્તિ સ્યાદ્વાદમંજરીમાં તો શબ્દાદિનયોનું અવલંબન કરનારા છે વૈયાકરણ વગેરે એમ કહ્યું છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

તથાપિ મત્પ્રદર્શિતા દર્શન-નયયોજનાઽપિ બહુશ્રુતૈરવશ્યં વિચારણીયા । સા ચ વિચારણૈવં જ્ઞેયા-નૈગમનયસ્યોર્ધ્વતાસામાન્યં વિષય ઇતિ તુ પૂર્વં નિર્ણીતમ્ । અત એવાદ્યસ્ય નૈગમસ્ય નમસ્કારોઽનુત્પન્ન ઇત્યાવશ્યકનિર્યુક્તૌ । તથા તદ્દ્રાષ્યે ઉપ્પજ્ઞઙ નાભૂયં તિકથનેન નૈગમનયસ્ય સત્કાર્યવાદિત્વં સ્પષ્ટરૂપેણ કથિતમેવ । કિञ્ચ તત્રૈવ મિથ્યાદૃષ્ટ્યવસ્થાયામાવરણાદેવ નમસ્કારાગ્રહણં યદુક્તં, ન ત્વભાવાત્, તેનાપ્યાવિર્ભાવ-તિરોભાવમાત્રાભ્યુપગન્તુસ્તસ્ય સત્કાર્યવાદઃ સંમત ઇતિ જ્ઞાયતે । અત એવ નયોપદેશેઽનુત્પત્તિવાદિનઃ સાઙ્ખ્યસ્ય નૈગમનયોપજીવિત્વમા-શક્લિતમ્ । તથાહિ-અનુત્પન્નત્વપક્ષશ્ચ નિર્યુક્તૌ નૈગમે શ્રુતઃ । નૈતિ વેદાન્તિસાઙ્ખ્યોક્ત્યોઃ સઙ્ગ્રહ-વ્યવહારતા ॥૧૧૪॥ તદ્વૃત્તિઃ-‘અનુત્પન્ન’ ઇત્યાદિ । અનુત્પન્નત્વપક્ષશ્ચ નિર્યુક્તૌ = નમસ્કારનિર્યુક્તૌ નૈગમે = નૈગમનયે શ્રુતઃ, ‘ઉપ્પન્નાણુપ્પન્નો ઇત્ય ણયાઽઙ્ગનિગમસ્સાણુપ્પન્નો । સૈસાણં ઉપ્પણ્ણો’ ઇતિ વચનાત્ । તથા ચાનુત્પત્તિવાદી સાઙ્ખ્યો નૈગમનયમેવોપજીવેત્, વ્યવહારિકોત્પત્તિવાદી વેદાન્તી ચ વ્યવહારનયમિતિ ભાવઃ, ઇતિ હેતોર્વેદાન્તિસાઙ્ખ્યોક્ત્યોઃ =તદ્દર્શનયોઃ સઙ્ગ્રહવ્યવહારતા=સઙ્ગ્રહ-વ્યવહારાઘ્યશુદ્ધા-શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકપ્રકૃતિકતા ન ભવતિ ।

પૂર્વાચાર્યોએ આવો અલગ-અલગ પ્રકારનો વિભાગ દર્શાવ્યો છે. તેમ છતાં મેં ઉપર દર્શાવેલી દર્શન-નયયોજના પણ બહુશ્રુતોએ અવશ્ય વિચારવા જેવી છે. એ વિચારણા આવી કરી શકાય-નૈગમનયનો વિષય ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે એ આપણે પૂર્વે નિર્ણીત કરી ગયા છીએ. માટે જ આદિનૈગમમતે નમસ્કાર અનુત્પન્ન હોવો નમસ્કાર નિર્યુક્તિમાં કહેલ છે તથા એના ભાષ્યમાં પણ ‘અસત્ ઉત્પન્ન થતું નથી’ એવા વચન દ્વારા નૈગમનય સત્કાર્યવાદી છે એવું સ્પષ્ટ રૂપે કહેલ જ છે. વળી, ત્યાં જ મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થામાં નમસ્કાર જે જણાતો નથી તેમાં આવરણને જ કારણ કહેલ છે, નહીં કે અભાવને. એટલે એનાથી પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ માત્રને માનનાર તેને સત્કાર્યવાદ સંમત છે એ જણાય છે. માટે જ નયોપદેશમાં અનુત્પત્તિવાદી સાંખ્યદર્શન નૈગમનયનો આશ્રિત છે એવી શંકા કરી છે. તે આ રીતે - “નિર્યુક્તિમાં અનુત્પન્નત્વપક્ષ નૈગમમાં સંભળાય છે. માટે વેદાન્તી-સાંખ્યના કથનો સંગ્રહ-વ્યવહારનયાનુસારી ન હોઈ શકે.” આની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-નમસ્કારનિર્યુક્તિમાં અનુત્પન્નત્વની વાત નૈગમનયમાં કહી છે. તે વચન આવું છે-નમસ્કાર ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન છે. આમાં નયો અવતરે છે. આદિનૈગમને એ અનુત્પન્ન છે, શેષ નયોના મતે એ ઉત્પન્ન છે. એટલે અનુત્પત્તિવાદી સાંખ્ય નૈગમનયને જ અનુસરે છે અને વ્યાવહારિક ઉત્પત્તિ કહેનારો વેદાન્તી વ્યવહારનયને અનુસરે છે. આ કારણે, વેદાન્તદર્શનની મૂળપ્રકૃતિ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક એવો સંગ્રહનય છે અને સાંખ્યદર્શનની મૂળપ્રકૃતિ

तथा च सम्मतौ तथोक्तेः का गतिः ? इति भावः ॥११४॥ तथैतद्वाथाऽवतरणिकायामप्युक्तं - 'किञ्च सत्कार्यवादित्वादपि साङ्ख्यस्य न व्यवहारानुरोधित्वं, व्यवहारनयो हि कारणव्यापारानन्तरमेव कार्योत्पत्तिं पश्यन्नसत्कार्यपक्षमेवाश्रयते। न च क्षणिकासत्कार्यानभ्युपगममात्रेणास्य व्यवहारपक्षपाति(त्वं), तदनभ्युपगमेऽप्युत्पन्नभ्युपगमेन व्यवहारबहिर्भावादित्यभिप्रायं स्पष्टीकरणपूर्वकं निगमयन्नाहेति । एतेन ग्रन्थाधिकारेणैतत्स्पष्टमेव यन्न्यायविशारदानां महोपाध्यायानां मनस्यपि साङ्ख्यदर्शनस्य नैगमानुसारित्वं न तु व्यवहारनयानुसारित्वमित्यप्यस्फुरदेव ।

नन्वयं तु पूर्वपक्षग्रन्थः, महोपाध्यायैस्तु 'समाधत्ते-तथापीति द्वयेने'त्यादिग्रन्थेन तत्समाधानं दत्तमेवेति चेत् ? सत्यं, तत्र पूर्वपक्षेण वेदान्तदर्शनस्य सङ्ग्रहनयप्रकृतिता या निषिद्धा सा तैरुत्तरपक्षग्रन्थेन समर्थिता। सा तु ममापीष्टैवेति न कोऽपि प्रश्नः। साङ्ख्यदर्शनस्य व्यवहारनयप्रकृतितासमर्थनार्थं चैवमुक्तं तत्र-'साङ्ख्या' इति साङ्ख्यशास्त्रे च नानात्मनां

अशुद्ध द्रव्यार्थिक એવો વ્યવહારનય છે-આ વાત સંભવતી નથી. પણ સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં તો એવું કહ્યું છે, માટે એ કથનનું શું થશે ? ॥૧૧૪॥ વળી આ ગાથાની અવતરણિકામાં પણ કહ્યું છે - વળી, સત્કાર્યવાદી હોવાથી પણ સાંખ્યદર્શન વ્યવહારનયને અનુસરનાર નથી. કારણ કે વ્યવહારનય તો કારણના વ્યાપાર પછી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોનાર હોવાથી અસત્કાર્યવાદને જ માને છે. સાંખ્ય ક્ષણિકઅસત્કાર્ય નથી માનતો, પણ એટલા માત્રથી એ વ્યવહારનયનો પક્ષપાતી બની જતો નથી, કારણ કે એ ન માનવા છતાં, ઉત્પત્તિ જ માનતો ન હોવાથી વ્યવહારનયથી અલગ પડી જાય છે. આવા અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવાપૂર્વક નિગમન કરતા કહે છે... આ બધા અધિકાર પરથી આ તો સ્પષ્ટ જ છે કે ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાયજીના મનમાં પણ સાંખ્યદર્શન નૈગમાનુસારી છે, નહીં કે વ્યવહારનયાનુસારી... આવી વાત સ્ફુરેલી જ છે.

શંકા - આ તો પૂર્વપક્ષગ્રન્થ છે અને મહોપાધ્યાયજીએ "સમાધાન આપે છે - તથાપિ..." વગેરે ગ્રન્થ દ્વારા એનું સમાધાન પણ આપ્યું જ છે. (એટલે કે સમ્મતિમાં કહેલ સાંખ્યની વ્યવહારનયપ્રકૃતિકતા સાબિત કરી જ આપી છે.)

સમાધાન - સાચી વાત. એમાં પૂર્વપક્ષે વેદાન્તદર્શનની સંગ્રહનયપ્રકૃતિકતા (= સંગ્રહનયમાંથી ઉત્પન્ન થવાપણું) જે નકારી હતી તેનું નિરાકરણ કરીને તેઓએ ઉત્તરપક્ષગ્રન્થથી એનું સમર્થન કર્યું છે. એ તો મને પણ ઈષ્ટ જ છે, માટે કોઈ પ્રશ્ન નથી. સાંખ્યદર્શનની વ્યવહારનયપ્રકૃતિકતાનું સમર્થન કરવા માટે તેઓએ ત્યાં આ પ્રમાણે

વ્યવસ્થા પ્રતિનિયતજન્મમરણાદિવ્યવહારકૃદ્ધવતિ, इत्येतावत्पुरस्कृत्य=तात्पर्यविषयीकृत्यायं
 विवेकः सम्मतौ, यदुत व्यवहारप्रकृतिकं साङ्ख्यदर्शनं सङ्ग्रहप्रकृतिकं च वेदान्तदर्शनमिति
 वेदान्तप्रकृतिभूतसङ्ग्रहनयेनैकतया विषयीकृतस्यात्मनो भेदकरणेन सङ्ग्रहविषयभेदकत्वलक्षण-
 समन्वयाद्व्यवहारप्रकृतिकत्वं साङ्ख्यदर्शनस्य विवक्षितमिति तात्पर्यं, तेन सत्कार्याद्यंशे
 व्यवहारप्रकृतित्वाभावेऽपि न क्षतिः - इति । सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाण एतस्मिन् ग्रन्थाधिकारे
 ज्ञायते यत् - साङ्ख्यसम्मतस्यात्मनानात्वस्योपपादनार्थं सङ्ग्रहनय - आत्मविशेषानेकतया
 सङ्गृह्णाति तेषां वोपपादनार्थमेव श्रीमद्यशोविजयचरणैः साङ्ख्यदर्शनस्य व्यवहारप्रकृतिकत्वं
 समर्थितमिति । तत्रापि तैः 'विवक्षितं' इति यत्कथितं तेनायं विवक्षाविशेष एवेति ज्ञायते ।
 अत एव तैः सङ्ख्यदर्शनसम्मते सत्कार્યાद्यंशे व्यवहारप्रकृतित्वाभावकथनद्वाराऽऽशङ्कितस्य
 नैगमप्रकृतित्वस्य स्वीकारः सूचित एव । ततश्च यदि साङ्ख्यदर्शनसम्मते आत्मनानात्वांशेऽपि
 नैगमनयप्रकृतिकत्वं कथमप्युपपद्येत तदा साङ्ख्यदर्शनस्य सर्वांशे नैगमप्रकृतित्वसम्भवात्

કહેલ છે - “સાંખ્યદર્શનના ગ્રન્થમાં અનેક આત્માઓની વ્યવસ્થા જે કહેલી છે તે પ્રતિનિયત જન્મ-મરણ વગેરે વ્યવહારને સાબિત કરનારી છે. આટલી વાતને નજરમાં રાખીને = પોતાના કહેવાનાં તાત્પર્યનો વિષય બનાવીને સમ્મતિમાં આવો વિવેક કરી દેખાડ્યો છે કે સાંખ્યદર્શન વ્યવહારપ્રકૃતિક છે અને વેદાંતદર્શન સંગ્રહપ્રકૃતિક છે. એટલે વેદાંતદર્શનની પ્રકૃતિ સમાન સંગ્રહનયે એકરૂપે જોયેલા આત્માઓને સાંખ્યદર્શન જુદા પાડે છે, માટે એ વ્યવહારનયપ્રકૃતિક છે એવી વિવક્ષા કરવામાં આવેલી છે, કારણ કે સંગ્રહનયના વિષયનો ભેદ કરવો એ વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. એટલે સાંખ્યદર્શનમાં સત્કાર્યવાદ વગેરે અંશમાં વ્યવહારનયને અનુસરવાપણું ન હોય તો પણ વાંધો નથી.”

આ ગ્રન્થાધિકારને સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી વિચારવામાં આવે તો જણાય છે કે - સાંખ્યદર્શનને માન્ય આત્માની અનેકતાને સંગત કરવા માટે, અથવા સંગ્રહનય જે આત્મવિશેષોનો એક આત્મસામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરે છે તે અનેક આત્મવિશેષોને સંગત કરવા માટે જ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે સાંખ્યદર્શન વ્યવહારપ્રકૃતિક છે એવી વાતનું સમર્થન કર્યું છે. વળી એ સમર્થનમાં પણ તેઓ શ્રીમદે ‘વિવક્ષિત’ એમ જે કહેલ છે એનાથી આ પણ જણાય છે કે આ એક વિવક્ષાવિશેષ જ છે. એટલે જ તેઓશ્રીએ સાંખ્યદર્શનને માન્ય સત્કાર્યવાદ વગેરે અંશમાં વ્યવહારનયપ્રકૃતિકત્વનો અભાવ કહેવા દ્વારા, આશંકિત એવી નૈગમનયપ્રકૃતિકતાનો સ્વીકાર સૂચવી જ દીધો છે. એટલે સાંખ્યને માન્ય આત્મનનાત્વઅંશમાં પણ જો નૈગમનયપ્રકૃતિકત્વ કોઈપણ રીતે સંગત થઈ જાય તો

તદિચ્છનીયમેવ સ્યાત્ । સા ચોપપત્તિરેવં જ્ઞેયા-નૈગમનયઃ પિણ્ડ-શિવકાદિસન્તાનભાવિનીઃ સર્વા અવસ્થા યદ્વટતયા સ્વીકુર્વતે, સ તત્સન્તાનભાવ્યેવ ઘટઃ, ન ત્વન્યસન્તાનભાવ્યપિ, તત્પિણ્ડાદિષુ તદ્વટસ્યૈવ તાદાત્મ્યાત્ । તતશ્ચ યાવન્તિ પિણ્ડ-શિવકાદિસન્તાનાનિ તાવન્તો ઘટાસ્તસ્ય સંમતાઃ । એવમેવ નાના આત્માનોઽપિ તસ્ય સંમતા એવેતિ સાહ્યદર્શનસમ્મત આત્મનાનાત્વાંશેઽપિ નૈગમપ્રકૃતિકત્વમુપપન્નમેવ । તતશ્ચ સાહ્યદર્શનસ્ય નૈગમમૂલત્વે કાઽનુપપત્તિઃ ? સૂક્ષ્મધિયા વિચારણીયમેતદ્ બહુશ્રુતૈઃ ।

કિંચ વનગમનપ્રયોજનીભૂતદારુ-છિદ્યમાનદાર્વાદીનાં નૈગમસ્ય પ્રસ્થકત્વં યત્સંમતં, તદવિશેષેણૈવ યત્, તેન નૈગમનયઃ પ્રસ્થકયોગ્યતામેવ પ્રસ્થકતયાઽભ્યુપગચ્છતીતિ નિશ્ચીયતે, તાસુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ યોગ્યતાયા એવાવિશેષેણાવસ્થિતત્વાત્ । આદિનૈગમસ્તુ તદ્દ્રવ્યસ્યાકાલભાવિનીષુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ તાં યોગ્યતામવિશેષેણાવસ્થિતાં મન્યતે । તસ્યાં ચ યોગ્યતાયાં નૈગમનયસંમતો ન કોઽપિ વિશેષઃ કદાચિદપિ સજ્ઞાયતે, અવિશેષેણ પ્રસ્થકસમ્મતેર્વ્યાઘાતપ્રસજ્ઞાત્, ઓઘ-સમુચિતયોગ્યતાલક્ષણૌ યોગ્યતાવિશેષૌ તુ વ્યવહારનયસમ્મતાવેવ । સા યોગ્યતૈવ ચ નૈગમનયસ્ય

સાંખ્યમાં સર્વાંશે નૈગમપ્રકૃતિકતા સંભવી શકવાથી એ ઈચ્છનીય જ બની રહે. એ સંગતિ આ રીતે થઈ શકે છે - નૈગમનય પિંડ-શિવકાદિપરંપરામાં થતી બધી અવસ્થાઓને ઘડા તરીકે જે જુએ છે તે, તે પરંપરાના ઘડા તરીકે જ, નહીં કે અન્ય પરંપરામાં થનારા અન્ય ઘડા તરીકે પણ, કારણ કે અન્ય પરંપરાના ઘડાનું તે પિંડાદિમાં તાદાત્મ્ય હોતું નથી. એટલે પિંડ-શિવક વગેરેની જેટલી પરંપરાઓ હોય એટલા ઘડા એને માન્ય છે, એ જ રીતે અનેક આત્માઓ પણ એને માન્ય જ છે. એટલે સાંખ્યમાન્ય આત્મનાનાત્વ અંશમાં પણ નૈગમનયપ્રકૃતિકત્વ સંગત જ છે. તો સાંખ્યદર્શન નૈગમમૂલક હોવામાં શું અસંગતિ છે ? બહુશ્રુતોએ આ વાત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે.

વળી, વનગમનનું પ્રયોજન જે કાષ્ઠ, છિદ્યમાન જે કાષ્ઠ... એ બધા નૈગમનયને પ્રસ્થકરૂપે જે માન્ય છે તે સમાન રીતે જ, એમાં કોઈ વિશેષતા નથી. આનાથી સ્પષ્ટ છે કે નૈગમનય પ્રસ્થકની યોગ્યતાને જ પ્રસ્થક તરીકે જુએ છે. કારણ કે એ બધી અવસ્થાઓમાં યોગ્યતા જ સમાન રીતે રહી છે. આદિનૈગમ તો એ દ્રવ્યની ત્રિકાળભાવિની બધી જ અવસ્થાઓમાં એ યોગ્યતાને અવિશેષપણે (સર્વથા સમાનરૂપે) રહેલી જુએ છે. એ યોગ્યતામાં નૈગમનયને માન્ય હોય એવો કોઈપણ ફેરફાર ક્યારેય પણ થતો નથી, કારણ કે જો એ થાય તો સમાન રીતે પ્રસ્થકનું દર્શન થઈ ન શકે. યોગ્યતાના ઓઘશક્તિ અને સમુચિત શક્તિ આવા જે બે ભેદ છે તે તો વ્યવહારનયમાન્ય જ છે.

પ્રસ્થકઃ । અત એવાદિનૈગમસ્ય પ્રસ્થકોઽનુત્પન્નઃ । ઇત્થઞ્ચાદિનૈગમસ્ય પ્રસ્થકઃ કૂટસ્થનિત્યઃ । યથા પ્રસ્થકસ્તથૈવ તસ્યાત્માઽપિ કૂટસ્થનિત્યઃ પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપ ઇતિ યાવત્ । પુરુષસ્ય પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપત્વં તુ સાઙ્ઘ્યસ્યૈવાભિમતમ્, ન તુ ષડુલૂકસ્ય ।

અપરઞ્ચ નમસ્કારનિર્યુક્તૌ કથિતેન નમસ્કારાનુત્પન્નત્વેનાપ્યેતત્પૂચ્યતે । યસ્ય નૈગમભેદસ્ય વિવક્ષિતો જીવો નમસ્કારસ્તસ્ય વ્યવહારનયસંમતાસ્વેકેન્દ્રિયાદિમિથ્યાદર્શનાદ્યવસ્થાસ્વપિ સ જીવોઽવિશેષેણ નમસ્કાર એવ, તદા તસ્યાનમસ્કારત્વે પશ્ચાન્નમસ્કારસ્યોત્પન્નત્વપ્રસઙ્ગાત્ । તતશ્ચ તાસુ તાસ્વસ્થાસુ તસ્મિન્ જીવે ન કદાચિદપિ કશ્ચિદપિ વિશેષઃ સંજાત ઇતિ બલાદપિ મન્તવ્યમેવેતિ સિદ્ધં તસ્ય કૂટસ્થનિત્યત્વં પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપત્વઞ્ચ । એવમેવ યસ્યાદ્યનૈગમભેદસ્ય વિવક્ષિતો જીવઃ સંયમસ્તસ્યાકાલભાવિનીષુ સર્વાસ્વવસ્થાસુ સ સંયમ એવ, ન તાઃ કાશ્ચિદપ્યવસ્થાઃ સન્તિ યાસુ સ ન સંયમઃ, તદનન્તરભાવિનીષ્વવસ્થાસુ સંયમસ્યોત્પન્નત્વાપત્તેરિતિ સિદ્ધં તસ્ય જીવસ્ય સંયમતયા કૂટસ્થનિત્યત્વં પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપ-ત્વઞ્ચ । એવમેવ પૃથક્પૃથગાદ્યનૈગમભેદાનાં તસ્ય વિવક્ષિતસ્ય જીવસ્યાપ્રમત્ત-વીતરાગ-કેવલિ-ત્વાદિના કૂટસ્થનિત્યત્વાદિકં ભાવનીયમ્ । ઇત્થઞ્ચાદ્યનૈગમસ્ય નૈકગમત્વમપિ સિધ્યતિ ।

એક સમાન આ યોગ્યતા જ નૈગમનયનો પ્રસ્થક છે. માટે જ આદિનૈગમને એ અનુત્પન્ન છે. એટલે કે આદિનૈગમમાન્ય પ્રસ્થક કૂટસ્થનિત્ય છે. જેમ પ્રસ્થક એમ આત્મા પણ એને કૂટસ્થ નિત્ય છે. એટલે કે પુષ્કરપલાશવત્ નિર્લેપ છે. પુરુષ પુષ્કરપલાશની જેમ નિલપ હોવો સાંખ્યને જ માન્ય છે, નહીં કે ષડુલૂકને. (માટે નૈગમમાંથી સાંખ્યદર્શન નીકળ્યું છે, ષડુલૂક નહીં.)

બીજું, નમસ્કાર નિર્યુક્તિમાં નમસ્કારને અનુત્પન્ન કહેલ છે તેના પરથી આ સૂચિત થાય છે કે - જે નૈગમભેદને વિવક્ષિત જીવ 'નમસ્કાર' છે તેને, વ્યવહારનયમાન્ય જે એકેન્દ્રિયાદિ-મિથ્યાત્વી આદિ અવસ્થાઓ, તે બધીમાં એ જીવ સમાન રીતે નમસ્કાર જ છે, કારણ કે ત્યારે જો એ અનમસ્કાર હોય તો પાછળથી નમસ્કાર ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવે. એટલે તે તે અવસ્થાઓમાં એ જીવમાં ક્યારેય પણ કોઈપણ વિશેષતા પેદા થયેલી નથી એ બળાત્કારે પણ માનવું જ પડે છે. માટે કૂટસ્થનિત્યત્વ અને પુષ્કરપલાશવત્ નિર્લેપત્વ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે જે આદિનૈગમભેદ વિવક્ષિત જીવને 'સંયમ' તરીકે જુએ છે તેના મતે આકાળભાવિની બધી અવસ્થાઓમાં એ 'સંયમ' જ છે. એવી કોઈ અવસ્થા છે નહીં, જેમાં એ સંયમ ન હોય (અસંયમ હોય), કારણ કે તો પછી તો એ પછીની અવસ્થામાં સંયમ ઉત્પન્ન થયેલ બની જાય. માટે એ જીવ

ततश्च यतः पुष्करपलाशवन्निर्लेपत्वं पुरुषस्य साङ्ख्यदर्शनाभिमतमतः साङ्ख्यदर्शनस्य नैगमनयप्रकृतिकत्वं कथं न सिध्येदिति बहुश्रुतैरवश्यं परामर्शनीयम् ।

किञ्च, जं काविलं दरिसणं एयं दव्वट्टियस्स वत्तव्वं । सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥३-४८॥ इति सम्मतौ यदुक्तं तेनापि कापिलदर्शनस्य नैगममूलत्वं सिध्यत्येव । न च द्रव्यार्थिकपदमत्र व्यवहारलक्षणाशुद्धद्रव्यार्थिकपरमेवेति तस्य व्यवहारनय-मूलत्वमेव सिध्यतीति वक्तव्यं, तदा कपिलदर्शनस्याप्यशुद्धद्रव्यार्थिकत्वसिद्ध्या न्यायावतार-वृत्तिविरोधापत्तेः । तथाहि-तत्र(कारिका५६वृत्तौ) -

नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता हि सप्तनयाः । तत्र द्रव्यास्तिकपर्याया-स्तिकौ मूलनयौ । शेषास्तद्वेदाः । तदुक्तम् -

“दव्वट्टिओ अ पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥” (सन्मति १.३) तत्र

संयमरूपे कूटस्थनित्य अने पुष्करपलाशवत् निर्लेप सिद्ध थाय છે. એ જ રીતે અલગ-અલગ આદ્યનૈગમભેદોના મતે તે વિવક્ષિત જીવ ‘અપ્રમત્ત’ છે, ‘વીતરાગ’ છે, ‘કેવલી’ છે અને તે તે રૂપે એ કૂટस्थनित्य વગેરે છે એ પણ વિચારવું. આ રીતે આદ્યનૈગમનું નૈકગમત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે પુરુષનું પુष्करपलाशवत् निर्लेपत्व સાંખ્યદર્શનને અભિमत છે, માટે સાંખ્યદર્શન નૈગમનયપ્રકૃતિક છે એવું શા માટે સિદ્ધ ન થાય ? એ બહુશ્રુતોએ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ.

વળી, “જે કાપિલદર્શન છે (= કપિલમુનિપ્રણીત સાંખ્યદર્શન છે) તે દ્રવ્યાર્થિકનયનું વક્તવ્ય છે. શુદ્ધોદનતનયનું જે દર્શન છે (તે બૌદ્ધદર્શન) તો પરિશુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનયનો વિકલ્પ છે.” આવું સમ્મતિ(૩-૪૮)માં જે કહ્યું છે તેનાથી પણ સાંખ્યદર્શન નૈગમમૂલક છે તે સિદ્ધ થાય છે જ.

શંકા - આ કારિકામાં ‘દ્રવ્યાર્થિક’ એવું જે પદ છે તે વ્યવહારનય સ્વરૂપ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયને જ જણાવે છે, ને તેથી સાંખ્યદર્શન વ્યવહારનયમૂલક છે એ જ સિદ્ધ થાય છે.

સમાધાન - આવું ન કહેવું, કારણ કે તો પછી (= સાંખ્યદર્શન પણ) અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક તરીકે જ સિદ્ધ થવાથી ન્યાયાવતારની વૃત્તિ સાથે વિરોધ થશે. તે આ રીતે - ન્યાયવતારની પદ્મી કારિકાની વૃત્તિમાં આવો અધિકાર છે - નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આમ સાત નયો છે. તેમાં દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક આ બે મૂળ નયો છે. બાકીના એના ભેદો છે. સન્મતિતર્ક પ્રકરણમાં કહ્યું

કાપિલં શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકમ્ । બૌદ્ધં શુદ્ધપર્યાયાસ્તિકમ્ । શેષદર્શનાનિ શુદ્ધાશુદ્ધાનિ ઇતિ ।
તત્ર સાંખ્યો ધ્રૌવ્યમેવ પ્રતિપન્નવાન્ । ન વિધિવિગમૌ । તસ્ય હિ ન કિચ્ચિદુત્પદ્યતે
નાપિ વિનશ્યતિ । તદુક્તમ્ -

“અસદકરણાદુપાદાનગ્રહણાત્ સર્વસંભવાભાવાત્ ।

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ કારણભાવાચ્ચ સત્ કાર્યમ્ ॥” [સાંખ્ય૦ ૧]

એવં પચ્ચભિઃ હેતુભિઃ સત્કાર્યવાદઃ સમર્થિતઃ । તથાહિ - યદસત્ તન્ન કેનાપિ
ક્રિયતે યથા આકાશકુસુમમ્ । અસચ્ચ પરમતેન કારણે કાર્યમિતિ વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ-
પ્રસન્ગઃ । ન ચૈવમ્, તસ્માત્ સત્ કારણે કાર્યમિતિ । તથા, ઉપાદાનગતનાદિતિ । ઉપાદાનં =
કારણં તસ્ય નિયતસ્યૈવ ગ્રહણમ્ । અન્યથા સર્વસ્યૈવ અવિદ્યમાનત્વાવિશેષાદ્ ગ્રહણં સ્યાત્,

છે કે-દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય... બાકીના આ બેના વિકલ્પો=પ્રકારો છે. એમાં
કાપિલદર્શન એ શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિક છે, બૌદ્ધદર્શન એ શુદ્ધ પર્યાયાસ્તિક છે અને બાકીના
દર્શનો શુદ્ધાશુદ્ધ છે.

આમાં, સાંખ્ય ધ્રૌવ્યને જ માને છે, વિધિ(=ઉત્પાદ) કે વિગમ(=વિનાશ)ને એ
માનતો નથી. એના મતે કશું જ ઉત્પન્ન થતું નથી કે કશું જ વિનાશ પામતું નથી.
સાંખ્યની ૮મી કારિકામાં કહ્યું જ છે કે - “અસત્ત્વં અકરણ, ઉપાદાનનું ગ્રહણ,
સર્વસંભવનો અભાવ, શક્તનું શક્યકરણ અને કારણનો સદ્ભાવ... આ પાંચ હેતુઓથી
કાર્ય સત્ હોવું સિદ્ધ થાય છે.”

આમ આ કારિકામાં પાંચ હેતુઓ દ્વારા સત્કાર્યવાદનું સમર્થન છે. આ પાંચ
હેતુઓની સમજણ આવી જાણવી. (૧) અસત્ત્વં અકરણ - જે અસત્ હોય તે ક્યારેય
કરાતું નથી, નહીંતર આકાશકુસુમ પણ કરાવું જોઈએ, પણ કરાતું નથી. માટે (સિદ્ધ
થાય છે કે) તલ વગેરે દ્વારા તેલ વગેરે રૂપ જે કાર્ય કરાય છે તે પૂર્વે પણ કારણમાં
સત્ = વિદ્યમાન હતું જ. પૂર્વપક્ષીના મતે કારણમાં કાર્ય અસત્ છે. આમ વ્યાપક
વિરુદ્ધોપલબ્ધિ નામનો દોષ આવી જ પડે છે. પણ આવું છે નહીં, માટે કારણમાં કાર્ય
સત્ હોય છે. (૨) ઉપાદાનનું ગ્રહણ = નિયત-ચોક્કસ કારણનું જ ગ્રહણ. જો કારણમાં
પૂર્વે કાર્ય સત્ ન હોય, અસત્ જ હોય, તો પુરુષો ચોક્કસ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ ન
કરત. અને તો પછી શાલિપ્રકારના ચોખાના અર્થી શાલિબીજનું ગ્રહણ કરે એવું ન
રહેત, કોદ્રવબીજનું પણ ગ્રહણ કરત... કારણ કે બીજ તો શાલિનું હોય કે કોદ્રવનું...
કાર્યભૂત શાલિનો તો બન્નેમાં અભાવ જ માનવાનો છે... એટલે બધામાં કાર્યની

ન વા કસ્યચિત્ । ન ચૈવમ્ । અતઃ સત્ કાર્યમિતિ । તથા સર્વસંભવાઽભવાદ્ ઇતિ । સર્વસ્માત્ સર્વ કાર્યમુત્પદ્યેત । પૂર્વ કારણાશ્રયણેન પ્રસન્ન ઉક્તઃ, સંપ્રતિ તુ કાર્યમાશ્રિત્યેતિ વિશેષઃ । ન ચ સર્વ સર્વતો ભવતિ । તસ્માદયં નિયમઃ । તત્રૈવ તસ્ય સદ્ભવાદિતિ । તથા, શક્તસ્ય શક્યકરણાદિતિ । યદ્યપ્યસત્કાર્યવાદિભિર્નિયતમેવ કારણં નિયતકાર્ય-કરણશક્તિકમુપેયતે, તથાપિ શક્યમેવ કાર્ય કરોતિ । યચ્ચ નીરૂપં તદનાધેયાતિશયમ્ । તથાભૂતં ચ કથં કેનચિચ્છક્યેત કર્તુમ્ । તસ્માત્ સદેવ શક્યતે કર્તુમ્, નાસદિતિ । તથા, ઉક્તન્યાયાદસત્કાર્યે ન કિચ્ચિત્ કારણં સ્યાત્ । અસ્તિ ચ કારણમ્ । તદાહ-કારણભાવાચ્ચ

અવિદ્યમાનતા સમાન હોવાથી ક્યાં તો બધાનું ગ્રહણ થાત ને ક્યાં તો કોઈનું જ ન થાત. પણ આવું બનતું નથી, માટે શાલિબીજમાં શાલિકાર્ય સત્ છે. (ને તેથી એનું જ ગ્રહણ થાય છે) એમ માનવું જ જોઈએ.

(૩) સર્વસંભવનો અભાવ = કોઈપણ કારણમાંથી બધાં કાર્યો સંભવિત ન બનવા. પણ જો કાર્ય અસત્ હોય તો, શાલિધાન્ય શું કે કોદ્રવધાન્ય વગેરે શું ? બધા જ શાલિબીજમાં સમાન રીતે અસત્ હોવાથી શાલિબીજમાંથી શાલિ-કોદ્રવ વગેરે બધાં જ કાર્યો થઈ શકવા જોઈએ. પણ બધા કારણથી બધાં કાર્યો કાંઈ થતા નથી. માટે આ નિયમ છે કે જે કાર્ય જે કારણમાં વિદ્યમાન હોય તે જ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય. પૂર્વ વિવક્ષિત કાર્ય માટે કોઈપણ કારણ લઈ શકાય, ચોક્કસ કારણ જ લેવું એવો નિયમ નહીં રહે... એ રીતે દોષ બતાવેલો... અહીં વિવક્ષિત કારણથી ચોક્કસ કાર્ય જ થાય... એવો નિયમ નહીં... બધાં કાર્યો થવા જોઈએ એવો દોષ બતાવેલો છે. માટે એ વિશેષતા છે. (૪) શક્તિનું શક્યકરણ... શંકા - અમુક ચોક્કસ કારણમાં અમુક ચોક્કસ કાર્ય કરવાની જ શક્તિ અમે માનીએ છીએ. એટલે કાર્ય અસત્ હોવા છતાં વિવક્ષિત કારણથી અમુક જ કાર્ય થાય છે, નહીં કે આકાશકુસુમ, એમ જે સમર્થ હોય એવા જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ થાય છે, નહીં કે આરોધઽ ગમે તેનું... તથા વિવક્ષિત કારણથી અમુક જ કાર્ય થાય છે, નહીં કે બધાં કાર્યો... એટલે તમે જે આપત્તિઓ દર્શાવી છે એનાથી કાર્ય સત્ હોવાની સિદ્ધિ થતી નથી. સમાધાન - અમુક ચોક્કસ કાર્ય કરવાની જ શક્તિથી શક્તિ (= સમર્થ) એવું પણ કારણ, જેમાં કંઈક પણ ક્રિયા કરવી શક્ય હોય એવા શક્યક્રિયા કાર્યને જ કરી શકે છે, નહીં કે અશક્યક્રિયા એવા કાર્યને પણ. તમે તો કાર્યને શશશ્રંગની જેમ અસત્ માનેલું છે. માટે એ કોઈપણ સ્વરૂપ વિનાનું નીરૂપ છે. જેનું પોતાનું કોઈ જ સ્વરૂપ નથી એવા નીરૂપમાં તો કોઈ જ અતિશયનું

સત્કાર્યમિતિ । इत्युक्तम् । अत्र साङ्ख्यदर्शनस्य शुद्धद्रव्यास्तिकत्वं साक्षादक्षरैरेवोक्तम् । किञ्च प्रस्तुतेन सम्मतिकारिकावचनेनाप्येतत् सिध्यत्येव । तथाहि-तत्र पर्यायास्तिकनयविकल्पत्वं बौद्धदर्शनस्य यदुक्तं तत्परिशुद्धपर्यायास्तिकनयस्य यत् उक्तमतो द्रव्यास्तिकनयविकल्पत्वं साङ्ख्यदर्शनस्य यदुक्तं तदपि परिशुद्धद्रव्यास्तिकनयस्यैवेत्यत्र का शङ्का ? किञ्च द्रव्यार्थिकनयवक्तव्यतानिरूपणावसरे शुद्धं द्रव्यार्थिकं परित्यज्याशुद्धस्य तस्य निरूपणे को हेतुः ? इति प्रश्नस्य समुचितोत्तराभावोऽप्यत्र शुद्धस्य द्रव्यार्थिकस्यैव वक्तव्यतां सूचयति । तथा क्षणिकवादि बौद्धदर्शनं यदि शुद्धः पर्यायास्तिकः, तर्हि ध्रौव्यवादि साङ्ख्यदर्शनं शुद्धः द्रव्यार्थिक इति निःशङ्कमेव । ततश्च जं काविलं... इत्यादिकारिकायां शुद्धस्य द्रव्यार्थिकस्यैव वार्तेति सिद्धौ नैगमनयमूलत्वमपि साङ्ख्यदर्शनस्य सिध्यत्येव, न हि व्यवहारनयः शुद्धः द्रव्यार्थिकः ।

આધાન શક્ય હોતું નથી - અર્થાત્ કોઈ જ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. આવું નીરૂપ કાર્ય તો કોઈપણ કારણથી શી રીતે થઈ શકે ? માટે સત્ એવા કાર્યને જ કરી શકાય છે, નહીં કે અસત્ એવા કાર્યને... (૫) કારણનો સદ્ભાવ-આ ચાર હેતુઓથી અસત્ એવું કાર્ય સંભવતું જ નથી એ સિદ્ધ થયે... જો કશું કાર્ય જ નથી તો કારણ કોનું ? એટલે, બીજ વગેરે કશું 'કારણ' નથી, કારણ કે એનું કોઈ કાર્ય નથી, જેમકે કૂર્મરોમ. પણ આવું છે તો નહીં... કારણ કે બીજ વગેરે 'કારણ'રૂપ તો છે જ. માટે કારણની વિદ્યમાનતાને સંગત કરવા માટે કાર્યને પણ 'સત્' માનવું જોઈએ.

ન્યાયાવતારવૃત્તિના આ અધિકારમાં સાંખ્યદર્શન એ શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિક છે એવું સ્પષ્ટ અક્ષરો દ્વારા કહ્યું જ છે. વળી, સમ્મતિની પ્રસ્તુત કારિકાના વચનથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ રીતે - ત્યાં બૌદ્ધદર્શનને પર્યાયાસ્તિકનયના વિકલ્પ તરીકે જે કહેલ છે તે પરિશુદ્ધપર્યાયાસ્તિકનયના વિકલ્પ તરીકે કહેલ છે. એટલે દ્રવ્યાસ્તિકનયના વિકલ્પ તરીકે સાંખ્યદર્શનને જે કહેલ છે તે પણ પરિશુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકનયનો જ કહેલ હોય એમાં શું શંકા છે ? વળી, દ્રવ્યાર્થિકનયની વક્તવ્યતાના નિરૂપણ અવસરે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકને છોડીને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનું નિરૂપણ કરવામાં કારણ શું હોઈ શકે ? આવા પ્રશ્નનો યોગ્ય ઉત્તર ન મળવો એ પણ અહીં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકની જ વક્તવ્યતાને સૂચવે છે. તથા, ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધદર્શન એ જો શુદ્ધપર્યાયાસ્તિક છે તો ધ્રૌવ્યવાદી સાંખ્યદર્શન શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક હોય એ નિઃશંક જ છે. એટલે જં કાવિલં... ઇત્યાદિ કારિકામાં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયની જ વાત છે એવું સિદ્ધ થવા પર સાંખ્યદર્શન નેગમમૂલક છે એ પણ સિદ્ધ થશે જ, કારણ કે વ્યવહારનય કાંઈ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નથી.

तथाऽत्र न्यायावतारवृत्तौ श्रीमता शान्तिसूरिणा 'तत्र साङ्ख्यो ध्रौव्यमेव प्रतिपन्नवान्...' इत्यादि यदुक्तं तेनापि तस्य नैगममूलत्वं सिध्यत्येव, न ह्यादिनैगमं विहायान्यः कोऽपि नयो वस्तुनो ध्रौव्यमुत्पादविनाशाभावं च प्रतिपन्नवान्, नमस्कारनिर्युक्ता-वादिनैगमेतराणां नयानामुत्पादवादित्वस्य स्पष्टं कथितत्वात्। न च परसङ्ग्रहोऽप्यनुत्पन्नत्ववा-दीति वाच्यं, तन्मतेन सर्वस्यैव सत्त्वाद् नमस्कारेन्द्रघटादेर्नमस्कारादितयाऽभावात्। अत एव नमस्कारनिर्युक्तौ सदद्वैतवादिनः परसङ्ग्रहस्य नमस्कारानुत्पादवादितया नोल्लेखः। अपरसङ्ग्रहो नमस्कारादिकं तु मन्यत एव, किन्तुत्पन्नमेव, न त्वनुत्पन्नं, तस्य नमस्कारनिर्युक्तावुत्पन्नत्व-वादिनयेषु समावेशात्।

किञ्च साङ्ख्यदर्शनस्य प्रणेतारं कपिलाचार्यमुपहसद्भिरसत्कार्यवादिभिः 'यदेव दधि तत्क्षीरं, यत्क्षीरं तद्दधीति च। वदता विन्ध्यवासित्वं ख्यापितं विन्ध्यवासिना ॥' इति यदुक्तं तेनापि साङ्ख्यदर्शनस्य नैगममूलत्वं ख्याप्यत एव, वनगमनप्रयोजनीभूतं दारु प्रस्थकतयेव क्षीरं दधितया गृह्यतो नयस्य नैगमत्वनियमात्। सूक्ष्मधिया पर्यालोच्यमाना एते सर्वेऽधिकाराः साङ्ख्यदर्शनस्य नैगमनयप्रकृतिकत्वं सूचयति न वेति निर्णेतव्यं बहुश्रुतैः।

तथा, अर्हो न्यायावतारनी वृत्तिमां श्रीमान् शान्तिसूरिणे 'अमां सांभ्य ध्रौव्यने ज माने छे' वगेरे जे क्खुं छे तेनाथी पण ते नैगममूलक डोवो सिद्ध थाय छे ज. कारण के आदिनैगमने छोडीने अन्य कोछपण नय वस्तुना ध्रौव्यने अने उत्पाद-विनाशना अभावने मानतो नथी. ते पण अटला माटे के नमस्कारनिर्युक्तिमां आदिनैगम सिवायना नयोने उत्पादवादी डोवाउपे स्पष्ट रीते कहेल छे. 'परसंग्रह पण अनुत्पत्तिवादी छे ने !' अवी शंका न करवी, कारण के अना मते तो अंधुं मात्र 'सत्' डोवाथी नमस्कारादिउपे नमस्कार-एन्द्र-घटादि कशुं छे ज नडीं.' अटले ज नमस्कारनिर्युक्तिमां सदद्वैतवादी परसंग्रहनयनो नमस्कारने अनुत्पन्न कहेनार तरीके उल्लेख करेलो नथी. अपरसंग्रहनय नमस्कारादि माने छे अरो, पण उत्पन्न ज, नडीं के अनुत्पन्न, कारण के नमस्कारनिर्युक्तिमां अनो शेष तरीके उत्पन्नत्व कहेनार नयोमां समावेश कर्यो छे.

वणी, सांभ्यदर्शनना प्रज्ञेता कपिलाचार्यनो उपहास करतां असत्कार्यवादीओ वडे "जे दडीं छे ते दूध छे, जे दूध छे ते दडीं छे-आवुं कहेता विन्ध्यवासी आचार्ये पोतानुं विन्ध्यवासित्व=जंगलमां रडेवापणुं सिद्ध कर्युं छे" आवुं जे कहेवायुं छे तेनाथी पण सांभ्यदर्शन नैगममूलक छे अे जणाय ज छे, कारण के वनगमनना प्रयोजनभूत काष्ठने प्रस्थकनी जेम दूधने दडी तरीके जोनार नय नैगम ज डोय शके.

અથ સાદ્ગ્રહ્યદર્શનસ્ય નૈગમમૂલત્વે વ્યવહારમૂલત્વં કસ્ય દર્શનસ્યેતિ ચેદ્ ? ન્યાયદર્શનસ્ય તત્તુલ્યપ્રાયસ્ય વૈશેષિકદર્શનસ્ય ચેતિ ગૃહાણ । વૈશેષિકદર્શનસ્ય નૈગમમૂલત્વં શાસ્ત્રેષુ કથિતમિતિ ચેત્ ? કથિતમેવ, તથાપિ તસ્ય વ્યવહારમૂલત્વમપિ બહુશ્રુતૈરવશ્યં વિચારણીયમ્ । તત્ત્વૈવં - નયોપદેશગ્રન્થે નૈગમનયનિરૂપણાર્થમેવમુક્તં -

નિગમેષુ ભવો બોધો નૈગમસ્તત્ર કીર્તિતઃ । તદ્ભવત્વં પુનર્લોકપ્રસિદ્ધાર્થોપગન્તૃતા ॥૨૦॥
તત્પ્રસિદ્ધિશ્ચ સામાન્યવિશેષાદ્યુભયાશ્રયા । તદન્યતરસન્યાસે વ્યવહારો હિ દુર્ઘટઃ
॥૨૧॥

एतल्लक्षणमनुसृत्य न्याय-वैशेषिकदर्शनयोरेतल्लक्षणलक्ष्यनयप्रकृतिकत्वं शास्त्रेषु कथितम्, तयोरपि सामान्य-विशेषाद्यभ्युपगन्तृत्वात् । परन्तु यदा सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यते तदैतल्लक्षणस्य लक्ष्यभूतनयतया नैगमापेक्षया व्यवहारनयो ह्युचिततरो भासते । न हि नैगमसंमतं वनगमन-प्रयोजनीभूतदावादेः प्रस्थकत्वं लोकप्रसिद्धार्थः । न हि नैगमः सामान्यं विशेषांश्चाभ्युपगच्छति,

આ બધા અધિકારોને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતા સાંખ્યદર્શનની મૂળપ્રકૃતિ નૈગમનય છે એવું સૂચન થાય છે કે નહીં ? એનો બહુશ્રુતોએ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન - સાંખ્યદર્શન જો નૈગમમૂલક છે તો વ્યવહારમૂલક ક્યું દર્શન છે ?

ઉત્તર - ન્યાયદર્શન અને તત્તુલ્યપ્રાય વૈશેષિકદર્શન વ્યવહારમૂલક છે એમ જાણવું.

શંકા - શાસ્ત્રોમાં તો વૈશેષિકદર્શનને નૈગમમૂલક કહ્યું છે.

સમાધાન - હા, કહ્યું જ છે. છતાં એ વ્યવહારનયમૂલક હોવું પણ બહુશ્રુતોએ અવશ્ય વિચારણીય છે. તે આ રીતે - નયોપદેશગ્રન્થમાં નૈગમનયના નિરૂપણ માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે - “તેમાં, નિગમોમાં થયેલો બોધ એ નૈગમ કહેવાયેલો છે. લોકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થને સ્વીકારવો એ નિગમોમાં થયેલા બોધરૂપ છે. વળી એ અર્થની પ્રસિદ્ધિ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને માનવાથી થાય છે. તે બેમાંથી એકને પણ નકારવામાં આવે તો વ્યવહાર દુર્ઘટ બની જાય છે = વ્યવહાર ઘટવો મુશ્કેલ બની જાય છે.”

આ લક્ષણને અનુસરીને શાસ્ત્રોમાં ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનને આ લક્ષણના લક્ષ્યભૂત જે નય હોય તેમાંથી ઉદ્ભવેલો કહ્યો છે, કારણ કે આ બે દર્શનો પણ સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેને માને છે. પરંતુ જ્યારે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે ત્યારે આવા લક્ષણના લક્ષ્ય તરીકે નૈગમની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય વધુ ઉચિત જણાય છે. વનગમનના પ્રયોજનભૂત કાષ્ઠને પ્રસ્થક માનવું એ કાંઈ લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ નથી. વળી નૈગમ કાંઈ સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેને માનતો નથી, કારણ કે એ તો ઊર્ધ્વતાસામાન્યને માને છે. (નહીંતર

ઠુર્ધ્વતાસામાન્યવિષયકત્વાત્ તસ્ય । આકુટ્ટિતનામાદિકસ્ય પ્રસ્થકત્વાદિરૂપો લોકપ્રસિદ્ધાર્થો વ્યવહારનયસ્યૈવ વિષયઃ । સર્વેષુ ઘટાદિષુ ઘટત્વાદિલક્ષણં સામાન્યં, નાનાઘટાદિલક્ષણાન્ વિશેષાંશ્ચ વ્યવહારનયો હિ સ્વીકુરુતે । તથા, વ્યવહારે દુર્ઘટ્ટે વ્યવહારનયસ્યૈવ દુર્ઘટ્ટત્વં, ન તુ નૈગમસ્ય, વ્યવહારનયસ્યૈવ લોકવ્યવહારાનુસારિત્વાત્ । તતશ્ચૈતલ્લક્ષણં વ્યવહારનયસ્યૈવેતિ કલ્પના નાશ્રેયસ્કરી પ્રતિભાતિ । અત એવૈતલ્લક્ષણકનયપ્રકૃતિકં નૈયાયિકદર્શનં વ્યવહારનયમૂલ-મિતિ કલ્પનાઽપિ નાશ્રેયસ્કરી । અત એવ ચ સાઙ્ખ્યવેદાન્ત-ન્યાય-બૌદ્ધાદિદર્શનાદિષુ ન્યાયદર્શનસ્યોક્તીર્યુક્તીશ્ચ લોકો યથા વિનાઽઽયાસેન સ્વીકરોતિ ન તથા સાઙ્ખ્યાદિદર્શના-નામુક્તીર્યુક્તીશ્ચ, ન્યાયદર્શનોક્ત્યાદીનામેવ લોકસ્ય સુપરિચિતત્વાત્ । અત એવ ચ સાઙ્ખ્યાદિ-દર્શનાનાં સત્યસ્ય યથા પરમાર્થતો વ્યવહારતશ્ચેતિ દ્વૌ વિભાગૌ, ન તથા નૈયાયિકદર્શનસ્ય । અયમ્ભાવઃ-સાઙ્ખ્યદર્શનસ્ય પુરુષસ્ય પુષ્કરપલાશતુલ્યનિર્લેપત્વ-અકર્તૃત્વાદયઃ પરમાર્થતઃ સત્યમ્, તથાપ્યપરાધકર્તૃત્વાદિલોકવ્યવહારનિર્વાહાર્થં પુરુષસ્ય તત્કર્તૃત્વાદિકમત એવ ચ સલેપત્વમપિ તસ્ય સંમતમેવ, પરન્તુ વ્યવહારતઃ, એતદેવ તસ્ય વ્યવહારતઃ સત્યમ્ । વેદાન્ત-

તો એણે પણ નમસ્કારને ઉત્પન્ન જ માનવો પડે.) નામાંકિત પ્રસ્થક એ જ મુખ્ય પ્રસ્થક છે આવો લોકપ્રસિદ્ધાર્થ વ્યવહારનયને જ ઈષ્ટ છે. બધા ઘટાદિમાં ઘટત્વાદિરૂપ સામાન્ય અને અનેક ઘટાદિરૂપ વિશેષોને વ્યવહારનય જ માને છે. તથા લોકવ્યવહાર દુર્ઘટ થવામાં વ્યવહારનય જ દુર્ઘટ બને છે, નહીં કે નૈગમનય, કારણ કે વ્યવહારનય જ લોકવ્યવહારને અનુસરનારો છે. માટે આ લક્ષણ વ્યવહારનયનું જ છે એવી કલ્પના અહિતકર નથી એમ લાગે છે. અને એટલે જ આ લક્ષણવાળા નય મૂલક એવું નૈયાયિકદર્શન વ્યવહારનયમૂલક છે એવી કલ્પના પણ અહિતકર લાગતી નથી. એટલે જ સાંખ્ય-વેદાન્ત-ન્યાય-બૌદ્ધાદિદર્શનોમાં ન્યાયદર્શનની વાતો અને યુક્તિઓને લોક જે સહજતાથી સમજી અને સ્વીકારી શકે છે એ સહજતાથી સાંખ્યાદિદર્શનોની વાતો અને યુક્તિઓને નહીં, કારણ કે ન્યાયદર્શનના વચનો વગેરે જ લોકને સુપરિચિત હોય છે. એટલે જ સાંખ્યાદિદર્શનોને માન્ય સત્યના જેમ પરમાર્થથી અને વ્યવહારથી એમ બે વિભાગ છે એમ નૈયાયિકદર્શનમાન્ય સત્યના નથી. આશય એ છે કે સાંખ્યદર્શનને પુરુષ પુષ્કરપલાશતુલ્ય નિર્લેપ હોવો-અર્તા હોવો... આ બધું પરમાર્થસત્ય તરીકે માન્ય છે, તેમ છતાં અપરાધકરણાદિ લોકવ્યવહારના નિર્વાહ માટે પુરુષને એનો કર્તા માનવો, અને તેથી સલેપ માનવો... આ બધું પણ એને સંમત છે, પણ માત્ર વ્યવહારથી, આ જ એનું વ્યવહારથી સત્ય છે. એમ, વેદાંતદર્શનને બ્રહ્માદૈતવાદ પરમાર્થથી સત્ય છે. પણ

દર્શનસ્ય બ્રહ્માદ્વૈતવાદઃ પરમાર્થતઃ સત્યં, તથાપિ ગુરુ-શિષ્યાદિવ્યવહારનિર્વાહાર્થમાત્મનાનાત્વમપિ તસ્ય સંમતમેવ, પરન્તુ વ્યવહારત એવ, ન તુ પરમાર્થતોઽપિ । એવં બૌદ્ધસ્ય ક્ષણિકત્વમેવ પરમાર્થઃ, તથાપ્યુત્તમાધમર્ણાદિવ્યવહારં સોઽપિ યતો વ્યવહરત્યેવાતોઽક્ષણિકત્વમપિ તસ્ય સંમતમેવ, કિન્તુ યતસ્તદ્ વ્યવહારનિર્વાહાર્થમેવ, અતો વ્યવહારત એવ સત્યં, ન તુ પરમાર્થતઃ । પરન્તુ નૈયાયિકદર્શનસંમતસ્ય સત્યસ્ય નૈવં દ્વૌ વિભાગૌ, તત્સંમતેન પરમાર્થસત્યેનૈવ વ્યવહારસ્યાપિ નિર્વાહસમ્ભવાત્ તદતિરિક્તવ્યવહારસત્યસંમતેરનાવશ્યકત્વાત્ । તતશ્ચ નૈયાયિકદર્શનસ્ય લોકવ્યવહારાનુકૂલત્વસિદ્ધેર્વ્યવહારનયમૂલકત્વમપિ કથં ન સિધ્યેદિતિ બહુશ્રુતૈરવશ્યં વિમર્શનીયમ્ ।

એવમ્ચ નૈગમનયાત્ સાઙ્ખ્યદર્શનં, સદ્ગ્રહનયાદ્ વેદાન્તદર્શનં, વ્યવહારનયાદ્ નૈયાયિક- (વૈશેષિક)દર્શનં, ઋજુસૂત્રનયાચ્ચ સૌગતદર્શનં સમુદ્ભૂતમિતિ સ્થિતમ્ ।

અથ સાઙ્ખ્યાદિદર્શનાનાં મિથ્યાતયા તદ્દેતુભૂતાનાં નૈગમાદિનયાનામપિ કથં ન મિથ્યાત્વમિતિ ચેત્ ? નનુ નયાનાં પ્રમાણાપેક્ષત્વેન તન્નાન્તરીય-સ્વતન્ત્રચોદકપક્ષગ્રાહ્યુભયવૈલ-ક્ષણ્યાન્ન મિથ્યાત્વમિતિ પૂર્વમુક્તં કિં ન સ્મરસિ ? બાઢં સ્મરામિ, કિન્તુ નયાનાં કા

ગુરુ-શિષ્યાદિ વ્યવહારના નિર્વાહ માટે એ કોઈક રીતે આત્મનાનાત્વ પણ માને છે. પણ માત્ર વ્યવહારથી, નહીં કે પરમાર્થથી પણ. એમ, બૌદ્ધને ક્ષણિકત્વ એ પરમાર્થ છે. તો પણ, લેણદાર-દેવાદાર વગેરે વ્યવહાર તો એ પણ કરે છે, તેથી અક્ષણિકત્વ પણ તેને માન્ય છે જ, પણ એ વ્યવહારના નિર્વાહ માટે જ માન્ય હોવાથી વ્યવહારથી જ સત્ય છે, નહીં કે પરમાર્થથી. પણ, નૈયાયિકદર્શનને માન્ય સત્યના આવી રીતે બે વિભાગ લગભગ નથી, કારણ કે એને માન્ય પરમાર્થસત્યથી જ વ્યવહારનો નિર્વાહ પણ સંભવિત હોવાથી વધારાનું વ્યવહારસત્ય માનવું જરૂરી નથી. એટલે નૈયાયિકદર્શન લોકવ્યવહારાનુકૂલ હોવું સિદ્ધ થવાથી વ્યવહારનયમૂલક હોવું પણ કેમ સિદ્ધ ન થાય ? એ બહુશ્રુતોએ અવશ્ય વિચારવું.

આમ, નૈગમનયમાંથી સાંખ્યદર્શન, સંગ્રહનયમાંથી વેદાન્તદર્શન, વ્યવહારનયમાંથી નૈયાયિક-વૈશેષિકદર્શન અને ઋજુસૂત્રનયમાંથી સૌગતદર્શન ઉદ્ભવ પામ્યું છે એ નિશ્ચિત થયું.

શંકા-સાંખ્યાદિદર્શનો મિથ્યા હોવાથી તેના મૂળભૂત નૈગમાદિનયો પણ કેમ મિથ્યા ન બને ?

પ્રમાણાપેક્ષા ? પ્રમાણાપેક્ષત્વં ચ કથં મિથ્યાત્વમપનયતીતિ ન સમ્યગ્ જ્ઞાયતે इति चेत् ? શ્રુણુ-સાહચર્યાદિદર્શનાનિ 'જીવો નિત્યઃ' इत्यादिरूपेण नित्यत्वादिकं यद् गृह्णन्ति तदेव वस्तुनः समस्तं स्वरूपमिति मन्यन्ते कथयन्ति चेति तेषां मિથ્યાત્વમ્ । પરન્તુ નૈગમાદિનયાસ્તુ સ્વવિષયભૂતં નિત્યત્વાદિકં વસ્તુસ્વરૂપાંશતયૈવ મન્યન્તે, ન સમસ્તવસ્તુસ્વરૂપતયા, અનિત્યત્વાદે-રિતરાંશસ્યાપિ પ્રમાણપરિચ્છિન્નત્વાત્ । યદ્યપિ નૈગમલક્ષણો દ્રવ્યાર્થિકો દ્રવ્યં મનસિકૃત્યૈવ= અર્પયિત્વૈવ વસ્તુ પરિચ્છિનત્તિ, તતશ્ચ શબ્દતો વ્યક્તરૂપેણ ન કદાચિદપિ 'જીવોઽનિત્યઃ' 'જીવોઽનિત્યોઽપિ' इत्यादि स्वीकरोति, वक्ति वा, प्रत्युत 'जीवो नित्य एव' इत्येवं नित्यत्वस्य सावधारणं विधानं, 'जीवो नैवानित्यः' इत्येवमनित्यत्वस्य सावधारणं निराकरणमपि करोत्येव, द्रव्यापेक्षया जीवस्य नित्यत्वस्यैव सम्भवाद, अनित्यत्वस्य स्वप्नेऽप्यसम्भवाद । तथापि यतः स प्रमाणापेक्षः, अतोऽव्यक्तरूपेण-गर्भितरूपेणेति यावत् प्रमाणपरिच्छिन्नम-

સમાધાન - અરે ! નયો પ્રમાણાપેક્ષ હોવાથી તન્ત્રાન્તરીય કે સ્વતંત્રમાં શંકા કરનાર... એ બન્નેથી વિલક્ષણ હોવાના કારણે મિથ્યા હોતા નથી, આવું પૂર્વે કહી જ ગયા છીએ એને કેમ યાદ કરતો નથી ?

શંકા - એને યાદ તો ઘણું કરું છું, પણ નયોને શી પ્રમાણની અપેક્ષા હોય છે ? પ્રમાણની આ અપેક્ષા મિથ્યાત્વને શી રીતે દૂર કરે છે ? એ બરાબર સમજાતું નથી.

સમાધાન - સમજાવું. સાંભળ. સાંખ્યાદિદર્શનો જીવો નિત્યઃ વગેરે રૂપે જે નિત્યત્વાદિને જુએ છે તેને જ વસ્તુના સંપૂર્ણસ્વરૂપ તરીકે માની લે છે અને નિરૂપે છે, માટે તેઓ મિથ્યા છે. પરંતુ નૈગમાદિનયો સ્વવિષયભૂત નિત્યત્વાદિને વસ્તુસ્વરૂપના અંશરૂપે જ માને છે, નહીં કે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપ રૂપે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપનો જે અનિત્યત્વાદિ સ્વરૂપ ઇતરાંશ, તે પણ પ્રમાણથી પરિચ્છિન્ન છે, (એટલે કે એ પણ વસ્તુમાં રહેલ તો છે જ.) જો કે નૈગમનામે દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યને મનમાં રાખીને=અર્પણા કરીને જ વસ્તુને જુએ છે. એટલે વ્યક્તરૂપે તો ક્યારેય જીવોઽનિત્યઃ 'જીવોઽનિત્યોઽપિ' ઇત્યાદિ સ્વીકારતો નથી, કે બોલતો નથી, ઊલટું જીવો નિત્ય એવ... એ પ્રમાણે નિત્યપણાનું સાવધારણ (જકાર સહિતનું) વિધાન કરે છે. અને જીવો નૈવ નિત્યઃ એ રીતે અનિત્યત્વનું સાવધારણ નિરાકરણ પણ કરે જ છે, કારણ કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવમાં નિત્યત્વ જ સંભવે છે, અનિત્યત્વ સ્વપ્નમાં પણ સંભવી શકતું નથી. તેમ છતાં એ પ્રમાણાપેક્ષ (=પ્રમાણની અપેક્ષાવાળો) હોવાથી અવ્યક્તરૂપે-ગર્ભિતરૂપે પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલ અનિત્યત્વાત્મક ઇતરાંશને સ્વીકારે છે, એનો નિષેધ કરતો નથી. આવો

નિત્યત્વાત્મકમિતરાંશં સ્વીકરોતિ, ન પ્રતિક્ષપતિ। અયં સ્વીકાર એવ તસ્ય પ્રમાણાપેક્ષત્વમ્। ‘વસ્તુસ્વરૂપવિચારણાયાં યથા દ્રવ્યસ્યાર્પણા-પર્યાયસ્યાનર્પણા ક્રિયતે, તથાઽન્યયાઽપેક્ષયા દ્રવ્યસ્યાનર્પણા-પર્યાયસ્યાર્પણાઽપિ ક્રિયત એવ, મયા ન ક્રિયત ઇતિ ત્વન્યદેતત્। તદા તુ જીવાદેરનિત્યત્વમેવ, ન તુ નિત્યત્વં, પર્યાયાપેક્ષયા નિત્યત્વાદેઃ સ્વપ્નેઽપ્યસમ્ભવાદ્ । વસ્તુસ્વરૂપસ્ય યથાઽહં ગ્રાહકસ્તથૈવાન્યઃ પર્યાયાર્થિકોઽપિ, પ્રમાણપરિચ્છિન્નસ્યૈવાનિત્યત્વસ્ય તેન ગ્રહણાત્। નાહં પ્રમાણં, કિન્તુ નય એવ, અંશમાત્રગ્રાહિત્વાત્। મમ નિત્યત્વં યદ્ ભાસતે તત્કયાચિદપેક્ષયૈવ, ન તુ નિરપેક્ષતયા, અન્યસ્યાન્યયાઽપેક્ષયાઽનિત્યત્વમપિ ભાસત એવૈતિ। ઇત્યેવમાદયો વિકલ્પા નયસ્ય ગર્ભિતરૂપેણ ભવન્ત્યેવ । ઈદ્ગ્વિકલ્પજનનમેવ પ્રમાણાપેક્ષત્વસ્ય મિથ્યાત્વાપનયનં જ્ઞેયમ્ । પરંતુ સાઙ્ઘ્યાદિતીર્થાન્તરીયાણાં તે વિકલ્પા ગર્ભિતરૂપેણાપિ નૈવ સમ્ભવન્તિ । તે ત્વેવમેવ મન્યન્તે યદ્ ‘મયા ગૃહ્યમાણં નિત્યત્વાદિકં વસ્તુનઃ પૂર્ણસ્વરૂપમેવ, તદ્દિન્નમનિત્યત્વાદિકં વસ્તુનિ નૈવ સમ્ભવતિ, મમ નિત્યત્વાદિકં યદ્ભાસતે તન્નિરપેક્ષતયૈવ, ન તુ કયાચિદપ્યપેક્ષયા, અત્ત એવાર્પણાનર્પણે ન કેચિદપિ સ્તઃ! અહં પ્રમાણમેવ, ન તુ

સ્વીકાર એ જ એનું પ્રમાણાપેક્ષત્વ છે. “વસ્તુના સ્વરૂપની વિચારણામાં જેમ દ્રવ્યની અર્પણા(પ્રધાનતા) અને પર્યાયની અનર્પણા(ગૌણતા) હોય છે એમ અન્ય અપેક્ષાએ દ્રવ્યની અનર્પણા અને પર્યાયની અર્પણા પણ કરાતી જ હોય છે, હું નથી કરતો એ એક અલગ વાત છે.” “પણ એ વખતે જીવ અનિત્ય જ છે, નહીં કે નિત્ય, પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવ નિત્ય હોવો સ્વપ્નમાં પણ સંભવતો નથી.” “વસ્તુસ્વરૂપનું જેમ હું ગ્રહણ કરું છું એમ બીજો પર્યાયાર્થિક પણ ગ્રહણ કરે જ છે. કારણ કે પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલ અનિત્યત્વનું જ એ પણ ગ્રહણ કરનારો છે.” “હું પ્રમાણ નથી, પણ નય જ છું, કારણ કે અંશમાત્રગ્રાહી છું.” “મને જીવ નિત્ય જે ભાસે છે તે કોઈક અપેક્ષાએ જ, નહીં કે અપેક્ષા વિના, કારણ કે અન્યને બીજી અપેક્ષાએ એ અનિત્ય પણ ભાસે જ છે.” આવા બધા વિકલ્પો નયને ગર્ભિતરૂપે હોય જ છે. આવા વિકલ્પો પેદા કરવા એ પ્રમાણાપેક્ષત્વ વડે કરાતું મિથ્યાત્વનું અપનયન (= દૂર કરવું એ) જાણવું. પરંતુ સાંખ્ય વગેરે અન્ય દર્શનોને આ વિકલ્પો ગર્ભિતરૂપે પણ હોતા નથી. તેઓ તો એમ જ માનતા હોય છે કે “હું જે નિત્યત્વાદિને જોઉં છું એ વસ્તુનું પૂર્ણસ્વરૂપ જ છે, એનાથી ભિન્ન અનિત્યત્વ વગેરે વસ્તુમાં સંભવતું નથી જ.” “મને જે નિત્યત્વાદિ ભાસે છે તે નિરપેક્ષપણે જ, નહીં કે કોઈક અપેક્ષાએ... માટે જ અર્પણા-અનર્પણા જેવું કાંઈ છે જ નહીં...” “હું પ્રમાણ જ છું, નહીં કે નય, કારણ કે સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી છું...”

નયઃ, સંપૂર્ણવસ્તુગ્રાહિત્વાત્ । નેહ જગતિ કાચિદપિ સાડપેક્ષા યયા વસ્તુન્યનિત્યત્વાદિકમપિ ભાસેતે'તિ । યતો દર્શનાન્તરીયાણામેવમાદયો વિકલ્પાઃ, અતસ્તે મિથ્યા એવ ।

અયમ્ભાવઃ-દ્વૌ પુરુષૌ વૃક્ષસ્ય શાખાં પશ્યતઃ । તત્ર પ્રથમઃ 'શાખા વૃક્ષસ્યૈકોડવયવઃ' ઇતિ મન્યતે, તદન્યસ્તુ 'શાખૈવ સંપૂર્ણો વૃક્ષઃ' ઇતિ । યદ્યપિ પ્રથમોડપિ શાખામેવ પશ્યતિ, ન તુ મૂલં, અતઃ સ શબ્દતો વ્યક્તરૂપેણ ન કદાચિદપિ 'વૃક્ષઃ કપિસંયોગાભાવવાન્' 'વૃક્ષઃ કપિસંયોગાભાવવાનપિ' ઇત્યાદિ સ્વીકરોતિ-વક્તિ વા, પ્રત્યુત 'વૃક્ષઃ કપિસંયોગ્યેવ' ઇત્યેવં કપિસંયોગસ્ય સાવધારણં વિધાનં, 'વૃક્ષો નૈવ કપિસંયોગાભાવવાન્' ઇત્યેવં કપિસંયોગા-ભાવસ્ય સાવધારણં નિરાકરણમપિ કરોત્યેવ, શાખાપેક્ષયા વૃક્ષે કપિસંયોગસ્યૈવ સમ્ભવાત્, કપિસંયોગાભાવસ્ય તદાડસમ્ભવાત્ । તથાપિ ગર્ભિતરૂપેણ સ મૂલમપિ વૃક્ષાવયવતયા યતઃ સ્વીકરોતિ, અતઃ કપિસંયોગાભાવલક્ષણમિતરાંશમપિ વૃક્ષે સ્વીકરોતિ, ન તુ પ્રતિક્ષિપતિ । વૃક્ષે કપિસંયોગોડસ્તિ ન વૈતિ વિચારણાયાં યથા શાખાયા અર્પણા-મૂલસ્યાનર્પણા તથાડન્યયા-ડપેક્ષયા મૂલસ્યાર્પણા-શાખાયા અનર્પણાડપિ ક્રિયત એવ, મયા ન ક્રિયત ઇતિ ત્વન્યદેતત્ । તદા તુ વૃક્ષે કપિસંયોગાભાવ એવ, ન તુ કપિસંયોગોડપિ, મૂલાપેક્ષયા(મૂલાવચ્છેદેન) વૃક્ષે

“આ જગત્માં એવી કોઈ અપેક્ષા છે નહીં, જે વસ્તુને અનિત્યાદિરૂપે જણાવે.” અન્ય દર્શનોને આવા વિકલ્પો હોય છે, માટે તે મિથ્યા જ છે.

આ બાબતમાં રહસ્ય આવું છે - બે પુરુષો વૃક્ષની શાખાને જોઈ રહ્યા છે. એમાં પ્રથમ શાખા એ વૃક્ષનો એક અવયવ છે એવું માને છે. બીજો 'શાખા એ જ સંપૂર્ણ વૃક્ષ છે' એમ માને છે. જો કે પ્રથમ પણ શાખાને જ જોઈ રહ્યો છે, નહીં કે મૂળને... અને એટલે એ શબ્દથી-વ્યક્તરૂપે ક્યારેય પણ વૃક્ષઃ કપિસંયોગાભાવવાન્, વૃક્ષઃ કપિસંયોગાભાવવાનપિ આવું સ્વીકારતો નથી કે બોલતો નથી. ઉલટું, વૃક્ષઃ કપિસંયોગ્યેવ એમ કપિસંયોગનું સાવધારણ વિધાન, અને વૃક્ષો નૈવ કપિસંયોગાભાવવાન્ (વૃક્ષ વાંદરાના સંયોગના અભાવવાળું નથી જ) એમ કપિસંયોગાભાવનો સાવધારણ નિષેધ પણ કરે જ છે, કારણ કે શાખાની અપેક્ષાએ ત્યારે કપિસંયોગ જ સંભવે છે, કપિસંયોગાભાવ સંભવતો નથી જ. તેમ છતાં તે ગર્ભિતરૂપે મૂળને પણ વૃક્ષના અવયવરૂપે સ્વીકારે છે, માટે કપિસંયોગાભાવરૂપ ઈતરાંશને પણ વૃક્ષમાં સ્વીકારે જ છે, નકારતો નથી. વૃક્ષ પર કપિસંયોગ છે કે નહીં ? એ વિચારણામાં જેમ શાખાની અર્પણા અને મૂળની અનર્પણા છે એમ અન્ય અપેક્ષાએ મૂળની અર્પણા-શાખાની અનર્પણા... પણ કરાતી જ હોય છે, હું નથી કરતો એ એક અલગ વાત છે. એ વખતે વૃક્ષ પર કપિસંયોગાભાવ જ છે,

કપિસંયોગસ્ય તદાઽસમ્ભવાદ્ । વૃક્ષસ્વરૂપસ્ય યથાઽહં ગ્રાહકસ્તથૈવાન્યો મૂલં પશ્યન્નરોઽપિ, વૃક્ષાંશસ્યૈવ તેનાપિ ગ્રહણાત્ । નાહં સમ્પૂર્ણવૃક્ષગ્રાહી, કિન્તુ તદંશગ્રાહ્યેવ, શાખામાત્રગ્રાહિત્વાત્ । મમ કપિસંયોગો યદ્વાસતે તત્કયાચિદપેક્ષ્યૈવ, ન તુ નિરપેક્ષતયા, અન્યસ્યાન્યયાઽપેક્ષયા કપિસંયોગાભાવોઽપિ ભાસત એવ । इत्येवमादयो विकल्पा अस्य प्रथमस्य पुरुषस्य गर्भितरूपेण भवन्त्येव । परंतु द्वितीयस्य ते गर्भितरूपेणापि नैव सम्भवन्ति । स त्वेवमेव मन्यते यद् ‘मया गृह्यमाणः कपिसंयोगः समस्तस्य वृक्षस्य स्वरूपं, कपिसंयोगाभावस्तु वृक्षे नास्त्येव । मम कपिसंयोगो यद् भासते तन्निरपेक्षतयैव, न तु शाखापेक्षया । अत एवार्पणानर्पणे न केचिदपि स्तः । अहं समस्तवृक्षग्राह्येव, न तु वृक्षांशग्राही, वृक्षस्य शाखामात्रत्वात् । नेह वृक्ष इदानीं कश्चिदपि सोऽशो यं पुरस्कृत्य कपिसंयोगाभावोऽपि भासेतेति । द्वितीयस्य पुरुषस्यैवमादयो विकल्पाः, अतस्तस्य दर्शनं मिथ्यैव ।

એવમેવ પ્રસ્તુતેઽપિ જ્ઞેયમ્ । નયઃ પ્રથમપુરુષસ્થાનીયઃ; દર્શનાન્તરં ચ દ્વિતીયપુરુષસ્થાનીય ઇતિ દર્શનાન્તરસ્ય મિથ્યાત્વેઽપિ નયસ્ય ન મિથ્યાત્વમ્ ।

નહીં કે કપિસંયોગ પણ... કારણ કે મૂલની અપેક્ષાએ એ વખતે વૃક્ષ પર કપિસંયોગ સંભવતો નથી. “વૃક્ષના સ્વરૂપનું જેમ હું ગ્રહણ કરું છું એમ અન્ય મૂળને જોનાર પુરુષ પણ (વૃક્ષના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરે છે), કારણ કે તે પણ વૃક્ષના અંશનું જ ગ્રહણ કરે છે” “હું સંપૂર્ણ વૃક્ષને જોનારો નથી, પણ એના અંશને જ જોનારો છું, કારણ કે માત્ર શાખાને જ જોઉં છું.” “મને કપિસંયોગ જે ભાસે છે તે કોઈક અપેક્ષાએ જ, નહીં કે નિરપેક્ષપણે, બીજાને બીજી અપેક્ષાએ કપિસંયોગાભાવ પણ ભાસે જ છે.” આવા બધા વિકલ્પો પ્રથમ પુરુષને ગર્ભિતરૂપે હોય જ છે. પણ બીજા પુરુષને એ ગર્ભિતરૂપે પણ સંભવતા નથી જ. તે તો એમ જ સમજે છે કે ‘મને ભાસતો કપિસંયોગ એ આખા વૃક્ષનું સ્વરૂપ છે, કપિસંયોગાભાવ વૃક્ષ પર છે જ નહીં’ ‘મને કપિસંયોગ જે ભાસે છે તે નિરપેક્ષપણે જ, નહીં કે શાખાની અપેક્ષાએ. માટે અર્પણા-અનર્પણા જેવું કાંઈ છે નહીં.” “હું આખા વૃક્ષનું જ્ઞાન કરનારો છું, નહીં કે વૃક્ષના અંશમાત્રનું, કારણ કે વૃક્ષ શાખામાત્રરૂપ જ છે.” ‘આ વૃક્ષ પર એવો કોઈ અંશ છે નહીં જેને આગળ કરીને હાલ કપિસંયોગાભાવ પણ ભાસે’ બીજા પુરુષને આવા બધા વિકલ્પો હોય છે, માટે એનું દર્શન મિથ્યા જ છે.

આવું જ પ્રસ્તુતમાં જાણવું જોઈએ. આમાં નય પ્રથમ પુરુષ જેવો છે. અન્ય સાંખ્યાદિદર્શન બીજા પુરુષ જેવું છે. માટે અન્ય દર્શનો મિથ્યા હોવા છતાં નય મિથ્યા નથી.

સ્યાન્મતિ:-દ્રવ્યાર્થિકનયસ્ય ગર્ભિતરૂપેણ ભવદુક્તા વિકલ્પા ભવન્ત્વપિ, વ્યક્તરૂપેણ તુ શબ્દતઃ સ સાઙ્ખ્યવન્ન કદાચિદપ્યનિત્યત્વં સ્વીકુરતે, અપિ તુ નિરાકુરત એવ । ‘પર્યાયાપેક્ષયા જીવાદૌ વસ્તુન્યનિત્યત્વમપિ વર્તત એવ’ ઇત્યાદિકં સાઙ્ખ્યવત્ સોઽપિ કદાચિદપિ મુખતો નૈવ કથયતિ, તથાકથને સ્વસ્ય દ્રવ્યાર્થિકત્વહાને: । અત એવ દ્રવ્યાર્થિકો નયો વા ભવતુ, સાઙ્ખ્યદર્શની વા, નિરૂપણં તુ દ્વયો: સમાનમેવ । તતશ્ચ સાઙ્ખ્યદર્શનિનો નિરૂપણમેવ મિથ્યા, ન દ્રવ્યાર્થિકનયસ્યેત્યર્દ્ધજરતીયન્યાય એવેતિ । મૈવં, દ્વયોર્નિરૂપણયો: શબ્દતઃ સમાનત્વેઽપિ નયે દ્રવ્યાર્થિકે કસ્યચિત્પ્રતિવિશેષસ્ય સત્વાત્ । કઃ સ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ચેત્ ? અયં-નિત્યત્વવાદી સાઙ્ખ્યઃ ક્ષણિકત્વવાદી ચ સુગતો યદા સમયતસ્તદા વૈરિવત્પરસ્પરં વિવદેતે એવ, ન તુ સહકારભાવં ભજતઃ, તતસ્તૌ વસ્તુવિઘાતાયૈવ ભવતઃ, ન પુનસ્તત્સ્વરૂપનિશ્ચયાય । પરંતુ નિત્યત્વવાદી દ્રવ્યાર્થિકો નયોઽનિત્યત્વવાદી ચ પર્યાયાર્થિકો નયો યદા સમયતઃ, સમુદિતૌ ચ વસ્તુનઃ સમ્પૂર્ણસ્વરૂપનિશ્ચયાર્થં પ્રયતેતે તદા મિથઃ સહકારભાવમેવ ભજતઃ, ન તુ વૈરિભાવમ્ । અત એવ તૌ સમુદિતૌ સમસ્તવસ્તુગમકૌ ભવતઃ,

આવો વિચાર આવી શકે કે - દ્રવ્યાર્થિકનયને ગર્ભિતરૂપે તમે કહેલા વિકલ્પો ભલે હો, વ્યક્તરૂપે શબ્દથી તો એ સાંખ્યની જેમ ક્યારેય પણ અનિત્યત્વને સ્વીકારતો નથી, પણ નિરાકરણ જ કરે છે. ‘પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવાદિ વસ્તુમાં અનિત્યત્વ પણ રહેલું જ છે.’ વગેરે એ પણ સાંખ્યની જેમ ક્યારેય મુખથી કહેતો નથી જ, કારણ કે એવું કહેવામાં એનું દ્રવ્યાર્થિકપણું જ હણાઈ જાય. એટલે જ દ્રવ્યાર્થિકનય હોય કે સાંખ્યદર્શન હોય, નિરૂપણ તો બન્નેનું સમાન જ હોય છે. એટલે સાંખ્યદર્શનનું જ નિરૂપણ મિથ્યા, નહીં કે દ્રવ્યાર્થિકનયનું નિરૂપણ - આ તો અર્ધજરતીયન્યાય જ છે.

પણ આ વિચાર યોગ્ય નથી, કારણ કે આ એનું નિરૂપણ શબ્દથી સમાન હોવા છતાં દ્રવ્યાર્થિકનયના નિરૂપણમાં કંઈક વિશેષતા પણ છે જ. ‘એ વિશેષતા કઈ ?’ આ-નિત્યતાવાદી સાંખ્ય અને ક્ષણિકત્વવાદી બૌદ્ધ જ્યારે ભેગા થાય છે ત્યારે શત્રુની જેમ પરસ્પર વિવાદ જ કરે છે, સહકારભાવ દાખવતા નથી, અને તેથી વસ્તુસ્વરૂપનો વિઘાત કરનારા જ બને છે, નહીં કે તેનો વાસ્તવિક નિશ્ચય. પરંતુ નિત્યતાવાદી દ્રવ્યાર્થિકનય અને અનિત્યતાવાદી પર્યાયાર્થિકનય જ્યારે ભેગા થઈને વસ્તુના સંપૂર્ણસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા માટે પ્રયત્નશીલ બને છે ત્યારે પરસ્પર સહકાર ભાવ જ રાખે છે, નહીં કે શત્રુભાવ. એટલે જ ભેગા થયેલા તે બે સમસ્ત વસ્તુના બોધક બને છે, અને એટલે જ તે બેના સમુદાયમાં સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. પરસ્પર વૈરભાવને છોડીને સહકારભાવ

અત એવ ચ તયોઃ સમુદાયે સમ્યક્ત્વં ભવતિ । મિથો વૈરિભાવં ત્યક્ત્વા સહકારભાવભજનેઽન્ય-
નયવિષ્ણીભૂતસ્યાનિત્યત્વાદેર્ગર્ભિતરૂપેણ વસ્ત્વંશતયા યઃ સ્વીકારઃ સ એવ કારણમ્ । તતશ્ચ
સમસ્તવસ્તુગમકત્વાપાદકઃ સમ્યક્ત્વાપાદકશ્ચાયં ગર્ભિતરૂપોઽપિ સ્વીકારઃ કથં ન પ્રતિવિશેષઃ ?

અથ મલયગિરિચરણૈરાવશ્યકસૂત્રવૃત્તાવધારણીભાષાયા નિષેધઃ, નયરૂપત્વં, મિથ્યાત્વશ્ચ
કથિતમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ - અત એવ સ્યાચ્છબ્દલાઙ્ઘિતતયૈવ સર્વત્ર સાધૂનાં ભાષાવિનયો
વિહિતઃ, અવધારણીભાષા ચ નિષિદ્ધા, તસ્યા નયરૂપત્વાત્, નયાનાં ચ સર્વેષાં મિથ્યાદૃષ્ટિત્વાત્,
તથા ચાનુસ્મરન્તિ 'સવ્વે ણયા મિચ્છાવાયિણો'તિ ઇતિ । કલિકાલસર્વજ્ઞૈરપિ 'સદેવ-સત્-
સ્યાત્સદિતિ ત્રિધાઽર્થો મીયેત દુર્નીતિ-નય-પ્રમાણૈઃ' ઇતિ કથયદ્ધિઃ સાવધારણસ્ય નયવાક્યસ્ય
દુર્નયત્વમેવ સૂચિતમ્ । ભવતા તુ 'જીવો નિત્ય એવ, ન ત્વનિત્યઃ' ઇતિ સાવધારણસ્ય
વાક્યસ્યાપિ દ્રવ્યાર્થિકનયત્વમમિથ્યાત્વશ્ચ કથિતમિતિ કથં ન વિરોધ ઇતિ ચેત્ ? ન,
સમ્યગભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્ । અયમત્ર સમ્યગભિપ્રાયઃ - 'સર્વ વાક્યં સાવધારણં ભવતિ' ઇતિ

ભજવામાં, અન્ય નયના વિષયભૂત અનિત્યત્વાદિનો ગર્ભિતરૂપે વસ્તુઅંશ તરીકે જે
સ્વીકાર એ જ કારણરૂપ બને છે. તેથી સમસ્ત વસ્તુનું બોધકત્વ લાવી આપનાર તથા
સમ્યક્ત્વ લાવી આપનાર આ ગર્ભિત રૂપવાળો એવો પણ સ્વીકાર નયની વિશેષતા કેમ
ન કહેવાય ?

શંકા - પૂજ્યપાદ શ્રી મલયગિરિ મહારાજે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં અવધારણી
ભાષાનો નિષેધ કર્યો છે, એને નયરૂપે કહી છે અને મિથ્યા કહી છે. તે ગ્રન્થ આ
પ્રમાણે છે - માટે જ 'સ્યાત્' શબ્દસહિત જ બોલવું એ રીતે જ સાધુઓનો ભાષાવિનય
વિહિત છે, અને અવધારણી ભાષા (જકારવાળી ભાષા) નિષિદ્ધ છે, કારણ કે એ નયરૂપ
છે, અને નય તો બધા જ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શાસ્ત્રકારો જણાવે જ છે કે - 'બધા નયો
મિથ્યાવાદી છે. !

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે પણ - 'દુર્નય-નય અને પ્રમાણ દ્વારા
પદાર્થનો યથાક્રમ સદેવ-સત્-સ્યાત્સત્ એમ ત્રણ રીતે બોધ કરાય છે' આવું કહેવા દ્વારા
સાવધારણ એવા નયવાક્યને દુર્નય તરીકે સૂચિત કરેલું જ છે. જ્યારે તમે તો 'જીવં
નિત્ય જ છે, નહીં કે અનિત્ય' એવા સાવધારણ વાક્યને પણ દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપે અને
અમિથ્યારૂપે કહો છો. તો વિરોધ કેમ નહીં ?

સમાધાન - આવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે અભિપ્રાયને સમ્યગ્ રીતે
જાણ્યો નથી. અહીં સમ્યગ્અભિપ્રાય આવો છે - 'સર્વ વાક્ય સાવધારણ હોય છે' આવો

હિ પ્રસિદ્ધો ન્યાયઃ । ‘અવધારણેન વિના ન કિમપિ વાક્યં શાબ્દબોધજનકં ભવતિ’ ઇતિ હિ તત્સૂચિતોઽર્થઃ સ્પષ્ટ એવ, અન્યથા સાવધારણત્વનિયમસ્ય વૈયર્થ્યાપત્તેઃ । નયવાક્યમપિ શાબ્દબોધજનકં તુ ભવત્યેવ, શિષ્ટૈઃ પ્રયુજ્યમાનત્વાત્, વસ્તુસ્વરૂપસ્ય વિવક્ષિતસ્યાંશસ્ય બોધજનકત્વાચ્ચ । અતસ્તેનાપિ સાવધારણેન ભવિતવ્યમેવ । અતો ‘જીવો નિત્ય એવ, ન ત્વનિત્યઃ’ ઇતિ સાવધારણં નયવાક્યં મયોક્તમ્ । મલયગિરિચરણૈર્હેમસૂરિભિશ્ચાવધારણીભાષાયા મિથ્યાત્વં-દુર્નયત્વં ચ યદુક્તં, તત્સમસ્તવસ્તુસ્વરૂપનિશ્ચાયકત્વાભિપ્રાયેણ પ્રયુજ્યમાનસ્યાવ-ધારણસ્યાભિપ્રાયેણૈવ, તાદૃગવધારણેન સાવધારણસ્ય વાક્યસ્યૈવ તીર્થાન્તરીયપ્રયુક્તવાક્યતુલ્યતયા મિથ્યાત્વાત્ । તતશ્ચ વસ્ત્વંશનિશ્ચાયકેનાવધારણેન સહિતં, સમસ્તવસ્તુનિશ્ચાયકેનાવધારણેન રહિતં નયવાક્યં ભવતીતિ ફલિતોઽર્થઃ ।

અથ ‘સર્વં વાક્યં સાવધારણં ભવતિ’ ઇતિ ન હ્યેતાવાનેવ તન્ન્યાયઃ, અપિ તુ ‘ઇષ્ટશ્ચાવધારણવિધિઃ’ ઇત્યંશસહિત એવ તન્ન્યાયઃ । તતશ્ચ યથા ‘નીલં કમલં ભવતિ’

ન્યાય છે. ‘અવધારણ વિના કોઈપણ વાક્ય શાબ્દબોધજનક બનતું નથી’ એ એનો સૂચિતાર્થ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે નહીંતર સાવધારણત્વનો નિયમ વ્યર્થ બની જાય. નયવાક્ય પણ શાબ્દબોધ જનક તો બનતું જ હોય છે, કારણ કે (૧) શિષ્ટ પુરુષો દ્વારા બોલાય છે, તથા (૨) વસ્તુસ્વરૂપના વિવક્ષિત અંશનું બોધજનક હોય છે. માટે એ પણ સાવધારણ હોવું જ જોઈએ. તેથી, ‘જીવ નિત્ય જ છે, નહીં કે અનિત્ય’ એવું સાવધારણ નયવાક્ય મેં કહ્યું છે. શ્રીમલયગિરિ મહારાજ અને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે અવધારણી ભાષાને મિથ્યા અને દુર્નયરૂપે જે કહેલ છે તે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવી આપે એવા અભિપ્રાયથી વપરાતી અવધારણી ભાષાના અભિપ્રાયથી જ કહેલ છે. (અર્થાત્ વસ્તુનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવવાનો અભિપ્રાય હોય... અને એ વખતે જીવો નિત્ય એવ એમ અવધારણીભાષા વાપરવામાં આવે તો એ મિથ્યા છે, દુર્નય છે...) આવા જકારથી સાવધારણ બનેલું વાક્ય જ અન્ય દર્શનના વાક્યને તુલ્ય હોવાથી દુર્નય બને છે - મિથ્યા બને છે. એટલે, વસ્તુના અંશનો નિશ્ચય કરાવનાર અવધારણથી સહિત વાક્ય, તથા સમસ્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનાર અવધારણથી રહિત વાક્ય એ નયવાક્ય હોય છે, એવો અહીં ફલિતાર્થ મળ્યો.

શંકા - ‘સર્વ વાક્ય સાવધારણ હોય છે’ આ ન્યાય આટલો જ નથી, પણ ઇષ્ટશ્ચાવધારણવિધિઃ (જે રીતે ઇષ્ટ હોય એ રીતે વાક્યમાં ‘જ’કાર ગોઠવવો) એવો અંશ પણ સાથે રહેલો છે. એટલે ‘નીલકમળ હોય છે’ આવા વાક્યમાં ‘નીલ જ કમળ હોય

इत्यस्मिन् वाक्ये 'नीलमेव कमलं भवति' इत्येवं यद्वा 'नीलं कमलमेव भवति' इत्येवमवधारणं न क्रियते, अनिष्टत्वात्, किन्त्वत्यन्तायोगव्यवच्छेदो यथा स्यात्तथा 'नीलं कमलं भवत्येव' इत्येवमेवावधारणं क्रियते, तत्प्राप्तस्यार्थस्येष्टत्वात्, तथा प्रस्तुतेऽपि 'जीवो नित्यो भवत्येव' इत्येवमेवावधारणं कर्तव्यं, जीवे नित्यत्वस्यापि सत्त्वात्तत्प्राप्तस्यार्थस्येष्टत्वात् । न पुनः 'जीवो नित्य एव' इत्येवं, तत्प्राप्तस्यानित्यत्वव्यवच्छेदलक्षणस्यार्थस्यानिष्टत्वात्, जीवेऽनित्यत्वस्यापि सत्त्वादिति चेत् ? अहो नयनिपुणताऽऽयुष्मतो यद् द्रव्यार्थिकनयप्रस्तावे पर्यायार्थिकनयविषयीभूतस्यानित्यत्वस्य व्यवच्छेदमनिष्टत्वेनोद्भावयसि, न हि द्रव्यार्थिकनयार्पणया जीवादौ वस्तुन्यनित्यत्वमस्ति येन तद्व्यवच्छेदोऽनिष्टः स्यादिति । एवं प्रकारेण-योगव्यवच्छेदकेनावधारणेनानित्यत्वस्य प्राप्यमाणो व्यवच्छेद एवेतरांशस्य प्रधानतया प्रतिक्षेपरूपत्वाद् 'जीवो नित्य एव' इति ज्ञाने नयत्वं सम्पादयति । तथाऽनित्यत्वस्यापि वस्त्वंशतया यो स्वीकारः स एवेतरांशस्याप्रतिक्षेपः, तथापि यतः स स्वीकारो गर्भितरूपेणैव, न तु व्यक्तरूपेण, अतः सोऽप्रतिक्षेपो गौणतयैव, न तु प्रधानतया । एनेनेतरांशस्य गौणतयाऽप्रतिक्षेपेणैव तस्य नयस्य मिथ्यात्वाभावः सुनयत्वं च । त्वदुक्तसावधारणत्व-

છે' એ રીતે કે 'નીલ કમળ જ હોય છે' એ રીતે 'જ'કાર મૂકાતો નથી, કારણ કે એવા જકારથી મળતો અર્થ અનિષ્ટ છે. પણ અત્યંતઅયોગનો વ્યવચ્છેદ થાય એ પ્રમાણે 'નીલ કમળ હોય છે જ' એ જ રીતે જકાર મૂકાય છે, કારણ કે એનાથી મળતો અર્થ ઈષ્ટ છે. આ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ જીવો નિત્યઃ આવા વાક્યમાં અત્યંત અયોગનો વ્યવચ્છેદ થાય એ જ રીતે જીવો નિત્યો ભવત્યેવ એ જ રીતે અવધારણ કરવું જોઈએ. પણ જીવો નિત્ય એવ એ રીતે અવધારણ ન કરવું. કારણ કે એનાથી અનિત્યત્વનો વ્યવચ્છેદ જે થાય છે તે ઈષ્ટ નથી. તે પણ એટલા માટે કે અનિત્યત્વ પણ જીવમાં રહેલું જ છે.

સમાધાન - અહો ! તમારી નયનિપુણતા ! કે જે દ્રવ્યાર્થિકનયના પ્રસ્તાવમાં પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત અનિત્યત્વના વ્યવચ્છેદને અનિષ્ટ તરીકે લેખવો છો. દ્રવ્યાર્થિક નયની અર્પણા હોય તો જીવાદિવસ્તુમાં અનિત્યત્વ કાંઈ છે નહીં કે જેથી એનો વ્યવચ્છેદ અનિષ્ટ બને. આવા પ્રકારના અયોગવ્યવચ્છેદક એવા અવધારણથી અનિત્યત્વનો મળતો વ્યવચ્છેદ એ જ ઈતરાંશના પ્રધાન પ્રતિક્ષેપરૂપ હોવાથી જીવો નિત્ય એવા જ્ઞાનને 'નય'રૂપ બનાવે છે. તથા, અનિત્યત્વનો પણ વસ્તુના અંશ તરીકે જે સ્વીકાર, તે જ ઈતરાંશનો અપ્રતિક્ષેપ છે. પણ એ સ્વીકાર ગર્ભિતરૂપે જ છે, વ્યક્તરૂપે નથી, માટે એ

રીત્યા ત્વનિત્યત્વસ્ય પ્રધાનતયૈવાપ્રતિક્ષેપઃ, તતશ્ચ તદ્જ્ઞાનસ્ય નયત્વમેવ ન સ્યાદ્, અપિ તુ નિત્યત્વસ્યાનિત્યત્વસ્ય ચ સ્વીકૃતત્વાત્ પ્રમાણત્વમેવ સ્યાત્ ।

એવञ્ચ સમસ્તવસ્તુસ્વરૂપનિશ્ચાયકસ્યાવધારણસ્યાપેક્ષયા નયવાક્ય એવાકારો નિષિદ્ધો મિથ્યાત્વાપાદકશ્ચ, વસ્ત્વંશનિશ્ચાયકસ્યાવધારણસ્યાપેક્ષયા સ ન નિષિદ્ધો ન વા મિથ્યાત્વાપાદક ઇત્યત્ર સારો જ્ઞેયઃ । મહોપાધ્યાયૈરપિ નયોપદેશ ઉક્તં-અવધારણી ચ ભાષા એકાન્તવાદાત્મકૈવ નિષિદ્ધા, ન તુ નયરૂપાપિ, તસ્યાઃ પ્રમાણપરિકરત્વેન તત્રાવધારણીત્વસ્ય નિશ્ચાયકત્વરૂપભાષા-લક્ષણાન્વયેનૈવ સિદ્ધાન્તસિદ્ધત્વાત્ ઇતિ ।

અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણે નય-દુર્નયયોરન્તરં (નય-દર્શનાન્તરયોરન્તરં) એવમુપપાદિતં - નનુ તથાપિ વિસામાન્યાર્થયત્નો વ્યવહારનયસ્યાનુપપન્નઃ, ઇતરાર્થપ્રતિક્ષેપે નયત્વાયોગાદિતિ ચેત્ ? સત્યં, દુર્નયાવસ્થાયામેવ તદુપપત્તેઃ, અથવા પરેષાં પ્રમાણાનુગ્રાહકતર્કસ્યેવ

અપ્રતિક્ષેપ ગૌણરૂપે જ છે, પ્રધાનરૂપે નહીં.' ઈતરાંશના આ ગૌણ અપ્રતિક્ષેપના કારણે જ એ નય મિથ્યા ન બનતા સુનય બની રહે છે. તમે કહેલ અવધારણાવિધિ મુજબ તો અનિત્યત્વનો પ્રધાનતયા જ અપ્રતિક્ષેપ મળશે... અને તો પછી એ જ્ઞાન 'નય' નહીં બને, પણ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ એ બન્નેનો બોધ કરાવનાર હોવાથી 'પ્રમાણ' જ બની રહેશે.

આમ, સમસ્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવી આપનાર જકાર નયવાક્યમાં નિષિદ્ધ છે અને મિથ્યાત્વ લાવનાર છે. પણ વસ્તુના સ્વરૂપના અંશનો જ નિશ્ચય કરાવી આપનાર જકાર નયવાક્યમાં નિષિદ્ધ નથી કે મિથ્યાત્વ લાવનાર નથી એ અહીં ટૂંકસાર જાણવો. મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ધ્યશોવિજયજીમહારાજે પણ નયોપદેશમાં કહ્યું છે-અવધારણી ભાષા તો એકાન્તવાદાત્મક હોય તો જ નિષિદ્ધ છે, નહીં કે નયરૂપ પણ, કારણ કે એવી ભાષા તો પ્રમાણના પરિકર (= પરિવાર) રૂપ હોવાથી, તે ભાષામાં અવધારણ હોવું એ સિદ્ધાન્તસિદ્ધ છે. તે પણ એટલા માટે કે અર્થનો નિશ્ચયાત્મક બોધ કરાવવો એ ભાષાનું લક્ષણ છે. આવું લક્ષણ અવધારણીભાષામાં રહ્યું હોય છે.

અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણમાં નય અને દુર્નયનો (નય અને દર્શનાન્તરનો) તફાવત આ રીતે સંગત કરી દેખાડ્યો છે-શંકા-તો પણ વિસામાન્યાર્થયત્ન=વસ્તુ સામાન્યાત્મક નથી એવું સાબિત કરવાનો વ્યવહારનયનો પ્રયત્ન અસંગત ઠરી જશે, કારણ કે એ તો (સ્વાભિપ્રેત વિશેષાત્મક અર્થથી) ઈતરાર્થના પ્રતિક્ષેપ કરવારૂપ બનવાથી એમાં નયત્વ રહી શકે નહીં. સમાધાન - સાચી વાત. ઈતરાર્થનો પ્રતિક્ષેપ બોધ દુર્નયની કક્ષામાં હોય

વિસામાન્યાર્થયત્નસ્યાત્ર સ્વાર્થદાઢ્યાર્થૈવાપેક્ષા, ન ત્વિરાંશપ્રતિક્ષેપમુખ્યોદેશેન, તાદૃશોદેશસ્યૈવ
 ચ દુર્નયત્વપ્રયોજકત્વમિતિ ન કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ। નનુ સપ્તભઙ્ગીવિંશિકાયાઃ સ્વોપજ્ઞવૃત્તૌ
 ભવતૈવ “તત્રૈવકારસ્યાસ્તીતિક્રિયાપદેન સહ પ્રયોગદર્શનાદત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદોઽર્થઃ” ઇત્યુક્તમિતિ
 ચેત્ ? સત્યં, વિશેષણસંગતૈવકારોઽયોગવ્યવચ્છેદબોધકો યથા શઙ્ઘુઃ પાણ્ડુર એવેતિ,
 વિશેષ્યસંગતૈવકારોઽન્યયોગવ્યવચ્છેદબોધકો યથા પાર્થ એવ ધનુર્ધરઃ, ક્રિયાપદસઙ્ગતૈવકારો-
 ઽત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદબોધકો યથોત્પલં નીલં ભવત્યેવેતિ શાસ્ત્રેષુ યત્પ્રસિદ્ધં તદનુસૃત્ય તદુક્તં
 તત્ર, મૃન્મયત્વાદિના સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ ઇત્યત્ર પ્રથમભઙ્ગેઽસ્તીતિક્રિયાપદસઙ્ગતસ્યૈવકારસ્ય
 શ્રૂયમાણત્વાત્ । તથાપિ યદિ પ્રથમભઙ્ગો મૃન્મયત્વાદિના ઘટઃ સન્નૈવાસ્તિ ઇત્યાકારો ગૃહ્યેત
 તદા સત્ત્વસ્ય ઘટવિશેષણતયૈવકારસ્ય વિશેષણસઙ્ગતતયાઽયોગવ્યવચ્છેદઃ પ્રાપ્યત એવ ।
 દ્રવ્યાર્થિકનયાર્પણયા ‘સ્યાદ્ઢટો નિત્ય એવાસ્તિ’ ઇત્યત્ર પ્રથમભઙ્ગ એવકારસ્ય યતો
 વિશેષણસાઙ્ગત્યમેવાતોઽયોગવ્યવચ્છેદ એવાર્થ ઇતિ તુ સ્પષ્ટમેવ । તતશ્ચ સર્વત્રાયોગવ્યવચ્છેદકો
 વિશેષણસઙ્ગત એવકાર એવ મન્તવ્ય ઇતિ ॥૧૭॥ તદેવં કૃતા દર્શન-નયયોજના,
 સાઙ્ઘ્યાદિદર્શનાનાં મિથ્યાત્વેઽપિ તત્પ્રકૃતિભૂતાનાં નૈગમાદિનયાનાં કથં ન મિથ્યાત્વમિત્યપિ
 વિચારિતમતો નયવિષયેઽવશિષ્ટાં વિચારણાં વિચારયિતુમાહ -

કસ્ય પ્રદેશ ઇત્યાદિદૃષ્ટાન્તાઃ કથિતાસ્તુ ચે ।

તે ચિન્ત્યાઃ ક્રિયમાણં હિ કૃતં કસ્ય નયસ્ય ચ ॥૧૮॥

તો જ સંગત થાય. અથવા નૈયાયિક વગેરે પરદર્શનીઓને પ્રમાણનો ગ્રાહકતર્ક=અનુકૂળતર્ક
 એ સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપે માન્ય ન હોવા છતાં, પ્રમાણને દૃઢ કરવારૂપે અનુગ્રહ કરનારો
 તો હોય જ છે, એમ સામાન્યનું નિરાકરણ કરવાનો નયનો પ્રયાસ સ્વઅભિપ્રેતઅર્થની
 દૃઢતા માટે જ અપેક્ષિત હોય છે, નહીં કે વસ્તુમાંથી એ ઈતરાંશની બાદબાકી કરવા
 માટે જ. વસ્તુસ્વરૂપમાંથી ઈતરાંશનો બિલકુલ પ્રતિક્ષેપ કરી દેવાનો ઉદ્દેશ જ નયને દુર્નય
 બનાવનારો છે, માટે કોઈ વાંધો નથી. ॥૧૭॥ આમ દર્શન-નયયોજના કરી. સાંખ્યાદિદર્શનો
 મિથ્યા હોવા છતાં એના ઉત્પત્તિસ્થાનભૂત નૈગમાદિનયો કેમ મિથ્યા નથી ? એ પણ
 વિચાર્યું... એટલે હવે, બાકી રહેલી વિચારણા કરવા માટે કહે છે -

ગાથાર્થ - ‘કોનો પ્રદેશ ?’ વગેરે જે દૃષ્ટાન્તો (શાસ્ત્રોમાં) કહેવાયેલા છે તેના
 પર ચિંતન કરવા યોગ્ય છે, તથા ક્રિયામાણં કૃતં... આ નિયમ કયા નયને માન્ય છે ?
 એ પણ ચિંતન કરવું.

કસ્ય પ્રદેશઃ ઇત્યાદિદૃષ્ટાન્તાઃ (શાસ્ત્રેષુ) યે કથિતાસ્તે (બહુશ્રુતૈરવશ્યં) નયબોધવ્યુત્પાદ-
નાર્થ) ચિન્ત્યા । તથા (શાસ્ત્રેષુ કથિતં) ક્રિયમાણં કૃતં કસ્ય નયસ્ય (સંમતં) ઇત્યપિ
ચિન્ત્યમિતિ ગાથાર્થઃ ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વયં - પૂર્વ પ્રદેશદૃષ્ટાન્તશ્ચિન્ત્યતે । તત્ર નૈગમનયસ્તાવદ્ ધર્માધર્માકાશજીવ-
સ્કન્ધાનાં તદ્દેશસ્ય ચેતિ ષણ્ણાં પ્રદેશમાહ । અત્ર સ્કન્ધશબ્દેન પુદ્ગલસ્કન્ધો ગ્રાહ્યઃ ।
પુદ્ગલસ્યાપિ પરમાણોરપ્રદેશત્વાત્ પુદ્ગલં પરિત્યજ્ય સ્કન્ધગ્રહણં કૃતમિતિ ધ્યેયમ્ ।

સ્કન્ધપ્રદેશાદ્ દેશપ્રદેશો નાતિરિચ્યતે, 'દાસેન મે खरः क्रीतो दासोऽपि मे खरोऽपि
मे' ઇત્યાદિન્યાયાદ્ દેશસ્ય સ્વીયત્વેન તત્પ્રદેશસ્યાપિ સ્વીયત્વાવ્યભિચારાદ્ દેશપ્રદેશસ્ય
સ્કન્ધપ્રદેશત્વમેવેતિ 'પઞ્ચાનામેવ પ્રદેશઃ' ઇત્યેવં વક્તવ્યમિતિ સદ્ગ્રહનયઃ ।

વ્યવહારનયસ્ત્વાહ-પઞ્ચાનાં પ્રદેશસ્તદા સ્યાદ્યદિ સાધારણઃ સ્યાત્, યથા પઞ્ચાનાં ગોષ્ટિકાનાં
હિરણ્યમિતિ । પ્રકૃતે તુ ન તથા, નૈકોઽપિ પ્રદેશઃ પઞ્ચાનામપિ સાધારણઃ પ્રાપ્યતે, કિન્તુ
પ્રત્યકેવૃત્તિરેવ પ્રદેશં ઇતિ 'પઞ્ચવિધઃ પ્રદેશઃ' ઇત્યેવ કથનીયમ્ । અત્ર સદ્ગ્રહનયો યતઃ

આનો વિસ્તરાર્થ આવો જાણવો - પહેલાં પ્રદેશદૃષ્ટાન્તનો વિચાર - એમાં
નૈગમનય ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવ-સ્કંધનો તથા તેના દેશનો પ્રદેશ કહે છે. આમાં સ્કંધ
શબ્દથી પુદ્ગલનો સ્કંધ લેવો. પુદ્ગલ એવો પણ પરમાણુ અપ્રદેશી હોય છે. એટલે
કે એના પ્રદેશ હોતા નથી. માટે 'પુદ્ગલ' એવો ઉલ્લેખ ન કરતાં 'સ્કંધ' એવો ઉલ્લેખ
અહીં કર્યો છે.

સ્કંધના પ્રદેશ કરતાં એના દેશનો પ્રદેશ કાંઈ અલગ નથી હોતો. 'મારા દાસે
ગધેડો ખરીદ્યો... એટલે દાસ પણ મારો જ છે ને ગધેડો પણ મારો જ છે' આ ન્યાયને
અનુસરીને ધર્મ વગેરે માટે દેશ પોતાનો હોવાથી દેશનો પ્રદેશ પણ પોતાનો કહેવામાં
કોઈ વ્યભિચારદોષ રહેતો ન હોવાથી દેશનો પ્રદેશ પણ સ્કંધનો જ પ્રદેશ છે. માટે
'ધર્મ વગેરે પાંચનો પ્રદેશ' એમ કહેવું જોઈએ - આવો સંગ્રહનયનો અભિપ્રાય છે.

વ્યવહારનય તો એમ કહે છે કે - 'પાંચનો પ્રદેશ' આવું તો ત્યારે જ કહી શકાય
જો કોઈ એક સાધારણ પ્રદેશ પાંચનો સંબંધી હોય. જેમકે કોઈક ઝવેરાતના પાંચ માલિક
હોય ત્યારે એનું એ ઝવેરાત પાંચ જણાનું સાધારણ છે, માટે 'પાંચનું ઝવેરાત' એમ
કહી શકાય છે. પણ પ્રસ્તુતમાં આવું નથી. આવો તો કોઈ એક પ્રદેશ છે જ નહીં,
જે ધર્મનો પણ હોય ને એમ અધર્માદિનો પણ હોય. પરંતુ દરેકનો પોતપોતાનો પ્રદેશ
છે. તેથી, 'પાંચનો પ્રદેશ' એમ ન કહેતાં, 'પાંચ પ્રકારનો પ્રદેશ' એમ કહેવું જોઈએ.

સામાન્યવાદ્યતો ધર્માદીનાં પચ્ચાનામપિ પ્રદેશાન્ પ્રદેશત્વેન સઙ્ગૃહ્ણાતિ, તતશ્ચ 'પચ્ચાનામપિ પ્રદેશઃ' ઇતિ વ્યપદિશતિ । પરન્તુ વ્યવહારનયસ્તુ વિશેષવાદ્યતો ધર્મપ્રદેશાદધર્મપ્રદેશં વિશિષ્ટમેવ મન્યતે । તતશ્ચ 'પ્રદેશઃ' ઇત્યુક્તે યદિ ધર્મપ્રદેશો ગૃહીતસ્તદા નાધર્મપ્રદેશાદીનાં ગ્રહણમિતિ સ 'પચ્ચાનામેવ પ્રદેશઃ' ઇતિ વ્યપદેશં નિષિધ્ય 'પચ્ચવિધઃ પ્રદેશઃ' ઇતિ કથયતિ ।

ઋજુસૂત્રસ્તુ બ્રૂતે - 'ધર્માદીનાં પચ્ચવિધઃ પ્રદેશઃ' ઇત્યુક્તે પ્રતિસ્વં પચ્ચવિધત્વાન્વયાત્ પચ્ચવિંશતિવિધત્વપ્રસઙ્ગઃ । તતો 'ભાગ્યઃ પ્રદેશઃ' ઇતિ વક્તવ્યં, 'પ્રદેશઃ સ્યાદ્ ધર્માસ્તિકાયસ્ય સ્યાદધર્માસ્તિકાયસ્ય' ઇત્યાદિતદર્થઃ ।

શબ્દનયસ્તુ પ્રતિજાનીતે - અયુક્તમુક્તમેતદ્ઋજુસૂત્રેણ, ભજનાયા વિકલ્પરૂપત્વેનૈકતરમાદાય વિનિગન્તુમશક્યત્વાદ્ ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશસ્યાપ્યધર્માસ્તિકાયત્વેન ભજનીયત્વપ્રસઙ્ગાત્ । તદેવમભિધેયં-ધર્મે ધર્મ ઇતિ વા પ્રદેશો ધર્મઃ । અધર્મેઽધર્મ ઇતિ વા પ્રદેશોઽધર્મઃ । આકાશ આકાશ ઇતિ વા પ્રદેશ આકાશઃ । જીવે જીવ ઇતિ વા પ્રદેશો નોજીવઃ । સ્કન્ધે સ્કન્ધ

અલબત્ સંગ્રહનય તો સામાન્યવાદી છે, એટલે ધર્માદિના પાંચેના પ્રદેશોનો પ્રદેશ તરીકે સંગ્રહ કરે છે. અને તેથી 'પાંચેનો પ્રદેશ' એમ ઉલ્લેખ કરે છે. પણ વ્યવહારનય તો વિશેષવાદી છે. એટલે ધર્મના પ્રદેશ કરતાં અધર્મના પ્રદેશને વિશિષ્ટ-અલગ જ માને છે. એટલે 'પ્રદેશ'શબ્દથી જો ધર્મનો પ્રદેશ લીધો હોય તો એ શબ્દથી અધર્માદિના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ થઈ શકતો નથી જ. એટલે એ 'પાંચેનો પ્રદેશ' એવા ઉલ્લેખને નકારીને 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ' એવા ઉલ્લેખને સ્વીકારે છે.

ઋજુસૂત્રનય તો એમ કહે છે કે - 'ધર્માદિનો પંચવિધ પ્રદેશ' એમ કહેવામાં ધર્મ વગેરે દરેકના પાંચ-પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ થવાથી પચ્ચીશ પ્રકારના પ્રદેશ થઈ જાય. એટલે એવું ન કહેતાં 'પ્રદેશ ભજનીય છે' એમ કહેવું જોઈએ. એટલે, (વિવક્ષિત) પ્રદેશ ધર્મનો હોઈ શકે અથવા અધર્મનો હોઈ શકે... વગેરે વગેરે એનો અર્થ છે.

શબ્દનયનો અભિપ્રાય આવો છે - ઋજુસૂત્રની આ વાત અયુક્ત છે, ભજના તો વિકલ્પરૂપ હોવાથી કોઈ એક પ્રદેશની જ્યારે વાત હોય ત્યારે એ ધર્મનો જ છે કે અધર્મનો ? વગેરેનો વિનિગમ (= ચોક્કસ નિશ્ચય) અશક્ય બનવાના કારણે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશને પણ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ તરીકે ભજનીય માનવો પડે. માટે આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ કે - ધર્મે ધર્મ ઇતિ વા પ્રદેશો ધર્મઃ । અધર્મેઽધર્મ ઇતિ વા પ્રદેશોઽધર્મઃ । આકાશ આકાશ ઇતિ વા પ્રદેશઆકાશઃ । જીવે જીવ ઇતિ વા પ્રદેશો નોજીવઃ । સ્કન્ધે સ્કન્ધ ઇતિ વા પ્રદેશો નોસ્કન્ધઃ । આનો અર્થ આવો જાણવો - ધર્મમાં = ધર્માસ્તિકાયમાં

ઇતિ વા પ્રદેશો નોસ્કન્ધ ઇતિ । અસ્ય ચૈવમર્થો વિજ્ઞેયઃ-ધર્મે=ધર્માસ્તિકાયે યઃ પ્રદેશઃ સ ધર્મો=ધર્માસ્તિકાય ઇતિ સપ્તમીતત્પુરુષેણ, ધર્માસ્તિકાયશ્ચાસૌ પ્રદેશો ધર્માસ્તિકાય ઇતિ કર્મધારયેણ વા નિર્ણયઃ કર્તવ્યઃ । એવમધર્મેઽધર્મ ઇતિ વા પ્રદેશોઽધર્મ ઇત્યાદીનામપ્યર્થો જ્ઞેયઃ । અત્ર ધર્માધર્માસ્તિકાયાદૈરૈક્યાત્ તત્તત્પ્રદેશસ્ય ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપતાઽનતિપ્રસક્તેતિ તથોક્તિઃ । જીવ-સ્કન્ધયોસ્તુ પ્રતિસ્વમનન્તત્વાત્ કથમધિકૃતપ્રદેશસ્ય સકલસન્તાનાત્મકત્વ-સમ્ભવ ઇતિ વિવક્ષિતપ્રદેશે સકલસન્તાનૈકદેશભૂતવિવક્ષિતસન્તાનાત્મકત્વપ્રતિપાદનાય નોજીવત્વનોસ્કન્ધત્વોક્તિરિતિ ધ્યેયમ્ ।

એવં શબ્દનયેન સમાસદ્વયે કથિતે સમભિરૂઢો બ્રવીતિ- ધર્મે પ્રદેશ ઇતિ સપ્તમીસમાસો નોચિતઃ, તથા પ્રયોગે 'કુણ્ડે બદર'મિત્યાદેરિવ ભેદબુદ્ધિપ્રસજ્ઞાત્ । 'ઘટે ઘટસ્વરૂપ' મિત્યાદૌ ક્વચિદભેદે સપ્તમીપ્રયોગેઽપ્યભેદપ્રકારકબોધાર્થઃ કર્મધારયસ્યૈવાવશ્યમાશ્રયણીયત્વાદ્ દ્વિતીયઃ પક્ષ એવ યુક્ત ઇતિ ।

જે પ્રદેશ હોય તે ધર્મ = ધર્માસ્તિકાય હોય... આમ સપ્તમી તત્પુરુષથી સમાસ છોડવો અથવા ધર્માસ્તિકાય એવો પ્રદેશ... એ રીતે કર્મધારયસમાસથી વિગ્રહ કરીને નિર્ણય કરવો. આ જ રીતે અધર્મમાં = અધર્માસ્તિકાયમાં જે પ્રદેશ હોય તે અધર્મ = અધર્માસ્તિકાય હોય... વગેરેનો અર્થ પણ જાણવો. આમાં ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ એક-એક હોવાથી તે તેનો પ્રદેશ તે તે ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપ હોવામાં કોઈ પ્રશ્ન નિર્માણ થતો નથી, માટે એ રીતે કથન છે, પણ જીવ અને સ્કંધ તો પોતપોતે પણ અનંત-અનંત હોવાથી અધિકૃતપ્રદેશ સકલસંતાનાત્મક હોવો શી રીતે સંભવે ? એટલે વિવક્ષિત પ્રદેશ સકળ સંતાનોના એકદેશભૂત વિવક્ષિત સન્તાનાત્મક છે એવું જણાવવા માટે નોજીવ-નોસ્કન્ધ એમ કહેલ છે. (વિવક્ષિત જીવપ્રદેશ, જે જીવનો હોય તે જીવાત્મક કહી શકાય, પણ તદન્યજીવાત્મક શી રીતે કહી શકાય ? માટે એ અનંત જીવના એકદેશભૂત જે વિવક્ષિત જીવ, તદાત્મક હોવાથી નોજીવ છે.)

આમ શબ્દનયે બે સમાસ કહેવા પર સમભિરૂઢનય ચર્ચામાં ઝંપલાવે છે - 'ધર્મમાં પ્રદેશ' આ રીતે સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસ કરતો ઉચિત નથી, કારણ કે તો પછી 'કુંડામાં બોર' વગેરેની જેમ ભેદબુદ્ધિ થશે. (અર્થાત્ કુંડા કરતાં બોર જેમ ભિન્ન ભાસે છે એમ ધર્મ કરતાં એનો પ્રદેશ ભિન્ન હોવો ભાસશે.)

શંકા - 'ઘટમાં ઘટસ્વરૂપ છે' ઈત્યાદિમાં, અભેદ અર્થમાં જ સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયેલો જ છે ને ! (ઘટ-ઘટસ્વરૂપ વચ્ચે અભેદ સ્પષ્ટ છે જ.)

एवम्भूतस्त्वाह-देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्त्वभिधानीयं, देश-प्रदेशयोरसत्त्वात्, भेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, अभेदे सहोक्त्यनुपपत्तेः। न च विन्ध्यहिमवदादिभावावच्छेदकतया-ऽऽकाशादिदेशसिद्धिः, परेण समं सम्बन्धस्यैवानुपगमात्, तादात्म्यतदुत्पत्त्यन्यतरानुपपत्तेरिति दिक् ।

उक्तः प्रदेशदृष्टान्तः । अधुना जीवदृष्टान्तः प्रदर्शयते -

तत्र 'जीवो नोजीवोऽजीवो नोजीव' इत्याकारिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयते ?

समाधान - હા, તેમ છતાં અભેદપ્રકારકબોધ માટે કર્મધારયસમાસ જ કરવો જરૂરી હોવાથી બીજો વિકલ્પ જ યુક્ત છે. સપ્તમી તત્પુરુષવાળો પ્રથમ વિકલ્પ નહીં. હવે છેલ્લો એવંભૂત પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે - દેશ-પ્રદેશની કલ્પનારહિત અખંડ વસ્તુ જ કહેવી જોઈએ, કારણ કે દેશ-પ્રદેશ જેવું કંઈ છે જ નહીં. તે પણ એટલા માટે કે એ દેશ-પ્રદેશનો મૂળ વસ્તુ સાથે ભેદ કે અભેદ કશું માની શકાતું નથી. તે આ રીતે - જો ભેદ માનો તો સંબંધ કયો ? જે સંબંધ કહેશો એનો વળી મૂળ વસ્તુ સાથે ભેદ માનવાનો કે અભેદ ? ભેદ માનવામાં એનો પણ નવો સંબંધ માનવો જરૂરી બનવાથી પરિણામે અનવસ્થાદોષ આવશે. જો અભેદ માનવાનો હોય તો પહેલેથી જ વસ્તુનો દેશ સાથે અભેદ માની લ્યો ને ! માટે ભેદ સંબંધ તો સંગત થઈ શકતો નથી. એટલે હવે જો અભેદસંબંધ માનશો તો સહોક્તિ = એક સાથે કથન અસંગત બની જશે. ઘટકલશ એવો પ્રયોગ કંઈ શિષ્ટો કરતા નથી. એમ જીવપ્રદેશ: એવો પણ પ્રયોગ શી રીતે થઈ શકે ?

શંકા - વિન્ધ્ય-હિમાલય... વગેરે ભાવપદાર્થોના (અવકાશના) અવચ્છેદકરૂપે આકાશ વગેરેનો દેશ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એટલે કે 'આ વિન્ધ્યપર્વતનું આકાશ' 'આ હિમાલયનું આકાશ' વગેરે રૂપે આકાશના વિભાગ-દેશ થઈ જ શકે છે ને ?

સમાધાન - એક પદાર્થનો અન્ય પદાર્થ સાથે સંબંધ અમે માનતા ન હોવાથી ધષ્ટી વિભક્તિવાળો આવો પ્રયોગ અસંગત હોવાના કારણે તમારી વાત બરાબર નથી. અમે તો માત્ર તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ... આ બે સંબંધ જ માનીએ છીએ, અને વસ્તુનો દેશ સાથે આ બેમાંથી કોઈ સંબંધ સંભવતો નથી. માટે દેશ-પ્રદેશ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં.

આમ, પ્રદેશદૃષ્ટાન્ત કહ્યું... હવે જીવદૃષ્ટાન્ત દેખાડાય છે -

એમાં, જીવ, નોજીવ, અજીવ, નોઅજીવ... આ ચાર પ્રકારના ઉચ્ચારણમાં કયા

अत्रोच्यते-जीव इत्याकारिते नैगम-देशसङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीवः प्रतीयते । एते हि नया जीवं प्रत्यौपशमिकादिभावपञ्चकग्राहिणः । तन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितात्मस्वरूपपरिणामभावविशिष्टस्य जीवस्य भावपञ्चकात्मनः पदार्थत्वात् । एवम्भूतनयस्तु जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहकः, तन्मते क्रियाविशिष्टस्यैव पदार्थत्वाद् । अतः स 'जीव'इत्याकारिते भवस्थमेव जीवं गृह्णाति, न तु सिद्धं, तत्र जीवनार्थानुपपत्तेः । 'नोजीव' इत्याकारिते नैगमादिनया अजीवद्रव्यं, जीवस्य देशप्रदेशौ वा प्रतियन्ति । तत्र नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थकत्वेऽजीवद्रव्यं, देशनिषेधार्थकत्वे च देशस्याप्रतिषेधाज्जीवस्यैव देश-प्रदेशौ । एवम्भूतस्तु तत्राजीवद्रव्यं सिद्धं वैव प्रत्येति । यतो देशप्रदेशौ सम्पूर्णग्राहिणाऽनेन न स्वीक्रियेतेऽतस्तन्मते नोशब्दः सर्वनिषेधार्थक एव । तथा जीवत्वेनास्य भवस्थजीव एव यतः संमतोऽतो नोजीवोऽस्य मतेऽजीवद्रव्यं सिद्धो वा ।

नये क्यो अर्थ प्रतीत थाय છે ? સાંભળો - 'જીવ' એવો શબ્દ સાંભળવા પર નૈગમ, દેશસંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ અને સમભિરૂઢનય... આ બધા નયો પાંચે ગતિમાં (જ ગતિ+મોક્ષમાં)રહેલ કોઈપણ જીવની પ્રતીતિ કરે છે. આ નયો જીવ પ્રત્યે ઔપશમિક વગેરે પાંચ ભાવોના ગ્રાહક છે. તેઓના મતે, વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત 'જીવન' સ્વરૂપ જે ઔદયિકભાવ, તેનાથી ઉપલક્ષિત જે આત્મસ્વરૂપ પરિણામભાવ, તેનાથી વિશિષ્ટ એવો ભાવપંચકાત્મક જીવ એ જ 'જીવ'પદના અર્થરૂપે છે. એવંભૂતનય તો જીવ પ્રત્યે માત્ર ઔદયિકભાવને જ જુએ છે, કારણ કે એના મતે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત જીવનાદિરૂપ ક્રિયાથી જે યુક્ત હોય તે જ પદનો અર્થ-પદાર્થ બની શકે છે. એટલે 'જીવ' એવો શબ્દ સાંભળવા પર એ ભવસ્થજીવનો જ બોધ કરે છે, સિદ્ધાત્માનો નહીં, કારણ કે સિદ્ધાત્મામાં જીવનઅર્થ અસંગત બની રહે છે.

'નોજીવ' શબ્દ સાંભળવા પર નૈગમાદિનયો અજીવદ્રવ્યની અથવા જીવના દેશ-પ્રદેશની પ્રતીતિ કરે છે. એમાં જો નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થક હોય તો અજીવદ્રવ્યની પ્રતીતિ કરે છે અને દેશનિષેધાર્થક હોય તો (તદન્ય)દેશનો નિષેધ થયો ન હોવાથી દેશ-પ્રદેશની પ્રતીતિ કરે છે. એવંભૂતનય તો ત્યારે અજીવદ્રવ્યની કે સિદ્ધની જ પ્રતીતિ કરે છે, કારણ કે સંપૂર્ણ-અખંડ વસ્તુને જોનાર એ દેશ-પ્રદેશ માનતો નથી. માટે એના મતે નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થક જ છે. વળી જીવ તરીકે એને ભવસ્થ જીવ જ માન્ય છે, માટે નોજીવ તરીકે એને અજીવદ્રવ્ય કે સિદ્ધ માન્ય છે.

‘અજીવ’ ઇત્યાકારિતે નકારસ્ય સર્વપ્રતિષેધાર્થત્વાત્ પર્યુદાસાશ્રયણાચ્ચ નૈગમાદિનયા જીવાદન્યત્ પુદ્ગલાદ્યજીવદ્રવ્યમેવ સંવિદન્તિ । એવમ્ભૂતોઽપ્યેવમેવ । ‘નોઅજીવ’ ઇતિ સર્વપ્રતિષેધા-શ્રયણે ‘દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતમર્થં ગમયત’ ઇતિન્યાયાદ્ જીવદ્રવ્યમેવ નૈગમાદિનયા બોધન્તિ । ‘નો’શબ્દસ્ય દેશપ્રતિષેધાશ્રયણે ચાજીવસ્યૈવ દેશ-પ્રદેશૌ । અત્ર ‘અજીવ’ ઇત્યનેનાજીવદ્રવ્યસ્યૈવ ગ્રાહ્યત્વાદ્ ‘નોઅજીવ’ ઇત્યનેનાજીવસ્યૈવ દેશપ્રદેશૌ પ્રતીયેતે । અત એવ નયરહસ્ય-નયોપદેશાદાવત્રાજીવસ્યૈવ દેશ-પ્રદેશૌ કથિતૌ । તથાપિ તત્ત્વાર્થભાષ્યેઽત્ર જીવસ્યૈવ દેશપ્રદેશૌ યત્કથિતૌ તત્ર હેતુર્ગવેષણીયો બહુશ્રુતૈઃ । એવમ્ભૂતસ્તુ નોઽજીવત્વેન ભવસ્થજીવમેવ મન્યતે ।

એતત્તુ ધ્યેયં-એવમ્ભૂતનયેન ભવસ્થ એવ જીવઃ, સિદ્ધસ્તુ સત્ત્વયોગાત્ સત્ત્વઃ, અતતિ સતતમપરપર્યાયાન્ ગચ્છતીત્યાત્મા ચ સ્યાદેવેતિ ।

નન્વત્ર સર્વસદ્ગ્રહસ્ય ન કાપિ વાર્તોક્તેતિ ચેત્ ? સત્યં, તન્મતેન સર્વસ્ય સત્તયૈવ

‘અજીવ’ એવું બોલવામાં આવ્યું હોય તો એમાં રહેલ નકાર (નઞ) સર્વપ્રતિષેધાર્થક હોવાથી અને પર્યુદાસનઞનો આશ્રય કર્યો હોવાથી નૈગમાદિનયો જીવભિન્ન એવા પુદ્ગલાદિદ્રવ્યોને જ જાણે છે. એવંભૂત પણ એવો જ બોધ કરે છે.

‘નોઅજીવ’ એવા શબ્દમાં સર્વપ્રતિષેધ અર્થ લેવામાં ‘બે નકાર મૂળ અર્થને જણાવે છે’ એવા ન્યાયે નૈગમાદિનયો જીવદ્રવ્યનો જ બોધ કરે છે. (અહીં જીવ એ મૂળ અર્થ છે. અજીવમાં એક નકાર તો છે જ. નો પણ સર્વપ્રતિષેધાર્થક હોવાથી બીજો નકાર થયો..) નોશબ્દ જો દેશનિષેધાર્થક જ લેવાય તો અજીવના દેશ-પ્રદેશનો બોધ કરે છે. અહીં અજીવ શબ્દથી અજીવ જ જણાય છે તેથી નોઅજીવ શબ્દથી એના દેશ-પ્રદેશ જણાશે. એટલે જ નયરહસ્ય નયોપદેશાદિમાં આ અંગે અજીવના જ દેશપ્રદેશ કહેલા છે. તેમ છતાં તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં અહીં જીવના જ દેશ-પ્રદેશ જે કહેલા છે તેનો હેતુ બહુશ્રુતોએ વિચારવા યોગ્ય છે. એવંભૂત તો નોઅજીવ તરીકે ભવસ્થ જીવને જ માને છે.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે એવંભૂતનયે ભવસ્થજીવ એ જ જીવ છે. સિદ્ધજીવ તો એમાં સત્ત્વ હોવાથી ‘સત્ત્વ’ છે, તથા સતત અન્યાન્ય પર્યાયોમાં અતન = ગમન કર્યા કરે છે માટે ‘આત્મા’ છે.

શંકા - આ વિચારણામાં સર્વસંગ્રહનયની માન્યતા તો કશી જ દર્શાવી નથી.

સમાધાન - સાચી વાત છે, કારણ કે એના મતે તો બધું જ ‘સત્તા’ના કારણે

સત્વાદ્ જીવસ્યૈવાભાવાત્ । અત એવ નમસ્કારસ્યોત્પન્નાનુત્પન્નત્વચિન્તાયામપિ તસ્ય વાર્તાયા અભાવ એવ, તન્મતેન નમસ્કારસ્યૈવાભાવાત્ ।

અથ યેઽવિશુદ્ધનૈગમાદિનયા નમસ્કારમુત્પન્નં મન્યન્તે તેષાં મતેન સ કુત ઉત્પદ્યતે? અત્રોચ્યતે-ઉપ્પન્નાનુપ્પણ્ણો ઇત્થ નયા ળેગમસ્સણુપ્પણ્ણો । સેસાણં ઉપ્પણ્ણો જ્ઞ કત્તો તિવિહસામિત્તા ॥ સમુદ્દાણ-વાયણા-લલ્લિઓ ચ પઢમે નયત્તિએ તિવિહં । ઉજ્જુસુયપઢમવજ્જં સેસનયા લલ્લિમિચ્છંતિ ॥આ.નિ. ૨૮૦૬-૭॥ નમસ્કારનિર્યુક્તેરનયોર્ગાથયોરર્થઃ-નમસ્કાર ઉત્પન્નાનુત્પન્નો મન્તવ્યઃ । તત્રાદિનૈગમસ્ય સ અનુત્પન્નઃ । શેષાણામુત્પન્નઃ । યદ્યુત્પન્નઃ, કુતઃ? ઇત્યાહ-તિવિહસામિત્તા ત્રિવિધકારણાદિત્યર્થઃ । તત્ર સમુત્થાનં, વાચના, લલ્લિશ્ચ ત્રિવિધાનિ કારણાનિ । તત્ર સમ્યક્ સંગતં વોત્તિષ્ટતેઽસ્માદિતિ સમુત્થાનં નિમિત્તમિત્યર્થઃ । કિં પુનસ્તદિહ ? ઇતિ ઉચ્યતે-અન્યસ્યાશ્રુતત્વાત્ તદાધારતયા પ્રત્યાસન્નત્વાદ્ દેહોઽત્ર પરિગૃહ્યતે, દેહો હિ નમસ્કારસ્ય કારણં, તદ્ભાવભાવિત્વાત્, બીજવદલ્લુરસ્ય । તથા ગુરુભ્યઃ શ્રવણમધિગમશ્ચ વાચનોચ્યતે । સાઽપિ નમસ્કારસ્ય કારણમ્ । તથા તદાવરણક્ષયોપશમરૂપા લલ્લિરપિ નમસ્કારસ્ય કારણમ્ । તત્ર નૈગમ-સઙ્ગ્રહ-વ્યવહારલક્ષણં નયત્રિકમેતત્ ત્રિવિધં કારણમભ્યુપગચ્છતિ ।

‘સત્’ માત્ર રૂપ હોવાથી જીવ જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. એટલે જ નમસ્કાર ઉત્પન્ન છે કે અનુત્પન્ન ? એની વિચારણામાં પણ એની કશી વાત નથી, કારણ કે એના મતે નમસ્કારનો જ અભાવ છે.

પ્રશ્ન - જે અવિશુદ્ધનૈગમ વગેરે નયો નમસ્કારને ઉત્પન્ન માને છે તેઓના મતે એ શાનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર - નમસ્કારનિર્યુક્તિની ઉપ્પન્નાનુપ્પણ્ણો સમુદ્દાણ ॥૨૮૦૬-૭॥ આ બે ગાથામાં આ અંગે આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે - નમસ્કાર ઉત્પન્ન/અનુત્પન્ન છે એમાં આદિનૈગમનયના મતે એ અનુત્પન્ન છે, શેષ નયોના મતે એ ઉત્પન્ન છે. જો ઉત્પન્ન છે તો શાનાથી ? એ જણાવે છે - ત્રણ પ્રકારના કારણથી નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે- સમુત્થાન, વાચના અને લલ્લિ આ ત્રિવિધ કારણો જાણવા. આમાં, જેમાંથી સમ્યક્ રીતે નમસ્કારનું ઉત્થાન થાય તે સમુત્થાન એટલે કે નિમિત્ત. અહીં બીજું કાંઈ સંભવતું ન હોવાથી, તથા નમસ્કારનો આધાર હોવાના કારણે નજીકનું કારણ એવો દેહ અહીં સમુત્થાન તરીકે લેવાનો છે. દેહ હોય તો જ નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અંકુરનું કારણ જેમ બીજ છે તેમ નમસ્કારનું કારણ દેહ છે. તથા ગુરુ પાસે સાંભળવું અને બોધ મેળવવો એ વાચના કહેવાય છે. એ પણ નમસ્કારનું કારણ છે. તથા નમસ્કારના

ઋજુસૂત્રસ્તુ પ્રથમવર્જ વાચના-લબ્ધિદ્વયં નમસ્કારસ્ય કારણમાહ, તચ્છૂન્યસ્ય જન્તોર્દેહમાત્ર-સદ્ભાવેઽપિ નમસ્કારાખ્યકાર્યોત્પત્તિવ્યભિચારાત્ । શબ્દાદયઃ શેષનયાસ્તુ લબ્ધિમેવૈકાં નમસ્કાર-કારણત્વેનેચ્છન્તિ, વાચનાયા અપિ લબ્ધિશૂન્યેષ્વભવ્યાદિષુ નમસ્કારાજનકત્વાત્ લબ્ધિયુક્તેષુ તુ પ્રત્યેકબુદ્ધાદિષુ તદભાવેઽપિ તત્સદ્ભાવતો વ્યભિચારિત્વાદિતિ । તદેવમુક્તં નમસ્કારોત્પાદ-કારણવાદિનાં વિવિધનયાનાં મન્તવ્યમ્ ।

અત્ર સપ્રસન્નં કિચ્ચિચ્ચિન્ત્યતે - અત્ર સમુત્થાનં, વાચના લબ્ધિશ્ચેત્યેવં ત્રીણિ કારણાનિ, નયાનામપિ ત્રયો વર્ગાઃ પૂર્વાચાર્યૈઃ પ્રદર્શિતાઃ । તત્ર પ્રથમો નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનયાનાં વર્ગસ્ત્રીણ્યપિ કારણાનિ સ્વીકરોતિ, દ્વિતીય ઋજુસૂત્રલક્ષણો વર્ગઃ પ્રથમવર્જે દ્વે કારણે, શબ્દ-સમભિરૂઢૈવમ્ભૂતાનાં તૃતીયસ્તુ વર્ગો લબ્ધિલક્ષણમેકમેવ ચરમં કારણમ્ । અનુયોગદ્વારસૂત્રે દ્રવ્યશબ્દ્વુ એકભવિકો બદ્ધાયુષ્કોઽભિમુખનામગોત્રશ્ચેત્યેવં ત્રિવિધઃ કથિતઃ । તતશ્ચ તત્ર નયાનામપ્યેવમેવ ત્રયો વર્ગાઃ પ્રદર્શિતાઃ । તથાહિ-નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારનયાસ્ત્રિવિધમપિ

આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ પણ નમસ્કારનું કારણ છે. એમાં નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર... આ ત્રણ નયો આ ત્રણે કારણોને સ્વીકારે છે. ઋજુસૂત્રનય પહેલું છોડીને વાચના અને લબ્ધિ એ બેને નમસ્કારના કારણ તરીકે કહે છે, (પણ દેહને કારણ તરીકે સ્વીકારતો નથી.) કારણ કે વાચના-લબ્ધિ ન હોય તો દેહ હોવા છતાં, નમસ્કારનામના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યભિચાર છે. શબ્દ વગેરે શેષ નયો તો એકમાત્ર લબ્ધિને જ નમસ્કારનું કારણ માને છે, કારણ કે લબ્ધિ વિનાના અભવ્યાદિ જીવોને વાચના મળવા છતાં નમસ્કારોત્પાદ થતો નથી અને લબ્ધિવાળા પ્રત્યેકબુદ્ધાદિને વગર વાચનાએ પણ નમસ્કારોત્પાદ થઈ જાય છે. માટે વાચના પણ વ્યભિચારી છે. આમ નમસ્કારની ઉત્પત્તિમાં કારણને જણાવનારા વિવિધ નયોનો અભિપ્રાય કહ્યો.

આમાં સપ્રસંગ કંઈક વિચારીએ. અહીં સમુત્થાન-વાચના અને લબ્ધિ એમ ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે અને નયોના પણ ત્રણ વર્ગ પૂર્વાચાર્યોએ દર્શાવેલા છે. એમાં પ્રથમ નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણ નયોનો વર્ગ ત્રણે કારણો માને છે. બીજો ઋજુસૂત્રનય નામે વર્ગ પ્રથમ સિવાયના બે કારણો માને છે. શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના નયોનો ત્રીજો વર્ગ લબ્ધિરૂપ એક ચરમ કારણને જ માને છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં દ્રવ્યશંખના એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર એવા ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. એટલે ત્યાં નયોના પણ આવા જ ત્રણ વિભાગ દર્શાવેલા છે. નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર... આ ત્રણનો વર્ગ ત્રણે દ્રવ્યશંખ માને છે. ઋજુસૂત્રનય પ્રથમ

દ્રવ્યશઙ્ખમિચ્છન્તિ । ઋજુસૂત્ર આદ્યવર્જ દ્વિવિધમેવ । શબ્દાદયસ્ત્વન્તિમમભિમુખનામગોત્રમેવ ।
 એવમેવાન્યત્રાપિ । તતશ્ચ યદાઽધિકૃતસ્ય વસ્તુનસ્ત્રિવિધત્વં, તદા પ્રાયઃ સર્વત્ર નયાનામપિ
 ત્રયો વિભાગાઃ । પ્રથમો દ્રવ્યાર્થિકાનાં, દ્વિતીય ઋજુસૂત્રસ્યૈકસ્યૈવ, તૃતીયઃ પર્યાયાર્થિકાનામ્ ।
 અત એવ મયા પૂર્વ નયાનાં ત્રય એકસ્ત્રયશ્ચેત્યેવં ત્રયો વિભાગાઃ કથિતાઃ । તથા, ઋજુસૂત્રનયો
 દ્રવ્યાર્થિકેભ્યો વિલક્ષણઃ પર્યાયાર્થિકેભ્યશ્ચ વિલક્ષણ ઇત્યપિ નિશ્ચીયતે । એવં યદાઽધિકૃતસ્ય
 વસ્તુનો દ્વિવિધત્વમેવ તદા નયાનામપિ દ્વાવેવ વિભાગૌ । તથાહિ... એવં ચિય સુદ્ધનયા
 નિવ્વાણં સંજમં ભેતિ ॥૧૧૩૨॥ ત્તિવિશેષાવશ્યકભાષ્યવચનવૃત્તૌ... એવમેવ ચ સંયમસ્ય
 પ્રધાનકારણત્વં મન્યમાનાઃ શુદ્ધનયા ઋજુસૂત્ર-શબ્દાદયઃ સંયમમેવ નિર્વાણમાહુઃ,
 અત્યન્તપ્રત્યાસન્નકારણે સર્વસંવરસંયમે કાર્યસ્ય નિર્વાણસ્યોપચારાત્, ન જ્ઞાનં નિર્વાણં તે
 બ્રુવતે, તસ્ય વ્યવહિતકારણત્વાદિતિ ભાવઃ । તથા ચોક્તં- તવસંજમો અણુમઓ નિગ્ગંથં
 પવયણં ચ વવહારો । સદ્જ્જુસુયાણં પુણ નિવ્વાણં સંજમો ચેવ ॥ઇત્યાદ્યુક્તમિતિ । તથા
 શબ્દાદયોઽપિ ક્વચિદુપચારે મન્યન્ત ઇતિ પૂર્વ દ્રવ્યશઙ્ખાધિકાર યદુક્તં તદનેનાપિ ગ્રન્થાધિકારેણ

સિવાયના બે દ્રવ્યશંખ માને છે. શબ્દાદિનયો અંતિમ અભિમુખનામગોત્ર દ્રવ્યશંખને જ
 માને છે. આ જ રીતે અન્યત્ર પણ જાણવું. એટલે જ્યારે વિચારણા હેઠળની વસ્તુ
 ત્રિવિધ હોય છે, ત્યારે પ્રાયઃ સર્વત્ર નયોનો વિભાગ પણ આવો જ જોવા મળે છે.
 પહેલો દ્રવ્યાર્થિકનયોનો, બીજો ઋજુસૂત્રનો અને ત્રીજો પર્યાયાર્થિકનયોનો. એટલે જ મેં
 પૂર્વ નયોના ત્રણ, એક અને ત્રણ એમ ત્રણ વિભાગ દર્શાવેલા છે. તથા ઋજુસૂત્રનય
 દ્રવ્યાર્થિકનયોથી વિલક્ષણ છે અને પર્યાયાર્થિકનયોથી વિલક્ષણ છે એ પણ આના પરથી
 નિશ્ચિત થાય છે જ.

એમ, જ્યારે અધિકૃત વસ્તુ દ્વિવિધ જ હોય ત્યારે નયોના પણ બે જ વિભાગ
 કરાય છે. જેમકે - એ જ રીતે શુદ્ધનયો સંયમને જ નિર્વાણ કહે છે' આવા
 વિશેષાવશ્યકભાષ્યના વચનની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - એમ, સંયમને પ્રધાનકારણ માનતા
 ઋજુસૂત્ર-શબ્દ વગેરે શુદ્ધનયો અત્યંત પ્રત્યાસન્ન સર્વસંવરસંયમમાં કાર્યભૂત નિર્વાણનો
 ઉપચાર કરીને સંયમને જ નિર્વાણ કહે છે. પણ જ્ઞાનને નિર્વાણ કહેતા નથી, કારણ
 કે એ વ્યવહિતકારણ છે. કહ્યું જ છે કે - તપ-સંયમ અને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન. આ બધું
 જ વ્યવહારનયને માન્ય છે. પણ શબ્દ અને ઋજુસૂત્રનયને નિર્વાણ તરીકે માત્ર સંયમ
 જ માન્ય છે. વળી, પૂર્વ દ્રવ્યશંખના અધિકારમાં શબ્દાદિ નયો પણ ક્યાંક ઉપચાર
 સ્વીકારે છે એવું જે કહેલું હતું તે આ ગ્રન્થાધિકારથી પણ સૂચિત થાય જ છે. તથા

સ્પષ્ટં સૂચ્યત એવ । કિચ્ચાત્ર દ્વિવિધાભિપ્રાયકેઽધિકાર ઋજુસૂત્રસ્ય પર્યાયાર્થિકશબ્દાદિ-
નયતુલ્યોઽભિપ્રાયો યઃ પ્રદર્શિતસ્તેન તસ્ય પર્યાયાર્થિકનયત્વં સૂચ્યત એવ । તથા નિક્ષેપાધિકારે
તસ્ય નામાદિચત્ત્વારોઽપિ નિક્ષેપાઃ સંમતા इत्येवं દ્રવ્યાર્થિકનૈગમાદિનયતુલ્યોઽભિપ્રાયો યઃ
પ્રદર્શિતોઽસ્તિ તેન તસ્ય દ્રવ્યાર્થિકનયત્વમપિ ધ્વન્યત એવેતિ ઋજુસૂત્રો દ્રવ્યાર્થિકોઽપિ
પર્યાયાર્થિકોઽપીતિ મયા પૂર્વં યન્નિરૂપિતં તદપિ સમર્થ્યત એવ ।

નનુ શબ્દાદીનાં નયાનાં વસ્તુત એકત્વમેવ, પ્રાયઃ સર્વત્રસમાનવિષયત્વાત્, કેવલં
શુદ્ધ-શુદ્ધતરત્વાદિભેદેનૈવ, ન તુ વિષયભેદેન, તેષાં ત્રિવિધત્વં વિવક્ષ્યત इति પૂર્વં ભવતા
કથિતમ્ । એવં તુ 'નૈગમાદીનાં ત્રયાણામપિ વસ્તુત એકત્વમેવ, અત્ર સમાનવિષયત્વાત્,
ત્રિવિધત્વં તુ શુદ્ધત્વાદિભેદેનૈવ વિવક્ષ્યતે, ન તુ વિષયભેદેને'ત્યપિ સુવચઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ?
મૈવં, નૈગમાદીનાં સમાનવિષયત્વાસિદ્ધેઃ । નનુ યથા નૈગમનયઃ સમુત્થાનાદિલક્ષણં કારણત્રિકં
નમસ્કારોત્પાદે મન્યતે તથૈવ સદ્ગ્રહ-વ્યવહારાવપિ । તતશ્ચ સમાનવિષયત્વહેતોઃ કથમસિદ્ધિરિતિ

અહીં નિર્વાણ કોને કહેવું ? એમાં બે અભિપ્રાયો છે. આવા બે પ્રકારના અભિપ્રાયવાળા
આ અધિકારમાં ઋજુસૂત્રનય શબ્દાદિ પર્યાયાર્થિકનયો સાથે જે બેસેલો છે એનાથી એ
પર્યાયાર્થિકનય છે એવું સૂચિત થાય છે અને નિક્ષેપાધિકારમાં એ 'નામાદિ ચારે નિક્ષેપા
માન્ય છે' એવું કહેવા દ્વારા નૈગમાદિ દ્રવ્યાર્થિકનયો સાથે બેસેલો શાસ્ત્રોમાં જે કહેલો
છે તેનાથી એ દ્રવ્યાર્થિકનય છે એવું ધ્વનિત થાય છે. એટલે ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક
પણ છે ને પર્યાયાર્થિક પણ છે એવું પૂર્વે મેં જે નિરૂપેલું છે તેનું સમર્થન પણ થાય
છે જ.

શંકા - શબ્દાદિનયો વસ્તુતઃ એક જ છે, કારણ કે સર્વત્ર પ્રાયઃ સમાન
વિષયવાળા છે, માત્ર શુદ્ધ-શુદ્ધતરત્વાદિભેદે જ તેઓ ભિન્ન કહેવાય છે, નહીં કે
વિષયભેદે પણ... આવું તમે પૂર્વે જણાવેલું છે. પણ, આ રીતે તો 'નૈગમાદિ ત્રણે નયો
પણ વસ્તુતઃ એક જ છે, કારણ કે આ બાબતોમાં સમાન વિષયવાળા છે, એમના ત્રણ
પ્રકાર તો શુદ્ધત્વાદિભેદના કારણે જ વિવક્ષિત છે, નહીં કે વિષયભેદના કારણે પણ...'
આવું પણ કહી શકાય છે ને ?

સમાધાન - તમે આપેલો સમાન વિષયત્વ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી તમારી શંકા
યોગ્ય નથી.

શંકા - જેમ નૈગમનય સમુત્થાનાદિ ત્રણેને નમસ્કારોત્પાદમાં કારણ માને છે એ
જ રીતે સંગ્રહ-વ્યવહારનય પણ માને જ છે. તો સમાનવિષયત્વ હેતુ અસિદ્ધ શી રીતે ?

चेत्? न, समुत्थानादीनां त्रयाणामपि कारणत्वस्य स्वीकारेऽपि नैगमादिनय-संमतस्य समुत्थानादेः स्वरूपस्य भिन्नतया विषयभेदस्याक्षतत्वात्। तथाहि-नमस्कारत्वमापन्नस्य सम्यग्दृष्टेर्जीवस्य देहोऽत्र समुत्थानम् । स च देहो द्रव्य-पर्यायात्मकः । तत्र देहद्रव्यस्य त्रयोऽशाः, ऊर्ध्वतासामान्यं, तिर्यक्सामान्यं, आधारांशश्च । तत्र नैगमनयस्य मतेन देहोर्ध्वतासामान्यमेव यतः समुत्थानं, अतस्तदेव नमस्कारकारणम् । तत्रापि तत्तन्नैगमभेदस्य यावद्यावत्कालव्यापिनी दृष्टिस्तावत्तावत्कालभाविनीषु सर्वास्ववस्थास्वन्वयि देहोर्ध्वतासामान्यं तत्तन्नैगमभेदस्य नमस्कारकारणम् । तथा तादृग्देहविशेषेषु यावत्स्वन्वयि देहतिर्यक्सामान्यं सङ्ग्रहनयस्य नमस्कारकारणम् । तथा नमस्कारोत्पादानुकूलगुणाद्याधारभूतो देहविशेषो व्यवहारनयस्य नमस्कारकारणम् । एवमेव वाचना-लब्धयोर्ज्ञेयम् । ततश्च स्पष्ट एव विषयभेदः । तथा गुरूपदेशं शृण्वन् यो जीवक्षणस्तल्लक्षणा वाचना यश्च क्षयोपशमात्मक-लब्धिपरिणामपरिणतो जीवक्षणस्तल्लक्षणा लब्धिरित्येते ऋजुसूत्रसंमते नमस्कारकारणे। तथा तादृग्जीवस्य क्षयोपशमलक्षणपरिणामविशेषात्मिका लब्धिः शब्दादिनयसंमतं नमस्कारकारणं ज्ञेयम् ।

समाधान - समुत्थानादि त्रयेने कारण तरीके स्वीकारवा છતાં આ સમુત્થાનાદિનું સ્વરૂપ આ ત્રણે નયોના મતે ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી વિષયભેદ અક્ષત જ છે. તે આ રીતે - નમસ્કારરૂપ બનેલા સમ્યક્ત્વી જીવનો દેહ અહીં સમુત્થાન છે. એ દેહ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક છે. એમાં દેહદ્રવ્યના પણ ત્રણ અંશો છે. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, તિર્યક્સામાન્ય અને આધારાંશ. એમાં નૈગમનયને દેહઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ જ સમુત્થાન હોવાથી એ જ નમસ્કારનું કારણ છે. એમાં પણ તે તે નૈગમભેદની જેટલા જેટલા કાળમાં વ્યાપતી દૃષ્ટિ હોય તેટલા કાળમાં સંભવિત બધી અવસ્થાઓમાં અન્વયી દેહઊર્ધ્વતાસામાન્ય એ તે તે નૈગમભેદને માન્ય નમસ્કારકારણ છે. તથા તેવા પ્રકારના બધા દેહવિશેષોમાં અન્વયી દેહતિર્યક્સામાન્ય એ સંગ્રહનયને માન્ય નમસ્કારકારણ છે. તથા નમસ્કારના ઉત્પાદને અનુકૂળગુણાદિના આધારભૂત દેહવિશેષ એ વ્યવહારનયમાન્ય નમસ્કારકારણ છે. એ જ રીતે વાયના અને લબ્ધિ અંગે પણ જાણવું. એટલે વિષયભેદ સ્પષ્ટ છે જ. તથા, ગુરુઉપદેશને સાંભળનાર જીવક્ષણરૂપ જે વાયના અને ક્ષયોપશમાત્મક લબ્ધિપરિણામથી પરિણત જીવક્ષણરૂપ જે લબ્ધિ... આ બન્ને ઋજુસૂત્રનયને માન્ય નમસ્કારના કારણો છે. તથા, એવા જીવના ક્ષયોપશમરૂપ પરિણામવિશેષાત્મક જે લબ્ધિ એ શબ્દાદિનયોને માન્ય નમસ્કારકારણ જાણવું.

એવમેવ શાસ્ત્રકથિતેષ્વન્યેષુ દૃષ્ટાન્તેષ્વપિ નયભાવના ભાવનીયેતિ ।

અથ 'ક્રિયમાણં કૃત'મિતિ કસ્ય નયસ્ય સંમતમ્ ? શૃણુ-યદૈકસામયિક્યાઃ ક્રિયાયા વિચારસ્તદૈતદ્ નિશ્ચયનયસ્ય સંમતમ્, યથા બધ્યમાનં બદ્ધં, નિર્જીર્યમાણં નિર્જીર્ણમિત્યાદિ । અત એવ દ્વાદશગુણસ્થાનકચરમસમયે ચરમનિષેકગતસ્ય જ્ઞાનાવરણકર્મદલિકસ્ય નિર્જીર્યમાણસ્ય નિર્જીર્ણત્વાદાવરણાભાવસ્ય સમ્પન્નત્વાન્નિશ્ચયનયેન કેવલજ્ઞાનાવાપ્તિરુચ્યતે । એતદ્વિષયે કૃતકરણા-પરિસમાપ્તિરિત્યાદિકાશ્ચાલનાઃ કાર્યમુત્પાદ્ય ક્રિયોપરમેણ તત્સમાપ્તેરિત્યાદીનિ ચ તત્પ્રત્યવસ્થાનાનિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યાદિગ્રન્થેભ્યોઽવસેયાનિ । પરન્તુ યદા દીર્ઘકાલિન્યાઃ ક્રિયાયા વિચારસ્તદૈતદ્ વ્યવહારનયસ્ય સંમતમ્, યથા ક્રિયમાણોઽપિ ઘટઃ કૃત ઉચ્યતે, સંસ્તીર્યમાણોઽપિ સંસ્તારકઃ સંસ્તીર્ણ ઉચ્યતે । ન ચૈતદ્વિષયે નયોપદેશાદાવેતદર્થકોઽધિકારો દૃશ્યતે-અથૈવં ચક્રમ્રમણાદ્યુપ-લક્ષિતદીર્ઘક્રિયાકાલે કુતો ન દૃશ્યતે ઘટો યદિ ક્રિયમાણઃ કૃત એવેતિ ચેત્ ? ન,

આમ નમસ્કારના કારણ અંગે નયવિભાગ જોયો. એ જ રીતે શાસ્ત્રકથિત અન્ય દૃષ્ટાન્ત વગેરેમાં પણ નયવિભાગની ભાવના કરવી.

પ્રશ્ન - ક્રિયમાણં કૃતમ્ આ ક્યા નયને માન્ય છે ?

ઉત્તર - જ્યારે એકસમયભાવિની ક્રિયાનો વિચાર હોય ત્યારે આ નિશ્ચયનયને માન્ય વાત છે. જેમકે બધ્યમાનં બદ્ધં, નિર્જીર્યમાણં નિર્જીર્ણ... વગેરે. એટલે બારમા ગુણઠાણાના ચરમસમયે ચરમનિષેકમાં રહેલ જ્ઞાનાવરણીયકર્મદલિક નિર્જીર્યમાણ હોવાથી નિર્જીર્ણ હોવાના કારણે આવરણકર્મનો અભાવ સંપન્ન થઈ જાય છે ને તેથી એ જ ચરમસમયે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમ નિશ્ચયનય કહે છે. જો ક્રિયમાણ કૃત હોય તો, કૃતનું જ કારણ, ક્રિયાની અપરિસમાપ્તિ... વગેરે રૂપ શંકાઓ અને કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને ક્રિયા શાંત થઈ જતી હોવાથી એની સમાપ્તિ થાય છે વગેરે રૂપ એના સમાધાનો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરે ગ્રન્થોમાંથી જોઈ લેવા.

પરંતુ જ્યારે દીર્ઘઅવસ્થાન કાળવાળી ક્રિયાનો વિચાર હોય ત્યારે આ ક્રિયમાણં કૃતમ્ એ વ્યવહારનયસંમત વાક્ય છે. જેમકે કરાઈ રહેલો એવો પણ ઘડો કૃત કહેવાય છે. સંસ્તીર્યમાણ એવો પણ સંસ્તારો સંસ્તીર્ણ કહેવાય છે.

શંકા - આ વિષયમાં નયોપદેશ વગેરેમાં આવા અર્થવાળો અધિકાર જોવા મળે છે - શંકા -જો ક્રિયમાણ કૃત હોય તો ચક્રમ્રમણાદિથી જણાતા દીર્ઘક્રિયાકાળમાં ઘડો દેખાતો કેમ નથી ? સમાધાન-ઘડાને ઉત્પન્ન કરવાના વ્યાપારરૂપ ક્રિયાનો દીર્ઘકાળ

घटजननव्यापाररूपायाः क्रियाया दीर्घकालत्वासिद्धेः, चरमसमय एव तदभ्युपगमात् । घटगताभिलाषोत्कर्षवशादेव मृन्मर्दनाद्यान्तरालिककार्यकरणवेलायां ‘घटं करोमी’ति व्यवहारात् । तदुक्तं महाभाष्यकृता-‘पइसमयकज्जकोडीनिरवेक्खो घडगयाहिलासो सि। पइसमयकज्जकोडिं थूलमइ घडं मिलाएसि ॥’ इति । ततश्च न घटकरणादयः क्रिया दीर्घकालिन्यः, किन्तु चरमसमयलक्षणैकसमयभाविन्य एवेति तद्विषयेऽपि क्रियमाणं कृतमिति निश्चयनयस्यैव सम्मतमिति वाच्यं, निश्चयनयसंमतस्य क्रियमाणस्य कृतत्वस्योपपादनार्थत्वादेतस्याधिकारस्य । ननु कुत एतन्निश्चयः ? इतः-एतदधिकारानुसारेण तु घटश्चरमसमय एव क्रियमाणः, तदैव च कृतः । तत्पूर्वं तु मृन्मर्दनाद्यान्तरालिककार्याण्येव क्रियमाणानि, तत्तत्समये कृतानि च ।

असिद्ध હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી... અર્થાત્ જ્યારે ઘટજનનક્રિયા હોય ત્યારે તો ક્રિયામાણ એવો ઘડો કૃત હોવાથી દેખાય જ છે. પણ આવી ક્રિયા અમે ચરમસમયે જ માનીએ છીએ. એ પૂર્વની ચક્રભ્રમણાદિ ક્રિયાકાળે અમે ઘટજનનક્રિયા માનતા જ નથી. તેથી ઘડો ત્યારે ક્રિયામાણ જ ન હોવાથી કૃત પણ નથી જ, પછી દેખાય શી રીતે ? (શંકા - જો આ પૂર્વકાળમાં ઘડો કરાઈ રહ્યો નથી, તો કુંભાર ‘ઘડો કરું છું’ એમ શા માટે બોલે છે? સમાધાન -) ઘડો બનાવવાની તીવ્ર અભિલાષાના કારણે, માટી ખૂંદવી વગેરે ક્રિયાકાળે પણ ‘ઘડો કરું છું’ એવો કુંભાર વ્યવહાર કરે છે. મહાભાષ્યકારે આ વાત કરી જ છે કે - સમયે સમયે થઈ રહેલ કાર્યોની પરંપરાની તને કોઈ અપેક્ષા નથી અને ઘડાનો તીવ્ર અભિલાષ છે. માટે હે સ્થૂલમતિ ! તું પ્રતિસમય થનાર કાર્યશ્રેણિને ઘડામાં લગાવી દે છે.” એટલે ઘડો કરવો વગેરે ક્રિયા કોઈ દીર્ઘકાલીન હોતી નથી. પરંતુ ચરમસમયરૂપ એકસમયભાવિની જ હોય છે. માટે એની બાબતમાં બોલાતું ક્રિયામાણં કૃતં વાક્ય નિશ્ચયનયને જ માન્ય છે.

સમાધાન - નિશ્ચયનયમાન્ય ‘ક્રિયામાણં કૃતં’ની સંગતિ કરવા માટે આ અધિકાર હોવાથી તમારી શંકા બરાબર નથી.

પ્રશ્ન - આવો નિશ્ચય શાના આધારે ?

ઉત્તર - આ રહ્યો એનો આધાર - આ અધિકારના આધારે તો ઘડો ચરમસમયે જ કરાઈ રહ્યો છે, ને ત્યારે જ કૃત છે. એ પહેલાં તો માટી ખૂંદવી વગેરે અવાંતર કાર્યો જ કરાઈ રહ્યા છે, ને તે તે સમયે એ જ કાર્યો કૃત છે. પરંતુ માટી ખૂંદવી વગેરે કાળે ઘરાક વડે ‘ઘડો કર્યો કે નહીં ?’ એવું પૂછવા પર કુંભાર વડે દેવાતો ‘ઘડો થઈ ગયો’ એવો જવાબ કયા નયને માન્ય છે ? નિશ્ચયનયને તો એ માન્ય નથી જ,

પરન્તુ મૃન્મર્દનાદિકરણવેલાયાં ક્રેતુકામેન ઘટઃ કૃતો ન વેતિ પૃષ્ઠે કુલાલેન દીયમાનં 'કૃત' ઇત્યુત્તરં કસ્ય નયસ્ય સંમતમ્ ? ન હિ નિશ્ચયનયસ્ય તત્સંમતં, તન્મતેન તુ તદા ઘટસ્ય ક્રિયમાણત્વમેવ નાસ્તિ, કુતઃ કૃતત્વમ્ ? અતો પારિશેષ્યાદ્ વ્યવહારનયસ્ય તત્સંમતમિતિ પર્યવસ્યતિ। અથૈતદુત્તરમલીકમવેતિ ન વ્યવહારનયસ્યાપિ સંમતમિતિ ચેત્ ? ન, જમાલિશિષ્યસ્ય મૃષાવાદિત્વાપત્તેઃ । ન હિ જમાલિના સંસ્તારકસંસ્તરણક્રિયાયાશ્ચરમસમય એવ સંસ્તારકઃ કૃતો ન વેતિ પૃષ્ઠં, શિષ્યેણ ચ 'કૃત' ઇત્યુત્તરં દત્તં, ચરમસ્યૈકસ્ય સમયસ્ય છદ્મસ્થસ્ય જમાલેસ્તચ્છિષ્યસ્ય ચાવિષયત્વાત્ । અપિ તુ તત્પૂર્વમેવ જમાલિના પૃષ્ઠં, શિષ્યેણ ચોત્તરં દત્તમ્ । તતશ્ચ ત્વન્મતેન સ જમાલિશિષ્યો મૃષાવાદી સ્યાદેવ। ન હિ સ મૃષાવાદી, એકેનાપિ ગ્રન્થકૃતા તથા ઘોષિતત્વાભાવાત્, પ્રત્યુત તદ્વચનસ્ય સત્યત્વં મત્વોપપત્તેઃ સાધિતત્વાચ્ચ। સા ચોપપત્તિર્નિશ્ચયનયેન ત્વશક્યૈવ, તદા સંસ્તારકસ્ય સંસ્તીર્યમાણત્વસ્યાપ્યભાવાત્, ચરમસમય એવ તસ્ય નિશ્ચયસંમતસ્ય સંસ્તીર્યમાણત્વસ્ય સદ્ભાવાદિતિ ચરમસમયાભિપ્રાયેણ યદિ 'સંસ્તીર્યમાણઃ સંસ્તીર્ણ' ઇત્યુચ્યતે તદા નિશ્ચયનયસંમતિર્જ્ઞેયા, તત્પૂર્વં તુ વ્યવહારનયસંમતિઃ । અત એવ લૌકિકાઃ શિષ્ટા અપિ તાદૃશં વ્યવહારં સત્યતયા સ્વીકુર્વન્ત્યેવ ।

કારણ કે એના મતે તો એ વખતે ઘડો ક્રિયામાણ જ નથી, પછી કૃત શી રીતે હોય શકે ? એટલે પારિશેષન્યાયે એ વ્યવહારનયને સંમત છે એ જ ફલિત થાય છે.

શંકા - એના કરતાં આ વાક્યને જૂઠ જ માની લેવું જોઈએ. એટલે એ વ્યવહારનયને માન્ય પણ નથી જ.

સમાધાન - આવું માનવામાં તો જમાલિના શિષ્યને મૃષાવાદી કહેવા પડશે. જમાલિએ કાંઈ સંથારો પાથરવાની ક્રિયાના ચરમસમયે જ 'સંથારો થઈ ગયો ?' એમ પૂછ્યું નથી, એમ ચરમસમયે જ શિષ્યે 'થઈ ગયો' એવે જવાબ આપ્યો છે એવું પણ નથી. કારણ કે છદ્મસ્થ એવા જમાલિ અને એના શિષ્યનો ચરમ એક સમય એ વિષય જ નથી. પરંતુ એ પૂર્વે જ જમાલિએ પૂછ્યું છે ને એના શિષ્યે એનો જવાબ આપ્યો છે. એટલે તારા મતે તો એ શિષ્ય મૃષાવાદી બનશે જ. પણ, એ મૃષાવાદી તો નથી જ, કારણ કે કોઈ જ ગ્રન્થકારે એને એવો ચીતર્યો નથી, ઊલટું એના વચનને 'સત્ય' માનીને એની સંગતિ જ સાધી દેખાડેલ છે. એ સંગતિ નિશ્ચયનયે તો શક્ય જ નથી, કારણ કે એ કાળે સંથારો સંસ્તીર્યમાણ પણ નથી જ, તે પણ એટલા માટે કે ચરમસમયે જ નિશ્ચયસંમત સંસ્તીર્યમાણત્વ સંભવે છે. એટલે ચરમસમયના અભિપ્રાયથી જો 'સંસ્તીર્યમાણ સંસ્તીર્ણ' કહેવાતું હોય તો એ નિશ્ચયનયસંમત છે, અને એ પૂર્વે કહેવાતું

નનુ કિમેતેન વાગાડમ્બરેણ યાવદ્ ભગવતા ભાષ્યકૃતૈવાત્ર ઋજુસૂત્રનયસંમતિરુક્તા । તથાહિ - ઉજ્જુસુઅણયમયાઓ વીરજિણંદવયણાવલંબીણં । જુજ્જેજ્જ ડજ્જમાણં ડહું વોતું ન તુજ્જાત્તિ ॥ જમાલિમતવ્યુદ્ગ્રાહિતાં પ્રિયદર્શનાં પ્રતિ ભગવદ્વચનવાસિતચેતસો ઢંકારસ્યોક્તિરિયં જ્ઞેયા । અત્રાપિ શાટીદાહક્રિયા દીર્ઘકાલિન્યેવ, પ્રિયદર્શનયા ચાચરમસમય એવ 'રે ! રે ! મે શાટી દગ્ધે'તિ કથિતમિતિ ચેત્ ? ન, એકસામયિક્યા: શાટીદાહક્રિયાયા અભિપ્રાયેણૈવ તત્સંમતેરુક્તત્વાત્ । તથા ચ નયોપદેશેઽધિકાર:-“નનુ યદ્યેવં કારણવ્યાપારચરમક્ષણ એવ ક્રિયાકાલો નિષ્ઠાકાલશ્ચ ભાષ્યકૃતા નિર્ણીતસ્તદા શાટ્યેકદેશે દહ્યમાને શાટી દગ્ધેતિ વચનં કથં ભગવદુક્તર્જુસૂત્રાનુવાદેન સમર્થિતમ્ ? તદાનીં શાટીદાહક્રિયાકાલસંવલિતસ્ય તન્નિષ્ઠાકાલ-સ્યાભાવાદિતિ જિજ્ઞાસાયમાહ-

દહ્યમાનેઽપિ શાટ્યેકદેશે સ્કન્ધોપચારત:। શાટી દગ્ધેતિ વચનં જ્ઞેયમેતન્નયાશ્રયમ્ ॥૩૨॥ (વૃત્તિ:) દહ્યમાનેઽપીતિ-શાટ્યેકદેશે દહ્યમાનેઽપિ તત્ર સ્કન્ધોપચારત: = શાટીસ્કન્ધવાચક-શાટીપદોપચારાચ્છાટી દગ્ધેતિ વચનમેતન્નયાશ્રયં = ઋજુસૂત્રાભિપ્રાયકં જ્ઞેયં તદાહ ભાષ્યકાર:

હોય તો એ વ્યવહારનયસંમત છે. એટલે જ લૌકિક શિષ્ટ પુરુષો પણ તેવા વ્યવહારને સત્ય તરીકે સ્વીકારે જ છે.

શંકા - આટલા બધા વચનવિલાસની શી જરૂર છે ? કારણ કે ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે આ વિષયમાં ઋજુસૂત્રનયની સંમતિ જણાવેલ જ છે. તે આ રીતે - “ઋજુસૂત્રનયના મતે શ્રી વીરપ્રભુના વચનનું અવલંબન લઈને બોલાતું દહ્યમાનં દગ્ધં આવું બોલવું તારા માટે યોગ્ય નથી.” જમાલિના મતથી વ્યુદ્ગ્રાહિત થયેલી પ્રિયદર્શના પ્રત્યે પ્રભુના વચનથી વાસિત ચિત્તવાળા ઢંકારશ્રાવકનું આ કથન છે. અહીં પણ સાડી બળવાની ક્રિયા દીર્ઘકાલિની જ છે. પ્રિયદર્શનાએ અચરમસમયે જ 'રે રે, મારી સાડી બળી ગઈ' એમ ચીસ પાડી છે.

સમાધાન - ના, એક સમયમાં થનાર સાડીના દાહની ક્રિયાના અભિપ્રાયથી જ તે સંમતિ ત્યાં કહેલી છે. નયોપદેશમાં આવો અધિકાર છે - (અવતરણિકા - જિજ્ઞાસા) જો આમ કારણવ્યાપારની ચરમક્ષણે જ ક્રિયાકાળ (= કાર્યજનનાનુકૂળક્રિયાનો કાળ) અને નિષ્ઠાકાળ (= ક્રિયા પૂરી થઈ જાય - કાર્ય પેદા થઈ જાય એનો કાળ) હોય છે આવો ભાષ્યકારે નિશ્ચય કર્યો છે તો સાડીનો એક ભાગ દહ્યમાન હોય ત્યારે સાડી બળી ગઈ એવું વચન પ્રભુએ કહેલ ઋજુસૂત્રનય દ્વારા શી રીતે સમર્થિત થાય ? કારણ કે ત્યારે સાડીની દાહક્રિયાના કાળથી સંવલિત એવા તન્નિષ્ઠાકાળનો અભાવ છે. આવી જિજ્ઞાસાને

-ઉજ્જુસુઅણયમયાઓ..." इत्यादि। अत्रत्यावतरणिकाधिकारेणाचरमसमये शाटीदाहक्रियायास्त-
 न्निष्ठायाश्चर्जुसूत्रनयमतेनाभाव एवेति स्पष्टम्। तथाऽत्र मूले वृत्तौ चोक्तेनोपचारेण
 "प्रियदर्शनायाः 'रे रे शाटी मे दग्धे'तिवचनसमये दह्यमानस्य शाट्यकेदेशविशेषस्य
 दग्धत्वमेवात्राभिप्रेतं, न तु सम्पूर्णप्रायायाः शाट्याः" इत्यपि स्पष्टमेव। ततश्चैतादृगुपचारा-
 भिप्रायाभावे 'दह्यमाना शाटी दग्धे'त्यत्रर्जुसूत्रसंमतेरभावाद् व्यवहारनयसंमतिः संमन्तव्यैव।
 यद्वा संस्तारके संस्तृतप्रायेऽपि संस्तीर्णत्वस्य व्यवहारे न तत्काले संस्तीर्यमाणस्य
 संस्तारकैकदेशस्यैव संस्तीर्णत्वज्ञापनाभिप्रायः, आगम्यतां शीयतां चेत्यभिप्रायानुपपत्तेः, किन्तु
 संस्तरणप्रारम्भाद् वर्तमानक्षणं यावद्यावान् संस्तारकांशः संस्तीर्णः, यश्च वर्तमानक्षणे
 संस्तीर्यमाणः अवशिष्टो यश्च शीघ्रं संस्तरिष्यमाण इत्येतान् सर्वानंशान् सम्मील्य सम्पूर्णस्य

સંતોષવા માટે કહે છે - બળતા એવા સાડીના એકદેશમાં સ્કંધનો ઉપચાર કરીને 'સાડી
 બળી ગઈ' એવું વચન આ નયને = ઋજુસૂત્રને અનુસરનારું જાણવું. (એની વૃત્તિઃ)
 સાડીનો એક ભાગ બળી રહ્યો છે છતાં એ એક ભાગમાં સ્કંધનો = આખી સાડીનો
 વાચક જે સાડી શબ્દ, તેનો ઉપચાર કરીને 'સાડી બળી ગઈ' એવું વચન આ
 ઋજુસૂત્રનયને આશ્રીને કહેવાયેલું છે. ભાષ્યકારે - ઉજ્જુસૂઅણયમયાઓ... વગેરે કહ્યું જ
 છે."

નયોપદેશમાં અહીં જે અવતરણિકા કરી છે એના અધિકારથી આ સ્પષ્ટ છે કે
 અચરમસમયે તો સાડીની દાહક્રિયાનો અને તેની નિષ્ઠાનો ઋજુસૂત્રનયમતે અભાવ જ
 છે. તથા મૂળમાં અને વૃત્તિમાં કહેલા ઉપચારથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જે સમયે પ્રિયદર્શના
 'મારી સાડી બળી ગઈ' એમ બોલી છે તે સમયે બળી રહેલો જે સાડીનો એક ભાગ,
 તે જ દગ્ધ તરીકે અભિપ્રેત છે, નહીં કે લગભગ સંપૂર્ણ બળી ગયેલી સાડી... એટલે
 જ્યારે આવો ઉપચાર ન હોય ત્યારે 'બળી રહેલી સાડી બળી ગઈ છે' આવા વચનમાં
 ઋજુસૂત્રની સંમતિ ન હોવાથી વ્યવહારનયની સંમતિ જ માનવાની રહે છે. અથવા,
 સંથારો લગભગ પથરાઈ ગયો હોય ત્યારે પણ સંસ્તીર્ણત્વનો વ્યવહાર થવામાં, તે જ
 કાળે સંથારાનો જે એક દેશ સંસ્તીર્યમાણ હોય, એને જ સંસ્તીર્ણ જણાવવાનો અભિપ્રાય
 હોતો નથી, કારણ કે 'આવો અને સૂઓ' આવો અભિપ્રાય એમાં સંગત થઈ શકતો
 નથી. પરંતુ સંસ્તરણક્રિયાના પ્રારંભથી વર્તમાનસમય સુધીમાં જેટલો સંથારાનો ભાગ
 પથરાઈ ગયો છે, જેટલો વર્તમાનમાં પથરાઈ રહ્યો છે ને બાકીનો જેટલો શીઘ્ર પથરાઈ

સંસ્તારકસ્ય સંસ્તીર્ણત્વજ્ઞાપનાભિપ્રાય એવ, તદર્થમાવશ્યક ઉપચાર ઉપચારબહુલસ્ય વ્યવહારનયસ્ય સંમતિરેવ સંમન્તવ્યેતિ સૂક્ષ્મધિયા વિચારણીયમેતદ્ ॥૧૮॥ અથ નૈકેષુ ગ્રન્થેષુ શ્રૂયમાણાનિ નૈકાનિ નયદ્વન્દ્વાનિ વિચારયન્નાહ-

જ્ઞાન-ક્રિયાનયૌ દ્રવ્ય-પર્યાયૌ નિશ્ચયસ્તથા ।

વ્યવહારશ્ચ ચિન્ત્યોઽત્ર નયો નયવિશારદૈઃ ॥૧૯॥

નયવિશારદૈરત્રેતિ શ્રીજિનપ્રવચનેઽસ્મિન્ વા ગ્રન્થાધિકારે જ્ઞાન-ક્રિયાનયૌ ચિન્ત્યૌ, દ્રવ્ય-પર્યાયાવિતિ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયૌ ચિન્ત્યૌ, ઉભયત્રાભિધેયવશાદ્ વચનવ્યત્યયઃ, તથા નિશ્ચયો નયો વ્યવહારો નયો ચિન્ત્યઃ, 'ચ'શબ્દાદર્પિતાનર્પિતૌ નયાવર્થ-શબ્દનયૌ ચ ચિન્ત્યાવિતિ ગાથાર્થઃ । તત્ર યથોદ્દેશં નિર્દેશ ઇતિ ન્યાયેન પ્રથમં જ્ઞાન-ક્રિયાનયૌ ચિન્ત્યેતે -

સર્વત્ર જ્ઞાનમેવ કારણમિતિ જ્ઞાનનયો વક્તિ । ક્રિયૈવ સર્વત્ર કારણમિતિ ક્રિયાનયો બ્રૂતે । સિદ્ધાન્તસ્તુ જ્ઞાનક્રિયાસમુદાયઃ સર્વત્ર કારણમિતિ ।

અત્ર વિષયે નિર્યુક્તિગાથા-નાયમ્મિ ગિણ્ણિહયવ્વે અગિણ્ણિહયવ્વમ્મિ ચેવ અત્થમ્મિ । જ્ઞયવ્વમેવ ઇહ જો ઉવણ્ણો સો નઓ નામ ॥૩૫૧૨॥ જ્ઞાનનયમતેન તાવદસ્યા ગાથાયા

જવાનો છે... આ બધા ભાગોનો સરવાળો કરીને આખો સંથારો પથરાઈ ગયો હોવાનું જણાવવાનો અભિપ્રાય જ એમાં હોય છે, એ માટે ઉપચાર આવશ્યક બની રહે છે. જે ઉપચારબહુલ વ્યવહારનયને જ સંમત હોવાથી - આવા ક્રિયામાણ કૃતં પ્રયોગમાં વ્યવહારનયની સંમતિ માનવી જ પડે છે. સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આ વાત વિચારવી. ॥૧૮॥ હવે અનેક ગ્રન્થોમાં જોવા મળતાં બબ્બે નયોના જોડકાંઓને વિચારવા માટે કહે છે -

ગાથાર્થ - નયવિશારદ બહુશ્રુતોએ આ શ્રીજૈનપ્રવચનમાં અથવા આ ગ્રન્થાધિકારમાં જ્ઞાન-ક્રિયાનય, દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનય, નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનય અને ચ શબ્દથી અર્પિત-અનર્પિત નયનો તથા અર્થનય-શબ્દનયનો વિચાર કરવો જોઈએ. અહીં ગાથામાં ચિન્ત્યઃ એમ એકવચનાન્ત ઉલ્લેખ છે. પણ જ્યાં જ્ઞાન-ક્રિયાનય... એમ બે અભિધેય હોય ત્યાં એ અભિધેયને અનુસરીને ચિન્ત્યૌ એમ દ્વિવચનાન્તતા સમજી લેવી...

આ બધા જોડકાંમાં પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયાનયના જોડકાંનો વિચાર કરાય છે -

સર્વત્ર=દરેક કાર્ય પ્રત્યે જ્ઞાન જ કારણ છે એમ જ્ઞાનનય કહે છે. સર્વત્ર ક્રિયા જ કારણ છે એમ ક્રિયાનય કહે છે. જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમુદાય એ સર્વત્ર કારણ છે એવું સિદ્ધાન્ત કહે છે.

આ વિષયમાં નાયમ્મિ ગિણ્ણિહયવ્વે... આ નિર્યુક્તિ ગાથા છે. આ ગાથાની રચના

વ્યાખ્યા-અર્થો દ્વિવિધઃ - ऐहिक आमुष्मिकश्च । तत्रैहिकस्त्रिविधः-स्रक्-चन्दनादिर्ग्राह्यः, अहि-विषादिरग्राह्यः, तृणपांश्चादिश्चोपेक्षणीयः। आमुष्मिकोऽप्येवमेव त्रिविधः । तत्र सम्यग्दर्शनादिर्ग्राह्यः, मिथ्यात्वादिरग्राह्यः, स्वर्गादिश्चोपेक्षणीयः । एवम्भूतेऽर्थे ज्ञात एव तत्प्राप्ति-परिहारो-पेक्षार्थिना प्रवृत्त्यादिलक्षणः प्रयत्नः कार्य इति ।

ભાવાર્થસ્ત્વયમ્-इह ज्ञाननयो ज्ञानप्राधान्यख्यापनार्थं प्रतिपादयति-नन्वैहिकाऽऽमुष्मिक-फलार्थिना तावत् सम्यग्विज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम्, अन्यथा प्रवृत्तौ फलविसंवाददर्शनात्, तथा चान्यैरप्युक्तम् -

“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता । मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलासंवाददर्शनात् ।”

તથા ચાગમેઽપ્યુક્તમ્-“पढमं नाणं तओ दया” इत्यादि “जं अन्नाणी कम्मं खवेइ” इत्यादि । तथाऽपरमप्युक्तम् -

“पावाओ विणिवत्ती पवत्तणा तह कुसलपक्खम्मि ।

विणयस्स पडिवत्ती तिन्नि वि नाणे समप्पंति ॥”

इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधान्यम्, यतस्तीर्थकर-गणधरैरगीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्धः, तथा च तद्वचनम् -

“गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसओ भणिओ। एत्तो तइयविहारो नाणुन्नाओ जिणवरेहिं ॥”

એવી છે કે એની જ્ઞાનનયાનુસારી વ્યાખ્યા પણ થઈ શકે છે અને ક્રિયાનયાનુસારી વ્યાખ્યા પણ. પ્રથમ જ્ઞાનનયાનુસારી વ્યાખ્યા-અર્થ બે પ્રકારે છે- ઐહિક અને આમુષ્મિક. એમાં ઐહિક ત્રિવિધ છે. પુષ્પમાળા-ચંદન વગેરે ગ્રાહ્ય, સર્પ-ઝેર વગેરે અગ્રાહ્ય, ઘાસ-ધૂળ વગેરે ઉપેક્ષણીય. આમુષ્મિક અર્થ પણ આ જ રીતે ત્રિવિધ છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ ગ્રાહ્ય છે, મિથ્યાત્વાદિ અગ્રાહ્ય છે અને સ્વર્ગાદિ ઉપેક્ષણીય છે આવો અર્થ જ્ઞાત થયે જ એની પ્રાપ્તિ-પરિહાર કે ઉપેક્ષાનો અર્થ પ્રવૃત્તિ વગેરેનો પ્રયત્ન કરે છે.

જ્ઞાનનયનો અભિપ્રાય આવો છે - ફળાર્થિએ અર્થને સારી રીતે જાણ્યા બાદ જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, નહીંતર ફળપ્રાપ્તિમાં વિસંવાદ જોવા મળે છે (અર્થાત્ પ્રવર્તવા છતાં ફળપ્રાપ્તિ ન થાય.) બીજાઓએ પણ કહ્યું છે - જ્ઞાન એ જ પુરુષોને ફળ આપનાર છે નહીં કે ક્રિયા, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થનારને ફળનો વિસંવાદ જોવા મળે છે. આગમમાં પણ પઢમં નાણં તઓ દયા... જં અન્નાણી કમ્મં ખવેઇ... વગેરે કહ્યું જ છે. વળી, આ પણ કહ્યું છે કે - પાપથી નિવૃત્તિ, કુશળપક્ષમાં=હિતકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને વિનયની પ્રતિપત્તિ... આ ત્રણે જ્ઞાનમાં સમર્પિત થાય છે. વળી શ્રી તીર્થકર-

ક્રિયૈવ સાધ્યા । તતો જ્ઞાનં ક્રિયોપકરણત્વાદ્ ગૌણમ્ । इत्यतः सकलस्यापि पुरुषार्थस्य क्रियैव प्रधानं कारणम् । इत्ययमेवोपदेशः स नयप्रस्तावात् क्रियानयः । शेषं पूर्ववत् । अयमपि स्वपक्षसिद्धये युक्तीरुद्धावयति-ननु क्रियैव प्रधानं पुरुषार्थसिद्धिकारणम्, प्रयत्नादिलक्षणक्रियाविरहेण ज्ञानवताप्यभिलषितार्थसंप्राप्त्यदर्शनात्:, तथा चान्यैरप्युक्तम्-

“क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥”

તથાઽઽગમેઽપિ તીર્થકર-ગણધરૈઃ ક્રિયાવિકલાનાં જ્ઞાનં નિષ્ફલમેવોક્તમ્-

सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविष्पमुक्कस्स ।

अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडी वि ॥

नाणं सविसयनिययं न नाणमेत्तेण कज्जनिप्फत्ती ।

मगगण्णू दिट्ठंतो होइ सचेट्ठो अचेट्ठो य ॥

जाणंतो वि य तरीउं काइयजोगं न जुंजइ जो उ ।

सो बुड्ढइ सोएणं एवं नाणी चरणहीणो ॥ जहा खरो चंदणभारवाही’

માટે જ્ઞાન તો ક્રિયાના ઉપકરણ=સાધન=કારણરૂપ હોવાથી ગૌણ છે. માટે બધા જ પુરુષાર્થમાં ક્રિયા જ મુખ્ય કારણ છે. આવો ઉપદેશ એ ક્રિયાનય છે. શેષ પૂર્વવત્ જાણવું. આ ક્રિયાનય પણ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે યુક્તિઓને જણાવે છે. ક્રિયા જ પુરુષાર્થસિદ્ધિનું પ્રધાન કારણ છે, કારણ કે પ્રયત્નાદિરૂપ ક્રિયા વિના જ્ઞાનવાનને પણ ઈચ્છિતઅર્થની પ્રાપ્તિ જોવા મળતી નથી. અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે - જીવોને ક્રિયા જ ફળપ્રદા બને છે, નહીં કે જ્ઞાન, કારણ કે સ્ત્રી-ભોજન વગેરેને ભોગવવાનું જ્ઞાન ધરાવનાર પણ એ જ્ઞાનમાત્રથી સુખી બની જતો નથી. તથા આગમમાં પણ શ્રીતીર્થકર ગણધર દેવોએ નિષ્ક્રિયજીવોનું જ્ઞાન નિષ્ફળ જ કહ્યું છે. જેમકે-ઘણું શ્રુત ભણ્યા... પણ એ ચારિત્રશૂન્યજીવને શું લાભ કરે ? ઝગઝગાયમાન પણ લાખો-કરોડ ટીવાઓ આંધળાને શું લાભ કરે ? જ્ઞાન સ્વવિષયમાં નિયત હોય છે, જ્ઞાનમાત્રથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી. આમાં માર્ગજ દૃષ્ટાંત છે. એ સચેષ્ટ = ચાલતો હોય તો ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચે છે, નિષ્ચેષ્ટ હોય તો પહોંચતો નથી. તરવાનો જાણકાર તારુ પણ હાથ-પગ હલાવવા વગેરેની ક્રિયા ન કરે તો પ્રવાહથી ડૂબી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ચારિત્રક્રિયા શૂન્ય જ્ઞાની પણ સંસારમાં ડૂબે છે. અહીં જહા ખરો ચંદણભારવાહી વગેરે શાસ્ત્રવચનો પણ જાણવા.

इत्यादि । एवं तावत् क्षायोपशमिकीं चरणक्रियामङ्गीकृत्य प्राधान्यमुक्तम् । अथ क्षायिकीमप्याश्रित्य तस्या एव प्राधान्यमवसेयम्, यस्मादर्हतोऽपि भगवतः समुत्पन्नकेवल-ज्ञानस्यापि न तावद् मुक्त्यवाप्तिः संपद्यते, यावदखिलकर्मेन्धनानलजालाकलापकल्पां शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपचारित्रक्रियां न प्राप्नोति । तस्मात् क्रियैव प्रधानं सर्वपुरुषार्थसिद्धि-कारणम् । प्रयोगश्चात्र-यद् यत्समनन्तरभावि तत् तत्कारणम्, यथाऽन्त्यावस्थाप्राप्तपृथिव्यादि-सामग्र्यनन्तरभावी तत्कारणोऽङ्कुरः । क्रियानन्तरभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति । ततश्चैष चतुर्विधसामायिके देशविरतिसर्वविरतिसामायिके एव मन्यते, क्रियारूपत्वेन प्रधानमुक्ति-कारणत्वात् । सम्यक्त्वश्रुतसामायिके तु तदुपकारित्वमात्रतो गौणत्वाद् नेच्छतीति ॥

अनयोश्च नययोरत्र निर्भरः-(१) दंडश्चक्रभ्रमणद्वारा घटमुत्पादयति । तत्र दंडो व्यापारी चक्रभ्रमणं च व्यापारः । लोकश्च दंडमेव घटकारणतया व्यवहरति, न तु चक्रभ्रमणमिति दण्डस्यैव मुख्या कारणता । ज्ञाननयोऽप्येवमेव वक्ति-ज्ञानं क्रियाद्वारा मोक्षसाधकमतस्तदेव मुख्यं कारणं, क्रिया तु ज्ञानव्यापार एव (२) कुलालपितुर्विना

આ ક્ષાયોપશમિક ક્રિયાને આશ્રીને કહ્યું. ક્ષાયિકી ક્રિયાને આશ્રીને પણ એ જ પ્રધાન જાણવી. કારણ કે શ્રી અરિહંત ભગવાનને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જવા છતાં, જ્યાં સુધી બધા જ કર્મરૂપ ઈંધનને બાળી નાખનાર અગનજવાલારૂપ સર્વસંવરચારિત્રક્રિયા શૈલેશી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી. માટે સર્વપુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં ક્રિયા જ મુખ્ય કારણ છે. આમાં આવો અનુમાનપ્રયોગ જાણવો - જે જેના પછી થાય તે તત્કારણક હોય, જેમકે અંતિમઅવસ્થામાં પ્રાપ્ત પૃથ્વી વગેરે સામગ્રીની પછી થનાર અંકુરનું કારણ એ સામગ્રી કહેવાય છે. બધા જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ક્રિયા બાદ જ થાય છે, માટે એ જ પ્રધાન કારણ છે. તેથી આ નય ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ... એ બે સામાયિક જ માને છે, કારણ કે ક્રિયારૂપ હોવાથી મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે, સમ્યક્ત્વ-શ્રુતસામાયિક તો એ બે સામાયિકના ઉપકારી હોવામાત્રના કારણે ગૌણ છે.

આ બે નયોનું જોર આ પ્રમાણે છે - (૧) દંડ ચક્રભ્રમણદ્વારા ઘટોત્પત્તિ કરે છે... આમાં દંડ એ વ્યાપારી છે, ચક્રભ્રમણ એ વ્યાપાર છે. લોક દંડને જ ઘટનું કારણ તરીકે કહે છે, ચક્રભ્રમણને નહીં, માટે દંડ જ પ્રધાનકારણ છે. જ્ઞાનનય પણ આ જ દલીલનો આશ્રય લે છે. જ્ઞાન ક્રિયાદ્વારા મોક્ષનું કારણ બને છે. માટે જ્ઞાન એ જ મુખ્ય કારણ કહેવાય, ક્રિયા તો એનું દ્વારમાત્ર છે. (૨) કુંભારનો બાપ ન હોય તો કુંભાર જ ન

કુલાલાસમ્ભવે ઘટસ્યાપ્યસમ્ભવ એવ। તથાપિ ઘટં પ્રતિ ત્વનન્તરકારણતયા કુલાલ એવ કારણં, ન તુ તત્કારણીભૂતસ્તત્પિતાઽપિ, કારણકારણસ્ય તસ્ય કુલાલપિતુર્ઘટં પ્રત્યન્યથા-સિદ્ધત્વમેવ । એવમેવ મોક્ષં પ્રતિ ક્રિયાયા એવાનન્તરકારણત્વં, જ્ઞાનસ્ય તુ કારણીભૂતાયાઃ ક્રિયાયાઃ કારણતયાઽન્યથાસિદ્ધત્વમેવ મોક્ષં પ્રતિ । અતઃ ક્રિયૈવ મોક્ષકારણમિતિ ક્રિયાનયઃ ।

નનુ પક્ષદ્વયેઽપિ યુક્તિદર્શનાત્કિમિહ તત્ત્વમ્ ? इत्यतः स्थितपक्षमाह निर्युक्तिकारः-
सर्व्वेसिं पि नयाणं बहुविहवक्तव्यं निसामित्ता। तं सर्व्वनयविसुद्धं जं चरणगुणद्विओ साहू
॥३५३९॥ ति॥ न केवलं ज्ञानक्रियानयद्वयस्यैव, किं तर्हि? सर्वेषामपि स्वतन्त्रसामान्यविशेष-
वादिनां नामस्थापनादीनां वा नयानां परस्परविरोधिनीं वक्तव्यतां निशम्य तदिह सर्वनयविशुद्धं=
सर्वनयसंमतं प्रमाणसंमतमिति यावद्, यच्चरणगुणस्थितः साधुः । अत्र चरणं चारित्रक्रिया,
गुणो ज्ञानं, तयोः स्थितः=ज्ञान-क्रियाभ्यां द्वाभ्यामपि युक्त एव साधुर्मुक्तिसाधको न
पुनरेकेन केनचिदिति भावः। यत् तावज्ज्ञानवादिना प्रोक्तं-यद्येन विना न भवति तत्तन्निबन्धन-
मेवेत्यादि तदस्माकमपीष्टमेव, केवलं तेनैव क्रियाऽपि कारणतया सिध्यत्येव, क्रियाया
विनापि सिद्धेरसम्भवात्। दाहपाकाद्यर्थिनां मोक्षार्थिनां वा दहनादिपरिज्ञानमात्रात् केवलज्ञान-

હોવાથી ઘડો પણ ન જ બને. છતાં, ઘડા પ્રત્યે તો અનંતરકારણ એવો કુંભાર જ 'કારણ' કહેવાય છે, એ કુંભારના કારણરૂપ કુંભારપિતા ઘડા પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. એમ મોક્ષનું અનંતર કારણ તો ક્રિયા છે, જ્ઞાન તો એ ક્રિયાનું કારણ છે. માટે ક્રિયા જ કારણ છે, જ્ઞાન તો મોક્ષપ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ છે, એમ ક્રિયાનય કહે છે.

શંકા - આ તો બન્ને પક્ષે પોતપોતાની યુક્તિઓ છે, તો આમાં રહસ્ય શું છે? એ જણાવવા માટે નિર્યુક્તિકાર સ્થિતપક્ષને (સિદ્ધાંતને) કહે છે - માત્ર જ્ઞાન-ક્રિયાનય જ નહીં, સ્વતંત્ર સામાન્ય-વિશેષને કહેનાર નયો, નામ-સ્થાપનાદિ માનનાર નયો... આ બધાની પરસ્પર વિરોધી વક્તવ્યતાને સાંભળ્યા પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ જે સર્વનયવિશુદ્ધ=સર્વનયસંમત હોય, અર્થાત્ પ્રમાણને માન્ય હોય. એ વાત આ છે કે ચરણગુણ સ્થિત=ગુણ એટલે જ્ઞાન અને ચરણ એટલે ક્રિયા... એમ જ્ઞાન-ક્રિયા બન્નેમાં સ્થિત સાધુ મોક્ષસાધક બને છે, બેમાંથી માત્ર એક દ્વારા નહીં. જ્ઞાનવાદીએ જે કહેલ કે 'જે જે વિના ન થાય તે તન્નિમિત્તક હોય' એ માન્ય જ છે. પણ એનાથી જ ક્રિયા પણ કારણ તરીકે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે, કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્ય થતું નથી જ. દાહ-પાકાદિના અર્થાને કે મોક્ષના અર્થાને દહનાદિના જ્ઞાનમાત્રથી કે

માત્રાદ્વા ન દહનસિદ્ધિર્મોક્ષસિદ્ધિર્વા, કિન્તુ તદાનયનાદિક્રિયાનુષ્ઠાનં યથાખ્યાતચારિત્રક્રિયાઽપિ વા તત્રાપેક્ષ્યત એવ । તથા ક્રિયાનયેનાપિ યદુક્તં યદ્યત્સમનન્તરભાવિ તત્તત્કારણમિત્યાદિ, તતોઽપિ જ્ઞાનમપિ કારણતયા સિધ્યત્યેવ, દહનાનયનાદિક્રિયાકાલે સર્વસંવરરૂપક્રિયાકાલેઽપિ વા દહનાદિપરિજ્ઞાનસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય વા સત્ત્વાદિતિ જ્ઞાનક્રિયોભયસાધ્યૈવ મુક્ત્યાદિસિદ્ધિઃ । ઉક્તમપિ-હયં નાણં કિયાહીણં હયા અન્નાણિણો કિયા । પાસંતો પંગુલો દઢ્ઢો ધાવમાણો ય અંધઓ ॥ ॥ સંજોગસિદ્ધીઙ્ઠ ફલં વયંતિ ન હુ એગચક્કેણ રહો પયાઙ્ઠ । અંધો ય પંગૂ ય વળે સમેચ્ચા તે સંપઉત્તા નગરં પવિઢ્ઢા ॥ ॥ ઈતિ ॥

નન્વેવં જ્ઞાન-ક્રિયયોર્મુક્ત્યવાપિકા શક્તિઃ પ્રત્યેકમસતી સમુદાયેઽપિ કથં સ્યાત્ ? ન હિ પ્રત્યેકમસત્ સમુદિતેષ્વપિ સિકતાકળેષુ તૈલં સમ્ભવતીતિ । અત્રોચ્યતે-સિકતાકળેષુ યતઃ સર્વથા તૈલસ્યાભાવ એવાતસ્તત્સમુદાયેઽપિ તદભાવ એવ । પ્રસ્તુતે તુ નૈવં, જ્ઞાન-ક્રિયયોઃ પ્રત્યેકં મોક્ષકારણતાયા યો નિષેધઃ સ સમ્પૂર્ણોપકારિતામપેક્ષ્યૈવ, ન તુ

કેવલજ્ઞાનમાત્રથી પણ ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ જતી નથી, પણ બળતણ લાવવું વગેરે ક્રિયા કે યથાખ્યાતચારિત્રક્રિયા આવશ્યક બને જ છે. તથા ક્રિયાનયે જે કહેલ કે 'જે જેના પછી થાય તે તત્કારણક હોય' એનાથી જ્ઞાન પણ કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે જ. કારણ કે બળતણ લાવવું વગેરે ક્રિયાકાળે, સર્વસંવરક્રિયાકાળે ક્રમશઃ દહનાદિજ્ઞાન કે કેવલજ્ઞાન હોય જ છે. માટે કાર્યસિદ્ધિ જ્ઞાનઅનંતરભાવી પણ છે જ. માટે કાર્યસિદ્ધિ જ્ઞાનક્રિયાઉભયસિદ્ધ છે. એટલે જ કહ્યું પણ છે જ કે -

કિયાહીન જ્ઞાન હણાયેલું છે, અજ્ઞાનીની ક્રિયા હણાયેલી છે. જોવા છતાં પાંગળો અને દોડતો એવો આંધળો બન્ને આગમાં બળી ગયા. સંયોગ દ્વારા ફળ મળે છે. એક ચકથી રથ ચાલતો નથી. આંધળા પર પાંગળો બેસી ગયો, માર્ગદર્શન કરે છે અને એમ બન્ને ભેગા થઈને ઈષ્ટનગરે પહોંચી ગયા.

શંકા - એકલા જ્ઞાન કે એકલી ક્રિયામાં જો મોક્ષપ્રાપિકા શક્તિ નથી, તો એ બેના સમુદાયમાં પણ એ શી રીતે હોય ? રેતીના ૧-૧ કણમાં નહીં રહેલ તેલ એના સમુદાયમાં પણ હોતું નથી જ.

સમાધાન - રેતીના કણમાં તો સર્વથા તેલ છે જ નહીં, માટે સમુદાયમાં પણ નથી. પ્રસ્તુતમાં આવું નથી. જ્ઞાન-ક્રિયા પ્રત્યેકમાં મોક્ષસાધકતાનો જે નિષેધ કરાય છે તે સંપૂર્ણઉપકારિતાની અપેક્ષાએ જ. દેશોપકારિતા તો બન્નેમાં છે જ, જે બેના સમુદાયમાં

देशोपकारितामपेक्ष्यापि, तस्यास्तत्र सत्त्वात् । इयञ्च देशोपकारिता समुदाये सम्पूर्णा भवति । अतः स्थितमिदं-ज्ञान-क्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणं, न प्रत्येकमिति । तद्युक्तश्च भावसाधुः सर्वैरपि नयैरिष्यत एव ॥

तदेवं विचारितौ ज्ञान-क्रियानयौ । अधुना क्रमप्राप्तौ द्रव्य-पर्यायार्थिकनयौ चिन्तनीयौ । तत्र द्रव्यद्विअस्स द्रव्यं वत्थुं पज्जवनयस्स पज्जाओ । अप्पियमयं विसेसो, सामन्नमणप्पियन-यस्स ॥३५८८॥ तिभाष्यवचनाद् द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यमेव वस्तु, न तु पर्यायाः, अवस्तुत्वात्, खपुष्पवत् । अत एव द्रव्यमर्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते । पर्यायनयस्तु पर्याय एव वस्तु, न तु द्रव्यं, अवस्तुत्वात्, कूर्मरोमवदित्याह । अत एव पर्यायोऽर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते । तत्र नैगम-सङ्ग्रहव्यवहारा द्रव्यार्थिकाः, शब्दादयस्तु त्रयः पर्यायार्थिकाः, ऋजुसूत्रस्तु द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायार्थिकोऽपीत्यादिकं पूर्वं सविस्तरं विचारितमेव ।

अथास्यां भाष्यगाथायां कथितावर्षितानर्षितनयौ पूर्वं कथ्येते-तत्रार्पिते विशेष्यत इत्यर्षितो विशेषस्तद्वादी नयोऽर्षितनयः समयप्रसिद्धो ज्ञेयः । तन्मतं विशेष एवास्ति, न सामान्यम् ।

સંપૂર્ણ બને છે. માટે કોઈ દોષ નથી. એટલે આ નિશ્ચિત થયું કે સમુદિત એવા જ્ઞાન-ક્રિયા મોક્ષનું કારણ છે, નહીં કે અલગ-અલગ. તેનાથી=જ્ઞાન-ક્રિયાના સમુદાયથી યુક્ત ભાવસાધુ બધા નયોને મુક્તિના કારણ તરીકે માન્ય છે.

આમ, જ્ઞાન-ક્રિયાનયનો વિચાર કર્યો. હવે ક્રમપ્રાપ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિકનયનો વિચાર કરવાનો છે. એમાં, 'દ્રવ્યાર્થિકનયને દ્રવ્ય એ વસ્તુ છે. પર્યાયાર્થિકનયને પર્યાય એ વસ્તુ છે. અર્ષિતનયને માન્ય છે વિશેષ અને અનર્ષિતનયને સામાન્ય માન્ય છે. ॥૩૫૮૮॥' આવા ભાષ્યવચનથી જણાય છે કે દ્રવ્યાર્થિકનયમતે દ્રવ્ય એ જ વસ્તુ છે, નહીં કે પર્યાયો, કારણ કે પર્યાયો ખપુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. એટલે જ દ્રવ્ય છે અર્થ જેનો તે દ્રવ્યાર્થિકનય એમ કહેવાય છે. પર્યાયનય એમ કહે છે કે વસ્તુ પર્યાયસ્વરૂપ જ છે, દ્રવ્યસ્વરૂપ નથી, કારણ કે દ્રવ્ય અવસ્તુ છે, જેમકે કૂર્મરોમ. એટલે જ પર્યાય છે અર્થ જેનો તે પર્યાયાર્થિકનય એમ કહેવાય છે. એમાં નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહારનયો દ્રવ્યાર્થિક છે, શબ્દાદિ ત્રણ નયો પર્યાયાર્થિક છે, જ્યારે ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક પણ છે, પર્યાયાર્થિક પણ છે... આ બધી વાતો પૂર્વે વિસ્તારસહિત વિચારેલી છે.

હવે આ જ ભાષ્યગાથામાં કહેલા અર્ષિત-અનર્ષિતનયને પહેલાં કહેવાય છે - એમાં જે અર્ષિત થાય તે વિશેષ એ અર્ષિત છે. તેનો ગ્રાહકનય એ અર્ષિતનય જે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનો મત એવો છે કે વિશેષ જ છે, સામાન્ય નથી. અવિશેષિત

અનર્પિતમવિશેષિતં સામાન્યમુચ્યતે, તદ્વાદી નયોઽનર્પિતનયઃ, સોઽપિ સમયપ્રસિદ્ધ એવ બોદ્ધવ્યઃ, તન્મતં તુ સામાન્યમેવાસ્તિ, ન વિશેષઃ । અત્રાપ્યર્પિતાઽનર્પિતનયદ્વયે સદ્ગ્રહાદીનાં સમવતારો દ્રષ્ટવ્ય ઇતીતિ તત્ર ભાષ્યગાથાવૃત્તૌ । ચશબ્દગૃહીતાવર્થશબ્દનયાવપિ પૂર્વે વિચારિતાવેવ ।

અથાવશિષ્ટૌ વ્યવહાર-નિશ્ચયનયૌ ચિન્ત્યેતે । તત્ર-લોગવ્યવહારપરો વવહારો ભળ્લ કાલઓ ભમરો । પરમત્થપરો મળ્લ નિચ્છલ્લઓ પંચવળ્લો ત્તિ ॥૩૫૮૧॥ત્તિભાષ્યગાથાતો લોકાભિમતાર્થગ્રાહી નયો વ્યવહારઃ, તત્ત્વાર્થગ્રાહી નયો નિશ્ચય ઇતિ લક્ષણે પ્રાપ્યેતે । તદુક્તં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસગ્રન્થે-તે માટલ્લં નિશ્ચય-વ્યવહારનું લક્ષણ ભાષ્યલ્લ=વિશેષાવશ્યકલ્લ કહિલ્લં તિમ નિરધારો તત્ત્વાર્થગ્રાહી નયો નિશ્ચયઃ, લોકાભિમતાર્થગ્રાહી વ્યવહારઃ। ઇતિ । તત્ર યુક્તિસિદ્ધસ્તર્કસહસ્તત્ત્વાર્થભૂતોઽર્થસ્તત્ત્વાર્થઃ । અયમર્થ ઈદ્દુગેવ ભવિતુમર્હતીતિ યત્રાસ્મદન્તઃ કરણસ્યાપ્યકુત્રિમા સમ્મતિઃ સ તત્ત્વાર્થતયા જ્ઞેયઃ । યથા-યત્ર પ્રત્યાખ્યાનાવરણરાગ-દ્વેષયોરનુદય એવેદશી પરિણતિઃ સાધુતેતિ ।

એવું સામાન્ય એ અનર્પિત છે. એનો ગ્રાહકનય એ અનર્પિતનય. એ પણ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ નય જ જાણવો. એનો મત એવો છે કે સામાન્ય જ છે, વિશેષ નથી. વળી એ જ ભાષ્યગાથાની વૃત્તિમાં આ જણાવ્યું છે કે આ અર્પિત-અનર્પિત એવા બે નયોમાં સંગ્રહ વગેરે નયોનો સમવતાર જાણવો.

ય શબ્દથી ગૃહીત અર્પિત-અનર્પિત નયોને કહ્યા બાદ એ જ ‘ચ’શબ્દથી ગૃહીત અર્થનય અને શબ્દનયનું જોડકું કહેવું ઇષ્ટ છે. પણ એ પૂર્વે કહેવાઈ જ ગયેલું છે.

હવે બાકી રહેલા નિશ્ચય-વ્યવહારનયનો વિચાર કરાય છે. “લોકવ્યવહારમાં તત્પર એવો વ્યવહારનય કહે છે કે ભમરો કાળો હોય છે. પરમાર્થમાં તત્પર એવો નિશ્ચયનય એમ માને છે કે ભમરો (બાદરસ્કંધરૂપ હોવાથી) પાંચે વર્ણવાળો હોય છે. ॥૩૫૮૯॥ આવી ભાષ્યગાથા પરથી આવા લક્ષણ મળે છે કે લોકને અભિમત અર્થને જોનારો નય એ વ્યવહારનય અને તત્ત્વાર્થને=તત્ત્વભૂત અર્થને જોનારો નય એ નિશ્ચયનય. ‘દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયનો રાસ’ ગ્રન્થમાં કહ્યું જ છે કે-તે માટે નિશ્ચય-વ્યવહારનું લક્ષણ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં કહ્યું છે તેમ વિચારવું-તે આ પ્રમાણે-તત્ત્વાર્થગ્રાહીનય નિશ્ચય, લોકાભિમતાર્થગ્રાહી નય વ્યવહાર. આમાં જે યુક્તિસિદ્ધ હોય, તર્કસહ હોય એ તત્ત્વાર્થભૂત અર્થ કહેવાય. આ પદાર્થ આવો જ હોય શકે એ રીતે જે અર્થ અંગે આપણું દિલ બોલે એ પદાર્થ તત્ત્વાર્થભૂત જાણવો. જેમકે-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કક્ષાના રાગ-દ્વેષનો અનુદય હોય એવી પરિણતિ એ સાધુતા છે.

છદ્મસ્થો લોકોઽન્તર્ગતાં પરિણતિં જ્ઞાતું પ્રાયો નાર્હતીતિ સ બાહ્યવેશાદિકમનુસૃત્યૈવ વ્યવહરતિ । યથા સાધુવેશસહિતાઽલયવિહારાદિક્રિયા સાધુતેતિ । તતશ્ચ લોકે પ્રસિદ્ધિરપ્યસ્યૈવાર્થસ્ય ભવતીતિ ।

યદ્યપિ પ્રમાણમપિ તત્ત્વાર્થગ્રાહ્યેવ, તથાપિ તસ્ય સકલતત્ત્વાર્થગ્રાહિત્વં નિશ્ચયનયસ્ય ત્વેકદેશતત્ત્વાર્થગ્રાહિત્વમિતિ વિશેષઃ । નનુ તત્ત્વભૂતસ્યાર્થસ્ય દ્વિતીયઃ કોઽશઃ ? યં પ્રમાણં ગૃહ્ણાતિ, ન તુ નિશ્ચયનય ઇતિ । વ્યવહારગ્રાહ્યોઽશસ્તથેતિ ગૃહાણ । હન્ત ! એવં તુ વ્યવહારોઽપિ તત્ત્વાર્થગ્રાહ્યેવ સ્યાદિતિ ચેત્? સ્યાદેવ કિં હન્તેતિ પૂત્કારેણ? તર્હિ શ્રમણવેશાલયવિહારાદિક્રિયાદીનામપિ તત્ત્વાર્થત્વં કિં સંમતમ્? સંમતમેવ, કિમત્ર પ્રષ્ટવ્યમ્? સ્વકાર્યકારિણસ્તત્ત્વાર્થત્વનિયમાત્ ।

નનુ શ્રમણવેશાદયોઽપિ પ્રતિસમયમસદ્વ્યગુણનિર્જરાલક્ષણં સાધુતાકાર્યં કિં કુર્વન્તિ ? ન કુર્વન્તીતિ ચેત્ ? તર્હિ કથં તેષાં તત્ત્વાર્થત્વમ્ ? સ્વકાર્યકારિત્વાદેવ, ન હિ નિર્જરાલક્ષણમેકમેવ સાધુતાકાર્યં, કિન્તર્હિ ? વંદનપ્રતિપત્યાદિકમપિ તત્કાર્યમેવેતિ તત્કુર્વતો

છદ્મસ્થ લોક આંતરિક પરિણતિને પ્રાયઃ જાણી શકતો નથી. એટલે એ બાહ્યવેશ વગેરે જોઈને જ વ્યવહાર કરે છે. જેમકે સાધુવેશ હોય-આલયવિહારાદિક્રિયા હોય તો એ સાધુતા છે. એટલે લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પણ આવા જ અર્થની થાય છે.

જો કે પ્રમાણ પણ તત્ત્વાર્થગ્રાહી જ હોય છે. તો પણ એ સકળતત્ત્વાર્થગ્રાહી હોય છે, જ્યારે નિશ્ચયનય એકદેશતત્ત્વાર્થગ્રાહી હોય છે.

પ્રશ્ન - તત્ત્વભૂતઅર્થનો બીજો કયો અંશ છે ? જેનું પ્રમાણ ગ્રહણ કરે છે પણ નિશ્ચયનય કરતો નથી ?

ઉત્તર - વ્યવહારનયગ્રાહ્યઅંશ એ બીજો તત્ત્વભૂતઅર્થાંશ છે એમ જાણ...

શંકા - હું ! આમ તો વ્યવહારનય પણ તત્ત્વાર્થગ્રાહી બની જશે...

સમાધાન - છે જ, એમાં 'હું' શું કરવાનું ?

પ્રશ્ન - તો શું શ્રમણવેશ-આલયવિહારાદિક્રિયા વગેરે પણ તત્ત્વભૂતઅર્થ તરીકે માન્ય છે?

ઉત્તર - હા, માન્ય જ છે, એમાં પૂછવા જેવું શું છે ? જે સ્વકાર્ય કરી આપે એ અર્થ તત્ત્વભૂત હોય જ એવો નિયમ છે.

પ્રશ્ન - શ્રમણવેશ વગેરે પ્રતિસમય અસંખ્યગુણકર્મનિર્જરારૂપ કર્મનિર્જરાવિશેષાત્મક સાધુતાકાર્ય શું કરે છે ?

ઉત્તર - નથી કરતા.

વેશાદિકસ્ય કુતો ન તત્ત્વાર્થત્વમ્ ? તથાપિ કર્મનિર્જરાવિશેષલક્ષણં કાર્યમકુર્વતસ્તસ્ય તત્ત્વાર્થત્વાભાવ એવેતિ ચેત્ ? મૈવં, પરિણામવિશેષસ્યાપિ તત્ત્વાર્થત્વાભાવપ્રસન્નાત્, તેનાપિ વંદનપ્રતિપત્યાદિલક્ષણસ્ય કાર્યસ્યાકરણાત્ । નિઃસ્પૃહસ્ય સાધોર્વન્દનાદ્યપ્રતિપત્તૌ ન કિञ્ચિત્ ક્ષૂયત્ इति ચેત્ ? ન, અર્થસ્ય સ્વકાર્યકરણે સ્પૃહાસત્ત્વાસત્ત્વયોરકિञ્ચિત્કરત્વાત્, સ્પૃહાશૂન્યોઽપિ વહ્નિર્દહત્યેવ । અન્યથા કર્મનિર્જરાવિશેષસ્યાપિ કાર્યત્વાયોગાપત્તેઃ, મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમ્ इति વચનાત્તત્રાપિ સ્પૃહાયા અભાવસમ્ભવાત્ ।

ભવતુ તર્હિ વન્દનાદિપ્રતિપત્યાદિકમપિ સાધુતાકાર્યં, તથાપિ તદ્ ગૌણમેવ, મુખ્યં તુ કાર્યં કર્મનિર્જરાવિશેષ એવેતિ ચેત્ ? ન, ગૌણમુખ્યભાવાભાવાત્, વવહારો વિ હુ બલવં इत्याદિવચનાત્ । તથાપિ સાધુવેશાદિના કર્મનિર્જરાવિશેષસ્તુ નૈવ ભવતીતિ ચેત્ ? કિં કુર્મસ્ત્ર

પ્રશ્ન - તો પછી એ અર્થ તત્ત્વભૂત શી રીતે ?

ઉત્તર - સ્વકાર્યકારી હોવાથી જ. સાધુતાનું નિર્જરાવિશેષ એ જ એક માત્ર કાર્ય નથી. તો ? વંદનપ્રતિપત્તિ વગેરે પણ એનું કાર્ય છે જ. એને કરી આપનાર વેશને તત્ત્વભૂત અર્થ શા માટે ન કહેવાય ?

પ્રશ્ન - નિર્જરાવિશેષાત્મક કાર્યને ન કરી આપનાર એને તત્ત્વભૂત શી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર - આમ તો અંદરની ચોક્કસ પરિણતિને પણ તત્ત્વભૂત નહીં કહી શકાય. કારણ કે એ પણ વંદનપ્રતિપત્તિ વગેરે રૂપ કાર્યને કરતી નથી.

પ્રશ્ન - નિઃસ્પૃહ સાધુને વંદન થયા તો પણ શું ? ને ન થયા તો પણ શું ?

ઉત્તર - પદાર્થ સ્વકાર્ય કરે એમાં સ્પૃહા હોવી-ન હોવી એનો કોઈ મતલબ નથી. સ્પૃહાશૂન્ય એવો પણ અગ્નિ દાહકાર્ય કરે જ છે ને ! નહીંતર તો નિર્જરાવિશેષને પણ કાર્ય તરીકે નહીં કહી શકાય, કારણ કે 'મોક્ષ પ્રત્યે અને સંસાર પ્રત્યે... મુનિશ્રેષ્ઠ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહ હોય છે...' આવા વચનથી નિર્જરાવિશેષ પ્રત્યે પણ નિસ્પૃહતાનો સંભવ જણાય જ છે.

શંકા - વંદનપ્રતિપત્તિ વગેરે પણ ભલે સાધુતાનું કાર્ય હો... તો પણ એ ગૌણ જ છે, મુખ્ય તો નિર્જરા જ છે...

સમાધાન - ના, આવો ગૌણ-મુખ્યભાવ છે નહીં, કારણ કે વવહારો વિ હુ બલવં એવા વચન મુજબ વ્યવહારનય (અને તેથી વ્યવહારનયમાન્ય વિષય પણ) નિશ્ચયતુલ્ય બળવાન છે જ.

નિરુપાયા વયમ્ ? સર્વોઽપિ સ્વકાર્યમેવ કરોતિ, ન પરકાર્યમિત્યત્ર કિમપિ પર્યનુયોજ્યં કદાચિદપિ નૈવ ભવતીતિ । પરન્તુ લોકવ્યવહારસ્ય ન કોઽપિ નિયમઃ, કેવલવેશધારિણો દ્રવ્યલિઙ્ગિનોઽપિ સાધુતયા વ્યવહારાત્ । નનુ તસ્ય કા વાર્તા? યાવત્પ્રયોજનવિશેષેણેત્વરસાધુવેશ-ધારિણં ભાણ્ડમપિ લોકઃ સાધુતયા વ્યવહરતિ, પરન્તુ તસ્યાકિઞ્ચિત્કરત્વમેવેતિ નૈવ વક્તવ્યં, ભાણ્ડેનાપિ મહામન્ત્રિણ ઉદાયનસ્યાન્તિમસમયે સમાધેઃ સમ્પાદિતત્વાદિતિ । નનુ વ્યવહારસ્તુ સાધુચિત્રમપિ સાધુતયા વ્યવહરતીતિ ચેત્ ? વ્યવહરતુ કો દોષઃ ? તેનાપિ દર્શકેષુ પ્રીતિ-ભક્ત્યાદયો જાયન્તે, વન્દનપ્રતિપત્યાદિકં ચ સમ્ભવતિ । ન સર્વેષાં દર્શકાનાં પ્રીત્યાદયો જાયન્તે इति ચેત્ ? સતિ પ્રતિબન્ધકે કાર્યાસમ્પત્તિમાત્રેણ કારણત્વનિષેધઃ કિમુચિતઃ ? અન્યથા ભાવસાધાવપિ પ્રશ્ન એવ, તં દૃષ્ટ્વાપિ કસ્યચિત્ તિરસ્કારાદિભાવસમ્ભવાત્ ।

તથાપિ શ્રમણવેશાદિર્વ્યવહારગ્રાહ્યોઽર્થઃ પ્રીત્યાદિસમ્પાદનદ્વારાઽન્યાનુપકરોતિ, ન તુ સ્વમિતિ

શંકા - તો પણ સાધુવેશાદિથી વિશેષ નિર્જરા તો થતી નથી જ ને !

સમાધાન - એમાં નિરુપાય આપણે શું કરી શકીએ ? દરેક વસ્તુ સ્વકાર્ય જ કરે છે, પરકાર્ય નહીં... એમાં ક્યારેય પણ કોઈપણ પ્રશ્ન પૂછવાનો હોતો નથી.

શંકા - પણ લોકવ્યવહારને તો કોઈ ધારાધોરણ નથી. એ તો માત્ર વેશધારી દ્રવ્યલિંગીનો પણ સાધુ તરીકે વ્યવહાર કરે છે.

સમાધાન - અરે ભાઈ ! એની શું વાત કરવી ? કોઈ તેવા કારણે અલ્પકાળ માટે સાધુવેશ ધરનાર ભાંડને પણ લોક એ વખતે સાધુ તરીકે સંબોધે છે. ‘પણ એ અર્કિચિત્કર જ હોય છે’ એમ ન કહેવું, કારણ કે એવા ભાંડે પણ ઉદાયનમંત્રીને અંતિમ સમયે સમાધિ આપી હતી.

શંકા - વ્યવહાર તો સાધુના ચિત્રને પણ સાધુ કહે છે...

સમાધાન - ભલે ને કહે, શું વાંધો છે ? એનાથી પણ દર્શકોને પ્રીતિ-ભક્તિ વગેરે ઉભરાય છે અને વંદનપ્રતિપત્તિ વગેરે પણ થાય જ છે.

શંકા - પણ, બધા દર્શકોને પ્રીતિ વગેરે ક્યાં થાય છે ?

સમાધાન - પ્રતિબંધક હોય તો ન પણ થાય... પણ એટલા માત્રથી કારણતાનો નિષેધ કરી દેવો શું યોગ્ય છે ? નહીંતર ભાવસાધુ માટે પણ પ્રશ્ન આવશે જ. એમને જોઈને પણ કોઈકને દ્વેષાદિ થતા હોય છે.

શંકા - છતાં, વ્યવહારગ્રાહ્ય શ્રમણવેશાદિરૂપ અર્થ પ્રીત્યાદિ દ્વારા બીજાઓને ઉપકારક બની શકે છે. પોતાને નહીં, માટે તત્ત્વભૂત નથી.

न तस्य तत्त्वार्थत्वमिति चेत् ? न, असिद्धेः । स्वयं संयमानुकूलपरिणतिं यत्प्राप्तवांस्तत्रापि प्रथममन्यस्य साधुवेशादिकं दृष्ट्वोद्भूतायाः प्रीत्यादेरुपकारात्, अत एव अरिहंता अरिहंत-पुत्रिअति शास्त्रवचनम् । नन्वेषोऽन्यसाधुवेशादेरुपकारः, स्वसाधुवेशादेस्तु न कोऽपि स्वोपकार इति चेत् ? मैवं, निश्चयग्राह्यायाः परिणतेरुत्पादे स्थिरीकरणे विशदीकरणे च साधुवेशादेरुपकारकत्वात् । अत एव साधुवेशादिर्विनैव सञ्जाता संयमपरिणतिरन्तर्मुहूर्तादूर्ध्वं नावतिष्ठते । स्वकीयोऽपि साधुवेशः प्रसन्नचन्द्रं राजर्षिमुपाकरोदिति तु प्रसिद्धमेव । संयमपरिणतौ शिथिलीभूतायां स्वकीयवेशादिकं दृष्ट्वा, तद्दृष्ट्वा श्रावकादिभिः क्रियमाणं वन्दनादिकं च दृष्ट्वा लज्जालोः संयमपरिणतिस्थैर्यं भवतीत्यपि नाप्रसिद्धम् ।

किञ्च जिनोक्तो मोक्षमार्गो निश्चय-व्यवहारोभयसंवलित इति मोक्षमार्गांशभूतो व्यवहारो-ऽतत्त्वभूतो भवितुं कथमर्हति? अपरञ्च शास्त्रेषु व्यवहारग्राह्यस्य श्रमणवेशादेरालयविहारादेश्चार्थ-स्य नैकसहस्रशः श्लोकप्रमाणं सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं निरूपणं यत्प्राप्यते तदपि तस्य तत्त्वभूतत्वमावेद-

समाधान - आ वात बराबर नथी, कारण के पोते પણ આજે સંયમપરિણતિ સુધી જે પહોંચ્યો છે તેમાં સર્વપ્રથમ બીજાના સાધુવેશાદિ જોઈને થયેલ પ્રીતિ વગેરેનો ઉપકાર છે જ. એટલે જ અરિહંતા અરિહંતપુત્રિઆ એવું શાસ્ત્રવચન છે.

શંકા - આ પણ અન્યના સાધુવેશનો ઉપકાર છે. પોતાના સાધુવેશાદિનો તો પોતાને કોઈ ઉપકાર છે જ નહીં ને !

સમાધાન - ના, એવું નથી. નિશ્ચયના વિષયભૂત પરિણતિને ઉત્પન્ન કરવામાં, સ્થિર કરવામાં અને નિર્મળ કરવામાં સાધુવેશાદિ ઉપકારક છે. એટલે સાધુવેશાદિ વગર જ કોઈકને થઈ ગયેલી સંયમપરિણતિ અન્તર્મુહૂર્તથી અધિક ટકી શકતી નથી. પોતાના સાધુવેશે પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિને ઉપકાર કર્યો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે જ. સંયમપરિણતિ શિથિલ થઈ હોય ત્યારે પોતાનો સાધુવેશ જોઈને કે એ જોઈને અગ્રણી શ્રાવકાદિ દ્વારા કરાતા વંદનાદિને જોઈને લજ્જાળુ જીવની સંયમપરિણતિ સ્થિર થાય છે એ વાત પણ અપ્રસિદ્ધ નથી.

વળી, જિનોક્ત મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચય-વ્યવહારઉભય સંવલિત છે. એટલે જે મોક્ષમાર્ગના અંશભૂત છે એ વ્યવહાર અતત્ત્વભૂત શી રીતે હોય શકે ? તથા, વ્યવહારગ્રાહ્ય એવો જે શ્રમણવેશાદિરૂપ કે આલયવિહારાદિરૂપ અર્થ, એનું શાસ્ત્રોમાં હજારો શ્લોક પ્રમાણ ખૂબ વિસ્તારથી અને ઘણી ઝીણવટભર્યું નિરૂપણ કરેલું છે. એમાં જરા પણ ગરબડ કરનારને આકરા પ્રાયશ્ચિત્ત દેખાડેલા છે. આ પણ સૂચવે જ છે કે આ વ્યવહારગ્રાહ્ય

યત્યેવ, ન હ્યતત્ત્વભૂતોઽર્થ એતાવન્મહત્ત્વમર્હતિ । અત એવૈનં તત્ત્વભૂતમર્થાશમગૃહ્ણન્ નિશ્ચય એકદેશતત્ત્વાર્થગ્રાહી, તમપ્યંશં ગૃહ્ણત્પ્રમાણં સકલતત્ત્વાર્થગ્રાહીત્યાદિ યદુક્તં તદપ્યુપપદ્યતે । અથ વ્યવહારનયોઽપિ યદિ તત્ત્વાર્થગ્રાહી, તર્હિં ભાષ્યે તત્ત્વાર્થગ્રાહી નયો નિશ્ચયઃ, લોકાભિમતાર્થગ્રાહી વ્યવહાર ઇત્યેવં કિમિતિ કથિતમ્ ? શૃણુ-જીવસ્ય દ્વે સ્વરૂપે, એકં બાહ્યમન્યત્વાન્તરમ્ । એતે ચ દ્વે મિથોઽનુકૂલે અપિ ભવતઃ, કદાચિદ્વિપરીતે અપિ । તથૈતે ચ દ્વે અપિ જીવસ્વરૂપ-સ્વૈકદેશભૂતે, દ્વયોઃ સમ્મીલને સકલસ્ય તત્ત્વભૂતસ્યાર્થસ્ય પ્રાપ્તિઃ । વ્યવહારનયસ્ત્વાભ્યાં પ્રધાનતયા બાહ્યં સ્વરૂપં ગૃહ્ણાતિ, નિશ્ચયસ્ત્વાન્તરં, પ્રમાણં તુ દ્વે અપિ સ્વરૂપે ઇતિ ।

છદ્મસ્થો લોકો બાહ્યં સ્વરૂપં દ્રષ્ટુમેવ સમર્થઃ । પરિણતિલક્ષણસ્યાન્તરસ્ય સ્વરૂપસ્યાભ્રાન્તો નિશ્ચયસ્તસ્ય સામાન્યતયાઽશક્યપ્રાયઃ । અતસ્તત્ત્વભૂતસ્યાર્થસ્વૈકો વ્યવહારવિષયીભૂતોઽશો લોકાભિમતો ભવતિ । તસ્માલ્લોકાભિમતાર્થગ્રાહી નયો વ્યવહારનય ઇત્યેવં વ્યવહારનયલક્ષણં ભાષ્યકૃતાઽકારિ । તદર્થસ્તુ લોકાભિમતો યસ્તત્ત્વભૂતોઽર્થસ્તદ્ગ્રાહી નયો વ્યવહારનય ઇત્યેવ ।

અર્થ પણ તત્ત્વભૂત જ છે. અતત્ત્વભૂત અર્થને મહાપુરુષો આટલું મહત્ત્વ કાંઈ આપે નહીં. એટલે જ આ તત્ત્વભૂત અર્થાશને નહીં જોનારો “નિશ્ચયનય એકદેશતત્ત્વાર્થગ્રાહી છે અને એ અંશનું પણ ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણ સકલતત્ત્વાર્થગ્રાહી છે” વગેરે જે કહેલું છે તે સંગત ઠરે છે.

શંકા - વ્યવહારનય પણ જો તત્ત્વાર્થગ્રાહી છે, તો ભાષ્યમાં, તત્ત્વાર્થગ્રાહીનય નિશ્ચય છે, લોકાભિમતાર્થગ્રાહીનય વ્યવહાર છે - આવું શા માટે કહ્યું છે ?

સમાધાન - જીવના બે સ્વરૂપ છે- એક બાહ્ય, બીજું આંતરિક. આ બન્ને પરસ્પર અનુરૂપ પણ હોય છે કે ક્યારેક પરસ્પર વિપરીત પણ હોય છે. તથા આ બન્ને જીવસ્વરૂપના અંશભૂત છે, બન્ને ભેગા થવા પર પૂર્ણ તત્ત્વભૂતઅર્થ મળે છે. વ્યવહારનય આમાંથી મુખ્યરૂપે બાહ્યસ્વરૂપને જુએ છે, નિશ્ચયનય આંતરિકસ્વરૂપને જુએ છે, પ્રમાણ બન્ને સ્વરૂપને જુએ છે.

છદ્મસ્થ એવો લોક બાહ્યસ્વરૂપને જોવાને જ સમર્થ છે. પરિણતિસ્વરૂપ આંતરિક સ્વરૂપનો અભ્રાન્તનિશ્ચય એના માટે સામાન્યથી અશક્ય જેવો હોય છે. એટલે તત્ત્વભૂત અર્થનો એક અંશ, જે વ્યવહારનો વિષય હોય છે તે લોકાભિમત બને છે. એટલે લોકાભિમત અર્થને જોનાર નય એ વ્યવહારનય એવું લક્ષણ ભાષ્યકારે બનાવ્યું છે. એનો અર્થ તો આ જ છે કે લોકાભિમત જે તત્ત્વભૂત અર્થ છે તેને જોનાર નય એ વ્યવહારનય. એટલે પારિશેષથી બાકી રહેલો તત્ત્વભૂત અર્થ નિશ્ચયનયનો વિષય છે એ

તતશ્ચ પારિશેષ્યાદવશિષ્ટસ્તત્ત્વભૂતોઽર્થો નિશ્ચયનયગ્રાહ્ય इत्यपि गम्यत एवेति तल्लक्षणतया तत्त्वार्थગ્રાહી નયો નિશ્ચય इत्येव कथितम् । गोबलीवर्दन्यायेन चैषोऽर्थ आन्तरपरिणतिरूप इति निश्चीयत एव, बाह्यस्वरूपस्य व्यवहारविषयत्वेन निश्चितत्वादिति । परन्तु व्यवहारनय-लक्षणतयापि यदि 'तत्त्वार्थग्राही नयो व्यवहार' इत्येवोच्येत तदा द्वयोर्लक्षणयोः समानत्वमेव स्यादिति । ततश्चायमत्र सारः प्राप्यते-लोकाभिमततत्त्वार्थग्राही बोधो व्यवहारनयः, लोकातिक्रान्ततत्त्वार्थग्राही बोधो निश्चयनयः, उभयतत्त्वार्थग्राही बोधः प्रमाणमिति ।

इत्थञ्च त्रयाणां विषयता अपि भिन्ना एव । तथाहि 'प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा' इत्यत्र, व्यवहारनयस्य प्राणव्यपरोपणं हिंसा, निश्चयनयस्य प्रमत्तयोगो हिंसा, प्रमाणस्य च प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेति ॥१९॥ तदेवं विचारितानि ज्ञान-क्रियानयादीनि नयद्वन्द्वानि । अथ ग्रन्थशोधनप्रार्थनामन्त्रिमं मङ्गल च ग्रन्थे निबन्धयन्नाह-

नयमार्गादतिक्रान्तं किञ्चिदत्र मतिभ्रमात् ।

यद्युक्तं कृपया शोध्यं गीतैरभयशेखरैः ॥२०॥

પણ સમજાય જ છે, માટે એના લક્ષણ તરીકે 'તત્ત્વભૂત અર્થનો ગ્રાહક નય એ નિશ્ચય' એટલું જ લક્ષણ બનાવ્યું. ગો-બલીવર્દન્યાયે આ અર્થ આંતરપરિણતિરૂપ છે એ નિશ્ચિત થાય છે જ, કારણ કે બાહ્યસ્વરૂપનો વ્યવહારના વિષય તરીકે નિશ્ચય થઈ ગયો છે. પણ વ્યવહારનયના લક્ષણ તરીકે પણ જો 'તત્ત્વર્થગ્રાહી નય એ વ્યવહારનય' એવું જ કહેવામાં આવે તો બન્નેનું લક્ષણ સમાન જ થઈ જાય. માટે એના લક્ષણ તરીકે લોકાભિમત... વગેરે કહ્યું છે. એટલે આ સાર અહીં જાણવો - લોકાભિમતતત્ત્વભૂત અર્થને જોનાર બોધ એ વ્યવહારનય. લોકાતિક્રાન્ત તત્ત્વભૂત અર્થને જોનાર બોધ એ નિશ્ચયનય. તત્ત્વભૂત ઉભય અર્થને જોનાર બોધ એ પ્રમાણ.

એટલે આ ત્રણેની વિષયતા પણ જુદી-જુદી જ છે. જેમકે - પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા આમાં, વ્યવહારનયમતે પ્રાણવ્યપરોપણ એ હિંસા છે, નિશ્ચયનયમતે પ્રમત્તયોગ એ હિંસા છે. પ્રમાણના અભિપ્રાયે પ્રમત્તયોગપૂર્વક થયેલ પ્રાણવ્યપરોપણ એ હિંસા છે. ॥૧૯॥ આમ જ્ઞાન-ક્રિયાનય... વગેરે નયજોડકાંઓનો વિચાર કર્યો. હવે, ગ્રન્થની શુદ્ધિ કરવાની પ્રાર્થના અને અંતિમમંગળને ગ્રન્થમાં જોડતાં કહે છે -

ગાથાર્થ - આ ગ્રન્થમાં મતિભ્રમના કારણે જો નયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને કાંઈપણ કહેવાયેલું હોય તો અભય બનેલા જીવોમાં શિખરે રહેનારા ગીતાર્થ મહાત્માઓએ કૃપા કરીને એનું સંશોધન કરવા યોગ્ય છે.

પદે પદસમુદાયોપચારાદ ગીતા ઇતિ ગીતાર્થાઃ । અત્ર મતિભ્રમાદ યદિ નયમાર્ગાદતિક્રાન્તં કિચ્છિદુક્તં (ભવેત્ તત્) અભયશેખરૈઃ ગીતૈઃ (ગીતાર્થૈઃ) કૃપયા શોઘ્યં (ઇત્યહં પ્રાર્થયે) ઇત્યત્ર ગાથાન્વયઃ । ગાથાર્થશ્ચ સુગમઃ । અત્ર 'અભયશેખરૈઃ' ઇતિ ગીતાર્થાનાં વિશેષણેન ગ્રન્થસ્યાન્તિમં મઙ્ગલં કૃતમ્ । તથા ગ્રન્થકૃતા અભયશેખરસૂરિરિતિ સ્વનામાપિ સૂચિતમ્ । કોઽયં વિજયાઅભયશેખરસૂરિરિતિ ચેત્ ? શૃણુ-

શાસનપતિઃ શ્રીવીરપરમાત્મા ગણેશશ્ચ શ્રીસુધર્માસ્વામી યસ્યાઃ પરમ્પરાયા મૂલં, તસ્યા તપોગચ્છપરમ્પરાયામભુવન્ નિર્મલબ્રહ્મચર્યાઃ સુવિશાલશ્રમણસમુદાયસર્જકાઃ સઙ્ઘૈક્યાભિલાષિણઃ સિદ્ધાન્તમહોદધયઃ શ્રીમન્તો વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરાઃ । તત્પટ્ટમલઙ્કૃતવતામિષ્ટફલસિદ્ધિવાદ-વિજેતૃણાં ન્યાયવિશારદાનાં વર્ધમાનતપોનિધીનાં શિબિરાઘપ્રેરકાણાં શ્રીમતાં વિજયભુવનભાનુસૂરી-શ્વરાણાં પટ્ટે રરાજે સહજાનન્દિનઃ કર્મ-છેદગ્રન્થવિશારદા અધ્યાત્મપિપાસવઃ શ્રીમન્તો વિજયધર્મજિત્સૂરીશ્વરાઃ । શ્રી સૂરિમન્ત્રસુસાધકાનામનન્તલબ્ધિનિધાનશ્રીગૌતમસ્વામિસુભક્તાનાં ગજાભિષેકજૈનતીર્થાદિપ્રેરકાણાં તચ્છિષ્યાણાં શ્રીમતાં વિજયજયશેખરસૂરીશ્વરાણાં શિષ્યલવોઽહં વિજયોઽભયશેખરસૂરિઃ ।

અહીં 'ગીત' એવા પદમાં ગીતાર્થ એવા પદસમુદાયનો ઉપચાર છે ને તેથી ગીતાર્થ એવો અર્થ મળે છે. અભયશેખર એવા ગીતાર્થ મહાત્માઓને હું એવી પ્રાર્થના કરું છું કે જો મતિભ્રમ વગેરે કારણે મેં કાંઈપણ નયમાર્ગથી વિપરીત નિરૂપણ કર્યું હોય તો એ તમારે સંશોધન કરવા યોગ્ય છે. ગીતાર્થોના અભયશેખર એવા વિશેષણદ્વારા ગ્રન્થકારે અંતિમ મંગળ કર્યું છે તથા અભયશેખરસૂરિ એવું સ્વનામ પણ સૂચિત કર્યું છે. 'આ અભયશેખરસૂરિ કોણ છે ?' સાંભળો -

શાસનપતિ શ્રીમહાવીરપ્રભુ અને ગણધરદેવ શ્રીસુધર્માસ્વામી જેનું મૂળ છે તે તપાગચ્છની પરંપરામાં નિર્મળબ્રહ્મચારી, સુવિશાળશ્રમણસમુદાયના સર્જક, સંઘએકતાના અભિલાષી, સિદ્ધાન્તમહોદધિ શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા. થયા. ઇષ્ટજીસિદ્ધિવાદવિજેતા, ન્યાયવિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ શિબિરના આઘપ્રેરક-વાચનાદાતા શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે એમની પાટને શોભાવી. વળી તે શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પાટ પર સહજાનંદી, કર્મ-છેદશાસ્ત્રવિશારદ, અધ્યાત્મરસિક શ્રીમદ્વિજય ધર્મજિત્સૂરીશ્વરજી મ.સા. શોભ્યા. એમના શિષ્ય શ્રીસૂરિમન્ત્રના પરમસાધક, અનંતલબ્ધિનિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામીના પરમભક્ત, ગજાભિષેકજૈનતીર્થના પ્રેરક શ્રીમદ્વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો શિષ્યલવ હું વિજય અભયશેખરસૂરિ છું. હવે, પૂર્વગ્રન્થોમાં રહેલ પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોક ટાંકીને ગ્રન્થસમાપ્તિ કરું છું.

અથ પૂર્વગ્રન્થગતાન્ કાંશ્ચિત્ પ્રશસ્તિશ્લોકાન્ સમુદ્ભૂત્ય સમાપયામિ ।
 ગ્રન્થે દૂષણદર્શને નિવિશતે દુર્મેધસાં વાસના,
 ભાવાભિજ્ઞતાયા મુદં તુ દદધતે યે કેઽપિ તેભ્યો નમઃ ।
 મન્દારદ્રુમપલ્લવેષુ કરભા કિં નો ભૃશં દ્વેષિણો
 યે ચાસ્વાદવિદસ્તદેકરસિકાઃ શ્લાઘ્યાસ્ત એવ ક્ષિતૌ ॥ [નયરહસ્યમ્]
 નિક્ષેપા વા નયા વા તદુભયજનિતાઃ સપ્તભજ્ઞાત્મકા વા,
 શૃજ્ઞારાઃ સાર્વવાચઃ પરગુણરચનાજાતરોચિષ્ણુભાવાઃ ।
 યસ્યાગ્રે ભાન્તિ કિઞ્ચિન્ન નિરુપધિચ્ચિદુદ્ભુદ્ધશુદ્ધસ્વભાવાત્,
 તદ્રૂપં સ્વીયમુચ્ચૈઃ પ્રકટય ભગવન્ બાઢમાત્મન્ પ્રસીદ ॥ [નયોપદેશઃ]
 ઇમં ગ્રન્થં કૃત્વા વિષયવિષવિક્ષેપકલુષં,
 ફલં નાન્યદ્ યાચે કિમપિ ભવભૂતિપ્રભૃતિકમ્ ।
 ઇહામુત્રાપિ સ્તાન્મમ મતિરનેકાન્તવિષયે,
 ધ્રુવેત્યેતદ્ યાચે તદિદમનુયાચધ્વમપરે ॥ [અને૦ વ્યવસ્થાપ્રકરણમ્]

દુર્બુદ્ધિઓનું મન ગ્રન્થમાં દૂષણ જોયા કરવામાં જ તત્પર રહે છે. ભાવોના જાણકાર હોવાથી જે કોઈ ગ્રન્થને જોઈને આનંદ પામે છે તે બધાને નમસ્કાર હો. મંદારવૃક્ષના પર્ણો પ્રત્યે ઊંટને શું ખૂબ દ્વેષ નથી હોતો ? પણ જેઓ એના આસ્વાદના જાણકાર હોય છે ને તેથી એના રસિયા હોય છે તે જ ખરેખર આ ધરતી પર પ્રશંસનીય છે. (નયરહસ્ય)

નિક્ષેપાઓ અથવા નયો અથવા તે બન્નેથી થયેલા સપ્તભંગાત્મક સર્વજ્ઞવાણીના ચમકતા શૃંગારો શ્રેષ્ઠ-ગુણરચનાના કારણે રુચિકર બનેલા છે. આવા શૃંગારો પણ નિરુપાધિક ચિન્મય ઉદ્ભુદ્ધ સ્વભાવના કારણે જેની આગળ કાંઈ ચમકતા નથી તેવું પોતાનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ હે ભગવન્ ! અત્યંત પ્રકટ કર... હે આત્મન્ ! ખૂબ પ્રસન્ન થા... (નયોપદેશ)

જે વિષયરૂપી ઝેરના વિક્ષેપથી કલુષિત છે એવું સંસારના વૈભવ વગેરે રૂપ અન્ય કોઈ ફળ હું આ ગ્રન્થ કરીને યાચતો નથી. પણ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ મારી બુદ્ધિ અનેકાન્તસિદ્ધાન્તમાં સ્થિર બની રહો એવું હું યાચું છું, અને મારી પાછળ બીજા સુજ્ઞો પણ એવી જ યાચના કરો. (અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ)

एष च स्वोपज्ञवृत्त्यलङ्कृतो 'नयविंशिका'ग्रन्थः पंन्यास श्रीअजितशेखरविजयेन (अधुनाऽऽचार्यविजयाजितशेखरसूरिणा) मुनिश्रीउदयवल्लभविजयगणिवरेण च संशोधित इति तौ धन्यवादाहौ ।

देवगुरुप्रसादेन मयेयं नयविंशिका ।

इन्द्राङ्गखद्विके वर्षे रचिता जयतान्चिरम् ॥ (वि.सं. २०६४)

અદ્ય સચ્ચારિત્રચૂડામણીનાં શ્રીમતાં વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરાણાં સ્વર્ગારોહણતિથિઃ । બારડોલી-નગરેઽદ્ય (વૈશાખકૃષ્ણાયામેકાદશ્યાં) નૂતનશ્રાવિકાવિરતિમંદિર(ઉપાશ્રય)સ્યોદ્ઘાટનં સજ્ઞાતમ્ । એવમ્પ્રકારે મંગલદિને યોગાનુયોગતઃ સમાપ્તસ્યૈતસ્ય ગ્રન્થસ્યાધ્યયનાધ્યાપનપ્રવૃત્તિશ્ચિરમવિચ્છિન્ના ભવતાદિત્યાશંસે । શુભં ભવતુ શ્રીશ્રમણસઙ્ઘસ્ય...

સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી અલંકૃત આ 'નયવિંશિકા'ગ્રન્થ પંન્યાસ શ્રી અજિતશેખરવિજયજી ગણિવરે (હાલ આચાર્ય શ્રી વિજયઅજિતશેખરસૂરિજીએ) અને મુનિરાજ શ્રી ઉદયવલ્લભવિજયજી ગણિવરે સંશોધિત કરેલ છે, માટે તેઓ બન્નેને ધન્યવાદ છે.

દેવગુરુની કૃપાથી વિ.સં. ૨૦૬૪ માં મારા વડે રચાયેલી આ નયવિંશિકા ચિરકાળ જય પામો. સચ્ચારિત્રચૂડામણિ સ્વ. પૂજ્યપાદ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો આજે (વૈ.વ. ૧૧) સ્વર્ગારોહણ દિન છે. બારડોલીનગરે આજે શ્રાવિકા વિરતિ મંદિર (ઉપાશ્રય)નું ઉદ્ઘાટન થયેલું છે. ને આ ગ્રન્થ આજના મંગળદિને સમાપ્તિ પામ્યો છે. આ અંતિમમંગળરૂપ યોગાનુયોગ આ ગ્રન્થની અધ્યયન અધ્યાપન પરંપરાને ચિરકાળ સુધી અવિચ્છિન્ન રાખો. શ્રી સંઘનું શુભ થાઓ.

પૂ. આ. શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ. સા.નું
સંપાદિત-અનુવાદિત લિખિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય

- ૧) અધ્યાત્મમતપરીક્ષા
- ૨) ધર્મપરીક્ષા
- ૩) સામાચારી પ્રકરણ, આરાધક વિરાધક ચતુર્ભંગી
કૂપદેષ્ટાન્તવિશદીકરણ પ્રકરણ
- ૪) સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાનની ચઉપઈ
- ૫) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ભાગ-૧
- ૬-૮) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો ભાગ : ૧-૨-૩
- ૯-૧૦) ન્યાય સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ભાગ : ૧-૨
- ૧૧) સત્યદાદિ પ્રરૂપણા
- ૧૨) હારિભદ્રયોગભારતી
- ૧૩) યોગવિંશિકા
- ૧૪) સિદ્ધિનાં સોપાન
- ૧૫) તત્વાવલોકન સમીક્ષા
- ૧૬) તત્ત્વ નિર્ણય
- ૧૭-૨૧) નવાંગી ગુરુપૂજન પ્રશ્નોત્તરી વગેરે
- ૨૨) શતક નામે પાંચમા કર્મગ્રન્થના પદાર્થો-ટીપ્પણો
- ૨૩-૨૫) દશવિધ સામાચારી (ભાગ : ૧-૨-૩)
- ૨૬-૨૭) તિથિ અંગે સત્ય અને સમાધાન (ભાગ : ૧-૨)
- ૨૮) સપ્તભંગીવિંશિકા
- ૨૯) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ભાગ-૧
- ૩૦) નિક્ષેપવિંશિકા
- ૩૧) ક્યા જિનપૂજા કરના પાપ હૈ ?
- ૩૨) અનુયોગદ્વાર-સટીપ્પણ
- ૩૩-૩૫) બત્રીશીના સથવારે-કલ્યાણની પગથારે ભાગ-૧-૨-૩
- ૩૬) નયવિંશિકા

પૂ. આ. શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ. સા. લિખિત
ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય

- ૧) હંસા ! તું ઝીલ મૈત્રી સરોવરમાં...(ગુજ.+હિન્દી=૪૯૦૦૦ નકલ)
- ૨) હૈયું મારું નૃત્ય કરે
- ૩) હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા
- ૪) કર પડિક્કમણું ભાવણું
- ૫) અવિક્રમા અણાણંદે
- ૬) હું છું સેવક તારો રે
- ૭) હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું...
- ૮) મિચ્છામિ દુક્કડં
- ૯) ટાળિયે દોષ સંતાપ રે...